

प्रस्तावना

श्री. देशपांडे यांनी मोठ्या मेहनतीने आणि हौशीने मराठी काव्यवाङ्मयाचे संयोजन करून काढलेल्या नव्या नवनीताला माझ्याकडून प्रस्तावना मागितली. आणि मराठी भाषेच्या भासक्तीमुळे मी त्यांची मागणी कबूल केली. दिवसभर कार्यक्रमाने भरलेल्या अखंड पदयात्रेत अशा कामासाठी निघांत येऊ काढणे कठीण, ही माहीत असलेली गोष्ट पुन्हा माहीत झाली. पण दिलेला शब्द मीच जर मोडला असता तर मला मिळालेली असंख्य दानपत्रे गमावण्याची पाळी येणार. त्यामुळे चार शब्द लिहून सुटका करून घेणे एवढाच उपाय उरला.

तीन खंडांतून आदिपासून आतांपर्यंतच्या एकशेंसाठहून अधिक कवींचे चविष्ट उतारे या एका पुस्तकांत संग्रहित आहेत. एवढ्या काळांत निदान हजार तरी कवि झाले असतील. अशा स्थितीत कुणाच्या आवडीचा कोणी कवि सुटला असल्यास तक्रार करणे नियमबद्ध ठरवावे लागेल. पुरवीं स्नानुभवदिनकराचे कर्ते दिनकर, योगवासिष्ठाचे टीकाकार रंगनाथ, प्रसिद्ध वेदांती कवि हंसराज, आधुनिकांपैकीं साने गुरुजी, सेनापति बापट इत्यादि अनेक नावे नसल्याची तक्रार मीच केली असती. पण ती मी न करण्याचे ठरविले आहे.

कोणत्या कवीला किती जागा द्यावी हाहि रुचिभेदाचा विषय होऊ शकेल. ज्यांनीं जास्त पृष्ठे पटकाविलीं आहेत, अशा सहा कवींचीं नावे अशीं आहेत :

	पृष्ठे
१ रामदास	३८
२ ज्ञानदेव	२३३
३ तुकाराम	२२
४ एकनाथ	१६
५ मुक्तेश्वर	१६
६ काटदरे	१४

असे हे नंबर आहेत. रामदासांनी विविध प्रकारची उदंड कविता लिहिली असली तरी तुकाराम आणि एकनाथ यांच्या घेरजेइतकी जागा रयाना दिली हें कदाचित् त्यांनाच आश्चर्य नव्हतं. आणि काटदव्यांच्या बाबतीत, त्यांचा काव्यगुण दृष्टांत घेऊनहि, अधिक काटकमरीची गरज होती, असें फोगोहि म्हणेल. सहस्रावर्षी कविता-लिहिणाऱ्या वामन मोरोपंतांसारख्या महाकवींची सात सात पृष्ठांत लिहिले लागली आहे. पण रसिकनेचे सर्वमान्य शास्त्र अजून तयार झालें नसल्यामुळे अशा बाबतीत यद्बलालाभसंनोप राखावाच लागतो.

ज्या वर्गाच्या कवितेंतून घेता घेतला आहे, त्यांनाहि न्याय मिळालाच आहे अशी ग्वाही देणें कठीण जाईल. उदाहरणार्थ मोरोपंतांनीं एकदां आठ रामायणे लिहिलीं त्यांचा पत्ताच या संग्रहांत नाही. पृष्ठादा लहानसा उतारा घेतां झाला असता, वामनाची मथार्थदीपिका मराठी भाषेचें अभिमानाचें स्थान असूं शकतें. अठरा हजार ओव्यांतून पांच दहा ओव्या तरी घ्यावयास ह्या होत्या. तुकारामाच्या अभंगांची समाधानकारक निवड तुकारामच करू शकेल. तथापि 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' असा लाव मोलाचा अभंग गाळून चालणार नाही. महिपतींची ह्यानि संतचरित्रलेखक या नात्यानें, पण त्यांचा एक उतारा घेतला आहे तो धृष्णलीलापर. तो उतारा चांगला असला तरी त्यांत महिपतींचा विशेष प्रगट होत नाही. ज्ञानदेवांच्या नावावर योगवासिष्ठाचे दोन उतारे दिले आहेत त योगवासिष्ठ धुळेकरानी ज्ञानदेवांचे म्हणून प्रकाशित केले आहे. पण ज्ञानेश्वरी लिहिणाऱ्या ज्ञानदेवांचे ते नाही. माझे तर निश्चित मत आहे कीं, ज्ञानदेवांनीं गीतेशिष्या कोणत्याहि ग्रंथावर आप्य लिहिलें नाही. 'म्हणोनि मज कांहीं, समर्थनीं आतां विषय नाही,' असें त्यांनींच म्हटलेलें आहे. अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी, आणि अनुभवोद्धाररूप अभंग ही त्यांची स्वतंत्र रचना म्हणून योगवासिष्ठाचे हे उतारे घ्यावयाचे तर 'ज्ञानदेव द्वितीय' म्हणून घ्यावयास पाहिजेत. तसेंच कान्होबा आणि बहिणाबाई यांचा उतारा तुकारामांत अंतर्गत केला आहे. तो घ्यावयाचा तर शलग घ्यावयाम पाहिजे. असें हें अनेकविध असमाधान यांत राहून गेले असले

तरी, एकाच ग्रंथांत आठशे वर्षांचा संबंध प्रवाह एकत्र पाहावयास मिळतो, हें कांहीं लहान समाधान नाही. एवढ्या मोठ्या समाधानांत अनेक असमाधाने लोपून जाण्यासारखी आहेत.

‘नवें नवनीत’ वाचून वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं मराठी काव्याची लांगीरंदी वाढत आहे. ज्ञानदेव, तुकाराम आदि महापुरुषांनी मराठी काव्याला खोली दिली आहे. आणि आजतागायत त्यांच्या काव्याचें पठण, मनन आम्ही महाराष्ट्रीय करीतच आलों आहोंत. त्यामुळे त्यांनी दिलेली खोली गमावून घसण्याचें आम्हांला भयच नाही. त्या खोलीथरोबर, अर्थात् ती खोली कायम राखून, लांगीरंदी वाढत गेली तर मराठी काव्य विश्वव्यापक सद्दानुभूति प्रगट करू शकेल अशी आशा करता येते. काळाची चालणी चाललेलीच असते. त्यामुळे विसरण्यासारखे विसरलेंच जाणार आहे. पण दीर्घ काळांत विसरलें गेलें तरी चालू काळांत कां होईना, चार दोन हृदयांना रिझविण्याचें भाग्य ज्या कवितेला लाभेल तीहि सार्थक झाली असंच मानावें लागेल. व्यापक सद्दानुभूति हेंच कवीचें भांडवल आहे. आणि तें जितक्या अधिक प्रमाणांत ज्याला उपलब्ध झालें तितका तो कवि आणि त्याची कविता कृतार्थ होईल. ‘नवें नवनीत’ पाहतां अशी कृतार्थता मराठी काव्याला लाभण्याची शक्यता दिसून येते ही आनदाची गोष्ट आहे.

कविहृदय कसें असावे या बाबतींत ज्ञानदेवाचा एक अभंग मला फार मोलाचा वाटतो. तो अभंग आणि त्याचें जें चिंतन मी ‘ज्ञानदेवाचीं भजनें’ या माझ्या पुस्तकांत प्रगट केलें आहे तें देऊन ग्रंथकार्याला दिलेल्या वचनांतून मी माझी सुटका करून घेत आहे.

विश्वाचें आर्त माझे मनी प्रकाशले ।

अवघेचि जालें देह ग्रह ॥

आवडीचे वालभ माझेनी कोंदाटले ।

नवल देखिलें नभाकर मे माये ॥

रखुमादेरीरु सहज नीदु जाला ।

हृदयीं निटावला ग्रह्याकारें ॥

सर्वांच्या हृदयांतील आर्तता, सर्वांचें दुःख माझ्या हृदयांत उमटत
 असतें. हें सर्व विश्व माझेंच शरीर आहे, आणि तेंहि पुन्हा ब्रह्ममय आहे,
 असें मी अनुभवतां. सर्वांना आवडणारें प्रेम मीच होऊन बसलों आहे.
 आपला प्रीतिभंग होऊं नये, आपले मनोरथ सुफलित व्हावे, याविषयी
 त्या त्या प्राण्याला जी जी तळमळ वाटते ती ती सर्व मलाच वाटते. मला
 क्षुद्र म्हणून कांही भेटतच नाहीं, जें भेटतें तें आकाशासारखें विशाल आणि
 महान् भेटतें—मग तो क्षुद्र मानलेला जंतु का असेना ! असंख्य आकाशें
 एकमेकांना भेटून राहिलीं आहेत, असें माझें अद्भुत दर्शन आहे.
 माझ्यासाठीं जणुं आकाशाची पाणच उघडली आहे ऋजु कुटिल नाना
 वेप घेऊन परमेश्वर लीला करून राहिला आहे असें म्हणतात. पण
 माझ्यासाठीं कुटिल किंवा बांकडे कुठेंच नाहीं, जें आहे तें ऋजु नीटच
 आहे. वरून वरून कामत्रोधादिकांनीं किंवा द्वेष ईर्ष्या आदिकांनीं,
 प्रेरित होऊन वागतांना कुणी दिसलें. त्यांच्या त्या विकारांच्या मुळाशीं
 शुभाकांक्षाच भरली आहे, असें मी त्यांच्या हृदयांत प्रवेश करून पाहून
 घेतलें आहे. विकारांच्या मुळाशीं असलेली ब्रह्मप्रेरणा—विकारांची ब्रह्मा-
 कारता—ओळखल्यामुळें मला सहजच सर्वांविषयीं सहानुभूति वाटते.

पडावः चालम

जिल्हा : महिसाणा (गुजरात)

२७/१२/५८

सं पा द की य नि वे द न

बऱ्याच वर्षांपूर्वीची गोष्ट. कविता बरी वाग्ली की भी ती एका बाडात लिहून ठेवीत असं. येणारे जाणारे लोक राड सद्ज चालीत असत मराठ्यांची समामगीतें रचणारे जळगावचे प्रसिद्ध कवि तिनारा याची इब्राहिमखानाराल कविता वाचून अनेकांनीं मान डोलविली व ही कविता कुठल्याहि काव्यसंग्रहात का नाही असा प्रश्न उपस्थित केला तोच प्रकार नागपूरकडील कवि गोबिंद याच्या कविताच्या यावर्तीत झाला. या कविता प्रसिद्धीस आल्या पाहिजेत असें सर्वांचें मत पडलें.

दुसरी गोष्ट कॉलेजमधील एका विद्यार्थ्याची तेव्हा होऊ लागलेलं नवकाव्य तेवढेंच श्रेष्ठ काव्य असे तो नेहमी सांग त्याला पूर्वीच्या काव्याची अजिबात माहिती नाही हे लक्षात आल्यानर जुने काव्य वाचून काय उपयोग अस तो सांगे. तरी त्याच्याकडून हुकाराम, गाल्कवि, इत्यादिकाच्या काहीं कविता वाचून घेतल्या. त्यानंतर त्याचा सगळा वाद थडावला व मराठी काव्याचें आरम्भापासून यथार्थ दर्शन घडविणारा काव्यसंग्रह झाला पाहिजे असा त्यानेंच मुद्दा मांडिला

यापूर्वीपासूनच माझ्याहि मनात काव्यसंग्रहाची कल्पना घोळत असे व इ.स. १९४० सालीं 'वी' व इतर काहीं कविवर्यांबरोबर यागदल पत्रव्यवहार करून त्याचीं मते मीं अजमविलीं होतीं एका कवींनीं काळ अनुकूल नाही असे मत दिलें एका कविवर्यांनीं मात्र हें काम किती अडचणीचें आहे त्याची स्पष्ट कल्पना दिली व अभ्यास न करता उतावळेपणानें काव्यसंग्रह करण्यास निघाल्या न्हल चागली कानउघाडणी केली तेव्हा स्वतःचा वेडेपणा लक्षात येऊन प्रथम नीट अभ्यास करण्याच मीं ठरविलें सुरुवातीला सर्व काव्यसंग्रहाचें परीक्षण केलें. या परीक्षणाची चर्चा करण्यापूर्वी कविता या वाङ्मयप्रकाराला काय स्थान आहे तें थोडेंसे पाहू.

प्रत्येक समाजामध्ये पुरातन काळापासून वाङ्मय निर्माण होऊन त्यानें मानवी संस्कृतीचें संवर्धन झालें. जसे शरीराला अन्न तसे वाङ्मय मनाचें अन्न होय. वाङ्मयाचा अभ्यास करून विद्वान झालेल्या लोकाना पूर्वी विद्वान सर्वान

पूज्यते असा मान होता व राजाचेंहि मस्तक विद्वानापुढें लये. राज्याच्या अनेक प्रकारांनील काव्य या प्रकाराला विशेष महत्व आहे. वागीनून स्फुरलेलें वाङ्मय लिपिबद्ध होण्यापूर्वी जेव्हा तें मुखोद्गत करावें लागे तेव्हा परंपरेनें तें चालू ठेवण्याचा सोपा मार्ग काव्य हाच होता. काव्यात भावनांचा आविष्कार सहज होतो व तें मनाची पकड त्वरित घेऊ शकतें त्यामुळे मोठ्या लोकांची वीर्ति करीन्यावर अवलंबून असे. रामचंद्राच्या कीर्तीचें जरेच श्रेय वाल्मीकींना आहे. या सामर्थ्यामुळे कवींना पूर्वी फार महत्व होतें. देशातील मोठे लोक व सर्व समाज यांना वाङ्मय, कविता, याज्ञविषयी तेव्हा आस्था असे व विद्वानांना आणि कवींना प्रतिष्ठा मिळणे क्रमप्राप्तच होतें.

आताची स्थिती काय आहे व आधुनिक काळात महत्व कोगत्या गोष्टींना आहे हें निराळें सांगण्याची जरूर नाही. त्यातच धावपळ व चिंता सर्वांच्या मार्गे असतात. त्यामुळे भर्तृहरिनें वर्णन केलेला 'साहित्यविहीन' वर्ग वाढून वृष्णदास मुद्गलानीं सांगितल्याप्रमाणें 'साहित्यसूर्यमहळ' बुडण्याची मीति उत्पन्न होत आहे. कविताचा उपयोग काय, पैसा मिळविण्याचें सोडून कविता गोळा करणें मूर्खपणाच नाही काय, असे प्रश्न अनेक उच्चपदस्थ सुशिक्षित लोकांनी मला विचारले. कविताचा उपयोग काय हें त्याचें वाचन करावयाचेंच नाही असे ठरविलेल्या लोकांना कसे सांगणार ? चांगलें काव्य चित्त शुद्ध करतें व आपण नक्ळत असे काव्य गुणगुणत वसतो याचा प्रत्येक वाचकाला अनुभूति असतो तुकाराम, ज्ञानेश्वरांच्यासारखे महाकवि तर घासलेल्या मनाला विरगुळा देऊ शकतात. हा कवितेचा फायदा दहान नाही. आणि कविताचा उपयोग नाही, तर क्या, फुलें इत्यादिकाचा तरी काय उपयोग ? पूर्वीच्या काळात वाङ्मयाजडल अनास्था नव्हती असें मान नाहीं. 'अभिज्ञान तो ग्रायिलें मत्सराने । घनाढ्य प्रभू व्यापिले दुर्मदाने । शिरी थोर अज्ञान मूर्खांस ओझें । जिरालें निजामींच पाळिय माझे ॥' अशी तक्रार भर्तृहरिलाहि करावी लागली. चांगल्या वाङ्मयाचीच काय, कुठल्याहि चांगल्या गोष्टीची गळचेपी सर्व काळातून होत आलेली आहे. पण सध्याच्या स्थितीत देखील सरकारी बुकडेपोत नवनीताची अठरावी आवृत्ति निवृत्त घेण्यासाठी लागलेल्या रागा पाहिल्यावर लोकांना काव्याची आवड उरली नाही असें

भूगणें कुणाआहि कठीण झालें असतें. नवनीताच राग वैशिष्ट्य आहे व असें भाग्य दुसऱ्या काव्यग्रंथाच्या वाऱ्याला तो चागला असला तरी येणें शक्य नाही हें खरें, परंतु त्याला दुसरी अनेक कारणें आहेत.

‘... महाराष्ट्रकविपरंपरा ! खड न पडला तिला जरा ॥

उणीव रसिकाचीच परी ! आज मासते खरोखरी ... ॥’

हें ‘बी’ कवींचें वचन तितकेसे बरोबर वाटत नाही या काव्यसंग्रहाच्या निमित्तानें समानाच्या निरनिराळ्या थरातील जेकडों व्यक्तींच्याबरोबर जी चर्चा झाली, तिच्यावरून खरी उणीव रसिकाची नसून, लोकांच्या हातात चागलें वाङ्मय व काव्य पोंचविणाऱ्या साधनाची आहे असे वाटतें. चागल्या वाटलेल्या कविता लिहून ठेवणारे कितीतरी लोक आढळले. एक विशेष गोष्ट म्हणजे बहुतेकांनी आपण आताचीं मानिकें व वर्तमानपत्रे यातील कविता वाचण्यात वेळ घालवीत नसल्याचें सांगितलें. आर्थिक अडचणी असूनहि कविताचीं पुस्तकें विकत घेणारे पुष्कळ साधारण स्थितीतले लोक मला माहीत आहेत.

मगठी भाषेंतील काव्यसंग्रहाचें परीक्षण करताना जखळजखळ दोनशें काव्य संग्रह पाहण्यास मिळाले. या सर्वांचा मेरुमणि म्हणजे इ. स. १८५४ सालीं प्रसिद्ध झालेले परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांचें नवनीत. हा काव्यसंग्रह एका परकीय राज्यसत्तेच्या आश्रयाखालीं झाला हें विशेष आहे व हा राज्यसत्तेचा पाठिंबा अनाठायीं नव्हता हें नवनीताच्या लोकप्रियतेनें सिद्ध करून दिलें नवनीताच्या काळीं आनाइतकें काव्य उपलब्ध नव्हतें व मिळेल त्या मानानें तें छापणें महत्त्वाचें होतें. नवनीतानंतरच्या काळात माधन चंद्रोबा यांचें ‘सर्व संग्रह,’ वा. दा ओझाचें निर्णयमगरमधील ‘काव्यसंग्रह,’ वि. ल. भावे यांचें ‘महाराष्ट्र कवि’ इत्यादि मासिकांनीं असेच उपलब्ध कविता छापण्याचें कार्य केलें नवनीतानंतर वि. कों ओझा यांचा ‘मुलाची परडी’ (इ. स. १८९१) यासारखा एखादा जुन्या कविताचा संग्रह आढळतो, पण आता पर्यंत देखील पेशवाईअखेरपावेतोंच्या काळाचा प्रमुख काव्यसंग्रह नवनीतच आहे.

चालू शतकामध्ये पुष्कळ अर्वाचीन काव्यसंग्रह निघाले. कवि चंद्रशेखरानीं संपादित केलेली ‘अर्वाचीन कविता’ (इ. स. १९०३), लेले टिळकादिकांची

‘अभिनवकव्यमाला’, दि. ग. वेळकर व आचार्य अत्रे यांची ‘महाराष्ट्र शारदा’, रा. श्री. जोग व जुसुमाग्रज यांची ‘काव्यवाहिनी,’ तसेच ‘आजची मराठी कविता’, इत्यादि अनेक अर्वाचीन कवितासंग्रह आहेत. दुसऱ्या काही संग्रहात जुन्या व आधुनिक कविता समाविष्ट केल्या आहेत लक्ष्मणशास्त्री लेले यांचे ‘काव्यसादर्य’ (इ. स. १९०७), व ‘पद्मरत्न समुच्चय’ (इ. स. १९०९), सि. वा. पेंडसे यांची ‘रसतरंगिणी’ (इ. स. १९१०), कृ. गा. निनरे यांचे ‘काव्यामोद’ (इ. स. १९१४), रानडे व रानोलेकर यांची ‘महाराष्ट्रसवती’ (इ. स. १९२५), यशवंताची ‘कविपरंपरा’ इत्यादि संग्रहात दोन्ही तऱ्हेच्या कविता आहेत. महा. ग. सवतीचे विषयानुसार रचना हे एक वैशिष्ट्य आहे. याशिवाय इंदूर, कोल्हापूर, वेळगाव इत्यादि ठिकाणी छापलेले प्रादेशिक काव्यसंग्रह, ‘उपसासिनी’ (इ. १९३६) सारखे विनोदी काव्यसंग्रह व सुगी (इ. स. १९१३) सारखे जानपदगीतसंग्रह असे विविध प्रकारचे काव्यसंग्रह आहेत.

एवढे काव्यसंग्रह असताना नवीन काव्यसंग्रहाची जरूर काय हा प्रश्न साहजिक उपस्थित होता या सर्वांचे निरोक्षण केल्यावर काही ठळक गोष्टी नमरेस येतात जरेच काव्यसंग्रह लहान काव्यरचनेचे दर्शक आहेत. हे संग्रह करताना कवितांची निरव्वे विशिष्ट दृष्टिकोन ठेवून केली नाही जास्तीत जास्त कविता मिळवून नंतर त्यांचे सफलन करण्याचा पद्धतशीर यत्न केलेला दिसत नाही कोणकोणते ग्रंथ पाहून संग्रह केला हे कळणे कठीण जरेचसे संग्रह शाळा कॉलेजमध्ये अभ्यासक्रमात लावण्याच्या व्यावहारिक हेतूनेच केल्यामुळे वाङ्मयीन दृष्टि असली तेवढी राहिली नाही तेव्हा केवळ वाङ्मयीन दृष्टि ठेवून व अगदी प्रथमपासून तां आतापर्यंतच्या काळातील मिळतील तेवढ्या कवितांचे परीक्षण करून तयार झालेल्या काव्यसंग्रहाची उणीव भरून काढण्याचे कार्य शिष्टक आहे असे दिसले व ते करण्याचा सकल निश्चित केला.

सकल केला एरा, पण काव्यसागराचे अग्राहण किती कठीण आहे ते पदोपदी कळू लागले व ‘तितीपुर्दुस्तर मोहात् । उडुपेनासि सागरम् ॥’ हे कालिदासाचे वचन आठवू लागले सर्व मराठी काव्यग्रंथ एके ठिकाणी मिळणे अशक्य त्यात हस्तलिखित वाङ्मय गावागावी मिळुरलेले. त्यामुळे निरनिराळ्या ठिकाणी फिरणे अवश्य झाले. प्राचीन वाङ्मयग्रंथ विद्वानांना व आधुनिक

काव्यामूल कवींना किंवा त्यांच्या वारसाना त्रास देणे भाग पडेल. हे काम म्हणजे पैसे मिळविण्यासाठी लायब्ररीमधील ग्रंथांची पाने पाडून केलेला उद्योग नसून उलट पैसे घालविण्याचा हा उद्योग आहे हे पुष्कळ वेळा समजावून द्यावे लागेल. अजून या कार्यामागे व्यावहारिक हेतू आहे असे एकदोघाना वाटत आहे असे वाढवून आले. काही विद्वानांनी श्रेयहरणाच्या मीतीने तर काहींनी मोठेपणामुळे जुन्या वाङ्मयासमधी मदत करण्यास टाळाटाळ केली. त्यामुळे काही प्राचीन उतारे घेता आले नाहीत. महदबेच्या धवळ्यामात्र अडचण उपस्थित झाली. काही कवींनी व लेखकांनी उत्तरेच पाठविली नाहीत. काहींनी भरपूर द्रव्याशिवाय बोलणे करण्याचेच नाकारले. अशा मोठ्या संग्रहात अनेक निरनिराळ्या तऱ्हेच्या व प्रवृत्तीच्या लोकाना सांभाळून काम करण्याची कसरत करावी लागते व त्यात काही कवींच्या कविता घेता येत नाहीत अशी परिस्थिति उद्भवली नाही तरच नवल. काही कविता घेता येणार नाहीत हे भविष्य सुरुवातीलाच कळून आले तथापि एकदंगेत सर्व लेखकांनी, विद्वानांनी, व त्यांच्या वारसानांना आपुलकीने मदत केली व हे काम पुष्कळदा बंद पडून राहत होते तरी कोणाच्या तरी प्रोत्साहनाने परत सुरू होऊन पूर्ण होऊ शकले. ज्याच्या कविता या काव्यसंग्रहात येणे अगदी आवश्यक होते परंतु त्या कविता घेता आल्या नाहीत असे विशेष कवि म्हणजे तावे. ताव्याच्या कविता वर उल्लेखिलेल्या काही गोष्टीमुळे घेता आल्या नाहीत याबद्दल फार खेद वाटतो. या सर्व ग्रंथाला हात घालण्यास कुठलाही प्रकाशक तयार होणार नाही हे आधीच माहीत असल्यामुळे प्रथमपासूनच त्याबद्दलची तयारी करून ठेवावी लागली. नाही तर हा संग्रह तसाच पडून राहिला असता.

सुरुवातीला हा संग्रह इंग्रजी भाषेतील 'गोल्डन ट्रेझरी' या काव्यसंग्रहाच्या धर्तीवर करावा अशी कल्पना होती. परंतु त्याच्या रचनेत अनेकदा निरनिराळ्या वाचकांच्या सूचनानुसार बदल होऊन त्याला सध्याचे स्वरूप आले. आता या संग्रहातील कविता साधारणतः कालानुक्रमाने लाविल्या आहेत. जिथे काळाचा विशेष फरक नाही तिथे मात्र जरा फेरफार केलेला आढळेल. उदाहरणार्थ ज्ञानेश्वरादि सताचे काव्य एकत्र घेतले आहे तसेच त्या वेळच्या व नवऱ्या महानुभावी कवींचे काव्यहि एके ठिकाणी दिसेल. कविता कालानुक्रमाने

घेताना निरनिराळ्या काळातील स्थिती व भाषेचे स्वरूपहि दिसावे असा यत्न केला आहे. अशा तऱ्हेच्या कविता घेतल्यामुळे रामदास व माधव कादरे यांच्या कविताना जास्त पृष्ठे मिळाली. अधिक मोठ्या कवीला अधिक पृष्ठे अशा भूमिकेमुळे हे झाले असा कोणी समज करून घेऊ नये. इ. स. १९३० मधील महान् राष्ट्रीय आंदोलन, इ. स. १९४७ मधील वातावरण, या भारताच्या इतिहासातील महत्त्वाच्या गोष्टी. पण त्याचा आपल्या काव्यसंग्रहात पन्नाच लागत नाही. यासंबंधी कविता शक्य तितक्या गोळा करून त्यातील निवडक कविता या संग्रहात समाविष्ट केल्या. हा संग्रह प्रातिनिधिक व्हावा असाहि यत्न शक्य तितका केला. मात्र हा संग्रह लहान कालखंडाचा प्रातिनिधिक होणार नाही हे उघड आहे.

संग्रहाचे तीन खंड केले आहेत. प्रथम खंडात आरंभापासून मुक्तेश्वरपर्यंतचा काळ येतो. हा काळ प्राचीन मराठीचा गूढता येईल. दुसरा खंड मुक्तेश्वरपासून इ. स. १८५७ पर्यंत असून तिसरा खंड इ. स. १८५७-१९४७ हा आहे. तिसरा खंड स्थूलमानाने आधुनिक कविताचा खंड मानण्यास हरकत दिसत नाही तिसरा खंड असा का कल्पिला ते लक्षात येईलच. या कामासाठी वाचलेल्या जवळ जवळ अर्डीच हजार ग्रंथांची सूची केली आहे. अमुक ग्रंथ पाहिला किंवा नाही हा संशय या सूचीमुळे उरणार नाही या सूचीमधील बहुतेक ग्रंथ मुर्ख मराठी ग्रंथसंग्रहाव्यातील आहेत व त्या सत्येची या कामात फार मदत झाली. विस्तारभयामुळे ही सूची या ग्रंथात दिली नाही. पुढे मागे जमल्यास मराठी काव्याचे पूर्ण समालोचन करून ती सूची त्या ग्रंथास जोडून प्रसिद्ध करण्याचा माझा येत आहे प्रस्तुत संग्रहास जोडलेल्या कविपरिचयात शक्य तितकी माहिती व मूळ सदभ देण्याचा यत्न केला आहे.

काव्यग्रंथादिनाम मासिक व वर्तमानपत्र मिळालीं तेव्हीं शेकड्यानीं चाललीं. पुढीलदा कवि एखादी पण चांगली कविता लिहितो. ती मासिकात किंवा वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध व्हायलाचिन् झाली, तरी ती तशीच उपेक्षित पडून राहते. मराठीत एखादी दुसरी चांगली कविता लिहिणाराच्याकडे विरोधत. अलीकडच्या काळात लक्ष दिले गेले नाही. उलट भाराभर कविता लिहिणारा तोंच मोठ्या कवि, अशी समजूत आढळते. तुम्ही अवघ्या चार

कविता लिहिणाराची एक कविता घेतलीत, पण ७।८ काव्यग्रथ लिहिणाराच्या कविता तुम्हीं का घेतल्या नाहीत, असा एका लेखकाने मला प्रश्न विचारला. गोल्डन ट्रेझरीसारख्या काव्यग्रथात थोड्या कविता लिहिणाऱ्या कवींच्या पुष्कळ कविता आहेत. मराठी भाषेतील अशा काही कवितार्ची उदाहरणे म्हणजे श्री. कृ. रा. पराजपे यांचे 'अगाई गीत' व व्यंकटेश बकीलाच्या 'वरदान' व 'सजीवन' या कविता. बकीलाच्या या दोन्ही कविताना शिवाय राष्ट्रीय महत्त्व आहे. तरी या कविता उपेक्षित राहिल्या. अशा तऱ्हेच्या मिळाल्या तेवढ्या कविता, मासिके, वर्तमानपत्रे यांच्या द्वारे पुन्हा लोकांच्यापुढे आणाऱ्या अशा काही वाचकांनी सूचना केली. वाचलेल्या मासिकाची व वर्तमानपत्राची सूची करणे कठीण असे आढळल्यावर तो यत्न सोडून दिला.

कुठल्याहि काव्यसंग्रहात शक्य तितक्या जास्त चांगल्या कविता येणे हा महत्त्वाचा भाग असतो. आता चांगल्या कविता कुठल्या व त्याचा चांगलेपणा कोण ठरविणार हा एक धादाचा मुद्दा असतो. त्याबद्दल विचार करू.

'रसयुक्त वाक्य ते काव्य' अशा अर्थाने एक संस्कृत वचन आहे. काव्यात कुठला तरी रस असावा लागतो. तो अर्थात प्रभावी रस असला तरच भावनाना आवाहन देऊ शकेल. रसाग्रोबर प्रसाद हा गुण कवितेत यांना. एवढ्याने भागत नाही. एकात्रा कवितेत प्रसाद व रस आहे पण अर्थपूर्णता नाही व दुर्बोधता असेल तर ती कविता वाचकाना कळण्यास कठीण होऊन लोकप्रिय होणार नाही. काही वाचकांनी एका कवितेची पहिली दोन पङ्क्ती आणली व ही कविता चांगली आहे, ती का घेतली नाही असा प्रश्न मेल. तेव्हा त्यांना ती कविता सगळ्या वाचावयास दिली व सर्व कवितेचा अर्थ कळतो का, असे विचारले तेव्हा शेवटी कविता घेतली नाही हे योग्य आहे असे त्यांनी कबूल केले. प्रसादरसयुक्तता, अर्थपूर्णता, सोपेपणा हे गुण ज्या कवितांच्यात आहेत, त्या कवितांच्याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. याशिवाय कुठलेहि वाङ्मय स्थलांतरातीत असेल तर त्याला जास्त चिरकालीनत्व येते. पुष्कळ गोष्टी, नाटके, कविता या निशिष्ट काळातील अशा काही घटनांवर आधारलेल्या अमतात की त्या घटनांचे महत्त्व मेळे की या वाङ्मयाचे महत्त्व नाहीसे होते. कविताची निवड करताना ही गोष्टही लक्षात घेणे आवश्यक

असतें. या दृष्टीने पहिल्यापासून आतापर्यंतच्या कवितावर नजर फिरविली तर चिरकालीनत्व कुठल्या कविताना येणें शक्य आहे ही गोष्ट कळून येते. मात्र आपला दृष्टिकोनहि मर्यादित असतो, हें प्रिसरून चालणार नाही. उद्या समजा विश्वत्रुत्वाचें नातें जगात प्रस्थापित होऊन एक मानवी राज्य स्थापन झालें, तर युद्ध, स्वातंत्र्य, देशाभिमान इत्यादि गोष्टी लोकाना कळणारच नाहीत व त्या वर्गातील कविता इतिहासजमा होतील. पण हा फार पुढचा प्रश्न. आपल्याला भूतकाळ व नजीकचा भविष्यकाळ एवढ्यापुरतेंच पाहावयाचें आहे. एरवीं जगात चिरकालीन काय आहे ?

वरील सर्व गुण असलेले प्रभावी काव्य उठलासुद्धा तो कवि निर्माण करू शकत नाही. त्याला तसेच कविहृदय लागतें. नुसती विद्वत्ता अथवा अभ्यास यांनी काव्य होत नाही. चोबड्यांनी म्हटलें आहे :

“... सरस हृदय जर मधुरच नाही कोटुनि मग गाणें ।

मोत्याच्या शिपल्यात होती मोत्याचे दाणे ... ॥”

चागली कविता निर्माण होण्यास कवीचें हृदय मोत्याच्या शिपल्यासारखें असलें पाहिजे म्हणजे त्यानून काव्यरूप मोती बाहेर पडतें. असे सरस हृदय, भूतमात्राविषयी सहानुभूति व स्वच्छ आरशासारखें मन हें महाकवीचें वैशिष्ट्य असतें. ‘छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे । शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥’ असे म्हटलें आहे. मन स्वच्छ नसेल तर त्याचें प्रतिबिंब काव्यात निर्मळ उठणारच नाही. आधुनिक काळात नाना सदेह, विवृति, मनात वावरत असतात, त्यामुळे आता प्राचीन महाकवीप्रमाणें हे गुण काव्यात येणें फार दुरापास्त. शानेश्वरी पाहा. कवीचें सरस हृदय, स्वच्छ मन व विश्वव्यापी सहानुभूति यांचे वाचकाला दर ओवीमध्ये दर्शन घडते. या सर्व गुणात पाडित्याचा व तच्चक्षणाचा मिलाफ होऊन ‘शानेश्वरी’ काव्य या दृष्टीनेच ‘एकमेवाद्वितीयम्’ असा ग्रंथ झालेला आहे.

ही सगळी कवितेच्या चागल्या गुणाबद्दल चर्चा झाली. हे गुण साधारणतः मान्य करण्यास हरकत नसावी. परंतु प्रत्यक्ष त्या गुणांच्या दृष्टीने निवड करताना मात्र नाना मतें उत्पन्न होतात व याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे सर्व दृष्टींनी विचार न करता एक दोन गुणांच्या दृष्टीनेच बरेच लोक पाहतात. सर्व गुणांच्या

दृष्टीने व पूर्वग्रह मनांत बाळगल्याशिवाय समतोलपणाने विचार केला तर कवितांच्या निवडीबद्दल फारसा मतभेद होणार नाही. परंतु आतांपर्यंतच्या चर्चेत असे आढळून आले की कमी शिकलेले लोक दृष्टिकोन समजावून दिले तर त्याप्रमाणे समतोलपणे विचार करू शकतात, परंतु सुशिक्षित वर्गात मात्र मतभेद उत्पन्न होतात. कविता कशी आहे यापेक्षा ती कुणी लिहिली इकडेच त्यांचे लक्ष प्रथम जाते. प्राचीन काव्य त्यापैकी बहुतेकाना माहीतच नसते. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वी कित्येक घरी लहानसे पुस्तकालय असे. त्यांत काव्याची पुस्तके असत. मागील परंपरा लोकांना ठाऊक असे. परंपरेत गुरफटून जाऊ नये हे खरे, पण तिचे ज्ञान असणे हेहि आवश्यक आहे. परंपरा माहीत नसली तर एक वेळ चालेल, पण दृष्टि तरी पूर्वग्रहदूषित नसावी. परंतु सध्या परंपरेचे ज्ञान नाही व दृष्टि मात्र पूर्वग्रहदूषित, असा प्रकार आढळून येतो. त्यामुळे 'वाइबा वाइबा चेंडू हा' यासारख्या कविता अत्यंत भेष्ट असे सांगणारे लोक आढळतात. अमुक कवीच्या सर्वच कविता चांगल्या किंवा अमुक कविता वाईट असे मत वाचल्याशिवायच ते सांगतात. अमुक गृहस्थ मोठा पुढारी आहे, त्याची कविता का घेतली नाही असा प्रश्न मला एकांनी विचारला. तुम्ही माझ्या घरी एकदा आला होता, आपली ओळख आहे, मग माझी कविता घेतली नाहीत ही गोष्ट मला फार लागली, असे एका कवींनी मला लिहिले. मी प्रसिद्ध असून तुम्हांला माझी कविता घेता आली नाही, पण अज्ञात मास्तरांच्या कविता मात्र तुम्ही घेतलीत, हे ठीक नव्हे, असे एका लेखकाने एकदा लिहिले. कच्चा संग्रह केल्यावर या वर्गाला काय म्हणावयाचे आहे याबद्दल मनोरंजक टीका ऐकण्यास मिळाली. एका कवींनी ज्ञानेश्वर, बहिरभट यांचे फार उतारे का घेतलेत असे विचारले. एखादा दुसरा उत्तरा पुरला असता असे त्यांनी मत व्यक्त केले. हे गृहस्थ शालेच्या पुस्तकप्रमाणे या प्रथाकडे पाहत होते व त्यांनी ज्ञानेश्वरी वाचलीच नव्हती. दुसऱ्या एका गृहस्थानी प्रत्येक कवीला अमुक पाने नेमून देण्यास हवी होती असे मत व्यक्त केले. कोणी त्रियाच्या अधिक कविता घेणे आवश्यक होते असे सांगत. ही सर्व मंडळी गेल्या २०। २५ वर्षांच्या काळातच गुटमळत व त्यांना काळ पार

मोठा आहे व त्याकडे त्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे हें सांगून पटेच ना. त्यामुळे गेल्या २०।२५ वर्षांतील कविताचें संपूर्ण प्रतिबिंब या संग्रहात आलें नाहीं व तुमच्या संग्रहावर खूप टीका होईल असे कित्येकांनीं मला बजावले. सगळ्यात कहर म्हणजे तीन पदवीधर गृहस्थानीं 'दुरिताचें तिमिर जावो' हें नाटकातले शीर्षक ज्ञानेश्वरीमधील उताऱ्यावर का घातलें अशी पृच्छा केली. आगखीं एकांनीं तुम्ही सावरकरानाहि कवि करून टाकलेत अशी पृच्छा अनुक्रमणिका पाहिल्यावर केली. कविता पाहिल्याप्रमाणे प्रथम कवीचें नाव सांगा हा सर्वांचा आग्रह असे. कवीच्या नावावरूनच तिला ही मडळी बरीवाईट ठराविणार. इंग्रजी वाङ्मयातहि असाच अनुभव आहे. एका वादट मुलानें कीट्सच्या एका विशेष प्रसिद्ध नमलेल्या कवितेवर आपलें नाव घालून ती एका मासिकाकडे पाठविली तेव्हा ती एका व्याख्यानासह परत आली. नंतर त्यानें एका भिन्न कवितेवर बईस्वर्यची नव्यानें उपलब्ध झालेली कविता असे लिहून पाठविलें, तेव्हा त्याला एक बक्षिस देऊ केलें गेलें. मलाहि काहीं लोकांनीं अशा आपल्याकडील गमतीच्या गोष्टी सांगितल्या.

चांगल्या कविताना गमकें कोणतीं लावावीं हा प्रश्न उरतोच. जुन्या कवितांच्या बाबतींत प्रश्न नाहीं. काळानेंच त्याचें मूल्यमापन केलें आहे. आतापर्यंत मराठी भाषेंत अपरंपार काव्य निर्माण झालें. 'कविता गजताऐसी! उदंड वादली असे ॥' असे रामदासानां म्हटलें आहे. या गजतासारख्या कविता केव्हाच हृत होतात. तरी त्या त्या काळात अनेक कवींना आपण अजरामर होणार असे वाटतें. आता तर काय प्रसिद्धीयत्राचें युग! त्यामुळे काहीं कवींना आपण वात्मीक झाल्याचा तर कुणाला तुमराम झाल्याचा भ्रम होतो. पण काळ मोठा वाईट आहे. तो कविताचें मूल्यमापन सामान्य लोकांमधींच करणितो. चार लोकांच्या मतानीं किंवा तत्कालीन गाजावाजानें त्यात शेनदी विलकूल फरक पडत नाहीं. या गोष्टीचा विचार करून प्रस्तुत काव्यसंग्रहात विशेषतः आधुनिक भागातील कविता घेताना प्रथम समाजाच्या निरनिराळ्या थरातील १०।१२ लोकांना नेहमीं प्रत्येक कविता दाखवून जवळ जवळ २५० आधुनिक कवींच्या निवडक कविता गोळा करून ठेवल्या व रोज चर्चा करून त्यातून निवडीत निवडीत आताच्या कविता आल्या. त्या शेनदी प्रवाचा

फारसा विस्तार होऊ न देता या सग्रहात सामावल्या हें मात्र विशेष. काहीं लोकाना वरील गुण व निवडण्याची पद्धतहि आवडणार नाही. सामान्य लोक अडाणी असतात, त्यांना काय कळतें, असे त्याचें म्हणणें. दुर्बोध, प्रसादरहित व अर्थशून्य काव्य तेवढेंच उत्तम असे कोणी म्हटलें तर त्याला इलाज नाही. मात्र अशा कविताचे ढीग फार मोठे असल्यामुळे त्याचा सग्रह करणें कठीण जाईल.

ज्या कविता समाजातील सर्व थरांच्या लोकाना आवडू शकतात त्या खरोखरी मोठ्या. तुकारामाचें काव्य ज्याला माहीत नाही असा मराठी माणूस विरळा. मोरोपत, वामन पंडित, सुशिक्षित वर्गात जास्त माहीत. याचें एक कारण त्यांच्या काव्यातली सामान्य वाचकाला अडविणारी दुर्बोधता. मोरोपतवामन-पंडिताचे चहाते, त्यांना पानें कमी मिळाली म्हणून तक्रार करतात, परंतु सर्व साधारण लोकाना त्याचें काव्य समजण्यास कठीण जातें, हें आढळून आल्या मुळेंच त्याचे उतारे थोडे घेतले. लक्ष्मीबाई टिळकाची 'मी तुझी मावशी तुला न्यावया आलें' ही कविता पाहा. ही कविता लहानापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांना आवडू शकते. आमची छोटी निली ही कविता म्हणत नेहमी प्रेमानें मावशीकडे बघताना दिसते, यातच त्या कवितेच्या मोठेपणाचें सार आहे. 'घनः-स्याम सुदरा भीधरा' ही भूपाळी ऐकल्यावर भाविकपणा नसलेल्याहि महा-राष्ट्रीय भावनाचें चित्त मोहित होतें असा गुण तिच्यात आहे. सावरकराच्या 'ने मजसी ने परत मातृभूमीला' या कवितेंत हृदयातली सारी तळमळ ओतली आहे. या कविता आणखी शेंपन्नास वर्षे सहज आपलें स्थान टिकवतील. अशा भाग्यवान कविता फार थोड्या. ज्या कवितांचा वर्तमानपत्रे मासिके यातून घेतल्याला झाला त्याची या कवितांबरोबर तुलना केल्यास त्याचें खरें स्थान कळण्यास उशीर लागणार नाही. एक निराशतेनें मरलेली कविता का घेतली नाही असा मला प्रश्न केल्या गेला. त्या कवितेंत विफलतेच्या भावनेबरोबर सिगारेटचा सुकुमार धूरहि निघाला होता. अशा कवितात तळमळ नसून मळमळ व्यक्त झालेली दिसते. काहीं वर्गात क्रांतीच्या नावानें आरोळ्या ठोकल्या कीं मोठी कविता झाली असा समज आहे. कधीं जन्मात खेडेगाव पाहिलें नाही, मुबई मधील दारिद्र्यानें मरलेली हृदयेहि माहीत नाहीत, असे कवि सोफासेटवर बसून

सर्वांगीणता आणण्याचा यत्न केला. संग्रहाचें नाव 'नवें नवनीत' हेंहि वाचकांनींच सुचविलें. प्रत्येक कवीच्या सर्व काव्यगुणांचें दर्शन व्हावें अशी एक सूचना आली. ती च्यवहार्य नाहीं, इतकच नव्हे तर संग्रहातील कविते वरून कवीच्या सर्व काव्यगुणाबद्दल अनुमान काढलें तर तें चुकीचें ठरेल. संग्रहात कवीचा काळ कसा धरला आहे अशी एक पृच्छा आली. कवि साधारणपणें ज्या काळात प्रसिद्ध होते किंवा त्याच्या कविता ज्या काळात विशेष प्रसिद्धि पावल्या तो त्याचा काळ मानलेला आहे. उदाहरणार्थ सावरकराच्या कविता इ. स. १९१० च्या काळात आढळतील. इ. स. १९४७ नंतर प्रसिद्धी पावलेले कवि इ. स. १९४७ नंतरच्या काळातले मानल्यामुळें त्याचा सध्या या संग्रहात समावेश केला नाहीं. तथापि पुढे मार्गे हा भाग तयार करण्याचा विचार आहे. या काव्याबद्दल अवघें एकच पत्र आलें. इ. स. १९४७ सालीं हा संग्रह आटोपण्याचें मुख्य कारण असें कीं त्यापुढील काळ फारच अलीकडचा होतो व या काळातील काव्याचें मूल्यमापन होण्यास अजून काहीं काळ लोटला पाहिजे. पूर्वइतिहास ध्यानात आणल्यावर हें मूल्यमापन करणें कठीण नाहीं, पण काळ तें नंतर आपोआपच करील

या संग्रहासबधीं काहीं गोष्टी स्पष्ट करणें जरूर आहे. हा संग्रह नुसत्या गारिक कवितांचा अथवा तत्त्वज्ञानाच्या कवितांचा संग्रह नव्हे. जुन्या कवितांचे अभिमानी फक्त जुन्या काव्याची स्तुति करतात तर काहीं जग आधुनिक काव्य नेवडेंच श्रेष्ठ असे सांगतात. हा संग्रह काव्य जुनें असो वा नवें असो, वर निर्देशित केलेला दृष्टिकोन समोर ठेवून मग काव्याची निरड करून केलेला आहे. कवितेंला चागली चाल आहे, किंवा ती कुणो चागली गाइली, एवढ्यानें ती चागली कविता होत नाहीं गेल्या २०।२५ वर्षांत गाणीं लिहिणारांना कवि म्हणण्यात आलें आहे म्हणून या गोष्टीचा उल्लेख करावासा वाटतो. नैयत्तिक अभिरुचीत फरक पडतो व त्यामुळें निरनिराळ्या प्रकृतीच्या लोकाना निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कविता आवडतात. संग्रहकाराला मात्र अनेक दृष्टींनीं पाहता आलें पाहिजे व शिवाय त्यानें तुलनात्मक दृष्टि चालवणें जरूर असतें. एका अर्थाच्या किंवा एका विषयावर अनेक कविता असल्या तर त्याची तुलना करून कविता निवडावी लागते. संग्रहात न आलेल्या कविता चांगल्या नाहींत

असा त्याचा विलकूल अर्थ नाही. सुरुवातीच्या कांहीं वर्षांत माझ्या हातून देखील सापेक्ष व तुलनात्मक दृष्टि पुरेशी न ठेवल्यामुळे जुन्या काव्याचें वाचन अपुरें झालें व आधुनिक काव्याचा प्रचंड गद्या तयार झाला. ही चूक दुस्त करण्यांत फार काळ गेला.

काव्याचे लोकगीतें, स्त्रीगीतें, लहान मुलांच्या कविता असे अनेक वर्ग करता येतील. या सर्व वर्गाचें परीक्षण वरील दृष्टिकोनातूनच केलें, एरवीं या वर्गांचे खास निराळे संग्रह कुणीतरी करणें अवश्य आहे.

कांहीं वर्षांपूर्वीं एका संस्थेनें हिंदी व बंगाली काव्यसंग्रह तयार करून घेतले होते. त्यांपैकीं बंगाली संग्रह पाहण्यास मिळाला व तो त्रोटक वाटला. अन्य भाषातील संग्रहाबद्दल चाचर्कानीं माहिती पाठवल्यास ती उपयोगी पडेल.

या संग्रहात अनेक अप्रकाशित ग्रंथातून उतारे घेतले आहेत. हे उतारे बेण्यांत अप्रकाशित यात्रयाकडे लक्ष जावें असा एक उद्देश आहे. मराठीत अप्रकाशित यात्रयाचें फार मोठें भांडार आहे परंतु त्याकडे जावें तितकें लक्ष जात नाही. त्यामुळे पुष्कळसे नष्ट होण्याचा संभव आहे. औंध येथील सरकारी ग्रंथालय, धुळे येथील राजवाडे संशोधन मंदिर व सत्कार्योत्तेजक सभा, तंजावर येथील सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, ऋद्धिपूर येथील गोपीराज महाराजाचा संग्रह, अनेक मठ, खासगी संग्रह इत्यादिकातून अगणित ग्रंथसंपत्ति पडून आहे. या हस्त-लिखिताची नुचिहि नाही व त्यांच्या प्रकाशनासाठीं संघटित प्रयत्नहि नाही. मद्राससारख्या अन्यभाषिक प्रांतात तंजावर येथील हस्तलिखितांतून जवळ जवळ पन्नास तरी मराठी ग्रंथ सरकारी मदतीनें प्रसिद्ध झाले. मुंबई राज्यांत मात्र असे काहीं दिसत नाही. या सर्व प्रकाराचें कारण तरी काय, असा एका वाचकानें प्रश्न विचारला. त्याचें उत्तर पत्रातून देता येणे कठीण असल्यामुळे त्याची कारणपरंपरा प्रत्यक्ष भेटितच समजावून सागावी लागली. या प्रचंड कार्याच्या एखाद्या कोपऱ्याला हात लावता आला तर पाहवें असे फार वाटतें.

प्रस्तुत पुस्तकाचा टाईप बारीक असल्याबद्दल कांहीं तक्रारी आल्या. मोठा टाईप वापरण्याची कल्पना कागदाच्या टचाईमुळे व महागाईमुळे सोडून द्यावी लागली. शिवाय असा टाईप वापरल्यानें ग्रंथाची किंमत वाढली असती. खर्चाच्या मानानें ती जरूर तितकीच बरी ठेवली आहे तरी सामान्य लोकांना

तेवढीहि परबडण्याजोगी नाही. कर्मीनाहि मानधन अल्प दिलें गेलें. सद्यः स्थितीत याबद्दल जास्त काही करता येत नाही, याबद्दल खेद वाटतो.

या काव्यसंग्रहाच्या वल्पनेत प्रकाशक फार पूर्वापासून भागीदार होते व त्यांनी संपादकीय कामात विशेष मदत केली. पुष्कळ वर्षे वाचन व कर्चे संकलन मी करून ठेवीत होतो, परंतु ग्रंथप्रकाशन करणें शक्य व व्यवहार्य आहे का नाही व इल्लीच्या काळात असल्या उद्योगाचा उपयोग काय, असे घाटून प्रकाशनाच्या दृष्टीने ग्रंथ तयार करण्यास सुरुवातच होईना. अशा संदेहाच्या वेळीं एका रसायनशास्त्रज्ञ निघांनीं आधीं काम पुरें करा व त्याचा उपयोग आहे का नाही तें मागाहून आपोआप ठरेल असें बजाविलें व तदनुसार दुसऱ्याच दिवशीं कामाला सुरुवात झाली. त्यानंतर अनेक लहानथोर व्यक्तींच्या घरोघर पत्रव्यवहार केला. या पत्रव्यवहाराची सख्या दीड हजाराच्या घरात जाईल. काहीं थोर व्यक्तींच्या व उच्चपदस्थ लोकांच्या भेटीचा लाभ झाला. काहीं मोठ्या लोकांच्या भेटी होऊच शकल्या नाहींत. भारताचे उपाध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन्, मध्यप्रदेशचे राज्यपाल श्री ह. वि. पाटसकर, पंजाबचे राज्यपाल काकासाहेब गाडगीळ, नागपूरचे श्री. मवानीशकर नियोगी, इत्यादि मंडळींनीं आशीर्वाद पाठवून या कार्याला उत्तेजन दिले. काकासाहेबांनीं तर माझ्यासारख्या एका अपरिचित मागसाच्या साध्या सूचनेवरून अमृतसर येथें महानुभाव महंत गोपीराज महाराजांची भेट घेतली व त्यांच्याशीं प्रेमानें बोलणें केलें. तेव्हा गोपीराज महाराजांनीं एका साधुपुरुषाचें दर्शन झाल्याचें कळविलें. भारतीय वेदमहर्षि पंडित सातवळेकराचे एक कार्यकर्ते नेहमीं हें पुस्तक कुठपर्यंत आलें आहे तें पाहून जात असत. पंडितजी व आचार्य विनोबाजी भावे यांनीं मोठें प्रोत्साहन दिलें व त्यामुळेच अनेक अडचणींतून जाताना काही घाटलें नाही. कर्मींनीं व त्यांच्या कारखानीं सर्व साहाय्य दिलें. विशेषतः सुप्रसिद्ध कवि माधव केशव काटदरे ऊर्फ कवि माधव यांना या प्रयत्नाबद्दल फार उसाह होता, पण हें काम शेवटास गेलेलें पाहण्यास आज ते ह्यात नाहींत हें दुर्दैव होय. निदानाच्या-कडून भरपूर मदत मिळाली सर्व विद्वानांचीं नांवें कविपरिचयामागलीं छटभोत दिलीं आहेत. व तीं विस्तारभयास्तव येथें पुन्हा देत नाहीं. काहीं मासिकांच्या व वृत्तपत्रांच्या संपादकांनीं पुस्तकाबद्दल माहिती घापून मदत केली. सन्मति

मासिकाचे संपादक श्री भिसीकर यानी तर जैन वाङ्मयाची माहिती पुरवून साहाय्य केले. वाङ्मयसंस्कृतीसारख्या गोष्टीशी व्यवसायाचे संबंध पारसे चागले नसल्यामुळे शेवटी शेवटी नाना अडचणी उपस्थित झाल्या, त्यातून निरनिराळ्या लोकांनी मदत केल्यामुळेच पार पडता आले. अशा मोठ्या प्रथाची प्रेस कॉपी करण्यात एक भारतीय आगरातील अधिकारी, कॉलेज मधील काही विद्यार्थी, एक विद्यार्थिनी, एक रामनासतुकारामवाढ्याचे चाहते, अनेक सरकारी नोकरी अशा निरनिराळ्या क्षेत्रातील व्यक्तींनी हासेने मदत केली. विमा मुद्रक आणि प्रकाशक या संस्थेचे संचालक श्री शि गो भावे व विमामुद्रणालयातील कार्यकर्ते यानी पुस्तक छापण्याचे काम आपुलकीने केले. काव्यसंग्रहाचे श्रेय या सर्वांना आहे व त्याचे कितीही आभार मानले तरी ते पुरे होणार नाहीत. संपादकाने भारवाही हमालाचे काम केले. इतकेच मात्र हा भार वाङ्मयाचा होता. हा भार वाहताना अनेक वर्षे अविश्रात धडपड करावी लागली खरी. पण अनेक अविरमणीय ओळखी झाल्या व चर्चा करताना आणि मराठी भाषेतील महान काव्यग्रंथ वाचताना तिच्या उज्ज्वल स्वरूपाच्या दर्शनात वर्षोमागून वर्षे वेव्हा निघून गेला ते कळले. देखील नाही. आता या मोठमोठ्या मराठी काव्यग्रंथाची तोंडओळख तरी करून देण्याचे काम या संग्रहाने दिले. तर सव श्रमाचे मार्थक झाले असे वाटेल. ग्रंथामध्ये काही अपरिहाय दोष आहेत व काही दोष संपादकीय न्यूनतेमुळे आले असतील. त्यामुळे वाचकांनी क्षमा करावी व संपूर्ण मराठी काव्याचा अभ्यास घेऊन अधिकारी व्यक्तींनी ती न्यूनते दारवून मार्गदर्शन करावे, एवढीच विनंति.

इंविमणी निवास, पहिली गल्ली

हिंदु कॉलनी, दार, मुम्बई १४

गीतान्यति, मार्गशुद्ध ११, शर १८८०

ता २१ डिसेंबर १९५८

ज शा देशपांडे

अनुक्रमणिका

प्रथम खंड : आरंभापामृत मुक्तेश्वरापर्यंत

कवि	पृष्ठ	कवि	पृष्ठ
१ सोमेश्वर चालुवय	... १	२८ गुणदास	... ९७
२ मुकुंदराज	.. २	२९ श्री गोविंदराज गुरुल्लाळ	९८
३ गोरक्षनाथ	... ४	३० कृष्णमुनीश्वर	... ९९
४ ज्ञानेश्वर	... ६	३१ कामराज	... १००
५ निवृत्तिनाथ	... ३०	३२ पंडित मेघा	.. १०२
६ सुत्ताबाई	.. ३०	३३ आचार्य गुणकीर्ति	... १०५
७ चोखामेळा	... ३३	३४ कृष्णदास	... १०६
८ नामदेव	... ३३	३५ नागराज	.. ११०
९ जनाबाई	... ४३	३६ सरस्वती गगाधर	... ११३
१० जोगा परमानंद	... ४५	३७ ज्यवन्तराय	... ११५
११ परिसा भागवत	... ४५	३८ पिप्पुदास नामा	... १२२
१२ ग्हाइभट	.. ४६	३९ कृष्णदास दामा	... १२९
१३ नरेंद्र	... ४८	४० कृष्णदास मुद्गल	... १३४
१४ महदरा	... ५६	४१ एकनाथ	... १३८
१५ भास्करभट्ट	.. ६१	४२ दासोपत	... १५५
१६ दामोदर पंडित	.. ६९	४३ रामा जनार्दन	.. १५८
१७ हयग्रीवाचार्य	... ७२	४४ जिनदास	... १५९
१८ पंडित विश्वनाथ गळापूरकर	७५	४५ पंडित दिवाकर	... १६०
१९ पंडित नारायण व्यास	...	४६ मन्मथस्वामी	... १६१
ब्रह्मल्लिये	.. ७८	४७ शावलिंग	... १६२
२० चोभा	... ८०	४८ फादर स्टीफन्स	... १६४
२१ बहिरभट (बहिरा जातवेद)	... ८२	४९ लोलिंगराज	... १६७
२२ अशानसिद्ध	८९	५० विठ्ठल कळपूरकर	.. १६८
२३ नामा पाठक	९२	५१ अमयकीर्ति	... १७०
२४ सेना न्हावी	.. ९४	५२ कृष्णयाज्ञवल्की व	...
२५ कान्होपाना	.. ९५	मधुकर	... १७३
२६ भानुदास	.. ९५	५३ पादर एतिएन ड ला	...
२७ दामाजीपत	... ९७	मुचा	... १७५

द्वितीय खंड : मुक्तेश्वरापासून इ. स. १८५७ पर्यंत

कवि	पृष्ठ	कवि	पृष्ठ
१ मुक्तेश्वर	... १७९	२४ ब्रह्मदास	... ३१३
२ तुकाराम	... १९५ २१८	२५ कृष्णदयार्णव	... ३१६
३ कान्होना	. २००	२६ अमृतगाय	.. ३१८
४ ब्रह्मिणागई	... २०१	२७ जीवनतनय	.. ३२०
५ शेर महमद	२१८	२८ माधव	... ३२१
६ विप्र नारायण	.. २२४	२९ सोहिरोधानाथ आविये	.. ३२२
७ अहानदास	. २२६	३० ब्रह्मगिरी (अमृतशिष्य)	३२२
८ तुळशीदास	.. २३०	३१ जिनसागर	.. ३२६
९ कृष्णमुनि विराट्टदेश	. २३२	३२ जगन्नाथ	. ३३३
१० मंढारक मदीचंद्र	... २३७	३३ मीनाक्षीअगमा	... ३३५
११ रामदास	. २३९	३४ लहरी मुकुटा	... ३३५
१२ घामनपडित	२७७	३५ महिपती	. ३३७
१३ हरिपडित	२८३	३६ मोरोपत	... ३३९
१४ आनंदतनय	२८५	३७ देवनाथ महाराज	. २४६
१५ रघुनाथपडित	.. २८६	३८ रामजोशी	... ३४८
१६ सामराज	२८९	३९ होनाजी बाला	... ३५४
१७ विट्ठल	३९०	४० कृष्णदेशव	.. ३५७
१८ उद्धवचिद्धन	२९५	४१ अनंतफदी	.. ३५७
१९ नरहरि	२९८	४२ सरानभाऊ	... ३६५
२० देवदास	. २९९	४३ प्रभाकर	.. ३६७
२१ अनंत	३०२	४४ परगाराम	.. ३७७
२२ मध्वमुनीश्वर	.. ३०३	४५ शंभू चवें	.. ३८१
२३ धीधर	... ३०५		

तृतीय खंड : इ. स. १८५७ ते १९४७

१ परशुरामपन वाला गोडबोले	.. ३८७
२ भगवा रामचंद्र प्रधान	... ३९२
३ महादेव मोरेश्वर कुटे	... ३९१

कवि

पृष्ठ

४	पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणि-पेठकर	...	३९४
५	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	...	३९५
६	वासुदेव वामनशास्त्री खरे	...	४०२
७	विष्णु मोरेश्वर महाजनि	...	४१०
८	कृष्णाजी केशव दामले (केशवसुत)	...	४११
९	दत्तात्रय कोडो घाटे	...	४२०
१०	हरी नारायण आपटे	...	४२१
११	विठ्ठल भगवंत सैभे	...	४२२
१२	विनायक जनार्दन करदीकर	...	४२६
१३	विनायक दामोदर सावरकर	...	४२८
१४	गोविंद अय्यक दरेकर	...	४३३
१५	दत्तात्रय मिमाजी रगदिवे	...	४३४
१६	नारायण वामन टिळक	...	४३७
१७	लक्ष्मीबाई टिळक	...	४३९
१८	एकनाथ पांडुरंग रेंडालकर	...	४४०
१९	चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे	...	४४२
२०	राम गणेश गडकरी (गोविंदाग्रज)	...	४४४
२१	अनंदा बापूजी टोमरे (बालकवि)	...	४५३
२२	नारायण मुरलीधर गुप्ते ('बी')	...	४६१
२३	श्रीधर बालकृष्ण शनडे	...	४६५
२४	* कृष्णाजी रामचंद्र पराजपे	...	४६७
२५	* दुर्गाप्रसाद आसाराम तिवारी	...	४६८
२६	* श्रीनिवास रामचंद्र बोबडे	...	४७४
२७	नारायण केशव बेहेरे	...	४७७
२८	आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे	...	४७९
२९	माधव केशव काटदरे (माधव)	...	४८२
३०	जयकृष्ण केशव उपाध्ये	...	४९६

	कवि	पृष्ठ
३१	*गुणवत हणमत देशपांडे	४९६
३२	ब्रह्मवत हणमत पळशीकर	५००
३३	आत्माराम रावनी देशपांडे	५०१
३४	वामन मंगेश दुभाषी (ऋग्वेदी)	५०३
३५	गोविंद रामचंद्र हिंमणेकर	५०५
३६	*हरिहर गुरुनाथ सल्घरकर (कुजविहारी)	५०६
३७	*गोपाळ गंगाधर पोतदार (मनोहर)	५०९
३८	वि. स. राडेकर	५११
३९	*रुडेराव भीमराव कुलकर्णी	५१३
४०	*वामुदेव गोविंद मायनेव	५१५
४१	*गजानन लक्ष्मण ठोक्ळ	५१६
४२	माधव त्र्यंबक पन्थर्धन (माधव ड्युलियन्)	५१७
४३	यशवत दिनकर पटारकर (यशवत)	५१८
४४	प्रल्हाद केशव भत्रे (वशावकुमार)	५२१
४५	सोपानदेव चोघरी	५२४
४६	गोपिनाथ गणेश तळमळकर	५२५
४७	दामोदर अब्दुल कार	५२८
४८	के. ना. काळे	५२९
४९	विनायक लक्ष्मण त्रें (आनन्)	५३०
५०	गणेश हरी पाटील	५३६
५१	*मळहृष्ण मर्तंड टाभाडे (शम्भू)	५३८
५२	दत्तप्रसन्न कारखानीस	५३९
५३	*पांडुरंग जिवाजी सगनीस	५३९
५४	*रामचंद्र अनंत काळे	५४०
५५	ईश्वरकेश रवर यकील	५४१
५६	*दत्तानय दामोदर पडमे	५४७
५७	*र. क. पेंढे	५४८

	कवि		पृष्ठ
५८	गजाराम नीलकण्ठ बढे	...	५४९
५९	वि. चा. शिस्वाडकर (कुसुमाग्रज)	..	५५५
६०	डॉ. शंकरलाल जानकीलाल पुरवार (कृष्णमित्र)	...	५६०
६१	श्रीकृष्ण पोवळे	...	५६१
६२	*श्री. ना. शिंदगी	...	५६४
६३	*वसंत सवनीस	...	५६५
६४	*मधुकर केशव नाईक	...	५६६
६५	*गो. म. कुलकर्णी	...	५६७
६६	दत्तात्रय विष्णु तेंडुलकर (प्रफुल्ल टत्त)	...	५६८
६७	*अनंतराय जयवंतराय जगताप	...	५६९
६८	*प्रभाकर गुमास्ते	...	५७०
६९	कविपरिचय प्रथम खंड	...	५७३
७०	कविपरिचय द्वितीय खंड	...	६०७
७१	कविपरिचय तृतीय खंड	...	६३२
७२	शुद्धिपत्र	...	६७७

* या कवितांचे सर्वाधिकार संपादकाकडे आहेत.

† या कवींच्या 'वग्दान' व 'भजीवन' या दोन कवितांचे सर्वाधिकार संपादकाकडे आहेत.

प्रथम खंड

आरंभापासून मुक्तेश्वरापर्यंत

સોમેશ્વર ચાલુક્ય

દશાવતારવર્ણન

જેળો રસાતલઝળુ -

મત્સ્યરૂપે વેદ આણિયલે મનુશિવક વાણિયલે
તો સસારસાયરતારણુ મોહં તો રાપો નારાયણુ ॥

કૂર્મિનાગિમન્દરમેવચ્ચદેમચેશાલાં નુ ।

સુરરિગમન્મૃતસાધિસિ કોટદેવનેપગીગે વરજો સૂરરૂપે
પાથાલુ વૈશિદાગ તુ હરિણ્કચ્છપુ ચમાચ્છિદાદ ગોવિંદ
ધરાણિ ઝદ્ધરિયમ્ ।

સૌ દેઝ મન્દર દુહોચ્છ ઉપર્વેડેનિ શ્રીનારસિદ્દૈ
(ત્ય) હિરણ્યકશિપુરોસ્તુ ગોદ ।

વશ્ચિવંપે નાદૈચ્છુદું મનવલવેંદિકા

નિચંદમયુ વામનુ ભૂફલકે ત્રિટૈત્યુવલઠિહિનિ

ભૂમિં ત્રિપુરહ્વદેત્રિવદ્ધકસુધૌ મેરસ્મદુકારન્ ।

જે બ્રહ્મણેર કુલે ઉપજીય્યા કાત્તવીયા જેળે

ગ્રાહુ પરસે લાંઢિયા પરસુરામુ દેઝ તો મહામંગલ કરઝ ।

નન્દગોકુલમ્ ગાયૌ કન્હુ જો ગોપીજને પડિહે છીટે નયળે

જોવિયા મહાનાધર આવિનાદ્ધણિ હ્વારિયા

કન્હૌ ભરઢાસૌ અહ્લોંણા ત્રિતિયા દેઝ ।

હુદ્ધરૂપેં જો દાણવસુગવંચણિ વેદદૂષ્ણવોહ્દ્ધણિ માયા મોહિયા

તો દેઝ માણિ પાસાઝ કરુ ॥

+

+

+

જો ગોપીજને ગાઢજે ગ્રાહુ પરિ રૂપે નિહાં

ગોમયસૈકઃ શેશનલે સુલધુશશજનમાસ વંકસે ॥

मुकुंदराज

विवेकसिंधुची शब्दरत्ने

१

यैस सिध्दें विनवील । तेथ प्रवार्ध सपलें । श्री मुकुंदु बाले । राजयागी ॥१॥
 प्रणव पचट्टति । ते विवरली भसृति । महावाक्ये उपदेश ग्रथाति उत्तरार्ध ॥२॥
 शकरोक्तीवरा । मिया बोलिली ह वैपरा । ग्दगौनी घराती चतुरी । गारन
 बुद्धि ॥३॥ आहो युक्तियेचेनि प्रसंगें । शास्त्रातें ग्दगती उग । तरि माझिये
 बोउ वाउग । काये होयील पा ॥४॥ जैसे आपुलियेनि पवित्रपणें । लभुमीयेसि
 आगिल उणें । ग्दगौनि मस्तकी नारायेण । तुळसी बटिली ॥५॥ विवेकसिंधु
 भीतरें । जो मुमुक्ष अवगाहन करा । तेयासि सेर्या श्रीहरा । भेटे साक्षाकारें ॥६॥
 विवेकसिंधुची शब्दरत्ने । जरि कठां धग्जितीं प्रेने । तरा जनकाचियेनि
 महीमाने । दलाच्येता होये ॥७॥ लवणसमुद्रीचि मुक्ते । भूषण कीर होतीं
 समस्तें । परिभूषतेयासि मुक्तत्वते । विवकसिंधुचि की ॥८॥ आहो
 विवेकसिंधुचे पूर्वार्ध । क्षीरसिंधुपासाव आगाध । जथ निगुणु निजगोधु । भेटे
 विष्णुस्वरूप ॥९॥ मज स्वासोभेपाचाहि श्रमु । तेथ कायेसा ग्रथाचा उदेमु ।
 परि फळला मनोधर्मु । सदैवाचा ॥१०॥ नृसिंहाचा ग्दगठु । तयेचा कुमर
 जेतपाळु । तेण करविला हा रोळु । अथरचनेचा ॥११॥ भगीरथाचेनि नैव
 योग । विश्व मुस्तातल गग । तैसे जेतपाळाचेनि प्रभगें । जग सुखिये
 हाये ॥१२॥ मिया आपुली वाणा । पवित्र रली यही वचनी । प्रीति पावो
 पिनाकपाणी । ग्दगे मुकुंदराजु ॥१३॥

— विवकसिंधु (इ स ११८८), प्रकरण सातवें, पृथाधसमाप्ति,
 आव्या १४७-१७७

माझीये मतीचा बिस्तार । तो अति मठ तर । राम महिमा अपार ।
 मज केरीं वर्णवे ॥ १ ॥ मिया सार्धातलीं गुरुसवतीं । आविक्ता होये पाप
 निष्कृति । म्हणौनि श्रद्धापूर्वक चित्ति । स्मरावी हे ॥ २ ॥ सूर्य बाह्य तम
 निरगे । परी अतरीचें न प्रकाशे । तें अज्ञानतम आपैस । फिटे गुरु
 प्रसादे ॥ ३ ॥ न पडे वेदशास्त्राचा पागु । अभ्यासावा नलगे अष्टांगयोग ।
 जरी पाणिजे राजयोग । श्रीगुरुप्रसादे ॥ ४ ॥ तपातीर्थीचे डागोरे । आणिक
 इहानीं स्मृतीचे कामारे । त्याचें न उतरे अज्ञान कावरे । येके ज्ञाने-
 वीण ॥ ५ ॥ निर्वाळले याचा भक्तु चागु । जन्दि अचरेल नेटका कर्मयोग ।
 परी न करीता ज्ञानाचा पागु । सुटीका कैची ॥ ६ ॥ भक्तचक्रचूडामणि ।
 उदय देवु येकचि त्रीभूवनी । तोहि अपरोक्ष ज्ञान देवौनि । सोडवीला कृष्ण
 राजें ॥ ७ ॥ तैम भलतें तप तपीजे । अथवा आवडतो जपु जपीजे । परी
 ज्ञानेनि न सुटीजे । ज्ञानमहिर्मुखी ॥ ८ ॥ म्हणौनि उपनलेंनि संसारी जीवें ।
 स्वधर्म ईश्वरातें आराधावें । तेणें चित्तशुद्धिद्वारा पावावें । ज्ञान अप-
 रोक्ष ॥ ९ ॥ भगपाश तोडीत शस्त्र । ज्ञानचि ईश्वराचें विचित्र । परी जीवांचें
 कैसे कर्मभूत । जे अनावडीचि तेथ ॥ १० ॥ तें स्वानुभवज्ञान । न पवीजे
 श्रीगुरुविण । म्हणौनि तेथींचें महिमान । तें अगाध असे ॥ ११ ॥ असो हें
 नोमडा बोली । काहीं येक गुरुस्तुति केली । ते प्रीति पावली । श्रीगुरुपर-
 पय ॥ १२ ॥ मज चतुरदेशी न जोडे । म्हणौनि बोलीले बोवडे । जें
 उसु का कागोडें । महा रसाळ ॥ १३ ॥ शृंगारादिक नवरस । तेहि जेथ
 अतिरिक्त । तं परब्रह्म येक रस । जागावें योगिराजें ॥ १४ ॥ हो का कस्तुरी
 काळी । ते परिमळें आगळी । तैसे आरूप बोल परी नव्हाळी । भेदे परम-
 सुखाची ॥ १५ ॥ सद्य ज्ञानोत्पत्ति येथी प्रतीक्षा । तरी न करावी येथविषई
 अनशा । जेथ ग्रंथाचें श्रवणमात्रें सर्वज्ञ । होईजे म्हणौनिया ॥ १६ ॥ रसिक-
 मुद्रा बोलीजेल । तरी ग्रंथविस्तार होईल । आणि परमार्थु न कलैल । मरि-
 ताक्षरविण ॥ १७ ॥ इयें ग्रंथाचें होचें प्चातुर्य । जें रोऊडें स्वानुभवसौंदर्य ।
 म्हणौनि सेवीतु मुनिवर्य । विवेकसिधु हा ॥ १८ ॥ जेथ नाहीं शास्त्री

प्रनीति । नेगति तर्कमुद्रेची स्थिती । तेयाळगीं मन्हाटीया युक्ति । केली ग्रथ रचना ॥ १९ ॥ उपाजनेचा शीणु नेणे बाल्लु । तयाचिये मुर्ती मिष्टान्नकवळु । मुये जननी कृपाळु । अपत्यविपदें ॥ २० ॥ तैसें उपनिषदाचे निर्मथन । करौनि केला ग्रथ निर्माण । ते सिद्धचि स्वीकरीतु शिष्टजन । जे सिद्ध भोक्ते ॥ २१ ॥ वेदशास्त्राचा मतितार्थु । मिया बोलीला हा परमार्थु । येणें वसवीजो हृदयपथु । ओतेयाचा ॥ २२ ॥ येया सप्रदायाचा अभिमानी । स्वयें श्रीशूलपाणी । प्रीति पावो इहीं वचनी । सर्वेश्वर तो ॥ २३ ॥ सपलें ग्रथाचे उत्तरार्थ । जें निजबोधाचें प्रमेय विशुद्ध । म्हणे राजयोगी प्रसिद्ध । मुमुक्षु राजु ॥ २४ ॥

— विवेकसिंधु, प्रकरण अठरावें, ग्रथसमाप्ति, ओव्या ११४-१३७

गोरक्षनाथ

• [सुमारे इ. स. १२००]

१

अमरनाथ सनाद : आत्मज्ञान

वृश्चाची पाने झडति : आणि माघौति नीगति : परि तेंचि म्हणु , नयेति की : दिवैया पासोनि, निघालिया काजळी : त्याच्या पोटीं काई, आणिनी पाणि असे : मग निगालीये, नदीं उडके अनित्ये : परि प्रवाही नित्ये, जाणावी कीं ॥ तैसा दृश्यु प्रपचु, पदार्थु अनित्यु : परि त्या प्रवाहो नित्यु, जाणावा : । नेळीचा गाभा उरालिता, काद लाभु अमे : आणि फळपानिचं, निंकं पिकले : पिकतयाचा अँटोचि पाहता वरवा दिसे, स्वप्नीचे सुग, स्वप्नीची वरवें : । मग निर्धारिता तेथे काही असे : तें ससारिचे मुग, दिसे, : निके ॥ सेपीं मुरस नव्हे ऐसं शनं जागावें । आमाशकुमुमी जरि पोरमळु भेटे । नातरि

नाथलिये, वाझेचे लेखरु, निमुवन भोगी १ ससेचेया सींगे २ तिपटे हे
 बोलणेचि लटिके तैसा दृश्य प्रपचु असत्यचि लटिका असे ॥ मृगच्छ
 जळी नाही परि मृगासि जलभ्रमु असे । मुमुममाळेचा नाथिल, भागिरा
 आभासे शुक्तिचा ठाई, रजतमुद्धी लटिकी तैसा दृश्य प्रपचु लटिकाची
 परि दिसता असे हा ममारा दु गुरुप ऐसा त्याची ज्ञा आपुनी, ओळपी
 नाही ह माकार पचथा म्हगत, गे० तिण गोर्डाचिए, मचि साडोनि काई
 तिण, हानी अमे हा उष्ट बाबुडा दिसे परित्याचा गुरुगाडिचीए मोए न
 सडित बाबुडणीं परि, रसी नाही ३ की हे कस्तुरा काळी दिसे परि
 निचिया परिमळाचे, सौरभ्यण, आणिल की । एवढीये सूर्याचे, अढाल
 जेयाचेनि घाले त्यातें ०७७वे तो या ममारा आतु, मुपदु खी लिपेनाः
 जैसं पद्मिणीचे पत्र, उदकाभीतरीं असौनि अलिप्त, तथा जमाच आणि
 कर्मभक्तीचे फळ त कीं जे आत्मज्ञान जाणजे । (७) श्री गोरक्षनाथ
 विरचिते अमरनाथ (सनाद) आत्मज्ञान कथनि निचारे (११)

२

पद

पायागाचीं देउळे पायागाचा देवो । पायागाची पाउळी तेथ न फिटे सदेहो ॥
 कैसे गेलों पडितो देवो कवण ठाई । निजलिंग न्याहाळिता आगरी तुम्ही नाहीं ॥
 गगचे उदके स्नान पै कीजे । ग्राहिर पायाळितां भीतर केंवि भिने ॥
 सजिवे तोडुनि राबु निजिजें पुजिनी । कर्म करुनि प्राणी कवि उद्गती ॥

१ नाना गगनौलाचिया माळा । वाझेच्या जाणिया गज्या ॥ अमृतानुभव ७।८२

२ का मांल जैस खावे । ससी विषाणाचे ॥ अमृतानुभव ७।८२

३ जिये वेरि दिमवी वसी । तिय लाभनी की रसी ॥ अमृतानुभव १।७७

आणि बाबुडेनि बोलेसि । गगादे उजुनि जैसी ।

का पुटी वळला उसी । गोटी जेवी ॥ शोभरी १८।८४२

येद्विविधि हे जग पडियेले घाटा । आत्मलिंग कोइ न पुसती अधा ॥
चरति गोरतरायें सद्गुरुवाणी आम्ही । निजलिंग न्याहाळुनि ससार निलहे पाणी ॥

ज्ञानेश्वर

[इ. स. १२७०-१२९६]

१

व्यासोक्त्याचा महिमा

नाना कथारूपें भारती । प्रकळी असे त्रिजगती । आनिष्करोनि महा
मती व्यासान्विये ॥ १ ॥ ऋग्वेदीनि महाकाव्या रा३० । ग्रंथ गुरुवृत्तिचा ठा३० ।
एथौनि रसा जाला आहे । रसाल्पगाचा ॥ २ ॥ तेविचि आरका आणिक ही एक ।
एथौनि शब्दश्री भनी शास्त्रिक । आणिक महाबोधी कावलिक । दुणावर्ग ॥ ३ ॥
एथ चातुर्य सिद्धानें जालें । प्रेम रुचीसि आर्ल । आनि सौभाग्य पोसलें ।
मुग्धाचें एथ ॥ ४ ॥ माधुर्या मधुरता । श्रिंगारिं सुरेखता । रुद्रपण उचिता ।
दीसे भल ॥ ५ ॥ एथ कलादिदपण कला । पुण्यासि प्रतापु आगळा । ऋग्वेदीनि
जनमेजयाचे आलीला । गाय गये ॥ ६ ॥ आनि पाता नायेक । रगीं सुरगतेची
आगलिक । गुणा मुगुणपणाच बीज । बहुबस एथ ॥ ७ ॥ मानुचेंनि तेज
दवल्लें । जेसे त्रैलोक्य त्रिसे उजळ । तेम व्यासमती कवल्लि । सकल
मिरये ॥ ८ ॥ का मुक्तेची बीज घातल । तें आपुल्यापरा विलारल । तेम
भारतीं मुग्धाट ॥ अथजात ॥ ९ ॥ ना तरी नगरातरीं घसिने । तरा नागराचि
होईने । तेस व्यासोक्तितेज । दवल्ले सकळ ॥ १० ॥ कीं प्रथमयसाकार्य ।
लाग्याची नदशब्दी । प्रकटे जैमी आगर्ग । अगनाभरी ॥ ११ ॥ ना तरी
उद्यानीं माधुर्या ये । ते वनशोभेची ग्यानि उघडे । आनिलपागोनि अघाडे ।
दिया परी ॥ १२ ॥ नाना घनीभूत मुग । जैमे निहाळिता साधारण । मग

अल्हारा नखेपण । निवाडु दावी ॥ १३ ॥ तसे व्यासाक्ति अल्हारल ।
 आवडत नखेपण पातल । तं जागौनिचि काई आश्रडल । इतिहासी ॥ १४ ॥
 नाना पुरतिये प्रतिष्टेलामि । सानीच धरुनी आगीं । पुगण आख्यानरुप जगीं ।
 भारता आलीं ॥ १५ ॥ म्हणौनि भारतीं नाहीं । त न्हवेचि लेकीं तिहीं ।
 एणें कारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगनय ॥ १६ ॥ ऐसी सुरस जगीं
 कथा । जे जन्मभूमि परमार्था । मुनि साधे नृपनाथा । जनमेजया ॥ १७ ॥
 ज अद्वितीय उत्तम । परित्रैक निरुपम । परम मंगलधाम । अवधारिजो ॥ १८ ॥
 आता भारतकमलपरागु । गीतारयु प्रसगु । जो सनाढ्या श्रीरगु । अर्जुनेसी
 ॥ १९ ॥ ना तरी शब्द ब्रह्माब्धी । मथिल व्यासनुब्धी । निवडिलें निरवधी ।
 नवनीत हें ॥ २० ॥ मग ज्ञानाग्निसपकें । कडसिल त्रिवेक । पद आलं परिपाक ।
 आमोदारी ॥ २१ ॥ जें अपेक्षिजे विरक्ती । अनुभविजे सती । सोहभावे
 पावणीं । समिजे जेथ ॥ २२ ॥ जें आकर्षिजे भक्ति । आदिवत्त त्रिजगती ।
 तें मीप्सुपवीं सगति । साधिलें ॥ २३ ॥ जें भगवद्गीता म्हणिजे । जें ब्रह्मेशाना
 प्रशसिजे । जें सनकादिकी सेविजे । आदरेसी ॥ २४ ॥ जेंतें द्यारदियेचिये
 चद्रकले । माझि अमृतकण कोवले । तें वैचिंति मन मीआले । चमोरतलग
 ॥ २५ ॥ तेयापरी आता । अनुभवागी हे कथा । अति हलुवारपण चित्ता ।
 आणूनिया ॥ २६ ॥ हं शब्दविण सवादिजे । इद्रिया नेणता भोगिजे । मोला
 आधीं झाविजे । प्रमेयासि ॥ २७ ॥ जेमे भ्रमर फगु नेति । परी कमलदळे
 नेला नेणति । तेसी परा आह सेविती । ग्रथीं द्ये ॥ २८ ॥ वा आपुला
 टाऊं न सटिता । आलमिजे चद्रु प्रकटता । हा अनुरागु भोगिता । कुसुदिनी
 जाणें ॥ २९ ॥ ऐसेनि गमीरपणें । धिरापलेनि अतत्करण । आधिला तो चाणे ।
 मातु द्ये ॥ ३० ॥ अहो अर्जुनाचिया पातीं । जे परिसणेंया योग्य होति ।
 तिहि कृपा करुनि सुतीं । अग्रधान देयावें ॥ ३१ ॥ हं सलगीं मिया म्हणीतलें ।
 चरणा लागीनि विनविलें । प्रभू सखोल हृदय आपुल । म्हणौनिया ॥ ३२ ॥
 जेता स्वभाव मायेचापान्ना । अपत्य पोले बहीं चोरडिया नान्ना । तर्ती
 अधिकाधिक तेयाच्ना । सतांखुचि आयि ॥ ३३ ॥ तैमा तुम्हीं मीं अगिमा
 रिला । सजनीं आपुला म्हणीतला । तरि उणावा साहाजे उपसाहला । प्रार्थु
 काड ॥ ३४ ॥ परि अपराधु ता आणिकु आह । जें मीं गीतार्थ कटू पाहें ।

तें अवधारा विनत्र लाहें । म्हणौनिया ॥ ३५ ॥ हें अनामस्त पिचारिता । वायाचि धिंयसा उपनला चित्ता । यन्हविं काय मानुतेजां सत्रोता । शोभा आधि ॥ ३६ ॥ कीं टिटिभू चाचुवेन्ही । माप सुये सागरी । मी नेणतु तिया परी । प्रयतें एथ ॥ ३७ ॥ आइका आकाश गवसावें । तरी आणिक तेसंचि होआये । म्हणौनि अपाहु ह आखें । निर्धारिता ॥ ३८ ॥ एया गीताशास्त्राची थोरी । स्वयं शानु प्रियरी । जेथ भगानी प्रणु करी । चमत्कारौनि ॥ ३९ ॥ तेथ हरू म्हणे नेणजे । देवी जैसे का स्वरूप तुजें । हें नित्यनूतन देविये । गीतातत्त्व ॥ ४० ॥ हा वेदार्थुमागरु । जेया निद्रिताचा धोरु । तो स्वयें श्रीसर्वेश्वरु । अनुवादला ॥ ४१ ॥ ऐसे जें अगाध । जेथ वेडावति वेद । तेथ अल्प मीं मतिमद । काइ होयें ॥ ४२ ॥ हें अपार कैसें करलावें । महातेज कवणें दबलावें । गगन मुठीं सुआवें । मशके रेवि ॥ ४३ ॥ परी एथ असे एक आधार । तेणेंचि बोलें मीं सधरु । जें सानुकूल श्रीगुरु । शानदेऊ म्हणे ॥ ४४ ॥ यन्हविं तन्हिमी मुखें । जन्हें जाला असे अविवेकु । तन्हीं सतकृपादीपकु । सोज्वलु असे ॥ ४५ ॥ लोहाचें कनक होये । हे परिसिं सामर्थ्य आहे । कीं मृतही जीवित लाटे । अमृतसिद्धी ॥ ४६ ॥ जरि प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरि सुकेया आधि भारती । एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नगल काइ ॥ ४७ ॥ जेयाते कामधेनु ऐसी माये । तेयासी अप्राप्य काहीं आहे । म्हणौनि मी प्रयतों लाहें । ग्रथीं द्ये ॥ ४८ ॥ तन्हीं न्यून तें पुरतें । अधिकही सरतें । करन घेयावें हें तुमतें । विनविले मिया ॥ ४९ ॥ आता देइजे अवधान । तुम्हीं बोलविला मी बोलैन । जैसे चेटे सत्राधीन । टारु यत्र ॥ ५० ॥ तैसा मी अनुगरीतु । साधुना निरोरितु । ते आपला अलंकारितु । भल तैसा ॥ ५१ ॥ तव गुरु म्हणति राहीं । हें तुज बोलारें नलगो काहीं । आता ग्रथा चित्त देई । शट्करी गा ॥ ५२ ॥ एया बोला निवृत्तिदामु । पावौनि परम उल्लासु । म्हणे परियमा मना अवकाशु । देउनियां ॥ ५३ ॥

— शानेश्वरी (इ.स. १२९०), अध्याय पहिला, ओव्या ३२-८४

२

माझा मन्हाळाचि गोलु मगतिने •

तो अध्याय हा सहासा । परि सहियानिया मया । साधिजैल म्हागौनि
परिसावा । चित्त देउनि ॥ १ ॥ माझा मन्हाळाचि गोलु मगतिने । परि अमृता
तही पैजेंसी जीने । ऐसी अजरेंचि मगिर्क मेलवीन ॥ २ ॥ जिये कोमलिये
चेनि पाडे । दीसति नादिचे तरा थोकडे । वेधे परिमळाचे वीरु मोडे ।
जेयाचेनि ॥ ३ ॥ आइका रयाळपगाचेया लोभा । की अवगिचि होथि जिभा ।
गेलें इद्रिया लागे कळभा । येकमेका ॥ ४ ॥ साहजें शब्द तरा विषो श्रव
णाचा । परि रसना म्हणे का रसचि हा आमुचा । प्राणासि भागो जाये परि
मग्याचा । हा तोचि का होईल ॥ ५ ॥ नवल गेलेंतीये रेलेची बाहाणी ।
दाविता डोलेयापुरा लागे आगि । ते म्हणती उघडली का रागि । नपाची
हे ॥ ६ ॥ जेथ सपूर्ण पद उमारे । तेथ मनचि धावे गाहिरें । गोट भुजाहीं
आशेभरे । आलिंगावेया ॥ ७ ॥ ऐसा इद्रिय अपुलाल भावि । क्षांमती परि
तो सरिसेपणेंचि बुझात्री । जेया एकल नग चेववी । सहस्कर ॥ ८ ॥ तेने
शब्दाचें व्यापकण । देखिजे असाधारण । पाठेया भावशा फावति गुण ।
वितामणीचे ॥ ९ ॥ ह असो तेया गेलाची ताटें भली । धरी बैयल्यरसें
ओगरली । ही प्रतिपत्ति मिथ्या नेली । निष्कामासि ॥ १० ॥ आत्ता आत्म
प्रभा नीचनवी । तेचि करुनि ठाणाडिवी । जो इद्रियातें खोलुनु जेयी ।
तेयासत्त्व फावे ॥ ११ ॥ एथ श्रवणाचेनि पाग । वीणश्रोतया होआवें लागे ।
हे मनाचे भीचि आत । मोगिने गा ॥ १२ ॥ आहाच गेलाची चालीफ
फेडिजे । आणि ब्रह्माचेयानि आगा घडिजे । मग मुखेंसी सुरवाडिजे । तेया
माझि ॥ १३ ॥ ऐसं हल्यारपण नरि येईल । तराचि हें उपेगा जाइल ।
यद्दविं आघवी गोठि होईल । मूका बोले तेयाची ॥ १४ ॥ परि त असो
आत्ता आघवें । नलग श्रोठेया कडसवें । जे एथ अधिकारिये स्वभावें ।
पूर्णकाम ॥ १५ ॥ जेही आत्मगोधाचिया आवडी । वेली स्वर्गससाराची
कुरवडी । तेवाचीनु एथिची गोडी । नेगति आगिर ॥ १६ ॥ जेसा वायसी

चद्रु नोलखिजे । तैसा प्राकृती ग्रथु हा नेणिजे । आणि तो हिमाशुचि जेवि खाजे ।
चमोराचें ॥ १७ ॥ तैसा सज्जानासि तरी हा ठाऊं । आणि अजानासि आन
गाऊं । म्हणौनि बोलावेया विषो पाहा हो । विशेषे नाहिं ॥ १८ ॥ परि अनुवा
दलां मी प्रमगे । तें सज्जनीं उपसाहावें लागि । आता साधेन काइ श्रीरंगे ।
निरूपिलें जें ॥ १९ ॥ तें बुद्धी हीं कवळितां साकडें । म्हणौनि बोली विपायी
सांपडे । परि श्रीनिवृत्तिरूपा उजियेडें । देखैन मी ॥ २० ॥ जे ठिठीहीं न
पविजे । तें ठिठीविग देखिजे । जन्हे अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानत्रले ॥ २१ ॥
ना तरी जे धानुवादिगाहीं न जोडे । तें लोकींनि पन्हें सापडे । जरी दैवयोगें
घडे । परिसु हाता ॥ २२ ॥ तैसी सदगुरुरूपा होए । तरि करितां काय आपु
नोहे । म्हणऊनी ते अपार माते आहे । ज्ञानदेऊं म्हणे ॥ २३ ॥ तेणें
कारणें मीं घोलैन । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन । अतींद्रिय परि भोगवीन ।
इंद्रियाकरविं ॥ २४ ॥

— ज्ञानेश्वरी, अध्याय सहावा, ओव्या १३-३६

३

श्रोत्यांना सलग्नीची विनवणी

तरी अवधान एकलें देइजे । मग सर्व सुखामि पत्र घेइजे । हें
प्रतिशोत्तर माझ । उघड आइका ॥ १ ॥ परि प्रौढि न बोले हो जी । तुम्हा
सर्वशाचां समार्जी । देया अवधान म्हणे हे माझी । विनवणी सलग्नी ॥ २ ॥
का जे ललेयाचे लले सरति । मनोरयाचे मनोरे पुरति । जरी माहोरें श्रीमते
होति । तुम्हा ऐसीं ॥ ३ ॥ तुमचेया दीटिवेयाचिये खोलें । सासिनले प्रसन्न-
तेचे मले । ते साउली देखौनि लोले । आतु जी मी ॥ ४ ॥ तुम्ही सुखा
मृताचे डोहो । म्हणौनि आपुलिया सर्वे बोव्हानो लाहो । आणि एथही सलगि
करूं जरि विहो । तरी निवों कें पा ॥ ५ ॥ आणि वाळू बोवडा बोली ।
वाकुडां विचुकीं पाउलीं । ते चोख करुनि माउलीं । रिझवी जेथ ॥ ६ ॥
तेविं तुम्हां संताचा पढियो । कैसेनि तन्हीं आम्हावरि हो । दया बहुवा

अलुकी जी आहा । सलगि करित ॥ ७ ॥ वाचूनि मासिये गेलतिये योग्यते ।
 सर्वज्ञ भवाद्दश ओते । काई धड्यावरि सारस्वत । पढा सिक्किजे ॥ ८ ॥
 अवधारा आवडे तेसणा धुधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काइ करु । अमृ
 ताचा तार्गी बोगरु । ऐमि रसायं कैर्वा ॥ ९ ॥ हा हो हिमकरा बीजण ।
 की नादापुढा आइकवणें । लेजेयासि हें लणें । केहीं आहे ॥ १० ॥ साधा
 परिमलें नाद तुरुवावे । सागरे कवणी टाद नाहायें । हं गगनचि अडे
 आयवें । ऐसा पयाडु कचा ॥ ११ ॥ तैसें तुमचें अवधान घाए । आणि
 म्हणो हं देखो होये । ऐमे वक्तृत्य कवणातें आहे । विचारिजो ॥ १२ ॥
 तहीं विश्व प्रकृतिेया गभस्ती । हाधिवेनि कीजे काइ आरति । का चूलोदकें
 अपापती । अर्घ्यु न दीजे ॥ १३ ॥ प्रभू तुम्ही मद्देशाचिया मूर्ती । आणि
 मी दुबला अर्चितस भक्ति । म्हणौनि बोलु जहीं गगावती । तहीं स्वीक
 राल ॥ १४ ॥ बाल बापाचा तार्गी रिग । रिचौनि पापातेंचि जेवड लग ।
 किं तो सतोपाचेनि वेग । मुरा ओन्वी ॥ १५ ॥ *तैसा मी जहीं तुम्हाप्रति ।
 चावटे करितरे बालमती । तहीं तुम्हीं सतोपिजे ऐसीचि जाति । स्नेहाचि
 पया ॥ १६ ॥ आणि तेणे आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्हीं सत घेतले आहा
 चौहें । म्हणौनि केलिये सलगीचा नोहे । भाव तुम्हा ॥ १७ ॥ अहो तान्हे
 याचि लागें शटें । तरि तेणें अधिवेंचि पान्हा फूटे । राखे प्रेम दुणावटे ।
 पदियतेयाचेनि ॥ १८ ॥ म्हणौनि मज लेंकरवाचेनि बोल । तुमचें धृपाड
 पग निदेलें । चेइलें हं जी जागावले । एयागमि बोलिला ॥ १९ ॥ बेदनि
 चाण्णे पिकविजत आहे काद चेंपणी । कीं चारेया घापत आहाति घाणी ।
 हा हो गगना गवसणी । गुफिजतसे ॥ २० ॥ आइका पाणी प्राधिजवाचें न
 लग । नयनीता माथुला न लग । लाजिलो चाराणु न निग । देखौनि
 जेयात ॥ २१ ॥ हें असो शब्दब्रह्म जिये बाज । शब्दु मायल्लेया निवात
 निदिजे । तो गीतार्थु महाटिया कालिचे । हा पाडु काइ ॥ २२ ॥ परि

* तन्हीं मी रन्देल भरत उती । तें शुपसाहाचें सती ।

जेसें बालक घास गुये अपुल्या हाती । पिलामुली ॥

[मधेश्वर पंडित, ऋद्धिपुरमहात्म्य (१ स १३०४)]

मीचं श्रीकृष्णाचें नेलणें । आणि नम्रीचेयाचि ऐसे मी ना म्हणे ।
 यया निवाडु तरजु जाणें । जेया गीतार्थु आथि ॥ ५ ॥ एव ननै अध्याय
 पहिले । मिया मतीसारखे नेलिले । आता उत्तरग्रंथ आत्रिल । प्रथिच
 आदका ॥ ६ ॥ तेथ विभूति प्रतिविभूति । प्रस्तुत वर्जुना साविज्जी । ते
 विगंधा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ॥ ७ ॥ देशियेचेनि नागरपणें । शातु
 गृगारातें जीणे । बोविया कीं होति लेणे । साहित्यासि ॥ ८ ॥ मूलग्रंथी
 चेया सस्कृता । सर्वे नीट महाटी पढता । अभिप्रायें मानलेया उचिता ।
 कणि भूमी तें नेणवे ॥ ९ ॥ जेसे आगिचेनि सान्ध्यपण । लेणेयासि
 आगचि होये लेणें । तेथ अलंकरणें कवण कवणें । हें निर्वचिना ॥ १० ॥
 ऐसी देशी आणि सस्कृत याणी । एका भावाचा सुग्रासनीं । शोभती ते
 आणि । चोखन आदका ॥ ११ ॥ उढैलेया भाव रूप । करिता लग्न रस
 वृत्तिच बडप । चानुर्य म्हणे हें पडप । जोडल आम्हा ॥ १२ ॥ तैसे
 देशियेचे लग्नप्य । हरौनि रसा आणिजैल ताण्य । मग म्हणिपैल अगण्य ।
 गीतातत्त्व ॥ १३ ॥

—ज्ञानेश्वरी, अध्याय दहावा, ओव्या ३४-४६

५

सारस्वताचि गोड झाड

आता एयावरि एकादशी । कथा आहे दोहा रसि । जेथ पार्थी विश्व
 स्वसी । भेटि होइल ॥ १ ॥ जेथ शाताचेया घरा । अद्भुत आला आहे
 पाहुणोरा । आणि येराहिं रसा पातिका । जाला मानु ॥ २ ॥ बधूवराचिये
 मीलणी । जेसिं बहाडिया हिं टुगडीं लेणीं । तैसे देशिचिये सुरासनीं । मिरवले
 रस ॥ ३ ॥ परि शाताद्भुत सवे । जे होलेयाचा अजुलि घेयावें । जेसे हरिहर
 प्रेमभावे । आले रसा ॥ ४ ॥ नातरि अवसेचा दिसी । भेटलां दोन्ही निवें
 चेसीं । तेविं येकवला रसीं । केला जेथ ॥ ५ ॥ मीनले गगायमुनेचे उज्व ।
 तैसें या रसा जालें प्रयाग । म्हणौनि मुक्तात होत जग । आथर्वे एय ॥ ६ ॥

मध्ये गीतासरस्वती गुपित । आणि दोनी रस ते बोध मूर्त । यालागि त्रिवेणी
 होये उचित । फारली बापा ॥ ७ ॥ एथ श्रवणाचेनि द्वारे । तीर्थ रिगता
 सोपारे । ज्ञानदे० म्हणे दातारें । माझेनि केले ॥ ८ ॥ तीरें सस्कृतार्ची
 गहने । तोड्ढनि मन्हाटिया नेली शब्दसोपानें । रचिली धर्मनिधानें । निवृत्ति
 देवें ॥ ९ ॥ म्हणौनि भलतेणें एथ न्हारें । प्रयागी माधव विश्वरूपाते पाहावें ।
 एतुलेनि ससारा देयावें । तिलोदक ॥ १० ॥ हें असो ऐसे सावेव । एथ
 सासिनले आधि रसभाव । जेथ श्रवणसुखाची राणिव । जोडली जगा ॥ ११ ॥
 जेथ शातादभुत रोकडे । आणि एरा रसा पडप जोडे । हें अल्पचि परिउघडें ।
 कैवल्य जेथ ॥ १२ ॥ तो हा अकरावा अध्या० । जो देवाचा आपणपं
 ठेविता ठा० । परि कैसा सदैवाचा रा० । जे एथहि पातल ॥ १३ ॥
 आदि अर्जुनुचि कार म्हणो पातल । आजि हा आनडतेयाहि सुकालु जाल ।
 ते गीतार्थु हा आला । मन्हाटिया ॥ १४ ॥ एयाचिल्यागि आता माझे । विन
 विले ते आदकिजे । तरि अवधान आता दीजे । सज्जनी तुम्ही ॥ १५ ॥
 आहो तेवि चि तुम्हा संताचिये सभे । ऐसी सलगी कीर करू न लभे । परि
 मानावें जी लोभे । अपत्या माते ॥ १६ ॥ अहो पुसा आपणचि पदविजे । मग
 जोले तय तय माथा तूकिजे । का करिलेलि चोंजे न रिजे । बालका माप
 ॥ १७ ॥ तेवि मी जे जे जोले । तं प्रभु तुमचेचि केले । म्हणौनि अयधारिजो
 आपुले । आपण देवा ॥ १८ ॥ ह सारस्वताचे गोड । तुम्हीचि लाविलें जी
 झाड । तरी अवधानामृतें वाड । सिपौनि कीजे ॥ १९ ॥ मग ई रसभावफुलीं
 फुल्ले । नाना फलभार भरिले । तुमचेनि प्रसादे होईल । उपयोग जगा ॥ २० ॥
 येया बोल सत रिझले । म्हणति तोरल्ले गा भले केले । आता साधें जें
 बोलिले । अर्जुने तेथ ॥ २१ ॥ तव निवृत्तिदासु म्हणे । कृष्णा अर्जुनाचें
 बोलणें । मी प्राहुतु काइ साधो जाणे । परि बोलवाल तुम्ही ॥ २२ ॥ अहो
 रानिचेया पालेखादरा । नेवाणे करिलें लजेश्वरा । एकला अर्जुनु परि अकरा ।
 न जीणे धौणी ॥ २३ ॥ म्हणौनि समर्थु होये साहाकारी । मान्हवें कैसे
 चराचरी । तुम्ही सत तियायरी । बोलवा मातें ॥ २४ ॥ तरि आता बोलतसे
 आइका । हा गीता अभिप्रा० नीका । जो वेकुठनायका । मुखौनि निगाल
 ॥ २५ ॥ बापु प्रभु गीता । जो वेदां प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण वक्ता ।

निये ग्रथी ॥ २६ ॥ तेथिचे गौरव कैसे वानावें । जें शभुचिये मती नागवें ।
तें आता नमस्कारिजे जायें । हंचि मले ॥ २७ ॥

—ज्ञानेश्वरा, अध्याय अकरावा, ओव्या १-२७

६

अवेची प्रार्थना

जयजर वो शुद्धे । उदारे प्रसिध्दे । अनंतरत आनदे । वर्ततिये ॥ १ ॥
विषयव्याले मीठी । दीधलेया उठणे नाहि ताठि । तूझेनि वो गुरुदृष्टी । होये
माण ॥ २ ॥ तरा ताप कोणात पोळी । केमेनि सोमु जाली । जरा प्रसादरस
कहोली । पूरे येसि तू ॥ ३ ॥ योगसुखाचे सोहले । मेवका दावामि स्नेहाले ।
मोहमिडीचे लले । पालीसि तू ॥ ४ ॥ आचारशक्तीचा अफि । बाढसिखि तू
कौतुकि । हृदयकोशपालकी । हालीसि पं ॥ ५ ॥ प्रत्यगुद्योतीची बोवाली । परिसी
मनपवनाचि खेलणि । रिद्धिसिद्धिची बाललेणी । लेखिसी माये ॥ ६ ॥ सतगवियेचें
स्नान्य देसी । अनाहताचा हल्लू गासी । समाधिगेधें निजगिरी । तुझाउनी ॥ ७ ॥
गुह्यानि साधका तू माउली । पीये सारस्वत नूहा पाउली । या कारणें साउनी । न
छडी तूही ॥ ८ ॥ आजो सद्गुरुचिये दीठी । तूझ कारुण्य जेयात अधिप्री ।
तो सगळ विद्याचिये शृष्टी । धाया होए ॥ ९ ॥ गृहीनि अवे श्रीमते ।
निचननकल्पलते । आज्ञा दे पा मात । निरुपणी ॥ १० ॥ नवरसा भरवि
सागर । करवी उचित रत्नाचे आगर । भावार्पाचे गिरिवर । निफर्जवि
माये ॥ ११ ॥ साहित्य सोनेयाविद्या ग्याणी । उषडवि देशियेचिया अशोणी ।
विनेकावेलीची लायणी । हादे सैध ॥ १२ ॥ समादफल निधानें । प्रमेयाचि
उग्राने । लावी गृहणे गहन । निरतर ॥ १३ ॥ पात्राडाचे दखुटे । मोडीं
वाग्याद अद्दाटे । कुतर्काचि दुष्टे । गावजे दवडी ॥ १४ ॥ श्रीहृष्णचरणि
गातें । सर्वत्र करि वसतें । रागिने बैसवी श्रोते । श्रवणाचिये १५ ॥ महाष्टि
येचा नगरी । ब्रह्मावियेचा मुसाड करी । घेणे देणे सुखाचि वेन्ही । जगा
होदेई ॥ १६ ॥ तू आपुलेनि स्नेहपहावे । मातें पागुरबोसि सदैव । तरि

आताचि हें आग्रें । निर्मोन मीं ॥ १७ ॥ इये निनविणियेगाठि । अग्लोकिं
गुरुष्टी । म्हणे गीतार्थेसि उठी । न गोल म्ह ॥ १८ ॥ तेथ जी जी महा
प्रसादु । म्हणौनि सगिया जाला आनदु । आता निरोपिंल प्रभु । अवधान
दीजो ॥ १९ ॥

—सनेश्वरा, अध्याय सारंग, ओव्या १-१९

७

आनदाचे आगार । माझ जगा ॥

तो श्रीकृष्णार्जुन सवादु । नागरीं गेलिं विदादु । सगो दाउ बहु ।
बोवियेचा ॥ १ ॥ नसुदीचि शातिकथा । आणिजेल निर बाकपथा । परि
गृहाराचा माथा । पागो ठेविति ॥ २ ॥ दाउ वेल्हाल देशी नवी । जैसी
साहित्यातें बाजावी । अमृताही चूनि ठेवी । गोडिसेरणे ॥ ३ ॥ बोलु वेल्हानि
तेनि गुणें । चद्रासि घे उमाणें । गुमगु भुलणें । नादु लोपी ॥ ४ ॥ ज्वेच
राचेया ही मना । आणि सारिकाचा पान्हा । धवणासवें सुमना । समाधि
जोडे ॥ ५ ॥ तैसा बाविलानु विस्तार । गीतार्थेसी विश्वभर । आनदाचे
आवार । माझ जगा ॥ ६ ॥ फीने विवेकाची याणि । हो काना मना जाणि ।
देसो आग्रें ते टाणि । ब्रह्मवित्रेची ॥ ७ ॥ दासो परतत्त्व होला । पाहो
सुखाचा सोहळा । रिगो महागोधु सुकाळा । माजि विश्व ॥ ८ ॥ हें निफजे
आता आग्रें । ऐसे गोलिजेल बरें । जें अधिष्ठानी असे परदेवें । निवृत्ती
मीं ॥ ९ ॥ म्हणौनि आग्रि सुभेदि । उग्रमात्रेप कादाकोदी । शाडा देईन
प्रतिपदी । ग्रथार्थेसि ॥ १० ॥ हा टाउवेरि मार्त । पुरतेया आदे सारस्वतें ।
नेल असे श्रीमत । गुरुगये ॥ ११ ॥ तेणें जी कृपासावाये । मी गोलें तेतुलें
सामोये । आणि तुमचिये सभे लाह । गीतार्थु म्हणों ॥ १२ ॥ वरि तुम्हा
सताचे पाये । आजि मी पातला आहे । म्हणौनि जी नोहे । अटक काही
॥ १३ ॥ प्रभु काश्मीरि मूक । नुपने जी कवतुर्वें । नाहिं गुणि सामुद्रिके ।
लक्ष्मीयेसि ॥ १४ ॥ तेसी तुम्हा सतापासि । अहानाची गोठि काश्सी ।

यालागीं नगरसिं । वरिसेन मीं ॥ १५ ॥ किंबहुना आववा । मज अवसर
देयावा ॥ १५ ॥ ज्ञानदेउ म्हणे बरवा । साधेन ग्रथु ॥ १६ ॥

—ज्ञानेश्वरी, अध्याय तेरावा, ओव्या ११४९-११६४

८

ते श्रीकृष्णवदनामृत

का भरलें चंद्रतारागणि । नभ सिंधु आपणेया आणि । तैसा गीतेसिं मी
अतस्परणि । सुदला गुहा ॥ १० ॥ जें त्रिविध मलकटां । सडिलासिं सुभा ।
म्हणौनि गीतेसिं मज वसैठा । जालासिं गा ॥ २ ॥ परि हें काइ घोलीं गीता ।
जी हे माझी उन्मेरलता । जाणे तो समस्ता । मोहा मूवे ॥ ३ ॥ सेविली
अमृतसरिता । रोगु दवडुनि पाडुमुता । अमरण उचिता । देउनि घली ॥ ४ ॥
तैसे गीता हे जाणितलिया । काइ बिस्मो मोहो जावेया । परि आत्मज्ञानें
आपणपेया । मीलिजे एध ॥ ५ ॥ जेया आत्मज्ञानाचा ठाड । कर्म आपुलेया
जांविता पाइ । होउनिया उतराई । लया जाए ॥ ६ ॥ दारपलें दाउनि जैसा ।
मागु सरे वीर विलासा । ज्ञानें कलमु वलचे तैसा । कर्मप्रासादा ॥ ७ ॥
म्हणौनि जानिया पुरता । वृत्य करु सगळे देखा । ऐसा अनाथाचा सखा ।
नेलिला तो ॥ ८ ॥ तं श्रीकृष्णवदनामृत । पार्थु भरनि असे उन्सडत । तव
व्यासदृषा एत । सजयासि ॥ ९ ॥ तों धृतराष्ट्र राया । सूत असे पान करावेया ।
म्हणौनि जीवितातु तेया । नव्हेचि भारा ॥ १० ॥ यद्दवि गीताश्रयण अवसरिं ।
आवडा लागता अनधिकारी । परि सेविं तेचि उजिरीं । पाति लाभली ॥ ११ ॥
जेधना द्राष्टी दूध घातलें । तेधवा वाया गेले गमलें । परि फळपाकि दूणा-
वलें । देखिलें जेविं ॥ १२ ॥ तैसी हरिचमित्रचीं आवरें । सजयें साधितलि
आदरें । तिहीं अधु तो अवसरें । सुखिया जाला ॥ १३ ॥ तेंचि माहाटेनि
त्रिण्यासं । मिया उन्मेरल ठसेडोमसे । जाणें नेणा तैसं । निरोपिलें ॥ १४ ॥
नेवर्ताये अरसिभाई । आग पाता विशेषु नाहिं । परि सौरभ्य नेलें तिहिं ।
भ्रमरिं जाणिजे ॥ १५ ॥ तैसे घडते प्रमेय घेइजे । न्यून तं तें मज देइजे ।

जे नेणें हें साहजें । रुप कि ताला ॥ १६ ॥ तरि नेणें जन्हि होए । तन्हि
देखोनि त्रापु कि माए । हरिखु केंहि न माए । चोज करिति ॥ १७ ॥ तैसें
संत माहेर माझे । तुम्हि मीनलेया मी लडैजे । तेचि ग्रथाचेनि व्याजें ।
जाणिजो जी ॥ १८ ॥ आता निश्वात्मजु माझा । स्वामी श्रीनिवृत्ति राजा । तो
अवधार वाक्यपूजा । ज्ञानदेउ गृहणे ॥ १९ ॥

— ज्ञानेश्वरी, अध्याय पधरावा, ओव्या ५४७-५६५.

९

श्लोकाक्षरद्राक्षलता

एव भारताचा एवाका । आणूनि अक्षरा एका । सजये कुवनायका ।
दीधला हार्ति ॥ १ ॥ जैसा नेणों वेगडा वन्दि । का परि गुणाग्रि ठेऊनि ।
आणि जे सूर्याची हाणी । निस्तरावेया ॥ २ ॥ तैसें शब्दब्रह्म अनंत । जालें
सवालक्षु भारत । भारताचे सतें सात । सर्वस्व गीता ॥ ३ ॥ तेयाहिं साता
शताचा । इत्यर्थु हा श्लोकु शेपिचा । व्यासशिष्य सजयाचा । पूर्णोद्धारू
हा ॥ ४ ॥ एणें एकेंचि श्लोकें । राहे तेणे असिने । अविद्याजाताचें नीकें ।
जीतले होए ॥ ५ ॥ ऐसेया श्लोका से सात । गीतेचि पदें आगे वाहत ।
पदें म्हणो कि अमृत । गीताकाशिचे ॥ ६ ॥ कीं आत्मराजाचिये समे ।
गीते उद्बले हे खावे । मज श्लोक प्रतिभे । ऐसे एती ॥ ७ ॥ कीं गीता
हे सप्तशती । मजप्रतिपाद्य भगवती । मोहमहिषभुक्ती आनदली असे ॥ ८ ॥
म्हणौनि मनें कार्ये वाचा । जो सेवजु होईल श्येचा । तो स्वानदसाम्राज्याचा ।
चक्रवर्ति करी ॥ ९ ॥ कि अविद्यातिमिर रोखें । श्लोकसूर्याच सावाइके ।
खेलविले गीतामीरें । रायें श्रीकृष्णें ॥ १० ॥ कि श्लोकाक्षरद्राक्षलता ।
माडौ जाली आहे गीता । ससारपयश्वाता । तिसारावेया ॥ ११ ॥ कि
सभाग्यसर्ती भ्रमरी । नेळे तें श्लोक कल्हारि । श्रीकृष्णास्यसर्गेररी । सासि
नली हे ॥ १२ ॥ कि श्लोक नव्दति आन । गमे गीतेचें महिमान । वाखा
गिते बदिजन । उदड जैसे ॥ १३ ॥ कि श्लोकाचिया आवरा । सात से

करुनि सौंदरा । सर्वांगम गीतापुरा । वषों आले ॥ १४ ॥ किं निजकांता
आत्मेया । आवडि गीता मिलावेया । श्लोक नव्हंति बाह्या । पसरं कां
जो ॥ १५ ॥ किं गीता कमलिचे भृंग । किं गीतासागरतरंग । किं हरिचे हे
नुरंग । गीतारथिचे ॥ १६ ॥ किं श्लोकसर्वतीर्थीतु । आली गीता गंगा
अद्भुत । जे अर्जुनु जाला सिंहरथु । गृणौनिया ॥ १७ ॥ किं नव्हे हे श्लोक-
श्रेणी । सतत जाली चिंतामणी । कीं निर्विकल्प लावणी । कल्पतरुची
हे ॥ १८ ॥ ऐसेयां से सात श्लोकां । परी आगला एकु एका । आतां कोणु
वेगलिका वानावा पां ॥ १९ ॥ दीपा आदीलु मागीलु । सूर्यासि धाकुटा
बडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उतलु काइसा ॥ २० ॥ तानी आणि पारिठी ।
इया कामधेनूर्ते दीठी । सुनि जैसिया गोठी । कीजती नां ॥ २१ ॥ तैसे
पहिले आणि सरते । श्लोक न गृणावे गीते । जूनि नविं पारिजातें । असति
काइ ॥ २२ ॥ आणि श्लोकां पाडु नाहिं । हें किर समर्थु काइ । येथ वाच्य
वाचकहि । भागु न घरी ॥ २३ ॥

—ज्ञानेश्वरी, अध्याय अठरावा, ओव्या १६३८-१६६०

१०

श्रीन्यासांचे थोर उपकार

आणि कृष्णार्जुनिं मोकली । गोठि केली निराली । तें श्रीन्यासें दाविली
करतली । घेऊ ये ऐसी ॥ १ ॥ बालकातें बोरसें । माय जेवजं बैसे । तेव्हलें
तेया ठाकति तैसें । घास करी ॥ २ ॥ कां अप्रमंदा समीरणा । आपैतेंपर्णेंसिं
आणा । केलें जैसं बीजणा । निर्मूनियां ॥ ३ ॥ तैसें शब्दें जें न लभे । तें
घडतु अनपुमं । स्त्रीशूद्रादिप्रतिभे । सामाविलें ॥ ४ ॥ स्वातीचेनि पाणियें ।
नव्हेति जरि मोतियें । तरि आंगीं सौंदरांचिये । कां शोभती तियें ॥ ५ ॥
नादु वाद्या नैयंता । तरि कां गोचरु होता । फुलें नव्हतां घेपता । आमोडु
केवि ॥ ६ ॥ गोडें नव्हंति पकान्नें । तरि कां फावती रसने । दर्पणेविग
नयनें । नयनु कां दीसे ॥ ७ ॥ द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ती । न रिगता दृश्यपंथी । तरी

का ह्या उपास्ती । आकलता तो ॥ ८ ॥ तैसे वस्तु जें असख्यात । तेया संख्या
इयें अतें सात । नव्हति तरि कोण एथ । लागीं ये तं ॥ ९ ॥ मेघ सिंधुचे
पाणी वाहे । तही जग तेथार्तेचि पाहे । का जे उमप तं नोहे । टाकतें
कोण्हा ॥ १० ॥ आणि वाचा जें न पवे । तें हे श्लोक नव्हति बरवे । तरि
कार्ने मुखें फावे । ऐसे का होतें ॥ ११ ॥ म्हणौनि श्रीव्यासाचा हा थोर ।
विश्वा बाला उपकार । श्रीकृष्णउक्ति आकार । ग्रथाचा वेला ॥ १२ ॥

११

देशिकार दूर्वादलें

आणि तो मिया हा आता । व्यासाचि पदें पाहात पादाता । आणिला
अवगपथा । महात्निया १३ ॥ व्यासाचि उमेघ । राहान्ती जेथ साशक ।
तेथ मी रक येक । बाचालें करीं ॥ १४ ॥ परि गीता ईश्वर भोळा । ले
व्यासोक्तिकुसुममाला । तरि माक्षिषा दूर्वात्त्र । ना न म्हणे ॥ १५ ॥
आणि जेया सिंधुतटा । पाणिया येति गजगंगा । तरि काह मुखग । घारि
जतसे ॥ १६ ॥ पारिकुटें पारिरु । गगनीं नुडे तरि वाइ करु । नभ क्रमूनि
थोरु । गरुडु देखें ॥ १७ ॥ राजहसाच चालणे । भूतलिं चालार्ने कवणें ।
तरि आणिकि ही कुत्रेपणे । चाल्रवें लाग ॥ १८ ॥ जी आपुलेंनि अवकाशें ।
अगाध घेपे कलश । चूडु चूडु पाणी ऐसे । घेउनि निग ॥ १९ ॥ त्रिवियेच्या
आणि थोरी । तरि ते बहुताते जातं करी । वाति आपुलिया परी । आणीकी
ना ॥ २० ॥ जी समुद्राचेनि पेश । समुद्री आभासों आभासे । थिलरीं थिलरा
ऐसे । त्रिवेचि पें ॥ २१ ॥ तेनि व्यासाटिक महामती । वायगें ये इये अर्थी ।
मा आम्ही ठाका हे युगति । नि मलेचि वीर ॥ २२ ॥ जिये सागरी जलचरें ।
सचरती मद्राकारें । तेथ काह सफरें । पन्हा न व्हानि ॥ २३ ॥ अरुणु
आगाजवलिचे । म्हणौनि द्याते तो देखे । मा भूतर्लाचि ने देखे । मुर्गी
काई ॥ २४ ॥ दयालगीं आम्हा प्राकृता । देशिकारे बाधा गाता । म्हणण हें
अनुगिता । कारण नव्हे ॥ २५ ॥ आणि बापु पुढा चाये । देव्या उचलता

पार्ये । आणि हळू हळू ये । तरि तें न पदो काई ॥ २६ ॥ तैसा व्यासाचा
 मागोवा घेनू । भाग्यकारातें पुसतु । अयोग्युही भी न पवतु । के जाइन
 ॥ २७ ॥ आणि पृथ्वी जेया क्षेमा । नुभगे स्थावरजंगमा । जेयाचेनि अमृतें
 चंद्रमा । निववी जग ॥ २८ ॥ जेयाचें आंगें असिकें । तेज लाहूनि अकें ।
 आंधाराचे सावाइकें । लोटिजतसे ॥ २९ ॥ समुद्रा जेयाचें तोण । तोया
 जेयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जेयाचे होतें ॥ ३० ॥ पवना जेयाचें बल । आकाश
 जेणें पवल । ज्ञान जेणें उज्वल । चक्रवर्ती ॥ ३१ ॥ वेद जेणें सुभास । मुख
 जेणें सोळास । हें असो रूपस । विश्व जेणें ॥ ३२ ॥ तो सर्वोपकारी समर्थ ।
 सद्गुरु श्री निवृत्तिनाथु । राहाय्त मज आंतु । रिगौनियां ॥ ३३ ॥ आतां
 आइती गीता जरीं । भी सारें मन्हाटिया भंगीं । येथ कें विस्मयालागि ।
 दा० असे ॥ ३४ ॥ श्रीगुरुचेनि नावें माती । डोंगरीं जेयापासिं होती ।
 तेणें कोलियें विजगती । एकावट केली ॥ ३५ ॥ चंदनें वेधिलीं शाडें । जालिं
 चंदनाचेनि पाडें । वसिष्ठें मानिली कीं भाडें । भानुभी पाठी ॥ ३६ ॥ मा मी
 तंव चित्तायिल । आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला । जो दीठीवेनि आपुलां । बैसवी
 परीं ॥ ३७ ॥ आधींचि देखणी दीठि । बरि सूर्य पुरवी पाठि । तें न दिसे
 ऐसी गोठि । कोटें असे ॥ ३८ ॥ म्हणोनि माझे नीच नवे । श्वास हो प्रबंध
 होआवे । श्रीगुरुकृपा काद न्हेवे । ज्ञानदे० म्हणे ॥ ३९ ॥

१२

प्रयवैभव

या कारणें मियां । गीतार्थु मन्हाटिया । केला लोकां लागिया । दीठिचा
 विस्वो ॥ ४० ॥ परि मन्हाटे बोल रमे । कदलिता जें गीतागें । तें गातेयाचेनि
 पार्यें । एकावट जाले ॥ ४१ ॥ म्हणोनि गाता गा० म्हणे । तें गागिर्वें होये
 नेणें । ना मोलें तरि उणें । गीताही न आयिती ॥ ४२ ॥ सुंदर आंगीं लेणें
 न खण । तें तो मोकळा भिंगार होण । ना लेंदलें तरि आदे । तैमे कें उचित
 ॥ ४३ ॥ का मोतियाची जैसी जाति । सोनेयांदि मानु देति । ना यन्हाविं ताहि

मानवति । आगेचि गुणु ॥ ४४ ॥ नाना गुफिलीं का मोकलीं । उगीं नव्दति
परिमरीं । वसतागमींचि वागैरीं । मोगरिं जैसिं ॥ ४५ ॥ तैसी गाणीय ते
मिरगी । गीतेंवीण रगु दावी । तो लोभान्ना बहु ॐरीं । वेली मिया ॥ ४६ ॥
तेणें आबालसुबोधें । ॐवियेचेनि बंधें । ब्रह्मसमुत्पादें । आपरें गुफिलीं
॥ ४७ ॥ आता चटनाचा सेबारिं । परिमलालागिं निर्मिष भरी । पाह्यणें
जियापरी । न लगे तेथ ॥ ४८ ॥ तैसा प्रबुद्धा श्रवणीं । लागतसें ॐ
समाधि आणी । आइकिलेया राखाणी । व्यसन न लगी ॥ ४९ ॥ पाकु
करिति व्याजें । पांडित्यें एथ वेरजें । ते अमृतातें नेणजे । पातलेया ॥ ५० ॥
तैसेनि आइतेपणें । कवित्वा जालें उभणें । मनननिदिध्यासश्रणें । जीतलें
आता ॥ ५१ ॥ हे स्वानभोगाची सेल । भलतयासीचि देईल । सर्वेंद्रिया
पोसवील । श्रवणाकरवीं ॥ ५२ ॥ चद्रातें आगणें । भोगूनि चकोर सिंहाणे ।
तहीं फावे जैस चाटिणें भलतेया ॥ ५३ ॥ तैसें अध्यात्मशास्त्रीं द्ये । एक
अतरगचि अधिकारियें । येरि लोक पाकचातुर्यें । होईल मुखिया ॥ ५४ ॥
ऐसे श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव अस जी साचें । ग्रथु नव्हे हें सुकूपेच । वैभव
तिये ॥ ५५ ॥

—शानेश्वरी, अध्याय अठरावा, ओव्या १६७४-१७२९

१३

दुःखिताचे निमिर जाणे

आता विश्वात्मक देवें । एणें वायज तोयावें । तोखौनि मज देयावें ।
पसायदान हें ॥ १ ॥ जे खलाची वाजुडे मोडे । तेया सत्समी रति वाढे । भूता
परस्परें पडे । मैत्र जीवार्थ ॥ २ ॥ दुःखिताचें निमिर जा ॐ । विश्व स्वधर्मसूर्यें
पाहो । वाठील तें तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥ वर्ततें सर्व मगलीं । ईश्वर
निष्ठाची माडियली । अनव्रत भूतलीं । भेटोतु भूता ॥ ४ ॥ चला कल्पतरुचे
अख । चेतना चिंतामणीचें गात्र । बोलते या अर्णव । पीयूषाचे ॥ ५ ॥
चद्रमे जे आलळन । मार्तंड जे तपहीन । ते सर्वाही सदा सज्जन । सोपरे

होतु ॥ ६ ॥ किंवहुना सर्वमुखी । पूर्णा होऊनि तिहिं लोकि । भजिजो आदि-
पुरुषी । अखडित ॥ ७ ॥ आणि ग्रयोपजीविये । विरोपें लोकां इये । दृष्टा-
दृष्टविरये । होआवें जी ॥ ८ ॥ येथ म्हणे विश्वेश्वरा ॐ । हा होइल
दाओपसा ॐ । एणें वचनं शानदे ॐ । सुखिया जाल्य ॥ ९ ॥ ऐसं युगीं
वरि कर्त्री । आणि महाराष्ट्रमंडलीं । श्री गोशमरीचा कुलीं । दक्षि-
गिरीं ॥ १० ॥ तेथे त्रिभुवनैकपरित । अनादि पंचक्रोशक्षेत्र । जगाचें जीवन-
सुन । जेथ श्रीमहालसा ॥ ११ ॥ तेथ यदुवशविलासु । जो सकलकला
निवासु । न्यायाते पोर्खात क्षितीशु । श्रीरामचद्र ॥ १२ ॥ तें महेशान्वय
सभूतें । श्री निवृत्तीनाथसुतें । केले शानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥ १३ ॥
एव भारताच्या गावीं । भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वी । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवीं । जे
गोष्टी केली ॥ १४ ॥ जे उपनिषदाचें सार । सर्व शास्त्राचें मादिपर । परम
हसीं सरोवर । सेविजे जे ॥ १५ ॥ तिये गीतेचा कळशु । सपूर्ण हा अष्टा-
दशु । म्हणे निवृत्तिदासु । शानदेवो ॥ १६ ॥ पुढतीं पुढतीं पुढतीं । इया
ग्रंथा पुण्यसपत्ती । सन्तुष्टी सर्वभूतीं । सपूर्ण होईजो ॥ १७ ॥

—ज्ञानेश्वरी, अध्याय अठरावा, ओव्या १७७२-१७८८

१४

ग्रंथपरिहार

परी गा श्रीनिवृत्तिराया । हातातळीं मुखविलें तू या । तरी निवातचि
मिया । भोगावें कीं ॥ १ ॥ परी महेसैं सूर्या हातीं । दिधली तेजाची सुती ।
तया भासा अंतर्बती । जगचि केले ॥ २ ॥ चद्रासी अमृत घातलें । तें तयाचि
कायी घेतुलें । कीं सिंधु मेघासी दिधलें । मेघा भागु ॥ ३ ॥ दिवा जो
उजिवडु । तो घराचाचि सुखाडु । गगनीं आशी पत्राडु । जगाचा की ॥ ४ ॥
अगाधें ही उचवळती । ते चद्रीची ना शक्ति । वसतु करी तें होती । झाडाचें
दानी ॥ ५ ॥ म्हणोनि असबर्च । हें दैविकेचें औदार्य । वाचूनि स्वातंत्र्य ।
मासैं नाही ॥ ६ ॥ आणि हा येव्ढा ऐसा । परिहार देऊ कायसा । प्रमु

प्रभावविन्यासा । आड ठाऊनि ॥ ७ ॥ आम्ही बोलिलें जें काहीं । तें
 प्रगटचि असे ठाई । मा स्वयप्रकाशा काई । प्रकाशावें बोलें ॥ ८ ॥
 विपायें आम्ही हन । कीजे तें पा मौन । तरी काय जनीं जन । दिसतें ना
 ॥ ९ ॥ बनातें जें देरता । द्रष्टाचि दृश्य तत्त्वता । कोन्ही न होनि आयिता ।
 सिद्धातु हा ॥ १० ॥ यया परोतें काहीं । सविद्रष्ट्य नाही । आणि हें तया आशीर्दि ।
 असतचि असे ॥ ११ ॥ तन्ही ग्रथ प्रस्तावो । न घडे म्हणे पावो । तरी
 सिद्धानुवाद लाहो । आवडीं करू ॥ १२ ॥ पढियत सदा तेंचि । परी भोगीं
 नवी नवी रुची । म्हणोनि हा उचितुचि । अनुवादु सिध्दु ॥ १३ ॥ या
 कारणें मिया । गौप्य दाविल बोलोनिथा । ऐसें नाही आपसया । प्रकाशुचि हा
 ॥ १४ ॥ पूर्ण अहता वेढला । सेंत्र आम्हीच दागलों । मा लोपलों ना
 प्रगटलों । कोणा होऊनी ॥ १५ ॥ आपगया आपगणें । निरूपण काये वोंपे ।
 मा उगेपणें हरपे । ऐसे आहे ॥ १६ ॥ म्हणोनि माझी वैगरी । मौनाचेंही मौन
 करी । हे पाणियागरी मकरी । रेतिली पा ॥ १७ ॥ एव दशोपनिषदें । पुढागीं
 न दळती पदे । देखोनि बुडी बोंधे । येथचि दिधली ॥ १८ ॥ ज्ञानदेव म्हणे
 श्रीमत । हें अनुभवामृत । मेउनी जीवन्मुक्त । हेंचि होतु ॥ १९ ॥ मुक्ति
 कीर वेल्हाळ । अनुभवामृत निखळ । परी अमृताही उठी लाळ । अमृतें येणें
 ॥ २० ॥ नित्याचा चादु होये । पगी पुणिवेचा आनु आहे । हे का मी
 म्हणो लाहे । सूर्यदिठी ॥ २१ ॥ प्रिया सावायिली होये । तें अगीचे अगीं
 न समाये । येरही तेंथेचि आहे । तारुण्य कीं ॥ २२ ॥ वसताचा आला ।
 फळीं फुलीं आपला । गगनाचिया डाळा । पेलती झाडें ॥ २३ ॥ यालागीं हें
 बोलणें । अनुभवामृतपणें । स्वानुभूति परगुणे । योगारिल ॥ २४ ॥ मुक्त मुमुक्षु
 चद्र । हे तववरी योग्यता भेट । अनुभवामृतस्वाद । विरुध जत्र ॥ २५ ॥ गगा
 अगगाहना आनी । पाणियें गगाचि जालीं । का तिभिरे भेटली । सूर्यां जैसीं
 ॥ २६ ॥ नाहीं परिसाची कसवटी । तववरीच पाणियाच्या गोठी । मग पधरा
 वयाच्या पाठी । बैसाव कीं ॥ २७ ॥ जैसे जया अक्षरा । भेटती गाभारा ।
 ते वोष जैसे सागरा । आतु आले ॥ २८ ॥ तैशा अकारादि अक्षरा । भेटती
 पन्नासही मात्रा । तसें या चरचरा । दुसरें नाहीं ॥ २९ ॥ तैसी तया ईश्वरी ।
 अगोळी नुरेची दुसरी । विब्रह्मना सरोभरा । शिवेशिचि ॥ ३० ॥

गृह्णोनि ज्ञानदेवो गृह्णे । अनुभयामृतं येणें । मणु भोगिजे सणें । विश्वा-
चेनि ॥ ३१ ॥

—अमृतानुभव, प्रकरण दहावें, ओव्या १-३१

१५

भाषामध्ये मन्हाटी सगोत्तम

इतुकी वसिष्ठ ऋषीची गोली । म्या सस्कृताची मन्हाटि नेली । उधरा
वेया केंयली । ऋता लोका ॥ १ ॥ जैसी दीपामाक्षि दिवटी । का तीर्थामाक्षि
पूर्णिमा गोमटी । तैसी भाषामध्ये मन्हाटी । सगोत्तम ॥ २ ॥ जैसी सरिता-
मध्ये गोदावरी । का पर्वतामध्ये रत्नगिरी । तैसी भाषामध्ये साजिरी । मन्हाटी
पै ॥ ३ ॥ हरळामध्ये रत्नकिळा । का पुष्पामध्ये कमळ । तैसी भाषामध्ये
सोहज्याला । शोभिवत दिसे ॥ ४ ॥ दुर्गावरि शोभे चरी । का मुक्ताफळे शोभती
हरी । तैसी शोभे भाषामाझारि मन्हाटी पै ॥ ५ ॥ तीर्थामध्ये काशी । का
व्रतामध्ये येकादशी । भाषामध्ये तैशी । मन्हाटी शोभिवत ॥ ६ ॥ परिमळामध्ये
कस्तुरी । का अमरामध्ये शकरारी । तैसी मन्हाटी सुदरी । भाषामध्ये ॥ ७ ॥
ऐसी मन्हाटी सुदरी । ते संस्कृता शोधु करी । शटिक बैसवी हृदयमंदिरी ।
अज्ञानाचा ॥ ८ ॥ मूर्खहृदयातें बोधी । निविघ अर्थातें शोधी । अज्ञानासी
बोधी । मन्हाटी पै ॥ ९ ॥ मूर्खांसि चतुरा करी । सोधु दावी साराखारी ।
ज्ञानव्य वास्ताणी ससारें । मन्हाटी हे ॥ १० ॥ ऋतुसंस्कृतीं अनुरागु । सर्व-
शार्त्तां विचारु चागु । परि मन्हाटीवाचूनि पागु । कथण फेडी ॥ ११ ॥
मन्हाटी बोलता बरवी । सर्वत्र जाणीव मिरवी । दुर्जनाकखीं साडवी । पायाड
पै ॥ १२ ॥ ऐसिया मन्हाटिया पवित्रा । ऐणें कर्मीन अध्यात्मशास्त्रा । ऋता
लोनासीं पवित्रा करावेया ॥ १३ ॥ या कारणें कथी । योगु मनु दृष्टी । निनवीतसे
भोतेज्ना सृष्टी । ज्ञानदेव ॥ १४ ॥ भोते जना नमस्कारु । नुम्ही सर्व सुखाचा
सागरु । तुमचा होये कृपाकरु । तरि ग्रंथाणि रूप ॥ १५ ॥ भगला पदार्थां
अनेका । वक्ता चतुर्द जाला निभा । परि भोतेनवीन वक्ता । चतुर्द पै ॥ १६ ॥

ताथुवेविण प्रकार । केवि होये मुक्ताचा हास । तैसा श्रोतयाणि टीकासार ।
 श्लाघ्यु कैचा ॥ १७ ॥ खिर नीर येकर पवाडु । तेथ राजहस करी वाडु । तरी
 पयजळाचा निवाडु । केवि होये ॥ १८ ॥ समुद्रीचा पाणिबुडा । वाढी विविधें
 मुक्ताफळें फुडा । परि पारसियेणि सुपाणि खरडा । केवि होये ॥ १९ ॥
 स्वामीचे अवसान अरस्वरी । सेवकु उठे प्राणारी । तेथ स्वामी दुचिता तरि ।
 कवण करी मानु त्या ॥ २० ॥ चरण चालणें होति कीर । परि तो नेत्रीं असे
 अधिकार । तैसा वक्ता नोहे चतुर । श्रोतेनविण ॥ २१ ॥ बन्दि प्रसवैनि रड-
 तर । सूर्यकाती होये निर्धार । परि तो ठेविला अधिकार । रविमडलीं ॥ २२ ॥
 सोमकातु द्रवता कीर होये । परी ते हातवरी चंद्रीचि आहे । तैसा वक्ताचि
 परी वक्ता नोहे । श्रोतेनविण ॥ २३ ॥ वैखरी ओलोनी वगरी । परि तो
 आइकता अधिकार ओरी । तेसी श्रोतेनविण जगरी । वक्ता केवि माने ॥ २४ ॥
 तुमचिये वृषेवीण । वक्तव्य मानी कवण । मिं प्राकृत येक हीन । श्लाघ्य
 किजे ॥ २५ ॥ मनें याचा कर्मणा । पुढिलाच्या प्रमाणु समान गुणा । मेर
 येवढें महिमाना । ठेवा तुम्हीं ॥ २६ ॥ ऐसे कारुण्य तुमचें चोखडें । जें
 कल्पतरुचेनि पाडें । आर्ति पुरवी म्हणौनि कोडें । विनवितसे ॥ २७ ॥ तुम्ही
 अवलोकाल प्रियता । तरि ग्रथु घेईल मान्यता । मज दुर्गळासी म्हणतील शता ।
 योगज्ञानी ॥ २८ ॥ तुम्हा श्रोतया शुभा । अक्षोभ तुमची सभा । म्हणौनि मिं
 आपशोभा । दावितुसे ॥ २९ ॥ जैसे अगणित तारामडळ । का समुद्रार्णवीचें
 जळ । तैसें तुमचें सभामडळ । अक्षोभ जी ॥ ३० ॥ ना विण्णुलोकीची
 सृष्टि । अमोघ मेवाची वृष्टि । का अमूर्त चद्राची दृष्टि । तैसे तुम्ही ॥ ३१ ॥

— योगवासिष्ठ, अध्याय पहिला, ओव्या २९३-३२३

१६

सनल सुखें बर्तो जन

जें अनक्षर अव्यक्त नि शब्द । जें पूर्ण सत्य शुद्ध बुद्ध । तें तुवा केलें
 विशद । मन्दादिया ॥ १ ॥ वशणरपरा गुरु । ऋषीश्वरामाजि थोर । होता

आत्मज्ञान अधिकाह । वसिष्ठासि ॥ २ ॥ हे बोलिले वसिष्ठ । म्हणोन नाव
वासिष्ठ । यामाजि श्रेष्ठ । आत्मज्ञान ॥ ३ ॥ तव ज्ञानदेव म्हणे कृपासागर ।
अहो जी परवस्तुचेया अवतार । निवृत्तिनामाचेया पार । कबग जाणे ॥ ४ ॥
तुम्हासि आत्मज्ञानदृष्टि । परात्मस्वरूपी भेटि । तशचें अतरीं हे सृष्टि । तुम्ही
हो ॥ ५ ॥ श्रीगुरु आणि संताचेनि मोह । काहीं बोलिले अध्यात्मसोये ।
वाक्य श्रीगुरु अर्पित होये । आज्ञा तुमचि ॥ ६ ॥ सत म्हणती ज्ञानेश्वरा ।
अलंकारले या शास्त्रा । त परमेश्वरा । अपावें कीं ॥ ७ ॥ मग उभा ठाकौनि
पासि । बोवी प्रथम प्राप्ति । निनयित अव्यक्तासि । ज्ञानदेव ॥ ८ ॥ ब्रह्म
बोलिजे चिद्रूप । ब्रह्म म्हणिजे नान्तरूप । तेया ब्रह्मा माझ वाक्पुष्प । अर्पित
हो ॥ ९ ॥ ब्रह्म बोलिजे ज्योतिस्वरूप । शब्दब्रह्म म्हणती एक । त्या ब्रह्मासी
माझ वाक्य । प्रीति पावो ॥ १० ॥ जे ध्यानधारणा आसनीं । नित्य ध्याइजे
योगिजनीं । स्वाधीन जो निरजना । तो प्रीति पावो ॥ ११ ॥ अर्पिलें वाक्पुष्प ।
मन जालें परमान्तरूप । मग मागितमे उमप । पसायदान ॥ १२ ॥ जे सर्वा
जीवा निवें । दुष्टदुर्जन होतु योगपर । आनन्तरितु नराचर । न सावें
हुत ॥ १३ ॥ पाताळिये अतिपन्न । त्या घडो परमेश्वरीं भजन । ते
पावो आत्मज्ञान । हेचि पसाय ॥ १४ ॥ नारी पुरुष प्रीति होतु । गार्ह
बहुक्षीयतें खवतु । बहुधान्य पिकतु । धरिनी ॥ १५ ॥ वृक्ष शोभोत फळीं
फुलीं । राजा प्रजा पाळी । पर्जन्य वणें महींतळीं । कामरूप ॥ १६ ॥ सकल
सुखें वतों जन । सकळीं परमेश्वरीं मन । हेचि पसायमान । म्हणे ज्ञान
देव ॥ १७ ॥

—योगवासिष्ठ, अध्याय दहावा, ओव्या १४८-१६४

१७

अमग

रूप पाहता लोचनीं । सुख झालें वो साजणी ॥
तो हा निष्ठल बरवा । तो हा माधव बरवा ॥

बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनि विट्ठल आवडी ॥
सर्व सुखाचें आगर । बाप रखुमादेवीवर ॥ १ ॥

*

*

*

देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी । तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या ॥
हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा । पुण्याची गगना कोण करी ॥
असोनि ससारीं जिव्हे वेगु करी । वेदशान्त्र उभारी बाह्या सदा ॥
ज्ञानदेव म्हणे व्यासाचिये खुणें । द्वारकेचा राणा पाडवाघरीं ॥ २ ॥

*

*

*

अवघाचि ससार सुखाचा करीन । आनदें भरीन तिन्ही लोक ॥
जादन गे माये तया पदरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलीया ॥
सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन । क्षेम मी देईन परवर्त्ता ॥
बाप रखुमादेवीवर विट्ठलाची भेटी । आपुलिये सवसाटी घेऊन राहे ॥ ३ ॥

*

*

*

एकतत्त्व नाम दृढ धरी मना । हरिसी करुणा येइल तुशी ॥
तें नाम सोपे रे राम कृष्ण गोविंद । बाचेसी सद्गुरु जपे आधीं ॥
नामापरतें तत्त्व नाहीं रे अन्यथा । बाया आणिका पथा जाशी शणी ॥
ज्ञानदेवा भौन जपमाळ अंतरी । धरोनि श्रीहरी जपे सदा ॥ ४ ॥

*

*

*

सोनियाचा दिवस आजी अमृतें पाहिला ।
नाम आठविता रूपीं प्रगट पैं झाला ॥
गोपाळा रे तुझें ध्यान लागो मना ।
आनु न विसवे हरी जगत्र जीवना ॥
तनु मनु शरण विनटलों बुझ्या पाई ।
रखुमादेवीवराचूनि आनु नेणें काहीं ॥ ५ ॥

*

*

*

देव, करी, तरी, काय, न, होई । दगदाचिये, जई, हरिचेल, ॥
सूर्यकिरणावरी मुगियाच्या द्वारी । अग्निचे पाठारी पीक होय ॥

फुटतील पाय चालतिल भिती । मेरु मशक येती समतुका ॥
 ज्ञानदेव म्हणे अधटित घडे । गुरुकृपे जोडे परब्रह्म ॥ ६ ॥
 पादुरगकाती दिव्य तेज झळकती । रत्नकीळा फामती प्रभा ।
 अगणित लावण्य तेज पुजाळले । न वर्णवे तेथीची गोभा ॥
 कानडा हा विष्टु कर्नाटक । येणें मज लाविला वेधु ।
 सोळ बुथी धेऊनि खुणेंची पालवी । आळविल्या सादु नेदी ॥
 शब्देवींग सवादु दुजेवींग अनुवादु । हें तव कैसेनि गमे ।
 परेहि परतें बोलणें खुटलें । बैरागी कैसेनि सागे ॥
 पाया पडू गेले तव पाऊल्यचि न दिसे । उभाचि स्वयंभु असे ।
 समोर की पाठीमोरा न कळे । टकचि पडिले कैसे ॥
 क्षेमालागीं मन उतावीळ माझे । म्हणवूनि स्फुरताती बाहो ।
 क्षेत्र देऊ गेलं तव मीचिं मी एकली । आसाबला जीवरावो ॥
 बाप रघुमादेवीवरु हृदयींचा जाणुनी । अनुभव सोरमु रेला ।
 दृष्टीचा डोळा पाहां मी गेलीये । तव भीतरीं पालवु झाला ॥ ७ ॥

*

*

*

काय करिसी सकळ देवाचे वैभवाविलास ।
 माशिया स्वामीविंग ते अवचे उदास रया ॥
 तपन त्या कमळा कमळीं विनासु ।
 मुक्ती भयकु काय करिसी सुधाशु ॥
 साताही वाराचे दिवसु एवियाचि सुरिजे ।
 तैमं सर्वा सर्जण माशियेन थीराजे ॥
 सर्जण सुंदर देव होत का भलनैसे ।
 परि जडातं चेष्टविने आगिका पं नमे ॥
 जया नात्र नाही रुप चिन्ह काहीं ।
 नामरूप चिन्ह स्वयेंचि पाहीं ॥
 बाप रघुमादेवीवरु आहे तेमाचि पुरे ।
 काय करिसी आगिका देवाची गोत्रा रे रया ॥ ८ ॥

*

*

*

२

ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा

मजगरी कृपा करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
 योगी पावन मनाचा । साही अपराध जनाचा ॥
 विश्व रागे जालें बन्ही । सतमुल व्हावें पाणीं ॥
 शब्दशस्त्रे जाले बलेश । संती मानावा उपदेश ॥
 विश्वपट ब्रह्म दोरा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ १ ॥

*

सत जेणे व्हावें । जगबोलणें सहावें ॥
 तदिच अण थोरपण । जग नाही अभिमान ॥
 थोरपण जेथ यसे । तेथें भूतदया असे ॥
 रागे भरावें कवणासी । आपण ब्रह्म सर्वदेशीं ॥
 ऐसी समदृष्टी करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ २ ॥

*

ब्रह्म जैसे तैशापरीं । आम्हा वेढिलें भूतें चारीं ॥
 हात आपला आपणा लागे । त्याचा करु नये रागे ॥
 जीम दातानें चाविली । कोणें रत्तीशीं पाडिली ॥
 (थोडे दुखात्रलें मन । पुढें उदड साहाणें ॥
 चणे गावे लोग्गदाचे । मग ब्रह्मपदी नाचे ॥)
 मन मावनि मयन करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ३ ॥

*

गिरी गव्हर कशामाठी । गग पुरजिली पाठी ॥
 ऐसा नसावा सन्यासी । परमार्थाचा ह्येय द्वेषी ॥
 घर गाधिलें डोंगरी । निग्रह हिंडे दारोदारी ॥
 काय वेला योगधर्म । नाही अतरी निष्काय ॥
 गमाजळ हृदय कर । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ४ ॥

निवृत्तिनाथ

मेघ अमृताचा जेथूनि पवाड । दुजियाची चाड नाही तेथें
तें रूप अरूप सुंदर सांवळें । भोगिती गोवळे सुखसिंधु
विराट नाटकु वैराज जुनाट । गोपवेपें नटु नंदाघरीं
निवृत्ती सत्वर सेवी सुखसार । प्रकृती आकार लोपे ब्रह्मी ॥ १ ॥

*

*

*

सारासारधीर निर्गुणपरतें । साहस्य पुरतें हरिनाम
तें हें कृष्णनाम यशोदेच्या घरीं । बनीं गायी चारी यमुनेतटीं
सुलभ सुभग आगम निगम । तो हा आत्माराम गोपवेपे
निवृत्तीचें पार गवनीचें गूज । मज मंत्रबीज उंपदेशिलें ॥ २ ॥

*

*

*

मुक्तावाई

१

देउळीचा देवो घरभरी भायो । कळसेवीण वावो जातु असे ॥
जाताति वाउगे नटनाश्र्यसंगे । चित्त अनुरागें भजती ना ॥
असोनि न दिसें उगयाचि पिसें । घेती चाया वसे सजनेवीण ॥
रावो रक्त कोह न गृणेचि सोह । सागरिले अह न कळे तया ॥
भ्रातिचेनि भूलीं वायाचि वरकुली । माया आड ठेली अरे रया
मुक्ताई परेसी दुभतें चहूसी । सत्रावी सर्वरसी एका देवें ॥

*

*

*

२

ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा

मजपरी कृपा करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
योगी पावन मनाचा । साही अपराध बनाचा ॥
विश्व रागे जाले बन्ही । सतमुख व्हावे पाणीं ॥
शब्दशस्त्रे जाले बलेश । सती मानावा उपदेश ॥
विश्वपट ब्रह्म दोरा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ १ ॥

*

सत जेणे व्हावे । जगबोलणें सहावे ॥
तरिच अगा थोरपण । जगा नाही अभिमान ॥
थोरपण जेथ बसे । तेथे भूतदया असे ॥
राग भरावे कवगासी । आपण ब्रह्म सर्वदेशीं ॥
ऐसी समदृष्टी करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ २ ॥

*

ब्रह्म जैसे तैशापरी । आम्हा वेढिले भूत चारीं ॥
हात आपला आपणा लागे । त्याचा करू नये राग ॥
जोम दाताने चारिली । कोणें उत्तीर्षी पाडिली ॥
(थोडे दुखापले मन । पुढें उदड साक्षणे ॥
चणे सावे लोखंडाचे । मग ब्रह्मपरी नाचे ॥)
मन माहनि मथन करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ३ ॥

*

गिरी गव्हड कशामाटी । रागे पुरविली पाटी ॥
ऐसा नमाया सन्यासी । परमाथाचा होय द्वेषी ॥
घर बाधिले डांगरी । गिरय हिडे दारोदारीं ॥
काय केला योगधर्म । नार्हा अतरीं निष्काय ॥
गगाप्ल दृढ कग । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ४ ॥

अवर्षी साधनें हातवटीं । मोर्गे मिळत नाहीं हाटीं ॥
 शुद्ध ज्याचा भाव । त्याला दूर नाहीं देव ॥
 (आपण जैसे व्हावें । अग्ये अनुमानोनी घ्यावें ॥
 ऐमें केले सदगुरुनाथें । चाप खुमादेवीकाते ॥)
 कोण्ही कोणासी सिक्कावें । सागरसार शोधुनि घ्यावें ॥
 लडिवाळ मुक्ताग्राई । बीज मुद्दल ठार्यां ठार्यां ॥
 तुम्हीं तरोनी विश्व तारा । ताटी उघडा शनेश्वरा ॥ ५॥

~

३

शोक्यांवरील ओव्या

पहिली माझी ओवी परतूनि पाहिलें । दृष्टीनें देखिलें निजरूप ॥१॥
 दुसरी माझी ओवी दुजें नाहीं मनी । लक्ष तुझें चरणीं लागियेलें ॥२॥
 तिसरी माझी ओवी श्रीसरूपता । हात तुझा माथा सदगुरुनाथा ॥ ३ ॥
 चवथी माझी ओवी शून्य जेथे आटे । वस्तु घन दाटे मांगपुढें ॥ ४ ॥
 पाचवी माझी ओवी पाचही अणुआराचा । पंचव्रीसीयाचा रीघ नाही ॥५॥
 साहावी माझी ओवी सादृश्य देखणें । वरकड बोलणें फोल झालें ॥ ६ ॥
 सातवी माझी ओवी साच वाटे मनी । अंतरीच्या खूणीं काय सांगूं ॥७॥
 आठवी माझी ओवी आठव नाहीं जरा । निर्गुण सोयरा पर्णियेला ॥ ८ ॥
 नववी माझी ओवी नादू जे लागले । परपुरुषा रतले जीवेंभावे ॥ ९ ॥
 दहावी माझी ओवी धालें माझें मन । डोळा दिसे ऊन रात्रींमाजी ॥१०॥
 गृहणे मुक्ताग्राई निवृत्तिचें देणें । योगियाचे खुणें योगी जाणें ॥ ११ ॥

चोखा मेळा

[निधन • इ. स. १९३८]

विठ्ठल विठ्ठल गजरीं । अवधी हुमहुमली पदरी ॥
होतो हरिनामाचा गजर । दिंड्या पताकाचे भार ॥
निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान । अपार वैष्णव ते जाण ॥
हरिकीर्तनाची दाटी । तेथे चोखा घाली मिठी ॥

* * *

जोदार मायबाप जोदार । तुमच्या महात्माची मी महार ॥
बहु भुकेला जाहंगी । तुमच्या उण्यासाठीं आलो ॥
रुहु केली आस । तुमच्या दासाचा मी दास ॥
चोखा म्हणे पाटी । आणिली तुमच्या उण्यासाठीं ॥

* * *

माझी तू माउली माझी तू माउली । माझी तू माउली विठ्ठला तू ॥
मज का मोकलीले वेगळे का केले । का या धाडियेले मगळवेढ्या ॥
चोखा म्हणे मज नाहीं द्रव्याची च्वाड । तुझ नाम गोड मुरीं गाता ॥

नामदेव

[सुमारे इ. स. १२७०-१३५०]

१

(नामदेवाची आई गोणई म्हणते)

गोणई म्हणे नाभ्या राहिलासी उदगीं । तेहुनी मी करी आस तुम्ही ॥
उपजलासी त मज शाला संतोष । आनंद उल्हास वाटे जीवा ॥
गणगोतामाजी केले या रे नाव । पदरीचा देव प्रसन्न केला ॥

गत्रंदिवस लेलीं अंगोळी वरी । तू मज ससारीं होसीं म्हणोनि ॥
 तय तुज अवचितीं उपजली बुद्धी । मोपळा हा खादीं आवडला ॥
 हातीं दाळ घेउनी करीसी आळवणी । घागरिया चरणीं बांधोनिया ॥
 साडोनी घरदार आपुला मसार । नाचता विचार न धरिशी ॥
 नव्हे तें करिता कोण असे वारिता । परि त्या आपुल्या हिता प्रवर्तवें ॥
 मी एक आहे तंव करिनि तळमळ । मग तुझा सांभाळ करिल कोण ॥
 या विष्टलावाचूनी तुज नाही रे ससार । हा बोल निर्धार सत्य माझा ॥
 कोण्या गुणे त्या घेतले धरणे । गोणाइ म्हणे करणें फळासी आलें ॥

*

*

*

२

(पत्नी राजाई म्हणते)

,आई जे शिकवी जीतें तुम्ही नाईका । नाही भय शका लौकिकाची ॥
 लावोनि लगोटी झालेली गोसावी । आमुची ठेवाठेवी कोण करी ॥
 ऐसी तुमची स्थिती मिला देखोनी । पडिले चितवनी काय करू ॥
 धडची काटीयें घातले हें कैसे । बळेचि आपणा पिसें लावियेले ॥
 मुखाचा ससार करोनि बारा वाटे । नाव वेलें मोटें जगामाजीं ॥
 तोडियेला मोह साडियेली माया । भुलविले तुमचिया चित्ता कोणें ॥
 कवणे पुण्य ऐसी बाडियेली जोडी । केली विषडाविषडी आम्हा तुम्हा ॥
 तुमचिये गति लेकरें नेणती । कोण चालविती घराचार ॥
 म्हणोनि माझे चित्त आपुलेनि उद्वेगें । कवणा जीवाचें सागे सुखदुःख ॥
 सर्वस्वें साडोनी धरिला तुम्ही देव । येणें पुसिल्या ठाव ससारीचा ॥
 आमची करुणा न वाटेची बाही । विनविते राजाई नामदेवा ॥

*

*

३

(राजाईची तक्रार)

टोन प्रहर रात्र पाहोनि एकात । राजाई वृत्तात सांगे माते ॥
अहो खुमाचाई विठोबासी सांगा । भ्रतापासी का गा वेडे केलें ॥
वस्त्रपात्र नाहीं रग्या जेवापासी । नाचे अहर्निशी निर्लज्जसा ॥
स्ववदा मनुष्ये आहेत माझ्या दारी । हिंदवी दारोदारीं अन्नासाठी ॥
मरा मार्ग तुम्ही उमजोनि सांगा । नामचाची राजा भली नव्हे ॥

*

*

*

४

(शानेश्वर व नामदेव यात्रेस गेलें असतानाचा प्रसंग)

तव निजभुवनीं वैकुंठीं सुरें पदरींनाथा । नित्य जीवीं आर्त निजथकाचे ॥
कृपेचा बोरु होता देवापोटी । तेचि करी गोष्ट रुक्माईशीं ॥
क्षेम माझा नामा यावा एक वेळा । मग मी जीवा वेगळा जाऊ नेशी ॥
आजि माझा डावा का ल्यतो लोचन । करितसे स्फुरण वामनाहु ॥
उद्वेग उपसर्ग वाटताती जीवा । कोण्या जिरलगाशीं झाले वष्ट ॥
वाजता पै दारा न लागावा राजसा । माझ्या विष्णुदासा भाविकासी ॥
याडे तद्गानभूक झाली त्या पीढणी । तरीच माझ्या मनीं ऐशी दशा ॥
तंव ती विश्वमाता त्रिचारी नावेक । अवचित्ता शोक पडिला बानी ॥
तृशान्त नामा करितमे धावा । वेगीं जाउनि देवा साभाळारें ॥
तव तो आर्तबधू ऐकनि वचन । मनाचेनि मनं वेग घेला ॥
तव गडगडीत कृप उडवें ओसडला । कल्पातीं सखळला सिधु जैसा ॥
शानदेव म्हणे झालें अभिनव । कैसा ऋणी देव घेला येणें ॥
सावध करनिया दिलें आलिंगन । स्त्रीं न्निबलेण उतरिले ॥

येरें चरणावरी ठेवियेल माथा । म्हणे माझी आहे चिंता पिठोवाशी ॥
नामा म्हणे माझे बहु लळे पुरविले । कैं देखेन पाउले विटेवरी ॥

५

(कुलवृत्तात)

गोणाई राजाई दोघी साखू सुता । दामा नामा जाग बापलेक ॥
नारा म्हादा गोदा विठा चौघे पुन । जन्मले पवित्र त्याचे वशी ॥
लाडाई गोदाई येसाई साकराई । चौघी सुना पाही नामयाच्या ॥
निघाई ते लेकी नाउबाई ऋदिणी । वेडां पिसी जनी दासी त्याची ॥
इतुस्याही जणीं अभंग आरभीले । देवें पूर्ण केले नामा म्हणे ॥

६

स्फुट अभंग-पदें

पतिनपावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा ।
पतितपावन न होसी म्हणुनी जातों माघारा ॥
सोडीं देवा ब्रीट आता न होसी अभिमानी ।
पतितपावन नाम तुझे ठेवियलें कोणी ॥
घेसी तेव्हा देसी ऐसा अससी उदार ।
काय रोधू देवा तुमचें कृपणाचें द्वार
उच्छिष्टाचीं शितें देवा न टाकिसी बाहेरी ।
कोणी दिघली भगवता तुज भूषणाची थोरी ॥
हातीं घेउनि झागड शेंडा फिरेन त्रैलोक्या ।
पतितपावन न होसि हरि तू मोठा घातरी ॥
नामा म्हणे आ तुमचे न लगे मज काय ।
प्रेम असो बा हृदयीं तुमचे आठवीन पाय ॥ १ ॥

पंढरीस जावें जीवन्मुक्त व्हावें । घेरावा भेटावें जीवल्पा ॥
 काया वाचा मन चरणीं ठेवावें । प्रेममुख ध्यावें सर्वकाळ ॥
 सुखाचें साजिरें श्रीमुख पहावें । जीवें उतरावे लिंबलोग ॥
 गाहेरी भीतरीं कैवल्य आधवें । वाचें न बोलवें ब्रह्मानंद ॥
 चिरंजिव नामा कंठी धरी प्राण । करी तुझे ध्यान रात्रंदीन ॥ २ ॥

*

*

*

देहुडा चरणीं वाजवितो वेणू । गोपिकारमणु स्वामी माझा ॥
 देखिला रे माय यमुनेचे तीरी । हात खाद्यावरी राधिकेच्या ॥
 गुंजवर्ग डोळे माथा बावस्कोटी । मयूरपिच्छ वेष्टी शोभतसे ॥
 सगुण मेघदयाम लावण्यमुंदर । नामया दातारा केशिराजा ॥ ३ ॥

*

*

*

७

बालक्रीडेचे अभंग

प्रातःकाळीं मुलें येताती सकळ । ऊठ रे गोपाळा म्हणताती ॥
 आळस देऊनी उठे देवराणा । बलिराम गोधना सोडीतसे ॥
 माता देउनि स्तन काकुळती येत । सांभाळा भगवंत वनामध्यें ॥
 जवळींच खेळा जाऊं नका दूरी । सांभाळा मुरारी प्राण माझा ॥
 होताती उत्पात याजवरी मोठे । मोडवील काटे सांभाळावें ॥
 आसर्नां शयर्नां भोजर्नां जतन करा । नामया दातारा केशिराजा ॥ १ ॥

*

*

*

उठोनि प्रातःकाळीं गौळणी बोलवी । जाईल श्रीपती वना आता ॥
 चला जाऊं त्याचें पाहूं रे श्रीमूर । हरेल ही भूक डोळियाची ॥
 तातडीनं येती नंदाचिया घरा । पाहती उदारा कृष्णराया ॥
 कुरळे रे केदा मुहास्य वदन । आरुण नयन शोभताती ॥
 अरुणोदय प्रभा अधरीं दिसती । हिरे झळकती दंत तुझे ॥

भावया व्यक्ता सुत्र नासीक । पाहोनिया सुख फार होय ॥
 लह्याटीं शोभत वेशराचा गिळा । वर बिंदु रेसिला कस्तूरीचा ॥
 वैजयंति माळा किरीट कुडलें । नामयानें वेळें लिंबलोण ॥ २ ॥

*

*

*

गायी घेवोनीया जासी जेव्हा राना । आमचिया मना दु ख वाटे ॥
 सुकुमार सावळीं बैसी रातातपल । त्याहूनि कागळे पाय तुझे ॥
 खडे काटे बहु कठिण तृणमुळें । ठेविसी पाउलें तयावरा ॥
 पावतोसि वलेशा भगा वामुदेवा । म्हणोनिया जीवा दु ख वाटे ॥
 सागतसा आम्ही नित्य यशोदेसी । धाडू नको यासी वनामध्ये ॥
 नामा म्हणे होय सकलाचा उद्धार । म्हणोनि श्रीधर वना जाय ॥ ३ ॥

*

*

*

अनेक पुष्पाच्या साजताती माळा । गुजाहार गळा शोभताती ॥
 रक्त पीतांबर आरक्त अधर । चरण सुंदर चालताती ॥
 रक्तचन्नाची घेतलीसे ऊटी । मयूरपत्र वेठीं शोभताहे ॥
 शिंग रगविती देउनिया रंग । चालत श्रीरंग मागे मागे ॥
 चिर्ची सर्वकाळ राहे ऐस ध्यान । नामा म्हणे धन्य तोची एक ॥ ४ ॥

*

*

*

परब्रह्म निष्काम तों हा गौळिया धरीं । याकीवाळे अदुष्टाण नवनीत चोरी ॥
 म्हणति गौळणी हरिचीं पाउल घरा । रागत रागत येतो हरि हा राजमदिरा ॥
 लपत छपत येतो हरि हा राजभुवनी । नगसि गकुनि आपण बैसे सिंहासनीं ॥
 सापन्ना देव्हारीं यासी बाधा दाव्यानीं । शखचक्र गणपन्न शारंगपाणी ॥
 ब्रह्म कष्टे बहुत पुण्यें जोऱ्लें देवा । अनंत पचाडे तुमचे न कळती माया ॥
 नामा म्हणे केशवा अहा जी तुम्ही दाते व्हा ।
 जन्मोजर्मीं यावी तुमची चरणसेवा ॥ ५ ॥

८

देवाला आळ

नाम्या म्हणे देवा ज्ञानदेव सृष्टी । पडेल का दृष्टी पुन्हा आता ॥
 ज्ञानाचा वियोग जडला हृद्रोग । भेटीचा प्रयोग करा देवा ॥
 ज्ञानदेव माझा दाखवा या वेळीं । जीव तळमळी त्याच्यावीण ॥
 सत अंतरला सखा झाला दूर । आता पदरपूर कैसे कटू ॥
 तुमचें दर्शन ज्ञानकृपादान । पदरीस येणें याजसाठीं ॥ १ ॥

*

*

*

ज्ञानदेव पहावा डोळा । ऐसे वाटतें विट्ठला ॥
 जगजेठी जगत्पाल । माझी पुरयावी आळ ॥
 तुम्हा काय अरघड । लीले झेल्ला गिरीगड ॥
 कल्पतरुतळीं आस । तया घडे का उपवास ॥
 माझ्या कृपालुना देवा । हाफेसरसा घेसी धारा ॥ २ ॥

*

*

*

ज्ञानदेव माझे सौख्यसरोवर । त्यात जलचर स्वस्थ होतो ॥
 दुर्दैवतापानें आटलें तें नीर । वरीं खुवीर कृपामेघ ॥
 ज्ञानदेवावीण व्याकुळ हे प्राण । तू जगज्जीवन देवा होसी ॥
 विटाघाई तू गे जागसी नाजाण । रक्षी मज कोण दुजे येथें ॥ ३ ॥

*

*

*

नामा हें वदता डोळ्या आलें पाणी । पडिला धरणी देवापुढें ॥
 नामदेवस्थिती पाहुनी श्रीपती । विस्मित ते चित्तीं स्तब्ध झाले ॥
 कैशा रीतीं नाम्या संबोधू मी आता । कठीण अवस्था देव म्हणे ॥
 प्रेम उचघळे ऐकता ही आळ । बुझावी गोपाळ नाम्यालार्गी ॥ ४ ॥

*

*

*

देव म्हणे नाम्या पाहे । ज्ञानदेव मीच आहे ॥
 तो आणि मी नाही दूजा । ज्ञानदेव आत्मा माझा ॥

माझ्या ठायीं ठेवी देत । सोड खत गडी दैत ॥
नाम्या उमज मानसीं । ऐसे म्हणे हृषीकेशी ॥ ८ ॥

*

*

*

९

समाधीचे अभंग ज्ञानेश्वरसमाधी

कासावीस प्राण मन तळमळी । जैसी का मासोळी जीवनावीग ॥
दाही दिशा घोस वागती उदास । करितार्ता सोस मनामार्जी ॥
घातियेली घोण प्राण आला कटीं । ज्ञानेश्वरासाठीं तळमळी ॥
नामा म्हणे देवा वाग्तसे रती । चालली विभूती योगियाची ॥ १ ॥

*

*

*

निवृत्तिदेव म्हणे करता समाधान । काहीं केल्या मन राहत नाही ॥
बाधल्या तळ्याचा पुटलासे पाट । ओष चारा वाटे मुगडताती ॥
बाधल्या पेंदीचा मुटलासे आळा । तृण गनोमाळा पागलेसे ॥
हरिणीविण रोपी पाडियेली ओस । दशदिशा पाडस भ्रमताती ॥
मायबापें जेव्हा त्यागियेलें आम्हा । ऐसे सकट तेव्हा झालें नाही ॥
नामा म्हणे देवा पेटला हुताशन । करा समाधान निवृत्तीचें ॥ २ ॥

*

*

*

निवृत्ति सोपान मुक्ताई धाकुटी । धरियेलीं कटीं पाहुरग ॥
कळवळलीं मनीं करिती दीधध्वनी । आठवती मनीं ज्ञानदेव ॥
विकळ झाल चित्त मत हे दुश्चित । नामा विकळ तेथ होत असे ॥
फार आठवतें निवृत्तिचे चिती । सोपान स्फुदती मुक्तानाई ॥
आम्हा माता पिता नित्य ज्ञानेश्वर । नाही आता थार विश्रांतीसी ॥
उल्लिख ब्राह्मणीं प्रतिष्ठानी जाता । रेड्यामुखी वेदाता बालविल ॥
आला चागदेव व्याघ्र वाहन घेऊन । नेळ्य अभिमान ज्ञानदेवें ॥
नाना प्रकारचे आठवीती शब्द । नामा म्हणे बोध भाविकाला ॥ ३ ॥

१०

समाधीचे अभंग : मुक्ताबाईसमाधी

निवृत्ति मुक्ताईने पाहुनि स्थळ दोळां । आलासे उमाला ओसंडुनी ॥
तात आगि माता गेलीसे येथूनी । तेव्हां आम्ही लहान पांडुरंगा ॥
निवृत्ति ज्ञानेश्वर कोराबाचें अन्न । सांभाळी सोपान मजलागीं ॥
तुझ्या कृपे हरी क्रमियेलें काळा । फुटलासे मेळा तापसांचा ॥
नामा म्हणे यांचें कळवळलें मन । करी समाधान पांडुरंग ॥ १ ॥

*

*

*

प्रद्युषि म्हणती हरी पातलेसें विघ्न । आता कैसे प्राण वांचतील ॥
कोणाच्या शुद्धी नाहीच्या कोणा । म्हणती नारायणा मृत्यू आला ॥
कडाडली धीज निरंजनीं जेव्हां । मुक्ताबाई तेव्हां गुप्त झाली ॥
धैकुंठी लक्ष घंटा वाजती एक घाई । झाली मुक्ताबाई स्वस्पाकार ॥
एक प्रहर झाला प्रकाश त्रिभुवनीं । जेव्हां निरंजनीं गुप्त झाली ॥
गेलें निवारुनी आकाश आभूट । नामा म्हणे कोठें मुक्ताबाई ॥ २ ॥

*

*

*

११

समाधीचे अभंग : निवृत्तिनाथसमाधी

जें जें सुख आम्ही अनुभविलें मना । त्याचा नारायणा आढव होतो ॥
ऐसें पदोपदीं निवृत्तिराज कधी । कोणकोणाच्या गोष्टी आढवाव्या ॥
ज्येष्ठाच्याही आधीं कनिष्ठाचें जाणें । केलें नारायणें उफराटें ॥
उफराटें फार कळलें माझे मनीं । कळचणीचें पाणी आढ्या गेलें ॥
अवघ्यापारिस् कधी केलें मुक्ताबाईनें । कांहींचिं झोलणें कळलें नाहीं ॥
नामा म्हणे विठोबा ऐकशीं झोलणें । अवघीयांचीं मनं कळवळलीं ॥ १ ॥

* .

*

*

नारा महादा गोंदा बिठा झाले विकळ । झाकिलेली शिळा समाधीसी ॥
 गंधर्व आणि देव चिंतावले भारी । दीर्घध्वनी करिती नारा विठा ॥
 गोंदा आणि महादा सांडिती शरीर । विसोबा खेचर फार कष्टी ॥
 लोपळासे भानु पडला अंधार । गेल्या योगेश्वर निवृत्तिराज ॥
 गेल्या त्या विभूती अनादि अवतार । आतां देवा फार आठवतें ॥
 नामा म्हणे हरी धरवेना धीर । येतो गर्दीवर ओसंडोनी ॥ २ ॥

*

*

*

१२

राहिल्या त्या कीर्ती जगामार्जी

गेले दिगंबर ईश्वर विभूती । राहिल्या त्या कीर्ती जगामार्जी ॥
 वैराग्याच्या गोष्टी ऐकिल्या त्या कानी । आतां ऐसे कोणी होणें नाही ॥
 सांगतील ज्ञान म्हणतील खूण । नयेचि साधन निवृत्तीचें ॥
 परब्रह्म डोळा दाबुं ऐसें म्हणती । कोणा न ये मुक्ति ज्ञानोपाची ॥
 करतील अर्थ सांगतील परमार्थ । नये पां एकांत सोपानाचा ॥
 नामा म्हणे देवा सागूनिया कांहीं । न ये मुक्ताचाई सुख तुजें ॥

*

*

*

१३

चिठ्ठलाची आरती

युगे अष्टावोस विटेवरी उभा । वामार्गी खुमाई दिसे दिव्य शोभा ॥
 पुंडलिकाचे भेटीं परब्रह्म आले गा । चरणीं वाहे मीमा उद्धरी जगा ॥१॥
 जयदेव जगदेव जय पांडुरंगा । खुमाईवह्मभा राईच्या वह्मभा पावे जियल्या ॥धृ॥
 तुळसी माळा गळा कर ठेउनि कटीं । कांसे पीतांबर वस्तुरि लहारीं ॥
 देव मुखर नित्य येती भेटी । गरुड हनुमंत पुढें उभे राहती ॥२॥ धृ॥

ग्य वेणुनाद अनुक्षेत्र पाळा । सुवर्गाचीं कमळें वनमाळा गळां ॥
 एई सुवमाबाई राणी या सकळां । ओवाळीती राजा विठोबा सांवळा ॥३॥
 ओवाळूं आरत्या कुर्वड्या येती । चंद्रभागेमार्जी सोडुनियां देती ॥
 देंड्या पताका वैष्णव नाचती । पंदरीचा महिमा वर्गावा किती ॥४॥ धृ॥
 भाषादी कार्तिकी भक्तजन येती । चंद्रभागेमार्जी स्नानें जे करिती ॥
 र्गन हेळामात्रें तथा होय सुक्ती । केदावासी नामदेव भावें ओवाळिती ॥५॥

जनाबाई

१

ये ग ये ग विटाबाई । माझे पंदरीचे आई ॥
 मीमा आणि चंद्रभागा । तुझ्या चरणीच्या रगा ॥
 इतुक्यासहित त्या आ यावें । माझे रंगणीं नाचावें ॥
 माझा रंग तुझिया गर्गी । म्हणे नामयाची जनी ॥ १ ॥

* * *

सख्या पंदरीच्या राया । घडे दंडवत पाया ॥
 ऐसे करी अगंडांत । शुद्ध प्रेम शुद्ध चित्त ॥
 वेध माझ्या चित्ता । हाचि लग्नो पंदरिनाथा ॥
 जावे ओवाळुनी । जन्मोजन्मी म्हणे जनी ॥ २ ॥

* * *

माझा हा विठ्ठल येईल वो जेव्हा । जेव्हीन मी तेव्हा गोणाबाई ॥
 त्वरें राउळासी जाऊनिया पाहे । लवकरि जाहे भोजनासी ॥
 ज्ञानेश्वराघरीं असेल बैसला । जाऊनि विठ्ठला पहा तेथे ॥
 मरलिया रागं क्रोध त्याचा साहे । लवकरां जाहे भोजनासी ॥
 जनी म्हणे देवा चला पुरुषोत्तमा । खोळंबला नामा भोजनासी ॥ ३ ॥

* * *

गंगा गेली मिधूपाशी । त्याने अन्हेरीले तिसी ॥
 तरि तें सागावें कगाला । ऐसे चोले वा विट्ठला ॥
 जल काय जळचरा । माता अन्हेरी लेवगा ॥
 जनी म्हणे शरण आले । अन्हेरीतां ब्रीड गेले ॥ ४ ॥

★ ★ ★
 पक्षी जाय दिगंतरा । बाळकांसी आणी चाग ॥
 घर दिडते आवागी । साप घाली पिळापाशी ॥
 माता गुंतली कामाशी । चित्त निचें बाळापाशी ॥
 चानर दिटे शादारी । पिळी बाधुनियाः उदरी ॥
 तैसी आगदासी विट्ठलाये । जनी वेळोवेळा राहे ॥ ५ ॥

★ ★ ★
 यातिहीन पोरामेळा । त्यासी भक्तीचा कळवळा ॥
 त्याचा झाला म्हणियाग । राहें घरीं करी धाग ॥
 देव बाटविला त्याने । हासे जनी गाय गाणें ॥ ६ ॥

★ ★ ★
 बैकुंठीचा हरी । तान्हा यशोदेचे घरी ॥
 रागनसे हा अगणी । माथा जावळाची वेणी ॥
 पायीं पैजण आभि बाळे । हानीं नयनीताचे गोळे ॥
 घन्य यशोदा माय । दासी जनी बंदी पाय ॥ ७ ॥

★ ★ ★

२

धुंद झाला तुझा दरबार ॥ धृ ॥
 पुण्यवंत पाताळलोकीं नेला । दरिद्री तो भाग्यवंत केला
 चोरक्याचा बहुमान वाटवीला । किर्तीवाणाचा अपमान केला ॥ धृ ॥ १ ॥
 वैरियासी दिधली मोक्षसिद्धी । कपटीया दिधली महानिधी
 सेवकाच्या दुगा न मिळे चिधी । चालकरासी त्रैलोक्य भावें बंदी ॥ २ ॥

पतिव्रता ती वृथा गुतवीली । वेदया गणिका ती सत्यलोका नेली
कळी स्वप्नुळासी लावियेली । यादववृंदा ही गोष्ट वरी नाहि केली ॥ ३ ॥
सत्ववानाचा बहु वेला छळ । कीर्तिवानाचें मारियेले बाळ
सग्या ग्दणवीसी त्याचें नासी बळ । जनी ग्दणे मी जाणें तुझे खेळ ॥ ४ ॥

जोगा परमानंद

कृष्णाचें रुपडें डोंगर जाहाले निळे । गोपाळ सावळे दिसताती ॥
आनदें मयोर करिताती मिकार । देखोनि सुंदर चक्रपाणी ॥
रूपाचेनि रुपें धरितो गोधनी । बैयल्याचा दानी पाहताती ॥
जोगयाचा स्वामी कृष्णरूप देखोन । श्वापदालोचनी प्रेम वाहे ॥

परिस्ता भागवत

आषाढ शुद्ध एकादशी । नामा विनवी विठोबासी
आशा द्यावी हो मजसी । समाधि विश्रातिलगी ॥ १ ॥
आयुष्य कळसासी आले । अभंग त्वा सिद्धी नेले
शानेश्वर सगती घडले । तीर्थमीस जगदोद्धार ॥ २ ॥
जन्मा आलियाचे कृत्य । जन लागावे सुपये
विद्वल मत्र त्रिभुवनार्ते । जग आगत महिमा हा ॥ ३ ॥
सर्व सिद्धी मनोग्य । तुझे कृपे पावले सत्य
ग्दणे परिस्ता भागवत । नामा नाम जपनसे ॥ ४ ॥

म्हादंभट

१

जतीचा दशकु

- १ मगळमूर्ति : मगळकीरति : । मगळ तुमचे नाम ॥
 मगळदायका : मगळकारका : । मगळरूपा, गोविन्दुदेवा ॥ १ ॥
 जयतु मगळमगळा : । परममगळरूपा : गोविन्दुदेवा ॥ ४ ॥
 सकळ मगळाचे : निभान पातले : । जेहीं सेवीले : तुमचे चरण ॥ २ ॥
 मगळ सन्निधी : मगळ सबधु : । नागदेवा स्वामी अनिमीत बधु ॥ ३ ॥
- २ सकळ मगळाची होये जयावृष्टि : । तया अवलोकी का मातें कृपावृष्टि ॥ १ ॥
 परमानदा श्रीप्रभुगोविन्दा : । विनती अवभारा : जी करुणाकरा ॥ ४ ॥
 लया जाती जीव : मळ सकळ : । ते उजरी का मज : शान निर्मळ ॥ २ ॥
 ताप हर होये : वर्याव अमृताचा : । तया मजशी घोला : का परावाचा ॥ ३ ॥
 भयभयहरण : भवसुखा कारण : । तें देयावें जी : मज सन्निधान ॥ ४ ॥
 नागदेवाचा दातारु : श्रीसर्वेश्वरु : । सकळ जना अभयकरु : देत असे ॥ ५ ॥
- ३ परम मगळ जया : पर पावन जया । पर कारण जया : गोविन्दुराया ॥ १ ॥
 परमानंद जया : परम पुरुष जया : । परम सतोष जया गोविन्दुराया ॥ २ ॥
 परम बुद्ध जया : दुरितनिवारणा । ससारतारणा जयजय स्वामी ॥ ३ ॥
 श्रीगोविन्दजया : श्रीगोविन्दजया : । श्रीगोविन्दजया जयतु मगळ मगळा ॥ ४ ॥
 [हा धुवा प्रतिष्ठानीं हेडाउमठीं प्रज्ञासागरीं प्रथमदर्शनीं
 सर्वज्ञासि झोलगबिरा, तो म्हाहभटी पथ माडिला.]
- ४ जयजयकारी : मगळ उच्चार । या वोवाळीती नारी : श्रीकृष्णदेवो ॥ १ ॥
 चंदन चपक : कुकुम दधी अक्षता : कुकुमे मेळौनि मगळ धामा लोक
 कराती ॥ ४ ॥
 नागदेवास्वामी : श्रीसर्वेश्वरु : । करुणाकरा : श्रीमनोहरा ॥ २ ॥
- ५ परियेळीं आस्तीया : उजळीलीया : । श्रीगोपिनाथ गोपी ओनाळु
 आलीया ॥ १ ॥

- शंख भेरी निशाण वाजती : । गोपाळ गाती : आनि आनि परी ॥ धृ ॥
 गोमुळीं अवतरला : कृष्णाकरु : । नागदेवो म्हणे : हाचि सर्वेश्वरु ॥ २ ॥
- ६ ऐसा उच्छ्राओ : नदाचा राठळीं : । पुष्पवृष्टी बरी : केली अमरीं ॥ १ ॥
 नारद तुमर वीनवीती : सुखरीं गाती : । श्रीकृष्णरावो देखा ॥ धृ ॥
 तेथ परमानंदाचा : होतसे चर्पाओ : । श्रीकृष्णरायाचे : पाहाता श्रीमुख ॥ २ ॥
 नागदेवाचा स्वामी : कैऱल्याचा दानी : । अवस्वरु पाहाती : देवो
 विमानीं ॥ २ ॥
- ७ अमरगण गगनी : पाळाति आनंदे : । कालीयादमन केलें गोविन्दें ॥ १ ॥
 भुजग जिणोनि : आले मुरारी : । व्रीदावळी पुढा : पडती नागारी ॥ धृ ॥
 म्हदाइसाचा स्वामी : श्रीसर्वेश्वरु : । तो पाहे वो सुदरी : श्रीपरमेश्वरु ॥ २ ॥
- ८ परशुरामे जो : रेल्या आचारी : । तो कैऱल्यादानी : क्रीडे मातापुरी ॥ १ ॥
 सये बोवाळु जावो : संहारिआ ॐ : । श्रीऽत्तात्रेय देवादिदेवो ॥ धृ ॥
 अलर्काचे ताप छेदीले तिन्ही : । तो कोथळ्या स्वामी : श्रीचक्रपाणी सये ॥ २ ॥
 [पृथ कोथळोवासांचे नांव म्हाइंभटीं घातलें तयाचिये पोटीचें बोलडे
 केडावया]
- ९ अपरा पद सकळा : विश्वाचा दातारु : । तेणें रेल्या अवतारु : ऋद्धिपुरी
 सये ॥ १ ॥
 नीच टिवाळी : नीच उच्छ्राओ : । जेथ गोविन्दुरावो क्रीडा करी सये ॥ धृ ॥
 गोविन्दुगजु : कोथळ्यास्वामी : । तो देखिला आम्हां : आत्मारामु सये ॥ २ ॥
- १० जयाची अवस्था : ता पं भेटला : । देवें मनोरथु : पुरवीला आता ॥ १ ॥
 आता न महु माये : यादवाचे चरण : । मगला कारण आता ॥ धृ ॥
 नागदेवाचा दातारु : श्रीसर्वेश्वरु : । शरणागतातें नुपेक्षी : कृष्णाकरु ॥ २ ॥
- ११ जयतु मगळ मगळा : म्हणोनि केली वोवाळणी ॥
 परमानदा श्रीचक्रपाणी : जीवाचया जीवना ॥ १ ॥
 मगळ सिद्धान्ता अगोचरु : श्रुति न येसी निर्भार ॥
 परमानंद कृष्णाकरु : मगळार्ति दातारा ॥ धृ ॥
 उजळणी आरती : सुखर विमानी पाळाती ॥
 सदैव भक्त वोवाळति : मगळमूर्ति गोविन्दु ॥ २ ॥

[हे जती एळापुरी मल्हारवसयीसि महापूजा भवसरी उपासनी ॐळगविली]
 आरते करुणाकरा : नागदेवाचा दातारु ॥
 सर्वे भावी परमेश्वरु : ते नागायिका वोवाळी ॥ ३ ॥

२

प्रार्थना

मगळ निधानु : धृष्ण देवकीया बाळु ॥
 सये न लावावा वेलु • दोघी जणी जाये योवाळु ॥ १ ॥
 गोपी जनीसहित करिताये विनोदु ॥
 देखोनि राय गोविन्दु : पावे परमानदु ॥ धृ ॥
 भारत करुणाकर आम्हा देइल अवस्वरु ॥
 नागदेवाचा दातारु : सर्वेश्वरु मनोहरु ॥ २ ॥
 [हे प्रार्थनेची जनी आणि जतीचा दशकु म्हाइभट धीप्रभुचा पूजा भव-
 स्वरु म्हाणत होते, तो मुखी येत होता तो कवीश्वरवासी पुस्तकी लिहिवा
 ते पासौनि मार्गी प्रवर्तला.]

नरेद्र

१

श्रीगणेश चिर्चन

उमे शक्राचा कुमरु : कीं साधां गणाचा ईश्वरु • तो सेदुरें साडवरु :
 गोरा मेरु जैमा ॥ १ ॥ त्याचा ठाड सिध्दीचे सर्गे नानाविध वसताति
 भोग तेणें आधारें देव अजेग • सुरवाडले ॥ २ ॥ दान-मुद्राकिनीएचेनि
 वोले विद्याचें नदनवन पाव्हैलें • दाताचेनि तेजें सूर्ये आटलें • बिघ्न

तम ॥ ३ ॥ तेया गणराजाचें उदार रूपडें : थोरपणें देव जितिले होडें :
 कवींसि शब्दब्रह्मीची राणीव कोडें : जेणें पाळिली ॥ ४ ॥ गणेशं मनोरथ
 मुद्रा दीधली : कविता पदीए सेश भरिली : तव पुढा सारदा देखिली :
 सारस्वत-फळेंसी ॥ ५ ॥

२

श्री शारदा निर्वचन

ते देवी कवि-कुळ दीपकू : कीं साहित्यसृष्टीचा चाळकू : कीं सारस्वत-
 गंगेचा नियत्रकू : कुमारि-वेश ॥ ६ ॥ जियेचिया आगाचिए घोपे : मोतियाचें
 लेणें हारपे : वाढोगरियाची गवसणी धापे : पुजेचेनि मिधे ॥ ७ ॥ ते विद्या
 धरो कवणां वाटाणे : जियेचिया रूपाचें चादिणें : कवींसि दासवी वोपणें :
 प्रमेयाचें ॥ ८ ॥ तें आदि-कुमारि विनोदें : महाकवीं नवरसाचें पिउदें : पेहें
 डेउनि परिये डे : अनुहात शब्दीं ॥ ९ ॥ ते देवता तरि शब्दब्रह्मीची : पुन
 निग्रावती राधा मुरारिची : तिया सलगी देवाचिया भाटिवेची : दीधली
 सामग्री ॥ १० ॥ तिया सतोसे आइला : अमृताभिषेखू नेला : हातीं परियळु
 दिधला : रस-फळाचा ॥ ११ ॥ ते आपुलिया कणवा महाकवी : नवरसाचे-
 मेघ बोळवी : सावायाचे दिवटे खोलवी : कविता-पुढा ॥ १२ ॥ कवि
 चाळती तेणें उजियेडें : वरि गुरु-कृपेचे आज्ञा जोडे : तेंचि ठेवे दिसती
 चोखडे : श्रीकृष्ण-कयेचे ॥ १३ ॥

३

कथारंभ

आता परियसा कथामुल : कैसी कवितेची रेस : तुम्हा दीजैल आनंद-मुख :
 साहानुकेसी ॥ १४ ॥ श्रीचक्रघराचा वाणिता कीर्तिचट : चढवीन मुखाचा

समुद्र : जळसेन करीन म्हणे नरींद्र : सभेचे लोह ॥ १५ ॥ आदि कवीचें
 बोलणें : वेदावरी रचिनी स्मृति-पुराणें : परि सरि न पवेति पवित्रणें •
 श्रीकृष्णकथेनी ॥ १६ ॥ आणिचें काव्यें नाटकें कथा : आख्यान प्रबध
 चित्र-गाथा : परि सरि न पवेति सर्वथा : देवाचेया पवाडेयासी ॥ १७ ॥
 श्रीकृष्णू पद्महा निरवधी : येर अघतार ते प्रतिनिधी : अशकळा अयतली
 हे प्रसिद्धी : देव बोलती ॥ १८ ॥ या कारणें देवकी-नटनेसी : आणि देव
 न पवेति सरिसी : म्हणौनि श्रीप्रभूची सरिने गोडसी : सकळ शास्त्र पाता
 ॥ १९ ॥ याचि कारणें शुक्रादिकी आपण : ज्ञानाचें करुनि मेळवण : शब्द ब्रह्म
 दुहिळे अदुहत : कादिलें लीळामृत ॥ २० ॥ तथा रस-कर्णचे शब्द : चंद्र
 कळेसी बोलैनी ब्रीड : ते आइकता निगे दाद : क्षीर-सागरासी ॥ २१ ॥
 कुकुमाची बेलि लाबी : तिया मुक्ताफळाचिया तुरगी : तैसिया अक्षराचिया
 लाबी : कविता-लते ॥ २२ ॥ प्रथमिचा झळके परिमळु : तेथ खाचना
 होय मळयानिल्लु • सराउ दे पदाचा दाळु • कामिनी-कटाभासी ॥ २३ ॥
 साहित्य-सेवतियाचा धागेली : जे ग्रंथ-देवते याति लाखांली • विणेयापासौनि
 तयाचा बोली : बोता रगु दिसे ॥ २४ ॥ उन्मेल-चंद्राचा तुपारी • कथा-कापुर
 केळीचा उदगी • प्रमयाचा पोतास कणें परी निकजे जागालगी ॥ २५ ॥
 कविता-कामिनीयेचा धरुनि हातू : भावो दोहीं आगी मलपतु • चाले साहित्य
 सावरेया आतु रसु ग्वेष्ट जुळिये ॥ २६ ॥ ऐसे आदि-करीचे बोल : अमृता
 पासौनि ब्रह्मे रसाळ : वाढवीति आनंद टोंदिल ब्रह्म-सुखातें ॥ २७ ॥

अजलः सदैव पर शानाचे ॥ ३० ॥ शास्त्रे अभिमानाचा हाथियेरी : रिगों
न रहाति परब्रह्म-नगरी : तिये राहिली आगर्गः आनाति भागो ॥ ३१ ॥ नार
निगेत्या वक्तेयासी : नुमानेचि देवाचिषा गुणाची रासी : ते काई मवने मनु-
स्यासी येकें मुखें ॥ ३२ ॥

५

कवित्वाची रंगवृत्ति

काई पूर्ण चंद्र मडळः पाहुनि सोळावे मुक्ताफळः की अमृताचें हातजोळ
रुपी चरणोदकाची ॥ ३३ ॥ तैसे वेदज्ञ कवीर्षी : मज प्राकृता केउती सरिसी .
पुन मुच नाहीं आगिरे कथेसी . मुरारी-वाचोनिचा ॥ ३४ ॥ श्रीकृष्णाचा गुणी
जानिला : माझा जिउ श्रीचक्रपरा विनडला . तो आनुल आनदु घोसडला :
कवितेचेनि मिसे ॥ ३५ ॥ जें विरहिर्गान्वा मनीं यसें . तें मोलता होए आना-
रिगें : जें वाचिता ये रस डोळमें : भाव-लिखित ॥ ३६ ॥ तैसे देवाचा गुणी
विसवता : मि विषाळ मोलें उसगता ॥ भावो वोळताया ओता . प्रेम-गर्भ ॥ ३७ ॥

६

श्रोत्यामहून कवित्वाचे चीज

जाग अजधारितु स्थानिचे जे भागरीय शब्द ब्रह्मीचे . ते नानें पारखीतु या
मोलाचें : जें देखीं सरतें ॥ ३८ ॥ तैसे मेघाचिये जवळिने ; जरि मापेंये नहेति
मोत्रिके : तरि भू गोळकाची पन्हे उदकें कवण भरिते ॥ ३९ ॥ तैसे कळाविटा
चेनि रितु-राचें मुरग शब्द कोळिळ कुजे तथा सुखाचिये सेजे : विसवतिये
रम राजहसे ॥ ४० ॥ जाणिवेचेनि चंद्रमडळें : रस-समुद्रा भरिते चढें आगळें :
ये हवीं उपेवे बडवानळें . नेणिवेचेनी ॥ ४१ ॥ जरि रसु वोडये शब्द वेधी :
तरि नेणिवेचिया लोहात वेधी : तेवीचि अमरा होति देहविद्धी : कवितेसी ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णचरित्र, मराठी भाषा व भागवत याची प्रशंसा

आता सुमन देतु अवधानः धुमकुसे साहित्याचेन • जग भोजें नाचवीन •
आनदाचा ॥ ४३ ॥ आधींचि जगा चढन आवडे : वरि देवाचें अनुलेपन
जोडे : तरि कवणा वालभ न पडे : तथा सुप्ताचें १ ॥ ४४ ॥ तैसे आइकत
श्रीकृष्ण-चरित्र • होय सकळ सुप्ताचें छेन वरि जोडे ब्रह्म-सुप्त पवित्र : ते
मन्हाटी ओलैन ॥ ४५ ॥ जिये मायेचिये रसवृत्ती सा भाषाचे कुपे वीजेति
निगुती : ते मन्हाटी कवण जाणे निरुती • जे रसाचे जीवन ॥ ४६ ॥ ते
मन्हाटे^१ बोल रसिक वरि दावीन देशियेचें विक्र : म्हणैन सव्याख्यान श्लोक
मिसे बोवियेचेनि ॥ ४७ ॥ चौटा विद्याचीं रसायने : असेरा धर्माचीं जीवने
काढुनि ब्रह्मसुप्ताचें बोने : सुके केलें भागवत ॥ ४८ ॥ तो पुराणातुल आनद
समुद्र । तेथ दशमस्कंदु त्र्योचि चढ : तें चादणे सापैन म्हणे नरिद । स्वमीणि
सैवर ॥ ४९ ॥

—स्वमिणीस्वयंवर (इ. स. १२९२ च्या सुमारास), ओव्या १-४^१

अस्ताचळारील सूर्यवर्णन

तव उचित-चंद्रिका म्हणे सूर्या अस्ताचळी होत उपेणें : जैस तेजाचें
साटवतें वोपणें • मदीं पवळेयाचा • ॥ १ ॥ कीं कुकुम वर्ना सरागू : झेंपावत
शृंगार विहिंगू : कीं त्रिनेत्र तातला अनगू • रिगत पद्मम समुद्री ॥ २ ॥
कीं ठेविला प्रकाशाचा मुडा • पाताळीं पेणें होत गरुडा की श्रीकृष्ण आर्धिला
पश्चमिळी कडा • कमळातिचेनि ॥ ३ ॥ कीं सध्या-सरोवरीं सारसिचा गिरसू •
कर आला सोनेयाचा सारसू : तैसा सूर्य होताय प्रवेशु अस्ताचेळीं ॥ ४ ॥

९

सायंमालीन अंध.कार

तेथ फुटले इद्रनिळाचे चोरे : तैसा माथा उधविला आधारें : कीं हांगर
 उन्मळीले गरुडोद्वारें : पाचिचे हे : ॥ ५ ॥ कीं टाटत कस्तुरीयेचे मेघ
 माजिरे : कीं पिल्ली पसरिलीं गगन सागौरें : कीं ब्रह्म-गोळकु भरला पुरें : कृष्ण
 गगेचेनि ॥ ६ ॥ कीं राखळेली तमाळाची वाडी : कीं महा मोहाची धुपाडी :
 कीं चरत थावा पृथियेचा पाडी : ठोळ काति-लोहाचें ॥ ७ ॥ ना तरि कमळोनि
 असासिते : वटपांचेनि दळयें वसतें : भवराचें घालणें घातलें अचिंतें :
 विरहिणीवरी ॥ ८ ॥ कीं भू गोळकाचा देउळीं : रती अनंगं पूजिली गगन
 काळी : ते पुजा दिसतसे निळी : निळोत्पळाची ॥ ९ ॥

१०

सायंमालीन काव्ये

सकोचलीं कमळ : पक्षिये टाकिती अविंसाळे : चक्रवाकें शेति व्याकुळें :
 चीत्योगें प्रीयाचेनि ॥ १० ॥ नानाविडा फुलाचा आमोदीं : सैग उधाति राज
 विदी : तेथ टाटत शंघारियाची मादी : पेठे फुल सातेचा ॥ ११ ॥ द्विर्जी
 सारिलीं सध्या-वंदनें : शोडपोपचारिं देवता पुजनें : अग्निहोत्रें केलीं उपासनें :
 मौने विसर्जलीं ॥ १२ ॥ नगरीचा प्रासादीं : मगळ तुराचा शब्दीं :
 पेपरने-कागचा मार्दी : आकास अंतरले ॥ १३ ॥ शंघारु करौनि गणिका :
 उगागा घेत कामुका : स्वैरिणीतें नेति दूतिका : खागेयासी ॥ १४ ॥ कैसी
 मेहलनी माजिरी : उजियेडातें आधळेया करी : दिवे नेइजति घरोघरीं : हातीं
 धरुनिया ॥ १५ ॥

११

दिव्याचें वर्णन

नगरीं उजळैले कुळेवे : ठाड ठाड आरड लासैवे . जैसि निधानें चरेनि
सदैवें : यादव प्रतापार्ची ॥ १६ ॥ कीं सहभ्रकरों निगता : आधार सिंधिल
माताइता : तीयें सलें ठेरिलीं मज पाता : सर्व साक्किार्ची ॥ १७ ॥ कीं आधारें
अंतुर नायकें : सूर्याचिया धुरा धरिलिया तवकें कीं काळवखेयाचा समुद्रीं मागिकें
प्रथम-जातें ॥ १८ ॥ साजवेळ जिगौनि मेहेलनी : आणि सभ्या रागाची बोपगी
कीं विजूचे गर्भ गळिनले धरणी : घाडि गडदेचिया ॥ १९ ॥

१२

नक्षत्राची शोभा

तव गगनीं नक्षत्रे उमटत . जैसी आकाशीं घाटौलि पुलत . ना तरि मेघ
वीणि साधित : मोतियाचीं ॥ २० ॥ कीं पाव धुनि करीती चकोरें : ते सैग
मदाकिनीचे घेव गोरे : कीं दिसति आगलिं ऐतारे : गगन-नर्मदेचीं ॥ २१ ॥
तव भारती म्हणे महुँरला चढ . तो प्रसंगें साधेल करि नरेंद : जो वागिता
रसाचा समुद्र : चढैल अठवा ॥ २२ ॥

१३

चंद्रोदय

अवघे पुढिलीये बीजे : चाटणें निसवलें सहजें : मग पंचमीचें देखिजे :
फुलैरा धुनीत ॥ २३ ॥ तैसीचि चीक मरी होये अष्टमी : निमुखत देखिजे
दशमी : ते रसि नवें फेडिजे विद्गमीं : चकोर कुळींचा ॥ २४ ॥ ऐसा उदया
चळिचा उपरवाळा : उपहुडु जाला चंद्र मडळा : जैसी रासी जाली गगनाचा

रत्ना : चक्रोरा पीकाची ॥ २५ ॥ कीं चादणेशाचा समुद्र : तेथ निगत लक्ष्मी
 मुख-चंद्र : कीं कृष्णालागि धादिताये इह : पाउडु अमृताचा ॥ २६ ॥ कीं
 गगन मंडर्पी चद्रिका रेरी : नक्षेत्राचीं फुलें लगलीं कीं अमृताचेनि धिजें
 निरुदलीं : आसारे चद्राचेनि ॥ २७ ॥ कीं आकाशाचिये वोपे-आतु : कैलासु असे
 प्रतिबिंबतु : कीं मन्मथ-नाथाचा गुदरु स्वेतु : कापडिला खीरोदक ॥ २८ ॥
 कीं गगनाचिये गरुडः घातली कर्पूर चुरी चोखडी : सरावो यावया चद्रबुडी :
 अनंग आचार्ये ॥ २९ ॥ कीं देवाचिये कीर्ति हरी : मिलीनि ब्रह्म हृत्सेसी : साकुर्वे
 गाळिलें आकासी रूपे चद्राचेनि ॥ ३० ॥ कीं क्षीराब्धिचें दूध उमप : सिंपा
 वेया चो गात्रिचें रोप : गगनाचा रसार्थ माप : सुधाकराचें ॥ ३१ ॥ कीं घेउनि
 सिद्ध रसाची उटी . यकाकी निगावया धूर्जेठी : कास घालौनि गगनाचा हटी :
 जुमुमायुतु हा ॥ ३२ ॥ कीं आकासी अमृताची अवधि : कीं अनग सजिवनी
 दिव्य-औषधी : कीं उगर्माची देवता प्रसिद्धी . चादिणेशाची ॥ ३३ ॥ कीं
 चद्र नंढ तें स्वेत दीप : माझारि सावळें तें श्रीकृष्णाचें रूप वरि टाकौनि
 पाहो आलें स्वरूप . श्रीचक्रघराचें ॥ ३४ ॥ कीं भृगाळवाचा प्रासादी जैसा :
 गाळिया अमृताचा आरसा . तेथ श्रीकृष्णाचा बिंबला ठसा : कळकु नंढे तो .
 ॥ ३५ ॥ कीं गोपि नाथु जोडावेया नोवरा . स्वर्गिचिया मिनलिया तारा . गगन
 गंगे मोतियाचा धावु-सरा . पुजिला निळोत्पलीं ॥ ३६ ॥

१४

चद्राच्या कळाचे कार्य

कीं चद्राचिया उघडिया भूजा : कुमोद-कळेयाचेया सेजा . बाघेति भवरा
 चिया पुजा : अमोद-देवते ॥ ३७ ॥ कळाविदु नाही चद्रासारिला जो बाणें
 मिन विंधी टो लाग्या . चद्रकर्ती उदक वरिला : जेणें दाबिला ॥ ३८ ॥ नेणा ते
 कैसी चादिणेशाची माधवी : जडा समुद्रातेंही माधवी . भरितेयाचेनि मिसे
 वोल्हावी . पृथ्वीयेसी ॥ ३९ ॥ कुचियाळें चद्र-कराचें . उघडीति मद शुक्ति
 काचें : ठेणें ठेविति मोतियाचें : मेघा मिलीनि ॥ ४० ॥ चद्र आपुला

सोळा कळीं केळीचेया गाभेवनाचा नळीं । येशाचें ग्री पेरी भूतळीं • मिसें
कापुगचेनि ॥ ४१ ॥ चंद्र मिनाचा पाणि पात्री • । चद्रिचेचि वारणि पवित्र
वक्त्री पान करुनि रात्री : दुलती चक्रोर ॥ ४२ ॥ जणें चद्र आगावरि
ससारा करुनि दीधला कळाचा चारा तथा उमाकात अभारा । धरिला
सिरसा ॥ ४३ ॥

— रुक्मिणी-स्वप्नवर, ओव्या ४६७-५०९

महदंवा (महदाइसा)

१

कृष्ण व रुक्मिणी याच्या लग्नाचा शगारसाज

रात्रि प्रकाळली केला पादार पादार
पचमशब्दीं राउळीं उच्छावो श्रीजगन्नाथा
नारद तुवर हरिप निर्भर प्रेमें गोविंद गाती :
यसोदा देवकादेवी तिया न्हाणियासीं आदत करीती ॥ १ ॥
माली-मर्दना दीधली राया मुरारी
पेखणें कराती विद्याधरा नारी
देव गधर्व तेये रुपी पहाती वेधिलें आनदें
यादव पडुसुत सकळै सभा पातले गोवींद ॥ २ ॥
मादनें जालें देवकीचया बाळा
माल्याठीं नेसला सोनेसळा :
सर्वांगीं भोरि केली मृगनामीचा आडा लह्यांगीं
बासिंगीं हीरेयाची जाति जती मीरवती वीरगाठी ॥ ३ ॥
कठीं घातली अमोलिक एकावळी
रत्नाचें झळपुके कानीं लेइले वनमाळी

कर्णी सरी सातळीया आंगुळिया मुद्रिका चरणीं तोडरु :
 वर्णावा कैवल्याचा पुतळा कैसा सर्वेश्वरु : ॥ ४ ॥
 बोवाळीती देवो मंगळचारि :
 सेस भराती सांवळिया मुंदरी :
 वीप्र देती आसीर्वाद वीजया होइ म्हणती देवकीच्या कांदा :
 योगीय-भक्तिजन तळउपर जाणवीती पुरुषोत्तमा : ॥ ५ ॥
 उदयदेवेसी कीजे हा मंत्रु :
 नीकट वर्तत असे शीशुपाळु शत्रु :
 सन्नाथावध होआ वटकाभीतरी म्हणती पालागा पालागा :
 भक्त-आंगवळेसर्वे रथीं चढिनले गोविन्दुरागा : ॥ ६ ॥
 रुक्मिणीसि न्हाणे करीती तीया चाळा :
 सेलद्वीया भाणिले अनेक अलंकार :
 काकर्णे कळावीया अंदु पायवटे पदकें लेबवीती :
 रत्नाचें द्वार कृष्णा-राणीं सालंकृत्य करीती : ॥ ७ ॥
 रुक्मिणी शृंगार देता जालि पाहार :
 तंव भीमकें घडिणची केली प्रतेष्टा :
 लोणवण केळवण मूळ नाहाणेयासी आइति करिती :
 तंव बाळा वेग जाली तिया स्मरीले द्वारकापती : ॥ ८ ॥

—धवळे पुरार्ध

२

कृष्ण-रुक्मिणी लग्नसमारंभ

रामु म्हणे सोडा यातें पाठवा माधारा :
 नेसो दीघलें देवें भीमकाचेया कुमारा :
 झणें मनीं लाज धरीसी तुजसी सालेपणें केला बाकरु :
 दीघला कंठीचा हाव प्रीये बचनें बोलले सर्वेश्वरु : ॥ १ ॥

तंत्र येक भीमकासी साधति मातु :

रत्नमिणी हरिली श्रीकृष्णगवो असे जातु :

पुरला मनोरथ तया मनीं बहुत आनंदु :

धन्य ते बाळी माझी जिया वरु लावला गोविन्दु : ॥ २ ॥

सकळ आइतीसी पाटीं चाले भीमकु :

माहादेवीं भेटले यादवटीलकु .

दरीशन घेउनीया सीरीं घरींले चरण :

अपराधा क्षेमा कीजो यादवराया श्रीकृष्णा आलो तुम्हा सरण : ॥ ३ ॥

भीमक वीनवी अवधारा हृषिकेशा :

माझीया राउळीं अमीरोपा .

सेम पडीमा यादवातहितु चौला त्रैमा द्वारकेराया :

उभरी सोमवसा गन्धर्वाणां प्रसादे अर्चान पाया : ॥ ४ ॥

वीनवीले देवो रुक्मिणी राये नेली राउळा .

मग पाठवीलें कृष्णरायासी मूळा .

मंडपाची रचना हरींमे करी निश्चक्रमां विंशतीं :

बैकुण्ठहूनी भरवी दीसे जेथ परणु येति सारगपाणी : ॥ ५ ॥

सत्रीं मुत्वासनीं बाळा करीती परीयेळ :

तुरया गजरीं जानी कृष्णगयासी मूळ :

गजीं धोडा राणें मत्रीं मगळचारीं पातले बाधंत्राचें घोष :

वन्हाडां पाये पन्हाडुनि तेया उच्चटुनीं पुरपें ताबोळ वीरोप : ॥ ६ ॥

कृष्णाचिया माता मुवामिनी प्रेमळीती :

रावीले पाए येकि मळिगट रेखीनी :

मुक्तामागिकाचें टाडें श्रामिगे वनकचोळी :

जगादे कस्तूरी पानें पोफळें धरियेली पाटोली निया वरमाया उच्चलगि वेली ॥ ७ ॥

न्याणें करीनी कृष्णा परमपुरुषा :

वेदस्वनी नृत्य वाद्यराचें घोष :

कचगण पोविनी नारी सरमे होतमे अमृताचा चरीग्यावो :

एकि आग्रिने चिंतीति येकी चीरीस्त होउनी पाहानी श्रीमुत्तमावो : ॥ ८ ॥

वेधिला जन कृष्णों कैऱल्यानार्ये :
 परमानंदु पावले दृष्टीपाते :
 व्यापार कर वीसरतानी तन गर्ग म्हणे कीजे वेगु :
 मग कळसु पाळिला गोवाळिला नोवरा थीरगु : ॥९॥
 पीतांबर देवो नेसले सोनेसळा :
 कटी कौस्तुभ घातला कस्तूरीचा मळिवट रेखील :
 मकरकुंडले देवें कानी धरीया :
 शसींगें पद्मराग पायांतवें माथा भरया : ॥ १० ॥
 पद्मरायाची सरळें देवो छेडले हाती :
 आंगोळिया मुद्रिका हारे उधाती :
 कैऱल्याचा पुतळा घोळतु तोडरु चरणीं मीरवताये वार्की
 घोलति सकळी जन परजरा अजराले मृत्युलोकी : ॥११॥

— धवळे उत्तरार्ध

३

कृष्णवर्णन

कासे पीतांबर कटां कुंदमाळा । कातु शोभे सावळा रुक्मिणीचा ॥
 लाव्यापरि कावडी पडिमरें चालतु । खेळतु यनातु दत्तु सष्ट ॥
 गावो द्वारावती गोमतीए प्राती । गोदरीए क्रीडती चक्रपाणी ॥
 गावो दे अविद्ये घाली निरपदी । वेळे कृपानिधी रिघपुरी ॥
 चापेगौरवाती चापयाच्या दती । चापौली साजती चक्रपाणी ॥

४

युद्धानंतर

क्षेत्री उठावले हरीली रुक्मिणी । घसरे सैन्य दोन्ही भीडीनली ॥

क्षिती कापे मुर पाहती अक्षी । जितीएले वेरी रामकृष्णी ॥
 आइकोनि रुक्मीया ज्ञोघ धावीनल । मग धरुनी बाधला ध्वजास्तर्भी ॥
 आलासि रुक्मिणी सोडऊ सर्वथा । भादरला माथा रुक्मीयाचा ॥
 इक्षितु सर्वश हासौनि रुक्मीया । तव रामु म्हणे मेहुणेया मानु केला ॥

५

सगारोप

जालें हें सपूर्ण रुक्मिणीसवर । मातृकी नागर बोवीवधी ॥
 नागदेवाचा स्वामी कृपेचा सागर । सेवा सर्वेस्वर सर्गभारी ॥
 बाचीता आइकता देवाचें चरित्र । होती प्रेमपान शुद्धबुद्धी ॥
 बासाणीले गीत माहाडाइ किंकी । देवा कृपा करी भक्तिभावे ॥

— मातृकी रुक्मिणीस्यवर

६

चक्रधरवर्णन

गोमतीए तीरि निळ्या गुदरा । राज्या गुजरा कृष्णराया ॥
 नीळा गुदर राज गुजर । माणीरीं मडपी श्रीचक्रधर ॥
 गोमटे माजीटे आरय कुटीचे । राज्या डोडीचे चक्रधरा ॥
 गोरे अग चारीया डवरीया चदने । श्रीचक्रधरा ज्ञाने दीठी होए ॥
 बापु म्हणे की माझ्या माझेया साजणी । गोततो साजणी चारी यावो ॥

भास्करभट्ट

१

पदतां श्रीकृष्ण पवाडे

साहित्याचेनि परिमळें । शृंगारेचेनि मेळें । प्रबंध होती मातावळें । कवी-
 जनांचे ॥ १ ॥ एथें नाहीं नवल । वाणितां परब्रह्म केवळु । कैसे दीसती बोलु
 खाळु । तें आइकावें श्रोता ॥ २ ॥ मोतियांचें घोंपे । रांविलें कुंकुमरसें ।
 तन्हीं न एति करीं सरिसें । प्रबंधेंसीं ॥ ३ ॥ पातां प्रमेयांची गोडी । अमृता
 उपजे अनावडी । साकरेची कीजे कुरांडी । कवितालतेसीं ॥ ४ ॥ बोलु जेवि
 सुधारसें घोळिलें । कीं चांदिनां चुमळिलें ॥ नां ते परिमळें बोविले । चांपेयाचेनि
 ॥ ५ ॥ पदतां श्रीकृष्ण पवाडे । ठिकसां बोलं घोषु पडें ॥ रसरंगाचें पाहाळ
 उघडे । श्रोतेयांसी ॥ ६ ॥ वाणितां कान्हु चौशतु महु । ॐ३३ होतुसे
 नवतु ॥ बोलु रसें टोंदिलु । नाचतु दिसे ॥ ७ ॥ कृष्णकथेचें आलै कीजे खोलु ।
 दुर्धा भावरसाची जीती ॐ३३ ॥ तन्हें प्रबंधलतेची वेळु । वादती दिसें ॥ ८ ॥
 वाणिता वनमाळी । शब्दमुखाची होए नव्हाळी ॥ कविता भली पाळाळी । सुरंगु
 दिसें ॥ ९ ॥ साहित्याचिए सेजे । बोलंचा रंगु उपलविजे ॥ तेवींचि काव्य
 कीजे । भणे कवी भास्करु ॥ १० ॥ तार्किकांचिया वज्रसांखळा । कीर्ति खांचीं
 नाळीची अवलिळा ॥ माताइ तें वादी दिग्गजु सकळा । भूमंडळीचें ॥ ११ ॥
 साहित्याचिया खेडकुळिया । सुदेशा बोलंचियां चिपुळिया ॥ सिपने खेळतीं
 सांवलियां । रसवृत्ती ॥ १२ ॥ फुन वाचां रसाळां । गर्बू सांडवीण कोकिळां ॥
 कलहंसा अवकळां । करीन मी ॥ १३ ॥ नावाडी घेअनी चंदनां रसीं । अंगं
 माखजले पाहे मासी ॥ तेवि गुण सांडीनि दोषु गिवसी । शुद्र जनुं हें ॥ १४ ॥
 पाचीचा गुण ढाळाचें मोतीं । नातरी पन्हरेयां बाणवती । तेवी सुजनु घेतीं ।
 बोलु माझें ॥ १५ ॥ भगौनि शिशुपालवधी कथा । जे भक्तीरसांची गाथा ।
 कीं सोनवै कैवल्यपथा । पाजळली तें ॥ १६ ॥ ना ते मुक्तीवनितेची दूतिका ।
 कीं शानांजनाची शलाका । कीं कैवल्यमंदिराची पताका । जळकतुसें ॥ १७ ॥

दिशें तारावन । दक्षिणे विलूखवन । जेवी का राऊळगण । वसताचें ॥ १५ ॥
 पश्चिम दिशें कमलावन । उत्तर दिशें जैतवन । जेथ उभिलें अगें पाळेगण ।
 कोकिलाचें ॥ १६ ॥ जेथ सतरा शते उत्रानु । तीनि सहस्र उपवनु । एरा
 उनाचि गगनु । कवग जाणे ॥ १७ ॥ जिअ आपुल्या रखा । नदनवनाते मागती
 वरिवा । जेथिचें हासती आख । उभायनात ॥ १८ ॥ इद्रनीळाची खोली ।
 गगणासी घातिली सगळी । तैसी द्यामिका अतराळी । देखिली तेणें ॥ १९ ॥
 र्फी मद्रिपेचा मेला । वनश्रिया वेदिला । ना तो वसतं वसतं वाविला । नीलो
 खलाचा ॥ २० ॥ गाभेवनाचें करौनि माप । मविजे परिमळाचे मोप । तेया
 सानें नेतकीचें कुप । चहूकडें ॥ २१ ॥ पवळेयाचेवा मणिगविश्या । वरि
 डोलनी रत्नाचिआ वगडपाठिया । कल्पतरुचिआ मानाठिया । हिलावती
 चहूकडें ॥ २२ ॥ जेथ पाणी टाळी वसतू । दारें धरी मळएमारुतू ।
 उठे लावी रतिकानू । पार्यातकाचे ॥ २३ ॥ वनकराचिआ आडौरी ।
 रत्नाचे हातगुडे वेहीं । सोंकरिताति तुरविभावरी । पूसेयात ॥ २४ ॥ हाती
 घेऊनि आगारी । एकी गानी स्वराची पडीमटी । तेनें रग पड्डला उठी ।
 अनगराजा ॥ २५ ॥ चदन तरुचिआ साउलिया । पगगाचिआ सुपेतिया ।
 तेथ डोळा लाग रती शीतलिया । राजकुमरी ॥ २६ ॥ कामकटकाचा गज
 मजादू । तैसा कोविलाचा कळकळादू । तो आइकिलेआ होय हृदयस्फोडु ।
 निरहियासी ॥ २७ ॥ तो प्रदेशु कैसा वाणाया । जेथ सदा साही ऋनुचा
 मेळावा । पुन वसताचा उठावा । तो आनूचि दिसे ॥ २८ ॥

—शिशुपालवध, ओव्या २३२-२५९.

३

युद्धवर्णन

ते व्हेलीं यत्पुणें । पाटवार्त वारिलें । पुण ते असहानु जगळे । धरि
 तीधि ना ॥ १ ॥ अवचिता पिसरा । योडेया न घळीतीची पायरा । तव पुढिला
 अमुआरा । भिरा सरल ॥ २ ॥ हो रे हो जालें । तत्र पारक ससारल । सेग बावी

ना तरा शातरस सीपता । सासीनली ज्ञानलता । कीं त्रिनेकाची सौभाग्यदेवता
मूर्ति जाली ॥ १८ ॥ कीं प्रबधवसतीची कोमिळा । जीउ चकोरसजीवनी
चद्रकला । कीं निग्होळ ससारवाटची विश्रामुशाळा । आर्तजनालार्गी ॥ १९ ॥

—शिगुपालवध , आव्या १५-३३

त्रिशें तारावन । दक्षिणे विलासवन । जेवीं का राजळगग । वसताच ॥ १५ ॥
 पश्चिम दिस कमलावन । उत्तर त्रिश जैतवन । जेथ उमिलें अस पाळेगग ।
 काळिळाच ॥ १६ ॥ जेथ सतरा शत उग्यानु । तीनि सहस्रें उपवनु । एरा
 यनाचि गगनु । कयग जाणे ॥ १७ ॥ जिअ आपुल्या परवा । नग्नबनात मागती
 वरिणा । जेथिचें हासती आरव । उमावनात ॥ १८ ॥ द्रुनीळाची खोली ।
 गगणासी घातिली सगळी । तैसी द्यामिका अतगळी । देखिली तेण ॥ १९ ॥
 कीं मणिएचा सेला । वनभिया वेदिला । ना तो वसत वर्त वाविला । नीलो
 तपलाचा ॥ २० ॥ गाभेवनाच करौनि माप । मविजे परिमळाचे मोप । तेया
 सोनें नतरीच कुप । चहुकडें ॥ २१ ॥ पवळेयाचेआ मणिपविआ । वरि
 डोळी रनाचिआ वगडपाळिया । कलयतरुचिआ मानाठिया । हेलवती
 चहुकडें ॥ २२ ॥ जथ पाणी दाळी वसतू । ठारें धरा मळएमारू ।
 उण्टे लावी गतिकारू । पार्यातकाचे ॥ २३ ॥ वनकगाचिआ आडौरी ।
 रनाचे हातगुडे नेही । सोकरिताति तुरविआउरी । पूसेयात ॥ २४ ॥ हाती
 घऊनि आघागी । एकी गाती स्वराची पडीमटी । तेनें रग पडुल्ला उठी ।
 अनगराजा ॥ २५ ॥ चग्न तरुचिआ साउलिया । पगगाचिआ सुपैतिया ।
 तथ डाळा लाग रती शांतलिया । राजकुमरी ॥ २६ ॥ कामककाचा गज
 भजाव । तैसा कोविलाचा कलकलाव । ता आदकिलेआ होय हृन्मयस्पाव ।
 गिरदियासी ॥ २७ ॥ तो प्रदेशु कैसा वागावा । जेथ सग साही शत्रुचा
 मेळावा । पुन वसताचा उठावा । तो आनूचि दिस ॥ २८ ॥

—शिष्टपालवध, अध्या २३२-२५९.

३

सुद्धवर्णन

ते व्हळीं यदुपालें । पाखात वारिलें । पण ते असहानु जगळे । धरि
 तीचि ना ॥ १ ॥ अवचिता निसरा । घाव्या न घलीतीची पागरा । तव पुढिला
 असुआरा । भिडा सरल ॥ २ ॥ हो रे हो जलें । तव पारकें ससागलें । सग धावी

निले । सिहुनाडु देता ॥ ३ ॥ रणतुराचेनि वगळें । भीडींनिली दोनि दळें
 तेथ बहुत माणुस रणा आलें । एरु एराचे ॥४॥ पाडवी बाणीं जितिलें । त
 एरु मोडिलें । भीमसेनें पाचारिलें । फुन परततींचि ना ॥५॥ तेआ मां
 भीमसेना । जुजता म्हती आगवणा । परतिजे ऐसी हाव कव्हणा । उपजेनि
 ना ॥६॥ तेआ झुजाची कळाकळी । ते देशाचि वेगळीं । महाकाळेंशीं कवळी
 देऊ पातातीं ॥७॥ आमोलेयाचेआ दळभीडा । पुरता हातियेरु कैचा तेव्हा
 भगऊनि पर्वताचा हातगुडा । जुझतु असे ॥ ८ ॥ रथे रथू टाटी । गजें गज
 उपटी । घोंडेआ रउता दे मिटी । एकें वेळें ॥९॥ अजुनाचेनि काडाळें । बहुत
 माणुस रणा आलें । मग मदारथिअे परतलें । जैतवना जवळिके ॥१०॥ तिहीं
 घेऊनि आदळु । न लगता बहुत वेळु । पिठौनी सुदला शिशुपाळु । पाळ्य
 आते ॥११॥ मग पाडवीं ७२८ वेला । दळभारु मागौता परतला । एरीकं
 काई करिता जाला । चैतु तो ॥१२॥ धाडीनिया शिशुपालें । दैल्यातें आफाविलें
 मग वृत्तातु सागीतिलें । तै तेआपुढें ॥१३॥ तव दैल्यें भगतिलें । काई
 पाडतु कादिले । पाचै एक वेळें । राधोनि आणैन ॥ १४॥ आता काई बोरें
 बायाची । ते व्हेळीं मीं तेथ नसेची । एन्ही नि पाडवी सुष्टीची । करोनि
 फेडिता ॥१५॥ तव वदीनिलें शिशुपालें । आधीं मीं हीं ऐसेचि बोलें । फुग शुभ
 तिअे वेळें । ते विसरीनि गेला ॥१६॥ एरु भणें काई तू जालसीं । मां
 देखत खेऊ पळतीं कैसी । आता यादवा लावैन विवशी । तरी दैल्यु होअें ॥१७॥

— शिशुपालवध, ओल्या ८७३-८८९

श्रीचक्रधराचें नमन • चैतन्याचिये आळा । कैवल्यदसु कोमैला । तो चापेगौर अभिरदिला । श्रीचक्रधर ॥ ३ ॥

आचार्यांचे नमन व स्तवन पडिलेया ससाराची अडणी । जो पुरवी ब्रह्मविद्येची तवनी । तो आचार्यां शिरोमणी । नमीन नागार्जुनु ॥ ४ ॥ जो विवेकाचा सारथी । वैराग्याचा जालारथी । आधाओ कैवल्यपथी । जीव जातासी ॥ ५ ॥

निमित्याचा उपयोग आन प्रयकर्तेंयाची रक्वृत्ति तया नागार्जुनाचा उपदेशु । म्हणोनि जेलावेया शातिरसु । भास्कर कवी जाला सौरसु । बोवि प्रमर्धी ॥ ६ ॥ चैतन्याचिये सोल घाटे । पाता वेदाचि धाम कुठे । तें श्रीकृष्ण रूप नेटेंबोटे । कवण घणु जाणें ॥ ७ ॥ पुन तें घननीळ सायळें । परब्रह्म नेपाळें । वाणिता वैचिजति फळें । मुक्तिलतेची ॥ ८ ॥ वर्णिता यादव नरह । तिर्यचा सीद्धे सारश्वतमनु । म्हणोनि उचका फणिह । रची शब्दसाग रातें ॥ ९ ॥ आता श्रीकृष्णाचिया किर्तिचद्रिका । विकासली उन्मेपकळिका । जरा जानाची मनोनासिका । सुपरिमळ करीन ॥ १० ॥ पुराणिचें दळयाडे । रसाळकारे सानडे । म्हणोनि मानो न निवडे । कळाविदासि ॥ ११ ॥

रसिक प्रथ जालेया ऐक म्हणून विनति करावी न लगे तया प्रमेयाची बोडवन । बरि दीने साहित्याचं बोल्हावन । तरि करिता वशिकरण । फग्यासि नव्हें ? ॥ १२ ॥ वर्णिता यदुपति । बोर्नी सहज वेधवती । म्हणोनि श्रोतेया विनती । सुआरी न लगे ॥ १३ ॥ काई भयरासि कमळी । काहीं मानिले असे हातातळी । कि कोविला रसाळी । नेसा दीघलें ? ॥ १४ ॥ ना तरि मेघमडळें । काई घातक लाचाविलें । कि चंद्रें मुळ पाठविले । चको रासि ? ॥ १५ ॥ म्हणोनि प्रबधु होइल रसिकु । तरि आइकेल श्रोतियाचा देशकु । तहीं ते आइकतु बोड एतु । विज्ञापनाचा ॥ १६ ॥

श्रोता अजाणिता सिला तरी बोलतेयासि रफूर्ति होये • भेगति द्रावक गोटे । तरि लोहासि झरा फुटे । सामकाता गळति थबटें । चद्रकरा तव ॥ १७ ॥ ना तरि देखौनि रविमळ । विकागे कमळाचे बाबळ । कॉभेजे बेतकी-जौळ । मेंघी करुनि ॥ १८ ॥ तेसा सुगम जोडे श्रोता । तरि रसभावी फुटे कविता । तोंवरु ये सारस्वता । नव रसाचे ॥ १९ ॥ सामथयाची अणी । रोडनि

बोधिजे मुक्तामणि । तरि चक्रवर्तिचा कठभूषणी । योग्य होये ॥ २० ॥ तैसा
जानाचिया सभा । शोधिजे शब्दरत्नाचा गाभा । तै मीरवे अल्कारशोभा ।
कविता वसुति ॥ २१ ॥

कथामहत्तर तिये कवितेची गोडी । कोकिल्याची तराय मोडी । गीत
साल करी जुडी । विनराची ॥ २२ ॥ आपुळा कळारवीं । कविता कळहसतें
पदवीं । ते रगमाधुर्य सीरवीं । मधुकर्णें ॥ २३ ॥ आगिचिया सौम्यकळा ।
उणें आणि परिमळा । गामीयें करी अवकळा । गगनगर्गा ॥ २४ ॥ रतीचीये
भूलतेसीं । ह्ये चातुर्ये कासी । पदप दे सध्या वसुति । अगरगाचें ॥ २५ ॥
पदप्रमथाच गुणें । स्थामा भुजबधार्त जिणे । कोरळीक घाली सीरणें ।
शिरीषपुष्पासी ॥ २६ ॥ निच निच नारागणा । दीनैल सव्यारागांच रावण ।
तन्हीं आखराच मुरगण । अधिक दीसे ॥ २७ ॥ पन्नाचा मेळारा । रत्नाकरा
करी चढाया । प्रमय करी देवा । अमृतलहरीसीं ॥ २८ ॥ आतु चद्रकरा ।
झळाळु दीसे सुभाकरा । तैसे पदाचेया पदग । भीतरि भाव चोळा दीसति ॥ २९ ॥
पिळिलेया चद्रबिंब । मुगति अमृतधाराचें कदंब । तैसे फुगति तुंब । नवरमाचे
॥ ३० ॥ ऐसिये कवितालते । ब्रह्मविद्येचीं फुलं दिसति फाकतें । तरि पसरतेनि
हातें । कवण न तोडी ॥ ३१ ॥ पवित्र गगोदका । सरिसि परतिजे कस्तुरिका ।
तरि परिमळाचेया कवतिका । का न लयावि ॥ ३२ ॥ कापुरवेळींचा पत्नी ।
दिसति तुळसिचेया मजरी । तारे तोडुनि कचरमारीं । कवण न बघे ॥ ३३ ॥
ब्रह्मविद्येचेनि कसे । कामतत्त्वा भाजनीं दीसे । तरि कवणाचें मन आपैसे ।
अभिलाषु न करी ॥ ३४ ॥ तैसे साहित्याचा राहाणो । शातिरसा अवतरण
आणो । तरि माझी पवित्र बाणी । कवण नाईकें ॥ ३५ ॥

— उद्धवगीता, ओव्या १-३७.

५

मूर्तिवर्णन स्तोत्र

पंचकारंभ

सर्वांगी चंदनाची परिकर बरवी मोरि केली ललाटी ।
टीळा कस्तूरिकेचा शळकत बरवे शळबुके मौक्तिकाचे ॥
कठीं मदारमाळा मुकुलित दळ वो मन्मथा केतकीची ।
तेणें माया नृवेषेविन मम सगळे जन्म गेले वृथे वो ॥ १ ॥
खेळें लीलाविलासी स्फुटित कुचतटी चापिकें सिंपणे जो ।
चाले लीलाविलासी स्मितमधुरसुधा घोळले बोल बोले ॥
बारी लीलारविंदे वदन परिमळां दुग्धल्या भृगमाळा ।
लीलाकैवल्यदाता शडकरि सजनी मेळवी प्राणनाथु ॥ २ ॥

गोपिकाक्रीडावर्णन

वेणी रोजी सुटीव स्फुटित परिमळें वीरली गायचापीं ।
शेली प्रोत्पुल्लफुल्लस्तत्रकु कर्तकें ब्रह्म जो गोपिवेषें ॥
वेषें वेडीं जगातें सुरवरवनिता बालभें भूललीया ।
तो मी नेत्रीं न देखे धिगधिग सरिये ! हे जळो जन्म माझे ॥ ३ ॥

चिरहवर्णन

भूमी शय्ये कनककमळीं गुरिता नोजनय्या ।
आगीं तापू मलयजरजें दूरि कर्पूर साडी ॥
दृष्टीपूढा नदवि निपुण पत्रवेली कचोळ ।
नानापुष्पं रमणु न पने तिष्ठवु यादवाचा ॥ ४ ॥

पंचकसमाप्ति

हा वो बाले कथन करि का भूतळी गोमटा जो ।
रूपें सत्त्वं भयभयदूरु धर्मकामार्थदाता ॥
कसाराती कमलनयनू मुष्टिचागोहता ।
तो हा देखे त्रिपुलनयनीं द्वारकें कृष्णराजा ॥ ५ ॥

सप्तक

तीर्थार्थी जन्मभूमिं प्रकटित परमानंदमार्गी गतीतें ।
 देयी जीवां विसावा उभयकुलतयी गौतमी पूत केली ॥
 जेहीं रातोत्यलातें स्वकियशुभगुणें जितिलें वर्णगंधे ।
 श्रीरंगांकीतरंगीं सुचग्नकमलें चुंबिते योग भृंगी ॥ १ ॥
 तें कैं देखे न होळां ! परतरसुफलं सृष्टि हे जीवितेंशीं ।
 कैथ्या जंघा ! सुरेखा उपजघनतटीं जन्मभूमी अनंगा ॥
 सेलामध्ये प्रदेशीं मिरवत सजनी मालगंठी परेशा ।
 चेदीला योगिराजे करवित सहजें पारणें लोचनालीं ॥ २ ॥
 नार्मास्थानी सखोली विकसित भ्रमरीं सुंदरा रोमराजी ।
 चांपेगौरीं सुवर्शीं अळिउळरमणा मालकंठीचि तैसा ॥
 आढा लह्याटपटीं मृगमदविलसत्पत्रवल्लीं सुरेलीं ।
 पूजा बंधी सुगंधी सकरुण विरजा लोचनीं पांतु माते ॥ ३ ॥
 कैमे दोर्दंड सय्ये ! मयभयजलधीं मग्न जीवस्तमूहा ।
 तारु आर्तासि आलें कुसुमगुणविरःश्रीसुधात स्वभावे ॥
 शोभा जी श्रीकरार्त्रीं सुमनशरकरीं चारुपूर्णप्रमोदें ।
 लीलऔदार्यरूपे स्तवकु निरविला आर्तपूर्ण प्रदानें ॥ ४ ॥
 सुस्मीत श्रीमुखीं जें भवतमदरणीं चाटिणें पूर्णचंद्रीं ।
 तें वो ! तापा प्रहारीं सुविमल सजनी ! सेविजे जें चकोरीं ॥
 तेथें श्रीमंत वाचाऽमृतमधुरपरा वेधबोधप्रपूर्णा ।
 ज्या मातें नीबवीलें भ्रमण निरसिले नूरिजे त्या सुजागा ॥ ५ ॥
 तांबूल श्रीमुखीं जें अधरशुभतरीं गतले रंगरंगीं ।
 कैसे सुनीलनेत्रे ! सपलवित जना पूर्णकामप्रसंगीं ॥
 पुष्पाचें झळवुंके विकसित सदनीं लवकणीं विजेपीं ।
 मुक्तामात्सर्यभंगीं मिरवत सजनी । सौरभ्येतें प्रसूते ॥ ६ ॥
 चांपेगौरू मुहावा प्रतिमतनु परावेष सुरेख सय्ये ।
 सौंदर्यानंदमूर्तीं प्रकटित मुकृतीं देखिला चक्रपाणी ॥

दृष्टावस्थातिगाटी तबविण सजनी ! नाहि जीणे जिवाशी ।
मीळे तें काइ चोळें ? पुरविल सोहळे स्वामिनागार्जुनाचा ॥ ७ ॥

दामोदर पंडित

१

वृन्दावनवर्णन

वधिला आपामुह । देवीं वेला जयेजयेकार । मग सपुजितु श्रीवृष्ण
सपरिवार । आले वृन्दावनासि ॥ १ ॥ देवें वन प्रिति पाईले । ग्दगौनि श्रीमत
पावन जालें । जेथचें झाडपण धन्यें ग्दगितलें । श्रीउद्धवादिर्का ॥ २ ॥ जैसें वृद्धा
वन पावन । तैसे वरुण नेणजे तें मद्दिमान । जें निरतर वृद्धास्थान । सर्वेश्वराचें
॥ ३ ॥ सफलें तरुची जिवित । आपण देववानि जेयातें । जेहि निवविलीं
आर्त्तभूतें । शरीरसपति ॥ ४ ॥ तरुचि देखौनि नमृता । मुनीजन विद्मो पावत ।
ग्दगत फलपुष्पी पूजा करित । चरणकमलासि ॥ ५ ॥ दरिदार्थें सदाफल जालें ।
स्परिसें सात्त्विक भाव प्रकटलें । ईद्रनिलकाति वेधले । तैसे मुनिल दिसताति
॥ ६ ॥ आनर्दे फलपुष्परस श्रवत । पृथ्वी साद्रव होउनि गलत । तो पुढरा
होतसे अमृता । पातालिचेया ॥ ७ ॥ पापीए न देखती वृद्धावन । जेथ अर
डित असति मुरगण । तेथ मोकारा वेलासे जना । दिव्या फलपुष्पासि ॥ ८ ॥ वृद्धा
वनिचि मुनिलता । गगनिं असे प्रतिबिंबत । सुमनसे उमग्त । ते जैसे तारागण
॥ ९ ॥ कीं दिस असता ताग न दिसे । तें उणे फडावेया दोसें । वन
श्रीया वेढिलें जैमे । अवर नम्रशिरीं ॥ १० ॥ वना बाहिराली आगीं विसाल ।
साल साल तमाल । आगीं जतन बगीं ते प्रबल । तैसे राखणाइत ॥ ११ ॥
तेया भितरिली उल्ली । गगनचुविता नारिएली । उततिया खनुरी पोफळि ।
आगेलति ॥ १२ ॥ तियाहि आतुलि आगीं । साखर-निगुणि नारगी । मधु
फाकडिया मानुलगि । फणस गभैरी ॥ १३ ॥ बरिखत रसाचे बडप । तैसे
निविडतर द्राक्षमडप । उघटलें मागिकाचे मोप । तैसें पक्व दाडिब ॥ १४ ॥

क्वण गणी चुत-चपक । जेथ असंख्यात पार्यांतक । पहवित दिसति असोक ।
 लक्ष सरख्या ॥ १५ ॥ चंदनाचा आरा थोर । माजि निबिडतर कल्पतर । जेया
 तलीं नदाचा कुमर । खेले गोपालिंसी ॥ १६ ॥ तेया जवळि सरोवरें । चद्र
 मडलासोरें । दासविर्ली श्रीचक्रधरें । सवधडेयासि ॥ १७ ॥ मुधाजळे भरितें । जळ
 क्रीडा खेलति जलदेवत । जेथ जाली निररें भूत । उत्कणने ॥ १८ ॥ गत्र सिंद
 सार्धुल । एकत्र व्याघ्र मृग चितल । श्रीकृष्णें निवत्रिले पत्रु सकल । आनदु सवती
 ताति ॥ १९ ॥ वनककमल विकाशति । भ्रमरानिआ झाका वरि पडति ।
 तेथ राजहस चारे वाप्ति । अमृत-वदाचे ॥ २० ॥ स्फटिका शिलतलावरी ।
 गौरी पुजिताति विद्याधरी । वर मागताति मुरारी । आम्हा पति होआवा ॥ २१ ॥

—यछाहरण, ओव्या १२४-१४४

२

यमुनार्णन

देवौनि मेघसावळि श्रीमूर्ती । आनदें मयूर नृत्ये करीती । शुक्र सारिका
 सवादति । वेदात सिद्धाति ॥ १ ॥ वधें एऊनि वृन्दावना । आडि गाताति देवा
 गना । तेथ खेणु एकु श्रीकृष्णाचं मन । स्थिराविलं ॥ २ ॥ तेथ सदा रितुसीं
 रितुपति । जेथ येक्षिणी क्रीडा करीति । वनदेवता नाचति । आनद भरिता
 ॥ ३ ॥ असो हे शब्दरचना । वणुं नेणिजे तें वृन्दावना । देऊचि पावेया येमुना ।
 निगते जाले ॥ ४ ॥ कालिंदी-जल निमल । श्रीकृष्ण-काती श्यामल । प्रतिबिंबलि
 म्हणौनि सुनील । होउनि गली ॥ ५ ॥ भगतिमार्गे उच्छगता । वेवि वणावि
 सायुज्येता । जेयाचेया सनिधि सरुपता । जडा जालि ॥ ६ ॥ देखौनि श्रीचक्र
 पाणि । कैसी सभ्रमीत जालि तरंगीणि । किं आनदली अत प्कणि । रोमाच
 दासले ॥ ७ ॥ कीं आलगावेया श्रीकृष्णुराजा । तिया बहुति केलिया भुजा । तैसे
 तरंग पढियासले मज । कागदियेचे ॥ ८ ॥ मग आनद-सागरीं मीनलि । तैसी
 निश्चल जालि । किं देहभान विसरल । श्रीकृष्णवधें ॥ ९ ॥ किं जमलिं देवाचा
 चरणि । ते उतवलपण असे मनि । म्हणौनि भेटों आली मदाकिनी । कालिदि

न्हवें ॥१०॥ कि श्रीकृष्णाचिया सगति । आमचि फिटैल अधोगति । म्हणौनि भेटां
 आलि भोगावति । पातालौनि ॥ ११ ॥ आधिचि पठिजे पुराणी । बरि स्परिखु
 जाला देवाचा चरणि । तेथौनि तीर्थां सिरोमणि । ऐसे विरीट जालें ॥ १२ ॥ सोम
 कातिं बाधले घाट । जेथ दिगेलग वालुगट । मुनिन गर्भ सुक्ति-सपुट । दिसताती
 ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णकातिचि पावनसे विल । तैसें टाड टाड इद्रनिल । रत्नकुटाचिके
 वालु मौआल । उदकाजगलि ॥ १४ ॥ किं तें रत्नाकराचें अर्धांग । म्हणौनि
 आगाधिलें ठिकग । तैमे एकें वेलें सप्तांग । लेणें लेइली ॥ १५ ॥ किं कैवल्ये-
 नाथा श्रीचक्रपाणी । नवरत्नाचि उन्वाळणि । करिं कमलाचि उचळणी । तैसी
 दिसतसे ॥ १६ ॥ उभयकुटीं द्विजगुंठे । निज-कर्म-रतें निशब्द । दृष्ट युतें ठेवित
 पदें । जैसे मुनीराज ॥ १७ ॥ एकागुष्ट तपि ए वक्र । नासाग्रिं दृष्टि घालिताति
 दोर । ऐश दिक्षीत तैसे चक्रवाक । प्रियातें साद्विती ना ॥ १८ ॥

— ब्रह्महरण, ओव्या १६४-१८१

३

धुवा

आणिक घोलना । लो न लागो श्रवणा । रूप तरी नयना । आवडो तुझे ॥
 नू परटैव । इतुलें जाणें । बहुतें पिघें । जाऊनीति ॥
 जिवें मी कही । न विसंवे तुज । हेंचि थारें मज । गोविंदराजा ॥
 निरतर करी । मी तुमचें स्मरण । ऐसेचि यो का भाशेया मना । गोविंदराजा ॥
 आणिकी बुझाविता । हिंम न बुझावें । मायेलागीं रोवें । तें काह अपराधी ॥
 माझी से न सडी । आर्तादानीं । नागदेवा स्वामी । श्रीचक्रपाणि ॥

४

आरती

मूर्ति उदारा श्रीमत राजरा । नरमुरपनगाच्या नारी घोळगे आलीया ॥

हेमपात्रीं दीपरत्नाचे करकमळीं । आरतिया ऐसा मंगळ अवसर आम्ही
 देयंजी स्वामीया ॥
 अवस्वर परमानंदें निजजन सकळही निर्भर । प्रवडी ब्रह्मादिकांत
 गाळतुगचा (?) गजर ॥
 आळउनि मंगळ मंजुळ गाति किन्नर । वरुपति पुष्पवृष्टी जाला आनंद धोर ॥
 जयंजय परमानंदा तुवां धरिला अवतार । स्थापिलें परपदि हारीला
 पृथ्वीचा भार ॥
 तुझेनि दास्येंविल हा पुनरपि न चुके दुस्तर । मुकुटाचेनि भूषणें
 आम्हां नाही अधिका ॥
 अवसर जाला परमानंदे आनंदपूर्ण । अरुपि स्वामीयेर पातले निजभुवना ॥
 आरोगुन तूत कामं सुगंध वाडा समचन । परयाचा परशास्त्र
 नागदेवा निरूपण ॥
 जयजय आनंमिंत बंधु अपारकरुणासागर । शरणागततारका
 शक्तां स्वानंदकरा ॥
 अराध उपमा हे जननीजनका सोहंवरा । प्रसन्न होशी स्वामियां
 मुनि दामोदर दातारा ॥
 —(६-१०)

हयग्रीवाचार्य

[इ. स. १२६५-१३२४]

कृष्णनमन

श्रीचक्रपाणिचरणानुजसेवकाश्री । नागार्जुनकृत मिया शिरसा प्रणामू ॥
 वाचा म्हणेन शुभ नाम तुझे पवाडे । पड्वर्गदुर्गनवनाथपतीन नाथा ॥ १ ॥
 यदुकुलतिलकाश्री अत्रिकुलप्रदीपा । द्विजकुळव्रतरूपा नास्ति विद्याप्रकोपा ॥
 यतिमुनिकृतवेपा त्वां नमो सर्वदोषा । विदलितमवदुःखा चक्रपाणी सुरेया ॥ २ ॥

बालकृष्ण

प्रातःकाली यशोदा दधिमथन करी तेथ गोविंद भागें ।
 क्षुत्क्षामस्तनपानें सुतृपित नच्छता ऊतले दूध देखे ॥
 धावे ब्रैसोनि रागी सकल पयमिठी दीधली तेथ आगी ।
 येरे कोपौनि रागी दधिमथनशिळा फोडिली शीघ्र वेगीं ॥ ३ ॥
 नादे विद्धा मुरारी प्रियविरहभरी पीडिता गोपनारी ।
 केली भातार चोरी स्वशिशु परिवारी ब्रैसुनी बाललीया ।
 चंद्रारदमी प्रकाशे वनपथसुरसे कृष्णगीते निराशे ।
 जाली चित्ते परेशे गृहपति निरसे अतरे पातु कृष्णा ॥ ४ ॥

रुक्मचाणूरमर्दनानंतर

केला दैत्यासि मारु वृजपति कुमरु शीघ्र बादीडि आला ।
 फोडीली त्रिदिशाळा मुज्जनक जननी श्रीपती क्षेम देती ॥
 जाला आनंद पूर्णा सुरमणि मथुरा उग्रसेनासि दीव्ही ।
 प्रेमें श्रीउद्धवासि सुतृपित नयनीं जेलि पें राज्यसखा ॥ ५ ॥
 छेदीले वन नष्ट दैत्य फगशे स्वागी सुतीक्ष्ण स्वयें ।
 पाळीले वनचंदनस्तरु यदू पूरित दृष्ट्यामृते ॥
 स्थापीले सुर सर्वदा निजपदा श्रीकृष्णराजे प्रभू ।
 ज्ञानी भक्त भवान्धि तारित गृह त्या चक्रपाणी नमो ॥ ६ ॥

ब्राह्मण रुक्मिणीचा निरोप नेतो

मुकुशल नृपकन्ये तोरणला कृष्णराजो । अवसर तव पूसे विप्र सांगे मुदेचो ॥
 करवृतविटकाजी* दग्धता हस्तदाघे । न वचत न सरेता बोलिले पें श्रीरंगे ॥ ७ ॥

रुक्मिणीहरणानंतर

येरीकडे नोवरदेव देला । डावासि रुसे त्याजि कृष्णातें ॥
 बाशींग तोडी वरदेसि बूडी । देवोनि फेडी हळदी त्वचेची ॥ ८ ॥

* मग कापुरविद्या देवों आदरिला । तब हातीं जाडु निगाला

तेणें हृदयचा देवो बोवाळिला । मगळभूर्ति म्हणौनिया ॥ (न क. ६८८)

द्वारकेत

मुशुभित यदुपुरा गोपुरा दिव्य शोभा । कनककमलसंभा पाचुवद्धा सुभूमी ॥
 प्रसर शुभपताका गूढिया चित्र वस्त्रे । सकल गृह पवित्रे शेषही वर्णु नेणे ॥९॥
 हरिहर निकराची रुपडे चेतने पै । त्रिभुवन लवलाही येति पाशें प्रभूतें ॥
 वरुमिणि हरि दोघे मंदिरातु प्रवेदो । ऋषिमुनि सरिसे ते शातिपाठी स्तवीती ॥१०॥

जरासंधवधानंतर

हाहाकारु हितासा, गृपसुत त्वरिता येउनी आड घाली ।
 स्थापोनी कृष्णराजे झडकरित चिजे आरतापासि केले ॥
 राये बांदौडि मुक्ती निज करुनि शते आठ साहसवीया ।
 सर्वेशाजे निघाले हरि करुनि भले धर्मभेटीसि आले ॥ ११ ॥
 रतनलचित्त ज्ञारी घे करी द्रौपदीने । चरणकमल धर्मा क्षालिता हेमपात्री ॥
 दमयुपसुत आला देत गाळी मुशरी । झडकरि शिर घौरी तोडिले चैद्यराजा ॥१२॥

चक्रधरस्तुती

चाले भले निजकळा गति डोळसाते । आकर्शितू वदन ते मिरवे प्रभूचे ॥
 वक्षःस्थळी कुमुदगंध मुगंधमाला । भाळी टिळा द्विजकिळा किळ पाकताडे ॥१३॥
 चक्रेकात्रादि मार्ते शुभ मुकृतपथे लागले राखसी तूं ।
 ते नाही नीजनाथा सुरसकळपथा नातळे सर्वथा जी ॥
 कामू क्रोधाधकारी रजतमकुंदरी सप्तपाताळवेन्ही ।
 गेलां पै शून्यमारी म्हणउनि स्वर्गी कादि सर्वज्ञ नाथा ॥ १४ ॥
 लीळा उन्चारि जीवा निजपाति अथवा आइके कर्णपूटी ।
 नाना गोष्टीसि मीठी करुनि करपुटी दास्य चक्रेश्वराचें ॥
 प्रामातें लघिता तूं न चलत बहु तू आठवी चक्रपाणी ।
 निर्वाणी क्षेमदाता मिळविल त्वगिता स्वामि नागार्जुनाचा ॥ १५ ॥

— गद्यराजस्तोत्र, श्लोक १, २, ७, २०, ३२, ३३, ९१, १७५,
 १७९, १८२, २०७, २१०, २७०, २७७, २७९

पंडित विश्वनाथ बाळापूरकर

१

परा वाचा महत्त्व

तर पर-वाक सारद । जया होय वरद । तथा पर जाणीय विपद । हृदयार्शी ये ॥ १ ॥ ते मेघ गभीर वाचा । घर्षांन करी शानाचा । तें पूर ये जाणिवेचा । उन्मेप-गरो ॥ २ ॥ जैसे सोमकात चद्रकरी । जव भेदती ना अकरी । तव द्रवौनि श्रवती नाहिरी । जीवनातें ॥ ३ ॥ ना तरी मूढ नेणतें । प्राश होती सारस्वतें । मग तेंचि सकळ चृष्टीतें । चाळिते होती ॥ ४ ॥ तैसे परवाक परिसे । जव बुद्धि धातू न परिसे । तवचि जीर्णी असे । अज्ञानत्व ॥ ५ ॥ मग पालटौनि आश । तोचि होय विचारश । करी जीवाते सर्वश । परा वाचा ॥ ६ ॥ म्हणुनि ते प्रबोधाचें जिह्वार । विवेकाचें भाडार । हो काज तत्त्वसार । सकळ जीवाचें ॥ ७ ॥ तें परदार्षीचें बीज । सकळ सिद्धाताचे गुज । आत्मविदा निज । प्रकाशतु ॥ ८ ॥ तें सारासार विचारी । प्रवीण वस्तु निर्धारि । जिया परब्रह्मक्षरी । रिघावा होय ॥ ९ ॥ ते अध्यात्मकुळदीपका । प्रसन्न होय आदका । तर प्रमय स्फूर्ती तर्का । उजियेड करी ॥ १० ॥ तिये वाचेंविण देखा । सहस्रवदना नये लेखा । तो अनंत मज मूर्खी । केवी लक्षा ये ॥ ११ ॥

२

कथा महत्त्व निरूपण

पर जो भक्तीचा कुवासा । भावग्राहिक या आशा । बाधतसे धिक्का । स्तुतीलागी ॥ १२ ॥ जैसे धर्मश्रवणेंविण । न होय दोषनिरसन । ना तरी न फिटें मूर्खपण । शास्त्रहीनाचे ॥ १३ ॥ तैसे न करिता गुणकथन । वाचेर्शी नाही पवित्रपण । न स्मरता श्रीचरण । जीव शुद्ध नव्हे ॥ १४ ॥ म्हणौनि भलतया परी । मूर्दीं अथवा ज्ञातारी । स्तवावा श्रीमुगरी । गुणनिधान ॥ १५ ॥

पर कोरडिया जाणिया । चाड नाही देवदेवा । तो आभरिजे सेवा । भक्तिभावे ॥ १६ ॥ या लागी ग्रथ सुवर्णाच्या तार्पी । रसार्ची गोणें वाटी । प्रमपूर्वक देईन गोमटी । देवा आरोगण ॥ १७ ॥ सिद्धात कर्पूरवासे । घोळून साहित्य रसे । भावविडा प्रबधमिपें । स्वामीं देईन ॥ १८ ॥ तरी पोखलेनि प्रेमभावे महती आदरें आइकावे । हे न लगे प्रार्थीवे । आर्त म्हणोनी ॥ १९ ॥ लूके वाकजाळ । न गोले पाळजाळ । बोलभाव गर्भरसाळ । तैसें बोलोन ॥ २० ॥ तर तें सुवर्म श्रोते । निर्मत्सर जाणते । तें परिसौनि ये कथें । थोर सतोपती ॥ २१ ॥ जेवी लेकुरावाचे बोलणें । बोत्रडेचि कपतीकवाणें । तं सन्मुख होउनी शहाणे । आइकों ठाकती ॥ २२ ॥ परिसौनि तया शब्दातें । मायबापा ये स्नेहाचें भरतें । तेंवि माझिये बाळमतीतें । सत मानवती ॥ २३ ॥ असो हें सांगता कथारभु । जेणें परीतोणोनि प्रभु । पसाय दे परम लाभु । म्हणे मुनी विश्वनाथु ॥ २४ ॥

— ज्ञानप्रबोध (इ. स. १३३१), ओव्या ३७-६०

३

प्रथमार्त्याची स्मृती

आता पुरे हें बहुव्याप्ती । ग्रथ आणू समाप्ती । वर माझी चेतुली प्राप्ती । स्तवन करावया ॥ १ ॥ आगम निगमाचिये मती । जेथ पैस नाही स्मृती । अगा धर्तें नेणोनि श्रुती । म्हणति नेति नेति ॥ २ ॥ तेथें शोच्य कोठे लागे । जेथ वेदु नुधविती टाग । म्हणोनि शिहाणिया असि जे उग । हे जाणीव मोठी ॥ ३ ॥ पर तू स्नेहाळु माउली । म्हणोनि असळीं वेली । का जे अनिर्वाच्य तें आगिर्हा बेली । स्तविले मिया ॥ ४ ॥ पर तो माझा भाव ऐसा । दृष्टियें चद्र वाजाळिजे जैमा । ना तर सूर्यातें जैमा । कीजे दिपावळी ॥ ५ ॥ अमो हें फाव लिया मती । झोळिली ग्रथ व्युत्पत्ती । ज्ञानप्रबोध कथा संगती । परिखावी संती ॥ ६ ॥ का जे तुम्हीं ईश्वर विगडिये । मत्ती कर्तन निपये । या लागीं जाग रुची कथाचिये । रण रूप करू ॥ ७ ॥ तुम्हा जागतेयाचिये सभे । माझें कथा

केरू न शोभे । पर भक्तिरसीं जीभे । उपनली चाड ॥ ८ ॥ या लागीं चावदे
 र केली । पर ते चि रसाळ वोडवली । का जे गुरु प्रसन्नता वोळली । तिये माजी
 । ९ ॥ तेणे माझी प्राणावली । सामग्रिया साशिनली । भग काव्य फळा आली ।
 गानप्रबोधे ॥ १० ॥ माझ सहज रोलणे भरिल । पर वाच्य देणे ज्ञान-पियूख ।
 जेणे अवधान झाले सुग । मुजागाचया ॥ ११ ॥

४

भक्तिमहिमा

अहो कुशलतापणे जेवीं । मुगणीं रसु कामाची । काहीं अमृताची घवी ।
 आगाय्या ॥ १२ ॥ तव असें नये र्चिं । तेथ गोष्टी के अमरत्वाची । तैशीं
 सकामे काव्ये लौन्चिं । शृंगारसहितं ॥ १३ ॥ अथवा साहित्यालंकारयुक्त ।
 रसाळ काव्य वोडने निवृत्त । पर अनन्य भक्ती अमृत । तैसे नव्हे ॥ १४ ॥
 जेमे पीयूष सहज निरळ । रससोप नाशिता गोडीसें रसाळ । आणि अमरत्वे
 सद्य मुफळ । सेवी तया होवें ॥ १५ ॥ तसी साहित्य घोळली येरे । काव्ये
 भवणा होती रुचिकरे । पर मिणा भक्ती अनुसरे । नहेति मोक्षा हेतू ॥ १६ ॥
 गूणानि न शुद्धी श्रीभक्ती । रोलता सुख आणि दे मुक्ती । ये अर्थी उपपत्ती । अमृ
 ताची ॥ १७ ॥ त्याही अमृताचरी । आनंदार्ज काल दिजेति जरी । तर मृतरूपें या
 मसारीं । कवग न सेवी ? ॥ १८ ॥ तैसी भक्ती गोड मगलदायक । वर चढ
 विजे साहित्याचें वीक । ऐसी कथा पवित्र वीग एक । मुरमु नायिकें ? ॥ १९ ॥
 आर्ताचा ठायी विरोधु । आइकावया उपने हरिषु । जैसा का घग घाणु ।
 मयोगाणी ॥ २० ॥

५

श्रोत्यास विनती

१ या लागीं मंता श्रोत्या विनती । कर्गनी न लग्न वहुती । पर माझ्या तर

ते देखिले भिक्षुक । वृथातळीं ॥ ११ ॥ हे देवाचे सतु । भगौनि केले दड
पतु । तेजीचि रचना विशेष पातु । साउमा चालो ॥ १२ ॥ तेथें उचपणें
ळळीं । स्पर्श कीजेत आकाशीं । देखे चातुर्दशे तैसीं । मुरळय ॥ १३ ॥

२

देऊळवर्णन

सागाळाचिया उचिया । पाता दृष्टी टाचिया । जालिया बुद्धि
गैचिया । ते रचना पाता ॥ १४ ॥ श्री प्रासादाचेनि मीपें । आकाशा माच
गधले जैसे । दृष्टी अळयतानि सायासे । जरि अत लाहाति ना ॥ १५ ॥ की
प्रानाद मेरू । धरि कळस पूर्ण चद्रु । तें शागदि देवद्रु । क्रीडा करी ॥ १६ ॥
की देवता धरि । प्रासाद छत्र धरी । अळगताती ऋद्धिपुरी । देवरायात
॥ १७ ॥ ना ते प्रासादा जैर्मा । ग्वाती इद्रिय आगसी । भगौनि विषय
मुगनासी । गमले मज ॥ १८ ॥ ऐसीं नगर मडीत देउठ । देख गोक्षीर धाम
धनद्वार । ना तिण जाग उजठे । दृष्टीवेनि ॥ १९ ॥ जीवें समीपें मोग
स्थान । रचमचीत जने । भगौनि निस्पृही बली बीजने । मनन शीळीं ॥ २० ॥

३

सरोवरवर्णन

तया देव-यतना जवळिने । सरावरें देगे मुलभणिक । तेथ ग्राहुवा
करिती चक्रगर्बे । विरह्वातरे ॥ २१ ॥ निर्दोष निष्पाप निर्मल । वासहत
परिपूर्ण जठ । सर्वांग जालीं वाचाळें । कलरवीं पक्षियाचेनी ॥ २२ ॥ टाड
टाड अगव । निवृत मण्डित घाट । जेमे प्रवृत्ति पाथावरि तावट । तपो
निधि ॥ २३ ॥

—ऋद्धिपुग्वर्णन (इ स १३६३), ओल्या ७१-९३

प्रिती । गृहणत असे ॥११॥ अहो ! जे आपणया लाग बरवें ! ते पदयतिया
उपने देयावें । तैसे सतातें गृहणतो आइकावें । ग्रथन माझ ॥ २७ ॥ नैवि
अपत्य बोला शिव । की ते जनक आइका ठाकें । तेंनि माझें ग्रथन करतिकें ।
आइकावे तुम्हीं ॥२८॥ लागते असेल तें ध्यावें । न लागतं टाळोनि घालावे ।
पर तुम्ही जागता निपटावें । राजदृष्टी ॥२९॥ हें मिया गेलिली मातू । दृष्टी
सुनि सिद्धातु । तं तार्किक विचारितु । निर्धारणी ॥३०॥

— शानप्रबोध, ओव्या ११६३-११८७

पंडित नारायण न्यास बहाळिये

१

ब्राह्मप्रदेशवर्णन

ऐसी आठवीन देवाची थोरी । तेवीचि जीन रास विचारी । तन देवें
आग्रहीं । रुक्मराए सासीगळे ॥ १ ॥ सबरितु नगराची बरव । तैसे चारुर्ण
आरव । बरि मुद्रावे कलरव । पक्षियाचे ॥ २ ॥ भयपात्र छेदु । जो ब्रह्मात्मिक
बनु । तो पातला सत्रधु । देवगयाचा ॥ ३ ॥ आमुतं सत्रधु सोइळे । पृथ्वी पुं
वा एकोळे । भगौनि पाताळा गेली मूळें । मज पाता ॥४॥ परोपकृति लागोर्नि
तेआ । विनयो आति जेआ । निरवीनी फळ पत्र छाया । श्रुतातें ॥ ५ ॥
निहाकर्ण ग्मायणें । परि दिति त्रिहगमाचीं कुजतें । तळयर्नी मिथुमा
वीजतें । तेणें चेळ धाती ॥ ६ ॥ ते नि कच निगोपाधी । कश्चि त्रिगुडा उध
मग त्रैसले समाधी । तापमु ते ॥ ७ ॥ की सत्राचेनि उल्ले । स्मरण पीमार्नि
आलें । त ध्यान दीसे लागल । चरण एकवर्सी ॥ ८ ॥ करुनि कामप्रोधान
ढाही । नवल पीन श्रावडीचा वाहीं । ब्रह्म मुकालु लाधला तेही । जे रा
रिगाल ॥ ९ ॥ ईश्वरपरिहं तातलं । आनदपय उतल ॥ तैसे डोळे दीप्त
झळझळे । अश्रुपार्ता ॥ १० ॥ ऐसे परमाधुमचक्र । जे नव्हेति आत्मचक्र

देणिले भिक्षू । वृथातळीं ॥ ११ ॥ हे देवाचे मतु । भगौनि केले दड
तु । तेवीचि रचना विशेष पातु । माउमा चालो ॥ १२ ॥ तेथ उचरणें
ळमा । स्पर्श कीजेत आकाशीं । देगे चातुर्दशे तैसीं । मुराळयें ॥ १३ ॥

२

देउळगणन

माग्याचाविया उचिया । पाता दृष्टी टाचिया । जालिया बुद्धि
गचिया । ते रचना पाता ॥ १४ ॥ कीं प्रासादाचेनि मीरें । आकाशा माच
॥ धरे जैमे । दृष्टी अळघताति सायास । जरि अत लाडाति ना ॥ १५ ॥ कीं
गताड मेरू । वरि कळस पूर्ण चद्रु । तें शागदि देवेंद्रु । क्रीडा करी ॥ १६ ॥
रीं देवता वरि । ग्रामाड उग्र धरा । अळगताती ऋद्धिपुरी । देवरायातें
॥ १७ ॥ ना ते प्रासादा जैसीं । खाती इद्रिय आगर्गी । भगौनि विषय
गुणनासी । गमलं मज ॥ १८ ॥ ऐसीं नगर मडीतें देउळ । देग्व गोक्षीर धाम
धनठारे । ना तिऐ जाग उजळ । दृष्टीवेनि ॥ १९ ॥ जांरें समीप भोग
स्थान । रचमचीत जने । भगौनि निस्पृही करीं घीजनें । मनन शीळीं ॥ २० ॥

३

सरोवरगणन

तया देव-यतना जवळिने । सरोवरे देगे मुल्भगिण । तेथ गहुवा
करिती चक्रगर्के । विरहकातर ॥ २१ ॥ निर्दोष नि प्पाप निर्मल । वासडत
परिपूण जळ । सर्वांग जालीं वाचाळ । कल्परवीं पक्षियाचेनी ॥ २२ ॥ टाह
टाह बगव । निवत मन्ति धाव । जैमे प्रवृत्ति पाभावगि ताव । तपो
निधि ॥ २३ ॥

चोंभा

उपाहरण

जीर्ण नाही निर्मळपण । सदा कठिण अंतमण । पाये न व्हाती कव्ढ
णीयें वेळें । जाता दीर्घी जागरणा ॥ १ ॥ जरि त्रैसलेया देणें संत । आख
मनन केची तेथ । ऐसी काही नुपजेची बुधी । त्यासी घालिजे दडवत ॥ २ ॥
पाये धुनी पाहीजे ईस्वर । ऐसा नुपजेची वीचारु । धीगी धीगी जीवित
माझे । का नुपजनीला भूमीभारु ॥ ३ ॥ ऐसा वीनवीला करुणा वचनी । तव
ते कृपाळु भगानी । अभयें करु ठेगिला माथा । उपदेसिला हरी चरणी ॥ ४ ॥
आता मज सत्तीचा प्रसादु । वरी भक्तीचा अनुवादु । चोंभा म्हणे अनुवादैन ।
उपाहरणीचा प्रवधु ॥ ५ ॥

—उपाहरण, ओव्या ३१-३५

*

*

*

भवती अस्त्रीयाची राणें । तेथे घातली ते राजकुमरी ॥ पाच संतें
सोनासाणी । उपा तेयाचे राणणी । आगाजपळी प्रधानकन्या । जे का बुधीवता
सीरोमणी ॥ प्रधानकन्या देण । जीये नाव चीत्रेया । तीयेसी नीरोवीली ते
गाठा । तुज लागे हें माणीक ॥ पावंतीचीये बोळगे न्यावी । राजाजवळीं
आणावी । दां ठाई स्वरमु असे । आणो नेउती जाणें नेदावी ॥ पुरुषाचेंनी
नावें पाही । तेथ वारेया सौरमु नाही । मरण आधौनी पालवी । कवण रंगेल
तीये ठाई ॥ ऐसीये परांची जतन केली । बहुत येक द्वीस गेले । रायें मानिला
वीस्वासु । वीघ्न न घडेची लोटले ॥ ऐसी कव्हणी येकी अवस्वरी । यजदता
चीया माचेया वरी । भवती अस्त्रीयाची बोळग । त्रैसली होती राजकुमारी ॥
चीत्रेया उभी ठेली । तव प्रभातेची घडी भरली । घाला श्रीधाराची आईती ।
बोळगेची वेळ जाली ॥ जाणें भगानीचीया दखना । ठावेल देवीची
सेवना । येता जाता उसीरु होईल । दीसू चढेल मध्याना ॥ भुक्के जसी राज
कुमरी । जोळग सारु शडकरी । तेया सबदा सवें उठीली । तीयेचें उतर

नव्हेरी ॥ श्रीधार होता केला । नेसली पीरोदकु सेला । तेया वरी वालिपेची
बुधी । एन्हवीं उबारेल गादैल ॥ उदयो मास्कर चोपडा । कापुरे सहीतु घेतला
वीडा । मुपा फोडी हातीं पाणें । मग ते नीगालीं झडझडा ॥

— २४ ३५

*

*

*

मागा सख जें घातले । सैन्य पानेकी आसीलें । ते पळाले गरुडा भेण ।
दळ मागो तें उठीलें ॥ आता पडेल येयाचा तोंडीं । होईल सैन्याची रायोंडी ।
मग कवणा येउनी उठवीसी । होईल आता रणसाडी ॥ तैसेयाचेया अस्फुरा ।
वेगीं धावे सारग धरा । देवें काहीं येकु उपावो । जत्र हे न पवे समोर ॥
बुधी फुरली नारायेणा । सख सुमरीलें वाग । मेघ घोळले गगनीं । काळे
भयानक दाखण ॥ गगनीं बरीपला जळधर । तेणें वीझाला वैश्वानर । सवेची
ईस्वराचेया सैन्या । बरी पडला अधकार ॥ जाला वीरुचा पोकारा । तें
मेघाचा पोर्गी गारा । सीळीं पापाणीं बरीपत । सघारले दळभार ॥ भवतीया
वीरु लपलपीती । तुटौनि तडक पडती । काहीं न दिसे लोचनीं । तेथें बैचा
गमस्ति ॥ गर्जत मेघ गडगडीती । अवचीते तडक पडती । हा कोपला वीरु ।
गुडे रयावरी पडती ॥ ऐसे बरीपले जलधर । सवेची आले महापुर । मडीं
बहातें गेलीं । सघारलें दळभार ॥ तीथें अवस्वरीं ग्रीजापती । देपा सुमरीला
मास्ती । वान्यसख जपीनला । झडकरी पातला उचीनी ॥ तेयाचीं अवस्वरा ।
कैचा नेतो भवीनला वाग । तेणें वीघोळलें मेघ । पळु सुटला जळधरा ॥

— १७४२-५२

बहिरंभट (बहिरा जातवेद)

१

श्रोत्याना विनति

जो आत्रेयगोत्र उदयाचळि । बोधप्रकाश निरुणमाळि । जयाचे घेनि
 वोदपाळी । मुमुक्षजन ॥ १ ॥ त्या चिंतामणिचेनि प्रसादे । दशमस्तुध बोनि
 प्रपथे । गहिरेनि जातवेद । गायन केल् ॥ २ ॥ श्रीगुरुचिंतामणिचा । प्रसादु
 मज भाग्याचा । केले त्या श्रीकृष्णाचा । वाणिता मि ॥ ३ ॥ वरि जन्मु सद्रसि ।
 धनतु लाभला जयासि । त्या कोडिण्यरुणीसतानासि । भक्तिप्रदान ॥ ४ ॥
 आता कैसि श्रीधरि टीका । कैस रूप पहिल्या श्लोका । या श्रोतेयाच्या निवेका ।
 प्रार्थितु असे ॥ ५ ॥ जे मागे धन्य थोर । तैसेचि तुम्हीं भाग्याकार । ते
 श्रीकृष्णाचे चरित्र । प्रार्थितु असा ॥ ६ ॥ मि काये दये ग्रथि । प्रवर्तान्या
 माझी मति । तरि लोक का न गवति । गभस्तिविण ॥ ७ ॥ तैसे माझ मी
 पण । नाही मज आधिन । नावरे आगाधपण । चद्र जैस ॥ ८ ॥ गगनिचेनि
 अन्नोदरे । ताडव माडिजे मयोरें । पा वमति पंचमस्वरें । कोविळा किल्ल
 ॥ ९ ॥ तैस श्रीगुरुचेनि यीशने । येण वदने वदने । तरि मज केवि पाणें ।
 अहृति चढे ॥ १० ॥ आणिक नालक गोलगड । त्याच वादनिति ते कोड ।
 तातरं परि गोड । वागति शब्द ॥ ११ ॥ शुद्रादिका वदु न भजे । मा राम
 कृष्ण उच्चारिजे । तैसा (मी) योग्य नव्हे परि साज । पै श्रीकृष्णनामें
 ॥ १२ ॥ या कृष्णनामाची गोडी । श्रीगुरुनि लाविली फुडी । म्हणानि ग्रथिचिं
 जोडि । रिगाले मि ॥ १३ ॥ सालि ना, पिज केवळे । ऐसि रसकळोळाचि
 फळें । तैसि अक्षरें घड्यासाले । कृष्णनामाचि ॥ १४ ॥ या फळाचा सहज
 वासु । निरुपचार सिद्धरसु । सेविजे जि यथावकाशु । करुनिया ॥ १५ ॥
 आता कृपाळु तुम्हीं श्रोते । चित्त धावें श्रीकृष्णकथ । मी श्रीधराच्या मागातें ।
 पाहोनि चालें ॥ १६ ॥ ये ग्रथि प्रवर्तवितु । नागाया तो कृष्णनाथु । जैसा
 बालकासि पडितु । न्यामकु होय ॥ १७ ॥ का सेवकु होय असोयिता । तो

गेलु स्वामिचे माया । म्हणति तूझा वागविता । नेटका नाही ॥ १८ ॥ तैमे यिये
 प्रीथ । मी जरि चुकें युकिन । अमद सुवद म्हणति । तो बोलु कृष्णासि ॥ १९ ॥
 जैसे न प्रगटिजे दिनकरें । तव जनु न झावे व्यापारे । तैसें कृष्णों दातारें ।
 वागविजे बुद्धि । २० ॥

— भैरवी टीका, अध्याय पहिला, ओव्या ७३-९२

२

यशोदेचा बाळतत्रिडा

आता गोपिकाची लाहा की । शगाव करिती येऊमेकी । चाला मे ननल की ।
 यशोदेसि पुतु ॥१॥ आजी जसवतीसी पाहलें । पुढें पुनारें असैल घेतलें ।
 हें थोर देवें कैलें । आनदु आम्हा ॥२॥ लोकरि चला मे सावणी । पुत्रेसी
 घोवाळू बाळतिणी । शीघ्र ल्या मे लेणी । तातडी सारिखी ॥३॥ येकी म्हणती
 तातडी कायेसी । जो आनदु जाला हे मानसी । हे यशोदा आम्हा प्रागदेशी ।
 पुनरती जाली ॥४॥ नेसलिया रुचीचीं वस्त्रें । वाणें परीची विचित्र । अल
 वारादि कर्णपत्रें । मोतिलग ॥५॥ नेत्रीं सुल्लें अजून । पाहावेया यशदेवें
 निधान । कैमे तागेलें वदन । सुरग दिसे ॥६॥ नवकुसुम पिंजरी । त्याची
 टिकुली मुदरी । केशर चदनेसी अक्षरी । मळिवटु शोभे ॥७॥ घोर असे कटि
 त । चचळ कुच घनउट । आवेव दिसती प्रगट । बुयी जही ॥८॥ घेउनी
 वनकताटें करी । बाळतिणी विडा अतरा । पणें पुणें फळें हरिद्री । आणि
 वस्त्रे ॥९॥ या कृष्णासी बाळलेणें । त्रिदुली जिवती चरणभूषणें । सरी आकुडे
 मुवणें । रत्नमंडित ॥१०॥ राया हे काय साधिजे काहाणी । जो नित्य न
 माये त्रिभुवनी । त्यासी आगुळी गौळणी । नेत आहेती ॥११॥ आणि वस्त्रें
 नटासी । वरी कृष्णाच्या अलकारासी । ऐश्या आल्या मदिरासी । बाळतिणी-
 चिया ॥१२॥ बाळकृष्णाच्या दर्शना । कैसिया गौळणी सुलभणा । त्याचेया
 सोज्जलणा । आविर राया ॥१३॥ जे रत्ने तेज आगळीं । युक्त कुडलें कर्ग
 मडळीं । जडित पदर्वें कज्जळीं । स्तनासमीप ॥१४॥ त्यांसी मार्ग चालता ।

विचित्रं अंबरे शोभता । मस्तकीहुनी गळता । पुष्पें भूमी ॥१५॥ या
 हस्ताचा अनुकार । सरसानिता बुधी पदरु । तव वंकणाचा तेजाकार । त्रि-
 लोतेऐसा ॥१६॥ गोपीका प्रतोनि पाहता । तानवडा दिसे चंचळता । पयो-
 धरा तेची अवस्था । चंचळत्वाची ॥१७॥ ते कुचतट मडळी- । मध्ये शोभे
 हारावली । ऐसा सुशोमित नदराउळी । प्रवेशलिया ॥१८॥ वाजंतराचे गजर ।
 त्या प्रवेशुनी नदमंदिर । चाले चैसकार । गौळी गोपिका ॥१९॥ पागवरी
 घाळतिणी । त्या चैसविती कामिनी । मग करिती आक्षवाणी । कृष्णेंसदित
 ॥२०॥ ब्रह्मादिक न देखती माथा । त्यासी गौळणी लाविती अक्षता । परिक्षिति
 पाहे समर्था । लीळा आवडली ॥२१॥ गोपिका कृष्णा घोवाळिती । घोवा
 ळिता ऐसे मागती । चिरकाळ आमुतें श्रीपती । पाळिता होये ॥२२॥ होय
 जगनयाचा गोसावी । मातेसी मुखमुख दाखवी । ऐद्या गौळणीं सर्वभावीं ।
 आशीर्वादु देती ॥२३॥ मग अळकार अर्पिले । पूर्णासि अंगुळें लेविलें ।
 जसवती नरा चैसविले । पायारी ॥२४॥ मग घट्टें अर्पिती । मगळतुरें
 वाजती । त्या सद्गुना पडती । घोवाळणिया ॥२५॥ मग तया श्रीहरी । उप-
 चार करिती नारी । आड्या घेतलासे करीं । ज्यातु हें जग ॥२६॥ हळदिलेहें
 मिश्रित । उदकयोगें सिंचन करीत । तो सर्वद्रष्टा पाहात । टकमकित ॥२७॥
 मग त्या अनंता रागीं । गाती श्रीकृष्णालागीं । काय सांगौ समाग्ये । गौळणी
 तिया ॥२८॥

— भैरवी टीका, अध्याय पाचवा, ओव्या ५१-७८

३

कृष्णलीला

त्या समर्थाचि माता । कैसी शोभे गुसळिता ॥ जिसि निधान अनता ।
 ऐसे घरिं ॥ १ ॥ थोर असे कटिविभाग । पितावर वाटोळा सुरगु । निळिं
 धारि शोभे योगु । ते नेसलिते ॥ २ ॥ तेयावरि कटिमेजल । क्षुद्र घटिका

घुळघुळां । घोस लागले मुक्ताफळा । लगडौनियां ॥ ३ ॥ पुत्रस्नेहें पान्हा-
युक्त । दोन्ही कुचतट उद्धत । महि गुसळिता कापत । आपलेनि भारें
॥ ४ ॥ रविदोरु वोदिता वेगें । वाम सव्य डोलें अंगें । त्या श्रमल्या मुजांचेनि
योगें । रुणसुणिती कंकणें ॥ ५ ॥ जरि उजवेनि आगें शले । तंव कर्णभूषण डोले ।
रत्नखचित तेजाळें । जैसे रविमडळ ॥ ६ ॥ टावेनि अंगें डोलु देतां । दुर्जे कर्णभूषण
झळकतां । पूर्णमेसि पूर्णता । चद्रिं जैसी ॥ ७ ॥ गुसळितां जाला श्रमु । बदनिं
उमटला घमु । कवर-विरगुंठीचा नेमु । मोकळा दिसे ॥ ८ ॥ ते मस्तकिहुनि
गळति । पुष्पजाति मालति । त्या गुसळखांत्राभवति । विखुरलीं मुगंधें ॥ ९ ॥
ऐसें मंथन करिता सुंदरि । धन्य तेचि चराचरि । जिसि धान मागे श्रीहरि ।
जगन्नाथु ॥ १० ॥ तिये गुसळिता यशोदें । धान मागिजेल गोविंदें । तिसि
दृष्टी सुनि-मुकुंदें । येयिजत असे ॥ ११ ॥ जैसा पूर्णिमेचा चंद्र । वनकधुळि
धूसर । तैसें अवचितें लंकरुं । जवळी आलें ॥ १२ ॥ डेरीयांतु भवे माथुला ।
कृष्णें रविदोरु धरिला । माते म्हणे उगला । येर भुकेलौ म्हणे ॥ १३ ॥ अंवे
येव्हडा दिसू जाला । नेगसी मी भुकेल्या । माता म्हणे खोडयाला । पुरे करी
॥ १४ ॥ हा वो म्यां जरी पुरे करावें । तरी येथें कवणें खेळावें । हां रे
तुजसी न बोलवे । मज बोलता ॥ १५ ॥ रविदोरु दोहीं पदरिं । यशोदा
धरिला करिं । म्हणिये करू दे मुरारि । साडी खोडी ॥ १६ ॥ अंवे जे
घरदारा सोडुनि । तीर्थ सन्यासु घेउनि । त्यासी तिन्ही पाहार टळीनि । उठि
क्षुबेची खोडी ॥ १७ ॥ आणिक येक मौनी जाले । ते मित्राचे कासे लागले ।
त्या दोघांहि घडविलें । क्षुधा खोडि ॥ १८ ॥ येक पय-आहार करिति । ते
परघरीं चित्त देति । ऐसी क्षुधा खोडी नाचविति । वीतरागियाही ॥ १९ ॥
मा अंवे मी तव धाकुटा । येरि म्हणे हा रे बाजटा । तूं बोलता रे घीटा ।
घीघासी नावरसि ॥ २० ॥ अंवे तूं भलतें म्हण । परी मि गुसळु नेदीन ।
शीघ्र देयी स्तनपान । यशोदे तूं ॥ २१ ॥ होसी रे हटागळा । बोल्लाड
अवघया आगळा । कामासी खोळवु केल्या । तुया कृष्णा ॥ २२ ॥ मग तया
जगकर्तया । मांडीरिं बैसविला माया । हातु लगता घाना तया । पान्हा
आला ॥ २३ ॥ तो पान्हापीळा स्तनु । तया कृष्णमुखि मुनु । बैसा भुकेला
जगजीवनु । घुटघुटा घेतु ॥ २४ ॥ सुस्मित हास्य ते समईचे । आनन

पाहे कृष्णाचें । ते यशोदेच्या आनदातें । काय पार आहे ॥ २५ ॥ ऐर
आनदे पाजी आनदु । यशोदेकडे पाहे गोविंदु । न्याहाळिता मयें भेदु
हारपला ॥ २६ ॥

—भैरवी टीका, अध्याय नववा, ओव्या १६-४१

४

तेणे माडिला शृगार

तेणें शृगारवें आनदु । अथवा सगें आहे गोविंदु । वरि कृष्णाचें ठारें
स्नेहवादु । गोपाळासि ॥ १ ॥ रारादीं सिंदोरिया जालि । वेताटिया कर
कमळि । सिंगें फाट्याणिली गोवळि । पाजे गळा देव्हडे ॥ २ ॥ आनदे
गोपाळ आपलाली । वासुरे पुढें वेगीं । सहस्र सख्यायुतें चालितली ।
वृंदायनाकडे ॥ ३ ॥ असख्यातें कृष्णाची वासुरे । त्यातु मेळत्रिली येरीयेरें ।
ऐसी चारिती येकाकारें । कृष्णासगे ॥ ४ ॥ वासुरें चारा लगलि । बाळकें
खेळासि प्रवर्तलि । स्वेच्छा क्रीडते जालि । क्रीडा कैसि ॥ ५ ॥ रामकृष्ण
त्याच्या माता । शृगारिलें होतें निघता । काचाचि लेणि अनता । हार गुजाचें
॥ ६ ॥ मध्ये मध्ये रानमणि । ते जडिले असति सुवणि । या अल्पापारपरि
लेणि । वनातुले लेति ॥ ७ ॥ जो मुदराहुनि मुदर । तेणें माडिला शृगार ।
वनफळाचा मनोहर । देखिलेया ॥ ८ ॥ रुद्राक्ष पद्माक्ष आवळे । ते कृष्णें
घातलें माळें । वरी स्वरूप सावळ । तेज पुज ॥ ९ ॥ कर्णि खोविले अवतस ।
जे करुनि गुजाचे घोश । हें फळशृगार बहुवस । अनतें केलें ॥ १० ॥
वेंदकळी अवीयाचे ठसे । ते कानीं खोविली रुशीकेशें । आणी प्रवाळ
शोभती तैसे । मस्तकीं खोविलें ॥ ११ ॥ करुनी वनपुण्याचे हार । हे कणे
आणि मदार । मोगरेमध्यें मुदर । पागर कळे ॥ १२ ॥ काचन पालाशपुष्पें ।
गणेरें दिसति स्वस्वरूपे । जैसि सुवर्णपुण्या पे । ठेउ यांत ॥ १३ ॥ गुफिली
कळतुलि हारि । मध्ये मध्ये तुळसिमज्जि । अनेक पुष्पें घोश सिरि । खोविले

कुणें ॥ १४ ॥ माथा मयोरपत्रवेठीं । तेणें मिरवी जगजेठी । गेरुच्या घेतल्या उटी । नीळ पीत आरक्ता ॥ १५ ॥

—भैरवी टीका, अध्याय चारावा, ओव्या १६-३०

५

गोकुळातील पहाट

ऐसिया रिति ते रानी । प्रातःकाळीं गोविन्दाचा चरित्रि । नद यशोदेचें पुत्रि । मोहित मन ॥१॥ तो वृष्ण अनुचर उद्वड । त्या तिषाचा येक जिउ । ऐसा सवाद अनुभउ । स्मरला तो भोगु ॥२॥ राया तव उप.कालु जाला । त्या गोपिकासि चेउ आला । तेहिं दिपु लाविला । आपुलाला मदिरा ॥३॥ भग-द्वारें समार्जन करनि । गुसळणासि डेरा घालुनि । तें दहिं रिचउनि । रुदली रवी ॥४॥ त्या गुसळिती समारंभ । घुमधुमिजे ध्वनि नभें । गुसळिता आगें शोभे । आली कैसी ॥५॥ मदिरा दीप दीप्तिमवु । गोपिकटि मेसला शोभतु । तो स्पर्धेंतें करितु । रत्नकीळमेळें ॥६॥ हा रविदोर चोदिता । घाम सव्य डोलता । भूषणाचि चचळता । प्रगटली दिसे ॥७॥ रुणसुगा वाजती कर्णें । कटिभागीं दिसे डोलणें । तव तव कपिजे स्तन । आपुलेनि भारें ॥८॥ कठीं रुळे हारावली । कर्णभूषणें तळपति तेजाळि । तेणें तेजें कपोळि । शोभा दिसे ॥९॥ दर्पण पाहोनि मुख । कुकुम लाविजे सुरेल । चोदिली नेत्रीं काळरेल । कर्णपर्यंत ॥१०॥ मग कमळनयनकृष्णा । गाल्याती मजागना । ध्वनि गाजला गुसळणा । तो स्वर्गांतें गाजती ॥११॥ माडिलें ते दधीमयन । वरी श्रीकृष्णाचें गायन । तो मिश्रित ध्वनि घोळोन । येनुचि होय ॥१२॥ त्या डेरयाचा घुमघुमाटु । गायनी स्त्रियाचा कटु । ते ध्वनि गमीर मखटु । दिशाचें अमराळ गेले ॥१३॥ तव उदया आला भगवतु । जे नारायण मूर्तु । तव गोपी देखिला रघु । सुनर्ग अलफारला ॥१४॥

—भैरवी टीका, अध्याय शेचाळिसावा, ओव्या १८८-२०१

पाहे वृष्णाचें । ते यशोदेच्या आनदाते । काय पार आहे ॥ २५ ॥ ऐसा
आनदें पाजी आनदु । यशोदेकडे पाहे गोविंदु । न्याहाळिता मध्यें भेदु ।
हारपला ॥ २६ ॥

—भैरवी टीका, अध्याय नववा, ओव्या १६-४१

४

तेणें माडिला शृगार

तेणें शृगारचें आनदु । अथवा सगे आहे गोविंदु । बरि वृष्णाचें ठाई
स्नेहवादु । गोपाळासि ॥ १ ॥ खादी सिंदोरिया जालि । वेताग्या कर
कमळि । सिंग काखागिली गोवळि । पावे गळा देवडे ॥ २ ॥ आनदे
गोपाळ आपलाली । वासुरें पुढे वेली । सहस्र सख्यायुतें चालितली ।
वृदावनाकडे ॥ ३ ॥ असंख्यातें वृष्णाची वासुरे । त्यातु मेळविली येरीयेर ।
ऐसी चारिती येकाकारें । वृष्णासगें ॥ ४ ॥ वासुरें चारा लागलि । बाळकें
खेळासि प्रवर्तलि । स्वेच्छा क्रीडते जालि । क्रीडा कैसि ॥ ५ ॥ रामकृष्ण
त्याच्या माता । शृंगारिले होतें निघता । काचाचि लेणि अनता । हार गुजाचें
॥ ६ ॥ मध्ये मध्यें रानमणि । ते जडिले असति सुवर्णि । या अल्कावरि
लेणि । वनातुले लेति ॥ ७ ॥ जो मुदराहुनि मुदर । तेणें माडिला शृगार ।
वनफळाचा मनोहर । देखिलेया ॥ ८ ॥ रुद्राक्ष पद्माक्ष आवळे । ते वृष्णें
घातलें माळें । बरी स्वरूप सामळ । तेज पुज ॥ ९ ॥ कर्णि खोविले अवतस ।
जे करुनि गुजाचे घोश । हें फळशृंगार बहुवस । अनतें केलें ॥ १० ॥
वेंदकळी अवीयाचे ठसे । ते कानीं खोविली कशीकेशी । आणी प्रवाळ
शोभती तैसे । मस्तकी खोविलें ॥ ११ ॥ करुनी वनपुण्याचे हार । हे कणेर
आणि मदार । मोगरेमध्यें मुदर । पागर कळे ॥ १२ ॥ काचन पालाशपुष्पें ।
गणेरें दिसति स्वस्वरूपं । जैसि सुवर्णपुण्या पे । ठेव योति ॥ १३ ॥ गुफिली
कळबुलि हारि । मध्यें मध्यें तुळसिमञ्जुरि । अनेक पुष्पें घोश सिरि । खोविले

कृष्णें ॥ १४ ॥ माथा मयोरपत्र^१वेठीं । तेणें मिरवी जगजेठी । गरुचिया घेतलिया उठी । नीळ पीत आरक्ता ॥ १५ ॥

—भैरवी टीका, अध्याय बारावा, ओव्या १६-३०

५

गोकुळांतील पहांट

ऐसिया रिति ते रात्री । प्रातःकाळीं गोविन्दाचा चरित्रि । नंद यशोदेचें पुत्रि । मोहित मन ॥१॥ तो कृष्ण अनुचर उद्भुत । त्या तिघाचा येक जिउ । ऐसा संवाद अनुभवु । स्मरला तो भोगुं ॥२॥ राया तंव उपःकालु जाला । त्या गोपिकांसि चेउ आला । तेहिं दिपु लाविला । आपुलाला मंदिरी ॥३॥ भग-द्वारें समार्जन करनि । गुसळणासि डेरा घालुनि । तें दहिं रिचउनि । सुदली रवी ॥४॥ त्या गुसळिती समारंभे । घुमघुमिजे ध्वनि नभें । गुसळिता आगें शोभे । आली कैसी ॥५॥ मदिरीं दीप दीप्तिमंतु । गोपिकटिं मेखला शोभतु । तो स्वर्धेतें करितु । स्तनकीळमेळें ॥६॥ हा रविदोर घोंदितां । वाम सव्य डोलता । भूपगाचि चंचळता । प्रगटली दिसे ॥७॥ दण्डुगां वाजती कंकणें । कटिभागीं दिसे डोलणें । तंव तंव कपिजे स्तने । आपुलेनि भारें ॥८॥ कंठीं वळें हारावली । कर्णभूषणें तळपति तेजाळि । तेणें तेजें कपोळि । शोभा दिसे ॥९॥ दर्पण पाहोनि मुख । कुंकुम लाविजे सुरेख । चोदिली नेत्रीं काळरेख । कर्णपर्यंत ॥१०॥ भग कमळनयनकृष्णा । गात्याती व्रजागना । ध्वनि गाजला गुसळणा । तो स्वर्गातें गाजवी ॥११॥ माडिलें ते दधीमंथन । वरी श्रीकृष्णाचें गायन । तो मिश्रित ध्वनि घोळोन । येतुचि होय ॥१२॥ त्या ऐरयाचा घुमघुमाटु । गायनीं झियाचा कंटु । ते ध्वनि गंभीर वरवंडु । दिशाचें अंभंगळ गेलें ॥१३॥ तंव उदया आला भगवंतु । जो नारायण मूर्तु । तंव गोपी देखिला रघु । सुवर्ग अलंकारल ॥१४॥

—भैरवी टीका, अध्याय शेचाळिसावा, ओव्या १८८-२०१

૬

પ્રથસમાપ્તિ

અગા જ્યા કૃષ્ણાચેં નામ । એકતા અમગલ નાસે પરમ । આળી ઉચ્ચા
 રિતા મેઘશામ । સર્વ સુકૃત હોદ્દજે ॥ ૧ ॥ ચેળેં કૃષ્ણેં સર્વ । સુસિવશીં ધર્મ
 પર્વ । પ્રવર્તવિલેં આપૂર્વ । હે કાહીં આપૂર્વ નઘે ॥ ૨ ॥ ત્યા કૃષ્ણાચા હેતુ ।
 પૃથિવમાઠ ફેડિ ત્વરિતુ । ચેયેં કાચિ આશ્ચર્યે માતુ । જ્યાચિ આયુધેં કાલચક્ર ।
 ॥૩॥ તે સકલજનિ ઘસતા । આળી જનુ તેથેંચિ અસતા । તો કૃષ્ણરૂપેં ડલક
 ઘતા । મુમદલીં ઘસે ॥ ૪ ॥ તોં દેવકિચા ઠારિં જન્મલા । હા પ્રવાહુચી
 રૂદલા । જૈસા સીંપીવરિ દેલિલા । રજતામાસુ ॥ ૫ ॥ તે રજત ઘેડ જાઈજે ।
 તેં સિંપિચી પાવિજે । તૈસા કૃષ્ણજન્મ ન સારેં । જે આજન્મા મ્હળૌનિ ॥ ૬ ॥
 યાદવામધેં જે શ્રેષ્ઠ । તે સમાસેવક કનિષ્ઠ । આપુલા ત્રાહુ દડિજે નષ્ઠ । આધર્મા
 દિક નાસિલેં ॥ ૭ ॥ આળિ સ્થિરચર જે જીવ । હે આચેતનહિ સર્વ । પાતકે
 નાસોનિ આપૂર્વ । પવિત્ર કેલેં ॥ ૮ ॥ હે સુરિમત જે શ્રીમુખ । તેળેં વ્રજપુર
 નાયક । ત્યા વનિતાદિકાસિ સુર । કામાચેં વાદવિલેં ॥ ૯ ॥ યાપરી જો પદ ।
 મ્હળિજે ઉત્કૃષ્ટ થોર । સ્વધર્મ રક્ષણીં અત્યાદર । છીઝાતનુ ખરિત ॥ ૧૦ ॥
 જેળેં મચ્છાદિ મૂર્તિ । ધરુનિ વેલી કીર્તિ । જો યાદવામધ્યેં અનત શક્તિ ।
 અનતકર્મીં જો કા ॥ ૧૧ ॥ ત્યાચીં કર્મેં પ્રેત્નપૂર્વક । વિલોકાર્વીં અવશ્યક ।
 જેં એકતાચિ અનેક । નાશતી કર્મેં ॥ ૧૨ ॥ આળિ તે કર્મ આદ્યકતા ।
 ત્યાચેં શ્વરણીં ભજનતા । ઉપયોગ ચિત્તા । નિરતર ॥ ૧૩ ॥ તૈકૃષ્ણચરણીં અનુ
 વ્રતિ । ઉપજે જ્યા નિરુતિ । ત્યા ફલ્યાચિ શાતિ । એક રાયા ॥ ૧૪ ॥ મરણ
 ધર્મુ જો પ્રાણી । તો મુકુદકયાશ્રવણીં । આળિ કીર્તન કરી જો વદનીં । ચિંતન
 મનનાસીં ॥ ૧૫ ॥ તેથ વાઢે જે અનુવ્રતિ । તેણે ત્યાચિયા લોકા પાવતી ।
 જે લોકીં દુસ્તર ગતિ । કૃતાતાદિકાહીં ॥ ૧૬ ॥ તો કાલુવેગુ નાહીં તેયેં । હા
 સમર્થુ નાદે જેયેં । મ્હળૌનિ રાજે રાજ્યાતેં । સાહોનિ મજિત્રલે ॥ ૧૭ ॥
 ગ્રામમદિરેં સાહિતી । વર્નીં જાઝનિ વસતિ । એસે ગા પરિક્ષિતિ । મજિનલે
 શ્રીકૃષ્ણ ॥ ૧૮ ॥ એસા શુક-પરિક્ષિતિ-સંવાદુ । શ્રીભાગવત દશમસ્કંદુ ।

ऐकतां होय आनंदु । सज्जनांसी ॥ १९ ॥ हा श्री चिंतामणीचा प्रसादु ।
महणे बहिरा जातवेदु । ऐक्यरुपे सच्चिदानंदु । सदोदित ॥ २० ॥

—भैरवी टीका, अध्याय नव्वदावा, ओग्या २१४-२३३

अज्ञानसिद्ध

मराठीची महती

निजरूपाचे शान । बाछीतसे तुझे मन । तरी परीस एकाग्र होऊन ।
विवेकयुक्त ॥ १ ॥ जे निरोपिले वेदाती । प्रतिष्ठिले उपनिषदार्थी । ते ब्रह्म
प्राकृत दृष्टांती । सागो तुज ॥ २ ॥ जरी म्हणसी प्राकृत वाचा । परी अर्थ
नव्हे प्राकृत तेथीचा । हा अभिप्रावो घेसी अनुभवाचा । तरीच साचा सुख
पावसी ॥ ३ ॥ जैसी माया अविद्येमाजी जाण । एकचि व्यापक चैतन्य । त्या
उपाधि किंचित निरसन । ते एकपण एकात्मता ॥ ४ ॥ तैसे संस्कृत आणि
प्राकृता । दोन्ही वाणी विवंचिता । दोहीचा अर्थ पाहता । एकरूपची ॥ ५ ॥
फी पिंडब्रह्माड पृथक् पृथक् । पाहतां दिसे भिन्नात्मक । परी दोहीमाजी एक चाळक ।
ते निष्कळंक निजरूप ॥ ६ ॥ तैसे दोही वाचेचें बोलणें । परी अर्थ नव्हे
एकचि जाणणें । हे जाणिजे विचक्षण । एकपणें एकार्थ ॥ ७ ॥ दो नयनाच्या
अंतरी । दष्टि एकचि निर्धारी । तैसे दो शब्दा कुसरी अर्थ निरंतरी । एकचि
असे ॥ ८ ॥ किंवा दोन्ही श्रवणपुटी । ऐकिजे एकेचि गोष्टी । तेथे न दिसती
दृष्टी । अर्थभेद शब्दाचे ॥ ९ ॥ दोन्ही आधरे एकचि बोलण । का दोही करी
एकचि करण । दो श्रवणाचे एक चालण । हे प्रसिद्ध जाणे विवेकिया ॥ १० ॥
ऐशा दिसती दोन्ही वाचा । परी एकचि शब्दार्थ त्या दोहीचा । हा निवेकु
शक्तियाचा । अभिमानीयाचा भिन्न भावो ॥ ११ ॥ जरी म्हणो पवित्र अपवित्र ।
तरी दोहीमाजी एकचि मातृकाक्षर । हे जाणिजे स्वतुर । अहंकारें न पविजे
॥ १२ ॥ जैसें क्षीरमाजी सपूर्ण । घृत असें मिश्रित होऊन । तें
प्रयासें मथन करुन । काढिजे निवडूनी बाहेरी ॥ १३ ॥ तैसे संस्कृत

वाचिती । मग अनेक युक्ती प्रयुक्ती । मन्हाटीया सांगती । विशदार्थ करुनिया ॥ १४ ॥ नारळीचें फळ गोमटें । वरी पाहता दिसे करवटे । भीतरी नेटपाटे उत्तम दिसे ॥ १५ ॥ जे वरिवरि पाहता । फळाची करिती उपेक्षिता । ते वाचिती भीतरार्था । अल्पमतिये जाण पा ॥ १६ ॥ तैसी उखर वाणी मन्हाटी । परी भीतरार्था घालिता दृष्टि । होइजे सुख सतुष्टी । स्वानुभव शन ॥ १७ ॥ कीं कर्दळी फळ पकव घडी । वरीवरी पाहता सालडी । भीतरी अमृतरस गोडी । तैसी वाणी मराठी ॥ १८ ॥ इक्षुदंड वृष्णवर्ण । परी रसी गौल्यता सपूर्ण । तैसे महाराष्ट्रवचन । भीतरार्थ जाण गौल्यता ॥ १९ ॥ जे सस्कृताचा गर्व घेती । आणि प्राकृताते निंदिती । ते गर्विष्ठ अहकृती । आपस्वार्था बोलके ॥ २० ॥ आपुले वृत्तीस जो समान । त्याचे आलुमाळ करिती स्तवन । आपणासी न मने ज्याचा गुण । त्यासी निंदी आपण यथे ॥ २१ ॥ विद्वज्जन पुराण वाचिती । दुसरिया देखता गवें बोलती । मग एक एकार्ते निंदिती । प्रतिवाद करिती अभिमाने ॥ २२ ॥ उत्तम देववाणी म्हणत सस्कृत । तेची वाचण्यानें गवें नाहो पाहत । समेत ब्राह्मणातें विभ्रशित । य अभिमानें मुक्त होय कैचा ॥ २३ ॥ ऐसेया अभिमानियाचें बोलणें । तुवा न द्यावें अतःकरणें । अर्थलाभे सुखी होणें । तरीच पावन परमार्थ ॥ २४ ॥ फणसाचिया फळावरी काटे । भीतरी अमृताचे साटे । तैसे बोलणें महाराष्ट्र परी भीतरार्थ गोमट ब्रह्मात्मक ॥ २५ ॥ जरी म्हणसी देववाणी । हीण लोकाचें बोलणी । जे वस्तु होय हीनापासुनी । ते देव ब्राह्मणी अगिकारिजे ॥ २६ ॥ हीन माझिचिये पोटी । रिघती मधाचिया खोटी । त्या प्रिये सकल सृष्टि देवद्विजा ॥ २७ ॥ कीं मृगाचिया मदापासुनी । कस्तुरी जन्म हीन स्थानीं ते ब्राह्मणी । प्रियवस्तु होय ॥ २८ ॥ परिमळवृत्तिनगरी साचे । मार्जारुण वृष्णाचे । चर्म घेती परी त्याचे । न पाहती हीनस्थान ॥ २९ ॥ तैसे ही लोकाचें बोलण । ते मराठी वाचा जाण । परी अर्थपरमार्थसाधन ॥ सायामे वीण ॥ ३० ॥ तरी एके एके अभिप्रावो । विश्वतोमुखी वदता देवो । श्रुतिशब्दाचा अन्वयो । प्रत्यक्ष पाही ॥ ३१ ॥ तरी हे सकळीक देववाणी च्येहे चैतल्यापखोली । हा विवेक, जे, ये प्रज्ञा, सो अभिमाना, हा, मूढ ॥ ३२ ॥

देववाणि देव चालकू । येराचा कवण प्रकाशकू । हा पाहे पा विवेकू । हृदय

भीतरी ॥३३॥ वाच्यवाचक वचन । वाचा चाळकु श्रीनारायण । सकळही
वाचा जाण । तोचि वदवी ॥ ३४ ॥ या शब्दभेदांमार्जी परियस । शीघ्रची
पाविजे अर्थास । ते अगिकारिजे अवश्य । जाणत्यानि ॥३५॥ नाना शास्त्र
घोष करिती । नाना परी वाचा कष्टविती । परी अर्था न भेदती । वेदाताच्या
॥३६॥ माया सकळ कष्टाविरहित । जो उपनिषदाचा निजार्थ । तो महाग्न्या
वाणी पाविजेत । ते उत्तम की हीन ॥३७॥ सर्व उदीमेवीण वनिष्ट । न करिता
द्रव्य पाविजे यथेष्ट । तरी त्याचे अदृष्ट । काय सामान्य गा ॥ ३८ ॥ कीं वृषि
कर्मावीण । प्राप्त होय संपूर्ण धान्य । तरी त्याच्या भाग्यासमान । दुजे
काय असे ॥३९॥ न करिना औषध घन्वतरी । रोगी अरोग्यता पावे शरारी ।
तरी त्याच्या भाग्यास थोरी । अतिगहन की ॥ ४० ॥ का एकाएकी जाण ।
अधासी होते देखणे नयन । तरी त्याचे भाग्य गहन । हैं काय सांगणें लग्न
॥४१॥ तैसे सकळ सावनावीण । महाराष्ट्र वचनेकरून । तू पावसी ब्रह्मज्ञान ।
तरी परम भाग्य की ॥४२॥ तरी येथे एक असे अभिप्रायो । वाणी शब्दाचा
अन्वयो । नाना परी उद्भवो । होय मनुष्यसुखी ॥४३॥ एक नवरसी
झळगती । श्रोतियासारिखे अनुवादती । प्रपचिका रसाळ युक्ती । घाडुनी
चिचीं मोहिती ॥४४॥ कामरस असे ज्याचे मर्ना । तो शृंगाररस वर्णी । तेणे
सुखावती अत करणी । परी परमार्थ ज्ञानी दुरावले ॥४५॥ श्रोतिया मर्नी
अद्भुत रसु । युद्धकथा परिसता उल्हासु । तो तोचि यथाशक्य । वर्णित होय
॥४६॥ श्रोतिया चिची करुणा रसु । वत्ता तैसाचि दागि विलासु । तेथें पर
मार्थाचा हरासु । होय प्रकाशू प्रपचाचा ॥४७॥ म्हणोनी विषयसिक अनु
वादु । जीवासी लागला तोचि छदु । विषयसिक सनधू । निजरोध दुरावे
॥४८॥ रसवृत्ति कळापूण । विद्याभिमाने ये अभिमान । तेचि त्यासि बघन ।
परी परमार्थज्ञान दुरावे ॥ ४९ ॥ तरी तू ऐसे करी । साडी नवरसीक शब्द
कुमरी । रिचे परमार्थांभीतरी । एकाग्र करा मनोधर्मू ॥ ५० ॥ हे एकाग्र
वृत्ति परिसता । निजज्ञान होय तत्त्वता । मग होय पायता । निजात्मज्ञान ॥५१॥
तरी रसज्ञान भेदभ्राती । स्वानुभवज्ञाने निरसती । ज लाभे अनुभव प्राप्ती ।
ते कळे ऐसे ॥५२॥

नामा पाठक

१

अर्जुन-आनीराहो मेढ ।

अर्जुन म्हणे प्रतीक्षा ऐकें आता । जरी चार न तोढीसी हनुमता । तं
मी अग्नीकाष्ठें भक्षीन तत्वता । वायोमुठा बोले पा ॥ १ ॥ मग मी बों
प्रतीक्षेसी । शरवधन न तुटे आम्हासी । तरी मृत्य नाही या देहासी । राही
तुझे ध्वजेसी सत्य ॥ २ ॥ ऐसा पर्जे नेला दोर्धीजगी । अर्जुने स्वतः बाघत
बाणी । म्या पीठ केला ततक्षेणी । पार्थ अग्नी भक्षु पाडे ॥ ३ ॥ तेजें अन्न
चेतविला । श्रीहरी अतरी स्तविला । तव तेजें येक ब्राह्मण आला । आसी
बांद केला वेदोक्त ॥ ४ ॥ तो पुसे आर्जुनासी । अनीकाष्ठें का भक्षीसी
हैं समुळ साग मजपासी । मग आम्नीसी भक्षार्थें ॥ ५ ॥ तें ऐकोनी द्वीजां
बचन । त्यासीं सागीतलें कथन । तो म्हणे यासी साक्षी कवग । हैं प्रमा
सागा मज ॥ ६ ॥ आम्हीं म्हणों साक्ष आत्माराम । चेह म्हणे बाउगा हा भ्रम
हैं स्थुळ देहीचें कर्म । करुनी नेम साक्षीत्व पाहिजे ॥ ७ ॥ अकें धर्मशास्त्रीं
बचन । याचा साक्ष असावा जाग । तें तुज सागो नेमुन । सावधान आवधान
॥ ८ ॥ मुख्य कर्मासी साक्षे आसावा जाग । शरीरसमधी साक्ष सुद्ध सज्जन ।
सुधी साक्ष पक्षपाती जाग । ईतरजन साक्ष वेव्हारी ॥ ९ ॥ सस्वरूपी साक्ष
आपणासमान । साक्षीवांग कार्य ते नीरळ जाग । आता मज साक्षे करुन ।
प्रत्यक्षेसी करावें ॥ १० ॥ हैं मानलें आम्हासी । परी तो माव करु रुसीवेसी ।
हे न कळे कोण्हासी । पार्थ शेरवीं गाथे श्वेत ॥ ११ ॥ मग रूप घरीले वीशाळ
उडी घातली तीन वेळा । परीं तो वज्रापरीस सचळा । अनुमात्र न दळेची
॥ १२ ॥ जो धरी कुर्मावतार ॥ पृष्ठी बाहिला पृथ्वीचा भार । तो अर्जुनाचा
सरा सारगधर । बळ वीचार तेथे न चले ॥ १३ ॥ ऐसा लाववी श्रीहरी ।
मज आणिली पा हारी । तो पाडवाचा साक्षाकारी । काये वानु थोरा त्यावी पा
॥ १४ ॥ अकौनी अर्जुनाचा पुरुषार्थ । आनीराहो जाल वीस्नीत । म्हणें ताता

वेळे धर्म बंधुसहीत भेटो आला । कृष्ण धर्म अर्जुने नमस्कारीला । मग ह्मई
 धरुनी आर्शीगीला । पार्थवीरू ॥ ११ ॥ नकुळसहदेवो वेला नमस्कारू । मग
 जाला वेसकारू । प्रधाना म्हणे युधिष्ठिर । आता वेगू करावा ॥ १२ ॥ ते
 वेळें आणवीली उस्नोदकें । चरणश्चाळण जालें कौतुकें । टीळे गधाक्षता कर
 वीलीया हरीस । धर्मरायें ॥ १३ ॥ देवाची स्तुती करीती । द्वीज वेदध्वनी
 उचारती । राये वोळगे येती । युधीष्ठीराचीया ॥ १४ ॥ ते वेळे जाला बैस
 कार । मुडे गादीयाचा परीकार । ऐसा राव युधीष्ठीरू । बैसवीता जाला
 यादवासी ॥ १५ ॥ वीडे देऊनीया सवळा । वस्त्रे आळकार पटकुळा । समा
 घनवटली प्रचळा । गीत नृत्य होताती ॥ १६ ॥ अळकार वस्त्रे पाने पोपळें ।
 आली द्रौपदी सखीयासह मेळें । राउळागणी प्रवेशिली तये वेळें । भेग्वी
 जाली सोळा सहस्र गोपागनासी ॥ १७ ॥ करी आरती घेतली । द्रौपदी
 राउळागणी प्रवेशली । सोळासहस्र अतापुरा भेटली । तीहीं नमस्कारीली
 सकळजणी ॥ १८ ॥ तीये नमस्कारीले सकळजणी । देवकीये आळींगिली
 ह्मई धरुनी । सत्यभामा रुक्मिणी आदीकधनी । अष्टौपाट महीशी आळी
 गीतावी ॥ १९ ॥ रत्नसूचीत आळकार । द्रौपदीये वाहाती आहेर । तो
 नेलीले सारगधर । द्रौपदीसी भेटे जाऊ ॥ २० ॥ द्रौपदी सुभद्रा सुदरा ।
 रत्नसूचित आळकारा । कृष्ण आले तया अवेस्वरा । भेटावया द्रौपदी सुभद्रेसी
 ॥ २१ ॥ मदिरा आले वनमाळी । बहीणीसी भेटते जाले तये वेळी ।
 वीजई व्हावे ऐसे बोलिली । द्रौपद आळा ॥ २२ ॥

— प्रसंग तिसरा, ओल्या २४-४५

सेना न्हावी

[इ. स. चन्द्रावें शतक]

आर्जी सोनियाचा दिवस । दृष्टी देखिलें सतास ॥
 जीवा सुख योर जाहलें । माझें माहेर भेटलें ॥

अवघा निरसला शींग । देखतां संतचरण ॥

आजी दिवाळी दसरा । सेना म्हणे आले घरा ॥ १ ॥

कान्होपात्रा

[इ. स. पंधरावें शतक]

नको देवराया अंत पाहूं आतां । प्राण हा सर्वथा फुटें पाहे ॥

हरिणोचें पाडस व्याघ्रें धरियेले । मजलग्नीं जाहलें तैसें देवा ॥

तुजविण ठाव न दिसे त्रिभुवनीं । धावे यो जननी विठाबाई ॥

मोकलोंनी आस जाहले मी उदास । घेई कान्होपात्रेस हृदयांत ॥ १ ॥

पतित तूं पावना । म्हणविसी नारायणा ॥

तरि सांभाळी घचन । व्रीद म्हणविसी जाण ॥

याती शुद्ध नाहीं भाव । दुष्ट आचरण स्वभाव ॥

मुखीं नाम नाहीं । कान्होपात्रा शरण पायीं ॥

भानुदास

चतुर्भुज मूर्ति लावण्य रूपडें । पाहतां आवडे जीवा ग्रहं ॥

वैजयंती माळा किरीट कुंडलें । भूयग भिरवे मकराकार ॥

कांसें सोनसळा पीतांबर पिबळा । कस्तुरीचा टिळा शोभे माथे ॥

शाल चक्र हातीं पद्म तें शोभलें । भानुदासें बंदिलें चरण कमळ ॥ १ ॥

परदेशीची वस्तू पंढरीस आली । ते दैवें पावली पुंडलिका ॥

देतां घेतां लाभ बहुतासि शाला । विसावा जोडला पांडुरंग ॥

न करितां सायास वस्तूची आपत्ती । वैष्णवीं बहुति वेदाळली ॥

भानुदास स्वामि कृपेचा सागर । विठले कलतरु बोळला आम्हां ॥ २ ॥

कोरडीया काशीं अजुर फुल । येणे येथे जालें विठोबाचे ॥
 समर्थाचा आम्ही धरिला आधार । तरीच सत्वर आला तेथे ॥
 माझीये सकटीं आलासी घाउनी । भानुदास चरणीं लागतसे ॥ ३ ॥

जैसा उपनिषदाचा गाभा । तैसा विटेवरीं उभा ॥
 अशींचिया दिव्य प्रभा । धवळिलें विश्व ॥
 उगवती या सुरज्या । नवरत्नें बाधू पूजा ॥
 मुगुटी भाव पै दुजा । उपमा नाही ॥
 दोन्ही कर करीं । पीताबर माळ गाठी ॥
 माळ वैजयंती कठी । कौस्तुभ झळके ॥
 कल्पद्रुम छत्रासार । तळीं निभर्मीं निंदार ॥
 मुरली वाजवी मधुर । श्रुतीं अनुरागे ॥
 वेणुचेनी गोडपणें । पन पागुळला तेणें ॥
 तोही निवें एकगुणे । अमृतधारी ॥
 अहो लेणियाचें लेणें । नादसुरसासि पै उणें ॥
 विश्व रोचिलें येणे । गोपाळवयें ।
 पुडलिकाचेनि भावें । श्री पिडल येणें नावें ॥
 भानुदास म्हणे दैवे । जोडलें आम्हा ॥ ४ ॥

तृण घारा चरु निसरली । पक्षी कुळें निवात राहिलीं ॥
 गाई व्याघ्र एकेठायीं जाली ॥ वैरभाव समूळ निसरलो ॥
 वृंदावनिं वेणु कणगाचा माये वाजे । वेणुनाद गोवर्धनु गाने ॥
 पुच्छ पसरुनि मयोर निराजे । मज पाहाता भासती यादवराजे ॥
 यमुनाजळ स्थिर स्थिर राहे । शिमडळ चालता स्तब्ध होये ॥
 शेष कर्म वराह चकित राहे । बाळा स्तन देऊ निसरली माये ॥
 ध्वनी मनुळ मनुळ उमगती । वाकी रुग्ण रुग्ण वाजती ॥
 देव विमांनीं तैसोनि स्तुति गाती । भानुदास पावली प्रेमभक्ती ॥ ५ ॥

दामाजीपंत

हरहर विठ्ठल जगदुद्धार । जाहला महार मजसाठी ॥ घृ ॥
 धन्य वेदरीचा पाळ्याय । त्याचा केल म्या अन्याय ।
 धान्य लुटण्याचा उपाय । झाला अपाय मजलागीं ॥ १ ॥
 पद्मगुणैश्वर्य श्रीभगवान् । साडुनि देवपणाचा अभिमान ।
 यारीं घालुनि तुटवी वादाण । नेसला जीर्ण लग्नीटी ॥ २ ॥
 माथा बाधुनि चिंध्याभार । काळि कायली रानावर ।
 मुराने म्हणत असे जोहार । काळा दोर निजकठीं ॥ ३ ॥
 ऐसे केले कैसे देवा । भाइया मुकृताचा टेवा ।
 महार जालासी माधना । लाविला वणवा मजसाठी ॥ ४ ॥
 ज्याचें धान्य लुटिल जाण । तो तरि घेता माझा प्राण ।
 दामा म्हणे गुणनिधान । झाला महार जगजेठी ॥ ५ ॥

गुणदास

राजपुत्र श्रेणिक बौद्धधर्म स्वीकारतो

मग श्रेणिकु म्हणे मामा । चाला जाऊ तुमचा ग्रामा । वेनातट दाखवा
 आम्हा- । कारणे देखा ॥ १ ॥ ऐसे म्हणोनि दावे निघाले । मग ग्रामा येनासि
 आले । मग ते भुकेले जाले । तिये वेले ॥ २ ॥ मग श्रेणिके महाराजे ।
 म्हणति मामा जेवण किजे । पडि येनि विश्रामु घेइजे । मग पुढा जाऊ
 ॥ ३ ॥ मग श्रेणिक म्हणे कुवरा । मज खर्चाया नाहि पोलरा । कैसे भोजन किजे
 सुदरा । ते सांगिजे पा ॥ ४ ॥ कुवर म्हणे उपायो कीजे । या गांरामध्य जाइजे । मग
 भोजन मागिजे । बुघिरले ॥ ५ ॥ मग कुवर गावातु गला । तो ब्राह्मणे येतु
 देगिला । मग म्हणति मला । हा राजपुत देखा ॥ ६ ॥ तिये गाविचे धनि
 ब्राह्मण । ते माहालोमि कृपन । पारि तैखले अवचे येउन । मोकला वेसि ॥ ७ ॥

येक केले पुंडलिक शिळे । तुलसिगाठि भरिले गळे । येक ते पदति जिह्वात्रळे
 घेदशास्त्र देखा ॥ ८ ॥ एक म्हणवित अजाजाणि । येक मस्ताति साभिमाणि । येक
 म्हणविति अध्यायेनि । पाठक देखा ॥ ९ ॥ येक म्हणविति उपाध्ये । एक आचार्य
 भट मुघे । येसे देखिले तेणें विबुघे । कुंवरे देखा ॥ १० ॥ त्याप्रति श्रेणिकु माहा
 राजे । सवहु घातला भोजनासजे । आग्निह चोलगुरायाचे बोजे । आम्हा जेउ
 घाला ॥ ११ ॥ तव ब्राह्मण बोलते जाले । या गांनि करभार वर्जिले । येथ भोजन
 नाहि दिधले । हा ईनाम गांउ ॥ १२ ॥ तंव कुंवर कोपिनला । मग ब्राह्मणाप्रति
 म्हणे भला । मि राजपुत्रु भुकेला आला । तुम्हाजवळ ॥ १३ ॥ तुम्हि ब्राह्मणजाति
 भिकारि । दया नाहि तुमचा सरिरि । तुम्हि कठिण अभ्यतरि । पापाण जैसे ॥ १४ ॥
 येमे म्हणोनि निघाला । बौधसालेपुढें उमा ठेला । मग तेणे बौधे बोलाविला ।
 म्हते नांवे ॥ १५ ॥ मगधदेसिचे राजे हो । आंतीं तुम्हि साउमे या हो ।
 कुंवर म्हनतसे पाहा हो कर्मगति आम्हा ॥ १६ ॥ कवणि टांडचा कवणु मि ।
 देशांतरे काढिलें कर्मि । गापे नोमेलि अधर्मि । राज्याकारणें ॥ १७ ॥ मग बौधु
 पैज बोले । जरि तुज राज्य जालें । तरि आमते तुवा भलें । मानावें देखा ॥ १८ ॥
 मग कुवर आनंदें निर्भर । मग बंदिला बौधगुरु । बौध धर्माचा अंगिकार ।
 केला तेने ॥ १९ ॥

— श्रेणिकचरित्र, ओल्या ३४२-३६०

श्रीगोविंदराज गुरुवल्लाळ

श्रीमूर्तिचें मानसपूजन

तेणें स्मरणें आकर्षिली । श्रीमूर्ति पुढा उभी जाली । मग तेनें आसनीं
 बसविली । अनुतापाक्षिया ॥ १ ॥ आवडीचेनि उचंबळे । नेत्रजल हेलावले ।
 तेणें उष्णोदके केले । चरणझाल्य ॥ २ ॥ ते पदकर्म टाकिले झाडोनि ।
 विकारविकल्पाचे संमार्जन करौनि । मग कामक्रोध वाटोनि । भरलिया रंग-
 मालिका ॥ ३ ॥ घांसीनि चतुष्टये परेश्वर । जे उगाळिताती कस्तूरीचा वास ।

ते तपचदन परेशू । आर्विले आपलेनि करे ॥ ४ ॥ भोग्या चापेकळी ।
 याहुनी परिमळी । मनसुमने ओळगविली । श्रीदेवरायासी ॥ ५ ॥ श्रीकठी
 कठमाळा निरतर । गळा गळदडा हातसर । आपडीसहित अनुरागदोर ।
 गुफौनि ओळगविली ॥ ६ ॥ जुह्वाळे चतुरानने । उचलौनि आणिले धुपटने ।
 काळा साधौनि यरी धरिले तेने । तो काढार सागेन आता ॥ ७ ॥ सात
 राण चौदा उयाळी । बाहातर ओवरिया एकवीस पाननळी । तेथ बाहुळे
 रेखिले तळी । कुमर उमेशंकराचा ॥ ८ ॥ नाना परिचे प्रकाशू । सात राणी
 आसीमसाहासु । चहु वेदाचे अशू । तेथ वेळी रखिल्या ॥ ९ ॥ तेवीस
 काडीसहित इद्र । उमेशहित ब्रह्मरुद्र । परिवारेसहित फनेन्द्र । देखिले रानो-
 रानी ॥ १० ॥ दहा दहा झळुबके पाच खानी । वरिला रानी दोनदोनी ।
 वागवावया गुण तिन्ही । एकवटले ॥ ११ ॥ नव जालधरी तेया । वेळी धू
 कोंडेल तो जावया । तेथ आगारा घालेनिया । विरहाग्रीचा ॥ १२ ॥ तेथ कनक-
 परियेल भावाचा । रत्नदीपु उजळिला जीवाचा । मग ओवाळिला स्वामि
 विस्वाचा । दोही करी ॥ १३ ॥ अनुसरण विद्या ओळगीनि । जीवे लिंबलोग
 उतरौनि । स्मरण विस्तारौनि । घाली दडवते ॥ १४ ॥

—भक्तिप्रबोध, ओल्या २६७-२८०

कृष्णमुनीश्वर

ऐसे ब्रह्माडज्ञान सपूर्ण

तरी हा ब्रह्माडगोलकु । तुज निरोपिला एकु । अनंत ब्रह्माडे चैतन्य
 देसकु । रची सहारी माझिये इच्छे ॥ १ ॥ माझेनि शाने पाहाता । सकल फले
 नासीवतु गा भारता । भक्ताकारणे फळदाता । अविनाशु मी एकु ॥ २ ॥ माझी
 ब्रह्मविद्या जागौन । जे मज रीगती शरण । तेयाचे अवचे भवभ्रमण ।
 सुखवीन मी ॥ ३ ॥ ऐसी परविद्या सार । निवडावेया ब्रह्मविद्या थोरु । ते
 एकळा अत पर । बोलिजे गा ॥ ४ ॥ चतुर्वेद नेति नेति माते निरुते । येर

शास्त्र आगममते । पुराणादि ठाकैलें आसते । ते चेवीं मातें जाणती ॥ ५ ॥
 पश्यास्य सा दर्शनं । भागविली अन्यथाशनं । आणि अष्टादश पुराण । माझा
 नेणती मागु ॥ ६ ॥ ऐसा आले अपरापरु । कव्हुणीच नेणती माझा पारु । तो
 मी घेवौनि अग्रतारु । तारी जीवजातासी ॥ ७ ॥ मज भक्तावाचौनि । सत्ता
 नाहींचि गा कव्हुनी । तरी मज शयनासनी भोजनी । विसरों नको ॥ ८ ॥ एसा
 हा ब्रह्माडगोलकु । सिद्धि पावला गा सद्दिवेकु । मनुशताधिकाद्विज प्रमोदें निकु ।
 मृगशीर्ष राखेसी ॥ ९ ॥ जो पार्था बोध करी सर्वेश्वरु । तेया नावें कवीकाकरु
 नविमुळी दिखेसी निरधारु । परियसा बुधजनो ॥ १० ॥ ऐसे ब्रह्माडशान
 सपूर्ण बोलाविया हेचि कारण । जे निरसावे अज्ञान । म्हणोनिया ॥ ११ ॥

—ब्रह्माडगोलक (इ स १५१०), ओव्या २३५-२४५

कामराज

सुदर्शन-पिनाह

आता अधीकारु दुसरा । अजितनाथ तीर्थकरा । शास्त्र करी सा गनधरा । त्या
 नमन माझ ॥ १ ॥ दुसरी नमीन सारजा (दा) । मी पुत्र वो तुझा । प्रसन
 होई वो आत्माजा । माये माझीये ॥ २ ॥ ब्रह्म जिन्यासे घातला धडा । तो
 मज आधारु जाला कुडा । मी भलाबुधि न बोवडा । त्या नमन माझ ॥ ३ ॥
 आता वहाडाची आदका परी । सायरदत्ता करीता जरी । गला रुपभगसाधरी ।
 ते परीयेसा पै ॥ ४ ॥ ते व्हेळी सायरदत्ते देखील । रुपभगस हरीलेला ।
 सिंहासनीं तैसवीला । आन्तरेसी देखा ॥ ५ ॥ सायरसेटी गेलतु । सुदर्शनु
 तुझा पुत्रु । कन्या मागावि तवरी तु । मनारमा पै ॥ ६ ॥ ऐने आयकोनीया
 वचने । धोर आनदला जी मर्न । आता गेलावा कासजने । वाजनासी
 ॥ ७ ॥ रुशमदास होद गेलता । तुला सायरदत्त पै श्रुता । थोर जालासी
 कृपा करीता । आवरी मी ॥ ८ ॥ दुजलीया सापडे निधानु । अधकारु फेडावया

मानु । तैस जोडीलासी सजनु । आम्हालागी ॥ ९ ॥ तु भला जी सोइराः ।
आलासी टाकुनी घरा । सुदर्शनु नवरा । करावया जी ॥ १० ॥ तुम्हासारीखा'
इव्ही । दैवें जोडीला पाही । अनलगे करन कांदि । आम्हालासी ॥ ११ ॥ धन्य'
धन्य आमचे । यने जाले जी तुमचे । माग्ये सुदर्शनाचे । मोटे जी देख्वा'
॥ १२ ॥ ऐसी वचनी संतोसीला । वळे अलंकारे पुजील । मग सोइरीके'
नीवाला । आनंदेसी ॥ १३ ॥ आनंदे वाजती भेरी । सवे चालती सारी ।
सायरदत्ताचे घरी । गेल देखा ॥ १४ ॥ करीताती तांबोलवीडी । कापुरे देताती'
पान विडी । भली केली परवडी । बरवी या परी ॥ १५ ॥ यरें मागुती'
वोपीली वस्त्रें । तेने संतोसीली समस्ते । लग्न घेतलें सुमुहुतें । बरवें भी देख्वा'
॥ १६ ॥ ऐसी केली होती भासी । दान दीघले याचकासी । आले जिनमुब-
नासी । देवपुजालागी ॥ १७ ॥ प्रथमारंभी धर्म करने । मग शुभकार्यें मांडने ।
तेने हरतील विघ्ने । सकलें देखा ॥ १८ ॥ इतुकाजि अवैस्वरी । मंडप घातिला
कुसरी । बाले ताटीयावरी । सेववील देखा ॥ १९ ॥ दबने मोगरे पेतकी ।
जाइजुई मालती । चापे परीमलति । सुगंध पै ॥ २० ॥ दीव्य प्रज्वलती लांबी ।
ठाईठाई नाचती नाटंभी । गुढी पां लड्कती घस्छंबी । वाइवासी देख्वा'
॥ २१ ॥ मंडपी सोभे तोरने । नोवरीया चांगले कंकने । सोइरीया आमंत्रन ।
मुळे केले ॥ २२ ॥ ऐसी मंडपासी रचना । मिलोनी बहुता सजना । शहुरसे
पक्वान । परवडी देखा ॥ २३ ॥ उदके भरोनीया घागरी । ठेवीलीया घडोची-
यावरी । कापुरे घोळोनीया परी । वावरताती ॥ २४ ॥ कापुरे भीजोनिया फोडी ।
सफारे देती पानविडी । ऐसीया परवडी । ते करीते जाले ॥ २५ ॥ अगर
कपूर केदार । सुगंधद्रव्य बहुता परी । सीपीताती परोपरी । यकमेकाते
॥ २६ ॥ बरवीया करीती न्हाणवरी । दोबे मिलोनि सवंगडी । थोर
केलीया परवडी । सकलिका पै ॥ २७ ॥ औसी या जेवनावरी । केलीया सकलीका
णगरी । मग फीरवीली नोवरा नवरी । आनंदेसी पै ॥ २८ ॥ सकलीके वाइत्रे
वाजती । धवल मंगल गीत गाती । मग नवरा शृंगारती । बहुतापरीसी ॥ २९ ॥
दोल गुढीया छेरे । सोमीती विचीत्रे । मखरे सोडवीले पवित्रे । वोपीली जी'
॥ ३० ॥ सुदर्शनु जी नोवरा । आरुढ झाला हयवरा । बहुता जी नवरा ।
वेष्टीतु देखा ॥ ३१ ॥ कनकदंड दळती चवरे । वाजत्रे वाजती गुजरे ।

सुदर्शनु दीसे साजिरे । कामदेवो जैसा ॥ ३२ ॥ सर्वोगी घेतली उटी । बार्सीग
मीरवे लव्हाटी । हिरे झळकती मुगुटी । जातिवत पै ॥ ३३ ॥ थोर पुष्पाचीया
माला । तीइमाजि दीसे झळाळा । उत्तम नेसली पाटोला । मीरवतुसे देसा
॥ ३४ ॥ उद उधलीती उळनी । पृथ्वी सीपीताती जीवनी । धवल गाती
सोवासीनी । नानाविध पै ॥ ३५ ॥ ऐसी या जी परी । सागता असे थोरी ।
सायरदत्ताथरी । पावले देखा ॥ ३६ ॥ ऐसे दृष्टात जानोनी । मनोरमा जी
श्रृंगार करोनी । अतर पटाका धरुनी । गहनती सावधान ॥ ३७ ॥ जे
बोलिले असे शास्त्रि । ग्रीवे नाचा स्तरी । लग्न तैसीयापरी । लाविले देसा
॥ ३८ ॥ शास्त्रोक्त लाविले लग्न । मग पुजीला सर्वज्ञ । याचका दीधले दान ।
मनविछीत देसा ॥ ३९ ॥ वस्त्रे अलंकार मुसने । सकर्त्रीका झाली भोजने ।
तेने सतोसीली सजने । थोर जी देसा ॥ ४० ॥ ते व्हेली ग्हेने वरामदासु ।
तु जोडलासी सोइरा नुरसु । मनोरथ पुर्विले सर्वसु । थोर जी देसा ॥ ४१ ॥
ऐसे बचने सतोसीला । थोर मुखाते पायला । घरा घेउनीया आला ।
नीजमदिरा ॥ ४२ ॥ ते व्हेली पुरली आस । सुख भोगीता सर्वस । माता-
पीतीया सतोस । थोर जी देसा ॥ ४३ ॥

— सुदर्शनचरित्र, ओव्या १२५-१६७

पंडित मेवा

१

जसोधर व अमृतादेवी

मग ब्रह्म ग्हेणे मारुदत्ता । रवा होवाने येकचित्ता । माझ्या धरित्राची
यार्ता । साधेन देसा ॥ १ ॥ राया माल्य देशाभीतरि । उज्जनी नाम
नगरी । तेथे रावो राज्य परी । जसोधर नाम ॥ २ ॥ तो सकल कलाचा
भंडार । प्रजापालकु मुत्तारार । बैरीयासी गजनेश्वर । न्यायवतु देसा ॥ ३ ॥

त्या चद्रमति पटराणी । हृमगमना चद्रवदनी । चक्षु चकिताय हरिणी । तैसी
 दिसे ॥ ४ ॥ मग राणी आणि राजा । जैन धर्म करिती वोजा । पुण्य जोडिती
 पै काजा । परत्राच्या देखा ॥ ५ ॥ कीत्याका दिवसा उपरि । ते चद्रमतीच्या
 उदरी । गर्भु उपजला सुपरि । सुक्रीता फणी ॥ ६ ॥ जे डोहले उपजले । हरिखेसी
 राये पुरविलें । सुर भोगिता पुरे झाले । नवमास देखा ॥ ७ ॥ मग तीय नाल
 कूमर । रूपे पाहता मनोहर । सुर जैसें कुमुदाकार । तैसे दिसे ॥ ८ ॥ मग बाल
 क्रीडा करितु । मायवापा सुख दावितु । दिनदिन प्रति वर्धतु । ब्रीज चद्र जैसा
 ॥ ९ ॥ नाव ठेविले जसोधर । नानाविद्याभ्यासचतुष । यौवनभरमनोहर ।
 जाला देखा ॥ १० ॥ मग इतुका अवस्वरी । वीट देशाभीतरि । विमलवाहन
 सुपरि । राज्य भोगितु ॥ ११ ॥ त्याची सकलफारणी । रूपलावण्याची
 राणी । भर्तारचिन्तागामिनी । सौभाग्यवती ॥ १२ ॥ त्या दोवाच्या उदरी ।
 जन्मली येकी कुवरी । रूपसौभाग्य मनोहरी । जैसी देवकन्या ॥ १३ ॥ नाव
 ठेविले अमृता । मग जाली यौवनभरिता । बापासी पहली चिता । पाणि
 ग्रहणाची ॥ १४ ॥ मग जसोधराकारणें । कुवरीसी आलें मागणें । विचारणी
 रावो म्हणे । आम्ही निश्चो देउणी ॥ १५ ॥ मग विवाह घडला । महोत्सवेसी
 विवाह वेला । जसोधर परनु आला । अमृतादेवी ॥ १६ ॥ मग अमृता
 आदिकदणि धरिल्या पाचसे राणी । ब्रह्म म्हणे पुण्येकदणि । परियेसी
 राया ॥ १७ ॥ अमृता आणि जसोधरा । प्रीति उपजली त्या सुदरा । सुख
 भोगिता संसारा । दोघेजणें ॥ १८ ॥ ऐस्यापरि सुख भोगिता । काळु जाय धर्म
 करिता । ब्रह्म म्हणे मारुदत्ता । परियसे पा ॥ १९ ॥ जसोध जो माझा पिता ।
 आरिसा मुग्य पाहता । पलित देखौनि महता । वैराग्य जालें ॥ २० ॥ संसार
 जाणौनि अधिक । मज दिधला राज्यभार । आपुणु जाला दिगावर । स्वधर्म
 घेउनु ॥ २१ ॥ मग राज्य आलें माझा करी । गजअश्वदि लक्ष्मी उदरी । पुत्र
 जाला सुपरि । जसोमति नाम ॥ २२ ॥ तो रूपसौभाग्ये आगळा । विद्याचे
 निधि निर्मल । वृद्धि करि चद्रकल । तैसा दिसे ॥ २३ ॥ मग जाल यौवनवत ।
 कुवरी वरिल्या बहुत । ऐसे आम्ही राज्य भोगत । न्यायमार्गे पै ॥ २४ ॥
 एकपेला रावो जसोधर । सभे बैसला मनोहर । चिंतितुसे मनोहर । अमृतेचे
 रूप ॥ २५ ॥ मग म्हणे मनाभीतरी । धन्य मी येणे ससारी । अमृतादेवी

माझा घरी । पडराणी ॥ २६ ॥ ते रूपलावण्याची खाणी । बोलतसे अमृतवाणी ।
 माझ्या मनाची खवाणी । जाणती असे ॥ २७ ॥ तरी मी आता ऐसे कर ।
 जसोमति देखु राज्यभार । सुर भोगु म्हणे जसोधर । अमृतेसी ॥ २८ ॥
 जव ऐसे चिंतितु रावो । तव उपजला कामदाहो । आला दिनकराचा सेवो ।
 मग रात्रि जाली ॥ २९ ॥ मागिल वेला दिनकर । उगवला पें निशाकर ।
 परिवारें केला जोहार । विसर्जली सभा ॥ ३० ॥

—जसोधररास, अधिकार दुसरा, ओव्या १९५-२२४

२

प्रथसमाप्ति

आता स्वर्गसुखाची वेवस्था । सांगता वाढेल कथा । तें जागावें येरा
 प्रया । बोलिलें असे ॥ १ ॥ या कारणें भव जीर्ण । सर्वदा दया पालवी ।
 ते कर्म टाळावी । जेणें हिंसा घडे ॥ २ ॥ आपुल्या हातीं न घीने । पुढील
 करी न करविजे । करिता देखोनि नानिजे । हरि मनीं ॥ ३ ॥ हिंसा सबहु न
 बोलिजे । पुढिल्लाचा मुणीं न बोलविने । बोलता देखोनि नानिजे । हरि मना
 ॥ ४ ॥ हिंसा कर्म न चितवावें । आणि पुढील चिंतु न दावें । चिंति त्यापरि
 नानावें । हित चिंती ॥ ५ ॥ जीउ मारिता पाप उपने । न मारिजे न
 मारविने । मारता देखोनि नानिजे । हरि मनीं ॥ ६ ॥ आपुण दया पालिजे ।
 पुढील करवी पालविजे । पाळी त्यापरि आणि न । हरिभारा ॥ ७ ॥ पुन्य
 होये जीउ पालिता । पाप होय जीउ मारिता । पापपुण्याची वेवस्था । या दोघा
 मारीं ॥ ८ ॥ जे आइकति आतेन । त्यासि जागें पापपुण्य । घेले म्या
 अज्ञान । इये कथ्ये ॥ ९ ॥ ज्य हातीं पाप संपति । जमाधर आणि
 चंद्रमति । तव पारले जे गति । तें कथिं यथ ॥ १० ॥ त्या दाया जिये
 वेले । धर्म पारले निर्मले । त्यापरि जां साहल । तें कथिं यथ ॥ ११ ॥
 मारुत आणि चढमारि । जमांमति आणि ता भिसारि । पाप हातं जयपरि
 त्याच्या पोटा ॥ १२ ॥ तनवार त्याच्या मना । बत्तली दुष्ट यातना । ते लगले

वर्मध्याना । जेव्हा पावले पुन्य ॥ १३ ॥ जरि धन्य धन्य जिनशासन । ज्या-
मार्जी ऐसे कथन । वोळखीजे पापपुन्य । व्याचेनि बळे ॥ १४ ॥ नेनु
मी मन्हाटे बोलणें । नेणु वोवीचे वंधने । अश्वर होय अधिकउणें । तें नैनव
मज ॥ १५ ॥ जे असेल थलवित गलले । वोवीसी झडप असे गेले । ते
शोधावें वहिलें । शानवतें पै ॥ १६ ॥ हा कथे सागडा सागर । एकुवाचीनि
जिनवर । आगिनु पावे पार । ऐसा नाही कोणी ॥ १७ ॥ तरी मी अशानु
केसे । कथन केले जैसे तेसे । मक्ति घडेल ऐसे । म्हणोनि स्या ॥ १८ ॥ जो
ब्रह्मचारि साति पासु । तेणें मज साहासु । केला कथेचा प्रकासु । मेघा
म्हणे ॥ १९ ॥

— जसोधररास, अधिकार पाचवा, ओव्या ११४६-६४

आचार्य गुणकीर्ति

धर्माचे माहात्म्य

बुद्धता संसार सागरि । वेगवत्तर धर्म उधारि । निर्वाणि कर्मावेगळा करि ।
जिउ देखा ॥ १ ॥ धर्मे सुमगति पाविजे । या धर्मि चित्त लाविजे । अचल
स्थानक पाविजे । धर्मफले ॥ २ ॥ धर्मु जाणावा दाहा लक्षणि । दृढ पाळावा
निजमनि । प्रथम उत्तम क्षमा जाणि । दुजे मार्दव पै ॥ ३ ॥ आर्जव सत्य
सौच सयमु । तप त्याग आविचन वर्मु । ब्रह्मचर्य महाधर्मु । जाणिजे पै ॥ ४ ॥
येउ दाहा लक्षणि साधिजे । दृढ मुम कर्म बाधिजे । मग जे जे मनि चित्तिजे ।
ते ते घडे देखा ॥ ५ ॥ हे जिउ नरकपाताळि । पडलिया धर्मु सामाळि ।
उद्धरण त्रैसवि निराळि । परमपदि ॥ ६ ॥ तरि सुकल्पदाचा दाता ।
स्वर्गलक्ष्मीयेचा पिता । धर्मु सकल पदार्था । साधन देखा ॥ ७ ॥ या जिवा
धर्मु साहाकारि । आलेया विघ्नाते वारि । जो पापा सागडा वारि । तो जवळा
नाये ॥ ८ ॥ या धर्मिष्टा जिवा कारणें । सुवित वनिते सामोरे येणे । जेसि
पतिव्रता सुमने । मर्ताराप्रति ॥ ९ ॥ जो प्राणिया सुदधर्मि । स्वप्नातरि नव्हे

अकर्मि । त्याचां घरि अनेक लक्ष्मी । सहजे उपजे ॥ १० ॥ जे सदा धर्म
 करिती । त्रिकरण सुद्ध भावे भक्ति । रत्नत्रय क्षमा व्रति । साधिति जे ॥ ११ ॥
 जे जे माहासमर्थ । ते ते पुरति मनोरथ । धर्माचे फले जथातथा । पद
 पाविजे ॥ १२ ॥ बरवे गोमटे सुंदर । त्रैलोक्य सौख्य मनोहर । अवलिळे
 परिकर । याकति देखा ॥ १३ ॥ या धर्मिष्टा जिवा काहि । कोन्हा वस्तुसि
 वाणि नाहि । सकल पदार्थ पाहि । धर्मफले ॥ १४ ॥ धन्य जन्म त्या प्राणि-
 यांचे । दुर्लभ मनुष्य जन्माचे । जे विधान करिति धर्माचे । सुफलफले ॥ १५ ॥
 धन्य ते आयुष्य निरंतर । धन्य ते कुल सुंदर । धन्य ते जाति परिकर । जेयें
 धर्म किजे ॥ १६ ॥ धर्मेविन वृथा जिणें । धर्मेविण निरय जाणे । परिभ्रमण
 करणे । येकें धर्मेविण ॥ १७ ॥ जरि जिणे धर्मेविण गेले । ते मानव जिताजि
 मेले । इये वसुंधरे घोडे जाले । धर्मेविण देखा ॥ १८ ॥ जे धर्मे संयुक्त
 मरणे । ते जुगाच्या कोडी जिणे । धर्मेविण अवतरणे । कदापि न चुके ॥ १९ ॥
 बहुत काय घोळ वागजाल । अनंत या धर्माचे फल । ऐसे जाणुनि सकल । धर्म
 साधा ॥ २० ॥

—पद्मपुराण, ओव्या ३४३-३६२

कृष्णदास

[इ. स. सोळावें शतक]

आतां परिणसा श्रीकृष्णकथा गहन

श्री परेशाय नमः ॥ जयत्रय श्रीचक्रधराय नमोनमः ॥ श्रीचक्रपाणि विभु
 परात्परब्रह्मा ॥ परात्पर परमेश्वरा ॥ जय परं पुरुषा ॥ १ ॥ परावरदानी परा
 पुरुषोत्तमा । जयजय सर्व जीवोद्धरणा । कृपाविधु श्रीचक्रधराय नमो ॥ २ ॥
 स्वस्ति श्री मागवती कथा उद्धारण । शुभमंगलमरण । रुक्मिणीसंबरु श्रीकृष्ण-
 स्तुतिस्तवन । गुणकीर्तन पदतां श्रुतां शुभदायक सकल मिस्मिन् निवारण ।
 शुभ मंगलमस्तु श्रीकृष्णाय नमस्तु नमः ॥ ३ ॥

जयजय अगाधा अनता आपारा । जयजय परब्रह्मा परात्परा । जयजय सर्व
जीवोद्धारणा श्रीचक्रधरा । नमो आदिपुरुषा ॥ १ ॥ फेडावेया सृष्टीचा भार ।
जेणें यदुकुळीं केल्या अवतार । तो वदू कृपेचा सागर । श्रीकृष्णगानो ॥ २ ॥
जेणें पवित्र केली द्वाखवती । जीतु उद्धरिले देखा नाहीं मिती । आणि
विद्यामार्ग प्रकटिले क्षिती । तेया नमो सर्वेश्वरा ॥ ३ ॥ जो अगाधु न कळे
वेदश्रुती । तो आत्मारामु होउनी ऋडे क्षिती । तेया साष्टांगीं कैवल्यपती ।
श्रीप्रभुराया ॥ ४ ॥ जेणें उभयशक्ति रिवरूनी । जीवा वेली ज्ञानप्रेमाची
धवधनी । तो करुणाकर आर्ताढानी । वदू श्रीचक्रधर ॥ ५ ॥ आता वदू अत्रि
अनुसुयाचेया सुता । जो आर्ताढानी सर्व सिद्धीचा दाता । तेया साष्टांगीं श्रीदत्ता
नमन माझे ॥ ६ ॥ सकळ विद्या देयतागग । असड बोळगती जयाचे चरण ।
तया साष्टांगीं नमन । श्रीदत्तानेया ॥ ७ ॥ जे शब्दब्रह्मींची कुलेश्वरी स्वामिनी ।
ते ब्रह्मविद्या लुटताये जेयाच्या चरणीं । तेया श्रीदत्तालागौनि । नमन माझे
॥ ८ ॥ ऐसा वदू तो श्रीदत्तानेयदेवो । तो शब्दब्रह्मीं बोळता पडो नेदी
संदेहो । आणि फेडी अज्ञानतमाचा ठानो । परानंद करुणा तो ॥ ९ ॥
आता वर्णावया श्रीकृष्णकथा । मज वाक्सिद्धी देयी जी श्रीदत्ता । आर्त
दानी अनाथनाथा । देवदेवा ॥ १० ॥ जी तू जरी होसी प्रसन्न । तरी
मुकेया जोडे सारस्वतशानु । आणि अधु देखती निधानु । गुप्त पाताळींचें
॥ ११ ॥ तरी आता मज होइ जी प्रसन्न । देइ अवलीळामतिशान ।
करावेया कृष्णकथावर्णन । देई वाक्सिद्धी ॥ १२ ॥ मग प्रसन्न जाले दत्तानेय
देवो । दीधला ताबुळ दान पसापो । म्हणे आता वर्णी रे श्रीकृष्णरावो । साघे
रुक्मिणीसैवरू ॥ १३ ॥ आता नमीन श्रीगुरु कर जोडौनि । जेहीं दाविला
देवो श्रीचक्रपाणि । तया लागौनि काइसेन हीं । नव्हे उत्तीर्ण ॥ १४ ॥ आता
नमीन कवी ब्रह्मादिका समस्तु । जे वीतराग शनी जे कृष्णदासु । तेयासी
साष्टांग प्रणिपातु । केला मिया ॥ १५ ॥ आता परिणसा श्रीकृष्णकथा गहन ।
जे आइकता निवारे जन्ममरण । आणि सर्व कितिमया करो छालन । श्रवणमार्गे
॥ १६ ॥ पुराणामाजि भागवत थोर । तयामाजि रुक्मिणीसैवरकथासार । तें
आता आइकत श्रोते नर । अवधान देउनी ॥ १७ ॥ हे शब्दब्रह्ममुद्रिका
नवावर्त । तेयावरी वेदपुराण रत्नें समस्त । तयामाजी माणिक तें भागवत ।

उत्तम कृष्णकथा ॥ १८ ॥ तेया माणिक्यामाजि निल पडसर । तैसे श्रीभागवतीं
 रुक्मिणीसंवर । उत्तम पवित्र परिकर । दुर्लभ तिहीं लोकीं ॥ १९ ॥ हें आइ
 कता रुक्मिणीसवर । सर्व सिद्धी पावती नारा नर । आणि रोग दोष नासती
 थोर । जे जोडिले कल्यातीचें ॥ २० ॥ आणि निपुनिका पुत्र होती । निर्धना
 होय धनसपत्ती । आणि इच्छिलें मनोरथ पुरती । सकळ जनाच ॥ २१ ॥
 विराराची महाविराजे हरती । जोडीले अपमृत्यू चूकती । आणि पुढिलें महा
 विघ्नें लोटती । हे आइकता कृष्णकथा ॥ २२ ॥ पढता वाचा जम होईल
 सुफळ । आणि आइकता रोग दोष नासती सकळ । सेर्या पद पावती
 वेवळ । श्रीकृष्णगती ॥ २३ ॥ का जे ये ग्रंथीं अधिपती । आपण कथानायकु
 श्रीकृष्ण चक्रवर्ति । म्हणौनि महापातक भगा जाती । हे आइकता श्रीकृष्ण
 कथा ॥ २४ ॥ जरी म्हणाल कये दिधली वाडगी महती । तरी तुम्हां सांगेन
 दृष्टाती । जया जया जालीया प्रतीती । तीया आइका पा ॥ २५ ॥ हेचि
 श्रीकृष्णकथा भागवतीं । शुक्र हरिवर्शीं सांगितली परिक्षिती । तें आइकता त्या
 जाली मुक्ती । सत अहोरात्रामाजि ॥ २६ ॥ आणि हेचि कथा बालता भारत ।
 जयमुनीचे कुष्ट गेले निभ्रात । अठरा हत्या फिटलीया त्वरित । जमोजयाचिया
 ॥ २७ ॥ आणि हीच कथा आइकिली मदोदरी । तीचे कुष्ट गेले जे होते
 मुरावरी । म्हणौनि एका श्लोकाची थारी । श्रीकृष्ण वाग्नागती ॥ २८ ॥ आणि
 दारी पडिली राजमुयशीं । त अपमानिले भीष्म नारदमुनी । त परसपर जालें
 तत्क्षणीं । श्रीकृष्ण उठविली ॥ २९ ॥ आणि आइका रितुध्वजाची राणी ।
 मदलेसे पान लागले पाताळभूमीं । तीयेसी काइसेन नव्हे धायनी ।
 त्रैलोक्यामानि ॥ ३० ॥ ते व्हेळी कमळ स्वेतरु दोरीजणी । श्रीकृष्णनाम
 केळी झाडनी । तेणे मदेलसा जाली तत्क्षणीं । हरली महाविराजे ॥ ३१ ॥
 म्हणौनि ही कृष्णकथा नारदमुनी । स्वर्गा वाखाणीती इद्रभुवनी । आणि
 कैलास सत्यलोकस्थाना । पढती हरिहर ब्रह्मादिक ॥ ३२ ॥ आणि हीच
 कथा क्षीरसागरीं । दोष सहस्रमुखें स्तुति करी । तें आइकुनी लक्ष्मीयेसी
 अनधारीं । वेधु उगनला ॥ ३३ ॥ एसी त्रिभुवना कथा पावन । स्तुतिताती
 श्रीकृष्णकथा गहन । ब्रह्मादिक ऋषी मुनिग । मानव आदिकरुनी ॥ ३४ ॥
 सर्व तीर्थ क्षेत्र वृत्त दान । हे अवयाचि श्रीकृष्णकथा गहन । जैस का अमृत

आस्वादन । पाकीं सकळ रसे ॥ ३५ ॥ जेसे सर्व तीर्थ समुद्रस्थानीं । कीं सकळ
 रस अमृतस्वादनीं । तैसी श्रीकृष्णकथाश्रवणीं । होती सर्व पुण्यफलें ॥ ३६ ॥
 आदका जे गंगातीर्थ शिरोमणी । ते असे सदा श्रीकृष्णाचा चरणीं । तेचि ब्रह्मा
 वाहे कमड्डु घालौनि । महेशें धरिली शिरीं ॥ ३७ ॥ तो श्रीकृष्ण सर्व
 तीर्थांचा राजा । तथा वर्जिता महापातका होय क्षयो । म्हणौनि निभुवना
 वात्सगिताये देवो । मुरारी पत्रियपणे ॥ ३८ ॥ ऐसा हा तरावेया भवसागर ।
 श्रीभागवतकथा मोक्षाचें तारु । जीवासी उतरी पैल्पासु । जे श्रीकृष्णपदासि
 ॥ ३९ ॥ ऐसे पवित्र परिकर । श्रीकृष्णकथा रुक्मिणीसँवर । तें आइकतु
 श्रोते नारी नर । दत्त चित्त देउनिया ॥ ४० ॥ मागा व्यासादिकी मुनी ।
 कया बोलिली संस्कृत बाणी । ती आता महात्म्या करोनि । साधीजताये
 ॥ ४१ ॥ अपभ्रंशी पिशाची जाणी । भागधी आणि सुरसेनी । संस्कृत प्राकृत
 या पड्बाणी । वाणिकी छपन भाषा ॥ ४२ ॥ या भाषाचे पाकविस्तार ।
 करावेया येकी महाटि चतुर । तीयेचेनि प्रसादें जाणिजति विचार ।
 सर्व भाषाचे ॥ ४३ ॥ म्हणौनि संस्कृताची टीका । महाटि म्हणिजताए
 आदका । जैसी हेमाची मुद्रिका । बरी गरुड पाचु ॥ ४४ ॥ तैसी छपन
 भाषाचे मुगर्गी । शोभे सुहावी सुंदर महाटि । आणि संस्कृता वाढविलें पोर्गी ।
 बागवी करीं धरौनी ॥ ४५ ॥ जैसी स्नेहाळु जननी । अपत्या बागवी करीं
 धरौनी । तैसी पद्मभाषा लागौनी । व्यापारवितुसे ॥ ४६ ॥ येणें श्रोते कोपती
 क्षणी । म्हणनी संस्कृत तव देवबाणी । तियेसी उपमा का रे सानी । दिघली
 तुवा ॥ ४७ ॥ तरि एकु साधैन परिहारु । आइका करौनि विचारु । हा
 सहजचि शब्दनिर्धारु । घटना ऐसीच असे ॥ ४८ ॥ महाटि म्त्रिलिंग वाक्य ।
 मग संस्कृत तव नपुसक । म्हणौनि गालकत्व आइक । तेयासिचि साज ॥ ४९ ॥
 ऐसी सर्व भाषाची जननी । उत्तम पवित्र महाग्नी बाणी । आदिपुरुष अणि
 कारिली म्हणौनि । आनिवार व्रीदे जाली ॥ ५० ॥ तिये महात्म्ये भाषा ।
 रुक्मिणीसँवर साधैन आइका । श्रवण जालेया महापातका । क्षालन करी ॥ ५१ ॥
 ऐसी रुक्मिणीसँवर कथा सुहावी । श्रोते प्रसन्न होउनी आइकावी । मी सांगेन
 बोवडा बोलीं । म्हणे कवी कृष्णदासु ॥ ५२ ॥

— रुक्मिणीस्वयवर (इ. स. १५७६), प्रसंग प्रथम, ओव्या १-५२

नागराज

१

श्रोत्याची आळणी

असो हे सकलाचेनि प्रसादवरे : पापा क्षयो करावया पुरे : प्रतिष्ठान वर्गन
 पुढारे : ओलैन निकें ॥ १ ॥ जयाचेनी भवणजळेंकरुनी : विसाळे विवेकें-
 गगनी : मानसदम वादति भारें आतौनि : फळीं आनदाचा ॥ २ ॥ तरि
 श्रोता द्यावें अवधान : जें परमार्गिया जीवन : वर्णीन प्रभुकीडास्थान : ते
 आइकतु वाणी ॥ ३ ॥ जो नेणजे वेदा बोलता : सकल पुराणा ऋणीमता : तो
 मर्त्या निवेकरहिता : वर्णवे नेवी ॥ ४ ॥ आगम धवनि अहकार : स्तउ पाति
 श्री चक्रधर : तव तयासीही वेळिनेचा भाऊ : ठेवी ब्रह्मविद्या ॥ ५ ॥ जन्हीं
 शेया सहस्रवदना : चपला होति बहुती रसना : तन्ही देवाचेया येकाही गुणा :
 वाखाणु नेणे ॥ ६ ॥ अहो स्तवावेया श्री मुरारी : जही चीदादि जाले नागारी :
 तन्हीं येकाही चरीत्र गुणाची थोरी . न वर्णवे तया ॥ ७ ॥ मग तया स्वामीचें
 स्थान : वाखाणु जाणें कवण : येक परमार्थ शान : वाचुनिया ॥ ८ ॥ तेथही
 करिता निर्धार : देवाचा महिमा सागर : ओलता कपु येताये थोर : परावाचेसि
 ॥ ९ ॥ तेथ वैजातिलुपें अबद्धु : वरि अनादि दोषें असे बद्धु . केवि स्तवीन
 गुणरूप अगाधु : तया परब्रह्मातें ॥ १० ॥ परि प्रसन्न जाला देवाचा रागा :
 तेणें लाधला परमार्थज्ञाना : म्हणौनि धीवसा बाधला स्तवना : मिपे सेवेचेनि
 ॥ ११ ॥ वरि भलतैसा प्रकारी नेणता जन्हीं स्तविले श्री अनता : तहीं
 तो भक्तीचा अधिष्ठाता . स्वीकार करी ॥ १२ ॥ का तो करुणेचा अवतार :
 सेवा अनुचीतीही न घरी विरु क्रिया अगिकापी साना थोर निवडु नेणे
 ॥ १३ ॥ परि भक्तीचें अनुसधान : न सहीत क्रीडा महिमान : ओलैन तें
 ध्यान स्तवन : आइकतु कपे ॥ १४ ॥ आणि तुम्हा अतरे असे दुजें : तें हें
 ओलणें मज साजे : म्हणौनि विनर्तायेही लाजिजे : परि विनवीतु असे ॥ १५ ॥
 का जे साहित्यरसें ओलता : कण नाइके विनुषेयुकथा : परि तो भाव नसता

सुजाग श्रोता : अवधान नेदी ॥ १६ ॥ म्हणौनि श्रोतया लागुनी : मी करितायें
 विनयणी : जें चीत द्यावें कथान्मोदनी : घेइया चोल्ता ॥ १७ ॥ जेवि वाळा
 गेलता नेणिना : परि आइको ठाके जाणाचा थोवा : तेंवि मज स्तविता देवा :
 आइकावें तुम्ही ॥ १८ ॥ आता स्वामी स्तवितां अनेक : मुर्तिगुण-कमुम-
 स्तनक : देइनि प्रीतिभारपूर्वक सुहृद श्रोतयासी ॥ १९ ॥ का तें सकळापामुनि
 ब्रह्मसे : मज पदियेति जीवा ऐसे : म्हणौनि माझा मनीं वसे : ते तया देइनि
 ॥ २० ॥ जे देवाचा चरणकमळीं : प्रेमासोद सेवति आहाळनाहाळी : तया
 निज विमिराही नव्हाळी : करिनि कथेची ॥ २१ ॥ शब्दसमुद्री निवृत्ते :
 चंद्रनि प्रमयाचें भरिते : दारीन साहित्य तरगाते : श्रोतया पूढा ॥ २२ ॥
 घोलैनि महाटी आश्रय : परि प्रभूकिडारसे सुख : करीन योगियाचें मानस :
 अती प्रेमरूप ॥ २३ ॥ पाता विवेकदृष्टी : तिये नाव तरि मन्हाटी : परि
 व्यशेय भावाते दळवटी ; अगाधयणें ॥ २४ ॥ जे शब्दसुण्याचें जन्मस्थान :
 विवेकासि सुलोचन : तया घाणो करीन क्रिडावर्णन : म्हणे श्री नागराज ॥ २५ ॥

—प्रतिष्ठानवर्णन, ओव्या ४५-६९

२

प्रथमहिमा

तया समर्थाचिये सुती : मज मशका नेउती मती : ब्रह्मविद्येची गती :
 कुठली जेथ ॥ १ ॥ नातरि उदैलेया सुर्यमडळ-तनके : जरि प्रकाश धरवे
 श्वके : तरि तयाचें स्तवन नेटकें : होववे मज ॥ २ ॥ शौच्या सुधाकर
 आवडे चागु : परि तया न देववे चद्रिकाचा अभंगु : तेवि मज अशक्ता तो
 निःसंगु : न वर्णवे तयाचा गुणी ॥ ३ ॥ परि कपाटी जयजु सुलोचनु : पर-
 प्रसादें जाला प्रसनु : म्हणौनि परमार्ग विवर्धनु : मिश्र केला ग्रथु ॥ ४ ॥
 करुनि परदाक-प्रियरु : प्रसादी घरुनि आदरु : स्तविला श्री चक्रधरु : मीपें
 ओवियेचिनि ॥ ५ ॥ तेथ आनंद-समुद्रीं जनला : माझा हृदयमडळी उग-
 वला : तो विवेकचंद्र असे अवला : तया व्यशेरावरी ॥ ६ ॥ तयाचें करुनि

नागराज

१

श्रोत्याची आळवणी

असो हे सकलाचेनि प्रसादवरे : पापा धयो करावया पुरे : प्रतिष्ठान वर्णन
 पुढारे : बोलै न निकें ॥ १ ॥ ज्याचेनी अवणजळेंकव्नी : विसाळे विवेकें-
 गगनी : मानसदम वाढति भारें आतौनि : फळीं आनदाचा ॥ २ ॥ तारि
 श्रोता द्यावें अवधान : जें परमार्गिया जीवन : वर्णीन प्रभुकीद्वारस्थान : ते
 आइवतु चाणी ॥ ३ ॥ जो नेगिजे वेदा बोलता : सकल पुराणा ऋगीमता : तो
 मर्त्या जिनेरहिता : वर्णवे वेची ॥ ४ ॥ आगम घरनि अहकार : स्तब्ध पाति
 श्री चक्रधर : तव तयासीही वेडिवेचा भाऊ : ठेवी ब्रह्मविद्या ॥ ५ ॥ जन्हीं
 शेया सहस्रनदना : चपला होति बहुती रसना * तन्ही देवाचेया येकाही गुणा :
 बाळाणु नेणे ॥ ६ ॥ अहो स्तवावेया श्री मुरारी * जही बीदादि जाले नागारी :
 तन्ही येकाही चरोत्र गुणाची थोरी : न वर्णवे तया ॥ ७ ॥ मग तया स्वामीचें
 स्थान : बाळाणु जाणें कवण : येक परमार्थ ज्ञान : वाचुनिया ॥ ८ ॥ तेथही
 करिता निर्धार * देवाचा महिमा सागर * बोलता कपु येताये थोर : परावाचेसि
 ॥ ९ ॥ तेथ वैजातिरूप अत्रदु : घरि अनादि दोषें असे द्रुदु : केवि स्तवीन
 गुणरूप अगाधु : तया परब्रह्मातें ॥ १० ॥ परि प्रसन्न जाला देवाचा राणा :
 तेणें लाधला परमार्थज्ञाना : म्हणौनि धीवसा बाधला स्तवना : मिणें सेवेंचेनि
 ॥ ११ ॥ वरि मलतैसा प्रकारी नेगता : जही स्तविलें श्री अनता : तन्हीं
 तो भक्तीचा अधिष्ठाता : स्वीकार करी ॥ १२ ॥ का तो करुणेचा अवतार :
 सेवा अनुचीर्तीही न घरी निरु : क्रिया अगिकारी साना थोर * निवडु नेणे
 ॥ १३ ॥ परि भक्तीचें अनुसधान : न सडीत कीडा महिमान : बोलै न तें
 ध्यान स्तवन : आइवतु कथे ॥ १४ ॥ आणि तुम्हा अतरे असे दुजें : तें हें
 बोलणें मज साजे : म्हणौनि विनतीयेही लाजिजे : परि विनवीतु असे ॥ १५ ॥
 का जे साहित्यरसे बोलता : कवण नाइके विबुधेशुक्या : परि तो भाव नसता

सुजाग श्रोता : अवधान नेदी ॥ १६ ॥ म्हणौनि श्रोतया लागुनी : मी करितार्थें
 विनवणी : जें चीत द्यावें कथामोदनी : वेडया बोलता ॥ १७ ॥ जेवि बाळा
 बोलता नेणिवा : परि आइको टाके जाणाचा थोवा : तेंवि मज स्तविता देवा :
 आइकावें तुम्ही ॥ १८ ॥ आता स्वामी स्तविता अनेक : मुर्तिगुण-कसुम-
 स्तनक : देइन प्रीतिभापूर्वक : सुद्ध खोतयासी ॥ १९ ॥ का तें सकळापासुनि
 बहुवसे : मज पदियेति जीवा ऐसे : म्हणौनि माझा मनी वसे : ते तया देइन
 ॥ २० ॥ जे देवाचा चरणमूर्ती : प्रेमाभेद सेवति आहाळनाहाळी : तया
 निज किमिराही नव्हाळी : करिन कथेची ॥ २१ ॥ शब्दसमुद्री निस्ते :
 चढविन प्रमयाचें भरितें : दानीन सादित्य तरगाते : श्रोतया पूढा ॥ २२ ॥
 घोलैन मन्हाटी आश्रय : परि प्रभूकिडारसें सुरस : करीन योगियाचें मानस :
 अती प्रेमरूप ॥ २३ ॥ पाता विवेकदृष्टी : तिये नाथ तरि मन्हाटी : परि
 अशेष भावाते दळवटी ; अगाधपणें ॥ २४ ॥ जे शब्दसुराचें जमस्थान :
 विवेकासि सुलोचन : तया दाणी करीन किडावर्जन : म्हणे श्री नागराज ॥ २५ ॥

—प्रतिष्ठानवर्णन, ओव्या ४५-६९

२

प्रथमहिमा

तया समर्थाचिये सुती : मज मशका केळती मती : ब्रह्मविवेची गती :
 कुठली जेथ ॥ १ ॥ नातरि उदैलेया सूर्यमडळ तबके : जरि प्रकाश धरवे
 वचके : तरि तयाचें स्तवन नेटके : होववे मज ॥ २ ॥ शौच्या सुधाकर
 आवडे चागु : परि तया न देववे चद्रिकाचा अभगु : तेवि मज अशक्ता तो
 निःसगु : न वर्णवे तयाचा गुणी ॥ ३ ॥ परि कपाटी जयजु सुलोचनु : पर-
 प्रसादें जाला प्रसनु : म्हणौनि परमार्थ-विवर्धनु : मिथा केला ग्रंथ ॥ ४ ॥
 करुनि परदाक्-पियरु : प्रसादी घरुनि आदरु : स्तविला श्री चक्रधरु : मीपें
 ओवियेचिनि ॥ ५ ॥ तेथ आनंद-समुद्री जनला : माझा हृदयमडळी उग-
 वला : तो विवेकुचद्र असे अवला : तया अक्षेणवरी ॥ ६ ॥ तयाचें करुनि

आदोहन : जें आदरें सेवीति पीयूषपान : तथा प्रत्यक्ष होये आत्मज्ञान : जेणें
मोक्ष सिद्धे ॥ ७ ॥ का जें ध्यानसरोवरीं सुरग कोमल : मिया ग्रथनमीपे
आव्हमिले चरण-कमल : जेणें मुनीभ्रमरा जोडे साध्यफल : प्रेमामोटाचें
॥ ८ ॥ हा कीकरा भक्त नन्येंद्र : सतता आनदचंद्र : विद्यार्थिया विवेक
समुद्र : भावमुद्रेचा ॥ ९ ॥ श्रोतवता डोळसा : तथा ग्रथ नव्हे हा आरिसा :
जो भाव बाहिजे तो तैसा : आतु दावीतु असे ॥ १० ॥ हे शरणागतांचे
रक्षण : भवमिता राउळिचें स्थान : आतलेया स्नेहपुर्ण : माउली हा ॥ ११ ॥
हा मोक्षफलदु उत्तम : मार्गी बोलिजे कल्पद्रुमु : साइलीये अर्थी विश्रामु :
संतानु हा ॥ १२ ॥ हा पापासि चक्ररुपाट : मोक्षाची धर्मवाट : आइकता
श्रवणा अवीट : स्वरूप जयाचें ॥ १३ ॥ हा ब्रह्मविद्येचा मितरु : परमहसा
अमृत सरोवरु : असो हें श्रोते आइकति कछनि आदरु : तथा बाइएक नव्हे
॥ १४ ॥ तुटे अव्यया-ज्ञान-ग्रधु : प्रतीती ये चतुर्विधु बोधु : सेखीं अव
घाचि मयसीधु : तरिजे येणें ॥ १५ ॥ मग केवळ-लक्षणे : परमानदेसीं
साजणें : तेथ न लक्षणे शाश्वतपणें . चेतन वर्गासि ॥ १६ ॥ आणि हें
महंताचेन बरें : मिया ग्रथन केले साचारें . तरि तें तुम्ही आपुलेचि म्हणौनि
आदरे : आइको ठाकजे ॥ १७ ॥ जेवि देखुनि मनुष्या कुपळा : गधर्व
देति आपुली कळा : मग तेचि ह्मटी निर्मळा : पाहों ठाकति ॥ १८ ॥ तेवि
तुमचेया प्रसादाचें : निष्पन्न माझिये वाचे : तें आपुलेंच म्हणौनि साचें :
आइकारें आदरें ॥ १९ ॥ येहवीं तुम्हा सीधात-यक्तयापुढें . मीया ग्रथन
केनि करावे मुढें : परि हें तुमचेचि दये पुढें : फळलें भज ॥ २० ॥ मिया
अश्रद्धा वाणी : धावा वाइला श्रीचरणपाणी : ऐसा साहित्य भगु मुज्जाणी :
क्षेमा किंने ॥ २१ ॥ सकल साधना सारमुत : हा प्रतिष्ठान वर्णन ग्रथ :
श्रवणें श्रोतयाते मगळे पावत : म्हणे श्री नागराज ॥ २२ ॥

—प्रतिष्ठानवर्णन, ओव्या ८०७-८२८

सरस्वती गंगाधर

१

गुरुचरित्रमहिमा

नेणे करित्व असे कैसे । म्हणोनि तुम्हा विनवीतसे । शान दार्वे जी भरवसे ।
 आपुला दास म्हणोनी ॥ १ ॥ न कळे अथप्रकार । नेणे शास्त्राचा विचार ।
 भाषा न ये महाराष्ट्र । म्हणोनि विनवीं तुम्हासी ॥ २ ॥ समस्त, तुम्ही कृपा
 करणें । मासिया वचना साहा होणें । शब्दव्युत्पत्तीही नेणें । कविकुळें तुम्ही
 प्रतिपाळा ॥ ३ ॥ ऐसे सकळिका त्रिनवोनी । मग ध्याइले पूर्वज मनीं ।
 उभय पक्ष जनकजननी । माहात्म्य पुण्यपुराचें ॥ ४ ॥ आपस्तत्र शाखेसी
 गोत्र कोंडिष्य महाश्रुति । साखरे नाम ख्यातीसी । सायदेवापासाव ॥ ५ ॥
 त्यापसुनि नागनाथ । देवराव तयाचा सुत । सदा श्रीगुरुचरण ध्यात । गंगाधर
 जनक माझा ॥ ६ ॥ नमन करिता जनकचरणीं । माता पूर्वज ध्याता मनीं ।
 जो का पूर्वज नामधारणी । आश्वलायन शाखेचा ॥ ७ ॥ काश्यपाचे गोत्री ।
 चौडेश्वर नामधारी । रागें जैसा जन्हु अवधारी । अथवा जनक गणेचा ॥ ८ ॥
 त्याची कन्या माझी जननी । निश्चयें जैसी भगानी । चपानामें पुण्य
 राणी । स्वामिणी माझी परियेसी ॥ ९ ॥ नमिता जनकजननीसी । नतर नमू
 श्रीगुरुसी । शाली मति प्रकाशी । गुरुचरण स्मरावया ॥ १० ॥ गंगाधराचे
 कुशी । जन्म शाला परियेसी । सदा ध्याय श्रीगुरुसी । एका भावें निरतर
 ॥ ११ ॥ म्हणोनि सरस्वति गंगाधर । करी संतासी नमस्कार । श्रोतया त्रिनवी
 वारवार । क्षमा करणें ग्राळनासी ॥ १२ ॥ वेदाम्यासी संन्यासी । यती योगे
 श्वर तापसी । सदा ध्याती श्रीगुरुसी । तयासी माझा नमस्कार ॥ १३ ॥
 विनवीतसे समस्तासी । अल्पमती आपणासी । माझे बोटडे बोलासी । सकळ
 तुम्ही अगिकारा ॥ १४ ॥ तावन्मात्र माझी मती । नेणे काव्यव्युत्पत्ती । जैसे
 श्रीगुरु निरोपिती । तेणेंपरी सागत ॥ १५ ॥ पूर्वापार आमुचे वशी । गुरु
 प्रसन्न अहर्निशी । निरोप देती मातें परियेसी । चरित्र आपुलें विस्तारावया

॥ १६ ॥ म्हणे ग्रंथ कथन करी । अमृत घट स्वीकारी । तुझे वशीं पारपरीं ।
 लाभती चारीं पुरुषार्थ ॥ १७ ॥ गुरुवाक्य मज्ज कामधेनु । मनीं नाहीं
 अनुमानू । सिद्धी पावविणार आपणू । नृसिंह सरस्वती ॥ १८ ॥ त्रैमूर्तीचा
 अवतार । झाला नृसिंह सरस्वती नर । कवण जाणे याचा पार । चरित्र कवणा
 वर्णवे ॥ १९ ॥ चरित्र ऐसें श्रीगुरुचें । वर्णु न शके मी वाचें । आज्ञा असे
 श्रीगुरुची । म्हणोनि वाचे बोलतसे ॥ २० ॥ ज्यास पुन पौत्रीं असे चाड ।
 त्यासीं हे कथा असे गोड । लक्ष्मी वसे अखड । तथा भगनीं परियेसा ॥ २१ ॥
 ऐसी कथा जयाचे घरीं । वाचिती नित्य प्रेमभरीं । श्रियायुक्त निरतरीं । नादती
 पुनकलत्रयुक्त ॥ २२ ॥ रोग नाहीं तथा भवनीं । सदा सतुष्ट गुरुकृपेंकरोनी ।
 निःसदेह सात दिनीं । ऐकता बंधन तुटें जाणा ॥ २३ ॥ ऐसी पुण्य पावन
 कथा । सारोन ऐक निस्तारता । सायासाविण होय साध्यता । सद्यः फल प्राप्त
 होय ॥ २४ ॥ निधान लावे अप्रयासी । तरी का कष्ट सायासी । विश्वास माझिया
 बोलासी । ऐका श्रोते एकचित्ते ॥ २५ ॥ आम्हा साक्षी ऐसे घडलें । म्हणोनि
 विनवीतसे वळें । श्रीगुरुस्मरण असे भलें । अनुभवा हो सकलिका ॥ २६ ॥ तृप्ति
 झालिया ठेकर । जेवीं देती जेवणार । गुरुमहिमेचा उद्गार । बोलतसें अनुभ-
 वोनी ॥ २७ ॥ मी सामान्य म्हणोनी । उदास व्हाल माझे वचनीं । मक्षिकेच्या
 मुखातूनीं । मधु केवीं ग्राह्य होय ॥ २८ ॥ जैते शिंपल्यात मुक्ताफळ ।
 अथवा कर्पूरकर्दळ । विचारिता अश्वत्थमूळ । कवणापासाव उत्पत्ती ॥ २९ ॥
 ग्रथ कराल उदास । वाकुडा कृष्ण दिसे ऊस । अमृत निघे त्यात रस । दृष्टि
 द्यावी तयावरी ॥ ३० ॥ तैसे माझे बोलणें । ज्यासीं चाड गुरुस्मरणें ।
 अंगिकार करणार शहाणे । अनुभविती एकचित्ते ॥ ३१ ॥ ब्रह्मरसाची गोडी ।
 अनुभविता फळे रोकडीं । या बोलाची आवडी । ज्यासीं सभवे अनु-
 भवा ॥ ३२ ॥ गुरुचरित्र कामधेनु । ऐकता होय महाशानु । श्रोतीं करोनिया
 सावध मनु । एकचित्ते परियेसा ॥ ३३ ॥

— गुरुचरित्र, अध्याय पहिला, ओव्या ३४-६६

*

*

*

*

२

आरती

कृष्णा पचगंगा सगम निजस्थान । चरित्र दावुनि वेलें गाणगापुराहन ।
तेथें भक्त श्रेष्ठ त्रिविक्रम यति जाण । विश्वरूपें तथा दिधलें दर्शन ॥ जयदेव
जयदेव जय सद्गुरुदत्ता । नृसिंह सरस्वत्या जय विश्वभरिता ॥ १ ॥ वध्या
साठी वषें पुत्रनिधान । मृत ब्राह्मण उठविला तीर्थ शिंपून । वाझ महिपी
काढवी दुग्ध दोहून । अत्यजाचे मुखीं निगम पूर्ण ॥ २ ॥ शुष्क काष्ठीं
पल्लव दावुनि लवलाही । कुष्ठी ब्राह्मण वेल साधु निजदेही । अभिनव लीला
त्याची वणूं मी कायी । ग्लेंठ राजा येउनि बंदी तव पायीं ॥ ३ ॥ दिपवाळीचे
दिवसीं भक्त येऊनी । आठहि जण भक्तक ठेविति तव चरणीं । आठही
ग्रामीं भिक्षा केली ते दिनीं । निमित्तमात्रें ततुक नेला शिवचरणीं ॥ ४ ॥
ऐसें चरित्र दावुनि जडमूढ उद्धरिले । भक्तवत्सल ऐसें ब्रीड मिरवीलें ।
अगाध महिमा म्हणुनी वेद श्रुति बोले । गंगाधरतनय बंदी पाउलें ॥ ५ ॥

त्र्यंबकराय

१

धन्य धन्य हे मन्हाटी

तुमचेनि अभिवदनें । शान होय हातधरणें । म्हणौनि आरभिं येणें ।
अत रुग ॥ १ ॥ या उल्लासाचें हावें । युक्ति पदपथीं धावें । ते ब्रह्मानर्दीं
विसावें । येचीं प्रसंगी ॥ २ ॥ सौम्याचेनि पीत्रे । शब्द होती नेटुके । पाठी
उन्हेपा ही अधीकें । दळे चढती ॥ ३ ॥ तुझी पुरस्काराल हे वाणी । तें
वाचा होईल ताम्रपर्णी । ते मोलातीत पीत्रेल खाणी । शब्दरत्नाची ॥ ४ ॥
तुमचे वृषेचे लाहिल ऋळ । तें रसना होईल घनपटळ । पाठिं मुक्तामणि सकळ ।

द्रवैल शब्द ॥ ५ ॥ पाहाता सर्वोची शेपे । ते तुझी प्रकृति पुरुषें । कथामूर्ती
सतोपे । नमस्कार आर्ही ॥ ६ ॥ तुमचा अभिवदनी । फिटे सर्व ही सीराणि ।
येरा देवता येरणी । उदार्यता कैची ॥ ७ ॥ कल्पतरु कल्पलता । तुझी
ताहरो उभयथा । येरा वनतरु देवता । का मी शोचु ॥ ८ ॥ या वरी स्मरलें
निकें । तुझीं सर्वांची मूर्तिकें । तुमचा नमनीं सकळिके । नमस्कारिलीं म्या
तें ॥ ९ ॥ मूर्ती पावलीया पाणी । शाखापळवा होय धणी । फळें घेईजती
वोटोनी । देठाप्रिचीं ॥ १० ॥ येणें नमस्कारे सहसा । होति अभिमुख
निदशा । जेवि प्रसन्न केल्या नरेखा । सैन्य वश्य ॥ ११ ॥ तुमचा अवलीला
वर । तो मतिशाना विस्तार । माडळा रसु मुदर । ब्रह्मावबोधु हा ॥ १२ ॥ तत्व
बोधाचा निर्मिता । ब्रह्मसायुज्य पूर्णता । तो मज शानदाता । श्रीगुरुदेवो ॥ १३ ॥
हा दृष्टिगोचर ऐसा । दिसे प्रपचाकार उसा । परि जीव घे शिवदशा ।
कृपे ज्याचें ॥ १४ ॥ भवे भवार्णव तरिजे । हें तारु नसे दूजे । प्रपचें तत्व
उल्लिखिजे । हें हातधरणें ज्याचें ॥ १५ ॥ देह पडु घडी सान । नेमलें दीसे
प्रमाण । तें दाविलें उकलोन । अगाध जेणें ॥ १६ ॥ कर्मब्रह्म पल्लव । ऐसें
विस्तारलें सर्व । यासी आदि अत खीव । आधीचि ना ॥ १७ ॥ हे प्रमाण
गुजदेह होय । उकललें ब्रह्माडी न समाये । मा आत्मपदवीं सामाये । हा कोण
ठावो ॥ १८ ॥ येवढा उदार्याचा स्तभु । दे ब्रह्मश्रीचा पूर्ण लाभु । तो रोकडा
कमळगर्भु । आही लाहो ॥ १९ ॥ यावरी सर्वोचें कारण । ओते हो तुझा
विज्ञापन । स्वस्त करुनी अत करण । परिसा वचनें ॥ २० ॥ तुझीं बोळ
कृपाविंदें । ते वाचावल्ली पेलील दादें । रसनाडेरीं पदें । पुष्प येती ॥ २१ ॥
तुझी शानगिरीचे डोहो । आही गौरवस्नान लाहो । तेणें तुझा सन्मुख राहो ।
अर्घ्यवचनें ॥ २२ ॥ आह्मा हेचि दिवाळी । आजि जिब्देचा परळी । तुझा
सजनातें घोयाळीं । शब्दरत्नीं ॥ २३ ॥ तुमचें कृपाकटाक्ष । मज चेष्टविति
प्रत्यक्ष । एके निमिषें ही लक्ष । सावे आह्मा ॥ २४ ॥ पूर्णिमेची पीयूषकळा ।
चकोरें घेती गळाळा । मास येक जिब्हाळा । तोचि तथा ॥ २५ ॥

*

*

*

*

साठीतीस्य कोटि दिनि । चातके नृत होति घनीं । संचत्सर
हि धणी । हेचि तथा ॥ २६ ॥ हे ना प्रेता संजीवनी । चढे आयु

प्याचें पाणी । तेविं तुमचा तोयलेणीं । सुपचि आह्मा ॥ २७ ॥
 जी तुमची प्रसन्नता । उह्मास पावे वाग्देवता । ते पदे प्रसवैल
 पूर्णता । ब्रह्मविद्येचीं ॥ २८ ॥ तेणें बोधार्णव होय उतळु । उमेध
 मेरु घे तळु । हा विचार येवढा ब्रह्मगोलु । हातिचा होय ॥ २९ ॥
 तुह्मी ज्ञानाविधि ठाईचे । तेथ शब्द गडूय आमुचे । पूर्ण न करिती तहीं
 याचें । रहस्य घेणें ॥ ३० ॥ हो का भलतैसा वक्ता । पण पदरसु घेतो थोता ।
 श्रोतेविण कविता । शोभे केवि ॥ ३१ ॥ स्वरुं कुचमर्दना । सतोष न पवे
 कामिनी । तेवि श्रोतयावाचूनि । दीन वक्ता ॥ ३२ ॥ जेवि मुवायूचेनि तोरें ।
 प्रव्हाण समुद्रिं चालें । तेवि श्रुत संग्रहि बोलें । उठनी बोल ॥ ३३ ॥ वक्त्याचे
 पदडोळ । स्वभावे होती आधळें । का जे श्रोतासूर्य न मिळे । अर्थप्रकाश
 ॥ ३४ ॥ जो अर्थ गीवसी थोता । तेची पर्ती बोडवीं वक्ता । तो सवाद
 अमृता । उणें आगीं ॥ ३५ ॥ जैसा द्राक्षिचे आळा । दीधले रंग उमटे पळा ।
 तेवी श्रोतेस्नेहो निव्हाळा । वाचना होय ॥ ३६ ॥ भोवे सावध नसते । वक्त
 या स्थळें बोलते । गुणकीर्तन आठवते । ईश्वरादिकाचें ॥ ३७ ॥ वेदशास्त्र
 पुराण । याचें अगडे महीमान । परि हें हि श्रोतयावाचोन । रूपा न ये ॥ ३८ ॥
 असो हें नव्हता सजातीसंयोगु । तो वाद करावा कथारगु । जैसा नगचा
 शोचागु । परा सगर्भु नोडे ॥ ३९ ॥ सुंदर शात्मली दोडे । सेविता कोण
 रसु आतुडे । पागारपुष्पें देंढफेडें । कोण तुरवीं ॥ ४० ॥ जैसीं अगळीं मेघडरें
 तेसीं निरर्थक उत्तरे । तें सेवितीं गवारें । आदरेंसी ॥ ४१ ॥ जे परिपूर्ण
 पतित्र । नित्य शुद्ध सर्वत्र । जे भूमिअगें चित्र । हें येवढें उठे ॥ ४२ ॥ यासीं
 वचले मूढ । शोचिति वृथा कात्राड । आत्मतत्त्वीं कोड । कैचें तया ॥ ४३ ॥
 मुगळ असोनु सर्वपरि । रोगी अन्नार्त अवेदरी । तेवी दुर्जन ब्रह्मउत्तरीं ।
 विपादु मानी ॥ ४४ ॥ सूर्य न मनें उल्ला । वायसु ने घे मयका । नावडती
 कोळवींका । पद्मकमळें जैसीं ॥ ४५ ॥ अघापुढा रनरासी । किं भोगवस्तु
 विधवापासी । किं नपूंसकापुढें जैसी । सुत्र द्यामा ॥ ४६ ॥ ऐसे जे मूढ
 जन । त्यासि उपदेशील कवण । जे बोलता ब्रह्मज्ञान । उफाडती ॥ ४७ ॥
 माडल्या शुद्ध रसा । मूर्ख पायाडी कैसा । चक्रोरच्या उद्यमा जैसा । राहो निगे
 ॥ ४८ ॥ भोजनाचा प्रथम प्राणी । दातुर आडले मासी । पायाडा ब्रह्मकर्षेसि ।

तैसी होय ॥ ४९ ॥ असो तें पापाडी मूढें । काईसी तुमचें स्तुतीपूढें । काय
 कल्पतरु गणेंरी झाडें । हारी शोभती ॥ ५० ॥ तुम्ही प्रभूचे अवतार । तेणेसी
 चि निरतर । यास्तव हें उत्तर । बोले आम्हीं ॥ ५१ ॥ तुम्ही स्वभावें सावधान ।
 तेय आम्ही विज्ञापन । करावया कारण । येक आहे ॥ ५२ ॥ जी आमचा
 उद्धार । ग्रथा आदि अती मनोहर । तुमतें न करता नमस्कार । पतन असे
 ॥ ५३ ॥ यास्तव तुमची स्तुति । आम्ही न करु काजुळती । तुम्ही स्वभावें
 सभाषति । पूज्य आम्हा ॥ ५४ ॥ माझे स्तुतिचेनि पाडे । गोसावीं न पडावें
 भीडे । शुद्धाशुद्ध तेव्हाडें । निवडावें जी ॥ ५५ ॥ भक्तु अभक्तु ऐसे । देव
 नेणें मानसे । त्याचें देवपण कैसे । सगदौल ॥ ५६ ॥ चद्रकात फटिका ।
 निवाडु नोहे मयका । तै चद्रपणाचा लटिका । आळु तथा ॥ ५७ ॥ येक
 घाटल्या पयपाणी । हस न घे निवडोनि । तो हसु हसपणी । वाराणू नये
 ॥ ५८ ॥ का ज्वराज्वरलक्षणे । मूळी धन्वतरी तही नेणें । त्याची कोण
 प्रयोजने । उपचारविपदे ॥ ५९ ॥ का न्यायान्यायविचारणा । जै प्रणिक्
 जाणी मना । तै त्याच्या प्राणिपणा । हानिचि होय ॥ ६० ॥ तेवि
 शुद्धाशुद्ध कविता । जै न पाहे श्रोता । तो श्रोतेपणें शानिता । राजचि
 असे ॥ ६१ ॥ यास्तव सुचित सावधानी । इद्रिये ठेऊनि धवणी । आहकावी
 सुवाणी । शुचि कथा ॥ ६२ ॥ हें आहाच परि सघन । देशस्तेमध्ये ब्रह्मज्ञान
 तें हळुवे हं वचन । मानू नये ॥ ६३ ॥ जैसा सुकासनाचा मार्गु । तैस
 महाग प्रसगु । आगी बाणें राजयोगु । रोकडाचि ॥ ६४ ॥ ये महादीचे
 पल्लवें । जीव उगमातें पावें । उरी कासया उलथावें । पानाचें कवळे ॥ ६५ ॥
 हें आरुप आरुत वचन । रोकडें कराचें काकण । वेदशास्त्राचें दूरन । मोकळे
 तें हें ॥ ६६ ॥ ते आदिवाचेचि आटि । उपसोन कीजे महादी । हा अर्थ
 जीवाचीये गाठी । ग्राधता मला ॥ ६७ ॥ गुह्य कवटे फेडिता । मद्रळा जोडे
 आईता । तेवि सरुता । गर्भु सुदेशी हे ॥ ६८ ॥ जैसा का कापुर कर्दळिचा ।
 त्यासी नाहिं गर्भु त्वचा । तैसी महाराष्ट्राचा । अर्थविपदे ॥ ६९ ॥ वापी
 वृष देववाणी । मयें सरुल अर्थुपाणि । ते सुदेसी सेदणी मरनि । आहाच कीजे
 ॥ ७० ॥ याहीमध्ये कारण । अर्थ सगर्म प्रमाण । तेचि देशभाषा वाचून ।
 येर कावाडकष्ट ॥ ७१ ॥ हे आहाच आरुती बोली । जरि शुद्ध बोधे आथिली ।

तरि सस्कृतिची कादीली । पवित्र होईल ॥ ७२ ॥ आमोदार्थ आणि पवित्रपणा ।
 तळा आणिजे चंदना । तो बोडीस्तव का इधना । विभाडों नये ॥ ७३ ॥
 पुढीलिया स्वागसरिसा । प्रयत्ने आणिजे उसा । तो कणार्थ बुद्धि कणिसा । रक्ष
 नये ॥ ७४ ॥ तेवि सस्कृत केवळ । अर्थे करावें प्राज्ञळ । ये हवीं रक्षता फळ ।
 कोण त्याचें ॥ ७५ ॥ अर्थज्ञानें पदें प्राप्ते । वरि बैसति प्रमाणें सुरसे । ते म
 हाटी
 पुरवील भडसें । विद्वज्जनार्थी ॥ ७६ ॥ धन्य धन्य हे म हाटी । ब्रह्मविद्येचि
 कसवटी । हा द्वारशिलेचा पोटी । परिसुजोडला ॥ ७७ ॥ हे घरिची कामधेनु ।
 आगणिचा सतानु । अमृत उकळा पूर्ण । माथगीये आला ॥ ७८ ॥ हा पल्लवीचा
 चिंतामणी । मोक्ष गीवसीला आगणी । गापु रे हे पवित्र वाणी । ऐसीचि आहे
 ॥ ७९ ॥ शुद्धस्वरूपीं निहोंप । ते हे सुदेशी सुरस । यास्तव घेणें सर्वास ।
 सादरेसी ॥ ८० ॥ हे ब्रह्मरसाची पळे । नडनाचु होय जिणे । यास्तव हळवें
 नव्हे । योळणें माझे ॥ ८१ ॥ जैसी सुगंधाची कळी । ते तिकासलेया काळी ।
 गंधग्राणमेळीं । आनंदु दावी ॥ ८२ ॥ तेवि या ग्रंथाचि खोली । सगर्म मना
 नाहीं आली । तव वरि हे महाराष्ट्र बोली । आहाच याटे ॥ ८३ ॥ केतुकी
 फक्तामाझारी । आहे आमोदाचि पेयारी । किं रमेचा सोपटगाभारीं । पोतासु
 ढळी ॥ ८४ ॥ हा सगर्म ग्रंथ उल्हाटे । ते सरंशता प्रगटे । आत्मा रोकडाची
 भेटे । हें सामर्थ्य याचें ॥ ८५ ॥ हें पवित्र माझे योळणें । ब्रह्मीदाचि पुढा
 पेखणें । का जे ग्राहिकावाचूनि वाणें । विके कैसें ॥ ८६ ॥ हा अग्रोधा
 प्रमोद । परिणामका सवाद । आरभिला सुविद । शास्त्रतिलकु ॥ ८७ ॥ ते
 श्रीसिद्धेशप्रसाद । चामुडेंचेंनि वरदें । चालतीं होति पदें । त्रिकपाचेंनि
 मुलें ॥ ८८ ॥

— गालबोध, प्रथम खंड, ओव्या १८-१०५

२

हें प्रेमदाइक लेणें

ये शब्दघनशाय अक्षरें । सुरमदाकिनी द्वारें । श्रवण सिंधुसी निर्धारें

हृदयें मांदुस करावी । सांठवणें यासी ॥ २३ ॥ हें अज्ञानतमां निरसी । ज्ञान-
प्रकाशही प्रकाशी । ते हें समर्थ सुदेशी । सर्वज्ञपणें ॥ २४ ॥ वेदशास्त्र दुर्म-
वली । तेथीचि पुणें ये गुंफली । जें अमोदगुणें आथीली । मकरंदबोधें
॥ २५ ॥ जें आनंदरंग बहलें । शोभति अभेद पददलें । वेचोनि टाकिली,
अरलें । संशयाची ॥ २६ ॥ हे कुसुमाक्षर वोवणी । वोवि पूर्ण आत्मगुणी ।
गुरुगुह्य घोळनि । मेळवणि केलि ॥ २७ ॥ ते हे पास चिर माळा । घातलि
शिण्यांचा गळा । ते शोभे अमळा । नाना पदार्थें ॥ २८ ॥ हें प्रेमदाइक लेणें ।
कंठि धरील अतिमानें । तो ओत्रयासी साजणें । न करी कैसा ॥ २९ ॥ ओता
वक्ता समंधी । तुटे संशये भवग्याधी । विशेषें आनंद माहानिधि । प्राप्त होये
॥ ३० ॥ यास्तव हा ग्रंथु बरवा । समूळ सुजाणि घ्यावा । जरी विश्वासु होईल
जीवा । तरिच निका ॥ ३१ ॥ संसारमूळ छेदकें । तेचि शास्त्रें अलोलिकें ।
तें घेईजति कौतुकें । हीतार्थालागी ॥ ३२ ॥ यास्तव ओतां जनी । आदि मध्य
अवसानी । बोल घ्यावे विचारनि । सुघबट ते ॥ ३३ ॥ जरि येईल हीतार्था ।
नाशेल संशय जन्मवेथा । आत्मा प्रकाशेल तरिचि या ग्रंथा । बंदुनि घेणें
॥ ३४ ॥ परमार्थविपीं जे पाहीजे । ते जरी येये लाहीजे । तरिचि आदरें
घेईजे । बालबोधु हा ॥ ३५ ॥ असो हें ईश्वरज्ञाना आधार । ग्रंथ संपविला
सविस्तर । तै चैत्रशुध प्रतिपदा संवत्सर । बहुधान्य नामें ॥ ३६ ॥ अंक नव
सात सा घ्यारी ४६७९ । ये वरुणें कळि कर्मलि माघारी । तें शाळिवाहन
शकु पंधरा शीरी । दोनी पूर्णें ॥ ३७ ॥ ऐसी सुदिनि कौतुकें । ग्रंथ संपविला
त्रिपकें । पदें जाली मुरसीकें । शंकर बरदें ॥ ३८ ॥ चामुंडेचा स्नेह तार ।
तेणें उतरलो ग्रंथसागर । म्हणे राजयोगी कुमार । श्रीभैरवाचा ॥ ३९ ॥

—बालबोध, तृतीय खंड, ओव्या १३६-१७४

संगमा येति ॥ १ ॥ पूर्वप्रणित वैरागरे । वाचा वेचिले शब्दहिरे । हे श्रवण
 श्रीमंता साजीरे । अळंकार होती ॥ २ ॥ हे ब्रह्मवृष्टी शब्दधारा । एति सुविद
 श्रवण सरोवरा । परि मोघगिरिच्या पाठारा । झरोनि जाति ॥ २ ॥ हरवरद
 उदोत्कार । ते हे प्रगटले शब्दाकार । ग्रंथभूमि सविस्तर । प्रकाशले कीर
 ॥ ४ ॥ चांमुडेचें स्नेहपान्हा । हा आणिला ग्रंथ भरणा । विशेषें श्रोतश्रवण-
 पाना । योग्य आहे ॥ ५ ॥ असो हे केली ग्रंथवोवनी । परि जो बोविला शब्द
 मनि । 'तो नाहि आला परतोनि । माळिके ये ॥ ६ ॥ देशीक वचनाचा
 वेचीचा । तो हा जाला रासीवा । संस्कृताचा गोडिया । येवें आहे ॥ ७ ॥ ज्या
 बाळां नाहि जननी । त्यासी सर्वेही सीयणि । सद्बुधी सांडवला प्राणि । तो-
 यापरी ॥ ८ ॥ यास्तव सगर्भवानी । पूर्वशुचके सुजानी । ते बोलावि बोलनी ।
 आत्महितें ॥ ९ ॥ तो हा शिष्यकुळां हितार्थु । मिं बोलिलें परमार्थु । परि संत
 हो जी तुझा समर्थु । नव्हे हा ग्रंथ ॥ १० ॥ जे ज्योति तिचि महिमा ।
 मार्जिल ते सन्यासाचि तमां । बांजुनिहिं भानुचि सीमां । उलंघवे काई ॥ ११ ॥
 मृत्याचा मृत्य हरी । परी अमरा अमर न करी । तन्हि स्वादार्थु
 सुरवरी । अमृत सेवनें ॥ १२ ॥ दिनाचें दरोद्र हरी । ईश्वरा उपकार
 न करी । तन्हि शोभनाथं द्वारी । चिंतामणी स्थापिला ॥ १३ ॥
 आर्त्तिकांसी कल्पद्रुमु । परि तो हरिना हरीचा श्रमु । तन्हि लावनि
 केला उत्तमु । शृंगारवाटिके ॥ १४ ॥ तेवी हा शीष्यां निर्धार ।
 तुम्हां न करील उपकार । तन्हि हा माझा आदर । भूपगार्थ घेणें ॥ १५ ॥
 हा अबुधाचें अर्थ हरी । प्रबुधा उजळणी करी । ज्ञानावरी ज्ञान भरी । बाळाव-
 बोधु हा ॥ १६ ॥ अविदाचि अविद्या नाशी । सुविदां सद प्रकाशी । परमार्थु
 परमार्थासी । गुंफनि करी ॥ १७ ॥ बुधि बुधीचे नेहदी । बैसे घालुनि मांड
 कुटी । प्रेम प्रेमां दळवटी । चालनें होये ॥ १८ ॥ ब्रह्मीष्टु ब्रह्म गाजे । योगी
 चि योगें माजे । प्रकाशु प्रकाशाचि बीजें । घेउनि उठे ॥ १९ ॥ गुरु डोले
 गुरुपणें । बोलु बोलतें जिणें । आनंदासी पाहुणें । आनंद होति ॥ २० ॥
 ऐसी ये समये उत्तरे । सगर्भ घेणें चातुरें । येथीचें ज्ञान निर्धारें । सुखी होणें
 ॥ २१ ॥ असंशयें ब्रह्मज्ञानि । त्याहिं मली हे वाणि । जे धन्यकुळा निधानि ।
 विशेषु मानि ॥ २२ ॥ हे पवित्र विद्या मली प्यावी । आत्मपहवी ग्रंथी द्यावी ।

हृदयें मादुस करावी । साटवणें यासी ॥ २३ ॥ हें अज्ञानतमा निरसी । शान
प्रकाशही प्रकाशी । ते हें समर्थ सुदेशी । सर्वशरणें ॥ २४ ॥ वेदशास्त्र दुर्म
वली । तेथीचि पुण्ये ये गुफीली । जें अमोदगुणें आथीली । मकरद्वोधें
॥ २५ ॥ जें आनदरग रहलें । शोमति अभेट पदटळें । वेचोनि टाकिली
अरळें । सशयाची ॥ २६ ॥ हे कुसुमाक्षर वोवणी । वोवि पूर्ण आत्मगुणी ।
गुरुगुह्य घोडुनि । मेळवणि वेलि ॥ २७ ॥ ते हे पास चिर माळा । घातलि
शिष्याचा गळा । ते शोभे अमळा । नाना पदार्थें ॥ २८ ॥ हें प्रेमदाइक लेणें ।
कठि धरील अतिमानें । तो श्रोत्यासी साजणें । न करी कैसा ॥ २९ ॥ श्रोता
वक्ता समधी । तुटे सशये भवव्याधी । विदोपें आनद माहानिधि । प्रात होये
॥ ३० ॥ यास्तव हा ग्रथु ग्रथा । समूळ सुजाणि ध्याना । जरी निश्वास होईल
जीवा । तरिच निष्ठा ॥ ३१ ॥ ससारमूळ छेदके । तेचि शास्त्रें अलोलिकें ।
तें घेईजति कौतुकें । हीतार्थालागी ॥ ३२ ॥ यास्तव श्रोता जनी । आदि मध्य
अवसानी । बोल ध्यावे विचारुनि । सुघट ते ॥ ३३ ॥ जरि येईल हीतार्थ ।
नाशैल संशय जन्मवेधा । आत्मा प्रकाशैल तरिचि या ग्रथा । वदुनि घेणें
॥ ३४ ॥ परमार्थविपी जे पाहीजे । ते जरी येथे लाहीजे । तरिचि आदर्श
घेईजे । बाळबोधु हा ॥ ३५ ॥ असो हें ईश्वरज्ञाना आधार । ग्रथ सपविला
सविस्तर । तै चैत्रशुध प्रतिपदा सवत्सर । बहुधान्य नाम ॥ ३६ ॥ अक नव
सात सा च्यारी ४६७९ । ये वरुपें कळि कर्मलि मापारी । तें शाळिवाहान
शत्रु पधरा शीरी । दोनी पूर्णें ॥ ३७ ॥ ऐसी सुनिनि कौतुकें । ग्रथ सपविला
त्रिनकें । पदें जाली मुरसीकें । शकर वरदें ॥ ३८ ॥ चामुडेचा स्नेह तास ।
तेणें उतरलो ग्रथसागर । म्हणे राजयोगी कुमार । श्रीभैरवाचा ॥ ३९ ॥

— मालगोध, तृतीय राड, ओव्या १३६-१७४

विष्णुदास नामा

बुधवावणी

१

ज्ञानरत्नाचा दिवा । हृदयें घरमाजी लावावा । तरी अधारीं सापडे टेवा ।
 पूर्व सचिताचा ॥ १ ॥ पूर्वी म्या केली गुरुमत्ति । म्हणौनि मज एव्हढि ज्ञान
 मति । तरी बुधवावणीची खुती । सागेन आता ॥ २ ॥ आता श्रोते सावधान ।
 बुधवावणी सागेन । फिटे अज्ञान अधकारपण । या मूर्ख मनाचें ॥ ३ ॥
 ॐ विवे शम्भु गाईजे । घोसटें मनीं ना धरिजे । ओळखी पडों न दीजे । तथा
 तस्कराची ॥ ४ ॥ नमन कीजे गोविंदा । न लागीजे कण्ठाचीया झकडादा ।
 न कीजे निंदा । साधुजनाची ॥ ५ ॥ मनि दृढ होईजे । महाविघ्न चुकविजे ।
 मती तर्क घेईजे । वडिलाचा ॥ ६ ॥ सीर सीव म्हणीजे । सीयासी शरण जाईजे
 सीकविलें कीजे । मायबापाचें ॥ ७ ॥ धर्ममति करावी । धर्मकीर्ती वाढवावी
 धुमाळी न घालावी । राणीरसा ॥ ८ ॥ अवगुण साडिजे । अपशब्द न
 बोलिजे । आशामगु न कीजे । याचकाचा ॥ ९ ॥ आरभान कीजे । आप्त
 वर्गा मानु दिजे । आला आवस्वर ओळखिजे । जागृतयानें ॥ १० ॥
 इच्छा बोलटी मोडिजे । ईश्वरू ध्याइजे । इच्छादान देइजे । लक्ष्मी आसता
 ॥ ११ ॥ ईश्वरू सेविजे । इच्छिली वस्तू घेईजे । इच्छाफळ मागिजे परमेश्वरी
 ॥ १२ ॥ उसीरा न चालिजे मार्गु । उणोयासीं न कीजे सगु । उपशाति न
 कीजे रागु । स्त्री गळकाचा ॥ १३ ॥ ऊघार मैनासीं न दीजे । ऊजागरपणें
 आसीजे । उणो गोष्ट न बोलिजे । सभेमाजी ॥ १४ ॥ रीता हातीं गुरूसीं न
 भेटिजे । रिणाचा संग्रह न कीजे । रिपुसी न तिसरिजे । जागृतयानें ॥ १५ ॥
 रीतराहाणीं आसिजे । रुपि वर्गाचा मानु दीजे । रीण अधमाचें न घेईजे ।
 जागृतयानें ॥ १६ ॥ लिळा विनौदै आसिजे । लीखित पत्रिका वाचीजे ।
 लिहिता आळस न कीजे । जागृतयानें ॥ १७ ॥ लिहु चागलें जागिजे ।
 लीखित दडदडा वाचिजे । लीन होउनी आसिजे । जगामार्जी ॥ १८ ॥ एशवत

होईजे । एश कीर्ती जोडिजे । एक भाव धरीजे । देवचरणीं ॥ १९ ॥ ऐसा
भाव धरिजे । ऐश्वर्येसी राहिजे । ऐक्य तत्वीं वर्तिजे । विष्णुभक्ति ॥ २० ॥
ओस पुर जाणिजे । वोडि समयासीं न कीजे । वोजे राहिजे । जनामार्जीं
॥ २१ ॥ औक्रिया साडिजे । औगुग न कीजे । औदशा आलिया वोळखिजे ।
आतवर्गासीं ॥ २२ ॥ आतरीं निर्मळ आसीजे । आसील पाहोणीं परणीजे ।
आतर न दीजे । सजनासीं ॥ २३ ॥ आपपरू वोळखीजे । आतीतासीं
भजिजे । अति राग साडिजे । जाणतयानें ॥ २४ ॥ इति श्री वोनामा । सागे
विष्णुदास नामा । येकाक्षरी सागेग तुम्हा । श्रीगुरुप्रसादें ॥ २५ ॥

— बुधनावणी ऊर्फ भावग अक्षरी, अध्याय पहिला

२

कहना वोपटी मोडिजे । कळिजवळी उभे न राहिजे । कळावता मानू
दीजे । धुरे देखता ॥ १ ॥ खरें खाटें जाणिजे । खरें गाठीं बाधिजे । खड्गळ
न नदीं उतरीजे । जाणतयानें ॥ २ ॥ गर्भ बहुत न कीजे । गर्भार होउनि
आसिजे । गमन कीजे । चतुरासगे ॥ ३ ॥ घणवटपणें आसीजे । घडे तेचि
काम कीजे । घडीभरी न राहिजे । पापीयासगें ॥ ४ ॥ नानाविद्या अभ्यासी
जे । नास फुडा होऊ न दीजे । नाव राखीजे । बडिलाचें ॥ ५ ॥ चचळ चित्त
न कीजे । चळलीयाजवळीं उभें न राहिजे । चटपट न बोलिजे । सभेमाजि
॥ ६ ॥ छळ दीवस साडिजे । छेपुतें न विसंविजे । शब्द तो कीजे । माये
बापाचा ॥ ७ ॥ ज्ञानाथ सेविजे । जर्गीं परउपकार कीजे । जन्म वाया जाऊ
न दीजे । जाणतयानें ॥ ८ ॥ झकवादा न लागीजे । झगडा वायाविग न
कीजे । ज्ञासा न बोलिजे । मलतिया गोष्टीचा ॥ ९ ॥ या देवासी भजिजे ।
या देहासी रक्षिजे । या दृढ गोष्टी नाइकीजे । घडीमरीं ॥ १० ॥ टकटक न
कीजे । टसीन शब्द न बोलिजे । टपमरीं कीजे । काम बडिलाचें ॥ ११ ॥
टसा नावाचा कीजे । ठेवा बतन ठेविजे । ठान न दीजे । हुसंगारी ॥ १२ ॥
डब प्रपच न कीजे । डसाया सर्पासीं न खत्रळिजे । डगळपणें आसीजे ।
लोकामार्जीं ॥ १३ ॥ दळो भाके न देइजे । दळले मदिरीं न बैसिजे । दाळें

चालिजे । काळाचेनी ॥ १४ ॥ नादलुब्ध न होइजे । न्याय कृपाचा न
 कीजे । +स चुकविजे । धर्म आचरतां ॥ १५ ॥ तपतीर्थ कीजे जग ।
 तीर्थदान पुण्यस्तान । तीर्थ शुद्ध मानसीं कीजे भजन । जागतयानें ॥ १६ ॥
 योथाड घेता मोडिजे । धाक पाहोनी चालिजे । थारा न देइजे । कुसंगासीं
 ॥ १७ ॥ दस्युगा मानु दीजे । ददी बहुताचा न होइजे । दान सुपात्रि देइजे ।
 जागतयानें ॥ १८ ॥ धनवताचा सग कीजे । धर्मवत होइजे । धड गाव वसविजे ।
 वस्तीलार्गी ॥ १९ ॥ नामदेवाचे पवित्र । नाम उच्चारि अप्रडित । नामें
 होय हरिहर भक्त । नाम प्रिय गोविंदा ॥ २० ॥ पंचवगत्र बोळगीजे । पवित्र
 साधु तो सेविजे । पाप न लाविजे । भलतिया गोष्टी ॥ २१ ॥ पावे तेचि
 बोलिजे । फळतें फुलतें झाड तोडिजे । फड न पाडिजे । सौचीयाचा ॥ २२ ॥
 बरळ न बोलिजे । बाळसासीं सग न कीजे । बहुत बडबड न कीजे जागतया
 पुढें ॥ २३ ॥ भक्ति ते आराधिजे । भक्ति भावार्थ कीजे । भवसागर तरीजे ।
 साधु सगति ॥ २४ ॥ मानु बडिलाचा वाढविजे । माता पिता वडिजे । मानुनि
 चालिजे । जागतयानें ॥ २५ ॥ या गृणीनि मानु दीजे । यश येईल तें
 बोलिजे । येकलें न जाईजे । भलतिया ठायी ॥ २६ ॥ रसाळ तें गाईजे ।
 रमगिरे ठाई वसीजे । रामें वैराग्य न कीजे । जागतयानें ॥ २७ ॥ लळा दरी
 बालकासीं न दीजे । लाघलें त्याचा आळस न कीजे । लक्षग जाणिजे ।
 सर्व शास्त्राचें ॥ २८ ॥ वसुदेवी मजिजे । वाडर विधुर न बोलिजे ।
 वाफधान्य पेरिजे । जागतयानें ॥ २९ ॥ सहस्र सेविजे । सत्वधीर
 होईजे । सपत्नी वाढविजे । जागतयानें ॥ ३० ॥ खेवो ये तें न बोलिजे ।
 खळल भुजग न पाहिजे । खोटें न राहिजे । गोप्रजामध्ये ॥ ३१ ॥
 शास्त्रविद्या आम्हासीजे । साच शब्द बोलिजे । सासुडे पडो न दीजे । सामि-
 फाजीं ॥ ३२ ॥ हाळपटपणें नसीजे । हारीसीं शरण जाईजे । हामोनि मानु
 दीजे । साधुजनासीं ॥ ३३ ॥ आलें उत्तर शुद्ध बोलिजे । आलें यश मन्तिनासीं न
 देइजे । आळस न कीजे । भलतिग गोष्टीचा ॥ ३४ ॥ लळित शब्द बोलिजे ।
 लक्षार लागे तें न कीजे । लपट नसीजे । परग्रीवेसी ॥ ३५ ॥ छानासीं
 आसीजे । धनधर्म न मोडिजे । धुपेंसारिहीं जेनिजे । जागतयानें ॥ ३६ ॥ ऐसी
 हे बुधनवर्गी । सांगितल्या वचनीं । त्या धरिजेति अत ररीं । सदासर्वदा

॥ ३७ ॥ जो ऐसीया बुधी वतेंल । तो प्रत्यक्ष साधु होईल । तयासीं प्राप्त होतील । सर्व सीधी ॥ ३८ ॥ म्हणौनि हे बुधबावणी । नित्य ऐकावीं श्रवणीं । पठण करिता नित्यानि । सर्व ज्ञान होईल ॥ ३९ ॥ इती श्री येकाश्री । सपूर्ण जाली नामण आक्षरी । ते परिसावि चतुरीं । म्हणे विष्णुदास नामा ॥ ४० ॥

— बुधबावणी ऊर्फ बाग अक्षरी, अध्याय दुसरा

३

अभिमन्यू-वध

मिळोनिया कौरवीं समस्ती । अभिमन्यू पाडिला श्रिती । परी ते भोव ताले भोंवतीं । समोर न येती भयास्तव ॥ १ ॥ अभिमन्यू पडला रणीं । ते वेळीं कापीनली धरणो । कौरव म्हणती पायवणी । वदिजे ऐविया वीराची ॥ २ ॥ जरी यासी पाठिरात्रा अणता । तरी हा सहारिता समस्ता । जयळी येउनी जाला पाहाता । दुर्योधन तयासी ॥ ३ ॥ पाहे तो निमा मुरगोरा । नेटकींच वरुं जाली बारा । येव्हडेनी संहारिले महावीरा । आणी कुमरा लक्ष्मणासी ॥ ४ ॥ तव जयद्रथ तेथे आला । तेणें चरणघात आदाणीतला । देखोनी दुर्योधन कोपला । तयाभारणें ॥ ५ ॥ गाधार म्हणे जयद्रथासी । या भेणे तू पळालासी । ततें पडलिया पायरा हाणसी । ऐसा वीर तू पुरुषार्थी ॥ ६ ॥ यावरी बोले गुरु द्रोण । तुवा साचे केला अभिमान । रणीं पडलिया लक्ष्मण । आलासी येथे ॥ ७ ॥ हें अगवग केलें थोर । पडलीयासी दीघर्षी पापर । हासताती सफळरी वीर । कौरवळीचे ॥ ८ ॥ म्हणती अगवग वेली भनी । पडलीया पापर दिघर्षी । ऐमे ऐकोनिया मान घाली । जयद्रथ रानें ॥ ९ ॥ मग दुर्योधन आपण । शोधौत जाला सफळरी रण । ज्याचे गेले होते प्राण । ते सद्रतीला लावले ॥ १० ॥ जित घायाळ उचलिले । ते मेळिकारासी पाडविले । तव पाडणीं ऐकिलें । अभिमन्यू पडणें रणीं ॥ ११ ॥ तेथें झाला कोल्हाळ थोर । अति दुःख मुषिष्ठिर । ऐकोनिया क्रोडर । आग टाकी धरगिये ॥ १२ ॥ तव थेरिकडे मेळिकारो । यार्ता ऐकित्री

सुभद्रा सुदरो । तेही लेळे घरणीवरा । महादुख ते काळी ॥ १३ ॥ इतुके येथें वर्तले । येरोकडे कृष्ण अर्जुन गेले । तथें युद्ध कैस जाले । ते परियेसा श्रोतेने ॥ १४ ॥ विष्णुनास नामा म्हणे वचनी । आजी अभिमन्यू पत्नारणी । अर्जुन आणील रणमेदिनी । द्रोणाचार्यासी ॥ १५ ॥

—महाभारत, द्रोगपव

४

ऐसी ही भारतीची कथा

ऐसी ही भारतीची कथा । येथुनी ग्रथ जाला समाप्ता । स्वर्गारोहण सरता । अठरा पर्वे जाली येथून ॥ १ ॥ हें पुण्य पावन कथा । व्यास सांगितली परिक्षितिसुता । म्हणोनि अठरा ब्रह्महत्या* । गेल्या जनमेजयाच्या ॥ २ ॥ मग तो रावो करा काये । ऋषी षोडश उपचारी पृजिला हे । चरण बंदुनी विनवीताहे । म्हणे उत्तीर्ण काय होऊ ॥ ३ ॥ जी मज दोषावेगळे केले । पातकापासुनि सोडवीले । ऐस म्हणोनि ऋषीस म्हणुडवीले । रावें जनमेजये ॥ ४ ॥ तेथ भेरी वाजती निशाग । वत्सुमने वरुपती स्वर्गाहुन । म्हणती सामवशाच उद्धरण । ऋषी व्यास पें केले ॥ ५ ॥ मग राया जनमेजयो पाहे । प्रत्यही भारती कथा सेविता जाय । पूर्वजासी मोक्ष होवे । हे कथा ऐकता ॥ ६ ॥ जी हे पुण्यकथा पावन । भारतीचा इतिहास जाण । पात्रासी मुळीहुन । उपडुनि टांगी ॥ ७ ॥ जा हे निग कथा पाहे । भार्ये प्रमें एके गावें । ते दावजण पाह । हानी विष्णुरूप ॥ ८ ॥ न देवधम यक हानी । परी गेल्या दानी न्निस्ती । तैसी धाना वत्ता म्हणोनी । परी अमनी यत्न्य ॥ ९ ॥ न चित्त नेयाचें होय । त वारळ हरीरूपची हाय । चित्त मिथ्रसी आह । तरी पुण्य भारती कथा ॥ १० ॥ जी मी तुमचा घरदीसार । उम्हा जागरी राचार

* 'अठरा इत्यादि' इत्यादि स्वरित । ज. नात्रयापिया ॥'

—कृष्णार्जुन, अभिमन्यूवध, प्रसंग पदिला

जी हे भारती कथा निरतर । मन आणीजेत जाइजे ॥ ११ ॥ जी ये कथेसि
थोर मुग्न आहे । आदि अर्ती अवघाची कृष्ण होये । कृष्ण म्हणता कृष्णची
होये । हा इत्यार्थ वेदीचा ॥ १२ ॥ जी श्रोते माझे जनक जननी ।
म्या विनविले कथा सांगोनी । जी माझा शुद्धाशुद्ध वचनी । कृष्ण साठवा
पोटभरी ॥ १३ ॥ जी हे भारती कथेसी । लिहिता उदार येती मानसी ।
ते अवघेचि हृषीकेशी । होती सर्वही कृष्ण ॥ १४ ॥ ऐसे बोलोनिया वचन । ग्रथ
जाहला वो सपूर्ण । भारत सपूर्ण जाले येथून । नामा म्हणे विष्णुदास ॥ १५ ॥

— महाभारत, स्वर्गरोहणपर्व

५

आरत्या

१. देवी कामाग्राई पुरवी मनची मनकामना वो ।

न कळे तुझा पार हरिहर चतुरानना वो ॥

सिंगल्या वेदश्रुती, भगली शेषाची रसना वो ।

विप्र विष्णुदास लाग अवघ्या चरणा वो ॥

२. येई वो निटले माझे माउर्लये । निदळावरी कर ठेवुनी वाट मी पाहे ॥

येतीयास पुसे जात्या निरोप । पदरपुरी माझा मायग्राप ॥

पितावर शेला कैमा गगर्ना शळकला । गरुडानर तैसोनि माझा कैचारी
आला ॥

विठोबाचें राज्य आम्हा नित्य दिजाळी । विष्णुदास नामा जीवें भावें
ओवाळी ॥

३. चक्षुःश्री ओवरी उदविली प्रसारी । कनकाचा मचक शेजें मुमनेवरी

॥ १ ॥ ओवाळू आल्या शेने आरति । निद्रा कर्म ग्रापा लक्ष्मीपती ॥ ४ ॥

सत सनकादिक यार्त आशा दिजे । शुक्रादिक शनिभक्ता नमस्कार दिजे ॥ २ ॥

बाळा प्रीदा मुग्धा यातें आशा दिजे । सेवका माझे गागनें पट्टुडविने ॥ ३ ॥

विष्णुदास नामा राहिला द्वारा नेहटी । जयजयकार करित देतसे घिरटी ॥ ४ ॥

* ४ उठा पाडुरगा आता दर्शन द्या सकळा । झाला अरुणोदय सरली
निद्रेची वेळा ॥ १ ॥ सत साधु मुनि अवघे झालेती गोळा । सोडा शेजेसुर
आता पाहु द्या मुलकमळा ॥ २ ॥ रगमडपीं महादारीं झालीसे टाटी । मन
उतावेळ रूप पहावया दृष्टी ॥ ३ ॥ राई रखुमाचाई तुम्हा येऊ द्या दया । दोन
हालउनी जागें करा देवराया ॥ ४ ॥ गरुड हनुमत उभे पहाती वाट । स्वर्गाचे
सुरवर घेउनी आले मोभा ॥ ५ ॥ झालें मुक्तद्वार लाभ झाला रोकडा ।
विष्णुदास नामा उभा घेउनि काकटा ॥ ६ ॥

५ लाजलें ग माय आता कोणा ओवाळू । जिकडे पाहवें तिकडे चतुर्भुज
गोपाळू ॥ १ ॥ ओवाळाया गेलें मी द्वारकें । जिकडे पाहवें तिकडे चतुर्भुज
सारखे ॥ २ ॥ ओवाळाया गेलें मी हो मदिरी । जिकडे पाहवें तिकडे चतुर्भुज
श्रीहरी ॥ ३ ॥ ओवाळाया गेलें सारंगधरा । जिकडे पाहवें तिकडे चतुर्भुज
पसारा ॥ ४ ॥ वैजयंती गळा भीवत्सलाउन । विष्णुदास नामा येणें दाविली रण

न्याय ग्रीद घेईन तुझें आता । पापी कैसा भी साग दीनानाया ।
 कैसे पाप मारिले माझ्या माया । अझुनी लज का नये तुझ्या चित्ता ॥ ५ ॥
 नक्र बोले देवासि हासू आलें । निंदा नोहे स्तवन माझें केलें ।
 दीनानायें तात्काळ उद्धरिलें । विष्णुदास नामा कौतुक बोले ॥ ६ ॥

७

स्फुट अभग

आम्ही न जोले लटिकें । अवधें वर्तमान खोटें ।
 मुगी व्याली शिंगी झाली तिचे दूध विती ।
 अठरा राजग भरुनि ठेविले प्याले चारा हत्ती ॥
 तळयात फासव गीत गाय, तडिवर कोल्हा नाचे ।
 घेउनि फागद दौत लेखणी सकडा पुस्तक वाचे ॥
 विष्णुदास नामा म्हणे ऐका याची ख्याती ।
 जो लटिके म्हणेल त्याचे पूर्वज नरकी जाती ॥

कृष्णदास दामा

१

आइका कथा पुण्यपावन

आइका कथा पुण्यपावन । भारधिचा इतिहास हा सुजाग । आदीपर्वीचि
 ययुन । कथा असे चालीलि ॥ १ ॥ मग नमिलि भवानि । जे अनतकोटी-
 ब्रह्माडनाइनिगि । उत्पत्ति प्रलयो यथपासुनि । ते नमिलि आदीमाता ॥ २ ॥
 ते आरुढ होऊन आलि हसाररी । विष्णु वाइल्यासे करी । नेपुराचा झगत्कारी ।
 विघ्न गेलि पलोनिया ॥ ३ ॥ ते सुप्रसन आली धवरवित । प्रेमाचा पान्हा

वोसडत । घे घे दामया म्हणत । सप्रेम रसु यथिचा ॥ ४ ॥ मग वोसगला
 घेऊन । तृप्त जाले अतरुण । मग सारजा गेले वचन । आवडि जिविचि गेल
 मुख ॥ ५ ॥ मग श्रीगुरुवर्यो नमियला । जो निरापाव असे आकारला । नेति
 नेति जितु त्याला । वाचा वर्णिला केवि पुरे ॥ ६ ॥ मग श्रीगुरुचरणि । माथा
 ठेविला कर जोडुनि । मग तेणें अस्वासुनि । माथा ठेविला अभयकर ॥ ७ ॥
 तव तेचि प्राप्तियें पाहें । सभे सत बैसल आहे । मग वदीले पाये । तथा
 करिजनाच ॥ ८ ॥ तव ते म्हणति दामयासि । अगा यकि आगडी असे
 आमुचिया जिवासि । तु साग भारति कथेसि । पदी दाम्या बैसउनिया ॥ ९ ॥
 तव दामयात असे विनविल । जि व्यासे भारत संसकृत केले । ते महाष्ट
 सांगितले । नामदेवि ॥ १० ॥ जि ते कवित्व । मि आपुलि काय पाउ
 अल्पमति । तव सत म्हणति । आइक वचन दामया ॥ ११ ॥ अरे व्यास
 भारथ फल । तेंचि महाष्ट नामदेवि केले । तेंच तु साग वदिले । पदि भारथ
 बैसउनिया ॥ १२ ॥ तव दामा गेले वचन । जि मज यद्दे कैच शान । अरे
 आहि तुजलागुन । साहे असा ॥ १३ ॥ अरे हे मोक्षगयेक कथा । तुज गोड
 लागेल सागता । आणि तृप्त चित्ता । होइल आमुचिया ॥ १४ ॥ आम्ही जर
 सागा या सुपासि । तरी हें तुजच कलेल तुजसि । विलु न करी अवसि ।
 साग भारथि कथा ॥ १५ ॥ आशा ह्यामिचि होता पाहे । मग पाइकाचे चाले काये ।
 उगच सांगितले पाहे । म्हणिय करणे लागतसे ॥ १६ ॥ मग वाइ अथवा
 नरे । होय स्वामिच्या गडीवारें । पर पाइक अपुल्या सरीर । केले कप
 पाहिजति ॥ १७ ॥ तव सत बोलति हासोनि । दाम्या नवउ तुझ्या दृष्टाताचि
 ठेगणि । अरे वाइट दोहि । आमुचि लाविलि आम्हाच सर्व ॥ १८ ॥ जि यास
 नवल काये । रगि पाइकु जिगसाटी करितु आहे । पर सेवक हाये । यश
 धुरेच ॥ १९ ॥ निरोनि जाण पाइकास । जग वाग्यानि धुरेस । या आइकोनि
 वचनास । सत असति तापले ॥ २० ॥ मग सत म्हणति दामयासि । अरे उपमा
 नाहि या तुझ्या दृष्टातासि । एसि गोडी पिउपासि । नाहि पडे यात्रया ॥ २१ ॥
 अरे तुझे सरोज वचन । हं कले असे आम्हागुन । भागधि कथा म्हणउन ।
 तुजपरी पुसियति ॥ २२ ॥ अरे वीसि नाव पाह । यमुचि गगनु आहे ।
 म्हणउन ठेवा पाहे । देण लाग त्यागि ॥ २३ ॥ तैग आम्हि तुजगुन ।

आपुलें सुख दिधलें सपूर्ण । आता तु निर्भयेंकरून । साग कथा भारथि ॥ २४ ॥
 तव दामा जाला विनविता । जि जि परिसा मारथी कथा । परी यकी विनती
 आता । करणें असे स्वामिया ॥ २५ ॥ जि हे कथा भारति अपार । एक लक्ष
 सत्ताविस हजार । ते सागता सविस्तर । मति पुरे केवि मासि ॥ २६ ॥ जि जेवि
 कथा सागता रामायण । तें शतकोटि सख्या विस्तीर्ण । तें रामदेरायालगुन ।
 सागता मनिं न बैसे ॥ २७ ॥ रावो पुढे कथा परीसतु । मागिल अनुसधान
 विसरतु । मग रावो असे विनवितु । म्हणे आइक वचन द्विजोत्तमा ॥ २८ ॥
 कथा ऐसि करीं निरोपण । जे एक वेलेच कले मजलागुन । साक्षभुतो अन्ययो
 दाउन । यथाप्रिति मज कले ॥ २९ ॥ मग तो द्विजाचा रावो । हेमाडपति
 छायामडीप वेले पाहा हो । क्षम न लगता अभिप्रावो । अवघें रामायेग
 सांगिलेत ॥ ३० ॥ जि मज यैसे करावें स्वामि । भारथि कथा बोलवावि तुहिं ।
 साक्षभुत अन्ययो जव मिं दाविं । तव कथा कले श्रोतयासि ॥ ३१ ॥ तव संत
 बोलति वचन । अरे तु कथा साग अन्वयेंकरून । जि पर श्रोते म्हणतिल
 ताकापुरतें रामायण । दाम्यानें कथा सांगितलि भारथि ॥ ३२ ॥

— महाभारत, आदिपर्व, अध्याय पहिला, ओव्या ५-३६

२

नारायणवर्णन

माया मुकट रत्नजडित । जेवी कोटी कीर्णो भानु प्रकाशत । त्या तेजें
 उजळत । दाही दिशा ॥ १ ॥ मृगनाभीदीळा कुसरी । लल्हारी रेखील
 असे हरी । गधाक्षेता घरी । घगघगिती ॥ २ ॥ भोंवया व्यक्ता जग । नीमळ
 सुरेखा पूर्ण । कमळाकार नयेन । तया पाती कोरीन ॥ ३ ॥ नासा पुष्ट सरळ ।
 अधररग गाहाळ । दतपक्ती झळाळ । रत्नजोती ॥ ४ ॥ चोलता तेज दती ।
 योज जैसी तळपती । सेवनीं कुडले शोभती । मकराकार ॥ ५ ॥ राया ते
 म्हणसिल कैसी । तरी मीन मकराकार आहूती तयासी । तयारां परियेसी ।
 रत्नजडित कुडलें ॥ ६ ॥ ते सेवनीं शोभत । परी मुजावरी तळपत । तें बोप दावीत

श्रीमृगप्रभेचें ॥ ७ ॥ आधींच रुप सावळें । बरी तेज पडे पीवळें । मग त्या
मुढाळें । सुनील रुप दीसतसे ॥ ८ ॥ तेथींचे लावण्य । राया मी काये सांगो
तुजलागुण । कोटी मयेंक येऊन । कुरवडी करीती श्रीमृगप्रभेची ॥ ९ ॥ कौस्तुभ
कठीं मीर्वत । जो समुद्रमथनीं जाला प्राप्त । चहुकरीं मीर्वत । पचायोर्ध्वें ॥ १० ॥
राया तें तु म्हणसिल कवन । तरी शर चक्र गटा पद्म जाग । पाचवें पूर्ण ।
सारग धनुश ॥ ११ ॥ त्या चहु मुजासी शोभत । बाहीं नाहेवटे रत्नजडित ।
आगोळीयास मीर्वत । जडीत मुद्रिका ॥ १२ ॥ गळा माळ वैजयंती । ते चरना
वरी असे रुळती । घनमाळा शोभती । तुळसी आत ॥ १३ ॥ आगीस पातळ
घटनाची उटी । जडीत मेसला शोभे मालगठी । अक्षइ पुष्टि । भाता असे
कासीला ॥ १४ ॥ हृदइ श्रीवच्छ पाहे । पदक शळकत आहे । उतरी कटनून
पाहे । मीरवे नाभीकमळावरी ॥ १५ ॥ तेंथं ब्रह्मयाचें जन्मस्थान । ते कटतडी
पीतानर कासीला जाग । तो जाऊन । चरनावरी असे लोळत ॥ १६ ॥ चरनीं
ब्रीदाचा तोडर रुळत । तो असुराचरीं असे मीर्वत । बाकी गर्जत । गर्जें पाइ
॥ १७ ॥ नखीं चद्रवित्रें शोभती ॥ तेंथं मुनिजनाची वीखाती । सीतल म्हणउन
असती । भक्तीजन पाइ ॥ १८ ॥

— आदिपन, अध्याय पचरिसावा, ओव्या २९-४६

३

समारोप

ऐसी श्रोतीयाप्रती । दामा करांत होता वीनती । तव व्यासरुशीन
प्रेमप्रीती । दामा हृदई असे आळगीला ॥ १ ॥ मग म्हणे वैसंपायेन । दामा
तुझीया दृष्टार्तेरुग । आमचे कथेहुग । तुझी कथा गोड जाली ॥ २ ॥ तवें
दामा करी वीनवणी । जी हेंच मयें माशा मणी । तुम्ही समर्थ मज रवा
गुणी । करा थोर ॥ ३ ॥ जी तुमचे सवसृष्टन वचन । ते मी घोळीले

ॐ नरें जमीं चद्ररेगा । (व्यकटेश स्तोत्र, ५५)

महाष्ट वाणी करण । तुम्ही तयालायुण । म्हणा जी गोड जालें ॥ ४ ॥ जी तेल गोड तयवरी जाले । जवें तूप नाही चाखीलें । तैसे माझें महाष्ट गोड जाले । जय तुमचें नाही आइवीले सवस्कृत वचन ॥ ५ ॥ जी तुमचा दृष्टात । मज आला न कळत । असो रकास काये आठवत । वचन राज नीतीचें ॥ ६ ॥ जी माझी असे अल्पमती । तयाखारीगे दृष्टात येती । येर काये राजती । तुमचीया वचनासी दृष्टात हे ॥ ७ ॥ जी तुमचें वचन सव स्कृत । तयासी गोडी मागो पीउश असे येत । तेथ माझे उग्रर दृष्टात । काये उपेगास येतील ॥ ८ ॥ मग म्हणे रुशी व्यास । दामिया वचन परायेस । अरे महाष्ट आणि सवस्कृतास । भेदु नाहीं सर्वथा ॥ ९ ॥ अरे तोये आणी पाणी । हे वेगळीक असे वचनी । परी चव्री मुजाणी । जाणीचे येकीची ॥ १० ॥ अरे तोये अल्पासी सुचले । पाणी जगासी कळलें । म्हणऊन उपभारक जाल । महाष्ट वचन राकळासी ॥ ११ ॥ अरे अल्पवीद्या जयास । तोच नादी महाष्टाम । अरे अर्जु आणि प्रकाशास । काये असे वेगळीक ॥ १२ ॥ अरे सव स्कृत मोलनी वचन । परी जगासी नीजनीनी महाष्टकरण । परी शका न पावे तयाचें मन । नाही अथासी भेदु म्हणऊनिया ॥ १३ ॥ अरे अतरी उलेखु उपजत । परी शक्याकरें चालत । तैसा उलेख जाण सवस्कृत । महाष्टी प्रग्न होतुसे ॥ १४ ॥ अगा सवस्कृत आणी महाष्टी पाहे । काये कृष्ण दुजा मोलत आहे । येर करासी काये । वित्तची आशा ॥ १५ ॥ अगा मुल ते साधलें । कृष्ण नाम वाचेसी आल । तेणे अवचेच सुध जाल । कथा अनु संधान ॥ १६ ॥ तव दामा असे विनवीत । जी तुमचें वचन येथार्थ । मज आधार असत । येव्हडाच स्वामी ॥ १७ ॥ येहरी तुमचें वचन सवस्कृत । ते श्लोक व्याख्यानी अपार प्रेमा चालत । परी नसे पुरत । मनास आयड तेथीची ॥ १८ ॥ जी तेथें महाष्ट वचनासी । म्या काये करुनी सागावे क्येसी । तुमचीया येका श्लोकासी । महाष्टी वाढती कोटी अथ ॥ १९ ॥

—आन्पिर्न, अध्याय अष्टावतारा, ओव्या ५७-७०

कृष्णदास मुद्रल

प्रस्तानना, मराठीची व रामायणाची महती

जैसे रानवट पक्षी शुक । समर्थगृही करी कौतुक । सुरस अती मानिती
 लोक । शब्द परिसोनी तयाचे ॥ १ ॥ बहुत वित्पत्ती बहुत मुद्रा । शोधिता
 साहित्यसमुद्रा । ते शब्दरत्नपरीक्षी महींद्रा । परिस अधिक तुम्ही ॥ २ ॥
 गुणश्च सुविद्य तुम्ही श्रोते । कवित्वमुद्रा योग्य तुम्ही भोक्ते । तुमचे सुपाणी
 देसोनी वक्ते । सादरीव मागती ॥ ३ ॥ तुम्ही ज्ञानजळाचे विहारे । विवेक
 वैराग्यगिरीचे हिरे । नाना भगवतकथामृता थोरें । तुम्ही सुपात्रे सर्वथा
 ॥ ४ ॥ तुमचे कृपादानजळ बोलवें । माझे बुद्धिज्ञान व्यापारवन पाल्हावे ।
 तेथें जन सकुळ निवे । नवरसफळें सेविता ॥ ५ ॥ वक्ता अतिपाडें अनुवादें ।
 आणि श्रोतयामनीं व्यप्रता नादे । तरी कविल रसराज मदे । जैसा जळोविग
 अकुव ॥ ६ ॥ गौल्यता पियूषापरिस मोठी । ऐसीं अन्नं विस्तारिलीं ताटी ।
 अमिमद भोक्त्याचे पोटी । तरी तें व्यर्थची गेलें ॥ ७ ॥ स्वर्गोगनाहूनि अधिक ।
 होतसे नृत्याचे कौतुक । सुपुतिने व्यापिले सभानायेक । तरी तें व्यर्थचि गे
 ॥ ८ ॥ जितली किन्नराची गीतशाळा । ऐसी होतसे गायनकळा । बधिरत
 ऐकल्यांच्या कणथिळा । तरा तें व्यर्थचि गेल ॥ ९ ॥ सौंदर्य पाहता लाजे
 भेनका । ऐसी शृंगारिली नायका । चिंतातुर पति आरुढे पर्येका । तरी तें
 व्यर्थचि गे ॥ १० ॥ गृहगऊनिया श्रोते हो तुम्ही । कयेसि एवढ, जैसे भृग
 पक्षी । तरीच माहा हरष व्यामी । माईल ना ऐसें वाटे ॥ ११ ॥ सपूर्ण हे
 पूजमेचि निशी । तेथें उदेला कवित्वशशी । आता तुमच्या सुखसमुद्रासी ।
 भरितें तुजळल ॥ १२ ॥ सदा साहित्यासी दद । ऐमे जोडवी जरी मणिम ।
 तरी कवित्वाचे विरे टांग । षड्वार्त जेथें अभ्र ॥ १३ ॥ मतिमदाचें
 हृदयीं साक्षेपु । तरी वाग्विलासी जडे संतापु । जैमा शून्य मदिगीं दापु ।
 पात्रळिला व्यर्थ ॥ १४ ॥ चिताभूमिसी घालिजे मटपु । कीं पका
 लाविजे रत्ननिक्षेपु । का कामधनूचे क्षीर भग्मपु । भरि जैमा ॥ १५ ॥
 गर्भोधाचें पुढ जैमा । काडुनी दाविजे आरमा । का अमृतकळाना रमु वायसा ।

कनकपात्री वाढिला ॥ १६ ॥ द्राग्यफळाचिया राशी । केलिया उध्रमुखापाशी ।
मृत्तिका भक्षिती किखले त्यासी । शर्करा हे समर्पिली ॥ १७ ॥ म्हणीनि जेथे
मूढमति साजवेळ । तेथे बुडे साहित्य सूर्यमढळ । पदार्थाचि प्रगट झळाळ ।
सरिसी लोपोनि राहे ॥ १८ ॥ दरिद्री निजले तृणसेजे । त्यातें पोडपोपचारे
पूजिजे । तेपि काव्यकुशलता बोलिजे । हृदयशून्यापुढें ॥ १९ ॥ असो
ऐसिये रीतीचें जन । वृद्ध होत्साते गळकासमान । परी न भेगवे अतर्मलीन ।
कापन्धसागर साच ते ॥ २० ॥ गुण ऐकूनि लग्नावधी । नखें न गेलती कुबुद्धी ।
येरु दोष देखोनि वृद्धी । करितील आपुलेनि मुख ॥ २१ ॥ पद्मिणीची
पवित्र पुद्गरें । सुगंध, राजसे, मनोहर । तीं पक्यासिया दूरें । काय भोगू
जागतील ? ॥ २२ ॥ जालिया वसतकृत्तु प्राप्त । वडनीं दाससाचे वेया
उद्धवत । तैसे निंदकाचें भगतमे चित्त । परकवित्त परितता ॥ २३ ॥
निंदकासी दोषाची धर्णी । परि मज दान्तसे दित अत करणी । जे पातकाचीं
करी धाळणी । मौल्यातें नेत्रोनी ॥ २४ ॥ आणि सुजनासि प्रिय गुणपुष्टी ।
दोष असल्यापरी न ये दृष्टी । जैसा कल्कु चद्राचे सपुष्टी । चमोरा चाड
पीयूषाची ॥ २५ ॥ कुरुष जननीचें वदन । पाहता न भग गळकाचे मन । ते
करिता तृती स्तनपान । रिचे ब्रोसगापुढा ॥ २६ ॥ पळे घोळिला पद्मिणी नष्ट ।
हा विचारुनी करी अळीकृष्ट । तयासि प्रिय तो परिमष्ट । म्हणउनि क्षपात
पद्मिणी ॥ २७ ॥ कोन्जळा नाहीं रुपवती । म्हणउनि कर्णासी कैसी खती । तयासीं
लागली असे प्रीती । मधुरस्वरआलापी ॥ २८ ॥ म्हणउनि सुज्जन पडितासी ।
गुणमायुर्य धेणें मासी । जैसे तोय त्यनूनि राजहसी । पयप्राशन करिजे ॥ २९ ॥
असो, ह गोलिले सहज । पूर्वी बोलिला चात्मिसराज । तचि उच्छिष्ट कथिता
बहुत लाज । लावितो महाप्राणासि ॥ ३० ॥ तरि लज्जा न लागावयाकारणें ।
वाग्देवीने तेलें घावणें । कथामार्गी चालता उणें । पडो नेदी सर्वथा ॥ ३१ ॥
उपमा लालित्य अर्थगौरव । तचि जागावें शुद्धमुद्रावित्त । ज्याचिये गर्भी
जे जे भाव । तेचि चतुरीं निग्रहनि ध्यावे ॥ ३२ ॥ जैसे पद्मगर्भीचे पराग ।
येक भोगू जागती भृग । तेथे काय करावे मातंग । वृथा पुष्टक नाशक ॥ ३३ ॥
जे कवित्वीं नाहीं व्युत्पत्तिमिलानु । ते कथेसि कैचा तुमळ रमु ? । तरा ओता
नव्हे उदासु । ऐसें बोलिलें पाहिजे ॥ ३४ ॥ बोलिजेळ आता बोलणें । परि

सतां प्रणिक्तां होय पारणें । ये पदप्रबंधींची अक्षरें गुणें । आणित्ती रत्न
 पुंसासी ॥ ३५ ॥ नाना अक्षरें नवरसालें । कथाकल्पवल्लीचीं फळें ।
 जयांचे भाग्य आगळें । ते स्वइच्छे सेविती ॥ ३६ ॥ कथा
 रामायणी विचित्र । वाराणसीपरिस सुक्षेत्र । विचारिता होय पवित्र ।
 गंगेहूनु आगळी ॥ ३७ ॥ सुधास्त्राहूनि शौल्य । क्षीरनिधीपरिस सखोल ।
 उत्तम रत्नाहूनि अमोल्य । कथा रामायणी ॥ ३८ ॥ शीतकराहूनि शीतळ ।
 तमातकापरीस तेजाळ । व्योमाहूनि विशाळ । अर्थविपयीं ॥ ३९ ॥ कंदर्प-
 फांतीपरीस निर्मळवती । वैकुण्ठवनितेपरी भाग्यदेती । गौरीच्या अपेक्षा
 गुणवंती । शिवासि प्रिय होय ॥ ४० ॥ गौरीहूनि आगळी गुणें । शिवासि
 प्रिय पदार्थी कवणें । म्हणऊनि श्रोतयांचें आक्षेपणें । सहजेचि पैं आलें
 ॥ ४१ ॥ वक्ता विनवी जोडला करीं । जें मथन जालें क्षीरसागरीं । तें हालाइत
 निघालें बाहेरि । तेणें सुष्टी आहाळली ॥ ४२ ॥ ऐसें देखोनि शिव-
 दयाळ । मग प्राशन केले हालाइल । तेणे तनु निर्मळ । गदगदों पैं लागली
 ॥ ४३ ॥ पुढें पिनाकपाणी काय करी । शीतळ गंगा शिरी धरी । तिणें
 न निवेचि, मग मौळिचा पारी । चंद्रकळा ठेविलि ॥ ४४ ॥ फलद
 नव्हे ऐसेपरीही प्रेतन । मग त्या हिमालयाचें कन्यारत्न । तिशी शिव
 दे आर्त्तिमान । परि न तुटे उणता विषाची ॥ ४५ ॥ मग तेणें कैलासनाथें ।
 रामकथा आगिली श्रवणपथें । कंठीं धरिली मुग्धत्वाथें । तेणें सर्वांग निवाळें
 ॥ ४६ ॥ ऐसी ही कथा रामायणी । भक्तिज्ञानवैराग्यवेणी । प्रयाग वाल्मिकाची
 वाणी । पूर्वदत्तें प्राप्त होय ॥ ४७ ॥ तरी या वाल्मिकप्रहरीचा महिमा ।
 बोल्लेजि तितुक्या न्यून उपमा । जें भविष्य काव्य रघुत्तमा । रायाचें कथिलें
 ॥ ४८ ॥ महाभाग्य हें अर्थतुष्ट । वाल्मिकीकृत, शिव मानिलें श्रेष्ठ । तेचि
 परिसा मान्हाट्ट । भज्छेदक मुपद्राते ॥ ४९ ॥ मान्हाट्ट ऐसे वाटे लोका ।
 परि ते वाल्मिक काव्याची शुद्ध टीसा । येऊ येऊ अक्षरें ऐका । महापातकें
 नाशती ॥ ५० ॥ आणिकें नाना व्रतें तपें । आचरता बहुत कष्टरुपें । पुढे
 क्लेशांतीं पूर्वसंकल्पें । इच्छाफळ पाविजे ॥ ५१ ॥ तैशी कथा नव्हे रामाची ।
 परिसतां पीयूषापरि रुची । आणिक हे चहू अर्थाची । फळें भोगवित असे
 ॥ ५२ ॥ कथापंथी महागुणवचनें । परि हीं रसिकें अतिगहनें । जैशी यन-

मक्षिकांची वदने । मधूतें खवती ॥ ५३ ॥ नाना, संस्कृत हें चंद्रमंडळ । महाराष्ट्र
चंद्रिका केवळ । संस्कृत स्वार्ताचें जळ । मराठी मुक्ताफळे ॥ ५४ ॥ जैसे
दधीचें मथन केलें । त्यातूनि नवनीत निवडिलें । तैसे संस्कृतापासुनि जाडले ।
महाराष्ट्रकवित्व ॥ ५५ ॥ इक्षुदंडु रसनायकु । शर्करा पुढें तयाचा पाकु । गोडीचा
विचार अधिकु । रसनायसी जाणावी ॥ ५६ ॥ आमुची देशभाषा मराठी । वास्तव्य
प्रतिष्ठान गोदातटी । म्हणौनु कौतुकें वचनराट्टी । ऐसी पदोत्तरांची ॥ ५७ ॥
असो हें बोलणें वावुरो । आतां वंदूं कयेचेनि मागें । श्रोतियाचे मंडळ साहित्य-
रंगे । शृंगारुं हळूहळू ॥ ५८ ॥ विचित्र वाल्मीकीनें कथिलें । मागें सुंदरफण्ड
संपादिलें । आतां युद्धकांड आरभिलें । जें अपूर्व सप्तमध्यें ॥ ५९ ॥
रत्नमाळेचा मध्यमणि । कीं ग्रहसमुदायामाजी तरणि । तैसें युद्धकांड रामायणी ।
रसाल बहुसाल ॥ ६० ॥ ऋषेश्वराची त्रैसली सभा । सूर्य लोपे त्यांचिया प्रभा ।
कोटि चंद्रासम, धवळीत शोभा । उजळल्या दाहि दिशा ॥ ६१ ॥ मनें सृष्टी,
मनें संहार । ऐसा येकयेक ऋषेश्वर । पृथकें सागता होईल विस्तार । कथा
पडेल पाल्हाळी ॥ ६२ ॥ ऐसिया ऋषेश्वराप्रती । वदे वाल्मिनिगिरा सरस्वती ।
तेचि गौरीस उमापती । बैलासीं सांगतु ॥ ६३ ॥ ब्रह्मा वदे नारदाज्वळी ।
आणि वासुकी परिसतु पाताळी । तरि रामकथा भूमंडळी । पवित्र जन
परिसती ॥ ६४ ॥ मन्हाटी वक्तृत्वीं असे रुची । ऐसी संस्कृतानाजी कैची ।
यद्विषयीं स्वर्ग दृष्टाताची । साक्षी आइका ॥ ६५ ॥ इति श्रीयुद्धकांडकथा
रामायणी । वाल्मीकीकृत भवत्तारिणी । ते परियेसा श्रवणी । कृष्णदास
मुद्रल म्हणे ॥ ६६ ॥

— रामायण, युद्धकांड, प्रसंग पहिला, ओव्या ४९-११४

एकनाथ

१

पदे-गौळणी

१. ऐक ऐक सपये चाई । नवल मी सागू काई ॥
 त्रैलोक्याचा धनी तो हा । यशोदेसी म्हणतो आई ॥
 देवकीने* वाहिला । यशोदेने पाळिला ॥
 पाडवाचा बदिजन । होउनीया राहिला ॥
 ब्रम्हाडाचा साठपण । योगियाचें निबधन ॥
 चोरी केली म्हणुन । उखळासि बधन ॥
 सकल तीर्थें जया चरणी । सुलभ हा शूलपाणी ॥
 राधिकेसि म्हणे । तुझी करिनि वेणिफणी ॥
 शरण एका जनार्दनी । कैवल्याचा मोक्षदानी ॥
 गाई गोप गोपी बाळा । मेळविले आपलेपणी ॥
२. फशि मी जावू वृंदावना । मुरली वाजवी कान्हा ॥
 पैलतिरीं हरि वाजवी मुरली । नदि भरली यमुना ॥
 कासे पीतांबर कस्तुरी टिळक । कुडल शोभे काना ॥
 काय करू चाई कोणाला सागू । हरिनामाची सागड आगा ॥
 नदाच्या हरिनें कौतुक वेले । जाणें अतरिच्या खुणा ॥
 एका जनार्दनी म्हणा देव । महात्म्य कळेना कोणा ॥
३. माझा कृष्ण देखिला काय । कुणीतरी सागा मे ॥ धृ ॥
 हार्ती घेऊनिया फूल । अगणि रागत आहे मूल ।
 होते सारवीत मी चूल । कैशी भूल पडियेली ॥ १ ॥

* देवकीयें उदरीं वाहिला । यशोदे सावासे पाळिला ।

शेखी उपेगा गेला । पान्बासी ॥ -ज्ञानेश्वरी, अ ६।१३७

माथा शोभे पिंपळपान । मेघवर्ण ऐसा जाण ।
 त्याला म्हणती श्री भगवान । योगी ध्यान विश्रांती ॥ २ ॥
 सगे घेउनी गोपाळ । बाळ खेळे अळुमाळ ।
 पार्यी पोल्हारे झळाळ । गळा माळ वैजयंती ॥ ३ ॥
 एका जनार्दनी माय । घरोघराप्रती जाय ।
 कृष्णा जागावे तें काय । कोणी सागा रे ॥ ४ ॥

४ गौळणी गा हाणें सागती यशोदेसी ।
 दहीदूध खाउनीया पळुनि जातो हृषिकेशी ॥ १ ॥
 लाडका हा कान्हा बाई । तुझा तुला गोड वाटे ॥
 याच्या खोडी किती सागू । महीपत्र सिंधु आटे ॥ २ ॥
 मेळवोनी गोपाळ । घरामध्ये शिरे कान्हा ॥
 धरु जाता पळुनी । जातो यादवाचा राणा ॥ ३ ॥
 ऐसें मज याणें पिसे । लावियलें सागू काई ॥
 एका जनार्दनी । काया वाचा मनें पार्यी ॥ ४ ॥

५ फसा मला टाकुनी गेला राम ॥
 रामाविण जिव व्याकुळ होतो । सुचत नाहीं काम ॥ १ ॥
 रामाविण मज चैन पडेना । नाहीं जिवसि आराम ॥ २ ॥
 एका जनार्दनी पाहुनी डोळा । स्वरूप तुझें घनश्याम ॥ ३ ॥

६ भुलविलें वेणुनांद । वेणु वाजविला गोविंद ॥
 पागुळले यमुनाजळ । पक्षी राहिले निश्चळ ॥
 तृणचरें लुब्ध जालीं । पुच्छ वाहूनिया ठेली ॥
 नाद न समार्ये त्रिभुवनी । एका भुलला जनार्दनी ॥

७ वारियानें कुडल हाले । डोळे मोडित राधा चाले ॥
 राधा पाहुनि भुलले हरी । बैल दुभे नशायरी ॥
 हरि पाहुनि भुलली चित्ता । राधा घुसळी डेरा रिता ॥
 मन मिनलेसे मना । एका भुलला जनार्दना ॥

अज्ञान-दंभावर प्रहार

१. कलिमार्जी दैवतें उघड दिसती फार ।
 नारळ आणि शेंदूर याचा भडिमार ॥
 लटिका भक्त लटिका देव लटिके सर्व वाव ।
 सात धान्याचे धपाटे काय साचा बडिवार ॥
 तेल राधा मागनी मलिदा बरती काळ कुकू ।
 फर्जीतपोर ऐसे देव तयाचे तोंडानर थुंफ ॥
 एका जनार्दनीं सर्वभायें सोपा पढरिराव ।
 तया साद्योनी कोण पुसे या देवाची माव ॥
२. म्हणती देव मोठे मोठे । पूजिताती दगड गोटे ॥
 कष्ट नेगती भोगिती । बहा दगडाते म्हणती ॥
 जीत जीवा करुनी वध । दगडा दारिती नैवेद्य ॥
 राडा पोरें मेळ जाला । एक म्हणती देव आला ॥
 नाक घामुनी गव्धार । देवा म्हणती गुन्हेगार ॥
 एका जनार्दनीं म्हणे । जन भुललें मुखपणें ॥
३. येऊनी नरदेहा भूतातें पूजिती । परमात्मा नेगती महामूर्ख ॥
 दगडाच्या देवा सेदुराचा भार । दारिती बडिवार पूजनाचा ॥
 राडा पोरें घेती नवसाचे बगाड । नुगवे लिगाड तयाचेनी ॥
 आपण बुडती देवा बुडविती । अतक्राळीं होती दैन्यराणे ॥
 एका जनार्दनीं ऐसिया देवा । जो पूजी गाढवासम होय ॥
४. भजन चालिलें उफारटें । कोण जाणे रारें रोटें ॥
 अग्निहोत्राचा सुकाळ । बडा पिंपळासी काळ ॥
 तिन्ही देव पिंपळात । अग्निहोत्रीं वेला घात ॥
 म्हणति सोमयाग करा । मुख धरुनी मेंढा मारा ॥

शेंदुर माखूनिया धोंडा । चाळविती पोरे राडा ॥

एका जनार्दनीं नेम । सर्वोदायीं पुरुषोत्तम ॥

आता मानभाव झाला भिक्षा वाढा आई भिक्षा वाढा राई ॥ धु ॥

मुळीचाची मानभाव वस्त्रे काळीं वेलीं ।

कोरके मागून शोळी भरली । उलटी काठी धरली ॥ १ ॥

सोन्यारुप्याचे देव आम्ही मोडूनिया खाऊ ।

शेंद्राचे देव आम्ही दृष्टी न पाहू ॥ २ ॥

एका जनार्दना मानभाव झाला ।

शोळीवरती शोळी ठेउनी गडबडगुडा वेल ॥ ३ ॥

२

स्फुट अभंग

१. श्रीशानदेवें येउनि स्वप्नत । सांगितली मात मजलागीं ॥
दिव्य तेज पुज मढनाचा पुतळा । परब्रह्म येवळ घोलतसे ॥
अज्ञानवृक्षाचि मुळी कठासि लागली । येउनि आळदीं काढी वेगीं ॥
ऐसे स्वप्न होता आला अलकापुरी । तव नदीमाझारा देखिलें द्वार ॥
एका जनार्दनीं पूर्वपुण्य फळलें । श्रीसद्गुरु भेटले शानेश्वर ॥

२. दामार्जाचा भाव पाहुनी श्रीहरी । अनामिक निर्धारी स्वयें जाला ॥
घेऊनिया द्रव्य निघाला श्रीहरी । जोहार जोहार करी पातशहातें ॥
द्रव्य देउनीया गसीद घेतली । भक्ताची माउनी मिटावाई ॥
एका जनार्दनीं भक्ताचियासाठीं । घावे पाटोपाटीं भक्ताचिया ॥

३. चोरियाची भक्ती कैशी । प्रेम आवड रेवासी ॥
दोर ओढी त्याचे घरीं । नीच काम सर्व करी ॥
त्याचें स्त्रीचें बाळतपण । स्वयें करी जनार्दन ॥
ऐसी आवड भक्ताची देखा । देव भुलले तथा सुखा ॥
नीच याती न मनीं काहीं । एकाजनार्दनी भुलला पाहीं ॥

४

आरती

ओवाळू आरती मदन गोपाळा । श्यामसुंदर गळा वैजयंती माळा ॥ ध्रु ॥
 चरणकमल ज्याचें अतिसुन्दर । ध्वज वज्राशुभ चरणीं व्रीदाचे तोडर ॥
 नाभीकमली ज्याचे ब्रह्मयाचें स्थान । हृदयीं पटक शोभे श्रीरत्नलाळन ॥
 मुराकमळ पाहता सूर्याच्या कोटी । मोहियेलें मानस कोंडाली दृष्टी ॥
 जडित भुगुट ज्याचा दैदिप्यमान । तेणें तेज कोदले अवघें त्रिभुवन ॥
 एका जनार्दनीं देखियेलें रूप । रूप पाहं जाता जाहलें तद्रूप ॥

५

जोहार

१. मी सतागरीचा महार । करितो जोहार ॥ ध्रु ॥ निवेक नाईक माझें नाव ।
 मीपण आलं अहंभाव । पंचभुताचा बसवी गार । रस्ते चार ॥ १ ॥
 आत्मा धनी पाटीलवाना । मनाजी पाड्या चालवि गावा । बुधाजी शेन्या
 बळकट रावा । घरात बसली आशा भावा । खेळवी पोर ॥ २ ॥
 दहा इद्रियें नऊ वेशी । राहातो दहावे खीडकीपासीं । माझा मीच मूळ
 मिरासी । लभ सदगुरुचरणापाशीं । सार निचार ॥ ३ ॥ कौल शेत
 वर्षांचे मूळ । काम देशपाड्या राळ । मोघ देशमुख सळ । नेणें सरनार
 ॥ ४ ॥ हिशोब पडेल जमा सरकारी । येइल यमाजीची स्वारी । जीवाजी
 धरुनी कारभारी । ओस पडेल नगरी स्वारीं । देतील मार ॥ ५ ॥ शेवर्फी
 नाहीं तुमचें घड । पडेल चौन्यासीचे फोड । मी तो राहिन एकीकडे ।
 सीपाजीवर घातलें साकडें । सागतो आ रे ॥ ६ ॥ आवडी रागा मजवर
 हेत । मीच करीन तुमचे हीत । सतागग लग्ना चित्त । म्हणे एका
 जनार्दन निवेकनाथ ॥ ७ ॥

२ ब्रह्माजी पाटील यासी सागा जोहार । पाटलीन आवाचा डेंना जाला फार ।
 अवघा गावगुडी कारभार । आयाजी करिती कि ॥ १ ॥ आवाजीचे साच
 वेसन सोटी । रागती करा सदेह रोटी । सहज कारभाराची आगवाटी ।
 मज नफगसी उजवे टिठी । पाहू नका कीं ॥ २ ॥ कामधामाचा उलगडा
 करतो । आल्या गेल्यासी ज्ञान देतो । राहे रहतीचें घर राखितो । हे
 कष्ट सान काय माय बाप ॥ ३ ॥ कितीकासी लाकड द्यावी । दिंग शिंगुटी
 म्याच पुरवावी । फजिती राग्युकीची सोसावी । ही गोष्ट सान कीं ॥ ४ ॥
 मेला पायस तोमरे माथा । जीव कष्टला त्रिगारी वाहता । चवऱ्याऐशीं
 लक्ष गावें हिंडता । हें दु ख सान कीं ॥ ५ ॥ बुळगडी थोटपणारीं आले ।
 घटते देईनासे जाले । पादर टाकुनी पळाले । तरी मिराशिचें लिगाड
 कीं ॥ ६ ॥ न होईना मातीचा पेंडुळा । जनोना खायाचा मायडळा ।
 राजा घेउनी पूर्वस्थळा । जाईन कीं ॥ ७ ॥ मिरास सर्वस्व कळली सारी ।
 हाक घेउनी जादन गडानरी । रामजी नावाचे दरबारी । इतकत सारी
 सागेन कीं ॥ ८ ॥ मिरास सर्वस्व कळली । पान्नीण आवा धनीन
 जाली । दिवाणदागचीं तोंडें मारलीं । तेथे आमुचा पाड काय कीं ॥ ९ ॥
 कोणी म्हणती देऊ लक्षा । मी नव्हे आजकाल्चा । माझा वृत्तात साचा ।
 तो बडिलासी सागेन कीं ॥ १० ॥ पालीं गारीं पान्नीण आवा विवसी ।
 ती आगुनेदी सादेनासी । सारे म्हणती मोकासी । आम्हास तिजपारीं
 धाडिता कीं ॥ ११ ॥

६

जरासन-पराभयानंतर

यादवा यश आले गाढें । पळता न पाहे मांगेपुढें । रथ राज साडून
 घोडे । वीर गाढे पळाले ॥ १ ॥ पळता पडताती चेंगाटी । योद्धे नव्हे आम्ही
 चहाडी । उल्लिभदे निरपरवडी । खलुगडी थोपियेली ॥ २ ॥ नगराचा
 वडील भावो । तेणें केला जी गौरवो । पाठी तावड्या करुनि पाहा वो । राये

रावो ग्रेळविले ॥ ३ ॥ निज प्राप्तीसी विन्मुख । युद्धी झाले पराङ्मुख । राने
 नरवीर अनेक । पळता दुसऱा पावले ॥ ४ ॥ देह लोभिये त्रापुर्ण । पार्थी
 ममतेनी वेडी । विस्मरणाची सरस तोंडी । जरें मुखकुडी घालिती ॥ ५ ॥
 अत्यंत प्रलय करिता देस । स्वर्पणें दिघली हाक । पोटीं घेऊनिया धाक ।
 एक एक पळाले ॥ ६ ॥ साडिली पुरुषार्थाची लुगडी । केवळ नागर्वा उघडी ।
 विन्मुख पडतीं उघडीं । मेलीं मडीं होऊनि ठेली ॥ ७ ॥ चहु पुरुषार्था न
 होय वाट । केवळ नरस्तुतीचे भाट । करिती युत्तिची सत्पत् । भिकें शेर
 भरू आले ॥ ८ ॥ एके लटिके कम्बुनि सत । धरणें धरू अस बोलत ।
 आम्हासी विन्मुख जगन्नाथ । जीवघात करू नका ॥ ९ ॥ नवविध साहूनि
 छुराडी वेगीं । प्रपच रास लाविती अर्गीं । लक्ष चुकोनी झाले योगी । भिके
 लागीं दिग्वया ॥ १० ॥ एक मरणाचेनि धाकें । काखे लोभाचें चोंडुकें ।
 प्रपचगाधळाने हरिस । उदो म्हणुनि नाचती ॥ ११ ॥ एकीं धाक घेतला
 भारी । धनलोभें कापवीत टिरी । अधर्म दोले वाजती शिरीं । मुखीं उच्चार
 नकाव ॥ १२ ॥ कामरडेरयापुढें । एक कुत्तरें झालं गाढे । कोणी
 आलिया दारापुढें । वगवसूनि रोकडे उठती ॥ १३ ॥ एक झाले कापडी ।
 सलोभ लोभ रगविली दुर्गती । धरुनि जीवित्याची गोडी । तीर्थ परवडी
 सागती ॥ १४ ॥ पळता न पळवे निश्चित । म्हणोनि बैसले ध्यानस्थ । पूजा
 लोकाची बाळित । भोगी चित्त ठेवोनिया ॥ १५ ॥ दातीं तृण सोडिती पाही ।
 एक म्हणती आम्ही गाई । पक्ष जाइलो मनुष्यदेही । अभक्ष्य पाही भक्षिती
 ॥ १६ ॥ केवळ देहलोभासाठीं । मोक्षभियेसी पडिली तुटी । युद्धी पळालिया

द्वंद्वयुद्ध । मेहुणेपणाचा विनोद । अतिविनोद निरुताचा ॥ २३ ॥ पुढील
कथा अतिगहन । रसाळ आहे अनुसधान । एका विनवी जनादेन । सावधान-
वृत्ती परिसावे ॥ २४ ॥

—रविमणीस्वयंवर (इ. स. १५७१), प्रसंग अकरावा, ओव्या ५०-७३

७

भागवताची प्रस्तावना

पाहोनि दशमाचा प्रांत । एकादशाचा उदया भात । एकादशावरी
जगनाथ । ग्रंथार्थ आरंभी ॥ १ ॥ म्हणोनि एकादशाची टीका । एकादशीस
करी एका । ते एकपणाचिया सुटा । फळेले देला एकत्वे ॥ २ ॥ आतां वंदूं
महाकवी । व्यास वाल्मिक भार्गवी । जयातें उशना कवी । पुराण गौरवी
घोलिजे ॥ ३ ॥ तिहीं आपुलिये व्युत्पत्ती । यादयाची माझी मती । हेचि
जरीतसें विनंती । ग्रंथ समाप्ती न्याय्या ॥ ४ ॥ वदु आचार्य शंकर । जो कां
ग्रंथार्थविवेकचतुर । सारुनि कर्मठतेचा विचार । प्रबोधदिनकर प्रका-
शला ॥ ५ ॥ आतां वंदु श्रीधर । जो भागवतव्याख्याता सधर । जयाची
टीका पाहतां अपार । अर्थ साचार पैलाभें ॥ ६ ॥ इतरही टीकाकार । काव्यमते
विवेकचतुर । त्याचें चरणीं नमस्कार । प्रथा सादर तिहीं होआवें ॥ ७ ॥
वंदु प्राकृत कवीश्वर । निवृत्ति प्रमुख ज्ञानेश्वर । नामदेव चांगदेव वटेश्वर ।
ज्यांचें भाग्य थोर गुरुकृपा ॥ ८ ॥ जयांचे ग्रंथ पाहतां । ज्ञान होय प्राकृतां ।
त्यांचे चरणीं माथा । निजात्मना निजभावं ॥ ९ ॥ संस्कृत ग्रंथमते ते
महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी । नवी जुनी म्हणानीं । कैनेनि कैवी
सुवर्णसुमने ॥ १० ॥ कपिलेचें म्हणवें क्षीर । मा इतराचें तें काय नीर ।
वर्णस्वादें एकचि मधुर । दिसे साचार सारितें ॥ ११ ॥ जे पात्रिजे संस्कृत
अथें । तेंचि लाभे प्राकृते । तरी न मनावया येथे । विप्रमचि ते कार्यी ॥ १२ ॥
का निरंजनी वसला गवो । तरी तोचि सेवकां पावत आगो । तेथें सेवामि न
वचतां पहा हो । दंडी रावो निजभृत्या ॥ १३ ॥ कां दुबळी आगि समर्थ ।

रावो ब्रोळविले ॥ ३ ॥ निज प्राप्तीसी विन्मुख । युद्धीं झाले पराङ्मुख । राने
 नरवीर अनेक । पळता दुस पावले ॥ ४ ॥ देह लोभिये चापुर्डी । पार्थी
 ममतेची वेडी । विस्मरणाची सरस तोंडी । जरे मुखुडी घालिती ॥ ५ ॥
 अत्यंत प्रळय करिता देस । सर्कर्णें दिघली हाक । पोर्ती घेऊनिया धाक ।
 एक एक पळाले ॥ ६ ॥ साडिली पुरुषार्थाची लुगडी । केवळ नागवीं उघडीं ।
 विन्मुख पडतीं उघडीं । मेळीं मडीं होऊनि ठेली ॥ ७ ॥ चहु पुरुषार्थी न
 होय वाग । केवळ नर स्तुतीचे भाट । करिती युत्तिची सगपट । भिकें पो
 भरू आले ॥ ८ ॥ एके लटिके करुनि खत । धरणें धरू असे बोलत ।
 आम्हासी विन्मुख जगन्नाथ । जीसघात करू नका ॥ ९ ॥ नवविध साडूनि
 लुगडी घेगीं । प्रपच रास आविती अर्गीं । लक्ष चुकोनी झाले योगी । मित्रे
 लग्नीं हिंडावया ॥ १० ॥ एक मरणाचेनि धाकें । वाखे लोभाचें चोंडुकें ।
 प्रपचगाधळाचे हरिख । उदो म्हणूनि नाचती ॥ ११ ॥ एकीं धाक घेतला
 भारी । धनलेमें कापवीत टिरो । अधर्म टोले वाजती शिरीं । मुरीं उच्चार
 नकाव ॥ १२ ॥ कामरुडेरायापुढें । एक कुतरें झालें गाढें । कोणी
 आलिया दारापुढें । वससूनि रोकडे उठती ॥ १३ ॥ एक झाले कापडी ।
 सलोभ लोभें रगविली लुगडीं । धरुनि जीवित्याची गोडी । तीर्थ परवडी
 सागती ॥ १४ ॥ पळता न पळवे निश्चित । म्हणोनि नैसळे ध्यानस्थ । पूजा
 लोकाची वाळित । भोगी चित्त ठेवोनिया ॥ १५ ॥ दातीं तृग तोंडिती पाही ।
 एक म्हणती आम्ही गाई । पशू जाहलो मनुष्यदेही । अभक्ष्य पाही भक्षिती
 ॥ १६ ॥ केवळ देहलोभासाठीं । मोक्षत्रियेसी पडिली तुगी । युद्धीं पळालिया
 पाठीं । आपदा मोठी वीरासी ॥ १७ ॥ यादववीर जगजेठी । न लागती पळत्याचे
 पाठीं । भेडे न पाहतीच दृष्टी । उठाउठी पळाले ॥ १८ ॥ रणीं जिविले
 महाशूर । तुरें वान्नी अपार । निजयी झाले यादववीर । जयजयकार प्र
 तेल ॥ १९ ॥ वीर सागनी युद्गगोष्टी । साडिल्या कन्याच्या गाठीं । उल्हास
 भीमर्जीच्या पोरीं । हरिखसृष्टी न समाये ॥ २० ॥ आपुलें न पडती रणीं ।
 ऋघू आले नार्हात कोणी । राजे गेले जी पळूनीं । भीमर्जी मनीं हरिखली ॥ २१ ॥
 पुढें होईल विनोदकथा । युद्ध रुक्मिया कृष्णनाथा । तया विनोदाचिया अर्थां ।
 संती परमार्था परिमार्चें ॥ २२ ॥ आता कृष्ण रुक्मिया सनद्ध । दोघा होईल

द्वयुद्ध । मेहुणेपणाचा निनोद । अतिनिनोद निमराचा ॥ २३ ॥ पुढील
क्या अतिगहन । रसाळ आहे अनुसधान । एका विनवी जनार्दन । साधन
वृत्ती परिसावे ॥ २४ ॥

— रुक्मिणीस्वयंवर (इ. स. १५७१), प्रसंग अकरावा, ओव्या ५०-७३

७

भागवताची प्रस्तावना

पाहोनि दशमाचा प्रादू । एकादशाचा उदया आदू । एकादशावरी
जगन्नाथू । ग्रथार्थू आरभी ॥ १ ॥ गृहोनि एकादशाची टीका । एकादशीस
करा एका । ते एकपणाचिया सुखा । फटेल देखा एकत्वे ॥ २ ॥ आता वदू
महाकवी । व्यास धात्मिक भार्गवी । जयातें उशना कवी । पुराण गौरवी
नेलिजे ॥ ३ ॥ तिहीं आपुलिये व्युत्पत्ती । यादवावी माझी मवी । हेचि
करीतसें विनती । ग्रथ समाप्ती न्याय्या ॥ ४ ॥ वदु आचार्य शंकर । जो का
ग्रथार्थवियेकचतुरू । सारुनि कर्मठतेचा विचारू । प्रबोधनिनरू प्रका
शला ॥ ५ ॥ आता वदु श्रीधर । जो भागवतव्याख्याता सधर । जयाची
टीका पाहता अपार । अर्थ साचार पंलाभ ॥ ६ ॥ इतरही टीकाकार । काव्यमते
वियेकचतुर । त्याचें चरणीं नमस्कार । ग्रथा सादर तिहीं होआर्ये ॥ ७ ॥
वदू प्राहुन कवीश्वर । निवृत्ति प्रमुख ज्ञानेश्वर । नामदेव चागदेव वटेश्वर ।
प्राचें भाग्य थोर गुरुकृपा ॥ ८ ॥ जयाचे ग्रथ पाहता । ज्ञान होय प्राहुता ।
तयाचे चरणी माया । निजाल्मता निजमावे ॥ ९ ॥ सस्कृत ग्रथमते ते
महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी । नवी सुनी गृह्यावी । कैमेनि नेनीं
सुपर्णसुमने ॥ १० ॥ कपिलेचें गृह्यार्थे धीर । मा इतराचें त काय नीर ।
वर्णनादें एकचि मधुर । दिसे साचार सांगित ॥ ११ ॥ जे पारिजे सस्कृत
अथे । तेंचि लागे प्राहुतें । तरी न मनाय्या येथ । विषमचि तं कार्यी ॥ १२ ॥
का निरनगी प्रसला रावो । तरी तोचि सेवका पावत ठावो । तेथ सेवेसि न
वचता पहा हो । टडी रावो निजभृत्या ॥ १३ ॥ का दुमळी आगि समर्थ ।

दोहींस रायें घातले हात । तरी दोर्घीसही तेथ । सहजें होत समसाम्य ॥१४॥
 देदाभापावैभर्वे । प्रपचपदार्था पालटलीं नावें । परि रामकृष्णादि नामा नव्हे ।
 भापावैभर्वे पालटू ॥ ६५ ॥ सस्कृतवाणी देवें केली । परि प्राकृत काय चोर
 पासोनि शाली । असोतु या अभिमान भुली । कृथा बोलीं काय काज ? ॥१६॥
 आता सस्कृता किंवा प्राकृता । भापा झाली जे हरिकथा । ते पावनचि
 तत्त्वता । सत्य सर्वथा मानिली ॥ १७ ॥ वढु भानुदास आता । जो का
 पितामहाचा पिता । ज्याचेनि वश भगवता । झाला सर्वथा प्रियकर ॥ १८ ॥
 जेणें बालपणीं आकळिला भानु । स्वयें जाहला चिद्भानु । जितोनि मानामि
 मानु । भगवत्पावनु स्वयें झाला ॥ १९ ॥ ज्याची पदबध्नाप्राप्ती । पादो आली
 श्रीविठ्ठलमूर्ती । कानें कुडलें जगजोती । करिता रातीं देखला ॥ २० ॥
 तया भानुदासाचा चक्रपाणी । तयाचाही सुत सुलक्षणी । तया सूर्य नाम
 ठेवुनी । निजीं निज होउनी भानुदास ठेला ॥ २१ ॥ तया सूर्यप्रभांप्रतापकिरणीं ।
 मातें प्रसवली रुक्मिणी । म्हणौनि रघुमार्द जननी । आम्हालागुनी
 साचचि ॥ २२ ॥ हे ग्रथारभकाळा । बदिळी पृथ्वीमाळा । धन्य निजमाग्याची
 लीळा । आलों वेणवकुळा जन्मोनी ॥ २३ ॥

— भागवत (इ स १५७३), अध्याय पहिला, ओव्या ११४—१३६

८

प्रलयमाल

सूर्योदयेसीं दिवसरिथती । लोटल्या अवश्य पावे गती । तेरा झालिया
 उत्पत्ति स्थिती । प्रलयाची प्राप्ती अवश्य पावे ॥ १ ॥ एव पावल्या प्रलयनेष्ट ।
 खवळे अनादि निधन काळ । तो महाभूतेसीं भूगोळ । नाशार्थ प्रमळ प्रताप
 माढी ॥ २ ॥ तेथ जें जें स्थूलाकारे व्यक्त । तें तें करू लागे अव्यक्त । जेजि
 पेरिले पिकोनि शेत । स्वयें वाळत उष्णफळीं ॥ ३ ॥ तृणादि नाना बीजे
 क्षिती । स्वभाजें वापरिये विरुदती । तेचि शारदिये नाना व्यक्ती । सफळितें होती

सुपुष्ट ॥ ४ ॥ तेचि ग्रीष्माच्या अंती । फळमूळ मोडोनि व्यक्ती । बीजें लीन
 होती क्षिती । तैशी काळगती ससारा ॥ ५ ॥ जेवीं वसताचे ऐलीकडी ।
 वृक्षासी होय पानझडी । तेवीं ब्रह्मादिकाची परवडी । काळ शोडी निज सत्ता ॥ ६ ॥
 जेवीं का वाळलिया शेत । कृपीवल्लु मळूं लागे समस्त । तेवीं अव्यक्ताचें
 अव्यक्त । काळ त्वरित करूं लागे ॥ ७ ॥ तेच अव्यक्त करिती स्थिती ।
 राया सागेन तुजप्रती । काळाची क्षोभक शक्ती । प्रळयाचे प्राप्तीपूर्वी पावे ॥ ८ ॥
 काळा क्षोभाचिये दृष्टी । शतवर्षे अनावृष्टी । तेणें अत्युल्लेखें आटे सुष्टी ।
 पृथ्वीच्या पोटी काहीं नुरें ॥ ९ ॥ प्राणिमान निमाले देस । वनें वाळुनी
 जाहली रास । बिंदुमान न मिळे उदक । यापरी लोक । आटिले काळें ॥ १० ॥
 तंव द्वादशादित्यमेळा । मंडळीं झाला एक वेळा । तेथींच्या किरणीं प्रगळीं ।
 त्रैलोक्या सकळा सतत केले ॥ ११ ॥ येती उण्याचिया आह्या । होती
 पर्वताच्या लाह्या । तेणें धरातळ लवलाह्या । भस्म झालें राया महाउष्णें ॥ १२ ॥
 उष्णें तापलें पृथ्वीतळ । पोळलें शेषफणामडळ । तें सहस्रमुखें विपानळ ।
 अग्निकडोळ वमिता झाला ॥ १३ ॥ पाताळतळीं हूनि देखा । ऊर्ध्वमुख
 अग्निशिखा । जाळीतचि तिहीं लोकां । उठिला भडका अनिवार ॥ १४ ॥
 क्षोभें दिघला फुकारा । सहस्रमुखें सुटला वारा । तो साह्य झाला त्या वैश्वानरा ।
 जाळीत दिगंतरा वादला बगवा ॥ १५ ॥ स्वर्ग आणि पाताळतळा । कवळूनि
 उडल्या अग्निज्वाळा । तंव प्रलयकार्या मेघमाळा । क्षोभल्या त्या काळा अति
 दुर्धरा ॥ १६ ॥ गृह्णाल तेथ मोठमोठे । वर्षे लागले थोडुटे । तैसं नव्हे गा
 कडकडाटें । एकीधार सुटे अनिवार ॥ १७ ॥ इतर पर्जन्याच्या धारा । त्या नव्हेती
 तैशा नृपवरा । ऐक प्रमाणाच्या निर्घारा । तो समयो महावीरा अतिदुस्तर ॥ १८ ॥
 जैसी का मदराजाची सोड । तैशा धरि अतिप्रचंड । शत वर्षेवरी अरवड ।
 पर्जन्य वितंड पै वर्षे ॥ १९ ॥ विजू निजतेजे नभ जाळी । तेणें कडकडाटें
 आरोळी । काळाची तैसे दातखिळी । ऐसा प्रलयकाळीं मेघ खचले ॥ २० ॥
 उलयलें तेणें जल सेंध । जेथोनि वर्षत होते मेघ । त्यातेंहीं विरवुनि साग ।
 जळमय चाग त्रैलोक्य झाले ॥ २१ ॥ अनिवार वर्षता वेग । जेथें मेघाचेंही
 विरे अंग । या नाव सायर्तक मेघ । अति अमोघ वर्षाणो ॥ २२ ॥ तीर्थ क्षेत्र
 पविरोदक । सरिता समुद्र झाले एक । हारपले सूर्य चंद्रादिक । तिनीं लोक

बुडाले ॥ २३ ॥ ऐशिया एकार्णवाचे ठायीं । विराट विराल गा पाहीं ।
साकार उरें ऐसें काहीं । उरलें नाहीं नृपनाथा ॥ २४ ॥

— भागवत, अध्याय तिसरा, ओव्या १५०-१७३

९

लोमी ब्राह्मणाची दशा

स्त्रीपुत्र होउनि एक । तिही ठेवा नेला कित्येक । गोत्रज मिळोनि
सकळिक । बलात्कारें देस । वाग नेला ॥ १ ॥ चोरीं फोडोनिया घर । काढून
नेलें भाडार । आगी लागोनिया घर । वस्तु अपार जळाल्या ॥ २ ॥ हिवाळ्यानें
गेलं शेत । प्रवर्त बुडाला जेथींचा तेथ । विश्वासू ठेवा घेऊनि जात । एत
रुत हारपलें ॥ ३ ॥ भाई ठेविला कापूर उडे । समुद्रामाजी तारु बुडें ।
पातकरावरी घाला पडे । चहूकडे अपांगां ॥ ४ ॥ टक येऊनि एकाती ।
मुलाम्पार्ची नाणीं देती । धनलोभाचे फाडळती । हातींची सपत्ती त्यासी दे
॥ ५ ॥ स्वचक्र परचक्र विरोध धाडी । रागती लागुनि घर फोडी । तळघरीचे
ठेवे काढी । भरोनि कागडी धन नेती ॥ ६ ॥ पाणी रिघ पेवा आत । तेणें
धान्य नासे समस्त । धट्ट झगोनि हरा सेत । दैवहत तो झाला ॥ ७ ॥
गोठणीं सेगया रोगू पडे । निमाले गाई गहरींचे वाडे । उधारें नेल ठागरी
घोडे । तो रणी पडे मगयुद्धा ॥ ८ ॥ भूमिनिक्षेप जे करू जाती । ते आप
गियारुडे धूळी ओढती । तेथ घागुनि निजसपत्ती । ताडी मारि रयें
घाली ॥ ९ ॥ बुद्धि सागति वाडवाड । येऊनि तांडी घाला दगड । ऐसे ठेवे
बुजिले दड । त्याची चाट घरू गला ॥ १० ॥ ठेवे ठेविल १ अनेक । ते
पृथ्वीं गिळिले नि नेस । भाग्य झालें ज निमुस । झाले अनोळग ने
ठाय ॥ ११ ॥ अथमें अट्ट झालें क्षीग । विपरीत भासे देरींच चिद् ।
पाळला निजगर्ण । ब्राह्मण्य लेना ॥ १२ ॥ देखे तो पुस झानि कोण ।
तो साग उरी मी ब्राह्मण । ऐक्यान न मनीं मन । वर्णाश्रम माळलें ॥ १३ ॥
एव नि नेव नासलें धन । ब्रह्मचर्य गलें जग । ग्लानयन हीनदीन ।

खेद खिन्न अति दुःखी ॥ १४ ॥ गेलें शेत निमाली कुळपाडी । घर पाडिलें
परचक्रपाडी । धन नासलें नाहीं कपडी । अधर्माचे जोडी हे दशा ॥ १५ ॥
नाहीं स्वधर्म कर्म ना दान । विहित मोग न करी आपण । त्या धनलोभ्याचे
नासलें धन । जेवी का स्वप्न रकाचें ॥ १६ ॥ दैव झाले पराडमुख । त्या
हतभाग्याची दशा देस । स्त्रीपुत्रें झाली निमुख । तिहीं निःशेस दव
डिला ॥ १७ ॥ ऐक धनलोभाच्या ठायी । इष्टमित्र पूर्वीचि नाहीं । गोत्रजासी
त्याचें सुख कायी । दवडिल्य पाही उपेक्षित ॥ १८ ॥ निंदा प्रत्यक्ष करिती
लोक । राडा पोरें धुकनी देस । रावया नाहीं निःशेस । मागता भीरु
मिळेंना ॥ १९ ॥ मित्रेलागीं जेथें जेथे गेल । म्हणती काळमुखा येथे कां
आला । होता धनलोभें भुलला । भला नागविला ईश्वरें ॥ २० ॥ यापरी
विःकारिती लोक । धन जाऊनि झाला रक । चिंतामर्ती पडला देस । दुष्टें
महादुःख पावला ॥ २१ ॥

—भागवत, अध्याय तेविसावा, श्लोका १२६-१४६

१०

श्रीकृष्णध्यान

प्रातीचें श्रीकृष्णध्यान । पाचा श्लोकां निरूपण । श्रोता परीक्षिती
सायधान । वक्ता शानधन शुक योगीन्द्र ॥ १ ॥ पिंपळातली प्रकाशधन । ते
काळीची मूर्ती जाण । निज तेज देदीप्यमान । दिशा परिपूर्ण तेणें तेजें ॥ २ ॥
ना धूम ना दगळ । आरत्ततेवीण अतिज्वाळ । तैशी कृष्णमूर्ति तेजळ ।
प्रकाशप्रखळ अतिदीप्त ॥ ३ ॥ कृष्णमूर्तीचे निजप्रभा । लोपली रविचंद्राची
शोभा । शून्यचें ठाव नाहीं नभा । सच्चिदानंद गाभा सागर ॥ ४ ॥ चैतन्य-
तेजें तनु मुखावली । शांतिरसाची वोतिली । चतुर्भुजचें रूपा आली । तेणें
दिशाची गेली काळिमा ॥ ५ ॥ कृष्णमूर्ति स्वच्छ रम्यभ । अर्गी प्रयगीं
निमले नभ । तेणे घनश्यामता शोभ । अतिमुप्रभ साजरी ॥ ६ ॥ आधींच
नेट्या श्रीकृष्ण । वरी घनश्यामता बागली पूर्ण । तेणें मुखावले रम्येपण ।

लागलें ध्यान नारीनरा ॥ ७ ॥ नरनारी बापुड्या किती । सन्यासी भुलोनि
 राती । विरक्त वेधले परमार्थी । देखोनि मूर्ती कृष्णाची ॥ ८ ॥ देखता
 श्रीकृष्णदर्शन । शिवासी लागलें नित्य ध्यान । पार्वत्याही निजमन । कृष्णार्पण
 स्वयें केलें ॥ ९ ॥ ऐसे अर्गीचें बरवेपण । त्याहीवरी हास्यवदन । साजिरे
 राजीव लोचन । आकर्ण आरक्त ॥ १० ॥ मस्तकींचे नीलालक । सुगंध
 सुमनीं गुफिले चोप । कृष्णीं कृष्णरूप मधूक । कृष्णनेशीं देस विगु
 तले ॥ ११ ॥ स्फुरतकुडलें मकराकार । ऐसे वर्गिती कविवर । परी तीं
 आकारी निर्विकार । श्रवणें विकार मावळती ॥ १२ ॥ फावल्या कृष्ण
 श्रवण । आकारविकार बोळण । तें श्रीकृष्ण श्रवणीं पूर्ण । देदीप्यमान
 कुडले ॥ १३ ॥ तत्त सुवर्णासमान । उभय पीतानर जाण । एक कासे विराज
 मान । दुजा प्रावरण शोभत ॥ १४ ॥ ब्रह्मण्यदेवो श्रीकृष्ण । लक्ष्मी डावद्वनि
 पूर्ण । दक्षिणांगी निप्रचरण । श्रीवत्सलाउन गोविंद ॥ १५ ॥ कठीं कौस्तुभ
 सोजवळा । कठीं मिरवे रत्नमेखळा । ब्रह्मसूत्र रुळे गळा । आपाढ वनमाळा
 शोभत ॥ १६ ॥ माथा मुकुटाचे रचणें । लग्नलखीत अनर्घ्य रत्नें । कीर्ति
 सुत बाहुभूषणें । वीरकणें विचित्रें ॥ १७ ॥ मन उपास्ती उपासका । तैशा
 करात्रीं करमुद्रिका । त्रिकोण पट्कर्णकर्णिका । जडित माणिका शास्त्रोक्त ॥ १८ ॥
 बैजयतीचा सोडळा । पत्क एकावळी गळा । नानारत्नें हार मुक्ताफळा ।
 तुळशीमाळा सुगंधा ॥ १९ ॥ दोनी मोतीला पत्तर । रत्ने जडित पीतांबर ।
 त्रिकिणी शुद्रघटा विचित्र । मनोहर शोभाती ॥ २० ॥ बाकी अदुवाचा
 गजर । चरणीं नुपुराचा झगत्कार । रुंटे त्रिकुटाचा ताडर । मनोहर हरि
 चरण ॥ २१ ॥ रातोत्पला कठिणपण । त्याहनि मुकुमार चरण । धवपवीत
 श्रीकृष्ण । शोभा सपूर्ण शोभत ॥ २२ ॥ शंख चक्र गदा कमळ । मूर्तिमत
 आयुधें सकळ । आश्रुनिया पिंपळ । बैसला वनठ वीरासना ॥ २३ ॥ त्या
 वीरासनार्च लक्ष्मण । तळींसुनी त्रिग चरण । त्याचे माडीवरा जाण । वाम
 चरण आलोदित ॥ २४ ॥ लाजवुनि सध्यासासी । उण आगोनि बाल
 स्यासी । चरणशोभा हृषीकेशी । अतिदीर्घासी आरक्त ॥ २५ ॥

— भागवत, अध्याय त्रिंशत्वा, ओव्या १८८-२१२

११

ग्रंथसमाप्ति

ऐसें देवोनि वरदान । हृदयीं आलिगी जनार्दन । म्हणे या ग्रंथी ज्याचें
 भजन । त्याचें भववन मी छेदी ॥ १ ॥ हेही अलंकार पदवी । स्वयें जनार्दन
 चोलवी । एव कृपा केली जनार्दनदेवी । हे ठेवाठेवी मी नेणें ॥ २ ॥
 थोर भाग्यें मी पुरता । पूर्ण कृपा केली श्रोता । समूळ साभाळिलें ग्रंथा ।
 अर्थपरमार्थ समसाग्ये ॥ ३ ॥ पुढें या ग्रंथाचें व्याख्यान । जेथ होईल कथा
 कथन । तेथ द्यावें अवधान । हें प्रार्थन दीनाचें ॥ ४ ॥ हे ऐकोनि प्रार्थना
 जाग । सतोपले श्रोतेजन । हे कथा आमुचें निजजीवन । जेथ व्याख्यान तेथ
 आम्ही ॥ ५ ॥ ऐसे तुष्टले श्रोतेजन । वरदें तुष्टला श्रीजनार्दन । एका जनार्दना
 शरण । ग्रंथ सपूर्ण जाहला ॥ ६ ॥ चारंगसी महामुक्तिक्षेत्र । विक्रमशक
 वृष सवत्सर । शके सोळाशे तिस्रोत्तर । टीका एकाकार जनार्दनकृपा ॥ ७ ॥
 महामगळ कार्तिक मासी । शुक्लपक्ष पूर्णिमेसी । सोमवार शिवयोगेसी । टीका
 एकादशी समाप्त जाहली ॥ ८ ॥ स्वदेशीचा शक सवत्सर । दंडकारण्य
 श्रीरामक्षेत्र । प्रतिष्ठान गोदावरी तीर । येथील उच्चार तो एका ॥ ९ ॥
 शालिवाहन शक वैभव । सख्या चौदुशें पचाण्य । श्रीमुख सवत्सराचें नाव ।
 टीका अपूर्ण तें जाहली ॥ १० ॥ एव एकादशाची टीका । जनार्दन कृपा करी
 एका । ते हे उभय देश आवाका । गोलिवा नेटका शकसंवत्सर ॥ ११ ॥
 पद्म शतें श्लोक सुरत । एकतीस अध्याय ज्ञानरहस्य । स्वमुखें गोलिवा हृषी-
 केश । एकाकी एकादश दुजेनिविण ॥ १२ ॥ एकादश म्हणिजे एकएक ।
 तेथ दुजेपणाचा न रिघे अक ॥ तेचि एकादश इद्रियीं सुत । एकाचें अलोकिक
 निहारलें पूर्ण ॥ १३ ॥ त्या एकादशाची टीका । एका रस करी एका । ते
 एकत्वाच्या निजसुरा । फळेला साधका जनार्दनकृपा ॥ १४ ॥ हा ज्ञानगर्भ
 चिद्वत्त । यथार्थ अर्थविला सपूर्ण । माझेंनि नावें श्रीजनार्दन । ग्रंथमूर्ता
 आपण स्वयें जाहला ॥ १५ ॥ एका जनार्दना शरण । जनार्दना पढिये एक
 पण । जेवीं का सूर्याचे किरण । सूर्यतेजें पूर्ण निरसी तम ॥ १६ ॥ तेवीं

जनार्दनतेजें जाग । प्रकाशलें एकपण । तेणें प्रकाशें ग्रथ सपूर्ण । जनार्दनार्पण
एकपणसी ॥ १७ ॥ जनी जनार्दन एक । जाणे तो सुल नि शेस । हेचि
जाणोनिया लोक । गुतले अनेक भयचर्ची ॥ १८ ॥

— भागवत, अध्याय एकतिसावा, ओव्या ५४६-५६३

१२

रामप्रिलाप

ऐसेनि न भेटे निजकाता । श्रद्धावल्लीतें होय पुसता । पशुपश्यादि
समस्ता । पुसे सीता श्रीराम ॥ १ ॥ तुम्ही न नेला सकोपता । तुमचें चरणीं
माझा माथा । नउती आहे माझी सीता । मज सखता सागावी ॥ २ ॥
देखोनि पर्वत पापाण । श्रीराम घाली लोकागन । तुम्ही तरी कृपा करून ।
सागावी आपण सीतागुद्री ॥ ३ ॥ एसी न देखती सीता । श्रीरामासी परम
चिता । लक्ष्मणासी होय सागता । गता मृता जानकी ॥ ४ ॥ श्रीराम म्हणे
सीता एकली । राक्षसभयें पळोन गली । किना आपभयें निमाली । अथवा
मारिली राक्षसी ॥ ५ ॥ राक्षसी सीता मारून । स्वेच्छा केलें भक्षण । ऐसे
बोलोनि खुनदन । मूर्छापत्र अति दु खी ॥ ६ ॥ सीता सीता म्हणता वेळो
वेळा । बाळले ओठ सुकल गळा । अश्रुपूर्ण आले डोळा । जनकबाळा केउती
आहे ॥ ७ ॥ मूर्छापत्र मूर्छेआत । हाय हाय सीता म्हणत । सीताविरहें श्री
रघुनाथ । दु पाभिभूत अतिदु खी ॥ ८ ॥ पडे अडसले उठे तैसे । सीता
सीता म्हणे आयेसे । सीतागिहें लागल पिते । क्षणक्षणा पुसे जानकी ॥ ९ ॥
आता काय सीतेची आशा । म्हणोनि धावे दाही दिशा । सीतेलागीं झाला
पिता । अति आक्रोश बिलपत ॥ १० ॥ हा, हा, सीते, हा हा सीते । म्हणोनि
पाहे सभात्रते । न देखोनिया सीतेतें । वना वनातें परिभ्रमे ॥ ११ ॥ कोठें
अव्हाटे, कोठे उडे । कोठे रडे, कोठे पडे । सीताविरहे जालें वेडें । पाहे
चहूकडे जानकी ॥ १२ ॥ सीता सीता म्हणोनि देखा । अति आक्रोशें मारी
हाका । लक्ष्मणा तू माझा सखा । उगाचि तू का पाहतोसी ॥ १३ ॥ सीते वेगीं

तू धाव पाव। अति सभ्रमेसीं देई रेंव। मी गजोंनि घेतों नाव। माझी करुणा
 का हो नुपजेची ॥ १४ ॥ का रुसलीस सागातिणी। म्हणोनि आग टाकी
 धरणी। सर्वेचि धावे उन्मत्तपणी। यनीं काननीं गिरसित ॥ १५ ॥ दन्या दर-
 कुटें पर्वतशिखरें। गिरिगढ्दरें गुहा वदरे। शोधिता श्रीराम सौमित्रें। सीता
 सर्वत्र दिसेना ॥ १६ ॥ श्रीराम म्हणे सौमित्रासीं। शोधिता पर्वत देशोदेशीं।
 सीता न भेटे आम्हासी। शुद्धी कोणासी पुसावी ॥ १७ ॥ शुद्धि पुसावया
 जाग। हें केवळ वन विजन। शोधिता न भेटे जन। काय आपण करावें
 ॥ १८ ॥ ऐसे बोलता श्रीरघुनाथा। सीताविरहें सभ्रातता। पुसां धावे तो
 पर्वता। पर्वतमाथा वृक्षासी ॥ १९ ॥ पर्वताग्रीं वृक्ष हो। तुम्ही दुरीं देखता
 पहा हो। तरी माझ्या हृदयेंचा संदेहो। नि संदेहो तुम्ही करा ॥ २० ॥
 म्हणाल तू कोण कोणाचा। तरी मी राम दशरथाचा। सीतावियोगगिरिहाचा।
 अति दुःखाचा पर्वत ॥ २१ ॥ सीता म्हणेल आहे कैसी। तिच्या निजस्वरु
 पासी। मीं सागेन तुम्हापाशीं। यथार्थेंसीं सुचिन्हें ॥ २२ ॥ आरक्त नैन
 आरक्त अधर। सुदर तुनासिका मुकुमार। कटीं रत्नाढ्य कटिसूत्र। पीताघरधर
 जानकी ॥ २३ ॥ ऐसिया लावण्याची खाणी। तुम्हामार्जीं देखिली कोणी।
 ते सागावी मजलागोनी। तिची धावणी मी करोन ॥ २४ ॥ वायूनें वृक्षपल्लव
 झोळती। श्रीराम म्हणे मज वृक्ष बोलविती ॥ ऐसे म्हणोनिया तयाप्रती।
 धावोनि वेगवृत्तीं स्वयें जाय ॥ २५ ॥ तेथें न भेटता सीता। परमदुःख श्रीरघु
 नाथा। मूर्च्छित पडे मागुता। हा हा सीता जिलपत ॥ २६ ॥

— भावार्थरामायण, अरण्यकांड अध्याय एकोविसावा, ओव्या ८२-१०७

जनी जनार्दन

मिथिलेतील उद्यानांत बाल राम-लक्ष्मणाचि आगमन

किं तो तेज प्रकाशु । शकराचा कैलासु । विदेह सिवमानसु । राम
प्रवेशु करील ॥ १ ॥ राजतुराचे निनाद । नाना ध्वनी दशभेद । मगळ भेरीचे
परमशब्द । परमानंद जनार्दनाचे ॥ २ ॥ नगरवाह्य उपवने । वसताचे रीगणने ।
मळयानिळाचें विंजणें । रामाकारणें प्रकटले ॥ ३ ॥ राम आला वन्हाडें ।
फळीं फुलीं बरंपति झाडें । पहाविं डोलताति कोडें । रामापुढे पाचा रीती ॥ ४ ॥
किं ते तर डोलमितीं । नमस्कारिताति रामासी । कर्पूरकदलि पत्रमितीं । गुढि
बासी उभारीलें ॥ ५ ॥ श्रीरामु सैवरा पातले । ताड तमाळ हर्षले । गगना
बरीया उभारले । जागो उभीले ध्वजास्तभ ॥ ६ ॥ रामा शत्रुन तिये वेळि ।
एजुरि नारेळी पोफळी । बाणें देति निजफळीं । पै सोननेळी नारंगी ॥ ७ ॥
चपक सुमन फळियातें । नेतकी उभाघनि हातें । प्यावें गृह्णति रामातें । प
पुस्त्यातें सुजाति ॥ ८ ॥ रामु आरुढ रहवरी । मुखर तर दोहि हारी । बरुपति
निज सुमनभारी । रामावरी आनंदें ॥ ९ ॥ स्फटिक निनधा पोखरीं ।
वाहति राहाट पाटसारणी । आत्मया रामा देखोनी । पाद क्षाळणी मीळती
॥ १० ॥ स्फटिक निनधा बावि । आळहाट जिउन भावि । उचनळति रामा
खेनिं । पे अराविं वाहति ॥ ११ ॥ नानापरीच्या पक्षयाति । स्वशब्दि आलापु
करीती । जागो श्रीरामा स्तुति । मुर्तीचि फळें दाखीति । पीति पै घोपीति,
खुराया ॥ १२ ॥ त्रिनें वेलें श्रीगमचद्रे । पक्षी गाताति सुगुरें । शडज घोलति
मयुरे । रुपमें वरें चातक ॥ १३ ॥ अज्ज बडताति गाधारे । मध्यमें रगधु-
णीति मधुकरे । कोकिल कुजति पंचमस्वरे । अश्रुति सारे धैरत ॥ १४ ॥
गोलति निशादें कुजर । थैसे सुरस सप्तस्वर । अनंत स्वरी पक्षी ईतर । पै खु
विर तोरविती ॥ १५ ॥

—रामकथामृत, प्रसंग पाचवा, ओव्या ५३-६७

दासोपंत

[इ. स. १५५१-१६१५]

१

मराठीचे श्रेष्ठत्व

संसारनगर पेठें । नाना भाषाचे नाणवटे । येका खरें, तें खोटें । आना
येका ॥ १ ॥ येथें संस्कृतचि केवळ । न सरे नाणें सकळ । कोन्ही येक स्थळ ।
ऐसे आहे ॥ २ ॥ संस्कृतें घट्ट म्हणती । आता तयाचे भेद किती ? । कणा
घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें ? ॥ ३ ॥ हाय, डेर, राजणु । मुठा, पडगा,
आनु । सुगड, तौली सुजाणु । कैसी बोलेल ? ॥ ४ ॥ घडी घागरी घडौली ।
अलदे नाचिकें बौळी । चिटकी मोरना पातली । साजणें तें ॥ ५ ॥ ऐसे
प्रतिभापे बेगळाले । घट असती नामाथिले । ऐसे संस्कृतें सर्व कळे । ऐसें
कैसेन ? ॥ ६ ॥ मनवट चौपण गव्हाळी । चिकणी पन्हवट, मळी । चुनवट
मळवट खळी । खळगा खात ॥ ७ ॥ उतें गोदल खडाळ । पादरी सेड्ड, मुठ
खाळ । तामट काळी करळ । भेद मृत्तिनेचे ॥ ८ ॥ नडु नदी बोडळ । शोति,
शिरपें खळाळ । धार, घाळणीपीळ । भवरा धोंधें ॥ ९ ॥ टाकें, बावी, पोख
रणी । धारव, विहिरी अडु धरणी । विहिरा तळें रानी । इळता, घुमें ॥ १० ॥
ऐसे भेद जळस्थानाचें । येक येक बहुता नामाचे । सारी प्रयोजन तयाचे ।
संस्कृत कैसे ? ॥ ११ ॥ जाडी, घांगडें, चवाळें । कळ शब्दे कैसे कळे ? ।
काचळा आसन गवाळे । रोगीर जैन ॥ १२ ॥ चोंगा, आगडें, दुताई । कडा
गडें कोचा पाहीं । ऐसे भेद ठायीं ठायीं । नामें बेगळानी ॥ १३ ॥ येणेंचि
निचारें पाहें । पदार्थभेदा मिति आहे ? । आता तयाचें नाम काये । येचि
सर्वत्र ॥ १४ ॥ कोटें कोटे पुरखावें । संस्कृतें भेद प्रकाशावे । व्यवहारायोग्य
नव्हे । म्हणोनिया हे ॥ १५ ॥ चौपाळा जेन घातले । चौधरिये मुख केलें ।
इतुकेचि बोल बोलें । संस्कृतें तू ॥ १६ ॥ पालीं तिवासी जसवाना । चांग
ल्या पाल आसना । ऐसे बोले तो आदागा । अभिधानपूर्वक ॥ १७ ॥ सोडों

तागडी नेती । आटाल्यापासीं ठेपिती । कुठें उकम घालिती । ऐसे बोल पा ॥ १८ ॥ तोंडी घालुनिया फोडी । घेइजे विडीपाठीं विडी । ऐशी मिड्याची परबडी । म्हणौन बोल ॥ १९ ॥ जुग तारु की होडें ? । ऐसा सदेहो पडे । तैं सस्कृत निवाडें । कैसे बोलेल ? ॥ २० ॥ सिटे मासिटे कापलग । साराउ झुणें हुरग । सेला पासोडी साग । पातळ म्हणिजे ॥ २१ ॥ पडदा पडम पड-दणी । झिळ विरळ सागरवानी । कसीदे विणकरीचें म्हणौनि । काय म्हणसी ? ॥ २२ ॥ देशोपाधि नाममेद । क्रियाभेद उहुविध । पटु म्हणता नैकविध । ते जाणावे कैसे ? ॥ २३ ॥ ऐसे शब्द बोलता । जन्मु न पुरे सर्वथा । न प्रकाश-वती सस्कृता । पापाणही परी ॥ २४ ॥ गोटा गोटलि घांटाळा । चिरा उडा सिरसाळा । फोदवा विनरो म्हैसाळां । रत्ननीळ ॥ २५ ॥ खवला, मुरगळा, कुरुदु । सेळ, गारगोटी, हेड । ऐसा पापाणाचा भेदु । बोल बोल पा ॥ २६ ॥ आता असो हें बहु भासग । किती करावें वागपीण ? । व्यग्रहार येणकरून । न चले तुझा ॥ २७ ॥

—गीतार्णव, अध्याय दुसरा, ओव्या २६७१-२६९७

२

पुराणिमाचे वर्णन

पीतगंध ललाटी । वरि कसुरिची द्विरोटी । आरत्ताक्षता निह्नी । रेगि लिया जागो ॥ १ ॥ श्वेतचंदनं दवरिले । ससौग उदे धूपिले । मस्तक भरुनि फुलें । चपनाचीं ॥ २ ॥ वेतवीदळ टाई टाई । आरोपित कपोलीं दोही । पुष्पघोस तें जें हीं । श्रीमुख शोभे ॥ ३ ॥ नाना वर्णा पुष्पमाळा । तिया घालुनिया गळा । बुसा सर्वांगी उघळिला । श्रोत्री गधगनु ॥ ४ ॥ कडेड पीताम्बर सोनेसळा । कडेड श्वेतु वरि पापुरला । मध्ये मुक्ताफळे अक्षमाला । शोभती कठीं ॥ ५ ॥ शुद्धा कौटुम्बाचे गिळे । प्रतिष्ठा चेगळाले । गेलु बोलता आगळे । झळझनी वीजुहुनी ॥ ६ ॥ कर्णमाना झळझनी । मुरगारो पडे ते दीप्ती । तें शोभे गौरवाती । तथा मुग्धाची ॥ ७ ॥ भोत्राचे तेज आगळ ।

दशनाचिया तेजा मिनलें । उभय तेज फाळलें । मुत्तावरी ॥ ८ ॥ तेणें
 मुत्ताचा गौरवणु । दिसो लागे शोभावमानु । वरि सुंदरतेचा गुणु । तारुण्य
 आगळें ॥ ९ ॥ पार्सी शरी सुवर्णवर्णा । वरी चोख घडी उपरणा । नाना
 वर्णाचिया घेष्टना । उपमानाची ॥ १० ॥ चामदक्षिगभागी ग्रथ । वेष्टणीं
 दिसती सुशोभित । मध्यें पुस्तक घनघवित । निचिने पानें ॥ ११ ॥ पुढें
 सभा श्रोतयाची । मागे तया विद्यार्थियाची । मग प्रारंभणा कयेची । तेची
 कैसी ? ॥ १२ ॥ मृदागु येऊ वाचूनि । आणि टाळु वीणा तये स्थानी ।
 उपाग आणी श्रुति दोन्ही । लाविलिया तळाळें ॥ १३ ॥ मग ते पाहोनि
 सुवेळा । क्रमेचि आलापु केला । तदगन्यास केला । सपादी कुशलत्वे ॥ १४ ॥
 भुदयी आणी ठेव । दावी ररगनुसार करपल्लव । तेणेंचि अंगे बरव । दिसो
 लागे ॥ १५ ॥ कर्णभूषणें झळकती । दंत तेजक्रीळ फारती । हस्त मानां-
 चिया पक्ती । दावी प्रेतें ॥ १६ ॥ कडांच माधुर्यपग । तेथें लोधले येऊजग ।
 ज्या नाहीं शान । रागमालेचे ॥ १७ ॥ आलापाचे जागते । ते
 लोधले जन तेथे । विश्रांति पावले चित्ते । तितुलेनिचि ॥ १८ ॥ दोन्हीं
 निर्या अशान । ते मुत्तानि पाहती जन । रूपले नुपट्टी नयन । काहीं
 करिता ॥ १९ ॥ अथगेष्ट येऊ लक्ष्मी । कर्णभूषणें येऊ पाहती । करपल्लववेळीं
 जाती । तेचि येऊ ॥ २० ॥ मग आलापाचा अवसानी । प्रतें मंगलाचरणी ।
 आशपडेंचि माटणी । तथाची करी ॥ २१ ॥ मंगलाचरण सपादलें । क्षणेकु
 नयन लाविले । जैमे गुरुध्यानी गुंतले । मुभक्तजन ॥ २२ ॥ तैसेचि भाव
 आणून । सजळ करी नयन । मग क्षणा येका सावरून । श्लोकु आरंभी ॥ २३ ॥
 आलापाचि वरी घोळितु । श्लोकु बोले समस्त । मग पदमोडी करितु । ते वैथा-
 परण शुद्ध ॥ २४ ॥ पदान्वयें बोले अर्थु । परि आलापाची वरी समस्त ।
 आला शब्दु ग्राह्णु । तानेंचि संपादी ॥ २५ ॥ अर्थी घालुनि अंतःकरण ।
 शरीर करी दोलयमान । लावी, उग्रडी नयन, । प्रेम आणी ॥ २६ ॥ अर्थी-
 नुसार देहभाव । अर्थानुसार न्यासमुद्रा अंगपल्लव । अर्थानुसार गौरव । आणी
 शरीरी ॥ २७ ॥ अर्थानुसार हास्वरजन । अर्थानुसार लावी नयन । अर्थी-
 नुसार मान । मस्तक हालवी ॥ २८ ॥ 'चापु, चापु, कैसा कैसा ?' । क्षणाक्षणा
 शब्दु ऐसा । अनुवादे माणुसा । लावी वेधु ॥ २९ ॥ प्रसंगु निघे युद्धाचा ।

तरि आवेशु आणी वीराचा । रोषावेशु तेथिंचा । सपादुनि दावी ॥ ३० ॥
 मुजा दड पीटितु । मागे पुढें अवलेकितु । घ्याव्याकारें गर्जतु । मुंद्रा दासनी
 ॥ ३१ ॥ श्रोतया अर्थाची अचाड । वाचाचि लागे त्याची गोड । देहचार उड्ड ।
 तेचि आवडन् ॥ ३२ ॥ विरावें आणूनि दावी । तें श्रोतया आणी खेळवी ।
 धडातें वेड लावी । आवेशाचें ॥ ३३ ॥ येथेंचि जाणो वैरी । होईल जाणो
 मारामारी । ऐसा आवेशु शरीरी । सचरे श्रोतया ॥ ३४ ॥ वैराग्याचा निघे
 प्रसंगु । तें न्यासे दावी धीतरागु । विसरवी ससारमार्गु । श्रोतयातें ॥ ३५ ॥

—गीतार्णव, अध्याय दुसरा, ओव्या ३५२०-३५५४

३

धात्रा

नहु दियस जाहाले, भेटि नाही, वो । अनतियोगे व्यामूळ, करु कायी ।
 वो । दोन्ही स्पंदति वाहिया, दत्ता येई, रे । । भेटि देखनि घेउनी सर्वे जाई, रे
 ॥ १ ॥ ध्रु० ॥ अरे सत्यया सद्गुरु देवराया, रे । प्रीति लागली न सुटे दत्तात्रेया
 रे । मायेनापा साडिसी क्षणें माया रे । तुजवाचुनि सखळ अर्थु वाया रे । दाउ
 हृदय फोडुनि कवगातें । दत्तेनाचुनि न सवे माये मातें । भेटि करावो जा तुम्ही
 तेणें पयें, वो । दिगजर स्वजनु वसे जेथे ॥ २ ॥

रामा जनार्दन

आरती ज्ञानराजा

आरती ज्ञानराजा महामैवलयतेजा । मेमिती साधुसत मनु वेधिला माझा ॥
 लोपले ज्ञान जगां हित नेणती कोणी । अवताग पादुरग नाम ठेविले ज्ञानी ॥
 कनकाचें ताट करी उभ्या गोपिना नारी । नारद तुम्ह हो सामगायन करी ॥
 प्रगट गुण बोले विश्व ब्रह्मचि केले । रामा जनार्दनी पारीं टकचि ठेले ॥

जिनदास रोहिणीचे डोहाळे

यमुदेव म्हणे राणियेसी । अलंकार दिले जाले रोडलीसी । काय असे तुझे मानसी । ते तूं सांग मज पा ॥ १ ॥ राणी म्हणे प्राणेश्वरा । जीविचे डोहाळे अरधाग । तीर्थयात्रा गा मज सुंदरा । करावी असे होये मनी ॥ २ ॥ जिनयान करोनिया । जिन चैत्याले उद्धरावया । मग प्रतिष्ठा करोनियां । ते जिनमूर्ति भरावी ॥ ३ ॥ ते जिनमूर्ति पूजोनि । असावे शुक्ल ध्यान धरोनि । पंच नमस्कार जपोनि । पुस्तक दान द्यावे ॥ ४ ॥ राये डोहाळे आइकोनि । देव्हारे आरंभित तत्तक्षणां । शिल्पशास्त्र पाहोनि । चित्र पाडियेले ॥ ५ ॥ पाटसरियाची कुसरी । शोभती आदेत सांवावरी । उधाळे हि रागणाचिया परि । ते मी काय सांगो ॥ ६ ॥ सपिंड दांड्यावरी । किलचा पसरोनिया जरी । पेंड घालोनि तयावरी । चुनेगची केली असे ॥ ७ ॥ भीतो भीती बरवी चित्रे । नाना दिपीचे विचित्रे । लिहिली सिद्धयंत्रे । इंद्रपुरी बैलास ॥ ८ ॥ देवाचि त्रैलोक्य गंधकुटी । बांधली सूर्यमंता नेटकी । तेथे प्रतिविंब द्विष्टि । पाहतां दिसे ॥ ९ ॥ बरि रत्नखचित सिंहासन । ते तेजःपुंज दिव्यमान । जैसे हे प्रत्यक्ष समवशरण । रत्नाचि प्रतिमा त्रिंश ॥ १० ॥ बरि तीर्थकराचिया मूर्ती । मांडीलिया असंख्याती । अतिशयादिक बहुती । रत्नयय गुणाचिया ॥ ११ ॥ बरी चांदवे नानापरिचे । कुशरी सारंगाचे ॥ बरवे पत्रवेलिचे । बांधिले खनोखनी ॥ १२ ॥ करुनिया अनुक्रमे येदि । जेथें होय प्रतिष्ठाविधि । आचार्य गुरुमंत्र सिद्धि । पूजा पंडित करीतमे ॥ १३ ॥ कळश जळवटे जंत्रे । झारो घंट जगट अर्धपात्रे । घातली देव्हारा विचित्रे । पंचारतिया धूपदहनी ॥ १४ ॥ ठानवया बाजवट चौकिया । बहुते पुस्तके कवळिया । वादि बहुश्रुत आचार्या । व्याख्यान करीत असे ॥ १५ ॥ ऐसे चतुर्मुख देव्हारे । समवसरणाचिया आकारे । सिखरबद्ध वर्तुळाकारे । बरी कळश झळकती ॥ १६ ॥ करि घेवोनिया अक्षता । घालति यमुदेवाचिया माथा । श्रीसंघा देखता । तिलकु नेला श्रीगुरुने ॥ १७ ॥ पूजा आनंद देखुनी । थोर सतोयली मनी । राया यमुदेवाचि राणी । रोहिणी हरिखे न माये ॥ १८ ॥

—हरिवंश पुराण, ओव्या १५-३०, ३६-३७

पंडित दिवाकर

हा ज्ञानयोग पुरातन ऐका

तुझिये गुग वर्गिता कीर्ति । नेति नेति म्हणोनि परतलेया श्रुती । तेथें मज करावेया स्तुती । पवाड कवणु ॥ १ ॥ बयातें सुरवर ब्रह्मादिक । आगम निगमादि तारकिक । सहस्रवदन पन्नग । वरुण नेगती ॥ २ ॥ पर भी तुझ्या कृपादानें । श्रीदत्त परामृतचनें । ऊर्ध्वमती विस्तार जाला तेणें । स्तवन करावया ॥ ३ ॥ हे श्रीदत्तस्वरूपस्तवन । जे ऐका देऊन अवधान । तया जन्ममरण नाही अज्ञान । आर्तजनासी ॥ ४ ॥ हा ज्ञानयोग पुरातन ऐका । पूर्वी ब्रह्म यासी निरोपिला निका । तयानतरे उद्धयार्जुनादिका । गोल्लिला देव ॥ ५ ॥ तेचि गोल्लिजे गुगातीत ज्ञान । जें मोक्षप्राप्त करु परामृत जीवन । तें लघलघा कहीं नाही पतन । एक गर्भवामु ॥ ६ ॥ जो देव आप्राप्य साधना आणिका । तो तापहरणी भेटला आरळना । तयानतरे नागार्जुनादिका जोडिला देव ॥ ७ ॥ जो मायातीत निराकार । करावया परोपकार । मनुष्यवेष साकार । तो शाला आसे ॥ ८ ॥ तया नमन करु सर्वे भावी । तेणें दिवाळी केली निच नवी । जो या परमार्गाचा गोसावी । आनंदकटु ॥ ९ ॥ करावया जीवोद्धरण । नागार्जुना केलें अभिरुण । तया साष्टांगी करु नमन । परात्पुरुषा ॥ १० ॥ आता उपकारका सकळा । मार्गवेधीया आदरुनि गुरुकुळा । तापसा शनीया अनुष्ठानशीळा । प्रणिपातमाझा ॥ ११ ॥ हें बोलिलें वाचन कदंम टीका । सिद्धांत-सौरभ्याची कठिवा । नातरी प्रमथरत्नमाळिका । वाग्दिलासिया ॥ १२ ॥ हा ग्रंथ सकळ दादिया रामु । कुतर्क ठाव गजानुशु । गुग्ग्राहिया निर्मळ उपदेशु । मतीप्रयु हा ॥ १३ ॥ सकळ मतरलाचा व्यापारु । करिती तेही सेवारा हा रत्नाकरु । येणें अज्ञान दुर्माग्या निवारु । होईल जगा ॥ १४ ॥ अथवा मती होरावया सर्वाथी । हा गुरु सेवारा मुष्टपथी । तेणें सिद्धी होईल सर्वाथी । सत्यार्थ जागा ॥ १५ ॥ नागींद्र शिष्य मुगग्गमनलीका । देवयोगे जोडिला निका । तेणें चान्द मरीप्रवृत्त प्रथिका । म्हणे मुनि दिवाकर ॥ १६ ॥ येद-श्रुति पचर । पाटवगीता एक । राम नार्द गीता एक । एक शिवपुराणीचा ॥ १७ ॥

गीता सोळा श्लोक । भागवत जाण अष्टक । स्मृती श्रुति एक । सेचाळीस गगना ॥ १८ ॥ शके पधरासे एकोनीस अवधारी । पिंगल सवत्सरे पूर्णावली नगरी । मात्रपद शुद्ध द्वादश गुरुवारी । ग्रथ संपूर्ण ॥ १९ ॥

— मतिरत्नाकर (इ. स. १५९९), ओव्या ८०३-८२१

मन्मथस्वामी

ब्रह्मनिरूपण

जैसे जाग्रती ना स्वप्न । सुषुप्ती ही जाय जिरून । कीं प्रळयतेजें ग्रासिलें रात्रदिन । तो आवधा प्रकाशमय ॥ १ ॥ तेथीं पुरुष प्रकृति मिळून । ओह सोंह जाय निमून । भागे जे उरे तो घनानंद पूर्ण । तें निजस्वरूप माझें ॥ २ ॥ तिन्हीं देवा उत्पन्न विग्राम । माझेंच सत्यें सृष्टिकर्म । चालविता परब्रह्म । मीच वतें सर्वांठाथीं ॥ ३ ॥ त्या माझे मूळस्वरूपा । विसरुनिया जन्मखेपा । अज्ञान जीवाचिया पापा । माझें नाम भस्म करी ॥ ४ ॥ मज मुळीं नाम ना रेता । रूप ना शब्द दिवस एका । रात्रीचा नाहीं ठाव देता । प्रकाशमय पूर्ण धसे ॥ ५ ॥ तेंची ध्येय ध्याता ध्यान । नसे श्रेय जाता ज्ञान । कर्ता म्हणनिता कवण । असाक्ष जाण तेथींचे ॥ ६ ॥ एक माझी स्फूर्ति जाण । जाग्रत असे अनुदिन । तीचे शब्द हें गगन । उत्पन्न झालें तत्त्वं पें ॥ ७ ॥ तथा कारणें मी सगुण । रूपा आलों देवी जाण । मागुती तू शक्ति आणि गग । उत्पन्न केलें ब्रह्मा विष्णु ॥ ८ ॥ मी भोवता मोग्य मोगातीव । मायामोहविरहित । साध्यसाधन जाणत । तोच वेढ जाण पा ॥ ९ ॥ जेथें निवेक शब्द बुडाला । अनुभव ज्ञानासी झगटला । श्रोता वक्ता स्तब्ध झाला । तेथें कोण कोणा देखें ॥ १० ॥ देखणारा देखावयासी । भाव भाविता भावनेसी । गुरुशिष्यातें उपदेशी । ब्रह्मानंद तेथींचा ॥ ११ ॥ तथा ज्ञानेच जाणणें । जाणताच विरक्षणें । तें रूप आपण होणें । तोच स्वयें ब्रह्म ॥ १२ ॥ म्हणून भेदच अभेद जाणिजे । सगुण ते निर्गुण ओळखिजे । येणें परब्रह्मा पाविजे । तद्रुपता

हीच पै ॥ १३ ॥ घ्राणीं पुण्यामाशांरीं । परिमल न दिसे जरी । तरी नाहीं
म्हगता न ये गौरी । स्वादेद्रिया सुख होय ॥ १४ ॥ तैसें परवस्तु जाग ।
चराचर असे व्यापुन । त्याची जाणावया खूण । गुरुसी शरण रिघावें ॥ १५ ॥

— परमरहस्यसारामृत (इ. स. १६१०), अध्याय चवथा

शांतलिंग

१

नीलकण्ठस्तुति

तो श्रीगुरु शंभू नीलकण्ठ नित्य निर्मळ । निरावयं निर्भय निश्चळ । निर्गुण
निष्कर्म निर्मळ । निष्प्रपंच ॥ १ ॥ निरागम निर्लेप । निरामय निर्दीप ।
निर्वेद्य निष्कंप । निःसंग निर्वेद ॥ २ ॥ निराकुळ निरांतक । निस्तत्व निष्कळंक ।
निराश्रय निर्विशेष । निरावधी निरोपम ॥ ३ ॥ निरांतिशय नित्यमुक्त ।
चिन्मयस्वरूपसत्य । आनंदरूपे संततोदित । विराजत असे ॥ ४ ॥ ऐसे
प्रकारिचे लिंग आठवण । केलिया आयुरारोग्यरूप यौवन । लावण्यलक्ष्मण ।
सकळकळा सहज भरित ॥ ५ ॥ वनितादी सकळ पुत्रपौत्रजन । बहुबाधव
धनधान्य । यळ पराक्रम विद्याविवरण । नयनविनयादि ॥ ६ ॥ सकळ सीभाग्यादी
सामग्रीसहित । सप्तसमुद्रमुद्रित । वसुधा अधिपत्य । होऊनिया ॥ ७ ॥
संतोषमंजनित । सुखस्वरूपे अत्यंत । यक्षे इहीलोकात । अनुभव होय ॥ ८ ॥
वरि सर्वोत्कर्ष । सर्वाधारीं अनेप । श्रीगुरुशंभू नीलकण्ठास । तथुक्त होय ॥ ९ ॥
सर्वज्ञसहित । सर्वकर्तृत्वेसी सत्य । आनंदस्वरूपवंत । होऊनि असे ॥ १० ॥
भोगमोक्षादि अनेक सुखदांनि । जे येद्यप्र ऐहोनी जागती । तथासीं सर्वथां
होय प्राप्ती । क्षणीं अशिर्वाद ॥ ११ ॥ लक्षण मंगळाचरणे करुनी । विवेक
चिंतामणी । म्हणिजे प्रकरय मिद्वचनी । संपूर्ण जालें ॥ १२ ॥ श्रीमयनेक
मुखरादिक । सन्मत्तानें शोभे विवेक । चिंतामणी म्हणिजे तागक । संस्कृत

शास्त्र ॥ १३ ॥ ऐकतियासी लम्ब होऊनी । सर्वगंशयो निरसुनी । भिन्न
बहुशास्त्राभ्यास भाठणी । बाधा निरसे ॥ १४ ॥ तत्प्रेमातु लीन होऊनि इष्ट ।
सिद्ध्यर्थ पुरेल यपेष्ट । सिद्ध होय सर्वोत्कृष्ट । श्रीशंभूनीळकठी ॥ १५ ॥ हे
शास्त्र विचारपूर्वक । जाणोतल्या भोगमोक्षादि अनेक । सुगसिद्धी संतान प्रत्यक्ष ।
प्राप्ति होय ॥ १६ ॥ स्वस्तिसंमत सुरगणी । विसुरमुगुष्टमणी । गण निरणी ।
प्रचुरप्रवाहतरेंगी ॥ १७ ॥ तद्विराजित पादराजित । युग्म श्रीशंभू सत्कृपा
कदाक्ष । सद्गच्छंद्रिकागजातु निरस्त । निरिल संसार ॥ १८ ॥ अश्रमनिस्फूर्जित ।
निजानंद स्वानंदशक्त । चित्तोपित शांतलिंग शिवयोगी विरचित । विवेक
चिंतामणी ॥ १९ ॥

—विवेकचिंतामणी (इ. स. १६१४), परिच्छेद दहावा,
ओव्या १२८-१४६

२

बोलिल्ला कर्णहंसकी

जयजगजी नीळंठा । आचार्या अत्युत्कृष्टा । दयानुद्धिनिधी स्वधर्मिष्ठा ।
सद्गुरुया ॥ १ ॥ तूं भगानी निराविता जलवरू । कीं अज्ञान-तम फेडिता
दिनमूरू । ससारसमुद्री तारितां ईश्वरू । ब्रम्हाडनायका ॥ २ ॥ तूं विद्या अविद्या
वासकु । तत्त्वभ्रम निव्वसकु । प्रेमपददायकु । ऐसीं ब्रीदे तुझीं ॥ ३ ॥ तूं
मोक्षापेक्षिया निज दीक्षिकु । बंध-मुक्ती विच्छेदकु । सजीवन्मुक्ति सप्रदायिकु ।
गोहे उभादनी ॥ ४ ॥ सृजी-स्थिति-सहारू । तिळोधान अनुग्रहो व्यापारू ।
करावया समर्थ तूं ईश्वरू । म्हणुनि म्यामी ॥ ५ ॥ जो निःशब्द निर्गुण वुसाचे ।
तो बोल तुझीय वाचे । तुझीय निद्रेमार्जी समाधीचें । विश्राम-धाम ॥ ६ ॥
तुझीय वाचेचिय बोलगळा । वेद-श्रुति तिष्ठती स्वलीळा । मुक्ती पुग्विती
दिव्य भोगसोहळा । दासत्वपणें ॥ ७ ॥ तुझीय स्यासोस्वामा अंतरी । आनंदें
केलें निश्राममंदिरीं । होउनि सेरक अष्टोप्रहरीं । बोलगत अमे ॥ ८ ॥ तुझीय
निमिष्योनिमिष्यात वस्ती ! निजमुखे केली विश्रांती । शानें ज्ञानपणा मुनोनि

आलें शांती । तुझीय सर्वे ॥ ९ ॥ तुझीय स्फूर्तीचा समती । विवेक-निचाय
जाहली समाप्ती । समता-क्षमा दया शांती । हृद्भुवनीं विसावली ॥ १० ॥
आता असो तू सच्चिदानंद प्रभु । अखडदडायमान स्वयंभु । व्योममूर्ति अविल
प्रविभु । पूर्ण चैतन्य तू ॥ ११ ॥ जय जय निर्गुण गुणात्मने । अमूर्तमूर्ति
चिदधने । सत्तामान ब्रह्मणे । सद्गुरुदेवा ॥ १२ ॥ स्तवन ऐकोनि श्रवणीं ।
बोले कैवल्यदानी । कवण अवस्था अत करणीं । शिष्यशृंगा ॥ १३ ॥ मग
साता विज्ञप्ति करी । जी वस्वादि प्रथम नाम्यातरी । चेन्नब्रह्मेश्वरे गर्मातरी ।
नेलिला कर्णहसकी ॥ १४ ॥ तें सांगिलेल जी यथाविध । महाराष्ट्र-भाषाविशद ।
मग कीजे अनुभवसिद्ध । गुरुमूर्ती ॥ १५ ॥ ऐकोनि बोले करुणार्सिधु । होय
निश्चळ सावधु । बोलिलेल यथाविधु । तें धरी अत करणीं ॥ १६ ॥

— कर्णहस, ओव्या १-१६

फादर स्टीफन्स

[इ. स १५४९-१६१९]

होता सर्वेश्वर । विश्वजनातें ॥ ६ ॥ तें येणें देवें सांगतां । पात्रिआकीं
आणी प्रोफेतां । संसार रचिला तेथोनि भक्तां । प्रगट केलें ॥ ७ ॥ येतुकें
तेयां प्रोफेतांनीं । पवित्र पुस्तकीं लिहुनी । दाविलें प्रगट करुनी । जग-
जनातें ॥ ८ ॥ मग तो फुडाव पाळावेया । पाप दोष निरसावेया । देव-
नंदनु जल्मोनियां । संसारी आला ॥ ९ ॥ ते सांगावेयां कारणें आतां ।
प्रगट करावेया समस्तां । थोरि उठिली उत्कंठा । माजें जीवीं ॥ १० ॥
परमशास्त्र जर्गीं प्रगटावेया । बहुतजनां फळसिद्धी होवावेया । भाषा बांधोनी
मराठिया । कथा निरोपीली ॥ ११ ॥ जैसी हरळामाजी रत्नकिळा । कीं रत्नामाजी
हिरा निळा । तैशी भाषांमाजी चोरळा । भाषा मराठी ॥ १२ ॥ जैशी पुष्पांमाजी
पुष्पमोगरी । कीं परिमळामाजी कस्तुरी । तैशी भाषामाजी साजिरी । मराठिया
॥ १३ ॥ पवित्रांमधें मयूर । वृत्तियांमधें कल्पतरु । भाषामधें मानूं थोरुं ।
मराठियेसीं ॥ १४ ॥ तारांमधें बाग राशी । सहा वारामाजि रविशशी ।
या दीपिंचेआ भाषामधें तैशी । बोली मराठिया ॥ १५ ॥

— ख्रिस्तपुराण (लेखनकाल इ. स. १६१४), अवस्थक पहिला,
ओव्या १११-१२५

२

विश्वनिर्मिती

आता श्रोतेयां अवधारिजे । तो दाखु आमां पाहिजे । तेणें तैसें संसारीं
केलें बिजे । तें सांगेन तुमा ॥ १ ॥ वर्णावेया तुम्ही कथा । देवा कृपादान
देइजो आता । ज्ञानमति होए समर्थी । ऐसे करि कां भज ॥ २ ॥ तुवा
स्वर्गु ससार रचिला । सर्वत्राचा अंधारु फेडिला । सर्वांठायीं उजुवाडु केल ।
स्वर्गांचेआ राया ॥ ३ ॥ चंद्रु आणी सूर्य परमेश्वर । हे तुवा रचिले गा
दातारा । ज्योति प्रझळली अंबरा । तारागणांची ॥ ४ ॥ पृथ्वीसी दिधले

शृंगार । नाना परिचे तरुवर । पुष्पा कमळाचे अलंकार । भरिले सृष्टीतें ॥ ५ ॥
 भेदोनिथा पर्वतगिरी । सरिता रचिलेआ भूमिउदरीं । तेआ प्रसवलिथा जळ
 हरी । पृथिवीमाजी ॥ ६ ॥ ससारीं नदींचा विस्तारु । वेडा भोंवडिला अपारु ।
 शिंपणे विजस्तासि आधारु । प्रसविला तुवा ॥ ७ ॥ येतुकी नदींची साटवणी ।
 सिपणेआ न पुरे देउनि । कृपामाजि भरोनि पाणी । पर्जन्यु रचिला ॥ ८ ॥
 जें पाणी आहे कृपातरीं । तें पेरिलेया शेतावरी । वरुण करावेया अक्षरीं ।
 भरोनी ठेले ॥ ९ ॥ भूमडळी चालती मौनजाति । सागरीं मळे फुळ भोंगति ।
 पसिये पासुरुवें उडती । अतराळीं ॥ १० ॥ आणि ये उत्तम स्थान ।
 रचिले भूमि वैकुण्ठ निधान । तेथें आदिपुरुषाचें स्थान । केलें तुवा ॥ ११ ॥
 तेआचि बरिची अशित कादिली । प्रतिस्वरुपीं स्त्री घडिली । ऐसी रचना
 थोरि केली । विश्वकर्ते ॥ १२ ॥ रचिलें वैकुण्ठ झळाळ । केले भोडुवे
 सकळ । करोनी राहाती सदा काळ । स्तवन देवाच ॥ १३ ॥ तिये सर्व रचणे
 होउनी । आता रचना होताए गहनि । ती सांगेन आइका चित्त देउनि ।
 कवणे परीची ॥ १४ ॥

—सिस्तपुगण, पुगण दुसरें, अवस्वरु पाचवा, ओग्या १-१४

३

ऐसी कथेची निस्पत्ती

आता करितो स्वामियाचें स्तवन । जेवाचेनि कृपे शास्त्रकथन । पुराण होउनि
 सपूर्ण । पातले सिद्धी ॥ १ ॥ तेया स्वामियाचा दिनें दिनीं । उपेगु मागिते
 मनीं ॥ जेवाचेनी धर्म पुगणें दोनी । समाप्त केलीं ॥ २ ॥ जेणें होइजे परम
 ज्ञानी । तो प्रमथु दागिला पुगणखानीं ॥ वैकुण्ठिचा निब पथु दाधुनी । केला
 प्रघट ॥ ३ ॥ जो ससारदोषाचा संहारु । भगवत्पराच तारु । जेणें पाविने
 पैला पारु । तो येतु विश्वतारु ॥ ४ ॥ जो मोक्षराजा वैकुण्ठपती । देवें आपें
 जेत्पत्न्य दस्तीं ॥ दिग्भरि व्यसे सर्व प्राणीं । चिह्निल्लमृतेपाणीं ॥ ५ ॥ जेयाची
 न करिता भस्ती । सर्वथा न मेळे मुक्ती ॥ तेआ जेमु स्वामियाची कथा

वित्पत्ती । निरोपिली मिया ॥ जे तेयाथे सत्य मानिती । ते प्राणिये वैकुण्ठी
निगती ॥ ६ ॥ आणि जे सत्य न मानिती । ते पडती येमपुरीं ॥ ७ ॥ जेसुची
वृषा लाघली अत म्हणीं । तेणें साता प्रोफेताची मोलणीं । आणी बाजेलिस्तीं
चौगई जर्णी । लिहिले ग्रथी ॥ ८ ॥ येतुकेयाचे ससार वेंचुनु । काडिली टीका
गाठुनु ॥ भाषा मराठी मिसळुनु । केला ग्रथु ॥ ९ ॥ जेसु स्वामी भक्ताचा कैमारी ।
जदीं जन्मु घेतला ससारीं ॥ वरुप सोंळा शत चोतर्दशेरी । तें लागोनि जाहाली
॥ १० ॥ ते सखु चालते वरुसीं । वसत कार्ळीं वेशातमासीं ॥ देवग्रथु
मराठियेसी । अभगु केला ॥ ११ ॥ या दा पुराणाभितुरि । काहीं चुकी देसाल
जरी । तरी क्षमा करोनी माझेरी । न कीजे कोपु ॥ १२ ॥ आणि बरवें
देसाल जें । तेआचा उपेगु देवासि मानिजे ॥ कया अमृतु रसु सेरिजे ।
देवहृपेस्तीं ॥ १३ ॥ ऐसी कयेची वित्पत्ती । आदका जे रागितलें अल्पमती ॥
ते क्रिस्तदासु करी निनती । खेमा कीजे अग्न्यानावें ॥ १४ ॥

— त्रिस्तपुराण, पुराण दुसरें, अवस्वर एकूणठाठाना, ओव्या ११०-१२३

लोलिवराज

रत्नमालाचरित्र

अमृत मधुर ज्याचे श्लोक भूषाळनारी ।
पडत पडत कैसे कौतुकं कीर सारी ॥
हरि हृदय तो हा रूपविद्याविलासी ।
उठ सरित मजपासी आणि लोलीमकासी ॥ १ ॥
ज्यासी कीर्ति जगनया प्रकटली मगनिनीचे परी ।
जो येवें घटिकेंत शमर नवीं पद्य निनोद करी ॥
ज्याला ही कविपातशाह पंथी निद्वजना दीधली ।
तो हा रत्नकले तुला निनमितो लोलीमराज कवी ॥ २ ॥

चटपट मुटलीसे जीव कोठें न राहे ।
 वदन धरुनि हस्तीं एकली घाट पाहे ।
 करुनि सकल शोभा दर्पणीं रूप पाहे ।
 पति अजुनि न ये का हेचि चिंतीत आहे ॥ ३ ॥
 विषय विषय कर्ता सर्व सौंसार गेल ।
 क्षणभरि परि नाहीं मुक्तिचा यत्न वेला ॥
 अजुणु तरिहि आता कृष्ण तू सेवि आधीं ।
 अभिनव सुख साधी लाली लोलीमराज ॥ ४ ॥

विट्ठल (कळपूरकर)

१

नमन

जय जय गगनाथा हस्त देऊनि माथा । हृदयरि कवियूथा दाखवी शानपथा ॥
 मुनिवर परमार्था सिद्धि द्यावी समर्था । रसिकपदपदार्था देइजे याचि अर्था ॥ १ ॥
 जनक तू जननी द्विरदानना । तुजगिणें दुसऱ्यास भजेचि ना ॥
 हरिकथा वदता हरि विट्ठला । करि कृपा शरणागतवत्सला ॥ २ ॥
 करस्पर्श होता अहता जळाली । अकारादि बीजें सकारादि जाली ॥
 मना वामनाचे पदान्जी वसार्जे । अळिप्राय होऊनि सौरस्य घ्यार्जे ॥ ३ ॥
 कृपाळ धुडी मजलगि व्हार्जे । मइत्य ग्रथार्थरसी नसावें ॥
 वर्गिन राधा हरि आदरेसी । सतोपती सर्व गुणहरासी ॥ ४ ॥

२

प्रथमनाम्ति

नारायणाची अगणित नामें । नि काम घ्यावीं अथवा सकामें ॥
आहे असा निश्चय निट्टलाचा । हा ग्रथ केला हरिपधिकेचा ॥ ४ ॥
गणपति वरदानें स्फूर्ति अद्भूत आहे । मृदुपदरचनेचें श्लोकसाहित्य पाहे ॥
कुज गृहणतिल वाचा काय भाषा माहाटी । परि मुरख जनार्ते प्रीति
होईल मोटी ॥ ५ ॥

राजदिवा वामनमूर्ति चिंती । तेणें अविद्या वसती दिगती ॥
दृष्टीस दूजे अणुही न भासे । सर्वास्थळीं ईश्वर एक भासे ॥ ६ ॥
गोन श्रीवत्स ज्याचें भुति तरि दुसरी जीवनस्तम शाखा ।
व्यापारी वृत्ति ज्याची द्विरद गुरु असे त्यासि संतुष्ट देखा ॥
आचारें शुद्ध आहे सकळ कळपुरीं सर्वदा वस्ति ज्याची ।
तेणें हा ग्रथ केला प्रकट तरि असे विट्ठल ख्याति ज्याची ॥ ७ ॥
चतुर देश घाड महीतळीं । जवळि गाव असे तये मडळीं ।
फणिलताभव भीजति त्या जळीं । वसतसे कवि विट्ठल त्या स्थळीं ॥ ८ ॥
कुमारवक्त्राग्रिशरेंदुयोगें । शकें गणाची निपरीत मार्गे ॥
आनंद सवत्सर माघमार्शी । निशीथवारीं तिथि पौर्णिमेसी ॥ ९ ॥

शर्वत्राक्ष आदरी । योग शोभनाख्यही ।

वाक्यतीच वृश्चिकीं । सूर्य कर्कटीं तयी ॥ १० ॥

असे योग होते तई ग्रथ केला । गणेशप्रसादेंच सपूर्ण जाला ॥

जना । लोममोहादिकार्ते त्यजावें । अनेके परीं वासुदेवा भजावें ॥ ११ ॥

शब्द माहाष्ट काहीं घडेना जना । हें पुराणीच झोलेति आणा मना ॥

बोलती मूर्ख वाक्यें अशी सर्वथा । याचिलगीं मिया नोलिली हे कथा ॥ १२ ॥

दर्शनाभिनयन स्थिर पाहे । सर्व पद्यरचना इतुकी हे ॥

जाणती चतुर ते रसवाचा । ईश्वरार्पण वदे कविवाचा ॥ १३ ॥

अभयकीर्ति

१

अनतव्रतकथा

प्रस्तावना

श्री जिनेंद्र देवासि नमस्कार करिन । चरण कमल हृदई ध्यादन ।
 अनताचि कथा सांगता होईन । मढाराष्ट्र भाषा ॥ १ ॥ मग तीर्थकरासि नम
 स्कार करिन । जयाचें शास्त्र आहे पुराण । तिहीं लोकिमाजि प्रवीण । श्रीवर्ध
 मानाचें ॥ २ ॥ आता शारदेसी नमस्कार करिन । निर्मळ मागेन मतिशून ।
 स्फुट जरी होय प्रमथ । तरि धन्य जन्म ॥ ३ ॥ तीर्थकराचे प्रमुगि उत्पन्न
 जालि । तेहि तिलोरीं प्रगट जाली । सनकादिषीं नमस्कारिली । सरस्वती ॥ ४ ॥
 आता गौतमासि नमस्कार करिन । चरणकमल हृदई ध्यादन । अनतानि कथा
 सांगता होईन । तयाचे गुण देखोनि ॥ ५ ॥ मग विनति मनि भावें धरुनि ।
 श्री सद्गुरूची आज्ञा घेईजे । कदतरि चिंता धरि होई । मग कथा प्रमुदि
 रचिजे । तरि पुण्य होय ॥ ६ ॥ आता साक्षापे प्रसंग करुन । मग वेल
 नमस्कार करिन । ग्रथ होईजे विस्तारि । तरि साक्षापे करुन ॥ ७ ॥

कथामुग्न - मगध देश

कथा सागेन अल्पमुद्धि । जनुद्वीप आहे प्रांसिद्ध । देवत लग्नार समुद्रा- ।
 मध्य बुडलासार ॥ ८ ॥ जनुद्वीपामाझारि । भरत क्षेत्र जाणिजे सचराचरि ।
 देसु आहे त्यामाझारि । मगध नाम ॥ ९ ॥ त्या देसियाचियामध्यें । तीर्थ
 कराचा ठाऊ । देखा प्रसिद्ध गिरि पर्वतु । आहे विख्यात श्रीमम्मेदगिरि ॥ १० ॥
 आनुनातुची बहुत गोली । दिसति वेलगच्या जाळी । सहज वनि लागल्या
 सोनवेलि । पणस देखा ॥ ११ ॥ उत्पतिथ्या नारेळि । लागल्या आदत
 पोषळि । विस्तारि गेल्या द्राऊच्या वेळी । दिसे मढया ॥ १२ ॥ वन लागली
 चापयाची । मन गुनली मधुकराची । जाळिया लागली वेंतविची ।

नागचपा ॥ १३ ॥ जाई जुई शेवति । आवेयाचि वन बहुत दिसति ।
पारिजातक शोभति । तथा वनामर्ष्ये ॥ १४ ॥

राजग्राम

आता असो हे वनाचि रचना । वन साक्षेप वर्णना । सागेन ग्रामाचि
माडणा । राजग्रामाचि ॥ १५ ॥ प्रथम शोभति पोवळि । पाचि पेरोजाचि
अराळि । पंचवर्ण रत्न जडविली । शोभति सूर्या तेज ॥ १६ ॥ तथा नगरा
भितरि । बरवि वसयाचि परि । ध्यान धरिले मुनीश्वरी । आत्महिताकारणे ॥ १७ ॥
येक शास्त्र पढति । आगम पुराण सांगति ॥ येक उपवासि राहति । मुनीश्वर
देखा ॥ १८ ॥ तेथे जैन लोक येति । पूजा प्रभावना करिती । येक सामादक
पढति । भव्य लोक ॥ १९ ॥ ऐसि हे रचना म्हणात । मुनिजा नगरा राहति ।
होइल प्रचुर शान । राहे कथा प्रसंग ॥ २० ॥

राजकुल

सागेन राउलगाणाचि परि । वर्णांवि राजसभा जरि । साक्षापे आदका
वाचा तरी । क्षमा करुनिया ॥ २१ ॥ रचिले पाडे दागडे । वरि वेसलि
मर्कटें । सिद्धि घाटिति मनकटे । बोकडिया द्विष्टि ॥ २२ ॥ रचिली हे सुवर्ण
माणिकाचे । तथावरि टिका शोभति हिरियाचि । शोभा दिसे जे रत्नासि ।
रगमडपु ॥ २३ ॥ तथा सिंहासनासि रत्न जडविलि । नीलवर्ण जडविलि ।
हीरेजडित माणिक मिरवलि । लोपे सूर्या तेज ॥ २४ ॥

राजा श्रेणिक

असिया परि श्रेणिक राजाकरि । अधोगी शोभे चेलना राणि । जैसे गोडि
लागे सम्यक्तावरि । जैसी शोभे जिनवाणि ॥ २५ ॥ राउल गजरथासहिदु ।
राजा श्रेणिक मार्ग जातु । हा पृथक्चि राज्य करतु । भूपति जैनधर्म जैसा
॥ २६ ॥ श्रोते म्हणति सागा कथेचि उत्पत्ति । आमचि मन देखा चचल
वृत्ति । बरवि गोडि लागलि आमुचे चिर्त्ती । श्री अनतासि ॥ २७ ॥

तीर्थंकर वर्धमान

आता सांगता होइन कथा । श्रोता आर्थिकजे येरुचित्ता ॥ तीर्थंकर आहे
शता । श्रीवर्धमान ॥ २८ ॥ निपुल अचल पर्वताशिखरि । आहे तीर्थंकरचि

चरवि परि ॥ जैसि असे अंबरीं । सूर्यमंडल ॥ २९ ॥ ऐसा उत्तम ठाऊ
देखिला । जिन ध्यान धरुनि बैसला ॥ केवळ ज्ञान धरुनि प्रवेसु केला । उसाळलि
देवध्वनि ॥ ३० ॥ अभ्यंतरि द्विष्ट गेलि । बाह्तिकार राहेलि । प्रत्यक्ष देखिलि ।
ब्रम्हांड देखी ॥ ३१ ॥ अघर आन राहेलि । अंगुल चारि प्रमाण केलि ।
धातिकर्म जिंकिली । श्रीवर्धमान ॥ ३२ ॥

— अनंतव्रतकथा (इ. स. १६१६), ओव्या १-३२

२

प्रशस्ति

मग माझा जन्म सफल जाले । अजितकीर्ति भेटले । भवसागरि तारिले ।
श्रीवर्धमानदेवा नमस्कार करिन ॥ १ ॥ सरस्वतीची वाचा दिधली । श्रीगुरुवि
कनवा थोर जालि । मग कवित केलें ॥ २ ॥ श्रीअनंताचि कथा । तुम्ही
आह्का येकचित्ता । श्रीगुरु होईल सांगता । तरि भ्रांति फिटली ॥ ३ ॥
माझे कवित जाले खोटे । बोलतां नये गोमट । सुज्ञ करावे अति गोमट ।
अक्षर सोधून घालिजे गोमट । तरि पुण्य होइल ॥ ४ ॥ ऐसा अनंत कयेचा
विस्तार । जे आचरति नरनारि । ते उत्तरि भवसागरि । पुण्याच्या गुण ॥ ५ ॥
अनंत व्रताविना । जन्म गेला सुना । जे पुरुष आणि नारिजन । ते फल
पापाचे ॥ ६ ॥ जे गा जैनधर्म पाळति । ते मोक्षपद पावती । भाव मनि
धरति । घर्मावरि ॥ ७ ॥ नित देवदर्शना कीजे । जन्म सफल पाविजे ।
..... । जिनदर्शने ॥ ८ ॥ श्रीमूलसख चालात्कार गग । श्रीसरस्वती
गच्छ प्रविण । श्री अभयकीर्ति मति अजाग । कथा केलि अनंताचि ॥ ९ ॥
जाव जिनधर्म राहति । मरुप्र (!) विनयमत । तव ग्रंथ विजय होति । भव
जनासी ॥ १० ॥ संवत्सर पंचरासे अडतिमु । शुक्लपक्ष भावगमास । ग्रंथ
केला सोत्तर जाला संस । दिन शुक्रवार ॥ ११ ॥ दीवसि चांदणे तिथ
पंचमिचि । कथा सर्गलि अनंताचि । मावना पुरले भक्ताचि । म्हणे
अभयकीर्ति ॥ १२ ॥ जे पदति जे आइवति । जे लेहति जे लेहविती दान

करिति । ते भावे व्रत करिति । फल होइल सत्समस्तु सत (१) जाग ॥ १३ ॥
इति अनंतव्रत कथा । श्रोता परिसावे उभयता । भावें धरुनि व्रत । करावे
भजना ॥ १४ ॥ दोनसे पचावन बोवि हे समर्थिल । भाव्वा कृष्णपक्ष
त्रारसि दिने । वाचितो विनय होति । पुण्य जीवा ॥ १५ ॥ इति अनय
कथा समाप्ता ॥

— ओव्या २४२-२५६

कृष्णयाज्ञवल्की व मधुकर

हा सपूर्ण प्रथमणी

त्या बहिरामाचे सभें आत । चतु शास्त्रवेचे पडित । धर्मचर्चा अखडित ।
सिद्धातरणीं ॥ १ ॥ तथा समक्ष सकळीक । कथा कल्पतरुचें स्तवक । ग्या
संपूर्ण केले सम्यक । गोघोनीया ॥ २ ॥ अनेक ग्रंथी ऋषी नेलिले । जे
कल्पपरत्वे भेद पडिले । तेचि मतातरे सप्रहिले । इये ग्रंथी ॥ ३ ॥ गृह्णोनि
कथाकल्पतरुनाम । यासी ठेविलं उत्तम । हा चतुर्दश स्तवकी द्रुम । विस्तारलासे
॥ ४ ॥ त्याची मुख्य शाखा सुत्रा । अध्याय उपशाखा विस्तारा । आश्रिया पद
प्रसंग अपांग । तीं पणें यथाची ॥ ५ ॥ ऐसा कल्पतरु सासित्रला । कथाफळ
भारी पाडासि आला । भवदवतता विश्राम जाहला । ज्याचियें छायें ॥ ६ ॥ ना
तरी ही चवदा भुवने । निर्माण केली नारायण । जेयें सतमहताची मने ।
आनदती सर्वकाळ ॥ ७ ॥ आता असो हे स्तुतिस्तवन । उपसवे करीं सिधु
जीवन । चतुर्दशस्तवक जाहला सपूर्ण । श्रोता जाणिते ॥ ८ ॥ मज उपसता
शब्दसिधु । राहिला असेल पत्रिद्रु । तरी तो सजनी अपराधु । क्षमा रीजे
॥ ८ ॥ गुणग्राहिनी सजनी । प्रेमभावें कृपा करोनी । परमोपयोगी निवृत्तेनी ।
सार ध्यावें येथिचें ॥ १० ॥ ग्रंथाति स्थानगर्जन । केलं जागोनि कार्यकारण ।
तेथ न ठेवावें दूषण । सर्वाथवेत्ती ॥ ११ ॥ जो वर्माक असे शाहाण । तोचि
जाणे येथिच्या खुणा । मूळ छाडसाचिये मना । उपरि परिताप ॥ १२ ॥

पाद एतियेन द ला कृपा

[इ. स. १५७९ १६४३]

नमन

नमो स्वामिया विश्वक्तां । मुक्तिनायका विश्वभरिता । आदिमध्यअंतरहिता ।
 वर्तसी तू ॥ १ ॥ नमो अनता मतिशाना । नमो अव्यक्त असेपणा । नमो
 शाननिधाना । आदिवस्तु सुफली ॥ २ ॥ नमो असेपर्णी एक । नमो जनीं
 त्रिनाक । गुणीं तर्चीं वेगळिक । नार्ही तुज ॥ ३ ॥ तू असेपणा सिंधु होसी ।
 तुझें भरतें रचनाराशी । तत्त्व मिळळी तुज त्यासी । नोहे कवीं ॥ ४ ॥ नमो
 वरन सागरा । नीति चाग करणाग । भक्ति मित्र वाईटी वशना । सर्वोत्तमा ॥ ५ ॥
 नमो स्वामिया जेशु क्रिस्ता । साक्षात् देवमुता । देवपर्णी मातेनिरहिता ।
 अनादिसिद्धी ॥ ६ ॥ नमो नमो देवशाना । नमो रिपरित साता पायना । कृपा
 दानाच्या निधाना । नमो नमो ॥ ७ ॥ माझी कोटी नमना । हो स्वामी तुझ्या
 चरणा । देई मज वरदाना । कथा रिधु सुफळी ॥ ८ ॥ तुझे कृपे शानसारणे ।
 निरसोनि अज्ञान तमे । वरु दिने कपे रिणें । करावया मिया ॥ ९ ॥ पेट्रु
 तुझा भक्तु गढनु । जुदेअ देश सोडुनु । झेंतिया करालागुनु । निगाला
 पैगा ॥ १० ॥ त्याचें कुठे भक्तिमनन । कैस नेलें रचण । कैस दाविलें कुठेपण ।
 त्याच्या देवा सैतानाचे ॥ ११ ॥ तुझे शास्त्रमथनेकरुनु । अभाय त्याचा निर
 सु । तुझे ओळखी आणुनु । इग्रने जोडिले कैसे ॥ १२ ॥ इतुसच सत्यार्थु ।
 लोसा निगेपाया प्रष्टु । कृपा निचे आवाग हलु । देउनी मज ॥ १३ ॥ आता
 तुम्ही श्रुतेजन । कथसी लाउनी मन । विवेकपूर्ण श्रम । करा सकळ ॥ १४ ॥
 सा पेट्रु म्हणे जुदेआ देशीं । मिया शास्त्र कथिले त्याकासी । अद्यापि पगदेशीं ।
 नार्ही वेलें पठण ॥ १५ ॥ आता निधोनी अनेक स्थाना । शास्त्र सागन
 अर्थुनी । इतुसी अपेक्षा मनीं । व्हावी मज ॥ १६ ॥ श्रुतिभक्ते देशीं ।
 जुदेआ हातीं धरण्यासी । शास्त्र सागावयासी । निवेन तेथ ॥ १७ ॥ ऐसा
 सा पेट्रु योजत । डोर झालेस होउनु निग । झेंतिया देशीं प्रवेशत । शास्त्र
 कथनगामीं ॥ १८ ॥ गिगसाया द्रव्यधन । मुक्ताफळें निगारत । माहेर

माझी केतुलेती मती । कीं साभिमानें बोलवे ग्रंथी । परिश्रवणमात्रें हरिभक्ती ।
 उपजे ज्ञान वैराग्य ॥ १३ ॥ जेविं मधुमक्षिका भ्रमोन । मधु संग्रहीं कंगकण ।
 तेवीं श्रुतदृष्ट तें शोधोन । केला ग्रंथसंग्रही ॥ १४ ॥ अनंतशास्त्रें पुराण मते ।
 वेदाधारें ऋषिप्रणीते । कोण त्यांचिया आद्यंताते । पावों शकेल ॥ १५ ॥ परि
 अंतःकरणपूर्वक मुमती । ज्या परमेश्वरी भक्ती । तो मुख्य तात्पर्य सर्वाधी । पावे
 सद्भावें ॥ १६ ॥ तेचि भक्ताकारणे सर्वथा । अनुभवोपयोग्य ग्रथा । म्या
 निर्मिलेसे प्राकृता । महाराष्ट्रभाषें ॥ १७ ॥ कवि मधुकरें कृपाळा । प्रेमें स्तवोनी
 श्रीगोपाळा । कथानल्पतरुसी चढविला । लील्य कळस ॥ १८ ॥ कृष्ण याज्ञ-
 बल्की हो कां मधुकर । ही बाहुली करोनी निमित्तमात्र । स्वयें बोलिला लील-
 चरित्र । आपुलें आपण परमात्मा ॥ १९ ॥ विक्रमार्कसमयासी । संवत् जाणिजे
 सोळाशेंऐशी । कीं शालिग्रहून शकासी । पंधराशेंपंचेचाळीस ॥ २० ॥ रुधि-
 रोद्गारी सवत्सर । विजयादशमी सोमवार । पुनर्वसु नक्षत्र परिकर । सिद्धियोग
 जाणिजे ॥ २१ ॥ बालवकरम चंद्र मकरस्थ । ऐसा योग असतां प्राप्त । तें पूर्ण
 जाहला ग्रंथ । राजसनिधानीं ॥ २२ ॥ इये ग्रंथाची फलश्रुती । सांगतां भागेळ
 सरस्वती । संपूर्ण ग्रंथावे वटिती । ते पावती सायुज्यता ॥ २३ ॥ हा संपूर्ण
 ग्रंथमणी । बाहिला श्रीगोविंदचरणीं । तेणें कृतकृत्य होवोनी । निघाला कवी
 मधुकर ॥ २४ ॥ इतिश्री कथानल्पतरु । चतुर्दशस्तवक मनोहर । ग्रंथ समाप्ति
 कथाप्रकार । द्वात्रिंशोऽध्यायी कथियेल्य ॥ २५ ॥

—कथानल्पतरु (इ. स. १६२३), स्तवक चवदावा, ओल्या १८७-२१।

पाद एतियेन द ला कुरुवा

[इ. स. १५७९-१६४३]

नमन

नमो स्वामिया विश्वकर्ता । मुक्तिनायका विश्वभरिता । आदिमध्यअंतरहिता ।
 वर्तसी तू ॥ १ ॥ नमो अनंता मतिशाना । नमो अव्यक्त असेपणा । नमो
 ज्ञाननिधाना । आदितस्तु सुफळी ॥ २ ॥ नमो असेपर्णी एक । नमो जर्ना
 त्रिनाक । गुणी तर्क्यी वेगळिक । नाहीं तुज ॥ ३ ॥ तू असेपणा सिंधु होसी ।
 तुझे भरतें रचनाराशी । तत्त्व मिसळी तुज त्यासी । नोंहे कधी ॥ ४ ॥ नमो
 बरवट सागरा । नीति चाग करुगारा । भक्ति मित्र घाईटी वशात्रा । सर्वोत्तमा ॥ ५ ॥
 नमो स्वामिया जेष्ठ क्रिस्ता । साक्षात् देवमुता । देवपर्णा मातेविरहिता ।
 अनादिसिद्धी ॥ ६ ॥ नमो नमो देवशाना । नमो रिपरित साता पायना । कृपा-
 दानाच्या निधाना । नमो नमो ॥ ७ ॥ माझी कोटी नमना । हो स्वामी तुझ्या
 चरणा । देई मज वरदाना । कथा रिघु सुफळी ॥ ८ ॥ तुझे रूपे ज्ञानकारणे ।
 निरलोनि अज्ञान तमे । वर दिजे कथे रिषणें । करायया मिया ॥ ९ ॥ पेट्रु
 तुझा भक्तु गहन । जुदेअ देश सोडुनु । हेतिया करायालागुनु । निघाला
 कैसा ॥ १० ॥ त्याचे कुठें भक्तिभजन । कैसे नेलें गढग । कैसे दाविलें कुठेपण ।
 त्याच्या देवा सैतानाचे ॥ ११ ॥ तुझे शास्त्रस्थनेरुनु । अभाय त्याचा निर-
 मुनु । तुझे ओळखी आणुनु । इग्रजे जोडिले कैसे ॥ १२ ॥ इतुकाच सत्यार्थु ।
 लोस निरोपाया प्रगटु । कृपा किजे आधार हस्तु । देउनी मज ॥ १३ ॥ आता
 तुम्ही श्रुतेजन । कथेसी लाजुनी मन । विवेककर्णी श्रम । करा सकळ ॥ १४ ॥
 सा पेट्रु म्हणे जुदेआ देशी । मिया शास्त्र कथिले लोकासी । अन्यापि परदेशी ।
 नाहीं केलें पठण ॥ १५ ॥ आता निघोनी अनेक स्थानी । शास्त्र सांगेन
 अर्थुनी । इतुकी अपेक्षा मनी । व्हावी मज ॥ १६ ॥ हेतियाचे देशी ।
 जुदेआ हातीं धरण्यासी । शास्त्र सागाण्यासी । निवेन तेथ ॥ १७ ॥ ऐसा
 सा पेट्रु बोळत । शेरु शालेस होउनु निरा । हेतिया देशीं प्रवेशत । शास्त्र
 कथनेपणी ॥ १८ ॥ गिजसाया द्रव्यधन । मुक्ताफळे दिसारन । माहेर

सोडुनी स्वार्थी जन । किती करिती उपाय ॥ १९ ॥ त्यास्तव कष्ट घेती । प्राण जोरें कष्टती । सृष्टीभ्रमण करिती । कठिती छद्दु ॥ २० ॥ किती साठवले आपणातें । अपुरें होय स्वार्थातें । द्रव्य जोडणें स्वार्थियाथें । चढतसे अथ स्वार्थ ॥ २१ ॥ ऐस नव्हतें सा पेद्रुमन । त्यासी नावडे कनमन । मुचिपय आगावया जाण । हीच अपेक्षा तया ॥ २२ ॥ सुखत्याग करोनी सा पेद्रु । चरणतळीं घालोनी अहकारु । प्राणशुद्धी करणारु । दोपियाची ॥ २३ ॥ सैतान भाडी आतुनु । कथणें लोकासी फोडुनु । देव ओळखी आगाया लागुनु । निवे जुदेया देशींचा ॥ २४ ॥

— पुराण इ स १६२९/१६३४, दुसरें पुराण, पहिलें कांड, अवतार पहिला, ओव्या १-२४

प्रथमखंड समाप्त

द्वितीय खंड

मुक्तेश्वरापासून इ. स. १८५७ पर्यंत

मुक्तेश्वर

१

दुष्यताह्वान

पौरववशीं प्रख्यातकीर्ति । दुष्यत नामा गुणकमूर्ती । श्रेष्ठ भूपाल चक्रवर्ती ।
 वीर्ये शौर्ये आगळा ॥ १ ॥ प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तर । चारी दिशा चतु समुद्र ।
 आक्रमूनि मही महींद्र । सुरेंद्र तैसा भूलोकी ॥ २ ॥ वर्णव्यवस्था जये देशी ।
 सुमारी एड गृहिजे त्यासी । ग्लेछमडलें सिंधुप्रदेशी । येकवर्ण नर तेथें ॥ ३ ॥
 चत्वारि अष्टादश बाजन । उत्तम मध्यम कनिष्ठ वर्ण । इहीं वसविले देश
 सपूर्ण । मोक्ता तो येक नरनाथ ॥ ४ ॥ यावेगळें येकवर्णी । सिंधुपरिवर्ती
 पश्चिमस्थानी । मडलें भरलीं अविध यवनी । तेथेंही स्वामित्व तयाचें ॥ ५ ॥
 जावी जगी फिरगी कूर । नाइते इगरेज महेडगार । काये काठे कर्मखर ।
 जळतस्कर मासाशी ॥ ६ ॥ कमशाम खुरासन । मुलतान हवशान अरस्थान ।
 उजरख पठाण तुरकमान । बदकसान मेघात ॥ ७ ॥ घोडमुख घेनुमुख । शूकर
 मुख राशभमुख । बानरमुख रुझमुख । मानसादार जयात ॥ ८ ॥ केशवसन
 रोमसन । कर्णधारी कर्णसन । पादहीन अपादहीन । येकचरण भालाक्ष ॥ ९ ॥
 जळमाणसे वनमागमे । सिंदुरवर्ण विस्तरेशें । अत्रचिरहित मेदमासे । अतिवर्कशें
 वाढिनलीं ॥ १० ॥ तेही देश आपुल्या आशा । सत्ता नेमिली परमप्राशा । गोवध
 ब्राह्मदेव अवज्ञा । करित्या करो शूलटड ॥ ११ ॥ सवेद अवेद देशमडलें ।
 द्वीपें उपद्वीपें जागळें । वनें पर्वत नानास्यळें । येरी आशा चालितु ॥ १२ ॥
 नवएड सप्तद्वीपावती । सप्तार्गवी सप्त पर्वती । आशापश व्यापिलें जगतीं ।
 जेविं चैतन्य सर्वत्र ॥ १३ ॥ देशविदेश वडावे येथ । तरी सहज सभापर्जाभात ।
 चोत्तणें असे समयोचित । राजसूयप्रसर्गी ॥ १४ ॥ याचिलगी या अजसरा ।
 विशाल वक्तृत्व वाग्दोर । सागरुनि जव माघारा । केला उन्मेष तुरग ॥ १५ ॥
 असो दुष्यत राजनृपति । उभय वनिता कीर्ति जगतीं । भोगिता ब्रम्हाड

एकार्ती । उपमा लजोनि माघारे ॥ १६ ॥ रत्नभरित रत्नी । रत्नमाडुसा रत्न
 खाणी । रत्नाकरात हे मेदिनी । गुणरत्न पाळी प्रतापें ॥ १७ ॥ हिंसाकारी
 अधर्मकारी । अथवा वणसकरकारी । दुष्यतराज्यां अनाचारो । स्वप्नीही परि
 असेना ॥ १८ ॥ धर्मरति धर्मघन । सेवुनि सतुष्ट सर्वजन । स्वकर्मी सकळ
 वर्ण । विहिताचारें वर्तती ॥ १९ ॥ रोग दरिद्र का ऋधन । दुष्ट दुर्मिष्ट
 अकालमरण । सर्प वृश्चिक तस्कर जाण । दुष्यतराज्यां असेना ॥ २० ॥ दर्शने
 ग्रहस्ताभयकारी । नाहीच जाले ते भिंकारी । ब्राह्मण निरतर सदाचारी ।
 असत्यदभें साडिले ॥ २१ ॥ विषयविष्टेत बुडाली मनें । शरीर वैराग्य
 सुचदने । चर्चूनि मिरवती शब्दज्ञानें । ते गोसावी त नव्हते ॥ २२ ॥ स्वकाळी
 पर्जन्य घोपी उदका । रत्नधान्यसमृद्धि पिका । पृथ्वी प्रसवे हो मात्रिमा ।
 फळे जैसी श्री विद्या ॥ २३ ॥ विष्णुसमान सत्ताळ । प्रतापें तेजें सर्व
 तेजाळ । घरातुल्य सहनसीळ । अक्षोभ जैसा सागर ॥ २४ ॥ पृथ्वीपायुनि
 मंत्राचळ । उपड्ड शके ऐसा सगळ । दुष्टदंडनीं जैसा फाळ । चंद्रातुल्य उप
 कारी ॥ २५ ॥ निपुण शस्त्रास्त्रप्रहरणी । आरुढों जाणे सव वहनी । ऐसा
 भूपाळ चूडामणी । दुष्यतर राजा भूलोकी ॥ २६ ॥ सप्तसमुद्रीचे लोच ।
 धरामडळीं येकवाठ । तैसे सेनेचे सघाट । घेवूनि वना चान्दला ॥ २७ ॥
 बाजी धारण रथ पदाति । सरया करिता न धरे गगती । सेना वसनें सर्व
 जगती । पाधुरविलीं समर्थे ॥ २८ ॥ अनेक शस्त्रधराची वृद्ध । अनेक वाय
 अनेक शब्द । गर्जती तेणें विचित्र नादें । नागपलें अबर ॥ २९ ॥ कनक
 रत्नीं निर्वाळिलीं । गोपुरें गगन भेदीत गेलीं । तेथें वळघानि पाहां ठेलीं ।
 फामिनीवृद्धें आवडी ॥ ३० ॥ चंद्रमळीं पित्रली धरणीं । तैसा श्वेत उग्राच्या
 उभयणी । रत्नकळसाचिये किरणीं । कनिगुळ दाही लापल ॥ ३१ ॥
 धीरसमुद्री तरंग उठती । तैसी पिय चामरें टळती । वीर श्रियसी रागटपनि ।
 लामी चंद्र अग्रमे ॥ ३२ ॥ सेनेसहित सेनानाथ । नगरगभी नात मिरवत ।
 देवता नारा शतानुगत । माडिया गोपुरीं वळघल्या ॥ ३३ ॥ कनक कुमुमें
 कनकतापी । आवडी धरुनि करसपुगी । अजलोवुनि रागसुगुगी । पुण्या
 जुळीं साडिती ॥ ३४ ॥

२

भीमप्रयाण

भीमसेन पाहे दृष्टी । तंव अंधकार कोदल सृष्टी । गुल्मलता वृक्षदार्ढी ।
 तृणें मार्ग लक्षेना ॥ १ ॥ निशाचरी श्वापद पक्षी । घोर गर्जना करिती कर्क्षी ।
 वोळकंजले महावृक्षी । अश्वल आणि वाघुळा ॥ २ ॥ वनदेवता यक्षिणीपाळे ।
 धुमकसु घालिती गदारोळें । दीपिका दाऊनि बवालें । गुन होती अप्सरा ॥ ३ ॥
 प्रेतगण सादानवासी । रुपें धरुनि भ्यासुरवेशी । छळिती अशुची मानवासी ।
 रक्तमासभक्षगा ॥ ४ ॥ दियाभीतांचे घुवाट । पिंगळे करिती किलकिलोट ।
 भाद्र भुंक्ती सैराट । टिटने घोर टिवाटिविती ॥ ५ ॥ चमयाकांचे आर्तस्वर ।
 कुमुदीं भ्रमराचे छंमार । मस्तकमणितेजें विखार । जीवा आहारा शोधिती ॥ ६ ॥
 चारया निघालीं निधानें । धगधगित प्रनाशमानें । ईश्वरकृपेस्तव पूर्वपुण्यें ।
 येवो म्हगती सभाग्या ॥ ७ ॥ असो हे निशा दाटली काळी । जेवी काळ-
 पुरुषाची कांढली । ब्रम्हांडदेवतेवरी सगळी । पांघुरविली आतत्यें ॥ ८ ॥ ऐमें
 देखोनि तये काळीं । भीमसेन बळिया बळी । धैर्य कास घाऊनि कवळी । पांचां-
 तेंही येऊला ॥ ९ ॥ स्कंदीं बाहूनियां जननी । कडिये माद्रीकुमार दोन्ही ।
 धर्माजुन बाहुस्थानीं । पाणितळीं कवळिले ॥ १० ॥ पाठी देऊनि ध्रुवमंडळा ।
 अगस्तिचक्र लक्षूनि डोळा । वाम कृत्तिकाचा मेळा । याम्य दिशे निघाला ॥ ११ ॥
 पवनवेगें पवनात्मजु । त्वरें चालिला दक्षिणे उजू । जेसा पातळ महागजु ।
 कर्दळीवना विखंडी ॥ १२ ॥ झडपाव्हाड मोडी झाडे । तळवा चूर्ण करीत धोंडे ।
 श्वापदसर्पांचीं जुंबाडें । पायातळीं रगडीत ॥ १३ ॥ भीमसेनाचा अंग बायो ।
 बाजतां सिंहशार्दूळा प्रळयो । म्हगती वना करावया क्षयो । काय अद्भुत पातलें
 ॥ १४ ॥ जेप्र वेचिता अठरा घटिका । पूर्व दिशेनें क्षाळिलें मुग्धा । कुंकुम
 रेखिलें त्या टिळकां । अरुणोदयो बोलती ॥ १५ ॥ मार्गवाचार्य उदया येतु ।
 तंव अपार क्रमूनि साडिला पंथु । पुढें जन्हवीजळाचा वातु । सुसीतळ पातला
 ॥ १६ ॥ हस्त आवरितां कुमुदीं । अवमान मानिला पर्युषीं । त्यातें आदरें
 कोकनदी । पाचारिलें जवळिकें ॥ १७ ॥ कुक्कुटें चेडरें करितां कामा । भवें

आदरिलें अन्न । उपचारेचीं स्वादिष्ट ॥ ६ ॥ हांक ऐकोनि कठोर । कोपें धावि-
 न्नला निशाचर । अन्न भक्षितां देखोनि क्रूर । प्रल्यानळ धडकला ॥ ७ ॥
 म्हणे महीप दवड्ढनि दूरी । आणि माझिया आहारार्तें स्वीकारी । कोण हा मूर्ख
 आपुले करी । शीर छेदी आपुलें ॥ ८ ॥ प्रच्योत्तर नेदूनि मुखें । भोजन
 करी यथासुखें । जेवीं निंदेनें वाजतां मुखें । साधु नेम न संधी ॥ ९ ॥ राक्षस
 शोभला दुर्धर । विक्राळ तुंड पर्वताकार । घर्घराटें गगनोदर । प्रतिशब्दाते
 परिसवी ॥ १० ॥ दांत खाऊन फरकरीटी । दोन्ही वळोनी वज्रमुष्टी । भीमसेन
 ताडिला पाठी । सिद्ध जैसा कुंजरें ॥ ११ ॥ तेही नाणूनियां लक्षां । भीम
 स्वस्थ भक्षी भक्षा । मग उपडुनि चंद्रवृक्षा । पुढती भीमा ताडिला ॥ १२ ॥
 घायें वृक्ष झाला चूर्ण । भोजनीं न चळे भीमसेन । मग घेउनी द्यत पाराग ।
 पाठोपाठीं ताडितु ॥ १३ ॥ तेही पुण्याचिये परी । न मनुनि मौन्यें भोजन करी ।
 संतापला उभय करी । हस्त दोन्ही कवळिले ॥ १४ ॥ भीम पसरुनि वामपाणी ।
 राक्षसहस्त धरिले दोन्ही । भोजन सारोनी वळखाणी । उभा ठेला सन्मुख ॥ १५ ॥
 म्हणे आता मज्झीं मिडे । पाहों सामर्थ्य केतुलें गाढें । नगर पीडिले त्याचें
 बोढें । आजि फाडीन येकदा ॥ १६ ॥ राक्षस च्छेदोनिया तयरा । भीमा हृदयीं
 मारी धडका । लज्जाप्रहरें ताडितां खडका । वरता पडे सन्मुख ॥ १७ ॥ पुढती
 उठोनी सहस्र झाडें । भवड्ढनि मारी शिला धोडे । तितुकीं साहुनी जुंवाडे ।
 जय मुष्टी कवळिल्या ॥ १८ ॥ वामहस्तें धरुनि केडीं । सव्य नेमिला कंठ-
 प्रदेशी । माज मोडितां कासाविशी । हाक मारी आक्रोशें ॥ १९ ॥ मध्यें
 तोडिजे युश्रंड । त्यापरी केला तो दुखंड । नानानसधारी प्रचंड । गरुड
 एही सर्पाति ॥ २० ॥ वज्र हाणितां निघातें । दुखंड होइजे पर्वतें । तेवि
 मारुनि गजसातें । भीम जाला जयस्त्री ॥ २१ ॥ चूर्ण जालीं अस्तिजालें ।
 बाहेर पडलीं नेत्रमुल्लें । मुखीं नासिकीं कर्णविळें । रक्त बाहे भटमडा ॥ २२ ॥
 यापरी असुर पायला मरणा । भयें सकंप राक्षससेना । नमस्कारनी भीमसेना ।
 प्राणदाना मागती ॥ २३ ॥

— आदिपर्व, अध्याय अट्ठतिसावा, ओव्या ६६-८८

फुल्याची । मध्येचि मालती कळ्याची । कृष्णपाचूचीं सावळीं ॥ १८ ॥ गोट
धारिया दुधारे । त्रिमिर दुतारे शेळारे । कळवीसुत दहातारे । बैरागराचीं
वरी तोंडे ॥ १९ ॥ गंगासागरी चद्रकळा । तेजे लोपवी सुवर्णकमळा । नव
विध रत्नाचिया बीळा । एकएका सुवर्णी ॥ २० ॥ तैलंग त्रिगुण मल्याळीचीं ।
सिंहल कोशल वैदभाचीं । गौड गुर्जर बगालीचीं । ब्रह्मवर्णाचीं सावुलीं ॥ २१ ॥
सप्तदीपवतीची वखें । छपन देशीचीं विचित्रें । कृष्णहस्तीचीं पवित्रें ।
पर्वतप्राय पडियेलीं ॥ २२ ॥

— सभापर्व, अध्याय पधरावा, ओव्या २०५-२२६

५

शाल्व-प्रद्युम्न युद्ध

ते वेळीं साव गड अकूर । रुक्मिणी सत्यभामेचे कुमर । प्रद्युम्नादि महावीर ।
सिद्ध झाले सप्रामा ॥ १ ॥ हस्ती पदाती रथ । भार चालिले असख्यात ।
वीर बाध गर्जना करीत । हृदय भेदे असुराचे ॥ २ ॥ उग्रसेनें पाळिली धुरा ।
यत्रे औपधं शस्त्रीं अस्त्रीं । मध्ये गुल्फीं द्वागोदारीं । भार अपार कोंदलें ॥ ३ ॥
असंख्य यादवाचे कुमर । गृही ठेवुनी बडील नर । तरुण निवडिले ह्जुजार ।
वीरश्री सभ्रमे ॥ ४ ॥ तैशीच सौभाची ही सेना । लोहोपजरे गुडिली जाणा ।
परामर्शे करिती गर्जना । नरकदना पेटले ॥ ५ ॥ उभयदळीं मिळोनिषा शुजा ।
शस्त्रे घेउनिषा ओजा । नेम घालुनिषा पैजा । परस्परा हाणिती ॥ ६ ॥ वगवा
लावता श्वापदे भग्न । तेवीं असुरसेना पलायमान । होता देखोनी मग प्रधान ।
क्षेमवृद्धी या नावे ॥ ७ ॥ मोकली बाणाचा जलधर । तेणें त्रासला यादवभार ।
देखोनी जात्रुवतीचा कुमर । साव नामा धावित्रल ॥ ८ ॥ रथ लोढुनिषा
पुदारा । असंख्य बाणीं भेदिले असुरा । खेद पावोनी माधारा । पाठी देखोनी
पळाला ॥ ९ ॥ हें देखुनी वेगवान । सौभसेना अतिगहण । घेऊनिषा धनुष्य
नाग । सावा उजू पातले ॥ १० ॥ ते साहोनी आगवृष्टी । गदा पडताळुनि मुष्टी ।
दैत्य ताडिला भूतळवटी । प्रेत होवोनि पाडिला ॥ ११ ॥ जीर्ण वृक्ष मोडुनी

द्रौपदीवस्त्रहरण

रागें फेडिलें तें अंशुक । तंव माझारीं देखे धीरोदक । तेंही फेडितां
 कौतुक । जासवन तयातळीं ॥ १ ॥ तेंही आमुडितां वेगीं । देखे डाळिंदी
 कुसुमरंगीं । तयां आंतूनि जगमगी । शुद्ध रजत पायाजं ॥ २ ॥ तेंही फेडीं
 अपवित्र । तंव माझारीं देखे तगदीवस्त्र । जडीत पालवी विचित्र । हंस मयूर
 रेखिलें ॥ ३ ॥ हावें फेडी दुःशासन । रागें अधर चावी दशन । उमगहस्तें
 प्रसादवन । लग्नगी आंमूडीत ॥ ४ ॥ सभा झाली लिखितचित्र । पातीं दावें
 विसरले नेत्र । देखती वस्त्राहूनि वस्त्र । मोलागळें आमासा ॥ ५ ॥ एक
 पलाशकुसुमवर्णी । सेंदूर कऱ्हेर गुंजावणी । रातोपळें कमलवर्णी । माणीस्वर्णी
 पटकूळें ॥ ६ ॥ पंचकेशर पाजणीचें । सुवर्ग केंतकी दळ रंगाचे । तमाळ रसदळ-
 वर्णीचे । पंचपदराचीं पाहली ॥ ७ ॥ नीलोत्पल शुकरंगाचे । दुर्वा अतसीपुष्प-
 रंगाचे । ऐसे नाना पुष्पयार्तीचे । कारले अपार निघाले ॥ ८ ॥ एक मधुकरवर्णांचे
 काळें । कंठी कडलग्न सोनसळें । पालवी खिळिली मुक्ताफळें । बायोगरासा-
 रिळीं ॥ ९ ॥ इंद्रनील जांबूलवर्णी । काळें कोकिल कस्तूरीवर्णी । पदरी
 पद्मरागाचे मणी । रत्नकिरणीं माणिकें ॥ १० ॥ दुग्धसमुद्री ओप दिघली ।
 चंद्रमंडलें सावन फेळी । तारकाचूर्णे वरी घोळिलीं । जेवीं अभ्रकें शळ-
 कती ॥ ११ ॥ काश्मीरवर्णे कल्हाईत । कर्दळीगर्भा ऐसे शेत । क्षीरवर्णी शंके
 रहित । वर्म अगार निघालीं ॥ १२ ॥ धत्तूरवर्णी पुंढरीकें । शंखवर्णी रुद्र
 अंशुकें । रौप्यतटा ऐसी चोखें । हंसदवळीं घमघमनी ॥ १३ ॥ सुवर्ग तगदी
 इंद्रगोप । माणिक्यरंगी रंगली अमूप । अष्टदळें दाविती ओप । मौन्या
 आगळीं वरीते ॥ १४ ॥ चित्रवन सुली कुलडिया । कारले कल्हारे चौकडिया ।
 भरीत साडी चुनडिया । नवसाडिया कुमुंदी ॥ १५ ॥ मांजिष्ठ भोजिष्ठ धारि-
 वट । गेटम जार्तीचे पटनिघोट । गोदातटीचे शुद्धवट । चंद्रस्त्रिगासारिखे ॥ १६ ॥
 मुगी पोफळी लाजावळें । सेवेंनी शेजणी सोयवळें । निद्रोप तापेची पातळें ।
 अतिमवाळें शोभती ॥ १७ ॥ अनघें कनक पत्रवेलीचीं । विचिन विवली

कुल्याची । मध्येचि मालती कळ्याची । कृष्णपाचूचीं सावळीं ॥ १८ ॥ मोट
धारिया दुधारें । त्रिमिर दुतारे शेलारें । कळवीमुत दहातारें । वैरागराचीं
वरी तडिं ॥ १९ ॥ गगासागरी चद्रकळा । तेजें लोपवी सुगर्गकमळा । नव
विध रत्नाचिया कीळां । एकएका सुवर्णी ॥ २० ॥ तैलम त्रिगुण मल्याळीचीं ।
सिंहल कोशल वैदभाचीं । गौड गुर्जर म्हालीचीं । बहवर्गोचीं सावुलीं ॥ २१ ॥
सप्तद्वीपवतीची वल्ली । छपन देशीचीं विचित्रें । कृष्णहरनीचीं पवित्रें ।
पर्वतप्राय पडियेलीं ॥ २२ ॥

— समापर्व, अध्याय पधरावा, ओव्या २०५-२२६

५

शाल्व प्रद्युम्न युद्ध

ते वेळीं सात्र गद अनुर । रुक्मिणी सत्यभामेचे कुमार । प्रद्युम्नादि महावीर ।
सिद्ध झाले सग्रामा ॥ १ ॥ हस्ती पदाती रथ । भार चालिले असख्यात ।
वीर बाद्य गर्जना करात । हृदय भेदे असुराचे ॥ २ ॥ उग्रसेनें पाळिली धुरी ।
यत्न औपध शस्त्रीं अस्त्रीं । मध्ये गुल्मीं द्योद्वारीं । मार अपार कोण्लें ॥ ३ ॥
असख्य यादवाचे कुमार । गृही ठेवुनी वडील नर । तरुण निवडिले हुजार ।
वीरथी सभ्रमे ॥ ४ ॥ तैशांच सौभ्राची ही सेना । लोहोपजरे गुडिली जाणा ।
परान्रमे करिती गर्जना । नरकदना पेटले ॥ ५ ॥ उभयदळीं मिळोनिया हुजा ।
शस्त्र घेउनिया ओजा । नेम घाटूनिया पैजा । परस्परा हाणिती ॥ ६ ॥ वणना
लावता श्वापदैं भग्न । तेवीं असुसेना पलयमान । होता देखोनी भग प्रधान ।
क्षेमवृद्धी या नावें ॥ ७ ॥ मोकली जाणाचा जलधर । तेणें नासला यादवभार ।
देखोनी जावुवतीचा कुमार । साव नामा घावित्रल ॥ ८ ॥ रथ लोडूनिया
पुढारा । असख्य बाणीं भेदिलें असुरा । खेद पावोनी माघारा । पाठी देउनी
पळाला ॥ ९ ॥ हें देखुनी वेगवान । सौभसेना अतिदारुण । घेऊनिया धनुष्य
साण । साव उजू पातले ॥ १० ॥ ते साहोनी आणवृष्टी । मग पडलासुनि सुठी ।
देख ताडिला भूतळवरीं । प्रेत होवोनि पाडिला ॥ ११ ॥ जीर्ण वृक्ष मोडुनी

पडे । तेंवीं दानव घुणें विघडे । हें देखता घाइन होडे । विविध नामा
 धावित्रला ॥ १२ ॥ चारुदेण रुक्मिणीकुमार । तेणें विविध तोडिला थोर ।
 जैसा शकें वृत्रासुर । भाडणीं तैसे मिळाले ॥ १३ ॥ तीक्ष्ण सोडूनिया बाण
 जाळ । छेदिलें विविधाचें मौळ । जैसा भगिजे शैल । वज्राघातें सुरेंद्रें ॥ १४ ॥
 विविध मारिला चारुदेणें । हें देखोनी शाल्वे तेणें । प्रेरुनिया अस्त्र सैन्ये ।
 आपण युद्धा पातला ॥ १५ ॥ गजकुडी घालिजे महाघर्षी । तेंवीं वर्याव बाणीं ।
 माडिला देखोनी द्वाकाजना । महाकल्पात भाविला ॥ १६ ॥ जेष्ठ भीमर्षाचा
 नदन । मदन कामेश्वर प्रद्युम्न । कुसुमशरघ सधान । साहो न शक्य हरल्ला
 ॥ १७ ॥ त्रैलोक्य भेदिलें एक बाणें । त्यात झुजोनी जिंविजे कोणें । यात्रातें
 धैर्यचने । गजोनिया बोलत ॥ १८ ॥ आजि कौतुका पहा हो । नयनीं । शाल्व
 निश्चयें मारीन रणीं । जैसा त्रिपुरात भेदूनी । शिव कल्याण पावला ॥ १९ ॥
 दिव्यबाजी कनकरथू । ध्वजीं मिरवें मकरकटू । चक्रीं चद्रमा आदिलू । जडिले
 तैसे भासती ॥ २० ॥ दारुकाचा पुन मुमति । प्रद्युम्नाचा तो सारथी । युद्धी
 नाना परीच्या युक्ती । गती दिगती रथाच्या ॥ २१ ॥ शारवणाचाचिया कोटी ।
 तोडुनी आपुली बाणवृष्टी । दाविता सौभाचिये दृष्टी । अधकारू पातला ॥ २२ ॥
 शाल्व गृहणे हो कौतुक । गृहणत होता हा बाळक । होय वृष्णाहूनी अधिक ।
 वृष्णपुत्र निर्धारें ॥ २३ ॥ तत्र शत्रूचीं गात्रें गात्र । बाणीं भेदिली वृष्णपुत्र ।
 क्षात्रुनिया उभय नेत्रें । मूर्च्छित पडे रथाणीं ॥ २४ ॥ पडता देखोनी सल्य
 धुर । दैत्य करिती हाहा कार । भयें भेदुनी अवर । दाही दिशा लघिनी ॥ २५ ॥
 मुहूत लोटल्या सोमवती । सायध होऊनी नैसला रथीं । धनुष्यबाण घेऊन
 हातीं । प्रद्युम्न दृष्टी लप्पिला ॥ २६ ॥ लग्नमाजी लय बाण । सोडिता हस्त
 लाघवीं निपुण । निवारिताही प्रद्युम्न । हृदयममा भेदला ॥ २७ ॥ ऋषी
 शत्राचिये परी । दाघे झुजता महाभारी । पावो दाळुनी भायानळीं । वृष्णकुमार
 ताडिला ॥ २८ ॥ तेण मूच्छना आली थोरा । पडुडला रथाचिये गुदारी ।
 हें देखोनिया यादवभारी । हाहा कार माजला ॥ २९ ॥

— वनपर्व, अध्याय तिसरा, ओव्या ९-३७

६

दमयतीनिलाप

यापरी साहुनी दमयती । नैपथ गेल्य अरण्यपथीं । स्वल्प उरली असता
 रात्री । प्रबोधली पतिव्रता ॥ १ ॥ निकट न देख भ्रतार । भीमकी करी हाहा -
 कार । सन्नद्ध दाटला अधकार । भयते काहीं दिसेना ॥ २ ॥ घामरेपणीं घामोनि
 धरणीं । अडखळोनी पडे धरणीं । मस्तकी लागोनी पापाणीं । रक्त वाहे भड
 भडा ॥ ३ ॥ हाक मारी दीर्घस्वरें । म्हणे बह्मभा । धाव का त्वरे । मातें
 साडोनी पुढारे । पाय कैमे चामकती । ॥ ४ ॥ तुज न देखता प्राण । देहीं
 न राहे अर्ध क्षण । येई सत्वर धावोन । आर्त्त्रियन मज देई ॥ ५ ॥ माझा करू-
 निया घात । काय तो साधिशीं पुरुषार्थ ? । मजवेगळे तुझे चित्त । काय
 मित्राती पावेल ? ॥ ६ ॥ धुधित वनीं मी गोरदी । अर्धवसनें होय कण्ठी ।
 पडलिया वनसकटी । प्राण कठीं पातला ॥ ७ ॥ तुजवेगळीं करू काय । कप
 णातें मी मोकळू धाय ? । नाहीं बाप अथवा माथ । ईश्वर तोही दिसेना ॥ ८ ॥
 भयें झांबू कवणाचे कठीं । साग रिघो कवणापोटीं । तुजवेगळीं सर्व सृष्टी ।
 रोम वाटे बह्मभा ॥ ९ ॥ स्नेहें धावोनी लजलाही । मात कवळीं दोन्ही बाही ।
 तुजवेगळा मज नाही । सोडविता रक्षिता ॥ १० ॥ तुजवरी ठेवूनिया हाटी ।
 मी विसरलें दु रकोटी । तुझ्या संगीं सर्व सृष्टी । सुरभरित मज वाटे ॥ ११ ॥
 धाव धाव नैपथराया । केशीं झाडीन तुझ्या पाया । झाडणें करुनी साडीन
 काया । तुजवरुनी आवडी ॥ १२ ॥ पडे उठी मागुती पडे । दिशा अव
 लोडुनी चहूकडे । नळा । नळा ! म्हणउनी रडे । आकातली वाननीं ॥ १३ ॥
 प्राणेश्वरा ! नळ नरेश ! । मुख गाजवी हाचि घोष । ऊर्ध्व अगलोकी आकाश ।
 रिघो पाहे पाताळीं ॥ १४ ॥ नमन माझ म्हणे अनिला । माझी वार्ता जागवी
 नळा । लोटुनी आणी मजजगळा । श्रेय घेई जीवाचे ॥ १५ ॥ नमन करितसे
 तुझिया चित्ता । उपजों नेदी निष्ठुरता । चर हो । तुम्हाते बाहातसे माथा ।
 परतोनि आणा नळातें ॥ १६ ॥ पक्षी हो । तुम्ही पक्षवळ । उडोनि शोधा
 माझा नळ । वार्ता सांगोन उतावीळ । शीघ्र आणा मजपाशीं ॥ १७ ॥ चक्र

वाकाचिया युग्मा । म्हणे वेदना ठाउकी तुम्हा । नळातें शोधुनिया भ्रमा ।
 माझिया हो ! परिहरी ॥ १८ ॥ मधुकरातें गोले शब्द । तुम्हा प्रिय पुण्याव ।
 नळाचा मुखाब्जमकरद । सेवुनी सागा शुद्धीतें ॥ १९ ॥ दुखसमुद्रामार्ग
 मग । सकरीं गला वर साङ्खन । परा मुख नुचारी अवगुण । निरा काहीं न
 बोले ॥ २० ॥ आठवुनी नळाचे कष्ट । दुसरे होतसे हृदयस्फोट ॥ नाठवी
 आपुलें सकट । वनिता श्रेष्ठ दमयती ॥ २१ ॥ हा महाराज ! नळ नरेश ।
 मातें होत का तुझ जेश । तुया असावें मुखमताप । तुझ अगिष्ट मज लागा
 ॥ २२ ॥ माझा पतिप्रतापधर्म । तूतें सवण करू क्षेम । तुझे अवदसेचा भ्रम ।
 सर्ग हो का मजलागीं ॥ २३ ॥ ऐशी मुखीं गाजवा ध्वनी । अश्रुधारा गळती
 नयनीं । मार्गरहित यनोपयनीं । कोमल पायीं चामके ॥ २४ ॥ बाहळ बोहळ
 दरे दरेकुटे । विवरें कुहर गिरिकपाटे । वन भयानक कष्टें । लघुनिया शतसे
 ॥ २५ ॥ उच्चनीच महादरडी । वाट अत्यंत निसरडी । कासळोनी पळी
 ताडीं । अजगराच ते काळीं ॥ २६ ॥ तो क्षुधित विशाल व्याळू । मुखें
 कवळूनी लागला गिळू । येरो आक्रुदे नळा रनेहाळू । कडता गला ये काळीं
 ॥ २७ ॥ धाव धाव नेपथराया । सपें गिळिली माझी काया । तुजविण मज
 सोडवावया । आन कोणी दिसेना ॥ २८ ॥ तिची एकानी रुदितध्वनी । मृग
 पारधी विचरे वनीं । धावोनी पातला तव नयना । देखे सपें धरित्तीसे ॥ २९ ॥
 मुग्धीं घालुनी ओदळाडें । हातची चिरिलीं जाभाडें । उभयहस्तीं धरुनी फडे ।
 ओढुनिया कडे काढिली ॥ ३० ॥ उत्कें प्रभाञ्जनया काया । म्हणे तू कणाची
 जाया । कोटुनिया कवणा ठाया । येकटीं जासी वाननीं ॥ ३१ ॥ येरा म्हणे,
 मी वैदर्भकुमरी । नेपथरायाची अतुरी । कातें साविलें वनातरीं । त्याच शाधन
 करीतसें ॥ ३२ ॥ तिच अवलोकिता वदन । व्याधाहृदयीं धडकला मग्न । म्हणे,

॥ ३७ ॥ विशाल देसोनि पर्वत । तथा करुनिया प्रणिपात । पुसे नैपथ प्राण
नाथ । येणें मार्गे देखिला ॥ ३८ ॥ अशोकवृक्ष देखुनि त्यात । प्रार्थूनी पुसे
जोडिल्या हस्ते । नळाची शुद्धि सांगोनि माते । अशोक करी अशोका ॥ ३९ ॥
अनेक श्वापदाचिया थार्गी । भयें कोणी न येतीं निकर्मी । म्हणती पतिव्रता
दृष्टी । भस्म करील आमुतें ॥ ४० ॥ पुढें प्रचंड वनकेसरी । त्यातें विनवी
जोडुनी करी । म्हणे, कृपा करोनी माझ शिरी । नैपथ सांग नेउता ॥ ४१ ॥
सव्य घालुनी पद्मनयना । केसरी गेल्या विशाल वना । पुढें जाता तापसारण्या ।
देखती बाली ती वनी ॥ ४२ ॥ अमृतोदके देव नटिनी । तैशी सरिता प्रवाहे
जीवनी । मार्जी विकासल्या नलिनी । श्वेत रक्त बहुवर्ण ॥ ४३ ॥ तेथें हस
कारडक । चकोर मयूर चक्रवाक । सदा फळीं फुलले रस । आम्रजवू
पनसादी ॥ ४४ ॥

— वनपर्व, अध्याय सातवा, ओव्या १२०-१६३

७

वर्षाकाल

यावरी पातला वर्षाकाल । पंचम ऋतु झाला प्रचल । सुग्ल पश्चिमेचा
अनिळ । मेघमाला मोकली ॥ १ ॥ पृथ्वी मळ्ळीचा जलराशी । पारधी पातला
आमशी । पिटित मृगाचे पाठिशी । सैरा गगनी धावत ॥ २ ॥ इद्रचाप
घरुनि मुष्टी । रोहिणी मृगाचिया पाठी । मेघधारा जीवन वृष्टी । करित वेग
पातला ॥ ३ ॥ सूर्यम्रिण मृगसमुत्पन्न । निस्तेज होउनी पावले भय । लग्नया
शोधीत ठाय । अर्धें आड करुनिया ॥ ४ ॥ कि पृथ्वीखड त्या शालुंखा ।
अनेक पर्वत शिवपिंडिका । इद्रें मागिलें अभिपेका । गगनपारी बहुधारा ॥ ५ ॥
मयूर चातक कपोतक । दर्दुर करिती महाबोप । मेघ जगाचा पालक । सर्व
लोका जागविती ॥ ६ ॥ विबुलताचे कक्कडाट । घनगर्जना गडगडाट । गगादि
सरिताचे सघाट । महापूर माजले ॥ ७ ॥ अठराभार वनस्पती* । अकुर बसनें

* अठराभार वनस्पताचा हेखणा । समुद्र भरला मणीकरुनी । माझे अवगुण
लिहिता धरणी । तरी लिहिळे न जाती गोविंदा ॥ — देवादास, व्यंकटेशस्तोत्र

वाकाचिया युग्मा । म्हणे वेदना ठाउकी तुम्हा । नळातें शोधुनिया श्रमा ।
 माझिया हो ! परिहरी ॥ १८ ॥ मधुकरातें बोले शब्द । तुम्हा प्रिय पुष्पाव ।
 नळाचा, मुलाब्जमकरद । सेवुनी सागा शुद्धीतें ॥ १९ ॥ दुःखसमुद्रामार्गी
 मग । सकटीं गेला वर साहून । परीं मुलें नुचारी अवगुण । निंदा काहीं न
 बोले ॥ २० ॥ आठवुनी नळाचे कष्ट । दुस्रें होतसे हृदयस्फोट ॥ नाठवी
 आपुलें सकट । वनिता श्रेष्ठ दमयती ॥ २१ ॥ हा महाराज ! नळ नरेश ।
 मातें होत का तुझे ह्लेश । तुवा असावें सुप्रसतोप । तुझें अरिष्ट मज लागे
 ॥ २२ ॥ माझ पतिव्रताधर्म । तूतें सर्वदा करू क्षेम । तुझे अवदसेचा श्रम ।
 सर्व हो का मजलागीं ॥ २३ ॥ ऐशी मुखीं गाजवी ध्वनी । अश्रुधारा गळती
 नयनीं । मार्गरहित वनोपवनीं । कोमल पायीं चामके ॥ २४ ॥ वाहळ बोहळ
 दरे दारकुटे । विवरें कुहरें गिरिकपाटे । वनं भयानकें कष्टे । लघूनिया जातसे
 ॥ २५ ॥ उचनीच महादरडी । वाट अत्यंत निसरडी । कोसळोनी पडली
 तोडीं । अजगराचे ते काळीं ॥ २६ ॥ तो क्षुधित विद्याल व्याळू । मुखें
 कवळूनी लागला गिळू । येरी आक्रुदे नळा स्नेहाळू । बेउता गेला ये काळीं
 ॥ २७ ॥ धाव धाव नैपधराया । सपें गिळिली माही काया । तुजनिग मज
 सोडवावया । आन कोणी दिसेना ॥ २८ ॥ तिची ऐकोनी हदितध्वनी । मग

॥ ३७ ॥ विशाल देखोनि पर्यंत । तथा करुनिया प्रणिपात । पुसे नैपथ प्राण
 नाथ । येणें मार्गें देखिला ॥ ३८ ॥ अशोकवृक्ष देखुनि त्यातें । प्रार्थूनी पुसे
 जोडिल्या हस्तें । नळाची शुद्धि सागोनि माते । अशोक करी अशोका ! ॥ ३९ ॥
 अनेक श्रापदाचिया धाटी । भयें कोणी न येती निकर्णी । म्हणती पतिव्रता
 दृष्टी । भस्म करील आमुतें ॥ ४० ॥ पुढें प्रचंड वननेसरी । त्यातें पिनवी
 जोडुनी करी । म्हणे, कृपा करोनी माझें शिरी । नैपथ साग वेउता ? ॥ ४१ ॥
 सत्त्व घालुनी पद्मनयना । केसरी गेल्या विशाल वना । पुढे जाता तापसारण्या ।
 देवपत्नी जाली ती धर्मी ॥ ४२ ॥ अमृतोदकें देव नटिनी । तैशी सरिता प्रवाहे
 जीवनी । मार्जी विकासल्या नलिनी । श्वेत रत्न बहुवर्ण ॥ ४३ ॥ तेथें हस
 फारडक । चकोर मयूर चक्रवाक । सदा फळीं फुलले स्वन । आम्रजम्बू
 पनसादी ॥ ४४ ॥

— वनपर्व, अध्याय सातवा, ओव्या १२०-१६३

७

वर्षाकाल

यावरी पातला वर्षाकाल । पचम ऋतु झाला प्रगट । सुगला पश्चिमेचा
 भनिळ । मेघमाला मोकली ॥ १ ॥ पृथ्वी मडळीचा जलराशी । पारधी पातला
 आकाशी । पिडित मृगाचे पाठिशी । सेरा गगनीं धावत ॥ २ ॥ इद्रचाप
 धरुनि मुष्टी । रोहिणी मृगाचिया पाठी । मेघधारा जीवन वृष्टी । करित वेगें
 वातला ॥ ३ ॥ सूर्यकिरण मृगसमुदाय । निस्तेज होउनी पायले भय । लग्नाय
 शाधीत ठाय । अग्ने आड करुनिया ॥ ४ ॥ कि पृथ्वीखड त्या शालुंटा ।
 अनेक पर्वत शिवपिंडिका । इद्रें माडिलें अभिषेक । गगनपारीं बहुधारा ॥ ५ ॥
 मयूर चातक कपोतक । दर्दुर करिती महाघोष । मेघ जगाचा पालक । सर्व
 लोका जागविती ॥ ६ ॥ विद्युत्ताचे कडकडाट । घनगर्जना गडगडाट । गगादि
 सरिताचे सनाट । महापूर माजले ॥ ७ ॥ अठराभार वनस्पती* । अकुर वसनें

* अठराभार वनस्पतीची रेखणा । समुद्र भरला मषाकरुनी । मासे भवगुण
 लिहिता धरणी । तरा लिहिले न जाती गोविंदा ॥ — देवादास, व्यंकटेशस्तोत्र

९

वनःश्रीवर्णन

वनश्री वर्णावी कवणें । उपमें नंदनवन उणें । नानावृक्षीं फळें सुमनें ।
 रससुवासें दाटलीं ॥ १ ॥ एक सरळ शाखाविहीन । एक ते शाखामंडित पूर्ण ।
 तथा ग्रीवा लतिका वेष्टन । करुनी जाती सुरवाडें ॥ २ ॥ कर्पूर कंदळीं, नारी-
 केळी । चूतवृक्ष सवले फळीं । कटका फळाची नव्हाळी । लागलीं मुळीं
 असंख्य ॥ ३ ॥ द्राक्षीमंडपातळीं दाट । चाहतीं अमृतरसाचे पाट । फणसफळें
 त्यागुनी देंट । दाविती घाट सिंधूची ॥ ४ ॥ जाई, जुई, चंपक माळती ।
 मकुळ मोगरे काचन शेवंती । केतकीवनें मधमयिती । पराग क्षिती सुगंध ॥ ५ ॥
 अमरचंदन देवदार । हरिचंदन, मेलागर । वृक्षवेष्टित विपधरु । भूतं जैशी
 निधाना ॥ ६ ॥ न्यग्रोध, पालाश पिप्पलतर । जे देवत्रयाचे अवतारु । विल्व,
 तुळसी, हरिदरु । ज्यांचे पत्रें तोपती ॥ ७ ॥ अनेक वृक्षाचिया जाती- । माजी
 पशुपक्षी क्रीडती । कनककल्हारीं शोभनी । पूर्ण जीवनीं तडाग ॥ ८ ॥ ऐसी
 सिद्धाश्रमाची घाटिका । देखोनी रायें वारिलें कटका । आपण प्रधान पट्ट-
 नायिका- । वांचुनी आणिका येऊं नेदी ॥ ९ ॥ प्रवेश करिता तये वर्नी । राजा
 आश्चर्य देखे नयनी । धेनु व्याघ्र एके स्थानीं । एकमेकां चारिती ॥ १० ॥
 नकुळ सर्प क्रीडती मुखें । मार्जारीस्तना लागती मूपके । सिंह करिण करीत
 कौतुकें । वनामाजी विचरती ॥ ११ ॥ उलूका मिरवूनी पिळीयांसी । वायस
 जाती चारियासी । विश्वामित्र माया ऐसी । सहसा न कळे मानवा ॥ १२ ॥
 निर्वेर श्वापदांचे गण । देखोनि विस्मित रायाचें मन । पुढें जाता सुगंध जीवन ।
 पूर्ण देखिलें ॥ १३ ॥ तथा कासार जीवनें स्नान । करोनि विश्रान्ति लाहिजे
 मनें । परिधान करुनी दिव्य वसन । देवाल्या निघाल्य ॥ १४ ॥ कंदळद्रोणीं
 हेमकमळें । नानापुष्पे सुपरिमळें । कनकपात्रीं भरुनि जळें । शिवागारीं प्रवेशे
 ॥ १५ ॥ सोमकांत श्वेत शिखर । माजीं विराजे कर्पूरगौर । द्वारीं ढवळा
 नंदिकेश्वर । मनोहर शोभत ॥ १६ ॥

— हरिश्चंद्राख्यान, अध्याय पहिला, ओव्या १०६-१२१

पालटें ॥ २८ ॥ नवनीत साजूक सद्यस्ततें । वाटिया उचंचळती धृतें । येकें
 शोधिलीं नवनीतें । येकें थिजली सुवासें ॥ २९ ॥ दधिसारें दुग्धसारें । पयें
 आटिली तवक्षीरें । परमभाग्याचे जेवणारे । जे जेविती तें पंक्ति ॥ ३० ॥
 गाळूनि चंद्रकळाचा रस । माजि मेळविल्यां सुवासू । ते कथिकेचा घेतां वासू ।
 परतें म्हणती आमृता ॥ ३१ ॥ समुद्रमथनिचें अमृत । गोडी देऊनि अमर
 करित । तेथिच्या उदका न घालवे हात । खारवणि म्हणुनि ॥ ३२ ॥ तेथि
 कामधेनुच्या तक्रें । कथिका शेविता देवशक्रें । अमृतातें म्हणें वक्त्रें । कळ-
 फटलें ब्रह्मुंकाळिचें ॥ ३३ ॥ तक्र तिथणि अमळकि । वोदनसारि जंवीरनिकि ।
 अडकि मुग्दली कुलथकी । उपचार केलें सुस्वादें ॥ ३४ ॥ बदरि अम्र कपित्थ
 चुणें । अंबुसोल अंबुस रसनें । मरिचसार पित्तशमनें । दक्षिण देसी जन
 सेविती ॥ ३५ ॥ ऐसिया नाना विधा कथिका । भीन्न जाल्या ज्या पांका ।
 अश्वादिता मूखा । वोदन चाले द्विगुणी ॥ ३६ ॥ नाना शाकरसांचीं सारें ।
 वोदनसंगि अत्यंत मधुरें । जें सेवितां कुपिष्यवारे । कदाकाळीं बाधीना ॥ ३७ ॥
 सांडया कुरवड्या पापडवडे । आळणे सांगरि स्वादिष्ट गोडें । कोशिबिरी रापीती
 मिरगुंडे । मिथ्याकुटं मधमवती ॥ ३८ ॥ कृष्ण भोक्ता जिये पंक्ति । भोजन
 करी परम अर्ति । तथा पंक्तिकाराचे किति । भाग्य मुखें वर्णावें ॥ ३९ ॥
 अम्ररस रायकेळें । पिकोनि उल्लरीं गंगाफळें । पेंडाल्लु रताळु गुळगुळे
 कपित्थ सारें सुवासे ॥ ४० ॥ ऐसिया फळ्याचिया सीखरणी । जेविल्या जाहाली
 चंद्रधणी । शाखाचेनि सुवासे गगनि । वेधु उपजवी नीर्जरा ॥ ४१ ॥ फळमूळ
 शाखा पत्रशाखा । खंदशाखा पुष्पशाखा । त्याचा स्वादु सेविता मुखा । शार्क
 भरि स्वयें जावें ॥ ४२ ॥ लवण शाखाचिया श्रेणि । दध्योधनाच्या सांघातिणि
 दधितक्राचिये मिळणी । ब्रह्मानंदु भोक्तया ॥ ४३ ॥

— विराटपर्व, अध्याय आठवा, ओव्या ५१-९३

९

वन श्रीवर्णन

. वनश्री वर्णावी करणें । उपमे नदनवन उणें । नानावृक्षीं फळें सुमनें ।
 रसमुखासे दाटली ॥ १ ॥ एक सखळ शाखाविहीन । एक ते शाखामंडित पूर्ण ।
 तथा ग्रीवा लतिका वेष्टन । करुनी जाती सुरवाडें ॥ २ ॥ कर्पूर कर्दळीं, नारी
 वेळी । चूतवृक्ष त्वले फळीं । कटकी फळाची नव्हाळी । लागलीं मुळीं
 असंख्य ॥ ३ ॥ द्राक्षीमडपातळीं दाट । चाहती अमृतरसाचे पाट । फणसफळें
 त्यागुनी देंट । दाविती वाट सिंधूची ॥ ४ ॥ जाई, जुई, चपक मालती ।
 नकुळ मोगरे कांचन शेवती । फेतरागनें मधमधिति । पराग क्षिती सुगंध ॥ ५ ॥
 अंगरचदन देवदार । हरिचदन, मेलागर । वृक्षवेष्टित विप्रधरु । भूत जैशी
 निधाना ॥ ६ ॥ न्यग्रोध, पालाश पिप्पलतर । जे देवगयाचे अवतारु । बिल्व,
 तुळसी, हरिहर । ज्याचे पत्र तोपती ॥ ७ ॥ अनेक वृक्षाचिया जाती । माजी
 पशुपक्षी क्रीडती । कनककल्हारीं शोभनी । पूर्ण जीवनीं तडाग ॥ ८ ॥ ऐसी
 सिद्धाश्रमाची वाटिका । देखोनी रायें वारिलें कटका । आपण प्रधान पट्ट
 नायिका- । वाचुनी आणिका येऊ नेदी ॥ ९ ॥ प्रवेश करिता तये वर्नी । राजा
 आश्चर्य देखे नयनी । घेनु व्याघ्र एवे स्थानी । एकमेका चारिती ॥ १० ॥
 नकुळ सर्प क्रीडती सुखें । मार्जारीस्तना लागती मूर्ध्व । सिंह करिण करीत
 कौतुकें । वनामाजी विचरती ॥ ११ ॥ उल्का मिरवूनी पिळीयासी । वायस
 जाती चारियासी । विश्वामित्र माया ऐसी । सहसा न कळे मानवा ॥ १२ ॥
 निर्वैर श्वापदाचे गण । देखोनि विस्मित रायाचें मन । पुढे जाता सुगंध जीवन ।
 पूर्ण देखिलें ॥ १३ ॥ तथा कासार जीवनें स्नान । करोति विश्रान्तिं लाहिजे
 मनें । परिधान करुनी दिव्य वसनें । देवाल्या निघाला ॥ १४ ॥ कर्दळद्रोणीं
 हेमकमळें । नानापुष्पें सुपरिमळे । कनकपात्रीं भरुनि जळें । शिवागारीं प्रवेशे
 ॥ १५ ॥ सोमकांत श्वेत शिरसर । माजी विराजे कर्पूरगौर । द्वारीं दवळा
 नदिकेश्वर । मनोहर शोभत ॥ १६ ॥

— हरिश्चंद्राख्यान, अध्याय पहिला, ओव्या १०६-१२१

पालटें ॥ २८ ॥ नवनीत साजूक सद्यस्तसें । वाटिया उचवळती घृतें । येकें
 शोधिलीं नवनीते । येकें थिजलीं सुवासे ॥ २९ ॥ दधिसारें दुग्धसारें । पयें
 आटिली तवशीरें । परमभाग्याचे जेवणारे । जे जेविती तें पत्ति ॥ ३० ॥
 गाळूनि चद्रकळाचा रस । माजि मेळविल्या सुवासू । ते कथिकेचा घेता वासू ।
 परत म्हणती आमृता ॥ ३१ ॥ समुद्रमथनिचें अमृत । गोडी देऊनि अमर
 करित । तेथिच्या उदका न घालवे हात । सारवणि म्हणुनि ॥ ३२ ॥ तेवि
 कामधेनुच्या तर्के । कथिका शेविता देवशर्के । अमृताते म्हणें वक्त्रे । कळ
 कट्टें ऋकुळिचें ॥ ३३ ॥ तक्र तिघणि अमळकि । वोदनसारि जशीरनिकि ।
 अडकि मुग्दली कुल्यकी । उपचार वेळें सुत्वादे ॥ ३४ ॥ बदरि अम्र कपिथ
 चुणें । अबुसोल अबुस रसनें । मरिचसारें पित्तशमन । दक्षिण देसी जन
 सेविती ॥ ३५ ॥ ऐसिया नाना विधा कथिका । भीन जाल्या ज्या पात्रा ।
 अश्वादिता मूत्रा । वोदन चाले द्विगुणी ॥ ३६ ॥ नाना शाकरसार्ची सारें ।
 वोदनसगि अत्यंत मधुरें । जें सेविता कुपिथ्यवारे । फदाकाळीं नाथीना ॥ ३७ ॥
 साड्या कुरवड्या पापडवडे । आळणे सारि स्वादिष्ट गोडे । कोशिंबिरी रायीत
 मिरगुडे । मिथ्याकुटें मधमघती ॥ ३८ ॥ कृष्ण भोक्ता जिये पत्ति । भोज
 करी परम अर्ति । तथा पत्तिकाराचे किति । भाग्य मुखें वर्णावें ॥ ३९ ॥
 अम्ररस रायनेळ । पिकोनि उल्लीं गगाफळे । पेडाळु रताळु गुळगुळे
 कपिथ सारें सुवासे ॥ ४० ॥ ऐसिया फळाचिया सीखरणी । जेविल्या जाहार्
 चद्रघणी । शाखाचेनि सुवासे गगनि । वेधु उपजवी नीर्जरा ॥ ४१ ॥ फळमू
 शाखा पत्रशाखा । रसदशाखा पुष्पशाखा । त्याचा स्वादु सेविता मुखा । शाक
 मरि स्वयें जावें ॥ ४२ ॥ लग्न शाखाचिया श्रेणि । दध्योधनाच्या साधातिणि
 दधितक्राचिये मिळणी । ब्रह्मानंदु भोक्त्या ॥ ४३ ॥

— विराटपर्व, अध्याय आठवा, ओव्या ५१-९३

९

वन श्रीवर्णन

• वनश्री वर्णावी कवणें । उपमे नदनवन रुणें । नानावृक्षीं फळें सुमनें ।
 रसमुखासे दाटली ॥ १ ॥ एक सख्ख शाखाविहीन । एक ते शाखामडित पूर्ण ।
 तथा ग्रीवा लतिका वेष्टन । करुनी जाती सुरवाडें ॥ २ ॥ कर्पूर कर्दळीं, नारी
 चेळी । चूतवृक्ष लवले फळीं । कटकी फळाची नव्हाळी । लागली मुळीं
 असख्य ॥ ३ ॥ द्राक्षीमडपातळीं दाट । वाहती अमृतरसाचे पाट । फगसफळें
 त्यागुनी देंट । दाविती वाट सिंधूची ॥ ४ ॥ जाई, जुई, चपक मालती ।
 मनुळ मोगरे काचन शोभती । पेतकीवनें मधमधित्ती । पराग भित्ती सुगंध ॥ ५ ॥
 अंगरचदन देवदार । हरिचदन, मैलागर । वृक्षवेष्टित विपधरु । भूतें जेशी
 निधाना ॥ ६ ॥ न्यग्रोध, पालाश पिप्पलतरु । जे देवत्रयाचे अवतारु । निल्व,
 तुळसी, हरिहरु । ज्याचे पत्रें तोपती ॥ ७ ॥ अनेक वृक्षांचिया जाती । माजी
 पशुपक्षी क्रीडती । कनककल्हारीं शोभनी । पूर्ण जीवनीं तडाग ॥ ८ ॥ ऐसी
 सिद्धाश्रमाची वाटिका । देखोनी रायें वारिलें कटका । आपण प्रधान पद
 नायिका । वाचुनी आणिका येऊ नेदी ॥ ९ ॥ प्रवेश करिता तथे वनीं । राजा
 आश्चर्य देखे नयनी । धेनु व्याघ्र एके स्थानीं । एकमेका चारिती ॥ १० ॥
 नकुळ सर्प क्रीडती मुखें । मार्जारीस्तना लागती मूपकें । सिंह करिण करीत
 कौतुकें । वनामाजी विचरती ॥ ११ ॥ उलूख मिरवूनी पिळीयासी । वायस
 जाती चारियासी । निश्चामित्र माया ऐसी । सहसा न कळे मानवा ॥ १२ ॥
 निर्घर श्वापदाचे गण । देखोनि विस्मित रायाचें मन । पुढें जाता सुगंध जीवन ।
 पूर्ण देखिलें ॥ १३ ॥ तथा कासार जीवनें स्नान । करोनि विभार्ति लाहिजे
 मनें । परिधान करुनी दिव्य वसनें । देवाल्या निघाला ॥ १४ ॥ कर्दळद्रोणीं
 हेमकमळें । नानापुष्पें सुपरिमळें । कनकपात्रीं भरुनि जळे । शिवागारीं प्रवेशे
 ॥ १५ ॥ सोमकांत श्वेत शिरसर । माजीं विराजे कर्पूरगौर । द्वारीं टवळा
 नदिकेश्वर । मनोहर शोभत ॥ १६ ॥

— हरिश्चंद्राख्यान, अध्याय पहिला, ओव्या १०६-१२१

हरिहरपद पद्मी भृंगभृंगी विनोदें । प्रगटित मुखवाणी जागवी जीव बोधें ।
 भवनिधि जलपारा पाविजे एवनामैं । न कळत बहु पंथे भ्रांतले भ्रात कामें ॥११॥
 विरस विषय पाहें रोहिणी तोय जैसं । निरम धन दुराशा दर्पणीं चित्र जैसे ।
 सुरस रघुपतीचें नाम पीयूष वाचे । परिसपद सरोजें लोह लागे मनाचे ॥१२॥
 धनुष पुरहराचें भंगिले विश्वमान्या । अवनिभुज सिंहाची लाधली दिव्य कन्या ।
 मिथुन वधुवरांचें शोभलें हेमधामी । हवनपुजन तोपें तोपला मेपगामी ॥१३॥
 प्रवळ मकरमीनीं माजले कर्क मोठे । भरुनि दगट सिंधू लंघिला पायवाटे ।
 निवडुनि दशमुंडें कुर्महर्णादि सर्गीं । अतुळकळ तुलाया नाठवे आन वेगीं ॥१४॥
 तनू चित्तितां त्या खुराजयाची । हरे वेधना या भवावृश्चिकाची ।
 स्मरा सादरें सर्वदा रामवाचें । रुळे अंकणा क्रूर तो काळ साचें ॥१५॥

— रामायण, युद्धकांड, ओव्या ४६१-४७५

तुकाराम

१

आत्मनिवेदनपर अभंग .

नामदेवें केलें स्वप्नामाजि जागें । सर्वें पाहुरगें येऊनिया ॥
 सांगितलें काम करावें कवित्व । वाउगें निमित्त बोलो नकें ॥
 माप टाकी सळे धरिली विट्ठलें । थापटुनी केलें समाधान ॥
 प्रमाणाचि संख्या सांगे शतकोटी । उरलें तें शेवटीं त्यावी तुका ।

पत्नीची तक्रार

मजचि भोंवता केला येणें जोग । काय याचा भोग अंतरला ॥
 चालोनिया घरा सर्व सुखें येती । माझी तो फजिती चुकेचि ना ॥
 कोणाची बाईल हांडनिया बोहू । संवसारीं काढूं आपदा किती ॥
 काय तरी देऊं तोडतील पोरें । मरते बरें होतें आता ॥

काही नेदि वांचों धोइयेले घर । सारवाया दोरशेण नाही ॥
तुका म्हणे राडे न करिता विचार । वाहुनिया भार कुये माथा ॥ २ ॥

✽ ✽ ✽ ✽ ✽

न करवे धदा । आइता तोंडीं पडे लोंदा ॥
उठितें तें कुठितें टाळ । अवघा माडिला कोल्हाळ ॥
जीवतुचि मेले । लाजा वायेनिया प्याले ॥
ससाराकडे । न पाहती बोस पडे ॥
तळमळती यांच्या राडा । घालिनी जीवा नावें घोंडा ॥
तुका म्हणे बरें झाले । घे रे बाइलें लिहिलें ॥ ३ ॥

✽ ✽ ✽ ✽ ✽

रामेश्वर भट्टाच्या तक्रारीमुळे झालेला गांवांतील प्रसंग

काय खावें आता कोणीकडे जावें । गावात राहावें कोण्या बळें ॥
कोपला पाटील गावचे हे लोक । आता घाली भीक कोण मज ॥
आता येणें चवी साडिली म्हणती । निवाडा करिती दिवाणात ॥
भल्या लोकीं यास सांगितली मात । केला माझा घात दुर्बळाचा ॥
तुका म्हणे याचा सग नव्हे भल । शोधित विटला जाऊ चला ॥ ४ ॥

संसार-विपत्ती

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें । बरो या दुष्काळे पोडा केली ॥
अनुतापें तुझें राहिलें चितन । झाला हा वमन संसार ॥
बरें झालें देवा बाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जनामध्ये ॥
बरें झालें जर्गी पावलों अपमान । बरें मेले धन दोरे गुरे ॥
बरें झालें नाही धरिली लोकलज । बरा आलो तुज शरण देवा ॥
बरें झालें तुझें केले देवाईल । लेकुरें बाईल उपेक्षिली ॥
तुका म्हणे बरें वत एकादशी । केले उपवासी जागरण ॥ ५ ॥

बाप मेलो न कळता । नव्हती संसाराची चिंता ॥
विठो तुझें माझें राज्य । नाही दुसऱ्याचें काज ॥

बाईल मेली मुक्त झाली । देवे माया सोडविली ॥
पोर मेलें वरें झालें । देवें मायेंविरहित केलें ॥
माता मेली मज देखता । तुम म्हणे हरली चिंता ॥ ६ ॥

★

★

★

संसारत्याग

वरे झालें आली ज्याची त्याच्या घरा । चुकला पान्हेरा वोढाळांचा ॥
बहु वेळें दुःखी त्याचिये साभाळें । आता तोड काळें तेणें लोभे ॥
त्याचिया अन्यायें भोगा माझें अग । सकळही लाग ध्यावा लागे ॥
नाहीं कोठे स्थिर राहो दिव्हें क्षण । आजीवरी शीण पावलों तां ॥
वेगळाल्या सोडीं घेल्या तटातोडी । सागाम्या घडी नाहीं सुग्व ॥
निरऊनि तुका चालिला गोवार । देवापार्थी भार सादकनि ॥ ७ ॥

★

★

★

★

लोहोगांवीं अंगावर कटत पाणी मोतलें तेव्हां

जळो माझी काया लागला घोगवा । धाव रे वेशवा मायबापा ॥
पेटली सकळ काति रोमावळी । नावरे हे होळी दहन झालें ॥
फुटोनिया दोन्ही भाग होऊ पाहे । पाहतोसि काय हृदय माझे ॥
घेउनी जीवन धावे लवलाही । कवणाचें काहीं न चले येयें ॥
तुका म्हणे माझी तू होसी जननी । आणिक निर्वाणी कोण राखे ॥ ८ ॥

अभगाच्या वड्या डोहांत बुडवल्यावर

अनन्यासीं ठाव येक सर्व काज । येकाशीण दुजें नेणें चित्त ॥
न पुरता आळी देशघडी व्हावें । त काय अरवे दिसतसे ॥
लेंकराचा भार माउलीचे शिरीं निदळ ते दूरी धरिलिया ॥
तुका म्हणे किती घालती लावणी । समर्थ होउनी केवढ्यासाठीं ॥ ९ ॥
तेरा दिवस झाले निश्चक्र करिता । न पवसी अनता मायबापा ॥
बोधाची हे खोल घेउनि बैसलासी । काय ह्मीकेशी झालें तूज ॥

तुजवरी आता प्राण मी त्यजीन । हत्या मी घालीन पाडुरगा ॥
 फार मिठानाई भगिली तुझी आस । करीन जिवा नाश पाडुरगा ॥
 तुका म्हणें आता माडिलें निर्वाण । प्राण हा साडीन तुजवरी ॥ १० ॥

थोर अन्याय केल्या । तुझा अंत म्या पाहिला ॥
 जनाचिया बोला — । साट्टी चित्त क्षोभविले ॥
 भागविलासी केल्या क्षीण । अधम मी यतिहीन ॥
 शाकुनि लोचन । तेरा दिवस ते राहिले ॥
 अवधे घालुनी कोडें । तद्दानभूकेचें साजुडें ॥
 योगक्षेम पुढे । तुज करणें लागेल ॥
 उदकी राखिलें कागद । चुकविला जनवाद ॥
 तुका म्हणे ब्रीद । साच केलें आपुलें ॥ ११ ॥

करू कवित्व काय नाही आता लाज । मज भक्तराज हासतील ॥
 आता आला येसा निराड्याचा दीस । सत्यावीण रस विरसला ॥
 अनुभवावीण कोण करी पाप । तरीच सकल्प लाज लावे ॥
 तुका म्हणे आता न धरवे धीर । नव्हे जीव स्थिर माझा मज ॥ १२ ॥

लोकांत मान्यता मिळाल्यानंतर

कोठे देवा आलें अगा थोरपण । बरे होतो दीन होतो तरी ॥
 साधन ते सेवा सताची उत्तम । आवडीने नाम गाहजे तें ॥
 न पुते ते कोणही कोठेही असता । समाधान चित्ताचिया मुखे ॥
 तुका म्हणे जन अग्रेसरीतें मज । तरि केशिराज सामाळीता ॥ १३ ॥

ज्ञानेश्वरांच्या दृष्टांतानें आलेल्या ब्राह्मणास

नाहीं देवापार्शी मोक्षाचें गाढोळें । आणोनि निराळें द्यावें हार्ती ॥
इद्रियाचा जय साधोनिया मन । निरिपय कारण असे तेथें ॥
उपास पारणीं अक्षराची आटी । सत्यर्मा शेवटीं असें फळ ॥
आढरें सत्य वारी अतिशय । सहज ते काय दुःख जाणें ॥
स्वप्नीचिये घाये विवळसी वाथा । रडे गडनियासर्वें मिथ्ये ॥
तुना म्हणे फळ आढे मुळापार्शी । शरण देवार्शी जाय वेगीं ॥ १५ ॥

ब्राह्मण गेल्यानंतर ज्ञानेश्वरांना उद्देशून

ज्ञानीयाचा राजा गुरुमहागन । म्हणती ज्ञानदेव तुम्हा ऐसे ॥
मज पामग हें काय थोरपण । पाईची बहाण पाई मरी ॥
ब्रह्मादिक जेथे तुम्हा बोलणें । इतर तुळणें काय पुरें ॥
तुना म्हणे नेणे मुक्तीची ते खोली । म्हणोनि ठेविली पाई दोंई ॥ १६ ॥

विरक्ति.

दिवड्या छत्री घोडे । हें तों ब्रन्यात न पडे ॥
आता येथे पदरिगना । मज गोत्रिंसी कामथा ॥
मान ठभ चेष्टा । हें तो सुम्राची मिष्टा ॥
तुका म्हणे देवा । माझे सोडणें घावा ॥ १७ ॥
नापडे जें चित्ता । तेचि होसी पुरवीता ॥
का रे पुरविली पाठी । माझी केली जीवें साठी ॥
न कगना सग । वाटे दूरग्रावें जग ॥
सेवाना येनात । वाटे न बोलवी मात ॥
जन तन धन । वाटें लेखावें वमन ॥
तुका म्हणे सत्ता । हार्ती तुझ्या पदरिनाथा ॥ १८ ॥
आपलें मरण पाहिले म्या डोळा । तो झाला सोडळा अनुपम्य ॥
आनदें दाटलीं निही त्रिभूतने । सर्गात्मकपणें भोग झाला ॥
येक देशीं होतां अहकारें आयिला । त्याच्या त्यागे झाला सुकाळ हा ॥

फिटलें तुतक जन्ममरणाचें । मी माझे सकोचें दूरी झालो ॥
 नारायणें दिला वसतिस्ती ठावो । ठेऊनिया भारो ठेलें पायीं ॥
 तुका म्हणे दिल्लें उमटुनी जर्गी । घेतलें तें अंगीं लाडनीया ॥ १९ ॥

शेवटींची विनवणी । सतजर्नीं परिखावी ॥
 विसर तो न पडावा । माझा देवा तुम्हासी ॥
 पुढं फार बोर्ल फाई । अवघें पायीं निदित ॥
 तुका म्हणे पडिलो पाया । करा द्यावा कृपेची ॥ २० ॥

सकळिकाच्या पाया माझी विनवणी । मस्तक चरणीं ठेवीतसे ॥
 अहो धोते वत्ते सकळहि जन । बरे पारखून बाधा गाठीं ॥
 फोडिलें भाडार धन्याचा हा माल । मी तव हमाल भारवाही ॥
 तुका म्हणे घाली झाली चहूदेशीं । उतरला कशीं खरा माल ॥ २१ ॥

सकळहि माझी मोळवण करा । परतोनि घरा जावें तुम्हीं ॥
 कर्मधर्म तुम्हा असावें कल्याण । व्या माझें वचन आशीर्वाद ॥
 वाढवुनि दिल्लें येकाचिये हातीं । सकळ निश्चिंती झाली तेथें ॥
 आता मज जाणें प्राणेश्वरासवें । मी माझियें भावें अनुसरलों ॥
 वाढविता लोभ होईल उसीर । अग्रीच स्थिर करा ठाई ॥
 धर्म अर्थ काम झाला येने ठाई । मेळविला जीहीं हातोहात ॥
 तुका म्हणे आता झाली हेचि भेटी । उरल्या त्या गोष्टी जेलाय्या ॥ २२ ॥

कान्होवाचा अभंग

तुकोवाच्या निधनाचे दुःख

दु खे दुमगलें हृदयसपुष्ट । गहिवरें कठ दागताहे ॥
 ऐसे काय वेलें सुमिना सरय्या । दिलें टाकोनिया वनामाजीं ॥
 आनदितीं बळें करणवचनीं । त्या शोकें मेदिनी फुगें पाहे ॥
 काय हें सामर्थ्य नव्हते तुजपाशीं । सगें न्यावयासी अगभूता ॥

तुज ठावें आम्हा कोणी नाहीं सखा । उभय लोकीं तुका तुजवीण ॥
कान्हा म्हणे तुझ्या मियोमें पोरटी । झाला दे रे भेटी बंधुराया ॥ १ ॥

बहिणाबाईंचा अभंग

सत कृपा झाली । इमारत फळा आली ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । रचिलें देवाल्या ॥
नामा तयाचा किकर । तेणें केला हा विस्तार ॥
जनार्दन एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवत ॥
भजन करा सायकाश । तुका झालासं यळस ॥
बहिणि म्हणे फडकती ध्वजा । निरुपमा केले बोजा ॥ १ ॥

२

दमातर मोरडे

मुखें बोले ब्रह्मज्ञान । मनीं धन अभिमान ॥
ऐसियाची करिता सेवा । काय मुरा होय जीवा ॥
पोत्रसाठी संत । झाले कर्तव्य ब्रह्म ॥
विरळा ऐसा कोण्ही । तुका त्यासी लोभराणी ॥ १ ॥

डोईं वाढऊनी केश । भुतें आगिती अगास ॥
तरी नव्हती सतजन । तेथें नाहीं आत्मखुश ॥
मेळऊनी नरनारी । शकुन सागे नानापरी ॥
तुका म्हणे मैद । नाहीं त्यापाशीं गोविंद ॥ २ ॥

घरोघरीं झाले कवी । नेणें प्रमादाची चवी ॥
लडा भूषणाची घाड । पुढें न विचारी नाड ॥
काढावें आईतें । तेंचि जोडार्जे स्वहितें ॥
तुका म्हणे कळे । आहाच झाकतील डोळे ॥ ३ ॥

आली सिंहस्थ पर्वणी । ग्हाल्या मठा झाली धणी ॥
 अंतरीं पापाच्या कोडी । वरि वरि बोडी डोईं टाढी ॥
 बोडिलें तें निरालें । काय पालटलें साग वहिलें ॥
 पाप गेल्याचि काय खुग । नाहीं पालटने अवगुग ॥
 भक्तिभाजेंवीग । तुका म्हणे अवरा शीण ॥ ४ ॥

जाऊनिया तीर्थां तुवा काय केलें । चर्म प्रक्षालिलें वरि वरि ॥
 अंतरीचें शुद्ध कासियानें झालें । भूपग त्या केलें आपगया ॥
 वृदावन फळ घोळिलें साररा । भीतरिल थारा मोडेचि ना ॥
 तुका म्हणे नाहीं याति क्षमा दया । तोंपरी कासया पुत्रा तुम्ही ॥ ५ ॥

होऊनी जगम विभूति लाविती । दार वाजविती घरोघरी ॥
 शिवाचें निर्मात्य तीर्थां न सेविनी । घटा वाजविती पोटासाठीं ॥
 तुका म्हणे त्यासी नाहीं शिवभक्ती । व्यापार करिती ससाराचा ॥ ६ ॥

लावोनिया मुद्रा ग्राधोनिया कटीं । हिंडे पोटासाठीं देशोदेशीं ॥
 नेसोनिया कौपीन शुभ्र बल्ल जग । पाहाती पक्कान क्षेत्रीचें तें ॥
 तुका म्हणे ऐसे मावेचें मईद । त्यापार्शी गोविंद नाहीं नाहीं ॥ ७ ॥

ऐसे कैसे झाले भादू । कर्म करुनी म्हणती साधू ॥
 आगा लाऊनिया राग । डोळे झाकुनि करिती पाप ॥
 दाडनि बैराग्याची कळा । भोगी विषयाचा सोदळा ॥
 तुका म्हणे सांगो विर्ता । जळो त्याची सगती ॥ ८ ॥

गाजराची पुगी । तैसे नवे झाले जोगी ॥
 काय करुनी पठण । केली अहता जतन ॥
 अल्प असे ज्ञान । अर्गी ताटा अभिमान ॥
 तुका म्हणे लड । त्याचें हाणुनि फोडा तोंड ॥ ९ ॥

ऐसे सत झाले कळीं । तोंडीं तमाखुची नळी ॥
 स्नानसंध्या बुडविली । पुढें भाग चोदवली ॥

भांग भुकाँ हैं साधन । पचीं पडे मद्यपान ॥
 तुका म्हणे अवघे सोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥ १० ॥
 उम्या बाजारांत कथा । हैं तो नावडे पंढरिनाथा ॥
 अवघे पोटासाठीं टोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥
 लावी अनुसंधान । कांहीं देईल म्हणवून ॥
 काय केले रांडलेका । तुला राजी नाही तुका ॥ ११ ॥

३

संतमहिमा

धन्य आजी दिन । झालें संतांचें दर्शन ॥
 झाली पापातापा तुठी । दैन्य गेलें उठाउठी ॥
 झालें समाधान । पाई विसरलें मन ॥
 तुका म्हणे आले घरा । तोचि दिवाळी दसरा ॥ १ ॥
 काय बाणूं आतां न पुरे ही बाणी । मस्तक चरणीं ठेवीतसे ॥
 थोरीव सांडिली आपुली परिसें । नेणें सीवो कैसें लोखंडासी ॥
 जगाच्या कल्याणा संतांच्या निभूती । देह कष्टवीती उपकारें ॥
 भूतांचि हे दया भांडवल संता । आपुली ममता नाही देही ॥
 तुका म्हणे खूब पराचिया मुखें । अमृत हैं मुखें खवतसे ॥ २ ॥
 दया थमा शांती । तेथें देवाची वसती ॥
 पावे धांवोनिया घरा । राहे धरुनिया थारा ॥
 कीर्तनाचे वाटे । बराडिया ऐसे लोटे ॥
 तुका म्हणे घडे । पूजा नामें देव जोडे ॥ ३ ॥
 जे का रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुले ॥
 नोन्नि मारु न्योळ्यावाय, । देव, तेथेंचि, जाणाज्ञा ॥
 मृदु सवाह्य नवनीत । तैसें सजनावें चित्त ॥
 ज्यासि आपंगीता नाही । त्यासि धरी जो हृदयी ॥

दया करणें जे पुत्रासी । तेची दासा आणी दासी ॥
तुका म्हणे सांगों किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ४ ॥

मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥
मेले जित असो निजोनियां जागें । जो जो जें जें मागे तें तें देऊ ॥
भले तरी देऊं गांठींची लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊं माथां ॥
मायबापाहुनी बहु मायावंत । करुं घातघात शत्रूहुनी ॥
अमृत तें काय गोड आम्हापुढें । विष तें त्रापूढें कडू किती ।
तुका म्हणे आम्ही अववेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ५ ॥

हिरा ठेविता ऐरणीं । वांचे मारीता जो घणीं ॥
तोचि मोल पावे खरा । फरणीचा होव चुरा ॥
मोहरा तोची अंगें । रूत न जळे ज्याच्या संगें ॥
तुका म्हणे तोची सत । सोसी जगाचे आघात ॥ ६ ॥

शुद्ध बीजापोटीं । फळें रसाळ गोमटीं ॥
मुखीं अमृताची वाणी । देह देवाचे करणीं ॥
सर्वांगीं निर्मळ । चित्त जैसं गगाजळ ॥
तुका म्हणे जाती । ताव दर्शनं विश्रांती ॥ ७ ॥

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्मा अनुमयीं चोखाळिल्या वाटा । त्याचे माथा जटा असो नसो ॥
परस्त्रीचे ठार्या जो का नपूसक । त्याचे अंगा राख असो नसो ॥
परद्रव्या अंध, निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥ ८ ॥

बोले तैसा चाले । त्याचीं वदीन पाउलें ॥
अंगें झाडीन अंगग । त्याचें दासत्व करीन ॥
त्याचा होईल किंकर । उभा ठावेन जोडोनि कर ॥
तुका म्हणे देव । त्याचे चरणीं माझा भाव ॥ ९ ॥

उपदेशपर स्पुट अभंग

अधिकार तैसा करू उपदेश । साहे ओझे त्यास तेंची द्यावें ॥
मुगिवरि भार गजार्चे पालाग । घालिता तें कोण कार्यसिद्धी ॥
तुका म्हणे फासे बाधुरा कुन्हाडी । प्रसंगीं ते काढी पारधी तो ॥ १ ॥

जेलिग्नै तें काहीं तुमचीया हीता । वचन नेणता क्षमा कीजे ॥
बाट दावी तथा न लगे शिगावें । आतीत्याई जीन नाश पावे ॥
निन दिल्ल रोग तुगाया अतरी । पोमाळिता बरी आव चरे ॥
तुका म्हणे हित देखण्यासी कळे । पडती आधळे कूपामाजीं ॥ २ ॥

आधळ्यासी जन अवघेचि आधळे । आपणासी होळे दृष्टी नाहीं ॥
रोग्या निशतुल्य लागे हें मिष्टान्न । तोंडासी कारण चवी नाहीं ॥
तुका म्हणे शुद्ध नाहीं जो आपण । तथा निभुनन सर्व खोटे ॥ ३ ॥

मुगियाच्या घरा कोण जाय मूळ । देखोनिया गूळ धाव घाली ॥
याचकाविणे काय खोळवला दाता । तोचि धावे हिता आपुलिया ॥
उदक अन्न म्हणे काय मज खाय । भुजेल तो जाय चोजवीत ॥
व्याधी पीडिला तो धावे वैद्याचिया घरा । दुखाच्या परिहारा आपुलिया ॥
तुका म्हणे जया आपुलें स्वहित । करणे तोचि प्रीत धरी कये ॥ ४ ॥

जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारें । उदास विचारे वेंच करी ॥
उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीव खाणी ॥
परउपकार नेणें परनिदा । परस्त्रिया सदा रहिणो माया ॥
भूतदया गाई पशूचें पालन । तान्हेल्या जीवन बनामाजी ॥
शातिरूप नव्हे कोणाचा वाईट । वाढवी महत्त्व बडीलाचें ॥
तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचें फळ । परमपद ऋतू वैराग्याचें ॥ ५ ॥

सारखेच्या गोण्या त्रैलाचिये पाठी । तथासी शेवर्गी कड्या रे ॥
मालाचे पै पेटे वाहताती उटें । तयालागि काटे भक्षावया ॥

वाउगा हा घंटा आदा वाढवी ती । बांधोनिया देती यमाहर्ती ॥
जयासि असे लाभ तोचि जाणे गोडी । येर ती बापुडी शिंगली वाया ॥
तुका म्हणे शाहाणा होद रे गव्हारा । चौऱ्यांशीचा फेरा फिरुं नको ॥ ६ ॥

ज्याचे गावीं केला वास । त्यासी नखावें उदास ॥
तरीच जोडिले ते भोग । काहीं आत्रात न लगे ॥
वाढवावी थोरी । मुखे म्हणे तुझे हरी ॥
तुका म्हणे हे गोष्टी । दासा न घालवी तुटी ॥ ७ ॥

तरीच जन्मा यावें । दास विठोबाचे द्वावें ॥
नाहींतरी काय थोडी । श्वान सुकर बापुडी ॥
जन्मल्याचें तें फळ । आगीं लागो नेदी मळ ॥
तुका म्हणे भले । ज्याच्या नावें मानवले ॥ ८ ॥

भिश्नापात्र अवलंघणे । जळां जिणें लाजिरधानें ॥
ऐसीयासी नारायणें । उपेक्षीजे सर्वथा ॥
देवापार्यां नाहीं भाव । भक्ति वरीवरी बाव ॥
समर्पिला जीन । नाहीं तो हा व्यभिचार ॥
जगा घालावें साकडे । दीन होउनी बापुडे ॥
हेंचि अभाग्य रोकडें । मूळ आणि अविश्वास ॥
काय न करी विश्वभर । सत्य कविता निर्धार ॥
तुका म्हणे सार । दृढ पाय घरावे ॥ ९ ॥

नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील सावण ॥
तैसी चित्तशुद्धी नाहीं । तेथे ओघ करिल कादें ॥
वृक्ष न घरी पुष्पफळ । काय करिल वसतळाळ ॥
वाझें होतीं न लेऊरें । काय कगवें भ्रतारें ॥
नपुंसक पुरुषासी । काय बाइल करील त्यासी ॥
प्राण गेलिया शरीर । काय करील वेव्हार
तुका म्हणे जीवनेविण । पीक नव्हे नव्हे जाण ॥ १० ॥

बरा देवा कुणवी केलों । नार्ही तरि दभें असतां मेलां ॥

भलें केलें देवराया । नाचे तुका लागे पाया ॥

विद्या असती काही । तरि पडतो अपाई ॥

सेवा चुकतो सताची । नागवण हे पुकाची ॥

गर्व होता ताठा । जातो यमपथें वाटा ॥

तुका म्हणे थोरपणें । नरक होती अभिमानें ॥ ११ ॥

रासभ धूतला महातीर्थाभाजी । नव्हे ऐसा तेजी शामकणें ॥

तेवीं एळा काय केल्या उपदेश । नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचें ॥

सर्पासी पाजिलें शर्कण पीयूष । अंतरीचें विष जाऊ नेणें ॥

तुका म्हणे श्वाना क्षीरीचें भोजन । सर्वेचि घमन जेवीं त्या ॥ १२ ॥

गाढवाचें तान्हें । पालटलें क्षणक्षणे ॥

तैसे अधमाचे गुण । येकवीघ नार्ही मन ॥

उपजता बरे दीसे । रुप वाढता ते नाशे ॥

तुका म्हणे भुंकते वेळें । वेळ अवेळ न कळे ॥ १३ ॥

समर्थाचें चाळ केविलवाणें दिसे । तरि कोणा हासे जन देवा ॥

अवगुणी जरी झालें तें वांगळ । करावा साभाळ लागे त्याचा ॥

तुका म्हणें तैसा येक भी पतित । परी मुद्रावित झालो तुझा ॥ १४ ॥

बसणें थिल्लरी । चेडुक सागरा वि'कारी ॥

नार्ही देखिला ना ठावा । तोंड पीटीं करी दावा ॥

भुगतें काडळे । म्हणे मी राजहस आणळे ॥

गजाहुनी रर । म्हणे चागला मी फार ॥

मुलाम्याचें नाणें । तुका म्हणे नव्हे सोनें ॥ १५ ॥

दुधाचे घागरी मधाचा हा बिंदु । पडिलिया शुद्ध नव्हे मग ॥

तैसे एळामुखे न करावें श्रवण । अहकारें मन विटाळलें ॥

• काय करावी तीं व्रत्तिस लक्षणे । नाक नार्ही तेणें वाया गेलें ॥

तुका म्हणे अन्न जिरों नेदी मासी । आपुलिया जैसी संसर्गे ॥ १६ ॥

डेक्काच्या संगें हिरा तो भगला । कुसंगें नाडल तैसा साधु ॥
 वोढाळाचे संगें सात्त्विक नासती । क्षण येक नाडलीं समागमें ॥
 डाकाचे संगतीं सोनें हीन झालें । भोल तें तूटलें लक्ष कोडी ॥
 विपानें पक्वान्नें गोड वडू झालीं । कुसंगनें वेली तैसी परि ॥
 भावें तुका म्हणे सत्संग हा परा । कुसंगा हा फेरा चौन्यायशीचा ॥ १७ ॥
 गाढव शृंगारिलें कोडें । काहीं केल्या नव्हे घोडें ॥
 त्याचें भुक्कणें न राहे । स्वभावासी करील काय ॥
 श्वान शिविचें बैसविलें । भुक्कता न राहे ते उगलें ॥
 तुका म्हणे स्वभावधर्म । काहीं वेळ्या न सुटे वर्म ॥ १८ ॥
 येक ब्रह्मचारी गाढवा क्षोभता । पळालें तें लाता हाणोनिया ॥
 गाढवहि गेलें ब्रह्मचर्य गेलें । तोंड काळें झालें जगामाजीं ॥
 हें ना तैसे झालें हें ना तैसें झालें । तुका म्हणे गेलें बायावीण ॥ १९ ॥
 वाझेनें दानिलें गहवार लक्षण । चिरगुटें घादून वाथायाला ॥
 तेचि शब्द झणो करिती चावटी । शान पोगसाठीं विकूनीया ॥
 बोलाचाचि कडी बोलाचाचि भात । जेउनिया तृप्त कोण झाला ॥
 कागदीं लिहिता नागाची साप्तर । चाटिता मधुर गोडी नेदी ॥
 तुका म्हणे जळो ते महती । नाहीं लाज चित्तीं निसुगाला ॥ २० ॥
 वाघे उपदेशिला कोल्हा । सुप्त राऊ घावें मला ॥
 अतरीं मरसी तें न चुने । मज का मारीतोसी मुकें ॥
 येरु म्हणे भला भला । निवाडा तुझ्या तोंडें झाला ।
 देहे तो जागार । घडेल हा उपकार ॥
 येरु म्हणे मनीं । ऐसे जावें समजुनी ॥
 गाठी पडली ठकाठका । त्याचि वर्मे बोले तुका ॥ २१ ॥
 जळो प्रेमा तैसा रग । जाय भूलोनि पतंग ॥
 सासुसाठीं रडे सुन । भाव अतरींचा भिन्न ॥
 मैद मुर्खींचा कोवळा । भाव अतरीं निराळा ॥
 जैसी वृंदावन काती । उत्तम धरु नये हातीं ॥

बक ध्यान धरी । सांग करुनी माते मारी ॥
 तुका म्हणे सर्प डोले । तैसा कथेमाजी खुले ॥ २२ ॥
 परिसं गे सूनवाई । नको वेंचूं दूध दही ॥
 आवा चालिली पंढरपुरा । बेसीपासुनि आली घरा ॥
 ऐके गोष्टी सादर बाळे । करि जतन फुटकें पाळे ॥
 माझें हातींचा कलवडू । मजवांचून नको फोडूं ॥
 बळवट क्षीरीचें लिपग । नको फोडूं मजवांचून ॥
 उखळ मुसळ जातें । माझें मन गुंतलें तेथें ॥
 भिक्षुक आल्या घरा । सांग गेली पंढरपुरा ॥
 भक्षी परिमीत आहार । नको फारसी चरो सारु ॥
 सून म्हणे बहुत निकें । तुम्ही यात्रेस जावें सुखें ॥
 सासुवाई स्वहित जोडा । सर्व मागील आस सोडा ॥
 सुनमुखीचें वचन कार्नी । ऐकोनि सासु विवंची मनी ॥
 सबतीचे चाले छोटे । म्यां जावेंसं इला वाटे ॥
 ज्ञातां कासया यात्रे जाऊं । काय जाऊनि तेथें पाहूं ॥
 मुले लेंकरें घरदार । माझें येथें पंढरपूर ॥
 तुका म्हणे ऐसे जन । गोवियेले मायेकरून ॥ २३ ॥
 सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरीलें । भक्षावया दिव्हें श्रानालागीं ॥
 मुक्ताफळ हार खरासी घातला । कमनूरी सूराला चोजविली ॥
 वेदपागयग अधिरा सांगे शान । तयाची ते स्तूण काय जाणे ॥
 तुका म्हणे ज्याचें तोचि येक जाणें । भक्तिचें महिमान साधु जाणे ॥ २४ ॥
 मांडे पुन्या मुखें सांगो जाणे मात । तांडी लाळ हात चोळी रिते ॥
 ऐसीयाच्या गोष्टी फिक्या मिठवीग । रुचि नेदी अन्न चवी नाही ॥
 बोलों जाणें अंगी नाहीं शूस्पग । काय तें वचन जाळावे तें ॥
 तुका म्हणे बहू तोंडिं जे वाचाळ । तें गे तेचि मूळ लटक्याचें ! ॥ २५ ॥
 न लगे चंदनाचा पुसावा परिमळ । वनस्पती मेळ हाकारोनी ॥
 अंतरीचें धांवें स्वभावं वाहेरी । धरिताही परी आवरेना ॥

सूर्य नाही जागें करित या जना । प्रकाशकिरणा कर म्हूण ॥
 तुका म्हणे मेघ नाचती मयूर । लपवितां खरें येत नाही ॥ २६ ॥
 चंदनाचे हात पायही चंदन । परिखा नाही हीन कोणही अंग ॥
 दीपा नाही पाटीपोटी अंधकार । सर्वांगे साखर अवघी गोड ॥
 तुका म्हणे तैसा सज्जनापासून । पाहतां अवगुण मिळेचिना ॥ २७ ॥
 मायबाप जरी सर्पांज कीं भोका । त्याचे संगे सुखा न पवे बाळ ॥
 चंदनाचा शूल सोनियाची बेढी । सुखा नेदी फोडी प्राण नाशी ॥
 तुका म्हणे नरकीं घाली अभिमान । जरी होय ज्ञान गर्व ताळा ॥ २८ ॥
 साधुनी बचनाग खाती तोळा तोळा । आणिकां ते डोळां न पाहावे ॥
 साधुनी भुजंग धरितील हातीं । आणिकें कांपती देखोनियां ॥
 असाध्य तें साधे करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥ २९ ॥
 नका दंतकथा येथे सागो कोणही । कोरडे ते मानी घोल कोण ॥
 अनुभव येथें पाहिजे साचार । न चळति चार आम्हापुढें ॥
 बरि कोण मानी रसाळ बोलणें । नाही झालीं मनें घोळखीतो ॥
 निवडे वेगळें धीर आणि पाणी । रात्रहंस दोनी वेगळालीं ॥
 तुका म्हणे तेथें पाहिजे जातीचें । येरा गवाळाचें काम नये ॥ ३० ॥
 हालऊनि खुट । आधि करावा बळकट ॥
 मग तयाच्या आधारें । करणें तें अवघे चरे ॥
 सुखदुःख साधे । हर्षमर्ष भंगा नये ॥
 तुका म्हणे जीवें । आधि मरोनि राहावें ॥ ३१ ॥
 मृगाचिये अंगीं कस्तुरीचा वास । असें ज्याचा त्यास नसे ठावा ॥
 भाग्यवंत घेती वेंचोनिया मोल । भारवाही मेले वाहतां ओझें ॥
 चंद्रामृतें तृप्ति पारणें चक्रोरा । भ्रमरासी चारा सुगंधाचा ॥
 अधिकारी येथें घेती हातबटी । परिखवंता दृष्टि रत्न जैसें ॥
 तुका म्हणे काय आंधळिया हातीं । दिलें जैसें मोतीं वायां जाय ॥ ३२ ॥
 ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना । पतितपावना देवराया ॥
 संसार करितां म्हणती हा दोषी । टाकितां आळसी पोटपोसा ॥

भाचार करिता म्हणती हा पसारा । न करि त्या नरा निदिताती ॥
 संतसग करिता म्हणती हा उपदेशी । येर अभाग्यासी ज्ञान नाही ॥
 धन नाही त्यासी ठाईचा करटा । समर्थाशीं ताटा करिताती ॥
 प्रहु बोला जाता म्हणती हा वाचाळ । न मोलता सकळ म्हणती गर्वी ॥
 भेटिसी न जाता म्हणति हा निष्ठुर । येता जाता घर बुडवीलें ॥
 लग्न करू जाता म्हणती हा मातला । न करिता झाला नपुसक ॥
 निपुत्रिका म्हणती पहा हो प्याडाळ । पातकाचें मूळ पोरवडा ॥
 लोक जैसा वोक धरिता धरवेना । अभक्ता जिरेना संतसग ॥
 तुका म्हणे आता आईका वचन । त्यजूनिया जन भक्ति करा ॥ ३३ ॥

मोलें घातलें रडाया । नाहीं आसु आणि माया ॥
 तैसा भक्तिवाद काय । रग वेगडीचा न्याय ॥
 वेठि धरिल्या दावि भाव । मारें पळायचा पाव ॥
 काजव्याचे ज्योती । तुका म्हणे न लगे वाती ॥ ३४ ॥

धनवतालगीं । सर्वमान्यता हे जगीं ॥
 माता पिता बंधू जन । सर्व मानिती वचन ॥
 जब मोठा चाले धदा । तब रेहिण म्हणे दादा ॥
 सदा शृंगार भूषणें । काता लवे ब्रह्मानें ॥
 तुका म्हणे धन । भाग्य अशाश्वत जाण ॥ ३५ ॥

शांतीपरतें नाहीं सुख । येर अवघेंचि दुख ॥
 म्हणउनी शांती धरा । उत्तराल पैल्व्तीरा ॥
 खवळिया कामक्रोधीं । अगीं भरती आधिव्याधी ॥
 तुका म्हणे त्रिविध ताप । जाती मग आपाआप ॥ ३६ ॥

नीचपण वरवें देवा । न चले कोणाचाही हेवा ॥
 महापुरें झाडें जाती । तेथें लव्हाळे राहली ॥
 येती सिंधूच्या लहरी । नम्र होता जाती वरी ॥
 तुका म्हणे कळ । पाय धरिल्या न चले बळ ॥ ३७ ॥

लहानपण दे गा देवा । मुगी साखरेचा रस ॥
 पेरायती रत्न थोर । त्यासी अमुशाचा मार ॥
 ज्याचें अर्गी मोठपण । तया यातना कठीण ॥
 तुका म्हणे जाग । व्हावें लहानाहूनी लहान ॥ ३८ ॥

सुग पादाता जनापाडें । दु र पर्वताएवढे ॥
 धरि धरि वाठरण । मानी सताचें वचन ॥
 नेलें रात्रिने त अर्थे । मळपण जग व्याधे ॥
 तुका म्हणे पुढा । घागा जुपिचेर्सा मूढा ॥ ३९ ॥

क्षमाशस्त्र जया नराचिये हातीं । दुष्ट तयाप्रति काय करी ॥
 तृण नाही तेथें पडला दावाग्नि । जाय तो विज्ञोनी आपल्या ॥
 तुका म्हणे क्षमा सर्वांथ स्थिति । धरा असडित सुगरव ॥ ४० ॥

स्वामिकाज गुरुभक्ति । पितृवचन सेवापती ॥
 हेचि विष्णूची महापुजा । अनुभर नाही दुजा ॥
 सत्य मोले सुग । दुखावे आणिकाच्या दु र ॥
 निश्चयाच बळ । तुका म्हणे तचि फळ ॥ ४१ ॥

धन मेळउनी कोगी । सर्वे न ये रे लंगोनी ॥
 पानें पार्शील उदह । अतीं जाशी सुकल्यातांड ॥
 मलग न्याहाल्या सुपती । शेवर्गी गावऱ्या सागाती ॥
 तुका म्हणे राम । येऊ विसरता श्रम ॥ ४२ ॥

सत्य सकल्याचा दाता नारायण । मर्न करी पूण मनोरथ ॥
 येथ अलंकार शोभती सकळ । भागळें फळ दळेच तं ॥
 अतरीचें बीज जाणें कळमळा । प्राप्त काळ घडी आल्यानिग ॥ ४३ ॥

हेचि थोर भक्ति आपवती देवा । सकल्यानी माया ससाराची ॥
 ठेविल अनंत तैसचि राहार्थे । चिर्ची असो श्रावें समाधान ॥
 बाहील्या उद्रेग दु रचि नवळ । भोगणें त मळ सचितार्थ ॥
 तुका म्हणे धातू तयावरी मारू । वाहू हा ससार देवाचार्ये ॥ ४४ ॥

आले देवाचिया मना । तेथें कोणाचें चालेना ॥
हरिश्चंद्र ताराराणी । वाहे डोंगाघरीं पाणी ॥
पाडवाचा साहाकारी । राज्यावरुनी केलें दुरी ॥
तुका म्हणे उगेचि राहा । होईल तें सहज पाहा ॥ ४५ ॥

सद्गुरूवाचूनी सापडेना सोय । धराये ते पाय आधीं त्याचे ॥
आपणासारखे करिती तात्काळ । काहीं काळ वेळ न लगे त्याशी ॥
लोढ परिसासी न साहे उपमा । सद्गुरुमहिमा अगाधचि ॥
तुका म्हणे ऐसे आघळे हे जन । गेलें विसरून सन्या देवा ॥ ४६ ॥

ब्रह्मज्ञान नव्हे लेंकराच्या गोष्टीं । तेथें व्हावा पोटी अनुताप ॥
दगडाहूनि जीव कराना कठीण । अतरींचा शीण तेव्हा जाय ॥
मेल्या मनुष्याची न धरिती आस । तैसा हो उदास ससारासी ॥
तुका म्हणे येथे कराराचें काम । मग आहे राम जवळींच ॥ ४७ ॥

जरी झाला भाग्यनत । तरि का भेटेल भग्नत ॥
उच्च वाढला एरड । तरि का होईल इक्षुदड ॥
जरी गर्दभ बेगी धावें । तरि का अश्वमोल पाये ॥
तुका म्हणे तोची थोर । ज्याचे मुली खुसीर ॥ ४८ ॥

आधीं होता वाच्या । दैवयोगें झाला पाग्या ॥
त्याचे येळकोट राहीना । मूळस्वभाव जाईना ॥
आधीं होता ग्रामजोशी । राज्यपद आलें त्यासी ॥
त्याचें पचाग राहीना । मूळस्वभाव जाईना ॥
आधीं होती दासी । पट्टराणी केलें तिसी ॥
तिचें हिंडणें राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥
आधीं होता सतसग । तुका झाला पाडुरग ॥
त्याचें भजन राहीना । मूळ स्वभाव जाईना ॥ ४९ ॥

पोट लागले पाठीशी । हिंडवितें देशादेशी ॥
पोटा भेणें जिकडे जावें । तिकडे पोट येते सर्वें ॥

जपतप अनुष्ठान । योगसाठीं जाले दीन ॥
 पोटे साडियेली घवी । नीचापुढें तें नाचवी ॥
 पोट काशियानें भरे । तुका म्हणे झुड्डुड भरे ॥ ५० ॥
 कोणी निंदा कोणी वदा । आम्हा स्वहिताचा धदा ॥
 काय तुम्हासी गरज । आम्ही भजू पदरिराज ॥
 तुम्हासारिज चालावें । तेव्हा स्वहिता मुकावें ॥
 तुका म्हणे हो का काहीं । गळ दिली विडलपारीं ॥ ५१ ॥
 एकएका साह्य करु । अवघे धरु तुषथ ॥
 कोण जाणे कैसी परी । पुढें उरी ठेविता ॥
 अवघे धन्य होऊ आता । स्मरविता स्मरण ॥
 तुका म्हणे अबवी जोडी । ते आवडी चरणाची ॥ ५२ ॥

५

भक्तिपर अभंग

उच निच काहीं नेगे भगवत । तिष्ठे भाजभक्ति देणोनिया ॥
 दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी । दैत्याघरीं रक्षी प्रल्हादासी ॥
 चर्म रगु लाग रोहिदासासंग । कवीराचे मार्गी विणी शेले ॥
 सनन वसाया विरु लागे मास । माळी सावत्यास खुरपू लागे ॥
 नरहरी सोनारा धडू फुकु लागे । चोखा मेळ्यासगें दारें ओढी ॥
 नामयाची जनी सर्वे वेंची शेणी । धर्मां घरीं पाणी वाहे झाडी ॥
 नाम्यासवें जेवी नव्हे सकोचित । शानियाची भित अर्गी ओढी ॥
 अर्जुनाचे रथीं हांय हा सारथी । भक्ता पोहे प्रीती मुदाम्याचे ॥
 गवळियाचे घरीं अर्गे गाई बळी । द्वारपाळ पळीद्वारीं झाला ॥
 येकोराचे ऋण फडी हुरीनेशी । अजकृपीचे सोशी गर्भनास ॥
 मीरागाईसाठीं घेतो त्रिप्याला । दामाजीचा झाला पाडेवार ॥ १ ॥

कानडीनें केला मराठी भ्रंतार । येकाचें उत्तर येका न ये ॥
तैसें मज नको कर कमलापती । देई त्या सगती सजनाची ॥
तिनें पाचारिलें इत्त चा म्हणोन । येर पळे आन झाली आता ॥
तुका म्हणे येरयेरा जे विच्छिन्न । तेथे वाढे शीण सुखापोटी ॥ २ ॥

कन्या सासुरासी जाये । मागे परतोनिया पाहे ॥
तैसे झालें माझ्या जीवा । वेव्हा भेटसी केशवा ॥
चुकलिया माये । बाळ हुरुहुरु पाहे ॥
जीवनावेगळी मासोळी । तुका तैसा तळमळी ॥ ३ ॥

घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥
तुम्ही ऐका रे कान । माझ्या विठोबाचे गुण ॥
तुम्ही घ्या रे, डोळे सुग । पाहा विठोबाचें मुख ॥
मना तेथें धाव घेई । राहे विठोबाचे पार्य ॥
तुका म्हणे जीवा । नको साङ्ग या वेशवा ॥ ४ ॥

हेंचि दान दे गा देवा । तुझा वीसर न व्हावा ॥
गुण गाईन आवडी । हेंचि माझी सर्व जोडी ॥
न लगे मुक्ति आणि सपदा । सतसग देई सदा ॥
तुका म्हणे गर्भवासी । सुखें घालवें आम्हासी ॥ ५ ॥

गोविंद गोविंद । मना लगलिया छद् ॥
मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तथा ॥
आनदलें मन । प्रेमें पाझरती लोचन ॥
तुका म्हणे आळी । जेवीं नुरेची वेगळी ॥ ६ ॥

भले लोक नाही साडित वोळखी । हे तो झाली देखी दुसऱ्याची ॥
असो आता यासी चाले काय बळ । आपुले कपाळ वोडवलें ॥
समर्थासी काय कोणें हें म्हणावें । आपुलिया जावें भोगाररी ॥
तुका म्हणे तुम्हा तेल नाही देवा । नाही केळी सेवा मनोभावं ॥ ७ ॥

समर्थासी लाव आपुल्या नागाची । गरण आलिमाची लागे चिंता ॥
 न पाहे त्याचे गुण दोष अन्याय । सुख देउनि साहे दुःख त्याचे ॥
 मान भलेंपण नाही फुजासाठी । जयावरी गाठीं झीज साहे ॥
 तुका म्हणे हे तू सर्वही जाणसी । मज अधिरासी धीर नाही ॥ ८ ॥

भाग्यवत आम्हीं विष्णुदास जर्गी । अभग प्रसर्गी धैर्यवत ॥
 नाही ते पुरवित आणोनि जखळी । गाउनि माउली गीत सुखें ॥
 प्रीति अर्गी असे सदा सर्वसळ । बोलली सगळ सुख ठाई ॥
 आपुल्या स्वभावे जेथे जैसे असो । तेथे तैसे दिसो साजिरेचि ॥
 घासनेचा छट उपडिलें फळ । दुरितें सकळ निवारिली ॥
 तुका म्हणे भक्तजनाची माउली । करील साउली विडल आम्हा ॥ ९ ॥

आपुल्या बळ नाही बोलवत । सखा वृषावत बाचा त्याची ॥
 सान्नुकी मज्जुळ बोलतसे वाणी । शीकविता घणी वेगळाची ॥
 काय म्या पामरे बोलवी उत्तरे । परि त्या विश्वभरें गेलवीले ॥
 तुका म्हणे त्याची कोण जाणे कळा । वागची पागुळा पायावीग ॥ १० ॥

तू माझी माउली तू माझी साउली । पाहातो वाटोली पाडुरगे ॥
 तू मज येकुला वडील धाकुला । तू मज रापुल सोयरा जीव ॥
 तुका म्हणे जीव तुजपाशीं असो । तुजवीग ओस सर्व दिशा ॥ ११ ॥

का रे नाठवीसी वृषाळू देवासी । पोशीतो जगासी येकला तो ॥
 बाळा दूध कोण करितो उत्पत्ति । वाढवी श्रीपति सर्व दोन्ही ॥
 फुटती तरुवर उष्ण काळ मासी । जीवन तयासी कोण घाली ॥
 तेणें तुझी काय केली नाही चिंता । राहे त्या अनता आठउनी ॥
 तुका म्हणे ज्याचें नाम विश्वमर । त्याचें निरंतर ध्यान करी ॥ १२ ॥

आलीया भोगासी असावे सादर । देवावरी भार घालोनिया ॥
 मग तो वृषासिंधु निवारी साकडें । येर तें बापुडें काय रक ॥
 भयाचिया पोटी दुःखाचिया राशी । शरण देवासी जाता भलें ॥
 तुका म्हणें नव्हे काय त्या करिता । चितावा तो आता विश्वमर ॥ १३ ॥

सुंदर त ध्यान उभ विदेवरी । कर कगवरी ठेऊनिया ॥
 तुळसी गळा हार कासे पीतावर । आवडे निरतर हेंचि ध्यान ॥
 मरुत कुडलें तळपती भवर्गी । कठा कौस्तुभ मणि विराजित ॥
 तुका म्हणे माझ हेचि सर्व सुख । पाहीन श्रीगुरु आवडीनें ॥ १४ ॥
 सदा माझे होळा जडो तुझे मूर्ती । रखुमाईच्या पती सोयरिया ॥
 गोड तुझें रूप गोड तुझें नाम । देई मज प्रेम सर्वकाळ ॥
 विठो माउलीये हाचि घर देई । सचरोनि राही ह्मणामाणि ॥
 तुका म्हणे काहीं न मागे आणिक । तुझें पायीं सुख सर्व आहे ॥ १५ ॥
 जेथें जातो तेथें तू माझा सांगाती । चालविसी हाता धरुनिया ॥
 चाला वाटे आम्ही तुझाचि आधार । चालविसी भार सर्व माझा ॥
 नेला जाता बरळ करिसी तं नीट । नेली लाज धीट केला देवा ॥
 तुका म्हणे आता खेळता कौतुक । झालें तुझ मुख अंतराहीं ॥ १६ ॥
 शिगलो दातारा करिता येरझार । सोडवी सवारापासोनिथा ॥
 न सुचि ज्ञानी नव्हे झाडापाच । घातलेंसे खोटा हाडाचिया ॥
 मायबापें माझीं जिजाची सांगाती । तें देतिल हातीं काळाचिया ॥
 पडताळुनी सुरी बैसला शेजारी । यम पाश करी घेऊनिया ॥
 पाटीं पोटीं येथे लागली सरसी । नेती नरकापासी बोडनिया ॥
 जन साक्षभूत असे या सकळा । भी येऊ निराळा परदेशी ॥
 कोणा काकुळती नाही कोणेपरी । तुजविण हरी कृपाळु मा ॥
 तुका म्हणे मज तुझाचि भवसा । म्हणवोनि आशा मोरुलिली ॥ १७ ॥
 जन हें सुताचें दिल्याघेतल्याच । ना अतःसाठीं न्ही कोण्ही ॥
 झाल्या हीन शक्ती नाक डोळे गळती । साडोनिया पळती राडापोरें ॥
 माइल म्हणे रर मरता तरी नरें । नाशील हें घर धुकानिया ॥
 तुका म्हणे माझीं नव्हतील कोणी । एका चक्रपाणीवाचूनिया ॥ १८ ॥
 नको नको मना गुरू मायाजालीं । काळ आला जवळीं आलावया ॥
 काळाची हे उडी पडेल ना जेव्हा । सोडविना तेव्हा मायबाप ॥
 सोडवीना कोणी पाठीची बहीण । शेजेची कामिन दूर राहे ॥

सोडवीना राजा देशीचा चौधरी । आणिक सोयरीं भलींभलीं ॥
 तुका म्हणे तूज सोडवीना कोणी । येका चक्रपाणीवाचूनिया ॥ १९ ॥
 बा रे पाडुरगा केव्हा येशी भेटी । जाहाले हिंपुटी तुजवीण ॥
 तुजवीण सखे न वरे मज कोणी । घाटतें चरणीं घाळू मिठीं ॥
 ओवाळावी काया चरणावरोनी । केव्हा चक्रपाणी भेटशील ॥
 तुका म्हणे माझी पुरवीं आवडी । वेगीं घाली उडी नारायणा ॥ २० ॥

शेख महंमद

१

गायका

हरि गाईं तुझ्या बागळा । मज नाटोपती गोपाळा ॥
 जरि तू सामाळिसी वेळोवेळा । तरीच वळीन गा बापा ॥ १ ॥
 सप्तरंग औट हात कावळा । मज पांघरबिला रे गोपाळा ॥
 आत्मज्ञान काळी दिधली राउळा । हार्ती माझे ॥ २ ॥
 थोडी आयुष्याची दोरो । निर्गुणा बाधली जन्मपदरीं ॥
 गाईं घालोनि माझिया भारीं । धणीपणें मिळविसी ॥ ३ ॥
 अनुदातें वाजतसे वेणुनाद । तेणें गाईं करितसे सावध ॥
 सेवाबया सत्राविचें दूध । गोविंदें मज कपिला दिधली ॥ ४ ॥
 अव्यक्त कृपेचा कनवळा । स्वारीस बैल दिधला मनपोवळा ॥
 तो वैराग्य वळत्या करी वेळोवेळा । चित्त सावधपणें ॥ ५ ॥
 तुझ्या ठाईच्या चवदाळ गाईं । त्या साग पा कैशा लावाव्या सोई ॥
 कोठें रिती नाहीं भोई । उभ्या करावयालागीं ॥ ६ ॥
 तुझें ब्रम्हसेत पिकलें गा मुहारी । चौदा भुवनाची येकचि बोवरी ॥
 तुझे मज मारिती शेतकरी । रोडने गाय गायके दातारा ॥ ७ ॥
 अष्टधा प्रकृतीचें दळगडें । मी वेणतें गायके वेडें ॥
 तू सावध मार्गे पुढें । मज रक्षिता देवा ॥ ८ ॥

आशा मनसा कल्पना । तिन्हीं गाईं महा दाशना ॥
 त्या वेगळाल्याच नारायणा । नावरती मज ॥ ९ ॥
 आशा मारी मुसंडी । तिजमार्गे धावे कल्पना मुंडी ॥ १० ॥
 मनसाचारी रानें धुंडी । परी पोट न भरे ॥ १० ॥
 तिखट शिंगाची गाय वासना । तिनें शिंगाटलें त्या विश्वजना ॥
 ती मज (न) यथर ती गा निर्गुणा । तूं दटावी वेगीं ॥ ११ ॥
 माया गाईं बहुत निवर । ती बैसल्या चारेना आदरे ॥
 तिचा देव करिती अंगिकार । ती चळवे ना माझेनी ॥ १२ ॥
 तिचे आढान मोठे भार न शुद्ध । नखावरी पिळिल्यान निघे दूध ॥
 तिनें बहुतांस लाविला घेध । ब्रह्मादिका ना गवे ॥ १३ ॥
 ममता संगे निंदा गाईं हुली । ती मागेच राह्ये एकली ॥
 चरुं अविधा सोकली । या लारीं कळपींच ना मिळे ॥ १४ ॥
 काम क्रोध मद मत्सर । हे खांड अपेट चार ॥
 गाईंमधें वावडती शिरजोर । शिघ्र मातलेपणें ॥ १५ ॥
 मोह खांड बहु भादा । तो गाईं चाटितसे सदा ॥
 भ्रांत गाईं गोळा करितसे गोविदा । मिसळिरपणें ॥ १६ ॥
 दंभ क्रोध घैरा कुचर । तो अडवाच उडे अविचारें ॥
 द्वैत उक्तरड्याचा करी फेर । तो ठकारें दुह्मतसे ॥ १७ ॥
 शेख महंमद निजगायका । शरण आलों सद्गुरूनायका ॥
 गोपाण भागितली टिका । गुज निर्धारेंची ॥ १८ ॥

✽

✽

✽

अभाव स्वभाव तर्क धोका । हे लाडगे पिसाळले ऐका ॥
 गाईं समजो घोलाविती मरण भुका । आतां किती हृदय करूं ॥ १९ ॥
 संकल्प विकल्प मानापमान । प्रपंच व्याघ्राचा घरटा व्याइन ॥
 आळस अंगमोडा श्वान । ते मज पाठीं लागती ॥ २० ॥
 पाटील ब्रह्मा विष्णु महेश । ते मजसी नित्य करिती घसघस ॥
 आवरा सेत करा (व) यास । आता किती प्रार्थू ॥ २१ ॥

शंका लज्जा लांसी । त्या मज्जसी अपती दिननिशीं ॥
 येकला येकांग मी परदेसी । वर्नी वेढले देवा ॥ २२ ॥
 मग विवेक गोफणीचे गुंडे झुगारून । दापिलें प्रपंचाचें रान ॥
 सावजे पळालीं जीव घेऊन । शीघ्र देशघडी ॥ २३ ॥
 तम पाणी दिधलें सत्त्व कुन्हाडी । रजोगुण दांढा जडिल्या आवडी ॥
 अठरा भारांची केली तडातोडी । आंत किल्ला बाहेर कोट ॥ २४ ॥
 मग पूर्वाहून गाई चारीत चालविल्या । पश्चिम विहंगम मागे लोटल्या ॥
 त्रिकूट गोरहाट भेदून उम्या केल्या । उन्मनी आलरामधें ॥ २५ ॥
 इडा पिंगळा शुभ्रमा तिन्ही वाट । तिकून गाई घोळाऊन कोंडिल्या निकट ॥
 शांति सोंपा लावून बळकट । विशानें कोंडिल्या ॥ २६ ॥
 निळारंभ कळंगची साउली । तेथें कुळवाडी आनंदली ॥
 नांव सांगोन हवाला केली । ह्या श्री धण्याच्या ॥ २७ ॥
 ऐशा गाई बळुं नेगती ते अति नष्ट । तेही लक्ष चीन्हाशीचा फेला घोभाट ॥
 तो काढी घाली गा निकट । धन्य धनीपण ॥ २८ ॥
 घोभाटाची फजिती सोसिली । तो घरीं घरधण्यानें अधिक फजिती केली ॥
 ऐसी गायकेपणाशीं लाज लाविली । मूर्खा अभाग्यानें ॥ २९ ॥
 तंत वितंत घन सुस्वर । चौ मोहण्यांचा येरचि झगत्कार ॥
 सोऽहं चौधें घाली हुंवर । ब्रह्मानंद जाल्यो ॥ ३० ॥
 बुद्धि चकमक हेतु गार । सद्गुरु वचनें फुलें अपार ॥
 येक फूल बिंबलें हृदयां मीतर । भाव कफालागीं ॥ ३१ ॥
 पाकुळ का गाईचीं वांसरें । तेही हुंवरडा करिती येरुमरें ॥
 तीं कोंडितसे विचारें । गहीन मोधनामधें ॥ ३२ ॥
 स्वानंद क्षीरसागर । चार डेरे होता उदार ।
 तें भरोनियां येतमे साचार । चार मुद्रा चार वाटा ॥ ३३ ॥
 राग संताप तुझे येसर । तेणें मज लाविलें घाय काडरे ॥
 जोले मले तुले उत्तर । पोटास घाय मागे ॥ ३४ ॥
 गाईफे म्हागविले सादीं उनी । शूत्रवें चळा जणें विगळा कोणी ॥
 देर वेशधारी होवोनी । मांदु जन ठाटिती ॥ ३५ ॥

संतुष्ट भावें कृपा केली । गाइकेण्याची असामी मोडली ॥
शेख महंमद दिधली । मूळपीठ ॥ ३६ ॥

ॐ

ॐ

अहंकार उन्मत्त अज्ञान । हे दोन्ही पोळ महादाखण ॥
घेऊन पळती गाये लागून । सत्वर मोहोपणें ॥ ३७ ॥
गाय सांभाळू जाय सामोरा । तों अहंकार पाठीं लागो होवोन खरा ॥
मग मी पळतांचि दातारा । तुझा धांवा पुकरीं ॥ ३८ ॥
अहंकार पोळ बहुत चावरा । त्यानें शिंगाटलें त्या दगनीरा ॥
तैसाच मज मारील पै दातारा । मग हंसे होईल तुझें ॥ ३९ ॥
पोळ दंभ...कुर । त्यानें थडकिले असंख्य अवतार ।
ते तू वळविसी कवण्या विचारें । कैसा निघूर झालासी ॥ ४० ॥
हरी काढी रे आपुल्या पोळाचें अंड । मजसी बोलों नको बहु उदंड ॥
नाहीं तरी तुजसी दाखवीना तोंड । पळोन जाईन निज घरा ॥ ४१ ॥
हरि तुझ्या मनबळें । मज नाना परी रे छळिलें ॥
परि पाहिजे म्यां काय केलें । सांग वेगीं मजला ॥ ४२ ॥
हुकमें घेताति विकल्पाचें रान । वियय सराटे रतती मजलागून ॥
मन बैल । आतां बांध आपुले पाई ॥ ४३ ॥
चेतना नृणा अहंता म्हैसी । हरि मजकून वोळविसी ॥
मदन मस्त योगगा ऋषीकेशी । तो मज पाठीं लागे ॥ ४४ ॥
मदन योग्याची धडक मोठी । थालागीं सुखें घेतला कासोटी ॥
स्वामि कार्तिकासी केलें हिंपुष्टी । मेणें कपाटीं रिघाला ॥ ४५ ॥
मग बोलिले श्रीपती । सद्गुरु कृपा घ्यावी पूर्ती ॥
अहिक्य गाई वळलियाविना वळती । सत्य जाग बापा ॥ ३६ ॥
कांबळा हिरोनि मोडली काठी । दिवस पुरवितां जीवित्या जाली साठी ॥
पुढें गाई वळीना धूजंटी । मन समचरणीं राखावे ॥ ४७ ॥
मग हंसोनियां श्रीअविनाश । हृदयीं आळंगी महाहर्षें ॥
जो गाई वळितो सर्वस्वें । प्रेमभक्त म्हणोनियां ॥ ४८ ॥

हैं ऐकोन श्रीवचन । शेर महमद परम उन्नन ॥ ८
 म्हणे नलग नलगे वैकुण्ठमुवन । मज तद्रूप करावें ॥ ४९ ॥

ऐकोनि निश्चय निर्धारें । समदृष्टि न्याहाळिलें ईश्वरें ॥
 आता तो पहा तदाकारें । मूळ कूळ ग्रासोनिया ॥ ५० ॥
 सद्गुरुपेचा उद्धोध । गीन पथें चढलों ऊर्ध्व सिद्ध ॥
 ब्रह्मानंदें सद्चिद । ते विरोनि गलें ॥ ५१ ॥
 दृष्ट्यादृश्य भावना । तेचि तदाकार लोपली जाणा ॥
 तेथें शेर महमदपणा । ठावचि नाही ॥ ५२ ॥

॥ इति गायका संपूर्णमस्तु ॥

२

अभंग

ऐसें केलें या गोपाळें । नाहीं सावळें ओवळें ॥
 काटे वैतर्क्यांच्या झाडा । आत जमला केवळा ॥
 फणसा अर्गी काटे । आत अमृताचे साठे ॥
 नारळ वरता फळिण । परीं अतरीं जीवन ॥
 शेर महमद अर्निध । त्याचे हृदयीं गोविंद ॥ १ ॥
 ऐसें केलें या गोपाळ । नाहीं सावळ ओंनळ ॥
 फणसाअग करड काटे । आत सापरेचे गोटे ॥
 मधमाशाची घांगाणी । आत अमृताची खाणी ॥
 शेर महमद मिलासी । शाला हरिमत्तीचा रहिवासी ॥ २ ॥
 मार्गे शून्य पुढें शून्य । तेथें कैच पापपुण्य ॥
 काळ कट्ट आनदाचा । भुर्गीं घोष हरिनामाचा ॥
 जनीं वनीं अवघा देव । त्याअंग नाहीं दुजा भाव ॥
 शेर महमद सोडह बोध । हरला भेद झाला सिद्ध ॥ ३ ॥

अतरीं तत्वकळा वाचें निजनाम । ते संत उत्तम घमैराज ॥
जळती पापरासी ऐशाच्या दर्शनें । पतिता उद्धरणें नामें त्याच्या ॥
भजनदीचे तार ऐसे साधुसंत । शेख महमद नित्य वदी त्यासी ॥ ४ ॥

राम नव्हे दाशरथी । कृष्ण, नाथाचा पिता ॥
तो राम तत्वता । धरा मानसी ॥
असख्य ब्रह्मांडाची कोडीं । क्षणामाजीं घडी मोडी ॥
तो राम धराडी । अतर बाहे ॥
असें साक्षात् भूते । जीत नामस्त ॥
शेख महमद पूजी । ते तत्वशानी ॥ ५ ॥

आधळियानें सगती डोळसाची धरावी । दैना चुकवावी पडापडीचीं ॥
आधळे लागले आधळ्याचे पाठीं । ते पडले शेवटीं भवाडामध्ये ॥
गुरु शिष्य आधळे । नेगती साधू कळे ॥
उद्धरी भाविक मोळे । शेख महमद ॥ ६ ॥

३

आरती

आरतें आरती सहस्ररुनभा । पंचतत्त्वे वाती प्रेमें प्रकाशल्या प्रभा ॥
बाहुल्या ऊर्ध्व नयनीं तटस्थ तन्मये ।
लागली तत्र मुद्रा मन अ मन होयें ॥
सहज समाधी बोधे विजयें अरुण उदये ।
अनंत लोचनिं शांति शेख महमद होय ॥

विप्रनारायण

१

पुढे कैसि जाहाली कथा । भेगी होईल धर्मपार्था । नगरामध्ये प्रवेपता ।
 थोर समारम्भ होइल ॥ १ ॥ ते कथा सतोपाची लहरी । जे बदली जयमुनीची
 बैलरी । तेचि मराष्ट्रपत्रोत्तरी । सागल विप्रनारायेग ॥ २ ॥ मराष्ट्र काव्यकृत
 वाणी । म्हणोनि पंडित हो उपेशाल झनि । हरीभजनागाचोनि काहाणी । बदलो
 नाही परियेसा ॥ ३ ॥ कोण्ही एक समथाकारणें । दुर्नळें पाहुनेर केला तेणें ।
 स्त्रीयेसि प्रार्थुनि नाना अत्रें । करिली जी प्रयत्ने ॥ ४ ॥ माझ्या घरा येतो
 समर्थ । मी आज भाग्याचा होईन सनाथ । तो मग नयेचि अवेहेरु व्यर्थ ।
 अन्न नासीलें चाडालें ॥ ५ ॥ त्या ग्रहस्थामीचा मनोरथ । भग्न होवोनी जाय
 व्यर्थ । दुर्बळ सत्ता देखोनी समथ । आळींगन नेदी तयातें ॥ ६ ॥ तैसा मी
 मतीचा अतिदुर्नळ । हरीनाममग्न बोविली माळ । तुम्हा सजनाचे पुजेस्तव
 निर्मळ । सद्भावें सीद्ध जेलि ॥ ७ ॥ सुर्यासी दाखविजे दर्पण । कल्पद्रुमासी
 नैवेद्य तुळसीपण । तैसे तुमचे स्तवनि निर्माण । म्या पुण्यहार केला येथ
 हा ॥ ८ ॥ तो जरा अवेहेराल अप्रीति । मग माझेया भाग्या नाही गती ।
 म्या तरी पदोपदा मगळमूर्ति । वर्गिला आहे ऋषियचना ॥ ९ ॥ जयमुनीकृत
 वीरहीत । म्या कलें नाहा आपूल मत । उपमासाही त्यासी तां कीचीत ।
 दुर्गल नाही स्पेशरी ॥ १० ॥ ऐमे जाणोनी दानार्त । महत्त्व दावी प्रेम बहुतें ।
 तरी माझ्या आनद व्यापार्तें । न माय कण काळी ॥ ११ ॥ सतोपोनी श्रोते
 म्हणती । तुझ्या कवित्वावरी आमुची प्रीती । पुढील कथा सागरी श्रीपति ।
 कथाश्रवण करवावें ॥ १२ ॥ इति श्रीअश्वमेधकथा । ते ऐकावी कृण्वता ।
 नारायण जाहाला वीनविता । सत सज्जन श्रोतेश ॥ १३ ॥

— अश्वमेध, प्रसंग त्रेपनावा

२

हा जयमुनीचा वाग्वीलासु । परीश्रीतीमुनाचे सगती सौरसु । तणे धरणां
 जाहाली अयेत्रासु । पातकापासुनी ॥ १ ॥ त्या जयमुनिसाव्याची टीका ।

माहाराष्ट्र केली ऐका । वीप्रनारायण कुलदीपक । गोपीनाथाचा ॥ २ ॥ गोपजी
 दामोदराचा सुत । नाभाजी नामे विख्यात । प्रार्थुन यदुनाथ । केली माहाराष्ट्र
 टीका ॥ ३ ॥ तापी माहानदीचे दक्षणपारी । तीनि क्रोश' ग्राम माहाक्षेत्र ।
 हत्यातीर्थ पवित्र । जाहाल ग्रथु हा ॥ ४ ॥ सगेवर नाम हत्याहरण । हाताळे
 नाम ग्रामाभिधान । तेथ स्नान केलीया पतीत पावन । पावती पुण्यात्मा ॥ ५ ॥
 जेथ सुर्यनशाचे नृपती । दशरथ नामे पुण्यकीर्ती । तो स्नानमार्गे हत्यानिवृत्ति ।
 जाहाली ब्रह्महत्येची ॥ ६ ॥ ऐसी पुण्यक्षेत्रीं वास । पुर्वजाराहित निवास ।
 प्रपितानाम पुण्यादा । दाशजी नागनाथ ॥ ७ ॥ तो माहावर्मान्नारासी । ज्याचि
 विस्तारली स्वदेशी । त्याचा पुन गुणज्ञ परियसी । गोपजी दामोदर तो ॥ ८ ॥
 तो देवतार्चनीं माहासीळ । ज्याचे हृदयिं सदा गोपाळ । त्याच्या पुनें
 हे वाग्नमाळ । बोविली कथाप्रमग ॥ ९ ॥ यजुर्वेद माध्याजनी शारदा ।
 वशीष्ठ गोन प्रत्यक्ष देखा । तेथ जन्म जाहला ऐका । नारायणातें ॥ १० ॥
 जोडूनिया दोनी पाणी । श्रोतयाची करी तो मीनवणी । म्या हें कौतुक केलें
 रचनीं । अथ आश्वमेधाचे ॥ ११ ॥ म्या प्रसंगोप्रसंगीं तुम्हालागोनी ।
 पहिलेची केली मिनवणी । कि आयाच्य आणी आशस्त मनी । बुद्धी दुर्जळ
 माझी ॥ १२ ॥ कोड आसेल आशुद्ध बोल । तो तुम्ही शुद्ध कराल ज्ञानशीळ ।
 माझा अवगुण प्रगट तात्काळ । न कगवा तुम्ही ॥ १३ ॥ तुम्ही माहाधैर्याचे
 सागर । तमचे उदर सलोल प्रचर । जाणोनि शरणागत सत्वर । जाहाल

शाहीर अज्ञानदास

शिवाजी महाराजाचा पोराडा

सकळ देव आदीदेवू शिवनमन धरुनी भावू । जैसा शिवाजीचा भावू
 कलिमधी प्रसन्न महादेवू । साबाचा अवतार छत्रपती राजा शिवू । शिवाजीच्या
 तळ्यात पाणी पिती सब जीवू । पाणी पूर्ण पीकले हावू भार्कत गुतल
 महादेवू । राजगडासारिसा जैसा देवें दिला ठावू । रगतगड रोयला जावली
 प्रतापगड मडण । सोनरा सहील्या राजगडावरी मुर्ण । गज हुडा दुर्ग चागले ।
 भाग मी राज्याचे गाईन । ॥ १ ॥ सागन शिवाजीच्या दिक्मती । विल्ले दुर्ग
 झुलती । भले दुणेदार जागती । मराठे राजकुमर ऐकती । मोन्या चद्रराव
 धरिला । गड पण जावली घेतली । पापनगड पनाळा प्रभळगड हे सगीन ।
 मतगड घोसाळा राहिला अनतवाड्या दान । कुळधर वेडिलें काविज केलें
 तळकोंकण । पावला चवली घेऊन मुळक काविज चला महाराजान । धाड
 पाताळ काकण घाटचे । किल्ल मी गाईन । सिरचळ सुपळ देश घेतले । जैसे
 इदापुरापासून । कुणशीस्तान कोकण । जेक्सल पीर पाहन । घेतली चाराहि ग्गर ।
 भाग मी राज्याचे गाईन ॥ २ ॥ कल्याण भिवडी मारून नेली । फिर्या
 निजापुराला गरी । बाळ्हाई कोध झाला । जैसी अग्न प्रजळली । जिता धरा
 शिवाजीला । कुळ वजिराशी गेलला । गेल्या बाजी धोरपड्याला । सगे
 म्हादजी भोसल्याला । घाट्या झुझार रायाला । देवक्या जिवाजीला । सडग
 निमुस रायाला । बेण्या पिलाजीला । वरन्याधन्या संभाजीला । विंगळ्या
 सुभानाला । राजेखान बडेखान । सिद्दीअ अबदुलखान । अवध्या वजीराचा
 कोट । सट्रे नैसले दिवाण । पिडा उचलिल्या पैजेचा । खान विज्यापुगत
 बोलिला । जो गालाई नानाजग । घोडा फिरगी सट्रे गिला । सातशें उर भरले
 बाणाचे । करडे लश्कर खानाचें । लष्कर चवदा हजार घोरा । तांशवर धराया
 चालिला । भाड सर्व देती । कणिल्ले विलोकिती । खान दरमजली कुच नेलें ।
 झालुन तोरन्यासि आला । गिरे फतेमारीच्या ब्रिनीच्या । खाली आला ।
 ब्राह्मण कुणाची बोलिला । सादेन झाला आपसकून । भाग मी राज्याचे

गार्ह ॥ ३ ॥ खान दरमजली कुच केले । चालुनी तुळजापुराला गेले ।
 फोडिलिच भोवानीला । माडिला देवीला । खान दरमजली कुच केले ।
 चालुनी पदरपुराला गेला । पदरीच्या मिठोयला । भिवरेत बुडविला । मसुद
 बाधली देवाला । मग खानाचा भोग पुरला । खान दरमजली कुच केला ।
 चालुनी पालीकारणें गेला । पालीचा सडोया । अज्यामत दावी मांगल्यला ।
 न्हाटो न्हाटो रे भाई बोलिल्या । तीन कोस मोड केला । दिपमाळ बाधिली
 देवाला । मग खानाचा भोग पुरला । खान दरमजली कुच केला । चालुनी
 आवुदाला गेला । आवुदाची येमाई । प्रचीत दावी खानाला । गोधळ घातला
 देविला । मग खानाचा भोग पुरला । पाढऱ्या सभूला घेतला । खान दरमजली
 कुच केला । चालुनी चाईकारणें गेला । आपुल्या मुलकात राहिला ।
 बरवेपगाचे कागड लिहिले । ब्राम्हण कृष्णाजी पाठविला । हेजीम बोले शिवाजी
 राजाला । आला भेटायला खान । भाग भी राज्याचे गार्ह ॥ ४ ॥ शिवाजी
 जरि तू भेटसी । उदड दवळत देईल तुशी । शिवाजी हेजीमासी बोलतो ।
 खान मजला काय देतो । चट्टु आगळे चाळिस गड । मी खानाला देतो । मजगरी
 कृपा आहे खानाची । जावळी सदर सवारितो । तेथें याचे भेटायला । मी
 खानाची वाट पाहतो । तमलिमा दिल्या ग्रामणाला । ग्रामग खानाजवळी आला ।
 शिवाजी राजाचा हेजीम जिवाजी । ग्हालदार धाडिला । खानापाशी येऊन ।
 धडन बोले अब्रदुलखान । चौदा हजार घोडा । तुम्ही आगिला कशाला । अब्रत
 द्याया जगदवेला । हेजीम बोलताच अब्रदुलखान रावळला । जिवाजी ग्हालदार
 शिवाजी । राजाजवळी आला । खान दरमजली कुच केला । चालुन रडतोडीची
 घाटाला । चट्टून गड वेढा दिला । चवदा दिवस बोंड केला । खबर कळली
 महाराजाला । राजा न गुपित राहिला । शामराजा बोलाविला । खुनाथ
 पेशव्याला । घातोड्या माणकोजीला । विंगळ्या सुभानाला । महिकुलमाजी राजा
 सत्रेला बैसुन । भाग भी राज्याचे गार्ह ॥ ५ ॥ सरदार बैसले बूद । पुसे
 मुभेदाराला । भाईनु अब्रदुलखान आला । त्याचा धाम तो रे देवाला । कसा
 जाऊ भेटायला । बुद्धि सागावि आम्हाला । गार्हकवाड कृष्णाजी बोलिला ।
 शिवचा सील चढवा अंगाला । घातली पोलाद घातली यळा । कबर वस्ता
 नेडा केला । पटा जिब ग्हाल्यापाशीं दिला । दोनी बाघनखे रायाच्या पंज्याला ।

वरुनी नारीक झग त्याला । भगवताची दया त्याला । गछार्द सान करुनी
 आला । जिजाबाई भेटी गला । जिजा आली भेग्याला । पालकीत नेमुन ।
 भाग मी राज्याचे गाईन ॥ ६ ॥ जीजावा घेती अलाई बलाई । चढती दवळत
 येउ दे तुला । घे येसाचा विडा । आपुल्या स्मगर्वे महादेवाला ।
 तसलीम माझी जिजा येतु तुला । शिवना बोले जिजाना । सथे येगढी प्रात
 झाली । नाही भेटलो दिवानाला । गारे बुद्धिने कार्य साधारें । उसनें सभाजीचें
 ध्यायें । वये येथुनि सलाम । साग शाहानी राजाला । गड निले गडकन्याला ।
 रोज्य दिले नेतोजीग । पुतया उमाजीला । राजाला पाचशें लोक दिले ह्याला ।
 रगतोडीच्या घागला । तुक्या मिनाजीन वेढा निला । राजानी सत्रा गृगराल्या ।
 गात्रा पडगाद्या घातल्या । आतलशा कुमासा वस्ता । दर्यातल्या जोडिल्या ।
 सुरग ग्मात्र जडताचे । वरा घोस पोळीयाचे । माणीकाच्या परग्या हारा ।
 लावील्या मोत्याच्या हो वरो । तिणव्या सदरे माडणी । सूर्य लकलकित
 गगनीं । साळस वर्ण नाचे पाणी । चांदव जवताचे चौकोनी । पलग सोनेरा
 टाकिला । मस्तानी पडदा चिठादत घातला । नाना परोचीं चित्र त्याला ।
 घोस हिऱ्याच्या जोडिल्या माळा । चौघे वळी बाधुनी फळी चालले एक वळीन ।
 भाग मी राज्याचे गाईन ॥ ७ ॥ पहिल्या सदरेला गेले । गडकन्यानी दगविले ।
 दुसरे सदरेला गेले । कारकुन अबदुल्लाह बोलले । तिसऱ्या सदरेला गेले ।
 कचणीत बुडविले । अमदुल्लाह सत्सदा हासीग । जिजाजी म्हालदार शिवाजी
 आले सत्रेला । पहिला सलाम महादेवाला । दुसरा सलाम शाह जीला । तिसरा
 सलाम जगन्बेला । चवथा सलाम गडकन्याला । माझा पाचवा सलाम । येतो
 अबदुल्लाह तुला । तू रे कुगवीरा छोग, । बनाया दिवाणका सत्रा । ऐशा सदरा
 नाही आल्या । इदलशा बाळवाला । तू रे कुगवीरा छारा । ग्वेतवाडी करपर
 भरना दिवाणका सारा । साना ज्याची करणी । काय भ्यावे खुनाथाग । जाणतां
 आम्ही । साना तुम्ही । जातिचे कोण । भाग मी राज्याचे गाईन ॥ ८ ॥ अबदुल्लाह
 जातीक भगारा । मिया कनना दुकानदारी । रिशपुरम दुकान तरा । लड्डु जिलवी
 वेचहारा । तू रे भगारणीका छोरा । मज राजापर लिया तोरा । अबदुल्लाहने
 कव घातली । शिवाजी गबसुन धरला सारा । चलवि कटार शल्यावरी मारा
 न चाले जरा । राजान निचवा लावून दिला । बागपज्याचा मारा केला ।

त्याचें फाडिले उत्तरा । खानाची खरवी आली दारा । अमदुलखान लष्करी
 भला । पटका कमरेचा सोडिल्या । खचुन हात फिरगी घातला । मारिला फिरगीचा
 गुडाळा । राजाचा शिरगोप तोडिला । पाच वेडे मंदीलाचे । चवदा वेडे हो
 तोड्याचे । तुटून जरासा लागला । जयम चढली महाराजाला । मारिला
 शिवाजीनें गुडाळा । मान खाण गवसून केला । जानव्याचा दोरा देखिला ।
 पडलासा खान सैद बडू उठावला । त्यानें पट्टा मारिला । पण त्याचा शिवाजीनें ।
 वरचेवर तोलला । सैद जो मारिला । खाद्यापामुन वेग मारा । सैद बडू
 पडलेसे देखिला । त्याचा रामण गहोरे झाला । परत रे माघारा । सरजा
 शिवाजी नेलीला । ब्राह्मण मारु नये तुला । त्रिया देवाची आम्हाला ।
 महाराज सदखना हासिला । हातिचा पण राखुन दिला । शिवाजीचा जिवाजी
 ग्हाळदार । त्याणें शिम उडी घातली । काढिला बराणपुरी बरचा । त्याणें
 अचाट फेकुन दिला । नाभीकमळी तैसला । बरचा पाठीला फुटला । ब्राह्मण
 हरहर नेलिला । त्याचा प्राण निजुनी गला । कावजी राजाचा लक । घ्या घ्या
 करात आण । मोयाच्या पाया वार केला । खगार धरणीवर पाडिला । शिवाजी
 आले घेऊन गले । खानाच शिर कापुन । भाग मी राज्याचे गार्दन ॥ १० ॥
 प्रतापगणची भोगानी । शिर बाहिले जगन्धेला । मातला गे होता जो बोकड
 नत्तीव दाती । अमदुलखानची आहुती घावी । येथुनी इशारत कुल राजाच्या
 लोकांला । नारा तोफा मारा केला । आग्रज प्रतापगडावर होती । फडका
 पायन्ळ येती । पळले धडाधडा । बोळले निशाणाचे हत्ती । निमुग्न कागड्या
 सुरेसाम । लोटला रणताडीची घानी । तुझ्या भिवाजी मिढला । साठ अरमाच्या
 घोड्या पादाव कला । त्या क्षणीं हनुमताला । पायींचे पायन्ळ शिवाजी
 राजाला । महाराज पनाळ्यावरी गले । पनाळा चौफेर गाधिला । कै दीन भाटण
 पनाळा । नही देई ग'ळाहाला । सगदार मिळाले सदरेला । बाईन शाहीर
 नेलाविला । अग्नीनगस कवेश्वर । त्याणे कडाकड गाइला । दिला एक इनाम
 गाव ग्नीस त्याला । चढविले हाताला ॥ खगार सोन्याचे दोन ॥ भाग मी
 राज्याचे गार्दन ॥ ११ ॥

शाहीर तुळशीदास

शूर मर्दाचा पोटाडा । शूर मर्दान ऐकाना ॥

ज्याचा सूर्याचा तो बंधु । शेलारमामाला बोलला । चला जाऊ दादाच्या भेटीला । चला जाऊ दादाच्या भेटीला । शेलारमामानें सूर्याचा बंधूचे । पटे घेतले आपल्या हातामधी । गेले मुर्द्याचे जवळ । वरून शेला उघडिला । मुर्दा दादाचा पाहिला । मुर्दा सुभेदाराचा पाहिला । माझ्या सुभेदार दादा लग्न रायगाचे राहिला । ह्याचें लग्न करील कोण । वारा गेटाचे (भेटाचे) कोळी नियाले । आले सुभेदाराजवळ । आमचा सुभेदार धर्ना । आम्हाला तैनात देईल कोण । आम्हाला हवाला देईल कोण । सुभेदार बोलायला सांगला । भिऊ नका रे दादानो । ह्या दादाच यत्न पुर्ण करीन । जातो रायगड किल्ल्याला । सांगतो शिवाजी महाराजाला । सिंहागडचा हवाला देता तुम्हाला ॥ अबिर गुलाल । ज्याचे मुर्द्यात भरला ॥ दोरा रेशमाचा घातला । मुर्दा पालखीत ठेवला । पचवीस फमी नारा हजार लोक सगळे घेतले । वाजतगाजत मुर्दा गेला रायगड किल्ल्याला ॥ १ ॥

आले किल्ल्याचे पोटाळा । पाचकर्णाचा बाजा केल्या । आवाज महाराजानें घेतला । सुभेदार किल्ला घेऊन आला । सुभेदाराची पालखी । नेली राजाचे सदरेला । शिवाजी महाराजानें । मुर्दा पाहिला सुभेदाराचा । शिवाजीचे राज्यात ऐसा । उबराव होणें नाहीं सुभेदारासारखा । जिजाबाई धावत आली । पालखी पाहिली । गर्व आला सुभेदाराला । नाहीं आला भेटायला । बाई पालखीपार्शी आली । बाईने शेला उघडिला । मुर्दा सुभेदाराचा पाहिला । आग धरणिला टाकिलें ॥ सुभेदारासारखा । ऐसा धर्त्री होणार नाहीं ॥ बाजू गली महाराजाची । बाजू गेली शिवाजीची ॥ मग त्या शिवाजीने चाकराचे साठी । डोइला रुमाल बाधला ॥ वारा मोयाचे पालखीत । सुभेदाराचा मुर्दा जो घातला । वाजत गाजत आगला उमराठ्या गावाला । ह्याचे लेकाचे भेटीला ॥ पाचकर्णाचा आवाज । रायाचा वेढ्याने केला (ऐकला ?) ॥ रायाचा बोलतो । बाबा आले माझे लग्नाला । पालखीपार्शी धावत आला । मुर्दा चाचाचा पाहिला ॥ साता दिवसाची

मुदत । केली माझे लग्नाला ॥ बाबा माझे लग्नीन करिल कोण । यजमान होईल बाबा कोण । मंडपांत मिरवेल कोण ? । आग लागो त्या लग्नाला । कां माझ बाबा निघून गेला ॥ शिवाजी राजानें । मुलगा पोटासंगं धरिला ॥ भिऊं नको माझे वेढा । शिवाजी महाराज तो गेला, तान्हाजी सुभेदार आहे तुला । बारा दिवसाचें सुतक धरलें । शिवाजी महाराजांनी सुभेदाराचें ॥ २ ॥

मग त्या तेराव्या दिवसांत । स्वयंवर बाळाचें माढिलें । ज्यानें मंडप घातला । मंडपाळा तोरण बाधिलें ॥ पहिली नवरी रह केली । कडाशीचे दरफराची केली रायाबा वेढ्याला । स्वयंवर केलें रायाबाचे । रायाबापुढें तो बसविला ॥ बापाची सरदारी । दिली रायाबा वेढ्याला । दिवड्याबुदलीची जहागिर । दिली रायाबा वेढ्याला ॥ डोणज ते गाव दिलें पानमुपारीला ॥ माळसऱ्याचा दंड । दिला इनाम रायाला ॥ रायाबा तो बैठा ज्यानें संगतिला घेतला । आले रायगड किड्याला ॥ ज्याने पंतोजी तो काका । ज्यानें हुजऱ्या बोलाविला ॥ पंतोजी तो काका । जावें पुण्याचे दाराला ॥ मंडईच्या बाजारीं । आहे तुळशीदास शाहिर ॥ घेऊन जावें त्याला । रायगड किल्ल्याला ॥ तुळशीदास शाहिर । ज्यानें सदरेला आणिला ॥ डफ तुणतुणें घेऊन । मग त्या तान्हाजी सुभेदाराला ॥ शिवाजी महाराजांचा । पोवाडा कटिवंध केला ॥ हजार रुपयांचा तोडा । हातामधीं घातला त्या रे तुळशीदास शाहिराच्या ॥ शूर मर्दाचा पोवाडा । शूर मर्दानें ऐकावा ॥ शिवाजीचें राज्यांत । ऐसा उमराव होणें नाहीं ॥ पोवाडा गात्याला । उद्राण ऐकत्याला घटो पुण्य । सत्ययुगींचा पोवाडा कलयुगीं वर्तला । रात्तावीस किड्याचा सरदार निघूनशानी गेला । ऐसा पुनः होणें नाहीं ॥ ३ ॥

— सिद्दगडाचा पोवाडा, चौक ५३-५५

कृष्णमुनि विराटदेश

रविमणी सभेत येते —

उपजाति

ऐशा सभेतें नृपभीमनाळी । येताय कैसी सलियासमेळी ॥
तें छत्र शोभे रविपत्रवेसी । त्या चामरे ढाळिति अष्टदासी ॥ १ ॥

चपकललिता

कर्ण विभूषित कुडल झळका । त्यातळि शोभति चपकळिका ॥
नासिकि वेसरि वज्रकणिका । गडकमडळ शोभत रुचिका ॥ २ ॥

सभोगवृत्त

माजी बेष्टि कनकसुवसना । शाभे त्यावरी मणिमय रसना ॥
क्षुद्राकिंकिणि कलरवरचना । भद्रा वाजति जनमनहरणा ॥ ३ ॥

चित्रकला

चित्रकळाविद्र रमणी । पंच सुरगित सुमणी ॥
गुफित बोलिसि तरुणी । ओढिलि मन्मथ जननी ॥ ४ ॥

भुजगललिता

ठाकति ठमकति सलियनमेळे । चालति गजगति हळुहळु ढाळे ॥
बाहुसि झगडिति लघुरळिखेळें । हासति खुदखुद मुरडुनि डोळे ॥ ५ ॥

मनोहरा

मदमद बोलती । जीवभाव सागती ॥
चाटुका निवारिती । धैर्यभाव दाविती ॥ ६ ॥

पक्ति

पाहुनि लोथा । मन्मथनाथा ॥ हर्षितचित्त । देत ऱ्ळीतें ॥ ७ ॥
रागिणिमाळा । आळवि बाळा ॥ श्रीहरिलीळा । चित्ररसाळा ॥ ८ ॥

मगराजा भीमनाच्या भेटीला येतो —

सुंदरवृत्त

मागध आला मडपरवणी । त्यक्त मुखासन चालत चरणी ॥

मान्य धुरा त्या सादर करनी । बोलत भाषा चित्र सुवदनी ॥ ९ ॥

भाट कृष्णवर्णन सांगतात —

सगीत चंद्रशेखर धुनक ताल

सद्दन चिद्धननायक जो । सस्रतिसागरताम्र वा ॥

तद्रुणकीर्तनगायक जो । तोचि बना शिवकारक वा ॥ १० ॥

भाट मागधानदल सांगतात —

तरंगिणी

भुज फडगरे बहुतानने । नयन निमिषान्मिषताहिने ॥

विसडत तनुगधि सदा असे । नृपति तव सुतेसरि हे नसे ॥ ११ ॥

भाट कृष्णचरित्र सांगतात त्यात पूनना नदास म्हणते —

करहारवृत्त

हासत हासत नेले ऐसे । भाग्य फळागत नृजं कैसे ॥

वृद्धपणीं तुज पुत्राभेटी । सौख्य महा मज दाग्त पोरीं ॥ १२ ॥

कृष्णवर्णन —

गौरवृत्त

घननीळ मुरारी गलववेथी । स्थिर गोपजनासी रगरसेसी ॥

निजकार्यगळोते स्फारत कैसी । जन देखति मूर्ति ज्या मति जैसी ॥ १३ ॥

प्रसन्नधानतर —

चपकमाळा

दीर्घ विलापी जाउनि देशा । सागति बापा मागधईशा ॥

नेलति कैशा निगुर भाषा । पीटिति वक्षा तोडिति वेशा ॥ १४ ॥

कृष्णवर्णन —

ज्वाला छंद

चरणयुगळ सुदर गोजिरे । मृदु-कुवलयरगित साजिरे ॥

जलधिकुमरि वाछित अवतरे । मुनिजन हृदि चितित आदरे ॥ १५ ॥

घदनवल्ली

रुक्मिणि सुदरि खेळे जेथें । त वन मगळ राहे तेथें ॥
ध्यान करी परशाखें युक्तें । श्रीहरिपत्कज चिंती चित्तें ॥ १६ ॥

रुक्मिणीची प्रहव्यथा —

दोधकवृत्त

भावकळ्या सखि ऊटुनि वेगें । बोलत मजुळ रुक्मिणिसंगें ॥
का तव हा ज्वर ज्वाळित अगें । घेत उपगळि हस्तकला गे ॥ १७ ॥

सग्विणी

भावचद्रा सखी संपत्ती राहणा । बोलवी सुदरा भीमजेतें खुणा ॥
कोण हें धैर्यता साग पा साजणी । जीविता वेचिसी आमर्तें वचुनी ॥ १८ ॥

सृणि छंद

जीव भाव सागसी कहीं मला न वचिसी ।
रुसता बुझाविसी सखी म्हणौनि मानसी ॥
आजि दूरि का मसी धरुनि तू न बोलसी ।
जे असेल मानसी करीन लाव कइसी ॥ १९ ॥

रुक्मिणी सखीला म्हणते —

वनमाळा छंद

देखता नृपसभाजन वेधले । चित्रलेपसम होउनि राहिले ॥
अष्टभाज शरिरीं मम कोंदले । तत्पदीं हृदयपकज रातलें ॥ २० ॥

ब्राह्मण द्वारकेला निरोप घेऊन जातो —

सुरतिवृत्त

घनदाट सभा यदुनदन जेथे । हरिकीर्तन मगळ गायन तेथें ॥
सुर बोलग सारुनि दीसत जाता । हरिपत्कजरेणु सुशोभित माथा ॥ २१ ॥

सुरमावृत्त

सरसीं सरसे पावक रंगें । सरजीं फिरतें दीसति भृगें ॥
हरिता सपिता सारखजाळीं । सुरत रमतें हसमंजळी ॥ २२ ॥

प्रमाणिका

करुनि पान वारुणी । सकाम गोघ कामिनी ॥
पराग धूळि खेळनी । करीति सिंपनें वनीं ॥ २३ ॥

सानदवृत्त

गौरा श्यामल सुदर गौरी । मदारतळि बैसुनि गौरी ॥
नेना चदनकापुर गौरी । मेळे पूजिति मगळ गौरी ॥ २४ ॥

चैद्यावरोवर ठरनिलेल्या लग्नाच्या पहाटेस —

मुनवली

रात्रिया मत्रियानतरे पाहटेची । मगळे ते तुरे लागलीं यादवाची ॥
शुद्ध शाळाक सक्तीर्ण या गायनाची । दाटताये ध्वनी सुखर हसकाची ॥ २५ ॥

चदकळा

रक्मिणि सुदरि नयनविशाळा । तारस कोरस तरलित लीळा ॥
लोकित दृष्टिस नृपदळ मेळा । लाउनि मानस हरि घननीळा ॥ २६ ॥

कृष्णप्रार्थना —

फणिभद्रवृत्त

अयि तुज नेगति वेदपुराण जपागम साधन मायपरे ।
सकळ सुरेस चारण निरर शुद्धक वदिति वर्णिति तूज वरे ।
ऋषिभर वेदपगयण तूचि जनाट्टति मानुनि चितिति वेदपरे ।
तुजविण धार्मिक नास्ति समर्थ जनी तरि पूरवि काम वरे ॥ २७ ॥

पादाकुलक

हस्तकयुगळें जोडुनि दोन्ही । लाउनि दृष्टी हरितनुचरणीं ॥
तारस कोरस चचळ तरळा । लक्षित बाळा बह्मभडोळा ॥ २८ ॥

कृष्ण रक्मिणीस नेतो —

रामावृत्त

घालित खेवी माळाकठी । किन्नरदेहा जाली स्री ॥
ब्राह्मणरूपें देवा भेटी । येउनि मागे शना फीठी ॥ २९ ॥

रमणवृत्त

रुक्मिणी पारलि मगळ मूर्तिचरा । बंदुनि त्रैसलि वामभुजे चतुरा ॥
श्रीभुक्त सुदर लोकिंत कामभरा । प्रेमकळा तिसि सचरिलि प्रवरा ॥ ३० ॥

सुमुपगृत्त

इति मगळ रुक्मिणी सेंवर सुदर कल्पनरा ।
कवि डिंभयतींद्रकृते चतुरप्रवर सुभगे ॥
हरि रुक्मिणि मळ समर्पित पल्लव नामकळ ।
भवकल्मषनाशक खडमिद किल पणमल ॥ ३१ ॥

विमळावृत्त

भीमसुता-हरणा-मळ कल्पनगे । श्रीहरि दैत्य-विनाश कृते सुभगे ॥
रुक्मिणि-मानस-हर्ष सुगंधभर । सौमन-सजि सतखडमल ॥ ३२ ॥

वृष्ण रुक्मिणी त्रिग्राहवेळीं —

चौशालामात्रावृत्त

सर्व नरामर-पन्नरु-सदृपि । वर्णित वेदमुधावचनीं ॥
तत्पदपकज रुक्मिणि सेवित । भीमक भूपति धन्य जनीं ॥ ३३ ॥

ललितमित्र

श्रीहरि सुदर बल्लभ लाटुनि परमसुख विदर्भे ।
पूर्वकृतामळ जोडिस मागत हरिपदफळ लेभे ॥
भीमकिशोमन कल्पनगामळ विरचित कवि डिंभे ।
सत्फलसजि खडमुताष्टमिति कळतर शोभे ॥ ३४ ॥

द्वारकेत —

मघानकवृत्त

रुक्मिणि पाहे सुदरी । निजपति हरि नयनीं ॥
अष्टहि भावें कोटटली । मुखगत बहुत मनी ॥
जपतपतीर्थे दानें । सकळहि करणे जनीं ॥
ज्यातें न पवति तोचि हा । परमपुरुष शयनीं ॥ ३५ ॥

मात्रागणयुत हीरकछंद

कर्म जनित मध ऋतु तोडि करित तत्क्षणी ।
ज्ञान भरित कृत्य चरित मोक्ष सुपथ लाहुनी ॥
सर्व वरट दिव्य मुभट सौख्य सुपिठ पाठनी ।
प्रेम सुरत भावसहित नित्य, रमत रुक्मिणी ॥ ३६ ॥

सगंधरा

श्रीकृष्णे सेजरगे रतिरमण कळास्यादन तृत भैमी ।
नादे सानदपूर्णा भद्रभयगहिता श्रीहरी प्रेम सखीं ॥
रुक्मिण्युद्धाद मद्रामृतगस सुफळें कल्पवृक्षीं सुहावें ।
वैराटे कृष्णदिग्भे विरचित कुशले खड प हें नवारें ॥ ३७ ॥

समाप्ति

अहो पद्मद्वय छंदसामाजि वृत्ते । गरी सुंदरे कर्णगीत्ये प्रशस्ते ॥
विराटोपनामांकिने कृष्ण येते । करी रुक्मिणीसंवरौ रघनाते ॥ १ ॥
सुललितरवमाळा मज्जुळा पं रसाला । न पडत रमनेसी वाचिता आहरोळा ॥
अति चतुर जनाचा मानसी हर्षमेळा । अमृत सुजन घेती प्रेमचाद्री
गळाळा ॥ २ ॥

—रुक्मिणीस्वयंवर (इ. स १६६९)

भट्टारक महीचंद्र

कल्पवृक्षाचा लोप झाला

तव मेघ वर्षति ओर । विजा इक्ष्मकिति अणग ॥ मैत्र गर्जते घनघोर ।
नादे अरर गाजे ॥ १ ॥ मग तये अरसरी जाना । कलशवृक्ष गेले मालउन ॥
आनिक उगयले जान । वृक्ष पें ॥ २ ॥ मग वाढली अठरा धान्य । त्याचि
नावे मि सागीन ॥ वेगळी वेगळी करून । आयका तुम्ही ॥ ३ ॥ साळि गहू
ज्यारी मसूर । चना चरला मुग तुर ॥ वाळ उडिद साव प्रचुर । तिल जय

पै ॥ ४ ॥ कोद्र हुलहुले हरक । मोडराले मिळोन आइक ॥ आठरा जाले
 सुरेक । धान्य पै ॥ ५ ॥ आनिक उपधान्याचि । गति नाहि तथाचि ॥ मजप्रति
 सागायाचि । अवृत थोडी ॥ ६ ॥ इक्षुदड पिरले भारी । मधुर रस तथा
 भीतरी ॥ सर्वरा होय नानापरी । तथाचे पोटी ॥ ७ ॥ आता सागन वृक्षाचा
 प्रकार । आवा जावु पणस जवीर । असोक वृक्ष गर्भार । नारिकेर पै ॥ ८ ॥
 मुपारी ताल तमाल । दोडि सागोरी करवदे कर ॥ गोर महू निंब जायफल ।
 आखो जाना ॥ ९ ॥ द्राक्षी दार्लिनि नागवली । लग्न वेतकी पोफली ॥
 करुना चपक परी । मल्ली मदकति पै ॥ १० ॥ वाळुक काळडि खरुजी ।
 दोडके आनिक तणुजी ॥ कुसमाड बिजोरे सहजि । पिकले पै ॥ ११ ॥
 कल्पवृक्ष मालगल्यावरी । वृक्ष दिसो लागले नानापरी ॥ लोका भेद न कळे
 जरी । खाद्य अनाद्य ॥ १२ ॥ मग उपदेशाचाचुनि । जाने भेद न कळे
 म्हणउनि ॥ गेले अववे मिळोनि । रायापासि ॥ १३ ॥ राया कल्पवृक्ष गेल्यावरी ।
 वृक्ष दिसति नानापरी ॥ बापा क्षुधा पीडले मारी । काय खावे ॥ १४ ॥
 स्वामी तुम्ही आहेत जानोनि । उपाय सागा आम्हालाचुनि । पुण्यास्तव
 म्हणउनि । माहाराजा ॥ १५ ॥ नाभिराजा बोले जान । प्रजावरी दया करुन ।
 तुम्ही काय चिता करण । आम्ही असता ॥ १६ ॥ मग राये लोकाकारण ।
 बोळखी केली जान । पृथक पृथक करुन । वृक्षा फळाचि ॥ १७ ॥ आनि
 इक्षुदडाचा रसु । आहार करावा सावकासु । प्रजासि जाला सतोसु । आस्त
 गली ॥ १८ ॥ हा माधिग दड सार । कुल राखिले साचार । इक्ष्वाकूयश थोर ।
 नाम जाले ॥ १९ ॥ नाभिराजा महाभला । इक्षुरसाचा उपदेश केला । सुखि
 जाले प्रजालोकाला । सुरज असति ॥ २० ॥

—आदिपुराण(इ स १६९६) अध्याय पहिला, ओव्या २१९ २२९ व २३२ २४०

रामदास

[इ. स. १६०८-१६८१]

१

परचत्रनिरूपण

पदार्थमान तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ॥ येणे करिता बहुताला । सकट जाले ॥ १ ॥ लोक स्थानभ्रष्ट झाली । कितेक तेथेचि मेली । उरली ते मराया आली । गावावरी ॥ २ ॥ काहीं रेडेपाडे उरले । ते लोक गावावरी आले । रगाकरिता मरोनि गेले । रेडेपाडे ॥ ३ ॥ मागसा खावया अन्न नाही । आथरण पावरण तेंही नाही । घर कराया सामग्री नाही । काय करिती ॥ ४ ॥ पुढें आल पजय काळ । धान्य महर्घ दुष्काळ ॥ शाकार नाही भळमळ । रिचवे पाणी ॥ ५ ॥ कितेक अनाचारी पडिली । कितेक यातीं भ्रष्ट जाली ॥ कितेक ते आक्रंदली । मुलें गळें ॥ ६ ॥ कितेकीं विषें घेतली । कितेक जळीं जुडाली ॥ जालिली ना पुरिली । कितीयेक ॥ ७ ॥ ऐसे जालें वर्तमान । पुढेहि अवघा अनमान ॥ सदा दुश्चीत अवघ जन । उद्वेगरूपी ॥ ८ ॥ अद्यापि दुश्चिहें दिसती । दुष्ट ग्रह आडळती ॥ पुढेही वाईट सागती । किती येक ॥ ९ ॥ काहींच पाहता घट नाही । विचार सुचेना काहीं ॥ अस्वस्थ चित्तेच्या प्रवाही । पडले लोक ॥ १० ॥ येक म्हणती कोठें जावें । येक म्हणती काय करावें ॥ विदेशा जाउनी काय रावें । वेंच नाही ॥ ११ ॥ तथापि मार्गचि चालेना । भिक्षा मागता मिळेना ॥ अवघे भिकारीच जना । काय म्हणावें ॥ १२ ॥ प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहता कोणही नाही सुखी ॥ कठिण काळें वोळखी । धरीनात कोणही ॥ १३ ॥ लोक मृत प्रस्तावले । किती येक जाजावले ॥ कितीयेक ते कावले । उद्वेगरूपी ॥ १४ ॥

अस्मानी सुलतानी

प्रबंध पहिला

बहूसाल कल्पात लोकासि आला । महर्गे बहु धाडि वेली जनाला ॥
 कितीयेक मृत्यासि ते योग्य जाले । कितीयेक ते देश त्यागूनि गेले ॥ १ ॥
 कितीयेक ग्रामेचि ते बस जाली । पिके कर्म धान्येच नाना बुडाली ॥
 कितीयेक घाडीपरी धाडि येती । द्रव्या सैन्यभाचेनि सहार होती ॥ २ ॥
 कितीयेक ते मेघही मद जाले । अनावृष्टि स्थळोरथळी लोक मेले ॥
 कितीयेक अन्नाविसी भ्रष्ट जाले । कितीयेक लोकीं जळी प्राण दिले ॥ ३ ॥
 कितीयेक ते ताम्रनदीच गेले । कितीयेक मान्हापूवडी निमाले ॥
 कितीयेक ते छट ना बट फाही । कितीयेक वेघट ते लाईटाई ॥ ४ ॥
 कितीयेक ते धान्य हट्टनि नेती । कितीयेक ते पेव लागोनि नेती ।
 कितीयेक ते पुरिले अर्थ नेती । कितीयेक पुरिलीं अर्थपात्रेचि नेती ॥ ५ ॥
 कितीयेक पथ देशात ते नासले हो । किती पथात ते मारिले हो ॥
 कितीयेक पथात ते म्हुटिले हो । किती दाडणी ते बहु कूटिले हो ॥ ६ ॥
 कितीयेक ते घागर्गेचि घेती । किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती ॥
 किती मोट राधुनि ते वृद्धवीती । पिठोडेचि बाधानि हिरोनि नेती ॥ ७ ॥
 किती पोड फाडनि ते मारिताती । शूथा चोर अर्थाविशीं प्राण घेती ॥
 कितीयेक सौदागर बूडविती । कितीयेक ते काफिले लूटितानी ॥ ८ ॥
 किती गुजिणी ग्राहणी भ्रष्टवीत्या । किती शामुरी जाहजी फाववील्या ॥
 कितीयेक देशातरी त्या मिनील्या । किती मुदग हाल होऊनि मेल्या ॥ ९ ॥
 किती कोंकणामाजि ते लोक गेले । पळें काकड्या भजिता रोग जाले ॥
 पिढा पात्रे पोड पूगोनि मेले । किती किरी म्हुगोनि फीरोनि आले ॥ १० ॥

प्रबंध २ रा

उर बुडले, उडले, पोटेंचि गेले । बहु कष्टले, कष्टले, कितीयेक मेले ।
 वीस लोसात लोसात, येसचि राहिले । तेणें उदट, उदड, दुगचि साहिले ॥ १० ॥

काहीं मिळेना, मिळेना, मिळेना खायाला । ठाव नाही रे, नाही रे, नाही रे
जायाला ।

होस कैची रे, कैची रे, कैची रे गायाला । कोठें जावें रे, जावें रे, जावें
मागायाला ॥१॥

शेत पिणेना, पिणेना, पिणेना उदंड । कष्ट करुनि करुनि होत आहे भंड ।
अवये जाहाले, जाहाले, जाहाले थोतांड । दुनिया पाहाता पाहाता उदंड
झाली लंड ॥२॥

देश नासला, नासला, उठे तोचि कूटी । पिंके होतांचि होताची, होते छुटाछुटी ॥
काळाकरितां जीवला झाली तुटातुटी । अवघ्या वुडुंवा वुडुंवा होते फुटाफुटी ॥३॥
कैचा आधार, आधार नाही सोडगार । काहीं चालेना, चालेना उदीम व्यापार ।
सर्व सारिखे सारिखे जाला येकंवार । काळ कठीण कठीण कैसा पावे पार ॥४॥
न लगे हांसावें हांसावें सगट सारीखेची । लोक तूटले, तूटले संसाराचि चीची ॥
जनीं इंजती हुसमती पाहो जाता कैची । दुनिया जाली रे, जाली रे, जालि रे
बळाची ॥५॥

धान्य माहाग, माहाग, तैसे ही मिळेना । कैसें होईल, होईल, होईल कळेना ॥
काय होणार, होणार, होणार टळेना । पुण्य गेलें रे, गेलें रे, काहींचि कळेना ॥६॥
पाउस पडतो, पडतो, उदंड पडतो । नाही तरी उघडे, उघडे, अवघा उघडतो ॥
पीळ पेंचाचा पेंचाचा प्रसंग घडतो । लोक उधवेना, उधवेना, अवघाच दडतो ॥७॥
मुडकें पटकर पटकर न मिळे पाघराया । शक्ति नाही रे नाही रे कोपट कराया ॥
याम फुटेना, फुटेना, वीदेसीं भराया । ओर्षीं बैसलो, बैसलो, बैसलो मराया ॥८॥
आयेला लेंकुरें लेकुरें साडुनिया जाती । भीक मागती मागती तिकडेचि मरती ॥
राहा पोराच्या, पोरांच्या तारागळी दोती । मोल मजुरी भीकरी होउनी वांचती ॥९॥
बरे होईल होईल लागलीसे आंस । बरे होईना होईना आरोची निरास ॥
काळ आला रे आला रे जाहाले उदास । काहीं केल्यानें केल्यानें मिळेना
पोटास ॥१०॥

नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती । वीस घेउनी घेउनी उदंड मरती ॥
अग्नी लाऊनी लाऊनी बळोनियां जाती । मोठी फजीती फजीती सांगावें तें
किती ॥११॥

येक पळाले, पळाले, दुरी देशा गले । बहु कष्टले कष्टले तेथ नागवले ॥
फिरोनि आले रे, आल रे, धरिच लोक मेले । काठें उपाये न्हिसेना कासार्वस
जाले ॥१२॥

उदड चाकरा चाकरी मीळेंना भाकरी । लोक नीलड नीलड काडुनि नेती पोरा ॥
न्याये बुडाला, बुडाला, जहाली सिनोरा । पैक्याकारणें कारणें होते मारामारी ॥१३॥
कोणी वाचला, वाचला, तो सर्वेचि नागयश । उदीमा गला रे गला रे जाम-येचि
मारीला ॥

काहीं कळेना, कळेना कोण्हाचे कोण्हाला । येता एकाकी एकाकीं अस्मात
घाला ॥१४॥

येतो पाहुणा पाहुणा स्वकरी जाईना । अत्र खातो रे खातो रे थोडेहि खाईना ॥
उठड वाढिले वाढिऊ तही तो धाडना । गर्जे शेलतो शेलतो काठचि
माईना ॥१५॥

लोक झिजले, झिजले, शडेशिच आले । दारी त्रैसले त्रैसले, उठेनासे झाले ॥
झरे नाही रे, नाही रे, बुधीनें सोडीले । अन्नाकारणे कारणे उदड धाडावले ॥१६॥
लोक खाती रे खाती रे तेथची हागती । रात्रीं उठती उठती भडभडा बोकिती ॥
उदड घेतले, घेतले, अलड उचक्या देती । कर्पू ढकरे ढकरे राज्ञ
सोष्टिती ॥१७॥

राहे वस्तीस, वस्तीस चारितो वस्तास । खाग अभ्यास, अभ्यास, हाणी महायास ॥
परि तां साडेना, साडना, ठकी ता लोकास । पुढें ठने रे, ठने रे, ठने
अवेयास ॥१८॥

लोक भलेसे दासती खेचें चारीती । वस्त्रें धातुर पानर लपुनी पळती ॥
काठ धरीती, मागीनी, महत्त्व हाराती । काये कराती, कराती वाईट सगती ॥१९॥
दास गृणे रे भगवता कीनी पाहसी सत्व । काय वाचांनी चाचोनी वाचांनी न
परत जीवित्व ॥

वीती धरावें, धरावें, धरावें त सत्व । नाली गरार, शरार, शरीर निसत्व ॥२०॥

प्रबंध विसरा

पनाळगडीं फार महर्ग जालें । बहु वीन्य तेणें गुणें वाज्य अलें ॥
 कधीं देव पावेल काहीं कळेना । कदा धुडल्या येऊ दाग मिळेना ॥१॥
 गुरे वीकिली सर्व वस्त्रच पात्रें । भरीं वीकिली मोवळी वोळी घोतरे ॥२॥
 किती वीकिली जेन झारे चवाळी । किती घाळ्या माळ चबु गवाळी ॥३॥
 किती ऊसळे मूखळे सूप पाट्या । किती वीकिले झाडुनीं रुप काट्या ॥४॥
 कितीयेक जाती किती व्हडजने । तन्ही तें नव्हें काम काहींच फत्ते ॥५॥
 कितीयेक तरवार दाला कटारा । कितीवीं सुन्या कातन्या त्या अपार ॥६॥
 कितीवींच सीलेचि भाले विकीले । कितीवीं किती उट घोडे विकीले ॥७॥
 कितीवीं मुद्या कूडक्या त्या विकील्य । कितीवीं मिनी आगड्या त्या विनील्या ॥८॥
 स्त्रियाचे अलंकार नानापरीचे । किती थोरथोराचि त्या सुदरीचे ॥९॥
 असे सरुटी रक्षिले ता दिनासी । किती आठऊ प्रत्ययां तो मनासी ॥
 धरुनी करीं उतरीलें अनाथा । लिळें पडता पाववीले समर्था ॥ १० ॥

३

सुट अभाग व पदे

वेळें पारुस पडेना । नासकण्णी उघडेना ॥
 ऐसें कुळवाड्याचें भड । दुःख जाहलें उदड ॥
 बहु पडीं आले शेत । रेड्यापाड्याचें आऊत ॥
 काहीं वेष्ट्यातें पिडेना । धान्य वेळेसि विडेना ॥
 फाळा लाविला उदड । अग्रे जाहलें थोताड ॥
 वारीं रोगाचीं वाजतीं । नाना आमाळें फिरतीं ॥
 टोळ पक्षी मूपनादिक । रात्रीं श्वापदे अनेक ॥
 दावेदासाची यातना । चोर चोरटे राहेना ॥
 निन्य पोटाचा मजूर । वेळींखालीं निचे घूर ॥
 घर सोपट मोडवें । एक फटबुर फाटकें ॥

वरेगानें गुरें गेली । धारणें मुलें मेलीं ॥
 सव ससार बुडाला । दास म्हणे जोगी जाला ॥ १ ॥
 येथें उभा का श्रीरामा । मनमोहन मेघदयामा ॥ ध्रु० ॥
 काय केले धनुष्यबाण । करतटावरि ठेऊन ॥
 काय वली सीतामाई । येथे राही रखुमाई ॥
 काय केलें वानरदल । येथें मेळविलें गोपाळ ॥
 काय केली अयोध्यापुरा । एर्य वसविली पदरी ॥
 काय केली शरयू रगा । येथे आणिली चंद्रभागा ॥
 रामदासी जैसा भाव । तैसा झाला पदरिसाव ॥ २ ॥
 धनुष्यबाण काय केलें । का कर कटावरी ठेविलें ॥
 हो का धरिला अबोला । दिसे वेप पालविला ॥
 किलबिलाव वानराचे । थवे दिसेना तयाचे ॥
 पदरिस जहालें येणें । येक्या हनुमताकारणें ॥
 दिसे हनुमत एकला । सैन्यामधुनी फुटला ॥ ३ ॥
 मुगुसाचे कानीं नाळी । मुगुस हिडे आळोआळीं ॥
 तरि ते पाळिलें जागारें । पराधीनचि स्वभारें ॥
 वेडे आलेसे पाहुणे । तरि ते जगाचे मेहुणे ॥
 कार्यकर्ता कीर्तिवत । त्यासि जागनी समस्त ॥
 कार्यकर्ता तो क्षामना । वेध लागी विश्वजना ॥
 दास म्हणे कुटुमाचा । ताचि पुरष देवाचा ॥ ४ ॥
 वान पाऊल आपुलें । म्हणे माग कोग आल ॥
 काग धावतसे आड । पाहं जाता शार्ल शार्ल ॥
 भावीतसे अभ्यर्तगी । कोग चाले त्रोगरी ॥
 शत्रुपटसाड उठीला । म्हणे कोग रे नालींग ॥
 रागीरामदास म्हणे । ऐमीं भ्रातांनीं लक्षणें ॥ ५ ॥
 चला प्रान्त हर्षिता । रेड जाई वरपापिता ॥
 दोर्हाकडे अतरला । योगपणें भागवला ॥

गेली अवरी नि सृहता । नाही स्वार्थचि पुरता ॥
 पूर्ण झाली नाही आस । इकडे बुडाला अभ्यास ॥
 दास म्हणे क्रोध केलें । अवघें लाजिस्वाणें झालें ॥ ६ ॥
 ऐसे कैसे रे सोवळें । शिवता होतसे ओवळें ॥
 स्नानसध्या टिळेमाळा । पोटीं क्रोधाचा उमाळा ॥
 नित्य दडितोसि देह । तरी फिटेंना सदेह ॥
 नाह्य केली झळफळ । देहबुद्धीचा गिऱळ ॥
 नित्यनेम सदाशेष । मनीं विषयाचा ताप ॥
 रामदासीं हृदमाव । तेणेंविण सर्व चाव ॥ ७ ॥
 छाया देजोनि आपुली । जीन झाला दिशाभुली ॥
 ऐसे भ्रमाचें लक्षण । भुलें आपणा आपण ॥
 मुणें बोलता उत्तर । तेथें झालें प्रत्युत्तर ॥
 डोळा घालिता आगोळी । एकाचीं तीं दोन जालीं ॥
 पोरीं आपण कटिपलें । तेंच आलेंसे वाटलें ॥
 दास म्हणे उपाधी । शका धरिता अधिक जावी ॥ ८ ॥
 पोतें आढे खाद्यावरी । गेलें म्हणोनि शका मारी ॥
 ऐसे भ्रमाचें लक्षण । भुले आपणा आपण ॥
 नेणोनिया जन पुसे । पाहों जाता हातीं असे ॥
 शोकें जाहला विकळ । पाहों जाता कठीं माळ ॥
 बसु नाघोनि पदरीं । पुरतसे दारोदारी ॥
 रामदास म्हणे जना । जगळी असोनी कळेना ॥ ९ ॥
 काहीं दिसे अकस्मात । तेथें आलें वाटे भूत ॥
 वाया पडावें सदेही । मुळीं तेथें काहीं नाही ॥
 पुढे देगता अधारे । तेथें आलें वाटे भरे ॥
 झाडभुडूप देखिलें । जिवीं वाटे कोणीं आले ॥
 पुढे रोविलासे झेंडा । झाल्या म्हणे कोण उभा ॥
 रामदास सांगे खण । भितो आपणा आपण ॥ १० ॥

स्वार्थ केला जमवरी । लोभें राहिल श्रीहरी ॥
 धनधान्य अहर्निशी । गाई ग्हेशी घोडे दासी ॥
 शेतवाडे घर ठावो । प्राणी जीवा घरा हाना ॥
 मातापिता गृहिंग भ्राता । कन्या पुत्र आणि काता ॥
 व्याही जागई आपुले । इष्टमित्र सुखी केले ॥
 दास ग्हेणे हो सेवरी । प्राप्त झाली मसगन्गी ॥ ११ ॥

जमवरी शीण केला । अत काळीं व्यर्थ गला ॥
 काया समशानीं घातली । कन्यापुत्र मुरडली ॥
 घर वाडा तो राहिला । प्राणी ज्ञातसे एकला ॥
 धनधाय तें राहिल । प्राणी चरफटत गेले ॥
 इष्टमित्र आणि सांगाती । आपुत्राल्या घरा जाती ॥
 दास ग्हेणे प्राणी मेले । काहीं पुण्य नाहीं जलें ॥ १२ ॥
 दैत्यवागा जाला प्राणी । चंद्री लागली नयनी ॥
 ग्हेणती ऊचला ऊचला । आता भूमिभार जाला ॥
 घोर लगला अमूप । प्राणी जाला प्रेतरूप ॥
 दातखीळ बैसली बदनी । ताठा भरला करचरणी ॥
 डोळे निकाल दिवती । झाका झाका मुले भिती ॥
 रामरामीदास ग्हेणे । अवघीं सुखाचीं सुणें ॥ १३ ॥

बहुसाल दासदासी । नाना पशु गाई महिणी ॥
धन धान्याचें संचित । काहीं होत कांहीं जात ॥
रामीरामदास म्हणे । संसारासीं येणें जाणें ॥ १५ ॥

कोणें कोणासी रडावें । एका मागे एके जवें
एक वेळ गेली माता । एक वेळ गेली पिता ॥
द्रव्य दारा जाती पुत्र । जिवलगें आणी मित्र ॥
प्राणी संसारासी आला । नितुका मृत्युपंधें गेला ॥
पूर्वज गेलें देवापासीं । तेचि वाट आपणासी ॥
रामदास म्हणे लोक । करो गेलियांचा शोक ॥ १६ ॥

रावगासारिखी कोणाची संपत्ति । तोहि गेल्या अंतीं एकलाचि ॥
एकलाचि गेल्या वाली तो वानर । कपि थोर थोर तेही गेले ॥
गेले चक्रवर्ती थोरा वैभवाचे । फार आयुष्याचे ऋषेश्वर ॥
ऋषेश्वर गेले मार्कंडासारिखे । इतरांचे लेखे कोग करी ॥
कोग करी सर्व शाश्वत आपुलें । सर्व राज्य गेलें कौरवांचें ॥
कौरव निमाले पाडव गळाले । यादवहि गेले एकसरें ॥
एकसरें गेले राजे थोर थोर । आणिक श्रीधर भाग्यवत ॥
भाग्यवंत गेले एकामागे एक । हरिश्चंद्रादिक पुण्यशील ॥
पुण्यशील गेले कीर्ति ठेबुनिया । पापी गेले वायां अधोगती ॥
अधोगती गेलें देवा न भजता । संसारीं म्हणतां माझे माझे ॥
माझे माझे करी साचाचियेपरी । अंतीं दुराचारी एकलाचि ॥
एकलाचि येता एकलाचि जातां । मर्त्येचि दुश्चिता मायाजाळ ॥
मायाजाळीं पापी जन गुडाळले । पुण्यशील गेले सुदेनियां ॥
सुदेनिया गेले सायुज्यदासी । रामी रामदास चिरंजीव ॥ १७ ॥

आलें भगवताच्या मना । तेथें कोणाचें चालेना ॥
जैसा कलि राजा आला । धर्म अवघाचि बुडाला ॥
नीति मर्यादा उडाली । भक्ति देवाची चुकली ॥
दास म्हणे पाप जालें । पुण्य अवघेचि बुडाले ॥ १८ ॥

प्रार्थनागीत

कल्याण करी देवराया । जनहित विवरीं ॥ ध्रु० ॥
 तळमळ तळमळ होतचि आहे । हे जन हातीं घरी ॥ १ ॥
 अपराधी जन चुकतचि गेले । तुझा तूचि सावरी ॥ २ ॥
 कठीण त्यावरि कठीण जालें । आता न दिसे उरीं ॥ ३ ॥
 कोटें जावें वाय करावें । आरभिली ग्रीहरी ॥ ४ ॥
 दास म्हणे आर्क्षीं रेलें पात्रलें । दयेसि नाहीं सरी ॥ ५ ॥
 कल्याण करी देवराया । जनहित विवरीं ॥ ध्रु० ॥

४

मनोबोधाचे श्लोक

गणाधीश जो ईश सर्वां गुणाचा । मुळारभ आरभ तो निर्गुणाचा ॥
 नमू शारदा मूळ चत्वार वाचा । नमू पथ आनत या राघवाचा ॥ १ ॥
 मना सज्जना भक्तिपथेंचि जावें । तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावें ॥
 जनीं निग्र तें सर्ग सोडूनि थावें । जनीं वय तें सर्ग भावें करावें ॥ २ ॥
 प्रभातें मनीं राम चिंतीत जावा । पुढे वैष्णवीं राम आर्क्षीं वदावा ॥
 सदाचार हा थोर साडू नये तो । जनीं तोचि तो मानवी घन्य होतो ॥ ३ ॥
 मना वासना दुष्ट कामा नये रे । मना सर्वथा पापबुद्धी नको रे ॥
 मना सर्वथा नीति सोडू नको हो । मना अतरीं सार वीचार राहो ॥ ४ ॥
 मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवां धरावें । मना जेळणें नीच सोशीत जावे ॥
 स्वयें सर्वदा नम्र वाचें वदावें । मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ॥ ५ ॥
 देहे त्यागिता कीर्ति मार्गें उरावी । मना सज्जना हेचि ऋया धरावी ॥
 मना चंदनाचेपरीं त्वा क्षिजावें । परीं अतरीं सज्जना नीववावें ॥ ६ ॥
 जनीं सर्वसुखी अस्य कोण आहे । विचारें मना तूचि शोधूनि पाहे ॥
 मना त्याचि रे पूर्वसंचित केलें । तयासारखे भोगणें प्राप्त झाले ॥ ७ ॥

मना सांग पा रावणा काय जालें । अकस्मात तें राज्य सर्वें बुडालें ॥
 गृहोनी कुडी वासना सांडि वेगी । बळे लग्नला काळ हा पाठिलागीं ॥ ८ ॥
 जिवा कर्मयोगें जनीं जन्म झाला । परी सेंवटीं काळमूर्खीं निमाला ॥
 महा थोर ते मृत्युपंयेंचि गेले । कितीयेक ते जन्मले आणि मेले ॥ ९ ॥
 मना पाहतां सत्य हे मृत्युभूमि । जितां बोलती सर्वही जीव मी मी ॥
 चिरंजीव हे सर्वही मानिताती । अकस्मात सांडूनियां सर्व जाती ॥ १० ॥
 मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढें जात आहे ॥
 पुरेना जनीं लोभ रे क्षोभ त्यातें । गृहोनी जनीं मागुता जन्म घेते ॥ ११ ॥
 मनीं मानव ध्यर्थ चिंता घाहाते । अकस्मात होणार होऊनि जाते ॥
 घडें भोगणें सर्वही कर्मयोग । मतीमंद तें खेद मानी वियोगें ॥ १२ ॥
 समर्थाचिया सेवका धर पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ॥
 जयाची लिळा वर्णिती लोक तीनही । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १३ ॥
 सदा आर्जवी प्रीय जो सर्व लोकीं । सदा सर्वदा सत्यवादी विवेकी ॥
 न बोले कदा मिथ्याचा त्रिवाचा । जरीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १४ ॥
 दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु । स्नेहाळु कृपाळु जनीं दासपाळु ॥
 त्या अंतरीं क्रोध संताप कैचा । जरीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १५ ॥
 न वेचे कदा ग्रंथिचे अर्थ काहीं । मुखें नाम उचारितां कष्ट नाहीं ॥
 महाघोर संसार शत्रू जिगावा । प्रभातें मनीं राम चिंतीत जावा ॥ १६ ॥
 जनीं वादवेवाद सोडूनि द्यावा । जनीं सत्यसंवाद सखें करावा ॥
 जनीं तोचि तो शोकसंतापहारी । तुटे वाद सवाद तो हीतकारी ॥ १७ ॥
 फुकाचें मुखीं बोलतां काय वेचें । दिसंदीस अग्यंतरीं गर्व साचे ॥
 क्रियेवीण चाचाळता व्यर्थ आहे । विचारें तुझा तूंचि शोधून पाहे ॥ १८ ॥
 मना सर्वही संग सोडूनि द्यावा । अनी आदरें सजनाचा धरावा ॥
 जयाचेनि संगें महादःख भंगे । जरीं साधनेवीण सन्मार्ग लाभे ॥ १९ ॥

५

वरुणाष्टकें

अनुदिन अनुतापें तापला रामराया ।
 परम दिनदयाळा नीरसी मोहमाया ॥
 अचपळ मन माझ नावरे आवराता ।
 तुजविण दिण होतो धाव रे धाव वाता ॥ १ ॥
 भजनरहित रामा सर्वही जम गला ।
 स्वजन जनधनाचा व्यथं म्या स्वाथ केला ॥
 रघुपति मति माझी आपुलीशी करावी ।
 सकळ त्यजुनि भावें कास तूझी घरावी ॥ २ ॥
 विषयजनित सूत्रे सौख्य होणार नाही ।
 तुजविण खुनाथा बोखटें सर्व काहीं ॥
 रविकुळटिळका रे हीत माझें करावें ।
 दुरित दुरि हरावें स्वस्वरूपीं भरावें ॥ ३ ॥
 तनु मनु धनु माझ गावचा रूप तुझें ।
 तुजविण मज वाटे सर्व मसार बोझ ॥
 प्रचळित न करावी सवथा बुद्धि माझी ।
 अचळ भजन लीळा लागली आस तुझी ॥ ४ ॥
 चपळण मनाचें मोडिता मोडवेना ।
 सकळ स्वजन माया तोडिता तोडवेना ॥
 घडि घडि विषडे हा निश्चयो अतराचा ।
 म्हणउनि करुणा हे बोलता दीन याचा ॥ ५ ॥
 जळत हृदय माझें जम कोऽम्हानुकोणी ।
 मजरारि करुणेचा राग्या पूर लोणी ॥
 तळमळ निववी रे राम कारुण्यसिंधु ।
 पडरिपुकुळ माझ तोडि याचा विरोधु ॥ ६ ॥

तुजविग करुणा हे कोण जाणेल माझी ।
 सिगत सिगत पोटी पाहिली वास तुझी ॥
 झडकरि झड घाली घांव पंचानना रे ।
 तुजविग मज नेते जंबुकी वासना रे ॥ ७ ॥
 सकळ जनक माझा राम लावण्यपेटी ।
 ग्दगउनि मज पोटी लगली आस मोठी ।
 दिवस गणित बोटी प्राण ठेऊनि कंठी ।
 अवचित मज भेटी होत घालीन मीठी ॥ ८ ॥
 जननिजनकमाया लंकुं काय जाणें ।
 पय न लगत मूखें हाणतां वत्स नेणें ।
 जळधरकगआशा लागली चातकासी ।
 हिमकर अबलोकी पशिया भूमिकासी ॥ ९ ॥
 तुजविग मज तैसें जाहलें देवराया ।
 विल्ला विषमकाळीं तूटली सर्व माया ।
 सकळजनसखा तूं स्वामि आणीक नाहीं ।
 वमकवमन जैसें त्यागिलें सर्व कांहीं ॥ १० ॥
 स्वजनजनघनाचा कोण संतोष आहे ।
 रघुपतिविग आता चित्त कोठें न राहे ।
 जिवलग जिव घेती प्रेत साड्ढुनि देती ।
 विषय सकळ नेती मागुता जन्म देती ॥ ११ ॥
 सकळ जन भवाचे आखिले पैभवाचे ।
 जिवलग मग कैचें चालतें हेंचि सांचे ।
 विल्ला विषम काळीं सांडिती सर्व माळीं ।
 रघुविर मुखदाता सोडवी अंतकाळीं ॥ १२ ॥
 मुखमुख ग्दगतां हें दुःख टाकूनि आलें ।
 मज्जन सकळ गेलें चित्त दुश्चित्त नालें ।
 भ्रमित मन कळेना हीत तें आजळेना ।
 परम कठिग देहीं देहबुद्धी बळेना ॥ १३ ॥

उपरति मज रामी जाहली पूर्ण कामी ।
 सकळभ्रम विरामी रामनिश्राम घामी ।
 घडिघडि मन आता रामरूपी भरावे ।
 रविमुळटिळना रे आपुलसे करावें ॥ १४ ॥
 जळचर जळवासी नेणती त्या जळासी ।
 निशिदिन तुजपासी चूमत्ये गुणरासी ।
 भुमिधर निगमासी वर्णवेना जयासी ।
 सकळ भुवनवासी भेटि हे रामदासी ॥ १५ ॥

६

पुतण्याना उपदेश

बरें सत्य बोला यथातथ्य चाला । बहु मानिती लोक येणें तुम्हाला ॥ १ ॥
 धरा बुद्धि पोटी विवेकें मुलें हो । बरा गुण तो अतरामाजि राहो ॥ २ ॥
 सदा दात घासोनि तोंडा धुवावें । कळाहीन तें शूद्रमूखी नसावें ॥ ३ ॥
 सदा सर्वदा यत्न सोडू नये रे । गहूसाळ हा सेळ कामा नये रे ॥ ४ ॥
 दिसामाजि काहीं तरी तें लिहावें । प्रसर्गी अखडीत वाचीत जावें ॥ ५ ॥
 गुणश्रेष्ठ उपास्य त्याचें करावें । बरें गोलणें सत्य जीवीं धरावें ॥ ६ ॥
 बहु खेळ रोग सदास्य रोंदा । समस्तासि भाडेल तोची करदा ॥ ७ ॥
 बहुता जनालागि जीवीं भजावें । भल्यासगती न्याय तेथे भजावें ॥ ८ ॥
 हिशोबी सदा न्याय साहू नये रे । कदाचीत अन्याय होता धना रे ॥ ९ ॥
 जनीं साडिता न्याय रे दु ख हातें । महासूय तेंही अकस्मात जातें ॥ १० ॥
 प्रचीतीविणें गोलणें व्यर्थ वाया । विवेकरिणें सर्वही दम जाला ॥ ११ ॥
 बहु सजला नेटका साज केला । निचाराविणें सर्वही व्यर्थ गेला ॥ १२ ॥
 बरी चागला अतरी गोड नाहीं । तया मानवाचें जिणें व्यर्थ पाहीं ॥ १३ ॥
 बरी चागला अतरी गोड आहे । तयालागि कोणी तरी शोधिताहे ॥ १४ ॥
 सदा अतरी गोड ते साडवेना । कदा अतरी ओपटें देखवेना ॥ १५ ॥
 म्हणूनी बरा गूण आधीं घराणा । महागेर ससार हा नीरसावा ॥ १६ ॥

भला रे भला मोलनी तें करावें । गहुता जनाचे मुखें येश घ्यावें ॥
 परा शेवटीं सर्व सोडोनी धारें । मगवें परीं कीर्तिरूपें उरावें ॥ ९ ॥
 परा वोरणा सर्व ससार जाला । अकस्मात येईल रे काळ घाला ॥
 म्हणोनी भले सगतीं सत्य चाला । जनीं नास तो बोधिताहे मुलाला ॥ १० ॥

* * * *

७

शारदास्तवन

आता वदीन वेत्ताता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता ॥ शब्दमूळ वाग्देवता ।
 शमाया ॥ १ ॥ जे उठवी शब्दापुर । वदे वेपरी अपार ॥ जे शब्दाचें
 न्यतर । उकळून दावी ॥ २ ॥ जे योगियाची समाधी । जे धारिष्टाची वृत्तनुद्धी ।
 विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ॥ ३ ॥ जे महापुरुषाची भार्या ।
 ति सलग्न अवस्था तुर्या ॥ जयेकरिता महत्वाया । प्रयत्ने साधु ॥ ४ ॥
 महताची शानी । जे इश्वराची निजशक्ती ॥ जे ज्ञानियाची प्रीति । नैराश्य
 मा ॥ ५ ॥ जे अनंत ब्रह्माडें घडी । लीळाविनादेचि मोडी ॥ आपण भावि
 रपी न्ही । मारून राहे ॥ ६ ॥ जे प्रपञ्च पाहता आवळे । विचार घता तरी
 वळे ॥ जयेचा पार न कळे । ब्रह्मादिकासी ॥ ७ ॥ जे सर्व नाटक अतर्कळा ।
 णीत स्फूर्ति निर्मळा ॥ जयेचेनि स्वानुसोदळा । ज्ञानशक्ती ॥ ८ ॥ जे
 विष्णुरुपाची शामा । जे परब्रह्मरूपाची प्रभा ॥ जे शब्दी वनेनि उभा ।
 सार नासी ॥ ९ ॥ जे मोक्षश्रिया महामगळा । जे सदावी जीवनकळा ॥
 सत्वलीला सुसीतळा । लावण्यराणी ॥ १० ॥ जे अयक्त पुरुषाची वृत्ती ।
 स्तारें वाढली इच्छाशक्ती ॥ जे कळि काळाची नियती । सद्गुरुकृपा ॥ ११ ॥
 परमाथ मार्गाचा विचार । निरुद्धन दावी मागसार ॥ भक्तिसंधूचा पैल पार ।
 त्वी शब्दरत्ने ॥ १२ ॥ ऐसी गहुवेणें नग्ली । माया शारदा येकली ॥
 रदचि अतर्गि सचली । चतुर्विधा प्रभारें ॥ १३ ॥ तीही वाचा अतरीं आलें ।
 वसरिया प्रगट कल ॥ म्हणोन वतुच जितुकें जालें । तें शारदागुणें ॥ १४ ॥
 ब्रह्मात्मिकाची जननी । हरिहर बयेपासुनी ॥ सृष्टिरचना लोक तिही । विस्तार

जयेचा ॥ १५ ॥ जे परमार्थाचें मूळ । ना तरी सद्विद्याचि केवळ ॥ निजात
निर्मळ निश्चळ । स्वरूपस्थिती ॥ १६ ॥ जे योगियाचे ध्यानी । जे साधकाचे
चितनी ॥ जे सिद्धाचे अत करणी । समाधिरूप ॥ १७ ॥ जे निर्गुणाची ओळ
रण । जे अनुभवाची रण ॥ जे व्यापकपणें सपूर्ण । सर्वा घर्णी ॥ १८ ॥ शास्त्रें
पुराणे वेद श्रुती । अखंड जयचें स्तवन करिती ॥ नानारूपी जयेस भजती ।
प्राणिमात्र ॥ १९ ॥ जे वेदशास्त्राची महिमा । जे निरुपमाची उपमा ॥
जयेकरिता परमात्मा । ऐसें बोलि जे ॥ २० ॥ नाना विद्या कळा सिद्धी । नाना
निश्चयाची बुद्धी ॥ जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी । शक्तिमान ॥ २१ ॥ जे हरिभक्ताची
निजभक्ती । अतरनिष्ठाची अतरस्थिती ॥ जे जीवनमुक्ताची मुक्ती । सायुज्यता
ते ॥ २२ ॥ जे अनंत माया वैष्णवी । न फळे नाटक लाघवी ॥ जे थोर
थोरासी गोवी । जागणें ॥ २३ ॥ जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें बोल
विलें ॥ जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेचें ॥ २४ ॥ स्तवन भजन
भक्तिमान । मायेवाचून नाहीं ठाव ॥ ऐसिया वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी
जाणती ॥ २५ ॥ म्हणोनि थोराहुनि थोर । ईश्वराचा ईश्वर ॥ तयेसी माझा
नमस्कार । तदर्शेचि आता ॥ २६ ॥

— दासबोध, दशक पहिला, समाप्त तिसरा

८

वैश्वरस्तवन

आता वदू कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर । ना तरी हे परमेश्वर ।
वेदावतारी ॥ १ ॥ कीं हें सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हें नाना कळाचें जीवन ॥
नाना शब्दाचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हें पुरुषार्थाचें वैभव । कीं हे
जगदीश्वराचें महत्त्व । नाना लागवें सत्कीर्तास्तव । निर्माण कवी ॥ ३ ॥ कीं हे
शब्दरत्नाचे सागर । कीं हे मुक्ताचें मुक्तसरोवर । नाना बुद्धीचे वैरागर ।
निर्माण जाले ॥ ४ ॥ अध्यात्म ग्रंथाची खाणी । कीं हे नेलके चिंतामणी ।
नाना कामधेनूचीं दुर्भाणी । बोळलीं ओतयासी ॥ ५ ॥ कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु ।

तिं हे मोक्षाचे मुख्य पडिभर । नाना सायुज्यतेचे विस्तार । विस्तारले ॥ ६ ॥
 तीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु । कीं हा योगियाचा गुप्त पयु । नाना शानियाचा
 रमार्थु । रूपासि आला ॥ ७ ॥ कीं हे निरज्जनाची रग । कीं हे निर्गुणांची
 गेळपण । माया विलक्षणार्थे लक्षण । ते हे कवी ॥ ८ ॥ कीं हा श्रुतीचा
 नागरभ । कीं हा परमेश्वराचा अकथ्य लाभ । ना तरी होये मुळभ । निजमोघ
 हनिव्हे ॥ ९ ॥ कवि मुमुक्षार्थे अनन । कवि साधकाचे साधन । कवि
 सैद्धाचे समाधान । निश्चयात्मक ॥ १० ॥ कवि स्वधर्माचा आश्रयो । कवि
 मनाचा मनोनय । कवि धार्मिकाचा विनयो । विनयकर्ते ॥ ११ ॥ कवि
 वेगव्याच सरक्षण । कवि भक्ताचे भूषण । नाना स्वधर्म रक्षण । ते हे कवी
 । १२ ॥ कवि प्रेमळाची प्रेमळ स्थिती । कवि ध्यानस्थाची ध्यानमूर्ती । कवि
 उपमनाची बाढकीर्ती । विस्तारली ॥ १३ ॥ नाना साधनाच मूळ । कवि
 नाना प्रयत्नाचे फळ । नाना कार्य सिद्धी केवळ । कविचेनि प्रसाद ॥ १४ ॥
 आवी कवीचा वाग्निलास । तरा मग श्रवणी तुमळे रस । कवीचेनि मति
 मनास । कवित्याम होय ॥ १५ ॥ कवि व्युपनाची योग्यता । कवि सामर्थ्य
 वताची सत्ता । कवि निचक्रणाची कुशलता । नाना प्रकारे ॥ १६ ॥ कवि
 कवित्याचा प्रद । कवि नाना धार्मी मुद्रा छद । कवि गद्यपद्य भेदाभेद । पद
 प्राप्तते ॥ १७ ॥ कवि सृष्टीचा अलंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार । सकळ
 सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवी ॥ १८ ॥ कवि सभेच मडण । कवि भाग्याचे
 भूषण । नाना मुखाचे सरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥ कवि देवाचे रूपकर्ते । कवी
 ऋषींच महत्प्रगर्गिते । नाना शास्त्राचे सामर्थ्यात । कवि वाराणिती ॥ २० ॥
 नस्ता कवीचा व्यापार । तरा केचा अस्ता जगोद्धार । म्हणेनि कवि हे
 आगर । सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥ नाना निशा शत्रुत्व काहा । कवेश्वरेंविग तो
 नाही । कवीपासून सर्वही । सचकता ॥ २२ ॥ भागा वाल्मीक व्यासादिक । जाले
 कवेश्वर अनेक । तथापासून त्रिके । सकळपनासी ॥ २३ ॥ पूर्वी काव्ये होती
 केळीं । तरीच व्युत्पत्ती प्राप्त जाळी । तेणें पडिता आगी चागली । परम योग्यता
 ॥ २४ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर । झाले कवेश्वर अपार । आता आहेत पुढे
 होणार । नमन त्यासी ॥ २५ ॥ नाना चातुर्ण्या मूला । कीं हे साक्षात्
 वृद्धपती । वेदश्रुती गेला म्हणती । ज्याच्या मुणें ॥ २६ ॥ परोपकारा कारणें

निश्चयेंसी ॥ ८ ॥ पिसोळे म्हणती आमुचें घर । गावेलें म्हणती आमुचें घर ॥
 सोट म्हणती आमुचें घर । आणी गोंवी ॥ ९ ॥ बहुत किड्याचा जोजार ।
 किती सागावा विस्तार ॥ समस्त म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ १० ॥
 पशु म्हणती आमुचें घर । दासी म्हणती आमुचें घर ॥ घरीचीं म्हणती आमुचें
 घर । निश्चयेंसी ॥ ११ ॥ पाहुणे म्हणती आमुचें घर । मित्र म्हणती आमुचें घर ॥
 ग्रामस्थ म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ १२ ॥ तत्कर म्हणती आमुचें घर ।
 राजकी म्हणती आमुचें घर ॥ अग्नि म्हणती आमुचें घर । भस्म करू ॥ १३ ॥
 समस्त म्हणती घर माझें । हें मूर्खही म्हणते माझें माझें ॥ सेवट जड जालें
 ओझें । टाकिला देश ॥ १४ ॥ अवरीं घरें भगनीं । गावाची पादरी पडिली ॥
 मग ते गृही राहिलीं । अरण्यश्वापदें ॥ १५ ॥ फिडा मुगी वाळवी मूपक ।
 त्याचेंच घर हें निश्चयात्मक ॥ हे प्राणी बापुडें मूर्ख । नियोन गेले ॥ १६ ॥

— दासबोध, दशक पहिला, समास दहावा, ओव्या ३४-४९

१०

मूर्खलक्षण

ॐ नमोजि गजानना । येकदता विनयना ॥ वृषादृष्टी भक्तजना ।
 अवलोकावें ॥ १ ॥ तुज नमू वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते ॥ अतरीं वसे
 वृषागते । स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥ वदुनी सद्गुरुचरण । करुनी रघुनाथस्मरण ॥
 त्यागार्थ मूर्खलक्षण । चोलिजेळ ॥ ३ ॥ येक मूर्ख येक पदतमूर्ख । उभयलक्षणीं
 कौतुक ॥ श्रोतीं सादर विवेक । केल पाहिजे ॥ ४ ॥ पदतमूर्खाचें लक्षण ।
 पुढिलें समासीं निरूपण ॥ सायध होऊनि विचक्षण । परिसोत पुढें ॥ ५ ॥
 आता प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगता अपार ॥ परी काहींयेक तरपर । होऊन
 ऐका ॥ ६ ॥ जे प्रापचिक जन । जयास नाही आत्मज्ञान ॥ जे वेचळ अज्ञान ।
 त्याचीं लक्षणें ॥ ७ ॥ जन्मला जयाचे सदरीं । तयासी जो विरोध करी ॥ सखी
 मानिली अतुरी । तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥ साडुनी सर्वही गोत । स्त्रीआधीन
 जीवित ॥ सागे अतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥ ९ ॥ परस्त्रीसी प्रेमा धरी ।

नाना निश्चय अनुराग । सेखी गोलिलें पूर्णपणें सशयतीत ॥ २७ ॥
 कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे बोध लोटले । नाना सुखाचे
 उचळले । सरोवर हे ॥ २८ ॥ कीं हे विवेकनिधीचीं भाडारें । प्रगट जलें
 मनुष्यामोरें । नाना वस्तूचेनि विचारें । कोदाटले हे ॥ २९ ॥ कीं हे आदि
 शक्तीचे ठेवणें । नाना पदार्थास आणी उणें । लाधलें पूर्व सचिताच्या गुणें
 विश्वजनासी ॥ ३० ॥ कीं हे सुखाचीं तासवें लोटलीं । आज्ञे आनंदे उतटलीं ।
 विश्वजनास उपयोगा आनी । नाना प्रयोगाकारणें ॥ ३१ ॥ कीं हे निरजनाची
 सपत्ती । कीं हे तिराटाची योगस्थिती । ना तरी भक्तीची फळश्रुती । फळास
 आली ॥ ३२ ॥ कीं हा ईश्वराचा पगड । पाहता गगनाहून वाड । ब्रह्मांड
 रचनेहून जाड । कविप्रवरचना ॥ ३३ ॥ आता असो हा विचार । जगास
 आधार केश्वर । तयासी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥

— दासबोध, दशक पहिला, समास सातवा

९

माझे घर

मृत्तिका खाणोन घर केल । तें माझे ऐसे दृढ कल्पिलें ॥ परी त बहुताचें
 हें कळलें । नाहीच तयासी ॥ १ ॥ मूषक म्हणती घर आमुचें । पाली म्हणती
 घर आमुचें ॥ मक्षिका म्हणती घर आमुचें । निश्चयेंसी ॥ २ ॥ कातण्या म्हणती
 घर आमुचें । मुगळे म्हणती घर आमुचें ॥ मुग्या म्हणती घर आमुचें ।
 निश्चयेंसी ॥ ३ ॥ विंचू म्हणती आमुचें घर । सर्प म्हणती आमुचें घर ॥
 शुरळें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४ ॥ भ्रमर म्हणती आमुचें घर ।
 भिंगोऱ्या म्हणती आमुचें घर ॥ आलिका म्हणती आमुचें घर । काष्टामध्यें ॥ ५ ॥
 मार्जारें म्हणती आमुचें घर । श्वानें म्हणती आमुचें घर ॥ मुगसे म्हणती
 आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ६ ॥ पुगळ म्हणती आमुचें घर । वाळव्या म्हणती
 आमुचें घर ॥ पिसुया म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ७ ॥ टेंकुण म्हणती
 आमुचें घर । चाचण्या म्हणती आमुचें घर ॥ घुगडी म्हणती आमुचें घर ॥

निश्चयेसी ॥ ८ ॥ पिसोळे म्हणती आमुचें घर । गाधेलें म्हणती आमुचें घर ॥
 सोट म्हणती आमुचे घर । आणी गांधी ॥ ९ ॥ न्हुत किड्याचा जोजार ।
 किती सागावा विस्तार ॥ समस्त म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसी ॥ १० ॥
 पशु म्हणती आमुचें घर । दासी म्हणती आमुचें घर ॥ घरीचीं म्हणती आमुचें
 घर । निश्चयेसी ॥ ११ ॥ पाहुणे म्हणती आमुचें घर । मित्र म्हणती आमुचें घर ॥
 ग्रामस्थ म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसी ॥ १२ ॥ तत्पर म्हणती आमुचें घर ।
 राजकी म्हणती आमुचें घर ॥ अग्नि म्हणती आमुचें घर । भस्म करु ॥ १३ ॥
 समस्त म्हणती घर माझे । हें मूर्खही म्हणते माझे माझे ॥ सेवक जड जालें
 ओझ । टाकिला देश ॥ १४ ॥ अवनी घरें भगलीं । गावाची पादरी पडिली ॥
 मग ते गृही राहिलीं । अरण्यधापदे ॥ १५ ॥ फिडा मुगी वाळवी मूपक ।
 त्याचेंच घर हें निश्चयात्मक ॥ हे प्राणी बापुडें मूर्ख । निघोन गेले ॥ १६ ॥

— दासगोध, दशक पहिला, समास दहावा, ओव्या ३४-४९

१०

मूर्खलक्षण

ॐ नमोजि गजानना । येकदता त्रिनयना ॥ कृपादृष्टी भक्तजना ।
 अवलोकावे ॥ १ ॥ तुज नमू वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते ॥ अतरीं वसे
 कृपाघते । स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥ वदुनी सद्गुरुचरण । करुनी रघुनाथस्मरण ॥
 त्यागार्थ मूर्खलक्षण । चोलिजेले ॥ ३ ॥ येक मूर्ख येक पदतमूर्ख । उभयलक्षणीं
 कौतुक ॥ श्रोतीं सादर विवेक । बेल पाहिजे ॥ ४ ॥ पदतमूर्खाचें लक्षण ।
 पुढिलें समासीं निरूपण ॥ सावध होऊनि विचक्षण । परितोत पुढें ॥ ५ ॥
 आता प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगता अपार ॥ परी काहीयेक तत्पर । होऊन
 ऐका ॥ ६ ॥ जे प्रापचिक जन । ज्यास नाही आत्मज्ञान ॥ जे वेचळ अज्ञान ।
 त्याचीं लक्षणें ॥ ७ ॥ जमला ज्याचे उदरीं । त्यासी जो विरोध करी ॥ सखी
 मानिली अतुरी । तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥ साडुनी सर्वही गोत । स्त्रीभाषीन
 जीवित ॥ सागे अतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥ ९ ॥ परस्त्रीसीं प्रेमा धरी ।

श्वशुरगृही वास करी ॥ कुळेंवीण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥ १० ॥ समर्थावरी
अहता । अतरी मानी समता ॥ सामर्थ्येवीण करी सत्ता । तो येक मूर्ख ॥ ११ ॥
आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशी भोगी विपत्ती ॥ सांगे वडिलाची
कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥ १२ ॥ अकारण हास्य करा । निवेक सागता न घरा ।
जो बहुताचा बैरी । तो येक मूर्ख ॥ १३ ॥ आपुलीं धरुनिया दुरी । पराव्यासीं
करी मीत्री ॥ परन्यून बोले रात्री । तो येक मूर्ख ॥ १४ ॥ नहुत जागते जन ।
तयामध्ये करी शयन ॥ परस्थळीं बहु भोजन । करी तो येक मूर्ख ॥ १५ ॥
मान अथवा अपमान । स्वये करी परिच्छिन्न ॥ सप्त व्यसनीं जयाचें मन । तो
येक मूर्ख ॥ १६ ॥ धरुन परावी आस । प्रेल साडी सात्रकास । निसुगाईचा
सतोष । मानी तो येक मूर्ख ॥ १७ ॥ घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्ये
लाजे ॥ शब्द बोलता निवुंजे । तो येक मूर्ख ॥ १८ ॥ आपणाहून जो श्रेष्ठ ।
तयासीं अत्यंत निकट ॥ सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥ १९ ॥
नायके त्यासी शिकवी । वडिलासी जाणीव दावी ॥ जो आरजास गोवी
तो येक मूर्ख ॥ २० ॥

— दासबोध, दशक दुसरा, समास पहिला, ओव्या १-२०

११

ससारस्थिति

लेंकुरें उदड झाली । तो लक्ष्मी निघोन गेली ॥ जापडी भिकेसी लागला
रावया अन्न मिळेना ॥ १ ॥ लेंकुरें खेळनी धाकुरी । येके रागती येवे
पोटी ॥ ऐशी घरभरी जाली टांगी । कन्या आणि पुत्राची ॥ २ ॥ दिवसेंदिवस
रत्न वाढला । यावा होता तो खुणेन गेला ॥ कन्या उपवरा जाल्या त्याला
उजवावया द्रव्य नाही ॥ ३ ॥ माये बापे होती संपन्न । त्याचें उदड होतें धन
तेणेंकरिता प्रतिष्ठा मान । जनीं जाला होता ॥ ४ ॥ भ्रम आहे लोकानां
पहिली नादणूक नाही घरीं ॥ दिवसेंदिवस अभ्यतरी । दगिद्र आलें ॥ ५ ॥
ऐसी घरवात वाढली । खातीं तेंडें मिळालीं ॥ तेणे प्राणियास लागली

काळजी उद्देगाची ॥ ६ ॥ कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रास नोवल्या आल्या ॥
 आता उजवणा वेल्या । पाहिजेत की ॥ ७ ॥ जरी मुले तैसींच राहिली ।
 तरी पुन्हा लोकलाज जाली ॥ म्हणती कासया व्याली । जन्मदारिद्र्य ॥ ८ ॥
 ऐसी लोकलाज होईल । वडिलाचें नांव जाईल ॥ आता रुण कोण देईल ।
 लग्नापुरतें ॥ ९ ॥ मार्गे रुण ज्याचें घेतलें । त्याचें परतोन नाही दिल्लें ॥ ऐसे
 आभाळ कोसळलें । उद्देगाचें ॥ १० ॥ आपण खातो अन्नासी । अन्न खातें
 आपणासी ॥ सर्वे काळ मानसी । चिंतातूर ॥ ११ ॥ पती अवघीच मोडली ।
 वस्तुभाज गाहाण पडिली ॥ अहा देवा वेळ आली । आता दिवाळयाची ॥ १२ ॥
 काहीं वेला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा ॥ काहीं पैका रोकडा ।
 वळातरे काडिला ॥ १३ ॥ ऐसे रुण घेतलें । लौकिकीं दम केले ॥ सकळ
 म्हणती नाव राखिलें । वडिलाचे ॥ १४ ॥ ऐसे रुण उदड जालें । रिणास्ती
 वेढून घेतलें ॥ मग प्रयाण आरभिलें । विदेशाप्रती ॥ १५ ॥ दोनी बरपें
 बुढी मारिली । नीच सेवा अगिकागिली ॥ शरीरें आपदा भोगिली ।
 अतिशयेंसी ॥ १६ ॥ काहीं मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यापासीं ॥
 मग पुसोनिया स्वामीसी । मुरडता जाला ॥ १७ ॥ तत्र त अत्यंत पीडावलीं ।
 वाट पाहों बैसली ॥ म्हणती दिवसगती का लागली । काय करणें देवा ॥ १८ ॥
 आता आम्ही काये खावें । निती उपरासी मरावें ॥ ऐसियाचे मगतीस देवें ।
 का पा घातलें आम्हासी ॥ १९ ॥ ऐसे आपुलें सुख पाहाती । परी त्याच
 दुख नेणती ॥ आणी शक्ति गेलिया अतीं । कोणीच कामा न येती ॥ २० ॥

— दासबोध, दशक तिसरा, समास चौथा, ओव्या १-२०

१२

आधिभौतिक ताप

दरवडे घातूनिया जना । तस्कर करिती यातना ॥ तेणें दुख होये मना ।
 या नांव आधिभौतिक ॥ १ ॥ अग्नीचेनि जाल्लें पोळे । तेणें दुख प्राणी हरवठे ॥
 हानी जालिया विवळे । या नांव आधिभौतिक ॥ २ ॥ नाना मदिरे सुदरे ।

नाना रत्नाचीं भाडारें ॥ दिव्यावरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ३ ॥ नाना धान्यें
 नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ ॥ नाना पात्रे नाना अर्थ । मनुयें भक्ष
 होती ॥ ४ ॥ अग्नि लागला सेती । धान्यें बगन्या आणो खडकुनी ॥ इक्षुण्ड
 जळोन जाती । अकस्मात ॥ ५ ॥ ऐसा अग्नि लागला । अथवा कोणी लाविला ॥
 हानी जाली का पोळला । या नाव आधिभौतिक ॥ ६ ॥ ऐसे सागता बहुत
 होती वन्हीचे आघात ॥ तेणें दु रें दुखवे चित्त । या नाव आधिभौतिक ॥ ७ ॥
 हारपे विसरे आणी साडे । नासे गाहाळे पुटे पडे ॥ असाव्य होये कोणीकडे ।
 या नाव आधिभौतिक ॥ ८ ॥ प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकलें ॥
 कन्यापुत्र गाहाळलें । या नाव आधिभौतिक ॥ ९ ॥ तस्कर अथवा दानेदार ।
 अवचिता करिती सहार ॥ छुटिती घरें नेती खिन्नार । या नाव आधिभौतिक
 ॥ १० ॥ नाना धान्यें वेळी कापिती । पानमळा मीठ घालिनी ॥ ऐसे नाना
 आघात करिती । या नाव आधिभौतिक ॥ ११ ॥ मेंढ उचले खागोरी ।
 सुवर्णपथी भुररेकरी ॥ ठकु सितरु घरपेकरी । वरपा घाल्ती ॥ १२ ॥
 गठीछोडे द्रव्य सोडिती । नाना आळकार वादिती ॥ नाना वस्तु मूक नेती ।
 या नाव आधिभौतिक ॥ १३ ॥ वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रभजनीं सापडे ॥
 का तो महापुरीं बुडे । या नाव आधिभौतिक ॥ १४ ॥ भोंवरे वळणें आणि
 धार । बोसाणें लग्न अपार ॥ वृश्चिक गोवी आजगर । वाहोन जाती ॥ १५ ॥
 तयामधें प्राणी सापडला । खडकीं वेगीं आडकला ॥ बुडत बुडत वाचला । या
 नाव आधिभौतिक ॥ १६ ॥ मनासारिला नसे ससार । कुरूप कर्कश स्त्री नूर ॥
 विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नाव आधिभौतिक ॥ १७ ॥ भूत पिशाच्य लागल ।
 आगावरून वारें गेले ॥ अबद्ध मन प्राणी चळल । या नाव आधिभौतिक
 ॥ १८ ॥ ब्राह्मणसमध शरारीं । बहुसाल पीण करा ॥ शनेश्वराचा घोका धरी ॥
 या नाव आधिभौतिक ॥ १९ ॥ नाना ग्रहें काळवार । काळतिथी घातचंद्र ॥
 काळवेळ घातनक्षत्र । या नाव आधिभौतिक ॥ २० ॥ सिक पिगळा आणी
 पाली ॥ बोसटें होला काक कलानी । चिता काजळी लागली । या नाव आधि
 भौतिक ॥ २१ ॥ दिव्या सरवद्रा भावून गला । अतरीं घोका लागला ॥ दु म्वन
 जाजावला । या नाव आधिभौतिक ॥ २२ ॥ भाट भुजे स्थान रडे । पाली आगा-
 धरी पडे ॥ नाना चिन्हे चिता पवाडे । या नाव आधिभौतिक ॥ २३ ॥ गहरी

निधतां अपशकुन । नानाप्रकारें विच्छिन्न ॥ तेणें गुणें मंगे मन । या नांव आधि-
 भौतिक ॥ २४ ॥ प्राणी बंदीं सांपडला । यातने वरपडा जाला । नाना दुःखें दुःख-
 वला । या नांव आधिभौतिक ॥ २५ ॥ प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत ॥
 दरेमार तळचेमार होत । या नांव आधिभौतिक ॥ २६ ॥ कोरडे पारंग्या फोक ।
 बहु प्रकारें अनेक ॥ बहु ताडिती आधिभौतिक । या नांव चोलिजे ॥ २७ ॥
 मोघरीमार बुधलेमार । चौसरून डंगारणेमार ॥ बुक्या गचाड्या गुदगेमार ।
 या नांव आधिभौतिक ॥ २८ ॥ लाता चपराखा सेणमार । कानखडे दगड-
 मार ॥ नाना प्रकारेंचे मार । या नांव आधिभौतिक ॥ २९ ॥ टांगणें टिपन्या
 पिछोडे । बेडी बुधनाल कोलटाडे ॥ रक्षण निग्रह चहुंकडे । या नांव आधि-
 भौतिक ॥ ३० ॥ नाकवणी चुनवणी । मीठवणी रायवणी ॥ गुळवण्याची
 बाचणी । या नांव आधिभौतिक ॥ ३१ ॥ जळामध्यें बुचकळिती । हस्तीपुढें
 बांधोन टाकिती ॥ हाकिती छळिती यातायाती । या नांव आधिभौतिक ॥ ३२ ॥
 कर्णछेद प्राणछेद । हस्तछेद पादछेद ॥ त्रिच्छेद अधरछेद । या नांव आधि-
 भौतिक ॥ ३३ ॥ तीरमार सुळीं देती । नेत्र वृषण वादिनी । नखोनखीं मुया
 मारिती । या नांव आधिभौतिक ॥ ३४ ॥ पारङ्ग्यामध्ये घालणें । कां कडेलोट
 करणें ॥ कां भांड्यामुखें उडवणें । या नांव आधिभौतिक ॥ ३५ ॥ कानीं खुट्या
 आदळिती । अपानीं मेला मारिती ॥ साल काढून टाकिती । या नांव आधि-
 भौतिक ॥ ३६ ॥ भोट आणी भोट धोटी । अथवा गळ घालणें कंठी ॥ सोडस
 लाऊन आटाटी । या नांव आधिभौतिक ॥ ३७ ॥ सिसे पाजणें वीप देणें ।
 अथवा सिरछेद करणें ॥ का पायातळीं घालणें । या नांव आधिभौतिक ॥ ३८ ॥
 सरड मांजरे भरिती । अथवा फाखी नेऊन देती ॥ नानापरी पीडा करिती । या
 नांव आधिभौतिक ॥ ३९ ॥ स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये । भूतप्रळये सुसरीप्रळये ॥
 शस्त्रप्रळये विश्नप्रळये । या नांव आधिभौतिक ॥ ४० ॥ सीरा वोडून घेती ।
 टेम लाऊन भाजिती ॥ ऐशा नाना विपत्ती । या नांव आधिभौतिक ॥ ४१ ॥
 मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्वहानी ॥ पशुहानी पदार्थहानी । या
 नांव आधिभौतिक ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण्णीं मरे माता । सारुण्यण्णीं मरे काता ॥
 वृद्धण्णीं मृत्य सुता । या नांव आधिभौतिक ॥ ४३ ॥ दुःख दारिद्र आणी रुण ।
 विदेशपळणी नागवण । आपदा अनुपत्ति कदाच । या नांव आधिभौतिक ॥ ४४ ॥

आकात बाळा प्रळय । युद्ध होता पराजय ॥ जिवलगाचा होय क्षय ।
 या नाव आधिभौतिक ॥ ४५ ॥ कडीण कळ आणी दुष्काळ । साशक आणी
 वोसटी वेळ ॥ उद्देग धितेचे हळहळ । या नाव आधिभौतिक ॥ ४६ ॥ घाणा
 चरखी सिरकला । चाकाराले सापटला ॥ नाना वर्हीत पडिला । या नाव
 आधिभौतिक ॥ ४७ ॥ नाना शस्त्रं भेदिला । नाना स्वापनीं भक्षिला । नाना
 उदीं पडिला । या नाव आधिभौतिक ॥ ४८ ॥ नाना कुवासे निर्बुजे । नाना
 अपमाने लजे । नाना शोके प्राणी क्षिजे । या नाव आधिभौतिक ॥ ४९ ॥
 ऐसे सागता अपार । आहेत दुग्गाचे डोंगर । धोर्ती जाणावा विचार ।
 आधिभौतिकाचा ॥ ५० ॥

— दासबोध, दशक तिसरा, समास सातवा, ओव्या ३८-८७

१३

कल्पनेचा केला देव

कल्पनेचा केला देव । तेथे दृढ जाला भाव ॥ देवालागीं येता खेव ।
 भक्त दु री दुस्तावला ॥ १ ॥ पायाणाचा देव केला । येके दिवशीं भगोन
 गेला ॥ तेणें भक्त दुस्तावला । रडे मडे आकडे ॥ २ ॥ येक देव हरपला घरीं ।
 येक देव नेला चोरीं । येक देव दुराचारी । फोडिला बळें ॥ ३ ॥ येक देव
 जापाणिला । येक देव उर्फी टागिला ॥ येक देव नेउन घातला ।
 पायातळीं ॥ ४ ॥ काय सागों तीथमाहिमा । मोडूनि गला दुरात्मा ॥ थोर
 सत्व होतें तें मा । काय जाल कळेचिना ॥ ५ ॥ देव घडिला सोनारीं । देव
 वोतिला वोतारीं ॥ येक देव घडिला पाथरीं । पायाणाचा ॥ ६ ॥ नमदागडिका
 तीरीं । देव पडिले लक्षवरी । त्याची सख्या कोण करी । असख्यात गोटे ॥ ७ ॥
 चक्रनीर्था चक्रान्ति । देव असती असख्यात ॥ नाहीं मर्ना निश्चिताथ ।
 येक देव ॥ ८ ॥ त्राय ताणें तात्रनाणें । स्फटिक देव्हारा पूजणें ॥ ऐसे देव
 कोण जाणे । सरे कीं गोंटे ॥ ९ ॥ देव रेसिमाचा केला । तोहि तुटानिया
 गला । आता नम नेम धरिला । मृत्तिचेचा ॥ १० ॥ आमचा देव बहु

सत्य । आम्हां आकांतीं पावत ॥ पूर्ण करी मनोरथ । सर्वकाळ ॥ ११ ॥
आतां याचें सत्त्व गेलें । प्राप्त होतें तें जालें ॥ प्राप्त न वचें पालटिलें ।
ईश्वराचेनी ॥ १२ ॥ धातु पायाग मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा । तेथें देव कैचा
मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ १३ ॥ हे आपुली कल्पना । प्राप्ताऐसीं फळें जाणा ॥
परी त्या देवाच्या खुणा । वेगळ्याची ॥ १४ ॥ म्हणोनि हें मायाभ्रमणें ।
सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें ॥ वेदशास्त्रें पुराणें । ऐसैं चोलती ॥ १५ ॥ साधुसंत
महानुभाव । त्यांचा हा ऐसा अनुभव ॥ पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ १६ ॥

— दासबोध, दशक सहावा, समास सहावा, ओव्या ३२-४७

१४

मतामतांचा गलबला

नाना मतें निर्माण झालीं । नाना पासंडें वाढलीं ॥ नाना प्रकारींचीं उठिलीं ।
नाना भंडें ॥ १ ॥ जैसा प्रवाहो पडिला । तैसाच लोक चालिला ॥ कोण
वारील कोणाला । येक नाही ॥ २ ॥ पृथ्वीचा जाला गलाटा । येकाहून येक
मोठा ॥ कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ॥ ३ ॥ आचार बहुवर्चित
पडला । कित्येक पोटासाठीं बुडाला ॥ अवघा वरपंगचि जाला । साभिमानें ॥ ४ ॥
देव जाले उदंड । देवांचें माडलें भंड ॥ भूत देवताचें थोतांड । येकचि
जालें ॥ ५ ॥ मुख्य देव तो कळेना । काशास कोहीच मिळेना ॥ येकास येक
वेळेना । अनावर ॥ ६ ॥ ऐसा नासला विचार । कोण पाहातो सारासार ।
कैचा लहान कैचा थोर । कळेचिना ॥ ७ ॥ शास्त्राचा बाजार भरला । देवांचा
गलबला जाला ॥ लोक कामनेच्या व्रताला । झोबेन पडती ॥ ८ ॥ ऐसैं अवघें
नासलें । सत्यासत्य हारपलें ॥ अवघें अनावेक जालें । चहुंकडे ॥ ९ ॥
मतामतांचा गलबला । कोणी पुसेना कोणाला ॥ जो जे मतीं सांपडला ।
तयास तें चि थोर ॥ १० ॥ असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन ॥
म्हणोनिया शते जन । सत्य शोधिती ॥ ११ ॥ लोक वर्तती सकळ । तें
शल्यास करतळामळ ॥ आतां ऐका केवळ । विवेकी हो ॥ १२ ॥ लोक कोण्या

पंथें जाती । आणि कोण्या देवास मजती ॥ ऐसी हे रोकडी प्रचिती । सावध
 ऐका ॥ १३ ॥ मृत्तिमा धातु पायाणादिक । ऐसिया प्रतिमा अनेक ॥ बहुतेक
 लोकांचा दंडक । प्रतिमादेवी ॥ १४ ॥ नाना देवाचे अवतार । चरित्रें ऐकती
 येक नर ॥ जप ध्यान निरंतर । करिती पूजा ॥ १५ ॥ येक सकळांचा
 अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ॥ द्रष्टा साक्षी शानात्मा । मानिती
 येक ॥ १६ ॥ येक ते निर्मळ निश्चळ । कदापी नव्हेति चचळ ॥ अनन्यभावे
 केवळ । वस्तुच ते ॥ १७ ॥ येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतार महिमा ॥
 तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा निर्विकारी ॥ १८ ॥ ऐसे हे चत्वार देव ।
 सुष्टीमधील स्वभाव ॥ या वेगळा अतर्भाव । कोठेंचि नाही ॥ १९ ॥ अवघें
 येकचि मानिती । ते साक्ष देव जाणती ॥ परतु अष्टधा प्रकृति । बोलखिली
 पाहिजे ॥ २० ॥

— दासबोध, दशक अकरावा, समास दुसरा, ओव्या १६-३५

१५

आधीं प्रपंच करावा नेटका

आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थ विवेका ॥ येथें आळस करूं
 नका । विवेकी हो ॥ १ ॥ प्रपंच साहून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कधी व्हाल ।
 प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुम्ही विवेकी ॥ २ ॥ प्रपंच साहून परमार्थ केला ।
 तरी अन्न मिळेना खायाला ॥ मग तया करट्याला । परमार्थ कैचा ॥ ३ ॥
 परमार्थ साहून प्रपंच करिशी । तरी तू यमयातना भोगिशी ॥ अंती परम कधी
 होशी । यमयातना भोगिता ॥ ४ ॥ साहेब कामास नाही गेला । रहींच मुखा-
 हून बसला ॥ तरी साहेब कुटिती तयाला । पादाती लोक ॥ ५ ॥ तेव्हां
 महत्त्वचि गेलें । दुर्जनाचें हासे जालें ॥ दुःख उदड भोगिलें । आपुल्या जीवें
 ॥ ६ ॥ तैसेंचि होणार अंती । म्हणोन मजावें भगवती ॥ परमार्थाची प्रचीती ।
 रोकडी घ्यावी ॥ ७ ॥ ससारीं असताच मुक्त । तोचि जाणावा संयुक्त ॥ अरुढ
 पाहे युक्तायुक्त । विचारणा हे ॥ ८ ॥ प्रपंची जो सावधान । तोचि परमार्थ

करील जाग ॥ प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ ९ ॥ म्हणोनी सावधान-
पणें । प्रपंचपरमार्थ साधणें ॥ ऐसें न करतां मोगणें । नाना दुःखें ॥ १० ॥ पर्गाळीं
पाहोन उचले । जीवसृष्टी विवेकें चाले । आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी
काय म्हणावे ॥ ११ ॥ म्हणोन असावी दीर्घ सूचना । अखंड करावी चाळणा ॥
पुढील होगार अनुमाना । आणून सोडावें ॥ १२ ॥ सुखी असतो सचदर ।
दुःखी होतो वेखयर ॥ ऐसा हा लौकिक विचार । दिसतचि आहे ॥ १३ ॥
म्हणोन सर्वसावधान । धन्य त्याचें महिमान ॥ जर्नी राखे समाधान । तोचि
येक ॥ १४ ॥ चाळणेचा आळस केल्या । तरी अवचिता पडेल घाला ॥ ते
वेळे सावरायाला । अवकाश कैचा ॥ १५ ॥ म्हणोन दीर्घसूचनेचे लोक ।
त्यांचा पहावा विवेक ॥ लोकाकरितांचि लोक । शाहाणे होती ॥ १६ ॥ परी ते
शाहाणे बोललावे । गुणवंताचे गुण घ्यावे ॥ अवगुण देखोन साडावे । जनामर्थ्ये
॥ १७ ॥ मनुष्य पारखुं राहेना । आणि कोणाचें मन तोडीना ॥ मनुष्यमात्र
अनुमाना । जाणून पाहे ॥ १८ ॥ दिसे सकळासी सारिला । पाहाता विवेकी
नेटका ॥ कामी निकामी लोकां । बरें जाणें ॥ १९ ॥ जाणोन पाहिजेत सर्व ।
हेंचि त्याचें अपूर्व ॥ ज्याचें त्यापरी गौरव । राखों जाणे ॥ २० ॥

— दासबोध, दशक चारावा, समास पहिला, ओव्या १-२०

१६

देशस्थिति,

पृथ्वीमध्ये नाना शरीरें । उदड दाटली लहानयोरें ॥ पालटती मनो-
विकारें । क्षणक्षणा ॥ १ ॥ जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती । सारिल्या नसती
आदिअंती ॥ नेमचि नाही पाहावें किती । काय म्हणोनी ॥ २ ॥ कित्येक म्लेंछ
होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत व्याटले ॥ देशभाषानें रुधिले । कितीयेक
॥ ३ ॥ मन्हाष्ट्र देश घोडा उरल्या । राजकारणें लोक रुधिला ॥ अवकाश नाही
जेबायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥ कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त
जाले ॥ रात्रंदिवस करुं लागले । युद्धचर्चा ॥ ५ ॥ उदिम्यास व्यासग लागला ।

अवकाश नाहीसा जाला ॥ अत्रा पोटधडाच लागला । निरतर ॥ ६ ॥ पद्-
दर्शनं नाना मते । पायाईं वादव्यां बहुते ॥ पृथ्वीमध्ये जेथ तेथे । उपदेसिती
॥ ७ ॥ स्मार्थी आणि वैष्णवी । उरग्रीं मुखें नेत्रं आवरीं ॥ ऐसी पाहाता
गोवी । उदड जानी ॥ ८ ॥ नित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जाले
आसक्त ॥ युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥ या गत्यत्यामध्ये
गत्यत्या । कोणी कोणी वादविला ॥ त्यास देखां सवेनासा जाला । वैदिक लोक
॥ १० ॥ त्याहीमध्ये हरिचिंतन । तेथे वादले नित्येक जन ॥ प्रत्ययाचें ब्रह्म
ज्ञान । कोण पाहे ॥ ११ ॥ या कारणे ज्ञान दुर्लभ । पुण्ये घडे अलभ्य लाभ ॥
त्रिचारवता सुलभ । सकळ वार्ही ॥ १२ ॥ विचार कळला सागता नये ।
उदड येती अंतराय ॥ उपाय योजिता अपाय । आडवे येती ॥ १३ ॥ त्याही
मध्ये जो तीक्ष्ण । रिक्कामा जाऊ नेदी क्षण ॥ धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळा
माने ॥ १४ ॥ नाना जिनस उदड पाट । वदों लागला घडघडाट ॥ अवघडचि
वेली वाट । सामर्थ्यशेळें ॥ १५ ॥ प्रमोदशक्तीचीं अनंत द्वारे । जाणे सक-
ळार्ची अंतरे ॥ निरूपणें तदनतरे । चटक लागे ॥ १६ ॥ मते मतातरे
सगट । प्रत्यय घोलेन करी सपाट ॥ दटक साडून नीट । येभी जना ॥ १७ ॥
नेमके भेदके वचने । अरड पाहे प्रसंग माने ॥ उदास वृत्तीच्या गुमाने ।
उठोन जातो ॥ १८ ॥ प्रत्यय घोलेन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ॥
नाना मार्ग साडून त्याला । शरण येनी ॥ १९ ॥ परी तो कोठें आडलेना ।
कोणें स्थळीं सापडेना ॥ वेप पाहाता हीन दीना — । सारिला दिसे ॥ २० ॥
उदड करी गुप्तरूपें । भिन्नान्यासारिला स्वरूपें ॥ तेथें यश कीर्ति प्रतापें ।
सीमा साडिली ॥ २१ ॥ ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ॥
मत्सर मताची गोत्री । लागोच नेदी ॥ २२ ॥ रनाळामध्ये जाऊन राहे । तेथे
कोणीच न पाहे ॥ सर्वत्राची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥ अवघड स्थळीं
कठीण लोक । तेथे राहणें नेमक ॥ सृष्टीमध्ये सकळ लोक । धूडीत येती
॥ २४ ॥ तेथे कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ॥ हट्ट घाटून राज
कारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥ लोकीं लोक वादविले । तेणें अमर्याद जाले ।
भूमंडळी सत्ता चाले । गुप्तरूपे ॥ २६ ॥ ठाईं ठाईं उदड तावे । मनुष्यमात्र
तितुके होवे ॥ चढूकडे उदड लावे । परमार्थ बुद्धी ॥ २७ ॥ उपासनेचा

गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर ॥ प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥
 ऐसे कैवाड उदड जाणे । तेणें लोक हांतीं शाहाणे ॥ जेथें तेथ प्रत्यय बाणें ।
 प्राणिमात्रासी ॥ २९ ॥ ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच ससारास यावें ॥
 दास म्हणे हें स्वभावं । सवेतें गोलिलें ॥ ३० ॥

— दासगोघ, दशक पधरावा, समास दुसरा

१७

शिवाजीस उपदेश

नाना वस्त्र नाना भूषणें । येणें शरीर शृंगारणें ॥ विवेकें विचारें राज
 कारणें । अतर शृंगारिजे ॥ १ ॥ शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केले सज ॥
 अतरीं नस्ता चातुर्यबीज । कदापीं शोभा न पवे ॥ २ ॥ तुड हेंफाड कठोर
 वचनी । अगड तोले साभिमानी ॥ न्यायनीति अत करणी । घेणार नाहीं
 ॥ ३ ॥ तऱ्हे सीमकोपी सदा । कदापि न धरी मर्यादा ॥ राजकारणाच्या
 संवादा । मिळाचि नेणे ॥ ४ ॥ ऐसे लोद वेष्टमानी । कदापि सत्य नाहीं
 वबाहीं ॥ पापी अपशमार जना । रागस जागावे ॥ ५ ॥ समयासारिग्या समया
 येना । नेम सहसा चालेना ॥ नेम धरिता राजकारणा । अर पडे ॥ ६ ॥
 अति सर्वत्र वज्रविं । प्रसंग पाहोन चालावें ॥ हट निर्गही न पढावें । विवेकी
 पुरुष ॥ ७ ॥ बहुतचि करिता हट । तेथ येऊन पडिले तट ॥ कोणी येऊंचा
 सेवक । जाला पाहिजे ॥ ८ ॥ बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा
 भवानी ॥ परंतु विचार पाहोनी । कार्य करणें ॥ ९ ॥ अखडचि सावधाना ।
 बहुत काय करारी मचना ॥ परंतु काहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे
 ॥ १० ॥ समर्थापार्सी बहुत जन । राहिला पाहिजे साभिमान ॥ निश्चळ करू
 निया मन । लोक अमती ॥ ११ ॥ म्हाच्छ दुर्जन उदड । बहुत विद्याच
 माजले बड ॥ या कारणें अखड । सावधान असावें ॥ १२ ॥ सकळस्त्रां तो
 ईश्वर । तेणें केला अगिकार । तथा पुरुषाचा विचार । निवळा जाणे ॥ १३ ॥
 न्यायनीति विवेक विचार । नाना प्रसंग प्रकार ॥ परीक्षणें पगतर । देण

काढावा । हळुहळू ॥ ९ ॥ या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता
 कर्त्री । राजकारण मंडेल वेष्टी । चहूकडे ॥ १० ॥ नष्टासी नष्ट योजावे । वाचा
 लासी वाचाळ आगावे ॥ आपणावरी निरुल्पाचे गोवे । पडोच नेदी ॥ ११ ॥
 कादीने काटी झाडावी । झाडांनी ते कळा नेडावी ॥ कळकटेपणाची पदवी ।
 असो न द्यावी ॥ १२ ॥ न कळता करी कार्ये जे तें । तें काम तत्काळचि होतें ॥
 गचगचेंत पडता तें । चमत्कारें नव्हे ॥ १३ ॥ ऐकोनी आनडी लगानी ।
 देसोन बळगचि व्हावी ॥ सलगीनें आपली पदवी । सेवकामध्ये ॥ १४ ॥
 कोणी येक काम करिता होतें । न करिता तें मार्गे पडत ॥ या कारणें दिलेंपण
 तें । असोचि नये ॥ १५ ॥ जो दुसऱ्यावरी विद्वांसला । त्याचा कार्यभाग
 बुडाला ॥ जो आपणची कष्ट गेला । तोचि भला ॥ १६ ॥ अवघ्यास अनघ
 कळलें । तेव्हा तें रितें पडिलें ॥ या कारणें ऐसे घडलें । न पाहिजे कीं ॥ १७ ॥
 मुख्य सून हातीं प्यायें । करणें तें लोकावरवीं करावें ॥ कितेक खलख उगवावे ।
 राजकारणामध्ये ॥ १८ ॥ झोलेने पहिल्यान कळकटे । तयासींच घ्यावे हाटे ॥
 दुर्जन राजकारण दाटे । ऐसे न करावें ॥ १९ ॥ ग्रामण्य घर्मी सापडावें ।
 गगून पीठचि करावें ॥ करुनि मागुनी सागरावें । बुडवू नये ॥ २० ॥ खळ
 दुर्जनासी भ्याले । राजकारण नाही राखिलें ॥ तेजें अवघे प्रगट जाले । बरें
 चाई ॥ २१ ॥ समुद्रात पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाल्या बळकटा ॥ मट
 करुनी ताठा । धरू नये ॥ २२ ॥ दुर्जन प्राणी समजावे । पगी ते प्रगट न
 करावे ॥ सज्जनापरीस आळवाय । महत्त्व देउनी ॥ २३ ॥ जनामध्ये दुर्जन
 प्रगट । तरी मग अखंड सत्सट ॥ या कारणें ते वाट । बुझून गकावी ॥ २४ ॥
 गनीमाच्या देगता फीजा । रणशूराच्या पुफुरिती भुजा ॥ ऐसा पाहिजे कीं गजा ।
 कै पक्षी परमार्थ ॥ २५ ॥ तयास देगता दुर्जन धारे । तैसवी प्रचिनीचे
 तवासे ॥ उड पापादाचे वाखे । सहजची होती ॥ २६ ॥ हीं धूर्तपणाचीं काम ।
 गजकारण कगव नेम ॥ दिलेपणाच्या सभ्रमें । जाऊ नये ॥ २७ ॥ कोटेंच
 पडेना दृष्टी । टाई टाई त्याच्या गोष्टी ॥ वाग्निल्लासे सकळ सृष्टी । वेधिली
 तण ॥ २८ ॥ हुब्यास हुब्या लावून द्यावा । टोणव्यास टोणवा आणावा ॥
 लांगपुढें उभा करावा । दुसरा लांग ॥ २९ ॥ घगासी आग धर । उडगासी
 पाहिजे उडग ॥ गगनगासी खगन । अगत्य करी ॥ ३० ॥ जैशाम तैमा

जेव्हा भेटे । तेव्हा मजालसी बरी पाटे ॥ इतुके होते परी धणी कोठे ।
दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

—दासगोष, दशक एकोणिसावा, समास नववा

१९

परतु येथें भगवताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥

सकळ जनासी प्रार्थना । उगेच उदास करवेना । निरुपण आणार्थें
मना । प्रत्ययाच ॥ १ ॥ प्रत्यय राहिल येकेकडे । आपण धावतो मलतेकडे ।
तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥ २ ॥ उगीच पाहता सृष्टी । गळला
दिसतो दृष्टी । परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच असे ॥ ३ ॥ पृथ्वीमध्य
जितुकी शरीर । तितुकी भगवताची घरे । नाना सुखे येथें द्वारे । प्राप्त
होती ॥ ४ ॥ त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वाढून वृषालु जाला ।
प्रत्यक्ष जगदीश जाला । रक्षितसे ॥ ५ ॥ सत्ता पृथ्वीमध्यें वाटली । जेथें तेथें
निभागली । कळें सृष्टि चालिली । भगवताचे ॥ ६ ॥ मूळ जाण त्या पुरु
पाची सत्ता । शरीरी विभागली तवता । सकळ कळा चातुर्यता । तेथें
वसे ॥ ७ ॥ सकळ पुराचा इश । जगाम य तो पुरुष । नाना शरीरी साव
काश । करू लागल ॥ ८ ॥ पाहता सृष्टीची रचना । ते येथेच न चालेना ।
येथेच चालवी नाना । देह धरनी ॥ ९ ॥ नाही उच नीच विचारिलें ।
नाहीं बरे वाईट पाहिल । कायें चाला ऐसे जालें । भगवतासी ॥ १० ॥
किंवा नेणें आव्य करे । किंवा अभ्यासी घातले । हे कैसेकैसे वेळ ।
त्याचा तोचि जणें ॥ ११ ॥ जगदतरी अनुसधान । घर पाहणें हेचि ध्यान ।
ध्यान आणी तें ज्ञान । एकरूप ॥ १२ ॥ प्राणी ससारास आला । काहीयेक
गाहणा जाला । मग तो निरा लागला । भूमळ्या ॥ १३ ॥ प्रगट रामाच
निशाण । आमाराम ज्ञानधन । विश्वभर निद्यमान । भाग्य कळे ॥ १४ ॥
उपासना घुडीनसी वागना धरिली । तरी ते रात्रतची गली । महिमा न कळे
बोली । यथार्थ आहे ॥ १५ ॥ द्रष्टा म्हणिजे पाहता । साक्षी जाणिज जाणता ।

अनंतरूपी अनंता । वोळखावें ॥ १६ ॥ संगती असावी भल्यांची । धाटा
कथा निरुपणाची । कांहीं येक मनाची । विश्रांती आहे ॥ १७ ॥ त्याहीमध्ये
प्रत्ययज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान । प्रचीतीविण समाधान । पाविजेळ
कैचें ॥ १८ ॥ मूळ सकल तो हरिसकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप । जगदंतरीं
तेंचि रूप । रेखिजेतें ॥ १९ ॥ उपासना ज्ञानस्वरूपा । ज्ञानी चौथा देह
आरोप । या कारणें सर्व सकल्प । सोडून द्यावा ॥ २० ॥ पुढें परब्रह्म विशाळ ।
गगनासारखे पोकळ । घन पातळ कोमल । काय म्हणावें ॥ २१ ॥ उपासना
म्हणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन । योगियाचे समाधान । येणें
रीतीं ॥ २२ ॥ विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि आहे ।
येऊ जाये येक राहे । देह धरुनी ॥ २३ ॥ अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापार
होत आली । आताहि तैसीच चालिल्ली । उत्पत्तिस्थिती ॥ २४ ॥ घनावरी
घनचरांची सत्ता । जळावरीं जळचरांची सत्ता । भूमंडळीं भूपाला समस्ता ।
येणेंचि न्यायें ॥ २५ ॥ सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील त्याचें ।
परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २६ ॥

—दासबोध, दशक विसावा, समास चवथा, ओव्या १-२६

२०

शिवाजीस पत्र

निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनासी आधार ॥ अखंड स्थितीचा निर्धार ।
श्रीमंत योगी ॥ १ ॥ परोपकाराचिया राशी । अखंड घडती जयासि ॥
त्याचे गुणमहत्वासी । तुळणा कैची ॥ २ ॥ नरपति हयपति गरुडपति । गरुडपति
भूपति जलपति ॥ पुरंदर आणि छत्रपति । शक्ति पृथ्वभागी ॥ ३ ॥ यशवंत
कीर्तीवत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ॥ पुण्यवंत नीतिवत । जागता राजा ॥ ४ ॥
आचारशील विचारशील । दानशील धर्मशील ॥ सर्वज्ञानें मुशील । सकला
ठारी ॥ ५ ॥ धीर उदार संमीर । शूर क्रियेसी तत्पर ॥ साधपणें नृपवर ।

तुच्छ केलें ॥ ६ ॥ तीर्थक्षेत्रे मोडिली । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट जालीं ॥ सकळ
 पृथ्वी आदोळली । धर्म गेला ॥ ७ ॥ देव धर्म गोब्राह्मण । करावया सरक्षण ॥
 हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ८ ॥ उदड पडित पुराणिक ।
 कवीश्वर याज्ञिक वैदिक ॥ धूर्त तार्किक सभानायक । तुमच्या ठायीं ॥ ९ ॥
 या भूमडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाही ॥ महाराष्ट्र धर्म राहिला काहीं ।
 तुम्हाकरिता ॥ १० ॥ आणीकही धर्मदृष्ट्यें चालती । आश्रित होउनी
 नित्येक राहती ॥ धन्यदन्य तुमची कीर्ति । विश्वी विस्तारली ॥ ११ ॥ कित्येक
 दुष्ट सहारिले । कित्येकास धाक सुटले ॥ कित्येकास आश्रय जाले । शिव
 कल्याण राजा ॥ १२ ॥ तुमचें देशी वास्तव्य घेलें । परतु वर्तमान नाही
 घेतलें ॥ ऋणानुबंधे विस्मरण जालें । काय नेणू ॥ १३ ॥ सर्वत्र मडळीं
 धर्ममूर्ति । सागणें काय तुम्हाप्रति ॥ धर्मस्थापनेची कीर्ति । सभाळली
 पाहिजे ॥ १४ ॥ उदड राजकारण तटलें । तेणें चित्त विभागलें ॥ प्रसंग
 नसता लिहिलें । क्षमा केली पाहिजे ॥ १५ ॥

२१

शिराजीस क्षात्रधर्माचा उपदेश

अल्पसंख्य सत्कारधर्म । मागा बोलिले राजधर्म ॥ आता ऐका क्षात्र-
 धर्म । परम दुर्लभ जो ॥ १ ॥ ज्यास जिज्ञाचें घाटे मयें । तेणें क्षात्रधर्म करू
 नये ॥ काहीं तरी करून उपायें । पोट भगवें ॥ २ ॥ विन्मुख मरणीं नरक
 होती । वाचून येता मोठी फजिती ॥ इहलोक परलोक जानी । पहाना का
 ॥ ३ ॥ मारिता मारिता मरारें । तेणें गतीस पाचारें ॥ किरोन येता भोगावें ।
 महद्भाग्य ॥ ४ ॥ नजर बगरी राखणें । कार्य पाहुनि गतल करणें ॥ तेणें गण
 दगरी अत करणें । स्मरित होती ॥ ५ ॥ जिखा भाड्याचा गलोल । निर्भय
 मारामध्ये शिरला ॥ तैसा धर्त्री रिचविला । परमैक्यामयें ॥ ६ ॥ नि शस्त्रणें
 भार पुर्तनी । परि श्रीगने तबरे तुर्तनी ॥ जैसा अठिया पाटुनि घेती । भेरी
 उठता ॥ ७ ॥ ऐसे अरजेच ठटतां । परदळारी फोंग चिंता ? ॥ हरणें

लोळवी चित्ता । देखत जैसा ॥ ८ ॥ मदे तक्रा सोडू नये । म्हणिजे प्राप्त
 होतो जय ॥ कार्यप्रसंग समय । बोळखावा ॥ ९ ॥ कार्य समजेना अतरें । तें
 काय झुजेल निचारें ॥ युद्ध करावें खबरदारें । लोक राजी राखावा ॥ १० ॥
 दोनीं टळें येकवटें । मिसळता लखलखाटें ॥ युद्ध करावें राणखणाटें । सीमा
 साडूनी ॥ ११ ॥ देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरीस मृत्यु भला ॥ आपुला
 स्वधर्म बुडविला । ऐसे समजवें ॥ १२ ॥ मराठा तितुका मेळवावा । आपुला
 महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ॥ येविपर्यां न करिता तक्रा । पूर्वज हासती ॥ १३ ॥
 मरणहाक तो चुकेना । देह वाचविता वाचेना ॥ विवेकी होऊन समजाना ।
 काय करावें ॥ १४ ॥ भलें कुळपेत म्हणावे । तेंही वेगीं हजीर व्हावें ॥ हजीर
 न होता कष्टावें । लागेल पुढें ॥ १५ ॥ एक जाती दोन जाती पात्रला । तो
 कैसा म्हणावा भला ॥ तुम्हा सकळास कोप आला । तरी क्षमा घेली पाहिजे
 ॥ १६ ॥ देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारुनि घालावे परते । देवदास पात्रती
 फत्ते ! यदर्था सशय नाही ॥ १७ ॥ देव मस्तकीं धरावा । अवघा हल्लोळ
 कराना ॥ मुळुस बड्या का बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठीं ॥ १८ ॥ निवेक
 विचार सायधपणें । दीर्घ प्रेता केलाचि करणें ॥ तुळजावराचेन गुणें । रामें
 रावण मारिला ॥ १९ ॥ अहो हे तुळजा भवानी । प्रसिद्ध रामवरायिनी ॥
 रामदास घ्यातो मनी । यन्निमित्त ॥ २० ॥

२२

आनंदवनभुवन

स्वप्नीं जे देखिलें रात्री । तें तें तेथेचि होतसे ।
 हिंडता फिरता गेलो । आनंदवनभुवना ॥ १ ॥
 हे साक्ष देखिली दृष्टी । किती कळोळ उठिले ।
 विघ्नघा प्रार्थिलें गेलों । आनंदवनभुवना ॥ २ ॥
 स्वधर्माभाड जे विघ्ने । तें तें सर्वत्र उठीली ।
 लाटिली कुटिली देवें । दापिली कापिली बह ॥ ३ ॥

विघ्नाच्या उडिल्या फौजा । भीम त्यावरि लोटला ।
 घडिली चिडिली रागे । रडविली बडविली बळे ॥ ४ ॥
 हाकिली टाकिली तेणे । आनदवनभुवनी ।
 हाकवोव बहू जाली । पुढे रतल माडिले ॥ ५ ॥
 सौळले लोक देवाचे । मुख्य देवचि उठीला ।
 कळेना कायरे होतें । आनदवनभुवनी ॥ ६ ॥
 स्वर्गाची लोटली जेयें । रामगंगा महानदी ।
 तीर्थासि तुळणा नाहीं । आनदवनभुवनी ॥ ७ ॥
 ग्रंथी जे वर्णिती मागे । गुप्तगंगा महानदी ।
 जळात रोकडे प्राणी । आनदवनभुवनी ॥ ८ ॥
 सकळ देवचि साक्षी । गुप्त ऊदड भूवने ।
 सौख्यचि पावणें जाणें । आनदवनभुवनी ॥ ९ ॥
 त्रैलोक्य चालिले तेथें । देव गधर्व मानवी ।
 ऋषी मुनी महायोगी । आनदवनभुवनी ॥ १० ॥
 अम्ना अम्ना बहु आम्ना । काय अम्ना कळेचिना ।
 गुप्त तें गुप्त जागावें । आनदवनभुवनी ॥ ११ ॥
 त्रैलोक्य चालिल्या फौजा । सौख्य बदविमोचने ।
 मोहीम माडली मोठी । आनदवनभुवनी ॥ १२ ॥
 सुरेश उठिला आगे । शूरसेना परोपरी ।
 विकटें कर्करों यानें । शस्त्रपाणी महाबळी ॥ १३ ॥
 देव देव बहू देव । नाना देव परोपरी ।
 दाटणी जाहाली मोठी । आनदवनभुवनी ॥ १४ ॥
 दिग्विती चालिले सर्वे । नाना सेना परोपरी ।
 वेष्टीत चालिले सकळे । आनदवनभुवनी ॥ १५ ॥
 मगळें वाजती यात्रे । महागयातमागमे ।
 आरभी चालिल्या पुढें । आनदवनभुवनी ॥ १६ ॥
 राशभें राखिली माग । तेणे रांगचि चालिल्या ।
 सर्वन पाठीशी फौजा । आनदवनभुवनी ॥ १७ ॥

अनेक वाजती वायें । घनीकल्लोळ उठीला ।
छत्रीनें डोलतीं दाल । आनंदवनभुवर्नी ॥ १८ ॥
विजई दीस जो आहे । ते दिहीं सर्व ऊठती ।
अनर्थ मांडिला मोठा । आनंदवनभुवर्नी ॥ १९ ॥
देवचि तुष्टला होता । त्याचे भक्तीस भुलला ।
मागुता क्षोभला दुःखें । आनंदवनभुवर्नी ॥ २० ॥
कल्पांत मांडला मोठा । ग्लेछदैत्य बुडावया ।
कैपक्ष घेतला देवी । आनंदवनभुवर्नी ॥ २१ ॥
बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्थान बळावले ।
अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभुवर्नी ॥ २२ ॥
पूर्वी जे मारिले होते । तेचि आतां बळावले ।
कोपला देव देवांचा । आनंदवनभुवर्नी ॥ २३ ॥
त्रेलोक्य गांजिले मागे । ठाउकें विवेकीं जना ।
कैपक्ष घेतला रामें । आनंदवनभुवर्नी ॥ २४ ॥
भीमची धाडिला देवें । वैभवे धांव घेतली ।
लांगूल घालिले पुढें । आनंदवनभुवर्नी ॥ २५ ॥
ये भूत वाढला धर्म । रमाधर्मसमागमें ।
संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभुवर्नी ॥ २६ ॥

— श्लोक ७-३२

२३

संभाजीसपत्र

अखंड सावधान असावें । दुश्चित कदापि नसावें ॥ तजवीजा करीत
बसावें । एकांत स्थळीं ॥ १ ॥ कांहीं उग्र स्थिती साहावी । कांहीं सौम्यता घरावी ॥
चिंता लागवी परावी । अंतर्दामी ॥ २ ॥ मागील अपराध क्षमावे । कारभारी
हतीं घरावे ॥ सुखी करुनि सोडावे । कामाकडे ॥ ३ ॥ पादवर्गी तुंग निघेना ।

तरी मग पाणी चालेना ॥ तैसे सज्जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥
 जनाचा प्रवाद चालिला । म्हणजे कार्यभाग आगेपला ॥ जन ठायीं ठायीं तुजला ।
 म्हणजे खोटे ॥ ५ ॥ श्रेष्ठीं जें जें मिळविलें । त्यासाठीं भाडत वसले ॥ मग
 जाणावें फावेलें । गळिमासी ॥ ६ ॥ ऐसे सहसा करू नये । दोघे भास्ता
 तिसऱ्यासी जय ॥ धीर धरोन महत्कार्य । समजून करावें ॥ ७ ॥ आधींच
 पडला धास्ती । म्हणजे कार्यभाग होय नास्ती ॥ या कारणें समस्तीं । बुद्धि शोधावी
 ॥ ८ ॥ राजीं राखिता जग । मग कार्यभागाची लगवग ॥ ऐसे जाणोनिया
 साग । समाधान राखावें ॥ ९ ॥ सकळ लोक एक करावे । गळीम निवटून
 काढावे ॥ ऐसे करिता कीर्ति धावे । दिगतरा ॥ १० ॥ आधी गाजवावे तडागे ।
 मग भूमडळ धावे ॥ ऐसे न होता धके । राज्यास होती ॥ ११ ॥ समय प्रसंग
 ओळखावा । निपटून काढावा । आला तरी कळों न द्यावा । जनामध्ये ॥ १२ ॥
 राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी होऊन करावे सेवरू ॥ लोकांचें मनामध्ये धाक ।
 उपजाचि नये ॥ १३ ॥ बहुत लोक मिळवावे । एक विचारें भरावे ॥ कष्टें
 करोनी घसरारें । ग्लेशायरी ॥ १४ ॥ आहे तितुकें जतन करावे । पुढें आगिक
 मिळवावे ॥ महाराष्ट्राज्य करारें । तिकडे तिकडे ॥ १५ ॥ लोकीं हिंमत घरावी ।
 शर्तींची तरवार करावी ॥ चढती वाढती पन्वी । पावाल तेणें ॥ १६ ॥
 शिवराजास आठवारें । जांवित्व नृशत्रु मानाव ॥ इहलोकीं परलोकीं राहावें ।
 कीर्तिरूप ॥ १७ ॥ शिवरायाच आठवारें रूप । शिवरायाचा आठवारा प्रताप ॥
 शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमटळीं ॥ १८ ॥ शिवरायाचें केस चालग ।
 शिवरायाचें केस बोलणें ॥ शिवरायाची सलगी देणें । केंसें असे ॥ १९ ॥ सकल
 मुलाचा त्याग । करुनि साधिजे तो योग ॥ राज्यमाधनाची लगवग । कैसी
 असे ॥ २० ॥ त्याहूनि करार विशेष । तरीच म्हणावे पुरूप ॥ या उपरी आता
 विशेष । काय लिहावें ॥ २१ ॥

वामन पंडित

१

गोपीगीत

भ्रगटलासि तूं नंदगोकुळीं । म्हणुनि इंदिरा वास ये स्थळीं ॥
 सकळही सुखी या ब्रजी हरी । विरहदुःखिता गोपसुंदरी ॥ १ ॥
 प्रगट होइं तूं विश्वभूषणा । प्रियतमा त्वरे दाविं आपणा ॥
 हुडकितों तुतें गोपकामिनी । तुजवरी हरी प्राण ठेवुनी ॥ २ ॥
 कमळगर्भिचे श्रीस जे हरी । करिं कृपा तया दृष्टिनें हरी ॥
 सुरतनाथ तूं भोगदायका । दासि गोपिका तूझिया पुका ॥ ३ ॥
 विरह देउनी आस लावुनी । सकळही अडामाजि घालुनी ॥
 तदुपरी हरी दोर कापणें । तरि मृतासही काय मारणें ॥ ४ ॥
 विगतदर्प तो सर्प काळिया । कसनि रक्षिलें गोकुळासि या ॥
 विपजलाचिया नामुनी भया । विरहसागरीं घातलें प्रिया ॥ ५ ॥
 ब्रज गिळूं म्हणे त्या अपासुरा । अजगरासि कारुण्यसागरा ॥
 घडुनि रक्षिलें त्या तुला हरी । ब्रजवधूंवरी कोप कां तरी ॥ ६ ॥
 प्रलयमेघही वर्षतां वरी । गिरि धरोनियां रक्षिल्या हरी ॥
 प्रलय तो स्वयें त्यावरी करी । कठिण चित्त हें आजि कां परी ॥ ७ ॥
 पिठनि अग्नि तूं ज्यांसि रक्षिसी । विरहअग्निनें आजि जाळिसी ॥
 हसनि सर्वही आमुचीं भवें । विरह-संकटीं घालिसी स्वयें ॥ ८ ॥
 नव्हसि गोपिकापुत्र निश्चयें । सकळ अंतरीं साक्षि तूं स्वयें ॥
 यदुकुळीं विधिप्रार्थनामिसें । भुवन तारिसी या कपारसें ॥ ९ ॥
 म्हणुनिया तुतें प्रार्थितों हरी । सकळ आमुची कामना करी ॥
 प्रगट शीघ्र तूं होऊनी प्रिया । अभय देउनी छेदिजे मया ॥ १० ॥
 भवभयासही दूर जो करी । निवति लागतां गोपसुंदरी ॥
 अभय हस्त तो आमुचें शिरी । करुनियां कृपा ठेविं गा हरी ॥ ११ ॥

प्रगटता रमा धीरसागरी । धरिसि तू तिचा इस्त ज्या करी ॥
 अभयहस्त तो मस्तकावरी । निवर्णि ठेजुनी गोपसुदरी ॥ १२ ॥
 व्रजजनाच्या दुःखनाशका । वदन दाविं का गोपनायका ॥
 बटकि आपुल्या ज्या तयावरी । हृदयि एवढा कोप का करी ॥ १३ ॥
 सहज दाजुनी भाव हाससी । तरि तु आमुचे गर्व नासिसी ॥
 नख न लाविता छेदणें जया । हरि कुहाडि का हाणें तया ॥ १४ ॥
 तुझि कथा सुधा तापल्या जना । निवर्णि अतरीं विश्वजीवना ॥
 अमृत निंदिती स्वर्गिचे मुनी । तव कथामृता वदिती जनीं ॥ १५ ॥
 फिरसि गोघनं चारिता बनीं । पद तुझे व्रजीं आठवू मनीं ॥
 दुखवतील कीं ते तृणाकुरीं । गृह्णुनि बूडतो तु रसागरीं ॥ १६ ॥
 दिवस मावळे येसि तू मजा । नयनिं दाविसी श्रीमुखाबुजा ॥
 कुरळ वेश जे भृग ते जसे । वरि पराग ते धूलिही दिसे ॥ १७ ॥
 परतसीं बनीं दैत्य मारुनी । दिससि थोर तू धीर लोचनीं ॥
 वदनचद्र साजेसि दाजुनी । मदन सोडिसी आमुचे मनीं ॥ १८ ॥
 टकटनी युगासारख्या नुटी । दिवस कटुनी थोर सकर्णी ॥
 नयनिं पाहता श्रीमुखाप्रती । लवति पापण्या त्या न सोसती ॥ १९ ॥
 पतिमुतादि हे बहु बंधुता । त्यजुनि पातलां तूज अच्युता ॥
 मुरलिन्या रवें मोहिले मनीं । कपटि कोणसा टाकि यामिनी ॥ २० ॥
 सकलही अशा गोपसुदरी । करिति गायनें त्या परोपरीं ॥
 रडति मुखरें अश्रु लोचनीं । धरुनि लालसा वृष्णदर्शनीं ॥ २१ ॥
 रडति तां तयामाजि ये हरी । प्रकट आपुलें रूप तो करी ॥
 मदनमोहन श्रीपति स्वयें । पुसतसे तयालागि विस्मयें ॥ २२ ॥
 वसन पांवलें हार कधरीं । नयनिं देखुनी गोपसुदरी ॥
 उठलिया जशा प्राग आलिया । सकळ शक्ति त्या येति इद्रिया ॥ २३ ॥
 धरिति घाजुनी एकि त्या करीं । घगिति एकि त्या पांत अवरीं ॥
 भुज धरीति त्या एकि अगटीं । वितिक त्या गळा घालिती मिठी ॥ २४ ॥

हरिपदीं तथा नित्य वामने । त्रिभुवनीं मिटी घातली मने ॥

अमन या मने वृत्ति गोपिका । सफल झालिया चित्सुखात्मका ॥ २५ ॥

— श्लोक १-१४, २०, ३०, ३१, ३२, ३८, ४१, ४६-५०

२

करणाष्टक

लोपोनि भास्कर ज्योत्स्न मारियेला । लज्जानळानुनि धनजय वाचवीला ॥
लाक्षावर्णी विवरि पाडव रक्षियेलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ १ ॥
दुग्धामिषं द्विजमुतें स्तविला मुरारी । दुग्धार्णवीं अचल ठेविसि पूतनारी ॥
कुञ्जेचि भक्ति तरि देखुनि क्षेम दीलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि
केलें ॥ २ ॥

आगोनि राजतनया अधमें सभेला । दुष्टोत्तरें करवि नम्र जरी सतीला ॥
तीकारणें स्वकरिं अन्न नेसवीलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ३ ॥
उत्तानपादनृप वेगळ पुण्यराशी । तत्सुत तो ध्रुव तपोधन योगराशी ॥
त्याकारणें अचलधाम करुन दीलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ४ ॥
नरें जळात घरणीं धरिलें गर्जेद्रा । ग्लानोत्तरें करनिया स्तवि देव इद्रा ॥
तें दीनप्रभु त्रिद सत्वर रक्षियेलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ५ ॥
वृत्तारि कोपुनि शिळाचम वर्पवीला । तेव्हा भयप्रलम्बकप गमे जनाला ॥
घेवोनि त्या गिरि करी व्रज रक्षियेलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ६ ॥
सिंधूजळात कनकापुर दूर गावें । तेथोनि शीघ्रगति मोक्षपुरीस यारें ॥
काशग्रि घे भरत दर्शन त्यासि दीलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ७ ॥
जे शापदग्ध पडली गहुना दिसाची । लावोनि पाय हरिली जहता तियेची ॥
त्या भक्तवत्सलपणाप्रति काय झालें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ८ ॥
दुर्योधनें ऋषिस घाडियेलें वनातें । धर्मां छळुनि मुनि मागति भोजनातें ॥
त्या कारणें परम अन्न निशीत दीलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ९ ॥

दारिद्र्यतेकरुनि पीडित तो सुदामा । मुष्टी भरुनि पृथु आणित कृष्णधामा ॥
देऊनि काचनपुरी द्विजराज केलें । माझेविशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ १० ॥

निकाळीं करा घोष या अष्टकाचा ।
मनींचा पुरे अर्थ तेव्हाच साचा ॥
विनती असे भक्त हो वामनाची ।
उपेक्षा न कीजे यया अष्टकाची ॥

३

भर्तृहरीचें नीतिशतक : स्फुट श्लोक

करू ये समाधान जो मूर्ख त्याचें । धरू ये सुख चित्त पें जाणत्याचें ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला । बुझावू शकेना विधाता तयाला ॥ १ ॥
प्रयत्नें बाळूचे कण रगडिता तेलहि घडे । तृपार्ताची तृणा मृगजळ पिऊनीहि विषडे ॥
सशाचेही लावे निपिन फिरता गृगहि जरी । परतू क्षुद्राचें हृदय धरवेना
क्षमभरी ॥ २ ॥

चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें ये कामिनीला जरा ।
पद्मावीग तळें निरक्षर मुष्टीं जो साजिरा गोत्रिया ॥
दात्याला धनलोभ, नित्य वसतें दारिद्र्य विद्रजनीं ।
दुष्टाचा पगडा महीपतिगहीं, रीं सात शल्यें मनीं ॥ ३ ॥
धानोत निंदेत मुनीनिमत । चलो असो वा कमला गृहांत ॥
हो मृत्यु आजीच घडो सुगातीं । सन्मार्ग टाकूनि भले न जानी ॥ ४ ॥
ज्याची देहमनें तशींच वचनें पुण्यामृतें ओतिलीं ।
कीं जेहीं स्मृतोपकारविमर्शें सर्वत्र विस्तारिलीं ॥
लोकांचे परमाणुबुद्ध्य शुभ जे मेरूपरी घानिती ।
चितीं तोषहि पावती, मुद्दन ते नेगां किनी नाडती ॥ ५ ॥
पुण्यासरी दो पंगिचीच साची । दे वृत्ति संभावित जे तयाची ॥
लोकांचिये एक शिरीं सजवें । यनींच कीं एक मुक्तीनि जावें ॥ ६ ॥

कांता-कटाक्ष-शर हे रतती न ज्वाला । तापी न कोपज हुताशनही ज्वाला ॥
ज्याच्या मनीं न जडती विपद्यादि पादा । तो धीर जिकित्त जगत्रय
सावकाश ॥ ७ ॥

विद्या हें पुरुषास रूप बरवें कीं झाकलें द्रव्यही ।
विद्या भोगमुक्तीर्तिदायक पहा ते मान्य मान्यासही ॥
विद्या बहु असे विदेशागमनीं विद्या महा देवता ।
विद्या पूज्य नृपास हा नरपशू, तीवेगळा तत्त्वता ॥ ८ ॥

— श्लोक २, ४, ८, १२, १७, ३७, ७२, ८३

४

भर्तृहरीचें वैराग्यशतकः स्फुट श्लोक

अभिज्ञास तों प्रासिलें मत्सरानें । धनाढ्य प्रभू व्यापिले दुर्मदानें ॥
शिरीं धोर मूर्खास अज्ञान ओहें । जिरालें निजार्गींच पाहिल्य माझे ॥ ९ ॥
बदना रदनावलिनें त्यजिलें । शिर सर्वदि शुभ्रपर्णें पिकलें ॥
उठता बसता अणुशक्ति नसे । परि आस निरतर माजतसे ॥ १० ॥
मोटें मंदिर, पुन पंडित बरे संपत्तिही फारसी ।
भार्या हे गुणशालिनी वय नवें मृदासि माया अशी ॥
मानीं शाश्वत विश्व हें, पडतसे ससारकाराह्णी ।
शानी नश्वर दृश्य मानुनि मनीं संन्यास घे सत्त्वरीं ॥ ११ ॥
फळें श्रमावाचुनि भूहार्चीं । पदोपदीं शीत जलं नदींचीं ॥
असोनिया कोमलपत्रशय्या । द्वारीं प्रभूच्या श्रमताति वाया ॥ १२ ॥
गेला तो नृप ते प्रधान अववे ते पडिताची सभा ।
गेली ते नगरीं तद्या शशिमुखी त्या तप्तहेमप्रभा ॥
गेला तो नृपपुन त्या शुभकथा म्या देखिलें सर्व जें ।
तें जेणें स्मरणास योग्य रचिलें कालासि त्या वदिजे ॥ १३ ॥

येतो वासर तोच तेच रजनी व्यापार नानापरी ।
 प्राणी हे करितावि आयु सरतें हें नेणवे अतरीं ॥
 तुच्छ चर्वित—चवणोपम सुरे जीं तींच तीं भोगिता ।
 ससारीं न तिरस्छृती उपजते ही कोण निर्लज्जता ॥ १४ ॥
 झालो जयापासुनि ते निमाले । ते आमुचे तुल्यवयस्क गले ॥
 आम्ही असा सप्रति जाण तैसे । नदीतरीं जर्जर वृक्ष जैसे ॥ १५ ॥
 एकदा तरुण झाल एकदा । माथ्यतहि अभग्न्य एकदा ॥
 एकदा जेरठ जाय सत्तरी । धर्मराजसदना नटापरी ॥ १६ ॥
 झाले जीर्ण मनी मनोरथ पद्म मीं वचलों यौवना
 होते जे गुण सर्वही विफल ते झाले गुणशाविना ॥
 युक्तायुक्त विचार काल न करी नि शक सर्वात्मना ।
 आता हें सुचलें दुजी गति नसे गौरीदासावाविना ॥ १७ ॥

— श्लोक १, ८, २०, २७, ३८, ४१, ४५, ४७, ९७

५

रासनीडा रासमडळ

माळाभार परस्परें कर गळा घादुनि गोपागना ।
 गाती नाचति पाहती अवविद्या एका जगजीवना ॥
 सोन्याचे मणि ओविले भुजगुणी गोऱ्या शशाकानना ।
 पाचूचें पत्कस्थळीं स्मर मना श्रीदेवकीनटना ॥ १ ॥
 कालिंदीतट बाळुवट गगनीं संपूर्ण तारापती ।
 कल्हारीं कुमुदोत्पळीं अळि शरत्काळीं जळीं गुजती ॥
 वारा मद सुगंध शीतल फुलं नाना तरु शोभती ।
 ऐशा यामिनि गोपिका हरिसर्वे रासोल्लसं व्रीहती ॥ २ ॥
 गोपीनायक इद्रनील मिरवे मुक्ताफळाच्या कळा ।
 गोऱ्या गौळिणि रासमडळि तशामर्ष्य हरी सावळा ॥

कलूरी निढळीं कलिंदतनया श्रीरासमाळा गळा ।
 सौभाग्य व्रजभूमिचें पदरजें त्यान्याचि आलें फळा ॥ ३ ॥
 जे ते गोपिस आपणाचजवळी वाटे असावा हरी ।
 जाणूनी जितुक्या स्त्रिया तितुकिया तळाळ मूर्ती धरी ॥
 सोन्याचे मणि इद्रनील तितुके तो हार त्याचे परी ।
 दो गोपींत मुकुद कृष्णयुगुली एवेक ते सुदरी ॥ ४ ॥
 सर्वांचे हरि कधरीं भुज तया रासत्रिशामडळीं ।
 कृष्णाचे सकळा गळा भुज अशी झाली अहो सासळी ॥
 एका त्या अवघ्या स्थळीं प्रकृतिटी नाना दिसे वेगळी
 गोऱ्या गौळिणि त्यात एक मिरवे कृष्णप्रभा सावळी ॥ ५ ॥
 त्या गोपी जितुक्या करुनि तितुक्या मूर्ती जरी नाचला ।
 ज्या त्या मानिति आपणाचिजवळी आहे हरी एकला ॥
 तीची तेथुनि दृष्टि ती न विचडे जो जो जिणें देखिला ।
 मेघदयाम अनेक रूप रमतो ऐसें न भासे तिला ॥ ६ ॥
 रुपें तीं स्मर कल्पवृक्ष हरिची गोपागमा त्या लता ।
 कीं ते मेघसमूह त्या चमकती त्यामाजि विद्युच्छता ॥
 कीं सारा युवती अनंत गगनीं मूर्तीं मध्यें नीलता ।
 जेन्हा एकचि तेधवा उडुगणीं भूचंद्रमा खालता ॥ ७ ॥

— श्लोक १-७

हरिपडित

भीष्मप्रतिज्ञा

पारिव्रिता मग शरासन पाडवाने । ओढूनिया हुतवहार्पित खाडवाने ॥
 तो भीष्मदेह खचिल शरताडवाने । ज्याच्या त्रिचें सकळ पद्मभवाड वाने ॥ १ ॥

कलंकल कलहंसें फार केला सुटाया । फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडायी ॥
 नृपतिस मणिबंधी टोचिता होय चंचू । धरि सुदृढ जया तो काय सोडील पंचू ॥ ५ ॥
 तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले । उपवन जल केली जे कराया मिळाले ॥
 स्वजन गवसला तो त्याजपाशीं नसे तो । कठिण समय येतां कोण कामास
 येतो ॥ ६ ॥

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मार्तें । असे जाणोनीं हंस वदे त्यातें ॥
 हंस-हिंसा नच घडो तुझ्या हातें । स्वस्थळातें पावेन पक्षपातें ॥ ७ ॥
 जाराजार्गी आहेत वीर कोटी । भले शुद्धारहि शक्ति जया मोठी ॥
 तयां माराया धैर्य घरी पोटी । पाखरूं हे मारणें बुद्धि खोटी ॥ ८ ॥
 बघुनि माझी हे कनकरूप काया । कटक-मुकुटादिक भूषणें कराया ॥
 कशी आशा उपजली तूज राया । काय नाहीं तूजला दया माया ॥ ९ ॥

गदातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
 कांता काय वदो नवप्रसव ते सातां दिसांची तशी ॥
 पाता त्या उभयांस मी मज विधी घातास योजीतसे ।
 हातामाजिं नृपा तुझ्या गवसलों आतां करवें करूं ॥ १० ॥
 हरहर सांपडलों, सांपडलों । कैसा फाशीं पडलो ॥ धु ॥
 इतर नदी जळटाकीं । टाकुनि आलो याच तटाकीं ॥
 सोडुनि मानस-केली । कापुनि घ्याया आलों शेली ॥
 ठेविन तव पर्दि माया । आतां सोडविं मज रघुनाथा ॥ ११ ॥

सखे माझे परतोनि घरा येतां । तुवां सजणे हा समाचार घेता ॥
 तया शोकें घायाळ हृदय होतां । कशी होशिल तें आठवितों आता ॥ १२ ॥
 थोर होतिल बालकें तुझीं शालें । तुला कामा येतील चेल्हाळे ॥
 माय माझी त्रैसेल शोकशाळे । मला आठवितां हृदय तिचें पोळे ॥ १३ ॥
 सद्य हृदय याचें भूप हा तापहारी । गृधुनि परिततां मी होय एयें विहारी ॥
 मजहि वध कराया घातकी पातला जो । वरुनि पति असा ही भूमि कैशी न
 लाजो ॥ १४ ॥

एणेंपरी परिततां अतिदीन वाचा । हेलबला नळ पयोधि दयारसाचा ॥
 सोडीं म्हणे विहर जा अथवा फिराया । राहें यथानिजमनोरथ हंसगया ॥ १५ ॥

चुडे, कगणिया, हातसरे, दोरे, । कटीं शोभति ते भव्य कडेदोरे ॥
 फार साजे सौंदर्य दैत्यदारे । कामिलोकाचे चित्त जें विटारे ॥ २ ॥
 बाळ्या, भोंकरें जडित ते काप कार्नी । हार कठी दैदीप्य माणिकार्नी ॥
 करीं मुद्रा वीराजमान मानी । कोण ऐशी देखुनी धैर्य मानी ? ॥ ३ ॥
 वाकि, बाहुवटें, बाजुबंद, बाळी । स्यालि चोळी ते मोतियाचि जाळी ॥
 हेमवसनाचा घोळ तळीं घोळी । मनीं कपटी, बाहेरि दिसे भोळी ॥ ४ ॥
 पर्दी साखलिया, नूपरादि वाळे । बिटीं चालतसे दासवीत चाळे ॥
 डोळे मोडताचि गोपवृंद भाळे । जो तो पाहे तल्लीन राजवाळे ॥ ५ ॥
 ऐशि मुदरि ते मदहास चाली । नदरायाच्या मदिरासि आली ॥
 द्वारपाळा टाकोनि तीव्र जाळी । मोह पाडोनी मदिरीं निघाली ॥ ६ ॥
 पकजाधी निःशक हात बकी । रक्षपाला पाडुनी मोहपर्की ॥
 जाति झाली कृष्णासि घेऊ अर्की । जो हा दाता आनदतनय रकी ॥ ७ ॥
 — पूतनाबध, पदें १० व १८

रघुनाथ पंडित

तुझा ऐसा उपकार मी न झार्की

तया कासारिं राजहस पाहे । राजहसाचा कळप पोहताहे ॥
 तयासाठीं हे वापिकाच पोहे । नळें केली हे कोण म्हणे नोहे ॥ १ ॥
 तया हसाचे देह काचनाचे । पक्ष झळकती वीज जशी नाचे ॥
 रग माणिकसे चचुचे पदाचे । जसे अधरींचे भीमकन्येचे ॥ २ ॥
 त्यातील एक कलहस तटीं निजेला । जो भागला जलविहार विशेष केला ॥
 पोटीच एक पद लावविला दुजा तो । पर्क्षीं तनू लपनि भूप तया पहातो ॥ ३ ॥
 टाकीं उपानह, पदें अतिमद ठेवी । केली विजार वरि डोरहि मौन सेवी ॥
 हस्तीं करी बलय उच अशा उपायीं । भूपें हळूच धरिला कलहस पायीं ॥ ४ ॥

कलकल कलहसें फार बेल्ला सुटाया । फडफड निजपक्षीं टाविलें कीं उडाया ॥
 नृपतिंस मणित्रयी टोचिता होय चचू । धरि सुट्ट जया तो काय सोडील पचू ॥ ५ ॥
 तदितर रग भेणें वेगळाले पळाले । उपवन जळ केली जे कराया मिळाले ॥
 स्वजन गवसला तो त्याजपक्षीं नसे तो । कठिण समय येता कोण कामास
 येतो ॥ ६ ॥

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें । असे जाणोनी हस वदे त्यांत ॥
 हस-दिसा नच घडो तुझ्या हातें । स्वरथळातें पावेन पन्नपातें ॥ ७ ॥
 जागजारीं आहेत वीर कोटी । भले शुभारहि शक्ति जया मोठी ॥
 तथा माराया धैर्य धरी पोटी । पाप्मरू हे मारणें बुद्धि खोटी ॥ ८ ॥
 वधुनि माझी हे कनकरूप काया । कटक-मुकुटादिक भूषणें कराया ॥
 कशी आशा उपजली तूज राया । काय नाहीं तूजला दया माया ॥ ९ ॥

म्हातारी उडता नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
 काता काय घटों नवप्रसव ते साता दिसाची तशी ॥
 पाता त्या उभयास मी मज विधी घातास योजीतसे ।
 हातामाजिं नृपा तुझ्या गवसले आता करावें वसे ॥ १० ॥
 हरहर सापडलो, सापडलो । कैसा फाशीं पडलो ॥ ११ ॥
 इतर नदी जळटाकीं । राघुनि आलो याच तटाकीं ॥
 सोडुनि मानस केली । काणुनि ध्याया आलों शेळी ॥
 ठेविन तव पर्दि माया । आता सोडविं मज रघुनाथा ॥ १२ ॥

सखे माझे परतोनि घरा येता । तुवा सजणे हा समाचार घेता ॥
 तथा शोकें घायाळ हृदय होता । कशी होशिल तें आठवितो आता ॥ १३ ॥
 थोर होतिल बालके तुझीं बाले । तुला कामा येतील वेल्हाळे ॥
 माय माझी वैसेल शोकशाळे । मला आठविता हृदय तिचे पोळे ॥ १४ ॥
 सद्य हृदय याचें भूप हा तापहारी । म्हणुनि परितता मी होय एथे विहारी ॥
 मजहि वध कराया घातकी पातळ जो । बरुनि पति असा ही भूमि कैशी न
 लाजो ॥ १५ ॥

एणेंपरी परितता अतिदीन याचा । हेल्यावला नळ पयोधि दयारसाचा ॥
 सोडी म्हणे विहर जा अथवा फिराया । राहें यथानिजमनोरथ हसगाया ॥ १६ ॥

मुद्रुनि रग पळाला ब्रैसला शालशाखे । क्षणभरि निजदेही भुक्ति विश्रांति चाखे ॥
 स्वजन तव तयाचे भागवाले मिळाले । कवळिति निज नधू बाष्पधिंदू
 गळाले ॥ १६ ॥

विसावा घे काही उडुनि स्वलाही परतला ।
 नृपाळाचे स्कर्धी बसुनि मणिगर्भी उतरला ॥
 म्हणे हस धोणीपतिस तुज कोणी सम नसे ।
 दयेचा हा ठेवा तुजजगळि देवा बहु वसे ॥ १७ ॥

ऐक राया तू धोर दयासिंधू । नीतिसागरही तूच दीनगंधू ॥
 निखदूनी मोल्लि नको निंदू । सबल बदसी तरि पाय तुझे वदू ॥ १८ ॥
 पारधीमाजी रगा मृगा रागे । करिति हिंसा जी तीच बरी साजे ॥
 तुवा दिधली मन मोकळीक या जे । दया केली ही कीर्ति तुझी गाजे ॥ १९ ॥
 हस मिळग हें कठिग महीलोकी । सोनियाचा तो नवल हें विलोकी ॥
 तशा मजगही सोडिलें तुवा कीं । तुझा ऐसा उपकार मी न झाकी ॥ २० ॥
 तुझा करपजर होय मला थारा । तुझ्या वचनाचा ओष दुग्धधारा ॥
 तुझें मानस बहु धोर गा उदारा । सत्य लोवेशहि तूचि गुणागारा ॥ २१ ॥
 किनी रागे असतील तुझ्या धामी । किती कोकीळा सारिका तसा मी ॥
 चित्त जडलें हें तूझिया लगामी । नृपस्वामी मज योजि तुझ्या कामी ॥ २२ ॥
 हें पापरु मजसि येईल काय कमा ।
 ऐसे नृपा न वद पुरितलोककामा ॥
 मोलें उणें व्यजन तें धरिता पुढारी ।
 छाया करी तपनदीतिसही निवारी ॥ २३ ॥

— नलदमयती स्वयवराख्यान, श्लोक ३५-५७

सामराज

रुक्मिणीची प्रह्वयथा

वदत वदत ऐस साज होयास आली । तिनकरलक्ष्मी सर्व सक्षीग झाली ॥
 मुगकमल तयेचें ग्लान अत्यंत देखे । गृहणवुनि कमलाचा गंधु बाधव्य राखे ॥ १ ॥
 सहज तिनमणी हा अस्त होताच, एकी । प्रियतमविरहानें क्रदती चक्रवाकी ॥
 विधिविहितनियोगें वादणी आनराली । गृह्णुनि चरम सध्या काय आरत्त
 झाली ॥ २ ॥

तदुपरि उगरे हा चंद्रमा पौर्णिमेचा । अनभिलपित अर्थी होय ये उत्तमेचा ॥
 द्विजपति तिसरेना सर्गथा स्वीय दीक्षा । कर पसरून माग वक्त्रलावण्यभीक्षा ॥ ३ ॥
 हिमकरकर जैसे कातिपूर मनेती । हळुच तप्ततमे ते चंद्रकांत द्रवेती ॥
 क्षुधिततरचकोरा पारणें धोर जाल । मुकुण्ठितकुमुदाला जमसाफल्य आलं ॥ ४ ॥
 विलसित अग्र दे भीमकीला न सोसे । अविरत मग टाकी नि सहागी उखासे ॥
 क्षगभरि सप्रियेचा हात घेऊन हातीं । समल्लिख गृह्णु केरी गोलता नेत्रपातीं ॥ ५ ॥
 अमृतमयशरीरी शोभती लोभ सारे । तत्पि कुमुदबधू, वतसी तू फसा रे ॥
 सहज विमल तू ता बाल रत्नाकराच । अमुनि धरिसि कैस नाम दोषाकराच ॥ ६ ॥
 असेस चंद्रा गुह्यारगामी । प्राणास झालेंच उदार गा मी ॥

या पातकें होउन राखलक्ष्मी । गमाविली त्वां द्विजराजलक्ष्मी ॥ ७ ॥
 जित्रलग सखये तू होसि सर्वा अपेक्षा । तत्पि करिसि कैशी आज्ञा माझी उपेक्षा ॥
 कळत कळत ता ही हातिर्य सोडिजेत । नियतच तरि काळे या मल
 बोढिजेत ॥ ८ ॥

तुहिनकर नव्हे ह बीज चिंतालतेच । विसरित अथवा ह पुष्प उद्वेगतेचें ॥
 अभिनव मदनाचें उग्र किवा उभारे । युगतिजन जयाच्या दर्शनें मात्र भारे ॥ ९ ॥
 नभ धवलित नेल विश्व आनदवीलें । परि प्रह्वयिजाचें चित्त उमाग्रीलें ॥
 क्षगभरि मन जाई याकडे पाहवना । प्रत्यक्षहनकल्प स्पर्श हा साहवेना ॥ १० ॥
 मज निज नलग, हें वैरिणा दोन झाली । तगमग सुग्रीसे, राति मध्यास आली ॥
 क्षगभरि सपनींही कृष्ण दृष्टी पडेना । नयनसलिलयोग चित्रिंचा सापडेना ॥ ११ ॥

अवसर समजेना मागिका पार बोले । शुक्राचनप्रियामे चित्त अत्यंत गोले ॥
अशुनिदि न वचे हा चंद्र अस्ताचरसी । यदुपतिप्रिदाची त्रैसरीन्ही
कळाशी ॥ १२ ॥

— रुक्मिणीहरण, सर्ग तिसरा, श्लोक ९९-११०

विट्टलकवि

१

आत्मनिवेदन

फमलनयन फान्हा जो उभा कुञ्जशाई । मुरलिमधुरनादें जो बळी लक्ष गाई ॥
शातहिमरुचि लोपे गोपिकामध्यभागीं । हृदयि धरि मना तू दुग्ध जो
रासरगी ॥ १ ॥

हरित घसन कासैं कोटिविद्युत्प्रसारे । नटवरवपु भासे रासरगीं उभासे ॥
गवळणि गुग वाचें बर्गिनी माधवाचे । हरित मन जनाचें मालिनीमाजि साचे ॥ २ ॥

- फणीं रत्नमणी मृगाक तरणी तेजोप मोटे गणी ।
केयूरें रमणीय कौस्तुभमणी कासे क्षणस्मिन्निणी ॥
सौत्रर्णाभरणीं मनोहर मणी जो क्षोभला भूषणीं ।
तो खेळे तरुणीं सर्वें शिशुमणीं गोपाळ चूडामणी ॥ ३ ॥
माया पिच्छ जमीं विचित्र मुगुटीं रत्नें महा गोमटीं ।
कामे पीत घटी मणी मंगमटी मूर्ति-स्वये धाकुटी ॥
वर्षीं वीष्टपुटीं सुरेख मुगुटीं खेळें कलिंदीतटीं ।
भक्तीवें प्रगटी, अव्यक्त निगटी, स्वस्थान दे शेवटीं ॥ ४ ॥
कासे सोनसळा दिसे झळफळा रगीत माळा गळा
माळीं पीत टिळा नवीन त्रिपुळा माळा गळा पुष्पळा ॥
कार्ना पद्मकला प्रफुल्ल सफळा गर्बे मुगधा गळा ।
खेळे पद्मदलायताक्ष सफळा वेष्टीत कामाकुळा ॥ ५ ॥

सध्यारागपरागचर्चितवपू आरूढ जो उदिरिं ।
 भालीं चंद्र विशाल वर्ण धवला चंद्रार्क नेत्रोदरी ॥
 चक्राभोजगदानुशादि धरिले हे आयुधे चौकरीं ।
 ध्याता नाभलगाविचा गणपती निर्विघ्न भक्ता करी ॥ ६ ॥
 पाशकामुकशराकुशासनीं । जे धरी दुरित घोरशासना ॥
 ते भजोनि शिखिवाहन शारदा । वेदशास्त्रजननी विशारदा ॥ ७ ॥
 सद्गुरुसि शरणागत जावें । तो म्हणेल तितकें समजावें ॥
 तेंचि बीज हृदयात जपावें । साधक मग तयात ल्पारें ॥ ८ ॥
 जो गोवर्धनपर्वतातळवरीं घेष्टीत गोपावळी ।
 ज्याच तेंगुरवें हलाहल निवे, दुष्टासि जो निर्मळी ॥
 ज्यातें नल्लययोपिता मधुमनीं आलिंगित्वा चुपती ।
 तो कन्याण करींद्र विठ्ठल म्हणे हो श्रोतया श्रीपती ॥ ९ ॥
 म्या पूर्वाजें साधिले न तुमचे शास्त्रार्थ ना पाहिले ।
 श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालकार ना देखिले ॥
 छंदोप्रथ निरोक्षिले न, यमकं चित्र विचित्रें तुकें ।
 दोषा सर्व क्षमा करा चतुर हो । या धैर्य मातें निकं ॥ १० ॥
 गर्वें ना फुगणें, न निंद्य करणें, निष्ठूर ना शेलणें ।
 युक्तायुक्त, उर्गे, मनी न धरणें, कांथे न सभापणें ॥
 पत्रा आदकणें, उगचि असणें, जाणोनि मूक्तेपणें ।
 दोषातं चुरणें, राय न करणें, हीं साधुचीं लक्षणें ॥ ११ ॥
 छाननिघटनाटकरसालकारकाव्यक्रिया ।
 जो जाणे गुह्यदेवतावर कृपा सारस्वतप्रक्रिया ॥
 त्याच शुद्ध कविच मान्य चतुरामध्ये सभामंडळीं ।
 वर्गीं विठ्ठलगम तो कवि जगद्वय स्वय भूतळीं ॥ १२ ॥
 वाग्देवी ! उदरानिमित्त सत्तरा म्या पाहिल्या सुदरा ।
 पै नोहे जठराग्निशाति त्रिधुरा आग कल्ले पाहरा ॥
 गमाधा बधिरापुढें श्रम पुरा तू पावलीसी गिरा ।
 हा माते ! अपराध तो कविवरा खय क्षमाया करा ॥ १३ ॥

माझी स्फूर्ति सरस्वती ! मज गृहणे बाळा कवी विट्ठला ! ।

मदत्ता ! श्रमलासि, ऐक सखया ! सागेन जें मी तुला ॥

झाला ताप शमेल या हरिकथापीयूषपानें तुझा ।

भक्ताचे पुरवी मनोरथ हरी, सदेह नाहीं दुजा ॥ १४ ॥

श्रीसी गुप्त हरी सुधाब्धिजडरीं गेलासि मेरुदरीं ।

धाके शीत हरी हिमालयतिरी चंद्रप्रभा, अमरीं ॥

झाला धीरसरित्पनी शिः तरी दिग्वासलीलाधरी ।

दाते यापरि वैपरी स्तुति करी भूभार पृथ्वीतरी ॥ १५ ॥

जिव्हे ! तू नटवी, तुझे अनुभवीं श्रीमत सन्मानवी ।

होती लुब्ध परतु एकदि तुला कोणीच ना गौरवी ॥

सत्कीर्तीं बरवी जगात उरवी, व्युत्पन्नता बोलवी, ।

सत्संगे नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी ॥ १६ ॥

निवे ताप देहीं असे सौख्य नाहीं । विचारुनि पाही करी हीत काहीं ॥

अदत्ता परीक्षित्य जात्रो मृगाक्षी । भजे राजनाक्षी प्रभू सर्वसाक्षी ॥ १७ ॥

व्यर्थ का श्रमसि साधना मना । सोडि हे विषयभोगकामना ॥

द्रव्यलोलुप धरी जसा घना । तू करी हरिपदाब्जसाधना ॥ १८ ॥

यातें कल्पलते मुरारिपुरिचे आळें उरें बाधिलें ।

साक्षेपे मुरपेनुच्या पयरसे म्या सर्वदा सिंचिलें ॥

ते बह्नी रुचीं फुलें प्रसवली झाली निराशा मना ।

हे बाळा पुरवील कोण कविची श्री पांडुरगाविना ॥ १९ ॥

—विद्वज्जीवन, उद्भास पहिला, श्लोक १-१९

२

हयें सती हरिस लुब्धलि माळ घाली

देशपरत्वे प्राकृतलेणें । भूयणि रत्ने द्योतत तेणे ॥

केवळ पद्मा भूमुजवाला । शोभित करीं चपकमाळा ॥ १ ॥

अगुलीस नगरस्तमुद्रिका । शोभनी नृपसुता वितद्रिका ॥
 भूषणें चरणिचीं कलस्वरें । गर्जनी मणियुतें घनस्वरें ॥ २ ॥
 जावूनदलेणी त्याली हरिणाक्षी । व्यजस्तन दोन्ही भिंघाघरसाक्षी ॥
 शोभे मदनाची माता नृपमाला । हागजलि कठीं मध्ये मणिमाला ॥ ३ ॥
 मुद राखडी प्रभुत मडित वेणी । उभि राहिली जडित लेउनी लेणी ॥
 कसकणादिरदाना विहरीणी । नृपनदिनी मधुर मजुळ बाणी ॥ ४ ॥

अनग जाळिला भवें मग स्वभूमि वैभवं ।

सुतप्रदान शाभवं दिलें तया मनोभवं ॥

शरासनीं स्वसमर्वें धुरप्र योजिले जवें ।

प्रपचचामरा जवें विजीति दूत लाघवें ॥ ५ ॥

मिह्रीमांग लागला झूठपाणी । वृदासामें व्यापिला चक्रपाणी ॥

रघें देहीं लायला वज्रपाणी । ऐसा योद्धा पुष्पकोदण्डपाणी ॥ ६ ॥

स्मग्दारे भिनले परिमा रधी । गज तुरगम यापरि सारधी ॥

मदनमूर्च्छित ते जगतीतळीं । अज परात्परतेज गती तळीं ॥ ७ ॥

तुरे शर भेरी नफेच्या तुसारे । बळें गर्जती वाजवीती तुतारे ॥

दिशाचक्र धूमाधकारें दिसेना । भ्रमें भ्रात निभ्रात चैया दिसेना ॥ ८ ॥

इदिग मुनवरी नव गौरी । तो पुराण पुरुषोत्तम गौरी ॥

देखिला प्रवृत्तिने परमात्मा । जो परावरजर्गी जगदात्मा ॥ ९ ॥

निश्वावली विजुसमनुति हेममती । उद्धोधली उद्धुधवप्रतिमा वसंती ॥

अग्ने निक्की असि निरिक्षिलि नारि आली । हों सती हरिम लुब्धलि माळ
 घाली ॥ १० ॥

—रुक्मिणीस्वयवर, सर्ग चवथा, श्लोक २७—३६

३

कूट श्लोक

कोणे एक वनी विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।

पानीं जेवण जेविता, अति बळे पात्रेचि तो मक्षिला ॥

त्याची जे वनिता वनात फिरता सूर्यास प्रार्थी सदा ।
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा पण्मासिचा वापदा ॥

४

पाळणा

जो जो जो जो रे ! कुळभुपणा । दशरथनदना ! ॥

निद्रा करि बाळा ! मनमोहना ! । रामा ! शत्रुमणा ! ॥ ध्व ॥

पाळणा लावविला, अयोध्येसी । दशरथाचे वर्गी ।

पुन जन्मला, हृषिकेशी । कौशल्येचे कुशी ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ १ ॥

रत्नजडित पालक । झळके अमोलिक ।

घरती पट्टडले कुळदीपक । त्रिभुवननायक ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ २ ॥

हालवी कौसल्या सुदरी । धरुन शानदोरी ।

पुण्पे वर्षती सुरवरी । गर्जति जयजयकारी ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ३ ॥

विश्वव्यापका ! खुराया ! । निद्रा करि बा ! सपत्न्या ! ।

तुजवर कुरवडी करनीया । साडिन आपुली काया ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ४ ॥

येडनि वसिष्ठ सावर । सागे जन्मातर ।

राम परब्रह्म साचार । सातवा अवतार ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ५ ॥

याग शत्रुनिया अवधारा । मारुनि निशाचरा ।

जाशी सीतेच्या सेंवरा । उद्धरि गौतमदारा ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ६ ॥

पणिल जानकी मुरुपा । भगुनिया शिवचापा ।

रावण लजित महाकोपा । नव्हे पण हा सोपा ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ७ ॥

सिधुजलडोही अवलीळा । नामे तरती शिळा ।

त्यावर उतरोनी दयाळा । नेसी दानरमेळा ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ८ ॥

समूळ मर्दूनी रावण । स्थापिल विभीषण ।

देव हे सोडवील सपूर्ण । आनंदेल त्रिभुवन ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ ९ ॥

ऐसी चरित्रे अपार । करील मनोहर ।

इतुके ऐकूनी उत्तर । हासले खुवीर ॥ बाळा जो जो रे ! ॥ १० ॥

राम भावाचा भुकेला । मक्ताधीन जाहला ।
दास विट्टलें ऐकिला । पाळणा गाईला ॥ पाळा जो जो रे ॥ ११ ॥

उद्धवचिद्वन

ध्रुवाख्यान

रुक्मिणी उत्तानपाद राजा । रूपवती तयास दोन भाजा ॥
कनिष्ठेसी अत्यंत प्रीति माया । पट्टयणी नागडे तया राया ॥ १ ॥
वारिष्ठेसी जाहला एक पुत्र । भक्तराज वैकुण्ठपाळमित्र ॥
सुकुमार आकर्णपद्मनेत्र । ठाणमाण रेखिलें जैवि चित्र ॥ २ ॥
पाच वर्षे लोणली ध्रुवाभागी । पिता ठाउक तो नाहि तयालागीं ॥
पुसे मातेसी भक्तराज योगी । तात काठें तो साग मज येगीं ॥ ३ ॥
गृहे माय तान्ह्या तोचि तूझा । धराधीश बोलती ज्यास राजा ॥
येह गेले पाहीन पिता माझा । नको जाऊ माराल राजभाजा ॥ ४ ॥
पूयपुण्यें सुनि उग्रवला । मुलासग तो राजगृहा गेला ॥
राजदृष्टीसन्मुख उभा ठेला । पिता पाहे तो मोह झळवला ॥ ५ ॥
अनिवार मोहासि पूर आला । उचलोनि माडियें बैसवीला ॥
नाळशब्दें खेळवी तनूजाला । न सारेचि राणीस कोप आला ॥ ६ ॥
उचवळे क्रोधानि शिरा टाकी । गृहे कोण बैसला राजभरती ॥
राज कैसा खेळवी कवतूकी । ध्रुव राजा होईल निश्चय कीं ॥ ७ ॥
धरोनीया सापल भाग चिर्ती । पदीं लगेनी पाडियेला क्षीर्ती ॥
रडत गेला माउली जेथ होती । न खडेचि तें नेन अभ्रुपतीं ॥ ८ ॥
गृहे माय तान्ह्या काय झालें । कोण पापीयें तूज गाजियेलें ॥
मला राये माडियें बैसवीलें । राजभाजेनें पदीं लोणियेलें ॥ ९ ॥
तुझावीता माउली काय गेले । स्वामि जैसे माडीस बैसवीलें ॥
नाहिं पूर्वी देवासपूजि येलें । रमारगें स्थापिता काय चालें ॥ १० ॥

ध्रुव बोले तो देव कता आहे । वसे कोठे तो साग लपलाहे ॥
 तया मागा अभिनाश एक ठाय । पद मागा नृटवी दुर्जी माय ॥ ११ ॥
 अरे नाळा वल्कलजगाधारी । भस्म अगीं लाविती दिगवरीं ॥
 सर्व भोगीं ऊदाम ब्रम्हचारी । निरजगीं धुडिती निराहारी ॥ १२ ॥
 अधोमूग पचाग्नि धूम्रपाणी । ऊर्ध्वबाहू आकाशि महामूनी ॥
 शीत उष्ण पर्जं य ताप तीर्ह्रीं । जया अगीं सोशिती महामूनी ॥ १३ ॥
 तुझी बुद्धी चा काय दय सान । तुज काय होईल दरशन ॥
 ध्रुव बोले साडीन निज प्राण । न भेटे तो देणार दरशन ॥ १४ ॥
 उभा होता तैसाचि जाय वेगीं । रडत पाटीं लागली माय मार्गी ॥
 पुन गेली रायासि दूत सागे । राय झाला घाबरा माहसगे ॥ १५ ॥
 सर्वसौख्याचें मूल बाळ माझ । ध्रुव गला घेणार राज्य ओझ ॥
 त्यजिल प्राण काननीं लोकलजे । नेणा काय मारिलें दुष्टमाजे ॥ १६ ॥
 लपलाहें लागला धुवापानीं । म्हणे बाळा आईक एक गोष्टी ॥
 बुद्धावीतो तुज धरनि हनून्दी । तुजवीण टांला प्राण कडीं ॥ १७ ॥
 ध्रुवबाळ चाल्ला हृदिनेशीं । बालक तू भूषण आम्हा दाशी ॥
 नाहिं दूजे आमुचे सुवशासी । तुजवीण होऊ गा परदेशी ॥ १८ ॥
 नको जाऊ, देईन एक गाव । ध्रुव बोले देईल देवराव ।
 पाच गाव दीधले फीर मागे । ध्रुव बोले देइजे रमारगे ॥ १९ ॥
 नको जाऊ देईन एक देश । ध्रुव बोले देईल जगदीश ॥
 फीर माग देईन एक प्रात । ध्रुव बोले देईल रमाकात ॥ २० ॥
 अर्धराज्य दीधले फीर त्वरित । ध्रुव बोले देईल जगनाथ ॥
 सर्व राज्य दीधले आन तूझी । ध्रुव बोले देवाग लाज माझी ॥ २१ ॥
 सहज गेलाचा राग धरियेला । सहज हास्याचा निमुर कसा केला ॥
 पुनविरहाची गमे मला खती । नमस्कारें अपराधक्षमा होती ॥ २२ ॥
 प्रेममयादेवि ना सिमा नेणें । नाळशब्द आशब्द काय जाणें ॥
 म्हणे उद्धवचिद्धन दयावत । शात दात आनद कृपावत ॥ २३ ॥
 ध्रुवा केसा साडिला मोह आजी । तोंड काळें जाहलें जगामाजीं ॥
 ध्रुव बोले तयासि तात देवा । आता येता मी लोम असा द्यावा ॥ २४ ॥

हरीभक्तीचा डोल कसा पारों । अनूतापे कोदल्या दिशा दाही ॥
 गृणे धाव पाव गा मायरापा । कृपावता अनत शानरूपा ॥ २५ ॥
 निरजनीं जाठनी उभा राहे । नामघोषे तें मूख गर्जताहे ॥
 दुरूनीया काननीं मुता पाहे । तयालार्गी वैवल्य दीसताहे ॥ २६ ॥
 जगळ येऊनी पुसे जालकासी । वय सान तू कोण वनवासी ॥
 पूर्ववृत्तात सागे नारदासी । कृपायोगें तोपला देवशायी ॥ २७ ॥
 गुरुमन्त्राचोनि देव बैचा । थमें बोले सर्वही वेदवाचा ॥
 इस्त अभय ठेवोनि शिरीं साचा । मत्र साग तें द्वादशाक्षराचा ॥ २८ ॥
 ध्रुवा कानीं सागोनि मुनी गेला । जपताचि तो हृदयि प्रकाशला ॥
 लोकलीला वैकुण्ठाळ आला । तया दृष्टीसन्मुख उभा ठेला ॥ २९ ॥
 सर्व तेजाची एकमूस झाली । दिव्य कातीची दीप्ति प्रकाशली ॥
 चतुर्भूज सायुध घननीली । दिव्यमूर्ती त्या ध्रुवें देखियेली ॥ ३० ॥
 नमस्कारे पूजिला हृदिनेशी ॥ गृणे देव तू माग इच्छितासी ॥
 मनोवेगाचा वास तुझें पायीं । गर्भरासे कणलें वदे कायीं ॥ ३१ ॥
 धराधीश कीं स्वर्गभोगरासी । करु इद्र कीं साग आपणासी ॥
 तुझे भक्तीचा डोल कसा देई । पद दीजे नुठवीं दुजी आई ॥ ३२ ॥
 देवयानीं बाहोनि ध्रुव नेला । अदळसुपदीं नेवोनि बैसवीला ॥
 ध्रुवाख्यान ऐकती गाति वाचे । ध्रुवलोकीं अक्षयी वास त्याचें ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मानंद आनंद थोर झाला । अदळपदीं तो ध्रुव बैसवीला ॥
 बालशक्तीची बहुत धन्य झाली । शिरीं सुरवरीं सुमनवृष्टि केली ॥ ३४ ॥
 चंद्रसूर्यादि ग्रहगण तारा । मुनी सर्व घालिती ज्यास फेरा ॥
 औदार्यचि क्षीराब्धिशयनाचे । उद्धवचिद्वन गूण गाय त्याचे ॥ ३५ ॥

* * *

वैकुण्ठाहुनि तो गरुड हरिनें तात्काळ पालाणिला ।
 जेथें उग्रतपें धरुनि महिला त्या पर्वतीं स्थापिला ॥
 शक्ता दुर्लभ उच्च थोर पद जें तेथें ध्रुव स्थापिला ।
 मेरुचे शिखरीं अनतकविनें लक्ष्मोनिया वदिला ॥

* * *

सळाळुनि जलौघ तो करित मोंवरे चालला ।
 तयात फिरती तरी करिति अप्सराच्या कला ॥ ९ ॥
 हिमाद्रिभव चालता पवन पत्रपुष्पें जळीं ।
 समर्पण त्रिवेगिच्या करि गृह्णोनि झाला बळी ॥
 तगानिकट भूरुह श्रमहर स्वयें वाकले ।
 जनासि सुख द्यावया सुजन सगतीच्या फळें ॥ १० ॥
 उभय बाजुनें चित्र तरुची दाट लागली छाया ।
 पापस्थाला सुखकर मोठी श्रमहर मार्गो जाया ॥ ११ ॥
 जडु कवट सुरदास नारळी वेळि पोपळी आवे ।
 फागस पेर आणि लिंपतरुच्या भरले तीर कदवे ॥ १२ ॥
 सरल कुन्ज वनवृक्ष सातवण प्लव दाडिमी चाफा ।
 शाल ताल किति तमाल उग्र घालविती जन-तापा ॥ १३ ॥
 मदारामल बडुल विल्वकुट अशोक चदन जाती ।
 नृत्ति त्रैसलें पक्षि सर्वदा भागिरधीशुण गाती ॥ १४ ॥

नरहरि

गगारुनमाला

पाणी सुनिर्मल जितें अतिरम्य भासे । मोठे लहान फिरती अगणीत मासे ॥
 तैसेच कच्छप असख्य जळात काहीं । तीरीं बहूत रमती तप ध्यावयाही ॥ १ ॥
 भौरे अनंत फिरताति अगाध पाणी । तेथील नरु समुदाय न अत जाणी ॥
 लाटाबरा भिडति येउनि उच लाटा । तीरस लागति न होय जळात साठा ॥ २ ॥
 एकापुढें एक सहस्र नावा । धावोनि जाताति नसे विषावा ॥
 तरुन वेगें वर रालिं होनी । होड्या मिती त्यातुनि पार जाती ॥ ३ ॥
 भागीरथी शब्द फरोत वेगे । येऊन सारी यमुनेसि भागें ॥
 येता तिचा ओघ मिळानि दोघी । प्रेमें पुढें चालति पूर्व भागी ॥ ४ ॥
 भागीरथीचें अति शुभ्र वारी । काळी दिसे सूर्यसुताहि भारी ॥
 दोघीमधें जे जल लाल आहे । सरस्वती ती प्रसदोनि वाहे ॥ ५ ॥
 आकाशापरि तोय त्यात दगसे फेनौघ ते चालती ।
 उणें अग्नि तशा सशब्द लहरी विगुहता हालती ।
 नावा त्यात विमानपक्षि तळिची मोती जसा तारका ।
 रामा त्रिष्णुपदासि याचि धरि तू चित्तीं सदा तारका ॥ ६ ॥
 नरामर शतावधी पुलिनि बैमुनी ते किनी ।
 मुधारससमान त्या अनि अनृत तोया पिती ॥
 मुकात पुलिनात ते पसरले दुहां राजुला ।
 गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथे मुला ॥ ७ ॥
 मृदू सुगन्ध वाटुन लग्नलक्ष्मीत शोभे वरा ।
 हिरे चुरनि घोपिले गहणुनि स्वच्छ तेजा धरा ॥
 मुलें भरित मत्स्य ते वरिरी उड्या मारिती ।
 मुरा कळपिती न ती वरि जळीं आम्हा जी रती ॥ ८ ॥
 मदाघ गज आवुनी करिनि शीं कराग्रें वरी ।
 करेणुसह चालता दिशति पळजचे परी ॥

एळाळुनि जलैय तो करित मोवरे चालला ।
 तयात फिरती तरी करित अप्सराच्या कला ॥ ९ ॥
 हिमाद्रिभय चालता पवन पनपुष्पें बळीं ।
 समर्पण त्रिवेणिच्या करि गृहणानि ह्याला ऋळीं ॥
 तगानिकर भूरुह श्रमहर स्वयें वाकले ।
 जनासि सुख दावया मुजन सगतीच्या फळें ॥ १० ॥
 उभय शत्रुनें चित्र तरुची दाट लागली छाया ।
 पायस्थाला सुखकर मोठी श्रमहर मार्गो जाया ॥ ११ ॥
 जनु कवड सुरदास नागळी फळि पोफळी आवे ।
 पगस पेर आणि लिंपतरुच्या भरले तीर कदवे ॥ १२ ॥
 सरल कुन्ज वनवृक्ष सातवग प्लभ दाढिमी चापा ।
 झाल ताल किति तमाल उजर घालनिती जन-ताया ॥ १३ ॥
 मन्नागमल मकुल विल्वकुल अशोक चंदन जाती ।
 वृक्षि त्रैसलें पक्षि सर्वदा भागिरथीगुण गाती ॥ १४ ॥

—श्लोक १३५-१४८

देवीदास (देवदास)

१

व्यवदेशस्तोत्र

ओं नमोजी हेरजा । सकळाणि तू प्रारम्भा । आम्हणुनि तुझी स्वरूपशोभा ।
 वदन भारी करीतसें ॥ १ ॥ नमन माझे हसचाहिनी । वाग्यरदे मिलासिनी । ग्रथ
 वदावया निरूपणी । मावार्थगणना जगामाजी ॥ २ ॥ नमन माझ गुरुग्या ।
 प्रतासरूपा तू म्यामिया । स्मृति दावी ग्रथ वदावया । नेणें आतया मुग्न वाटे
 ॥ ३ ॥ नमन माझे सतसज्जना । आणि यागिया मुनिन्ना । सकळ भोतया

सज्जना । नमन मादें साधार्गी ॥ ४ ॥ ग्रथ ऐका प्रार्थनादातक । महादोपासी
 दाहर । तोपृनिया वैकुण्ठनायक । मनोरथ पूर्ण करील ॥ ५ ॥ जयजयाजी व्यक्त
 रमणा ॥ दयासागर परिपूर्णा । परज्योति प्रसादगहना । करितो प्रार्थना श्रवण कीजे
 ॥ ६ ॥ जननीपरी त्वा पाळिलें । पितयापरी त्वा साभाळिलें । सकळ सकृपासुनि
 रक्षिलें । पूर्ण दिधलें प्रेमसुर ॥ ७ ॥ हें अलोलिक जरी मानावें । तरी जग
 हें सृजिलें आधारें । जनकजननीपण स्वभाव । सहज आलें अगासी ॥ ८ ॥
 दीननाथा प्रेमासाठी । भक्त रजिरे संकटी । प्रेम दिधलें अपूव गोष्टी । भजनासाठी
 भक्ताच्या ॥ ९ ॥ आता परिगावी शिक्षापना । कृपालुग लक्ष्मीरमणा । मज
 घालोनि गर्भाधाना । अलोलिक रचना टाप्पविली ॥ १० ॥ तुज न जाणता
 झाला कप्री । आता हट तुझे पायी घातली मिठी । कृपालुग जगजेठी । अपराध
 पोर्ण घाई माझे ॥ ११ ॥ माझिग अपगधाच्या गशी । भेदोनि गल्या गगनासि ।
 दयावता हृषीकेशी । आपल्या ब्रीदासी सत्य करी ॥ १२ ॥ पुत्राचे सहस्र
 अपराध । माता काय मानी त्याचा स्वेद । तेवी नू कृपाळू गोविंद । माय बाप
 मजलागी ॥ १३ ॥ उद्दामाजी काळेंगोरें । काय निवडाव निवडणारें ।
 कुचलियाचीं वृक्षफळें । मधुर कोटोनि असतील ॥ १४ ॥ अरटीलागी
 मुदुता । कोटोनि असेल कृपावता । पापागासी गुलमलता । केशियापरी पुटतील
 ॥ १५ ॥ आपाट मस्तकावरी अयायी । परी तुझे पदरीं पडिला पाहीं । आता
 रक्षण नाना उपारी । करणें तुज उचित ॥ १६ ॥ समर्थांचे घरींचे श्रान । त्यास
 सवही देती मान । तैसा तुझा गृणवितो दीन । हा अपमान कवणाचा ॥ १७ ॥
 लक्ष्मी तुझे पायातळीं । आर्गही भिक्षेसी घालोनि शोळी । येणें तुझी ब्रीदावळी ।
 कैशी राही गोविंदा ॥ १८ ॥ कुवेर तुझा भाडारी । आम्हा फिरविसी दारोदारीं
 यात पुरुषार्थ सुरारी । काय तुजला प आला ॥ १९ ॥ द्रौपदीसी वस्त्रे अनता ।
 देत होतासी भाग्यवता । आम्हालागीं कृपणता । कोटोनि आणिली गोविंदा
 ॥ २० ॥ मानेची करुनि द्रौपदीसती । अन्न पुरविली मध्यरात्रीं । ऋषीश्वराच्या
 त्रैलया पत्नी । तूत केल्या क्षगमान ॥ २१ ॥ अज्ञासाठी दाही दिशा । आम्हा
 फिरविशी जगदीशा । कृपालुग परमपुरुषा । कवणा कैशी तुज न ये ॥ २२ ॥

२

भामेचा शृंगार

शरत्कालिच चादण । वाट पाहे भामा जाण । सर्वहि शृंगार करून । वसे
सुनरा ॥ १ ॥ मुक्ताफळ घातले नाकीं । हस्ती कवणें वोप देती । पदक डोलता
ढाळ देती । करी शृंगार ॥ २ ॥ माया सिसफुल वटनाचे । त हो निशाण
मदनाचे । मुदराएडि लेणें वेणीचें । करी शृंगार ॥ ३ ॥ दोहीं कानीचीं तान
बडें । गोरे रूप दिसे गोडें । जुगळ्या सुबुकभाळ्याच्या जोडें । लेणें कान्ताचे ॥ ४ ॥
कपाळि शोभतसे रिजराग । सखळा शृंगाराचा नयरा । जेवि का दृष्टी दिसे
तारा । तेज तेरीं ॥ ५ ॥ कटीं शोभे मोहनमाल । हस पुतळ्या तेज फलोळ ।
नाचून लेणें सुढाळ । करी शृंगार ॥ ६ ॥ दोहीं करी जव्वित काणें । गोरीं
शोभा अपुर्व जाणें । अगुळि दशागुळाचें लेण । लेत मुदरा ॥ ७ ॥ कटीं
ल्यालीसे कमंडोरा । उरता नयनान्ता फरा । जव्वित जडलेम सोनारा । केन्नी
कुमारी ॥ ८ ॥ बाकी रुते गुजनीया जाण । अनन्य पोन्शारे सपूर्ण । तोरड
करी सग गजन । ऐक माजणी ॥ ९ ॥ ऐमा सर्वही शृंगार । त्रपणीं अयलेकुनि
सुनरा । जवळीं ना देखुनी यादरेद्र । होए घायरी ॥ १० ॥ उकला उकला
माझी वेणी । मज हे भासतसे सर्पिणी । क देवैन चक्रपाणी । करू मी
काय ॥ ११ ॥ अगीं न लया वो चव्वन । व्यापुळ होतसे माझा प्राण । तथा
सारगधराचुन । करू मी काय ॥ १२ ॥ आना होती रात्र मध्यात्री । वाटे
दिवसान्ता हा तरणी । मज पोळवी उण्या किरणी । करू मी काय ॥ १३ ॥
वेव्हा देरैन देव मुगरी । अग्र लागला त्याविण शरिरी । फिरहें दागलि
मुदरी । नापडे काहीं ॥ १४ ॥ ग्दणे म्या धरिली तुझी काम । तरि का नागसि
उगास । झडकरि पुरवी माझी आस । पाव रुसीनेशी ॥ १५ ॥ करुणोत्तरे
राहे सुनरी । ऐकुनि प्रगल्हा श्रीहरी । मचरीं देखुनिया मुगरी । येरा सद्रद
॥ १६ ॥ भामेच्या चितीचा आन । पाना देवगम सद्रद । ऐमा लागवी हा
मुकुद । तारी भक्ताला ॥ १७ ॥

मजविण त्या युगसम घट्टा ।

आठवें प्रेम जयाचें ॥ उद्धवा ॥ २ ॥

पतिमुतादि गृहधन, त्यजिलें, मजवरती धरुनी ममता ।

मानिलें तुच्छ अपवर्गा, मजसंगें निश्चल रमता ।

महत्तचित्त त्या गोपी, नेत्रातरिं लाउनि समता ।

तिळतुल्य नाहिं मनि उगल्या ।

दृढ निश्चय धरुनी तगल्या ।

बहुधा त्या नसतिल जगल्या ।

भगले मनोरथ ज्याचे ॥ उद्धवा ॥ ३ ॥

हरि आहे सुखरूप मृगुनी, भेटताचि त्या सागावें ।

साग कीं समस्ता पुशिलें, प्रत्युत्तर त्या मागावें ।

करुनिया ज्ञान त्यात, साग कीं शोक त्यजावे ।

हैं कार्य नव्हे तुजजोग ।

मजसाठीं जावें वेग ।

हैं मध्वगुनीश्वर सागे ।

त्या न पवे ज्ञान जयाचें ॥ उद्धवा ॥ ४ ॥

२

भूपाळी

उठोनिया प्रात काळीं विनवी कौसल्यामाता ।

मगल भारतीसमयो जाला जाग्रत होई रघुनाथा ॥ ध्रु ॥

आले नित्य होम देउनि सद्गुरु वसिष्ठ ।

व्यास वाल्मिक निश्चामित्र ज्ञानी वरिष्ठ ॥

आले सनकादिक योगी तुझिये भेटी ।

त्यासी हितगुज जेलावें त्वा जगनेदी ॥ १ ॥

काहुनि प्रावरण दावीं तुझिया मुखचद्रा ।

स्वरूपी सायध झाला त्याला कची मग निद्रा ॥

सुगंधशीतल येतो तुळशीचा वारा ।
 तुझा प्रताप देखुनि दिनकर गगनीं लोपल्या तारा ॥ २ ॥
 सुमनसेज होती त्याची सार्यकता केली ।
 पक्षी करिती कडोळ छाया दीपाची गेली ॥
 द्वारी बंदीजन मागध करिती गर्जना ।
 वर्गिति वंशावळी तुझी सुंदर रघुनंदना ॥ ३ ॥
 अनंत चाचें वाजतीं त्यांचा होतो जपघोष ।
 रामा तुझिये स्मरणें सूर्यही जाती भवदोष ॥
 शरयू भागीरथी यमुना जळ आल्या घेउनी ।
 वदन प्रशालुनी त्यां गौरवीं तांबूल देऊनी ॥ ४ ॥
 कल्हरी मळिवट रेखुनि पाहीं निर्मळ आस्ता ।
 रघुकुलटिळक मध्वनाया विजयी होई फारसा ॥
 श्रद्धाभक्ति प्रातःकार्त्त स्मरती जे भावें ।
 भवसिंधूचें पैलतीरीं धांवती स्वभावें ॥ ५ ॥

श्रीधर

[इ. स. १६७८-१७२८]

१

कृष्णप्रयाणाचे वेळचा हाहाःकार

गोपींच्या शोकास नाही पार । जैसा वनासी निघतां रघुवीर । पाठीं लागलें
 अयोध्यानगर । तैसेंच येथें जाहलें ॥ १ ॥ जीवनाविण मत्स्य जैसे । गोकुळींचे
 लोक तळमळती तैसे । यशोदेसी मूच्छीं येतसे । धांवतसे रथापाठीं ॥ २ ॥
 माझिया विसांविद्या जगजीवना । मुख पाहूं दे जगमोहना । आला मज प्रेमाचा
 पान्हा । पाजूं कोणा सांग पां ॥ ३ ॥ माझे सांवळे कान्हाई । उभी गे राजसे

कृष्णाबाई । तुजवेगळ्या दिशा दाही । ओस मज वाटती ॥ ४ ॥ कृष्णा मज
 परी झाली कैशी । तान्हें बाळ टाकूनि परदेशीं । माता जाय सहगमनाशी । गति
 तैसी मज झाली ॥ ५ ॥ कीं काटेवनांत आंधळे जातां । सांगाती टाकून जाती
 अवचितां । तैसे मज केलें कृष्णनाथा । पुन्हा मागुता न भेटसी ॥ ६ ॥ ऐका
 पद्मपुराणींचे संमत । राधा तेथें आली धावत । रयापुढें येऊनि त्वरित । ध्यान
 हरीचे विलोकिलें ॥ ७ ॥ हरिस्वरूपीं लावूनि नेत्र । हृदयीं सांठविला यादवेंद्र
 मग कृष्णचरणी ठेविलें शिर । झालें थोर नवल पै ॥ ८ ॥ जेसं उदकीं मिळें
 लवण । तैसी राधा गेली अहदय होऊन । हरिरूपीं झाली लीन । दुसरेंपण
 हरपलें ॥ ९ ॥ थोर जाहल्य चमत्कार । राधा हरिरूप जाहली साचार । गोपी
 तटस्थ समग्र । वानिती भाग्य राधेचें ॥ १० ॥ नाना साधनें योगी साधिती ।
 त्यांसींही ऐसी नव्हे गती । धन्य धन्य राधा पुष्पमूर्ती । हरिस्वरूप जाहली ॥ ११ ॥
 असो हरि म्हणे अकुरा । आतां रथ चालवी सत्वर । तरीच या गोपिका सुंदरा ।
 मागें दूरी राहती ॥ १२ ॥ रथ घडघडिल समीरगती । क्रमूनी मागें टाकिली
 जगती । तेव्हां मूर्च्छा येऊनि गोपिका पडती । हांका देती कृष्णामागे ॥ १३ ॥
 कपाळ पिटूनि फोडिती हाका । अहा कमलावग घेकुंठनायका । आपुले हातें
 गोपिका । बघूनि जाई आतांचि ॥ १४ ॥ आतां केव्हां देखो पुढतीं । एक
 हातें केश तोडिती । रथ क्रमीत जात धिती । दृष्टी पाहती सुंदरा ॥ १५ ॥
 म्हणती प्राणसल्लया वनमाळी । तुझा वियोगानळ परम जाळी । एक म्हणती
 रथाजवळी । धांवूनि जाऊं चला मे ॥ १६ ॥ अक्रूरगसी घालूनि कृष्णाची
 आण । रथ आगावा वेगें परतोन । नेरी तरी वळेंचि हिरोन । आणूं मनमोहन
 आतांचि ॥ १७ ॥ आम्ही आहो इतक्या सुंदरी । अक्रूर एकल काय करी ।
 तो रथ गेला बहुत दूरी । विकल नारी पाडियेल्या ॥ १८ ॥ म्हणती वेधका
 परमपुरुषा । तुजविण ओस दाही दिशा । धीरसागर हृदयविलासा । जातोसि
 कैसा टाकूनि ॥ १९ ॥ चारी ध्वज आणि कळस । रथ उतरता सखल भूमीस ।
 न दिसे कांहीं निराश । थोर गोपींस जाहलेसे ॥ २० ॥ अवघ्या गोपी
 आकांत करितं । गोकुळा परतल्या स्फुंदत । एक म्हणती अग्नि त्वरित । लावा
 आतां गोकुळा ॥ २१ ॥ ऐता जोफे करित सुंदरी । यशोदेच्या यशोदेच्या
 मंदिरी । तो यशोदा म्हणे ते अवसरी । माझा श्रीहरी दावा मे ॥ २२ ॥ यशोदा

मदिरात हिंडे रडत ! म्हणे आता मज केंचा मे कृष्णनाथ ! तो वैकुठनाथ समर्थ ।
 टाकूनि यथार्थ मज गेला ॥ २३ ॥ सकळ गोपी यशोदेचे कठी । घालिती
 तेव्हा दृढ मिठी । शोक नेला तो न माये सृष्टी । न वर्णवेचि कोणाते ॥ २४ ॥
 शुके वर्णिता हे कथा । सद्गुरुकट जाहला तत्त्वता । शुक्रासी जाहली जे अवस्था ।
 ते वर्णिता मज न ये ॥ २५ ॥ आणि सद्गुरु जाहला परिश्रिती । दळदळा
 नयनीं अश्रु वाहती । म्हणे श्रीकृष्ण वेधकमूर्ता । त्याचीच कीर्ती सागा
 पुढें ॥ २६ ॥ असो यशोदा साग गोष्टी । सख्यानां घर लागते मे पाठी ।
 आता माझा जगजेठी । पुन्हा दृष्टी पडेना ॥ २७ ॥ कृष्णाची जीं नाळ
 लेगीं । टाकिलीं गोपींपुढें आणूनी । हरीचीं खेळावयार्चा खेळगीं । हृदयीं
 धरुनि माय रडे ॥ २८ ॥ बाधनरें पदकमाळा । पाहूनि शोक करिती
 वेव्हाळा । आपाद गळ्याच्या वनमाळा । सद्गुरू ठेविल्या ठायीं ठायीं ॥ २९ ॥
 हरीची घोगडी चागली । दशियाप्रति मोर्ती ओविलीं । चिमणीच हरीची
 मुरली । ऐकता हरिली चित्तवृत्ति ॥ ३० ॥ हरीचा चिमणा पीतावर । शिंदो
 रीचें जालें सुंदर । शिरीचीं पिच्छें परिकर । करीचा वेन रत्नजडित ॥ ३१ ॥
 वनमाळाचे ठेविले जे भार । त्या सुवासे दाटलें मंदिर । माया म्हणे पूर्वकर्म
 घोर । आड आलें बळेचि ॥ ३२ ॥ पूतना शोभून अघवक मारिला ।
 कालिया मर्दून अग्नि प्राशिला । गोवर्धन नरनाथीं धरिला । शक्रही आला शरण
 ज्यासी ॥ ३३ ॥ गर्ग नारदादि मुनिजन । मज क्षणक्षणा सागती येऊन । हे
 क्षीरसागरीचें निधान । तुझे पोरी अवतरलें ॥ ३४ ॥ ऐसे सागती क्षणक्षणा ।
 परी सत्य न वाटे माझिया मना । दशावतारींच्या दिव्य रचना । कीडता
 दाविल्या हरीने ॥ ३५ ॥ पूर्ण ब्रह्मा सावळें । म्या पायावरी घेऊन न्हाणिलें ।
 आपल्या पदरें अग पुशिलें । वैकुठपतीचें नेणता ॥ ३६ ॥ पूर्ण अवतार
 श्रीकृष्णनाथ । उरलीं बाधिला न कळत । जळोन जावोत मे माझे हात । जाहल्यें
 भ्रात मायेनें ॥ ३७ ॥ ब्रह्मादिकाची आराध्य मूर्ति । त्यासी मी पाठनी वना
 प्रती । गुरें रागविलीं निश्चितीं । अपराधा मिती नाहीच ॥ ३८ ॥ ज्यासी वर्णिता
 भागलीं दर्शनें । त्यासी ये रे जा रे म्हणें । ठकलें ठकविलें जगज्जीवनें । महिमा
 नेणे अद्भुत ॥ ३९ ॥ हरीविण गृह दिसतें मे थोर । जीवनेंविण जेसे कासार ।
 कीं प्राणेंविण शरीर । दीपाविण मंदिर जेवीं ॥ ४० ॥ ऐसा ग्वेद करीत गौळणी ।

प्रवेशल्या आपुल्या सदनीं । ससारकृत्य करिता चक्रपाणी । गीतीं गातीं
सर्वदा ॥ ४१ ॥

—हरिविजय (इ. स. १७०७), अध्याय अठरावा, ओव्या १०६-१४६

२

अभिमन्युवध

जो सच्चिदानंद कमळापती । तो जाहला पार्थाचा सारथी । जो निजभक्ताचे
मनोरथी । बैसोनि सूत्र हालवी ॥ १ ॥ मारोनिया भगदत्त । विजयी जाहला अद्भुत ।
यावरी समसप्तकाकडे रथ । चालविला त्वरेने ॥ २ ॥ भिळाले त्रिगर्त
समशप्तक । सुशर्मा असे त्यात मुख्य । वेगळें युद्धग्रह देण । अनर्थकारक
ओढयलें ॥ ३ ॥ युद्धास गोविला अर्जुन । इकडे काय जाहलें वर्तमान ।
चक्रव्यूह गुरुद्रोण । रचिता झाला अद्भुत ॥ ४ ॥ सुपर्णव्यूह पाडव रचित ।
धर्मास अवघेचि रचित । युद्ध माडिलें अद्भुत । द्रोणें आणि भीमसेनें
॥ ५ ॥ नकुल सहदेव पाचाळ । अवघे युद्ध करिती सगळ । परो चक्रव्यूह
भेदावया बळ । कोणासही दिसेना ॥ ६ ॥ धर्म गृहणे असता पार्थ ।
तरी हा व्यूह भेटी निश्चित । तो पुढे येऊन सुभद्रामुत । अभिमन्यु विनवीतसे
॥ ७ ॥ ताता मज आशा झाल जरी । तरी हा व्यूह भेटीन निर्धारि । धर्म गृहणे
ते अवसरी । तू बालक सुकुमार ॥ ८ ॥ मग बोले पाथेनदन । आम्हा क्षत्रिया
रण हेचि धन । ताता तुमचे दयेंकरून । व्यूह फोडून जाईन मी ॥ ९ ॥ परम
सुंदर सुभद्रामुत । रूपासी तुळिता उगा मन्मथ । दुसरा वृष्णचि मूर्तिमत ।
विराजामात तो होय ॥ १० ॥ धनश्यामवर्ग राजीवनयन । आजानुगाहू
मुहास्यगदन । जो पाडवासी प्राणाहून । आवडता पाचासही ॥ ११ ॥ एसा तो
उत्तरावर । रथावरी चढला सत्वर । उट्याद्रीवरी दिनकर । तैसा सुंदर दिसतसे
॥ १२ ॥ केला धर्मास नमस्कार । युद्धा निचाला पाथेकुमार । तां एकशत राजपुन ।
व्यूह पूर्ण रक्षिती ॥ १३ ॥ व्यूह भेदित जाय सौभद्र । दशमहस्त मारिले कुजर ।
एक अयुत महावीर । अश्वासहित पाहिले ॥ १४ ॥ एक अयुत महारथी । तात्काळ

पाडी उत्तरापती । जेथें शंभर राजपुत्र रक्षिती । त्या स्थळासि पातला ॥ १५ ॥
 दळासमवेत राजकुमार । एकल्यावरी सोडिती शर । परी तो आनकदुंदुभी-
 कन्याकुमार । तितुके तोडी क्षणमात्रे ॥ १६ ॥ तितुक्याचेही बाणजाळ । एकसरें
 भेदी मुभद्राचाळ । जैसैं उगवतां सूर्यमंडल । भगणें सर्व लोपती ॥ १७ ॥ एक
 उठतां विनायक । असंख्य संहारी दंदशूक । कीं सुटतां चंडवात देख । जलदजाल
 वितुळत ॥ १८ ॥ कीं विष्णुनामेंकरून । अमंख्य दुरितें जाती पळोन । कीं चेतता
 कृशानन । असंख्य वनें दग्ध होती ॥ १९ ॥ कीं मूढाचें वागजाल समस्त । एकाच
 शब्दें पंडी पंडित । कीं एक सिंह गज बहुत । पडती गतप्राण होउनी ॥ २० ॥
 हृदयें प्रकटतां बोध । सहपरिवारें पळती कामक्रोध । कीं प्रत्यय येता ब्रह्मानंद ।
 क्षुद्रानंद विरधळती ॥ २१ ॥ तैसा एकल्याचि धनंजयकुमार । परी सैन्य केलें
 अवघें जर्जर । कोणी बरी उचलिताच कर । शस्त्रासदित भुजा छेदी ॥ २२ ॥
 दुर्योधनसुत जो लक्ष्मण । त्यासीं युद्ध केलें निर्वाण । घेतला तात्याळ त्याचा
 प्राण । शीर उडवून पाडिलें ॥ २३ ॥ पृथक् पृथक् युद्ध केलें । शतही
 राजपुत्र पाडिले । अष्ट कौरव मारिले । दुर्योधनाचे बंधु पै ॥ २४ ॥ बाण सोडित
 धांवला कर्ण । दों बाणीं भेदिले त्याचे कर्ण । आग टाकून मानुनंदन । पळता
 बाहला एकीकडे ॥ २५ ॥ दशबाणीं सुयोधन खिळिल । द्रोण पंचबाणीं विंधिला ।
 जयद्रथ पळविला । एकाच त्राणेंकरुनी ॥ २६ ॥ अश्वत्थामा कृपाचार्य । हेही
 पळती गतवीर्य । देखोनी अभिमन्यूचें शौर्य । द्रोण मस्तक डोलवी ॥ २७ ॥
 पूर्ण होय हा प्रतिअर्जुन । ऐसैं बोले गुरुद्रोण । तो क्रोधें संतप्त दुर्योधन ।
 आचार्याप्रति बोलत ॥ २८ ॥ जैसा मदे मातला शूकर । जिव्हेनें चोखितां
 छेदी जिह्वार । तैसा तूं आमुचा हितकर । पाहसी क्षुद्र सर्वदा ॥ २९ ॥
 माझा प्रियपुत्र लक्ष्मण । येणें मारिला न लागतां क्षण । अर्जुनि काय पाहतां
 निर्वाण । घ्यावा प्राण आजि याचा ॥ ३० ॥ व्यूहीं सांपडला पार्थकुमार । तो
 सदा जग महावीर । सोडिते जाहले निर्वाणशर । एकल्या बाळावरी ॥ ३१ ॥
 सुशुमार तो सीभद्र । एकल्या हाणिती महावीर । चहूंकडे तो पाहे सुंदर । आपुलें
 कोणी दिसेना ॥ ३२ ॥ असता जरी पिता अर्जुन । तरी साह्य करिता एथें
 पूर्ण । जयद्रथ असे व्यूह धरून । शिववरद तो नाटोपे ॥ ३३ ॥ आकांत झाला
 पाडवदर्जी । जवळी नाहीं पार्थ वनमाळी । व्यूह फोडी ऐसा चळी । कोणी नाहीं

पाठावित्या संग्रामा ॥ ५४ ॥ अहो धर्म भीम माद्रीमुत । धिक् जळो तुमचा
 पुरुषार्थ । हे विगट पांचाल भूभुज समस्त । धिक् जीवित हिंडता ॥ ५५ ॥
 उपलव्य नगराहुनी । उत्तर सुमद्रा द्रौपदी धांवोनी । येत्या झाल्या तेच क्षणी ।
 हृदय पिडिती अतिदुःखें ॥ ५६ ॥

—पांडवप्रताप (इ. स. १७१२), अध्याय पंचेचाळिसावा,
 ओव्या १-५६

३

चांगुणाविलाप

तिचें पाहतां मग वदन । काळवंडळ रोहिणीरमण । मृगशायाशी गुण-
 निधान । उपमा नाहीं स्वरुपातें ॥ १ ॥ म्हणे कोमलांगा बाळा मुकुमारा ।
 मुलक्षणा मुशीला किशोरा । मुद्दस्यवक्त्रा राजीवनेत्रा । येवोनी उदरा धन्य
 केले ॥ २ ॥ तूं मुकुमार परमगुणवंता । माझे निष्ठुर धाव लागती माथां ।
 तुजवीण परदेशी आतां । दुबळी भगंग झालें मी ॥ ३ ॥ कुच-मंडळीं
 अति-सुंदरा । कंचुकीबाहेर फुटल्या दुग्धधारा । कीं भूलिंगासी एकसरा । गळत्या
 लाविल्या तियेनें ॥ ४ ॥ म्हणे अतीत जेवोनी अवघारीं । जाऊं दे
 राजद्वाराबाहेरी । देह त्यागीन ये अवसरी । यावरी धीर न धरवे
 पें ॥ ५ ॥ कैलास पंथ सखया लक्षून । एकळ जातोसी मज टाकून ।
 तुझे संगतीं मी येइन । उभा राहें क्षणमरीं ॥ ६ ॥ तूं मोक्षद्वीपीचें केणे
 भरून । नासी कैलासराजपेठ लक्षून । तुजसंगतीं मी उद्धरेन । मज टाकूनि जाऊं
 नको ॥ ७ ॥ उदकावीण जैसा मीन । तैसी मी तान्दया तुजवीण । माझें हृदय
 निर्दय कठीण । लोकांत वदन केविं दावूं ॥ ८ ॥ तुझी माउली मी म्हणतां ।
 लाज वाटे रे गुणवंता । तुवां आपुली सार्थकता । करुनि गेलासी शिवपदा
 ॥ ९ ॥ हें त्रिभुवन शोधितां सकळ । तुज ऐसा न दिसे काळ । मग तें पचवूनि
 तात्काळ । उठा म्हणे अतीतातें ॥ १० ॥ अतीत म्हणे अवनीपती । उठा
 तुम्ही यजमान माझे पंक्ती । ऐसे ऐकतां थियाळ नृपती । झाला निर्ची

पाडवात ॥ ३४ ॥ युद्ध करित अभिमन्यु । कों सोडिले निर्वाण बाग । हातींचें
धनुष्य तोडुन । बाणभाता छेदिल्य ॥ ३५ ॥ सारथी घोडे ते वेळे । द्रोणाचार्य
मारिले । मग अभिमन्यूनें खड्ग घेतलें । रथावरुन उतरला ॥ ३६ ॥ जैशी बीज
ल्योनि जाये । तैसा अभिमन्यु तळपताहे । तो दुर्योधनें लवलाहे । पद्म छेदिलें
हातींचे ॥ ३७ ॥ मग गदा घेऊन पार्थसुत । अमित वीरते पाडित । तां
दुःशासनें त्वरित । गदा छेदिली हातींची ॥ ३८ ॥ मग घेतलें रथचक्र ।
तळपतसे सुभद्राकुमार । जैसा श्रीकृष्ण चक्रधर । तैसा वीर दिसतसे ॥ ३९ ॥
कर्ण द्रोण दुर्योधन । सोडिती बाणापाटीं बाण । हातींचें रथचक्र जाण । अध
त्थाम्यानें छेदिलें ॥ ४० ॥ तों दुःशासन पुत्र दौ शासनी । वेगे आला गदा
घेउनी । अभिमन्यूनें तये धर्णी । गदा घेतली दुसरी ॥ ४१ ॥ दोघीं गदायुद्ध
माडिलें । सकळीं बाणजाल घातलें । दौ शासनीस वेलें । अभिमन्यूनें मूर्च्छित
॥ ४२ ॥ सर्वेच दुःशासनसुतें । हाणीतलें अभिमन्यूते । दोघेही पावले मूर्च्छेत ।
गदाघातें एकमेका ॥ ४३ ॥ मूर्च्छां सावरोन दौ शासनी । वेगें आला गदा
घेउनी । विकल सौमद्र पडला रणी । त्याचे मस्तकीं घातली ॥ ४४ ॥ तेणें चूर्ण
जाडलें शिर । पडला पडला पार्थकुमार । तां आकाशबाणी वदे उत्तर । धर्मयुद्ध
नव्हे हें ॥ ४५ ॥ सकळ ढळभार एकवटला । भावता पाहावया पाळा पडला ।
त्यात जयद्रथ हाणीतला । अभिमन्यु लातेनें ॥ ४६ ॥ द्रोणें धिक्कारलें जयद्रथा ।
दुर्जना वीरस हाणिसी लत्ता । त्या अभिमन्यूनें बाण सोडिता । पळालासि त्वरेनें
॥ ४७ ॥ कौगव गेले समस्त । अभिमन्यु घायें विलपत । श्रीहरीचें नाम स्मरत ।
वाट पाहात पार्थाची ॥ ४८ ॥ पाडवदळीं आकात दारुण । धर्मराज करी
रोदन । आता येइल अर्जुन । त्यास वदन काय दाखवु ॥ ४९ ॥ दिवस गत्य
अस्तमानासि । यथोन येता समसप्तसप्ती । अपशकुन पार्थासी । मार्गी येता
बहुत होती ॥ ५० ॥ धर्माजयळी आला अर्जुन । अवघे बैसले अधोवदन ।
पार्थ पुसे कोटें अभिमन्यु । का उल्हाह मदिरी दिसेना ॥ ५१ ॥ धर्म बैसला
अधोवदन । का मौन घरा हो भीमसेन । म्हगतीं ससारमाया त्यागुन । अभि
मन्यु गेला स्वर्गांत ॥ ५२ ॥ रथाखालीं पडला अर्जुन । पुत्रशोकें करी रोदन ।
मग श्रीकृष्णें सावरुन । खगध वेलें पार्थातें ॥ ५३ ॥ अर्जुन अवप्यास
धिक्कारीत । जळो जळो तुमचा पुरुषार्थ । इतुजे असता माझा सुत । का

पाठविला सग्रामा ॥ ५४ ॥ अहो धर्म भीम मार्यासुत । धिक् जलो तुमचा
पुरुषार्थ । हे त्रिगट पांचाल भूभुज समस्त । धिक् जीवित हिंढता ॥ ५५ ॥
उपलव्य नगराहुनी । उत्तरा सुमद्रा द्रौपदी धावोनी । येत्या झाल्या तेच क्षणी ।
हृदय पिटिती अतिदुःखे ॥ ५६ ॥

—पांडवप्रताप (इ. स. १७१२), अध्याय पचेचाळिसावा,
ओव्या १-५६

३

चागुणानिलाप

तिचें पाहता मग वदन । काळवडला रोहिणीरमण । मृगशावाक्षी गुण
निधान । उपमा नाही स्वरुपातें ॥ १ ॥ म्हणे कोमलगा बाळा सुकुमारा ।
मुल्लक्षणा सुशीला किशोरा । मुद्दालयवक्त्रा राजीवनेत्रा । येवोनी उदरा धन्य
नेत्रे ॥ २ ॥ तू सुकुमार परमगुणवता । माझे निष्ठुर धाव लागती माथा ।
तुजवीण परदेशी आता । दुबळी भग्न झालें मी ॥ ३ ॥ कुच-मडळीं
अति-सुदरा । कचुकीचाहेर फुटल्या दुग्धधारा । की भूलागासी एकसरा । गळत्या
लाविल्या तियेनें ॥ ४ ॥ म्हणे अतीत जेवोनी अवधारीं । जाऊ दे
राजद्वाराबाहेरी । देह त्यागीन ये अवसरी । यावरी धीर न धरवे
पै ॥ ५ ॥ केलस पथ सलया लक्ष्मन । एकला जातोसी मज टाकून ।
तुझे सगतीं मी येइन । उभा राहें क्षणमरीं ॥ ६ ॥ तू मोक्षद्वीपीचें केणे
भरून । जासी कैलासरजपेठ लक्ष्मन । तुजसगतीं मी उद्धरेन । मज टाकूनि जाऊ
नको ॥ ७ ॥ उदकावीण जैसा मीन । तैसी मी तान्दया तुजवीण । माझ हृदय
निर्दय कठीण । लोकात वदन वेविं दावु ॥ ८ ॥ तुझी माउली मी म्हणता ।
लाज वाटे रे गुणवता । तुझा आपुली सार्यकता । करुनि गेलासी शिवपदा
॥ ९ ॥ हें निभुवन शोधिता सकळ । तुज ऐसा न दिसे ाळ । मग तें पचवूनि
तात्काळ । उठा म्हणे अतीतातें ॥ १० ॥ अतीत म्हणे अवनीपनी । उठा
तुम्ही यजमान माझे पत्नी । ऐसे ऐकता श्रियाळ नृपती । झाला चिर्ची

संकोचित ॥ ११ ॥ चांगुणा म्हणे नृपनाथा । सत्व राखावें सत्वर आतां । विन्मुख
 जाऊं न द्यावें अतीता । मनीं चिंता न घरावी ॥ १२ ॥ नव मास वाहिल
 म्यां उदरांत । तुम्हास जड नव्हे चौप्रहरांत । पोटीचा पोटी घालिता सुत ।
 चिंता काय नृपश्रेष्ठा ॥ १३ ॥ राव बैसला पंचीसी । ताट वाढोनि आणिलें
 वेगेंसी । अतीत म्हणे चांगुणेसी । तुंही येईं सवेगें ॥ १४ ॥ अवश्य म्हणोनि
 झडकरी । येवोनि बैसली नृपसुंदरी । यावरी अतीत म्हणे तुमच्या मंदिरीं ।
 अन्न न घ्यावें सर्वथा ॥ १५ ॥ निपुत्रिकाचें न पहावें वदन । मग तेथें कोण
 घेईल अन्न । दीपेविण शून्य सदन । पुत्रावीण तेविं तुम्ही ॥ १६ ॥ नासिके-
 वांचोनि वदन । कीं वृक्ष जैसा फळावीण । कीं बुबुळावीण जैसे नयन । शून्य
 सदन तुमचें तेवीं ॥ १७ ॥ तंव तीं दोघें बोलतीं सद्गद । एक होता तो
 अर्पिला सुत । चांगुणा म्हणे गेलें सत्व । अतीत विन्मुख जाईल आतां ॥ १८ ॥
 एक वाळ तो दिधला भोजनासी । आतां महाराज सत्व किती पाहसी । ऐसें
 बोलतां चांगुणेसी । अद्भुत गहिंवर दाटला ॥ १९ ॥ म्हणे सत्वही बुझलें
 सकळ । वृथा गेलें माझें वाळ । मग कंठ मोनळा करुनि तें स्नेहाळ । हांक
 फोडी चांगुणा ॥ २० ॥ नयनां चालत्या प्रेमाश्रुधारा । म्हणे अहा शिव
 कर्पूरगौरा । दीर्घस्वरें गाहे उमावरा । पाव सत्वरिं या आकांतीं ॥ २१ ॥ अहा
 झालें वंशखंडन । न देखां पुढतीं पुत्रवदन । ऐसें ऐकतां अतीताचे नयन ।
 खर्चो लागलें प्रेममरें ॥ २२ ॥ जाहेर फुटली मात । यळसा थोर होत नगरांत ।
 लोक दुःखें वधःस्वळ पिटीत । राजकिशोर आठवुनी ॥ २३ ॥ विमानीं दाटले
 मुखर । म्हणती धन्य पतिप्रता सत्वधीर । ईश प्रसन्न होवोनि श्रीशंकर । काय
 देईल तें न कळेची ॥ २४ ॥ अतीत म्हणे चांगुणेसी । जें प्रिय असेल तुझें
 मानसी । तें मज माग सद्गुणराशी । यावरी रती काय बोले ॥ २५ ॥ मज
 निपुत्रिक म्हणतील लोक । हा पुत्रोनि फाटीं कळंक । ऐसें ऐकना फेक्यासनादर ।
 बोलावी म्हणे पुत्रासी ॥ २६ ॥ सत्य मानूनि अनीतवचना । दीर्घ हांसा
 फोडीत चांगुणा । म्हणे चिल्ला गुणनिधाना । येईं स्नेहाळा धांवोनी ॥ २७ ॥
 अनीत तुझीं न घे प्राम । बोटें गुंनल्या गेळावयास । माझें तान्हें तूं
 पाटस । सत्य राखीं येवोनिया ॥ २८ ॥ तूं न येसी जरी धांवोन । तरी
 माझा जाऊं पादे प्राग । दश दिशा विलोकून । चांगुणा पादे तेंधरां ॥ २९ ॥

मागुनी हाक फोडी वेलहाळ । तो जैसे उगने मित्रमडळ । तैसा घावतचि आला
चाळ । पाहे श्रियाळ स्नेहमरे ॥३०॥

—शिरलीलामृत (इ. स. १७१८), अध्याय चवदावा, ओव्या १४९-१७८

ब्रह्मदास

१

अष्टमाचरित्राचा आरंभ

आता वदू शिवभक्त । ज्याचि निरिंति जगविख्यात । ज्यालागिं भूतलीं
भूतनाथ । विचरे अव्यक्त साकार ॥ १ ॥ देहमाजि गुरुलिंज जगम । ते
जागावया उपाय सुगम । प्रतिमा भजन दाखवनि अधम । लोक उत्तमपदा
नेले ॥ २ ॥ भक्तिज्ञान बैराग्यकला । दीक्षा द्यावी जना सकळा । आवडी
लावी जासननीला । आला भूतला सगुणत्वे ॥ ३ ॥ तो नदिराज मानववेशीं ।
सुलभ जाला भाविकासि । असपै या अभिधानेसी । बदिली दिशीं पदावुजे ॥ ४ ॥
वीरशैवी मार्ग पुरता । आचार गौरव सगह्यता । शिवभक्ति शनरता । केला
आपैता नित्याक्रमू ॥ ५ ॥ करुणानिधि कैवल्यदानी । पद भूमिका द्योतक
जनीं । पङ्क्तिकारावर्जित करणी । प्रिय शूलपाणी सदा जो ॥ ६ ॥ श्रीचेन्नसप्पा
विवेकमूर्ति । वंदिता सरली यातायाती । कैलासि गा जें अगाधकीर्ति । आवडे
पशुपती मानसा ॥ ७ ॥ कामकर्दम अतरातें । लागो नेदीं निवेकहातें । उघडी
योगभाडारातें । अनुमरीं पुरतें शिवसुग ॥ ८ ॥ शरणागत मनोधर्म । पूर्ण
करिता विश्वराम । सोह्यापुरीं सिद्धराम । उद्धरीं नाम जडजीना ॥ ९ ॥
इंद्रियवृद्ध निर्दालिळा । विषयपाद उन्मल्लिळा । निःशकातरीं प्रवेश केला ।
शिवसुखपदाला सनुष्ट ॥ १० ॥ शिवैक्यभक्तिमुलमचका । आरुढ जाली
महादेवी अक्का । तूकिता जियेचिया तूका । न पुरे देखा ब्रह्मगोळ ॥ ११ ॥
शरणागतजनात.करण । अनादिमायामोहमलिन । भक्तिप्रसाहरसजीवने ।

करीं क्षालण निजयोगें ॥ १२ ॥ तो रजककुलीं माचिदेव । विमद्व्रह्मीचा
गौरव । अद्वैतज्ञानिचा अनुग्रह । जेणें स्वयमेव प्रकटिला ॥ १३ ॥ मरुलशकर
ऐसिया नामी । विन्नरी ब्रह्मा भजनभूमी । भावीकामाजि अतिप्रेमी । केतै या
कामी अनाशक्त ॥ १४ ॥ कनप्याग तेली भक्तराजे । ज्याचि कीर्ती ब्रह्मांडीं
गाजे । कर्नाटके देशामाजि वोर्जे । भक्तीचि गर्जे दुदुमि ॥ १५ ॥ अनतमुर्खीं
अनतभक्त । भजनें तोपविल्ल भगवत । नामे लिहितां न धरें ग्रथ । उगती
श्रोते श्रवणार्थि ॥ १६ ॥ ऐशापरी भक्तमडळीं । नमोनि स्तविला चंद्रमौली ।
प्रेमामूर्ते मनमवाली । साधूकुळा पालवें ॥ १७ ॥ अहमा प्रभूत संपई ।
सन्मार्ग द्योतिला लोकीं तिहीं । सक्ता लाभे मुगमोपाई । तो मी लवळाहीं
सांगेन ॥ १८ ॥

— श्री लीलाविश्वर (इ. स. १७२२), अध्याय पहिला, ओव्या १०-२७

२

राजकुमारी मायेची देवपूजा

नभीं दागला आगमुग्ध । वेष्टुनि चाल्नी पत्पद । मजुठ गाजती
क्वकवूट । भूषणें विविध क्षमारिती ॥ १ ॥ पुढे गाती भाट बदीरन । खानदे
करिती शिवकीर्तन । अनेक वाद्याचें परिगर्जन । कळकाळाट जाग मनु ज्याचा
॥ २ ॥ ऐसीया परि भावा भगानी । सहित चालिली विलापिणी । तव देवनी
जाळी दुखनी । विपुळनयनीं शिराळय ॥ ३ ॥ निर्मळ ते लेसा कैलासगिरि ।
रौप्यतगडें मडिल्यापरि । अथवा शार्वरीश गगनोदरी । किंवा निमगरी
पुष्पक ॥ ४ ॥ निखिल कारिमरी यमै लळळवित । धरल्लपूर विराजत ।
निशाल शिगरे गगनचुबित । कळय सोमित काचनाचे ॥ ५ ॥ गुढिया पतरा
तोरणें । रगमाळिस नानागणें । निर्मळ सडेसंमार्गन । मायालोचन मानले
॥ ६ ॥ येठुनि महादागप्रति । उतरली मुग्धासनाग्रजुती । कपडें मुग
क्षालती । जळि महासती सादर ॥ ७ ॥ शुचिर्भूतें चद्रवदना । मृगेंद्रमप्या

कुरगनयना । अंतरीं प्रवेशनि त्रिलोचना । केले चरणा टडवत ॥ ८ ॥ पुष्पा-
जुळीं वोपोनि चरणीं । शरीर टाकिलें दीर्घ मेदिनी । उभी हस्तकमळें जोडुनी ।
विनीतवाणीं स्तुति गाये ॥ ९ ॥ जयजय शम्भे शूलगणी । मधुकेश्वरा स्वामी
कैवल्यदानी । व्योमकेशा स्वरूपशानी । चित्सुखासाठी मृत्युजया ॥ १० ॥
आगमोक्त विधि शिवार्चन । अर्घ्यपात्रासन विधान । करोनि पचामृत मगल
स्नान । करी अभिषेचनें समये ॥ ११ ॥ उत्तमाभ्रकें भूतनाया । अष्टगंधें
निर्मळाक्षता । मुक्तामाणिकें सरिधानता । नरेंद्रदुहिता शिवपूजा ॥ १२ ॥
अग्निधमुक्ते मोळागळीं । अक्षता समर्पी विशालभाळीं । नाना पुष्पमाळा चंद्र
मौळीं । नरेंद्रबाली पृजितसें ॥ १३ ॥ घटा शख जेंगट टाळ । मृदगवर्णा
भेरी कसाळ । मगळ तुरें ध्वनी वडोळ । जासननीळ तोप्राथां ॥ १४ ॥ सुगंध
धूप धूपिला पाहिं । परिमळ कोदला दिशा दाहीं । येकारती देउनि ठाई ।
अर्पिती छवळाही नैवेद्य ॥ १५ ॥

— श्री लीलाविश्वभर, अध्याय चवथा, ओव्या ५१-६५

३

ऐसें विश्वभरचरित्र

ऐसे विश्वभरचरित्र । अद्भूत लीळी अतिपवित्र । विश्वीं विस्तारिले
स्वतंत्र । श्रोते सत्पात्र पाहुनि ॥ १ ॥ प्रभुलिंगलीला विख्यात पाही ।
चरित्र विस्तारी कामदाही । अनुभवे नसे उणोव काही । श्रोतीं स्वलाही
परसिजे ॥ २ ॥ सुखरेज आळापिती । रागोद्वारे नित्य गाती । तेणे घाणी
पुनित क्षिती । पावे सद्गति वाचिता ॥ ३ ॥ ऐकता भावे सादरमनें । श्रोत्र
होती परमपावन । शमुचरित्र अगाधपुण्य । जन्ममरण उडेदी ॥ ४ ॥ पदार्थ
घेता स्वकीय मनीं । स्वानंदसुराची पुरे घणी ॥ जीव पावती सायोज्यसदनीं ।
पुरे अयणी मोक्षाची ॥ ५ ॥ विश्वभराची अतर्क्यलीला । भुक्ति वोगरिली
पवित्रशीला । अक्षय सुखाचा निजराउळा । माजि स्थापिला भव
णार्थी ॥ ६ ॥ लीलाविश्वभरची करणी । वर्गिता आगळी पवित्र गुणी ।

ससार अपार, थोर करितो कारभार, महाल मुल्य जागीर इजारा, कमाविसदारी,
भारि पसारा, सावकारी, हत्ती घोडे सैन्य शिमीका, वा पोरास कानि चौकडा,
मुदर वनिता प्रिया नवोढा, शहाणपणाचा गर्व गाढा, मनसोब्याचा करा निवाडा,
वाडा रंगित रंगमहाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जरी तमाम ऐने, काम मुलायम,
फिरगाणी विल्होरी फागसे, मिनेगारी विनसापी पडदे, रंगोरणी रेशमी
गालिचे, त्रागसगीचे, रागरगामधि गुग वेटा, निसग माठा, अभिमानाचा चढला
ताडा, उन्मत्त सोटा, धर्माविपर्या फार करता, त्याच्या नधुनि धरल्या वाटा,
अग्नी तस्कर करिति चपेग, आगपीटा, राजदंड उडड उदेले, भड निघाले,
लढपणे प्रचंड भोगिले, परोपरीची छीथू अवधी, मागमारी, जरेनद कडाकड
सोटे मारी, कमचा पाठीं उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरी, हृदयी
गस्तकी शिळा भारी, वेदिता जड सोडी बेडी, पायि रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी
येइना कनूल कनडी, अधिकारी घरदार सावडी, सर्वहि नेली घोडीपाडी, उरली
नाही एकहि कनडी, पहिली होती विनी वाकडी, शाल जोडीला शेला जोडी,
देव द्विजगुरु तडीतापडी, त्यासि त्रोधे फार शडाडी, ईंदर त्याची मस्ती मोडी,
आता कैची उपर माडी, देवाधदीवर गुढी लाविली, दुष्यमांचीं अन्न दागली,
पहा पहा रे होळे उघडुनि, पुढे यातना यमलोकींच्या, नानापरिच्या, जागोनि
एथेंचि का रे सावध व्हा ना, हरिलागि मजाना ॥ १ ॥

२

पदे

ना तुझा चालता काळ, सायाला मिळती सकळ ॥ ध्रु ॥
हे कोण त्रायकोचे साले । तुपावेगळा घास न गिळे
ताद्रुळ गाधियेले मोकळे । केलें व्रंवीचे ऊपळ ॥ ध्रु ॥ ॥ १ ॥
हे कोण त्रायकोचे मामे । घरात वागती रिकामे ॥
सासर शाल्योदन खाणें । मोजनभाऊ केवळ ॥ ध्रु ॥ ॥ २ ॥
वटिणीं सासू घरासि येती । फराळाच्या पक्ती तैसती ॥
नार्तीं कोरकोहन काढिती । सर्व मायेचा गोघळ ॥ ध्रु ॥ ॥ ३ ॥

राजवाहिनीप्रवाहीं । जैसी छनै विराजती ॥ २३ ॥ कोमल तरुचे पल्लव ।
चचल चामरी दाविति भाव । दुदुभिघोषस्थानीं ख । सरिता
प्रसवप्रपात ॥ २४ ॥ यथाकाली होता वृष्टी । सस्ये पिकली देसोनि
दृष्टी । आनद कृपीवलाचे पोटी । समाय सृष्टी मानिती ॥ २५ ॥ वृष्टि
पडता चाचरे पीक । तेणें सवेचि पावती दुख । नेणोनि अदृष्टविवेक ।
जैसे लोक व्यवसायी ॥ २६ ॥ ते सर्वही स्थलजलवासी । करिता नवनीर
सेवनासी । पुष्टि पावती आनददेशीं । अमरा जैशी पीयूष ॥ २७ ॥ मेघमरें
महापूर । सरिता दाविति सागर । संगमीं एकत्राटता नीर । तेणें समुद्र
क्षोभती ॥ २८ ॥ वर्षवाताच्या झळाटा- । सरिता प्रचड उठती लाग ।
मोडती जलयानाच्या वाग । पाथ सकटा वरपडती ॥ २९ ॥ सरिता सिंधूची
जेथ मिळणी । महानीस तये स्थानीं ॥ येता जाता स्थिरावोनी । क्रियाचरणीं
वर्तती ॥ ३० ॥ महापूराच्या संगमकाळीं । त्या न थरती तये स्थळीं ॥ प्रगळ
वातें ऊर्मिमाली । सागर समुळीं क्षोभती ॥ ३१ ॥

—हरिवरदा, अध्याय विसावा, ओव्या ६१-६५, ७४-८१,
८३-८५, ८७, ९६, ९७, १०१-१०६, ११०, ११६-११९, १२७

अमृतराय

[इ. स. १६९८-१७५३]

समार अपार, थोर करितो कारभार, महाल मुखस जागीर इजारा, कमाविसदारी,
भारि पसार, सावकारी, हत्ती घोडे सैन्य शिनीका, वा पोपास कानि चौकडा,
सुंदर वनिता प्रिया नवोढा, शहाणपणाचा गर्व गाढा, मनसोव्याचा करा निवाडा,
वाडा रंगित रंगमहाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जरी तमाम ऐने, काम मुलायम,
फिरगाणी विलोरी फागसे, मिनेगारी विनगापी पडदे, खगोपणी रेशमी
गालिचे, बागमगीचे, रागरगामधि गुग वेटा, निसग मोठा, अभिमानाचा चढला
ताठा, उन्मत्त खोटा, धर्माविपर्या फार करता, त्याच्या उधुनि धरल्या वाना,
अग्नी तस्कर करिति चपेटा, आटापीटा, राजदड उदड उदेले, भड निगले,
लडपणे प्रचड भोगिले, परोपरीची छीथू अवधी, मागमारी, जरेजद कडाकड
सोटे मारी, कमचा पाठी उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरी, हृदयी
गस्तकी शिळा भारी, वेदिता जड खोडी बडी, पार्यि रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी
येदना कनूल कनडी, अधिकारी घरदार सावडी, सर्वहि नेली घोडीपाडी, उरली
नाही एकहि कवडी, पहिली होती विनी वाकडी, शाल जोडीला शेला जोडी,
देव द्विजगुरु तडीतापडी, त्यासि त्रोध फार क्षण्टी, इंदुर त्याची मस्ती मोडी,
आता कैची उप्पर माडी, देशधडीवर गुडी लाविली, दुष्कर्माचीं अश्रं टांगला,
पदा पदा रे डोळे उघडुनि, पुढे यातना यमलोकीच्या, नानापरिच्या, जागोनि
एथेंचि का रे सावध व्हा ना, हरिलगि भजाना ॥ १ ॥

२

पदे

ना तुझा चाल्ला काळ, खायाला मिळती सकळ ॥ ध्रु ॥
हे कोण त्रायकोचे साले । तुपावेगळा घास न गिळे
ताद्रुळ राधियेले मोकळे । केले बेंगीचे ऊगळ ॥ ध्रु ॥ ॥ १ ॥
हे कोण त्रायकोचे माने । घरात वागती रिकामे ॥
सात्तर शाल्योदन राणें । भोजनमाऊ केगळ ॥ ध्रु ॥ ॥ २ ॥
बहिणीं सामू घरासि येती । फराळाच्या पक्ती नैसर्गि ॥
नार्तीं कोरकोवन काढिती । सर्व मायेचा गाधळ ॥ ध्रु ॥ ॥ ३ ॥

अमृतराय म्हणे रे मूर्खा । निती मुल्लासी मायेच्या मुखा ॥
अती जासी नरका एका । मज सद्गुरु दयाळ ॥ ध्रु ॥ ४ ॥

‡

‡

‡

भक्ताचिया काबासाठीं साधूचिया प्रेमासाठीं, सोडिली मी लाज रे ॥ ध्रु ।
सुयोधना रागावलों । विदुराच्या गृहा आलां ॥
आवडीनें कण्या प्यालां । जोंधळ्याची पेज रे ॥ १ ॥
धुतो अजुनाचे घोडे । सदा रहें मागे पुढें ॥
झाडी अगणीचे खडे । नाधोनिचा माज रे ॥ २ ॥
शुद्ध निरजनवासी । तो मी आलों आकारासी ॥
पाडियलों प्रेमापार्शी । दशावृत्ति काज रे ॥ ३ ॥
वेडी गौळीयाची पोरें । त्याचें ताक प्यालों ना रे ॥
साता मिह्डीणीची चोरें । उच्छिष्टाची चोज रे ॥ ४ ॥
पूर्णब्रह्म म्हणती मातें । सर्वब्रह्म मीच त्यातें ॥
ऐसियासी जाणीव ते । धरी अमृतराज रे ॥ ५ ॥

जीवनतनय

पद

माझ्या बाळा रघुवीरा ॥ वनासि जाऊ नको ॥ ध्रु ॥
कोमल नाउक तुझा काय ॥ व्यर्थचि मरीं भरलासी काय ॥
रहते मोक्लोनि मी धाय ॥ परकी गाय रोवू नको ॥ माझ्या ॥ १ ॥
तुझे पाया येतिल फोड ॥ वनविचाराची इच्छा सोड ॥
देई मनग एवढी जोड ॥ सुकृतमोड मोड नको ॥ माझ्या ॥ २ ॥
सुख वेवळ तू तर राळ ॥ कैसा फिरशिल रानोमाळ ॥
होदल अनर्थ कीं ताळाळ ॥ निपरित काळ दावू नको ॥ माझ्या ॥ ३ ॥
चिनवित रामासी ते माग ॥ गत्यचि मन्गासी तू राय ॥
जीवनतनय चढितो पाय ॥ काहीं उदाम होउ नको ॥ माझ्या ॥ ४ ॥

माधव

पद

कौसल्या भूणे रा रामा नको बना जाऊ जाऊ ।
 माझिया रे तान्हा बाबा तुला कोठें पाहू पाहू ॥ धु ॥
 अयोध्या ही ओस पडली तुझ्यावीण अजि रामा ।
 मला गमेना की साधुजनमनविश्रामा ।
 आवगारि मूर्च्छित पडला आग लागो तुझ्या कामा ।
 किती तुझ्या मार्गें मार्गें कोठवरी धावू धावू ॥ १ ॥
 हरणीचे पाडस वनीं चुकलें गे बाईं बाईं ।
 तैसे घन झालें रामा रडतें मी धाईं धाईं ।
 नको आता टाकून जाऊ मजकडे पाहीं पाहीं ।
 तुजसाठीं रामा आजी पिप कीं मी घेऊ घेऊ ॥ २ ॥
 स्तनीं फुटलासे पान्हा बाळा जयळि येईं येईं ।
 किती कष्टविशी मजला सुखी गृहीं राहीं राहीं ।
 त्यजूनिया राज्य ऐसे वनीं काहीं नाहीं नाहीं ।
 कैकेयीचे सदनीं कैशी एकदीं मी राहू राहू ॥ ३ ॥
 सीतानाई स्वरूपानें अति सुकुमार राणी ।
 राडे रततील तिजला वनीं माझें मायग्रहिणी ।
 तृपाक्रांत झाल्या रामा उभा रहा पात्र पाणी ।
 चतुर्दश वर्षे दु ख कोठवरी साहू साहू ॥ ४ ॥
 वनीं करीं साउलिये दिनकरकुळदीपा ।
 सरोवर जवळीं ठेवी वरणा व माययापा ।
 पदोपदीं रक्षी तान्हा नहे वनयास सोपा ।
 निशिदिनीं माधव तुझे गुण सदा गाऊ गाऊ ॥ ५ ॥

सोहिरोवानाथ आविये

पद

हरि भजनावीण काल घालवू नको रे ॥ ध्रु ॥
 सत्सगतिनें उमज । चिद्रुपासि पुरतें समज ।
 अनुभवावीण उरिच मान हालवू नको रे ॥ हरि ॥
 दोरिच्या सापा भिउनि भवा । भेटी नाहि जीवशिवा ।
 अतरिच्या ज्ञानदिया मालवू नका रे ॥ हरि ॥
 विवेकाचि ठरेल ओल । ऐसें झोलावे कीं ताल ।
 आपुत्या मत उगीच चिदल कालवू नको रे ॥ हरि ॥
 छोडिग म्हणे ज्ञानज्याति । तेथें कैचि दिवस शक्ति ।
 तयाविणे नेत्रपाति, हालवू नको रे ॥ हरि ॥

अमृतशिष्य ब्रह्मगिरी

दामाजीचरित्र

पतिच्या दुःखाची देखुन लहरी । सावित्री नारी ॥
 गेली वनवासा जनककुमारी । श्रीराम शरीरी ॥
 नळ दमयती पडे आकाशी । तैसे करी ती स्तवन पतीचे ॥ ४ ॥ वारी •
 हृदयी गुज कळलें श्रीरंगाला । सागे रुक्मिणीला ॥
 धरुनि नेति गे दामाजीला । ही लज्जा मजला ॥
 हिरोव घेउनि जातो वहिला । नग हे द्यावे सत्वर तुमचे ॥ ५ ॥ वारी •
 जैसा वनवासा गेला राम । दशरथासि श्रम ॥
 पादुरगासि तैसे प्रेम । भक्ताचे परम ॥
 धन्य धन्य हा पुरुषोत्तम । कोमल हृदय वहू तयाचे ॥ ६ ॥ वारी •
 पादुरगानें नवल केले । पोतें भरियले ॥
 धान्यविकरीधन जमेसी केले । ठिक अवघे लिहिले ॥
 पाहुनि शडती न पडे अडती । जाउनि दर्शन घे यवनाचें ॥ ७ ॥ वारी •
 प्रथम यवनासि करुनि जोहार । म्हणे मी विठ्ठला महार ॥
 मंगळवेढियाचा बडिबार । ऐकानी खबर ॥
 पोतें घेउनि मायनापें । उत्तर द्यावे लखोन्म्याचें ॥ ८ ॥ वारी •
 यवनें महारा तो पाहुनि नयनी । म्हणे अत करणी ॥
 याचे स्वरुपासी पादाता तुळणी । मज न दिसे कोणी ॥
 क्षणक्षणा अवलोमुनि पाडे । अद्भुत मुदर रूप तयाचे ॥ ९ ॥ वारी •
 जैसे नीर धीर एवें ठायी । असता हो पाहीं ॥
 राजहसासी अवघड नाही । निवडी लवलाहीं ॥
 परीक्षवत बुद्धिवत । पाहुनि मोल करी रत्नाचें ॥ १० ॥ वारी •
 राजा कृनिमें शाला कोळी । डोईवर मोळी ॥
 चतुर देखुनी चिन्ह न्याहाळी । तैसा वनमाळी ॥
 पाडव जाता पिराटनगरी । गजा नेणें लक्षण त्याचें ॥ ११ ॥ वारी •
 तैसे महाराचें देखुनि रूप । मुल्य तो भूप
 विश्वजनकाचा म्हणनी बाप । यादवकुळदीप ॥
 सकळ सभा ते शाली वेढी । एकमऊ पाहानी रूप हरीचे ॥ १२ ॥ वारी •

अनत ब्रह्माष्टे ज्याचें योगी । सावळा जगजेठी ॥
 काळी घांगडी, काळी काटी । काळा दोर कठी ॥
 बोली माहासाची घेट मराठी । गाडिस लगोटी ॥
 पायिं वाहाणा मोठा शाहाणा । पतितपावन नाम ज्याचें ॥ १३ ॥ वारी०
 कमळदळशोभा नेत्रकमळा । पाहता मुखकमळा ॥
 मिरवीं हृदयीं द्विजचरणकमळा । विधि नाभीकमळा ॥
 कमला सेवी चरणकमळा । श्रीहरि निधान क्षिरसागरीचें ॥ १४ ॥ वारी०
 बोले धन्याजी उमरदराज । ऐका महाराज ॥
 आम्ही देसाई गरीमनवाज । साहेब सिरताज ॥
 अर्जीं करिता हालीं मर्जीं । कागद जात्र घाने सनदेचे ॥ १५ ॥ वारी०
 म्हणे मी पताचा बहु कामाचा । विश्वासू घरचा ॥
 उदा शरमिदा आहे त्याचा । जन्मोजन्मीचा ॥
 नाशुक जरूर अडलें भिडलें । तेथें काम मज नफराचें ॥ १६ ॥ वारी०
 मुजुमदागनें लग्नाडी वेली । खोटी सखर लिहिली ॥
 नाहीं तुम्हासी करुणा आली । तह्मच पाठविली ॥
 लोकामध्ये अव्वल गेली । कधी मन झाले पताचे ॥ १७ ॥ वारी०
 मोठा चाडाळ निमकहरामी । यासी काढा तुम्ही ॥
 आणिली पतावरती बदलामी । बेदग गुलामी ॥
 तस्कर बहुत करी तस्करी । ईश्वर कुशल न करी त्याचे ॥ १८ ॥ वारी०
 नोहे दासीस घरचावर । जाणा साचार ॥
 आणा ध्यानासि तुम्ही विचार । बुळवती नार ॥
 कन्या पुत्र बहु विस्तार । तेणें पावें सुख स्वर्गाचें ॥ १९ ॥ वारी०
 जैसीं सडकावर नोहे शेते । पाण्याची मोल्यें
 वेलें गणिकेशी बहुतचि नाते । जन निंदा करितें ॥
 कीर्तन हरिचें नाहीं प्रीतिचें । तरि तें सोंग दिसे मेगचें ॥ २० ॥ वारी०
 नाहीं शूद्रासी वेदसंग । त्या न कळे भेद ॥
 मूर्ख शाहाण्याशीं घाली वाद । मग पावे खेद ॥
 लीलानाटकी तो गोविंद । अतरिं असता बळ मक्तीचें ॥ २१ ॥ वारी०

जैसा वनसिंह ग्रामसिंह । पहा एकचि नाव ॥
 चतुर जाणती त्याचा भाव । हा श्वानस्वभाव ॥
 कुशल निश्चल बहु प्रीतीने । अपड हाड चघळी टोराचें ॥ २२ ॥ वारी०
 तुम्ही रत्नाची केली गार । हे अंतर फार ॥
 तैसा कानडा मुजुमदार । बहु फजीतखोर ॥
 पतीं सांगितलें साचार । म्हणोनि बोलें धीटपणाचें ॥ २३ ॥ वारी०
 पार्यिंची वाहाण पार्यिच बरी । मज कैची थोरी ॥
 सलगी चरणींची केलीच खरी । माझी वैखरी ॥
 हीन दीन मी नीच जातिचा । शरीर तुमचिया अन्नाचें ॥ २४ ॥ वारी०
 त्याला हरियाचुनि नाही कोणी । परदेशी प्राणी ॥
 त्याचें मन आहे विटलचरणीं । म्हणे चक्रपाणी ॥
 श्रीहरि त्याचें करि सरक्षण । जाणुनि लक्षण बहुत गुणाचें ॥ २५ ॥ वारी०
 साहेब दामाजी बहु कामाचा । विश्वास साचा ।
 बदनीं छद् तो हरिनामाचा । बहु हेत त्याचा ॥
 पठरपुर हरिमंदिर सुंदर । तेथें मन रमलें त्याचें ॥ २६ ॥ वारी०
 तसलिम करुनी जाता झाला । नवल यत्नाला ॥
 पोटी मोठासा विस्मय झाला । बोलुना त्याला ॥
 तव तो न दिसे म्हणुनी हासे । ध्यानीं याहे रूप त्याचें ॥ २७ ॥ वारी० ॥
 बोली महाराची चतुराई । ऐका गुढमाई ॥
 महार नोहे तो शेषशायी । मज वाटे हृदयीं ॥
 धन्य सुरुत दामाजीचें । सार्यक माझिया जन्माचें ॥ २८ ॥ वारी०

—कहवीं २३-५०

मी स्वल्पशास्त्र मज हासति थोर ज्ञाते
 त्वद्भक्ति बोलवि मला दृढ शक्ति चित्तें ।
 जो चैत्रमासि मधु सुस्मर कोविळासी
 भक्षोनि अन्नकल्मष शुभ हेतु त्यासी ॥ ७ ॥
 हे जे तुझे स्तवन पाव बहू भयाचे
 नासील की क्षण स्वार्थ पढेल त्याचे ।
 जैसे निशातम पडवि कुवर्णभासी
 सर्वत्र व्यापक तरी रवि त्यासि नासी ॥ ८ ॥
 जानोनि हे करितसे स्तवनाल्पमुद्धी
 तूझा प्रभावच करील गरी सुसिद्धी ।
 चित्तासि हे हरिल साधुमहाजनाच्या
 मुक्ताफल्य शुवि जला नलिनीदलाच्या ॥ ९ ॥
 आता असो स्तवन सर्वहि पापहारी

जिनसागर

भक्तामरस्तोत्र

जो देव नम्र मृगुटीं शुभ रत्न काती
 तीतें विकास करितो जिनपाद शीप्ती ।
 जो पापरूप तम घोर समूळ छेदी
 नेदी बुद्ध भवजळीं जिन हे युगादी ॥ १ ॥
 जो देव हा स्तविल्या मुस्त्येकनार्थी
 उत्पन्न बुद्धि पटता वचनप्रवर्धी ।
 जो आदिनाथ पहिला प्रभु त्या जिनातें
 स्तोत्रें करोनि स्तवितों शुभभक्तिचित्तें ॥ २ ॥
 जो मानतुंग कविने स्तविला हितासी
 सर्वत्र सौख्य मग पावन होय त्यासी ।
 ते हे बहू परम पावन स्तोत्र सर्वो
 भक्तामराख्य रचना रचिली विगर्वा ॥ ३ ॥
 मी बुद्धिहीन सुग-वदित पाय ज्याचे
 कैसा करीन गृहणतो स्तुतिवाद त्याचे ।
 तो येथ बालक गृहणे शशिधिर घेतो
 तेसाच मी विभु तुझ्या स्तवना करीतो ॥ ४ ॥
 जे अद्भुतगुण गुण शुभ्र तुझे जिनेशा ।
 बोलावता मुरगुरू न पवेचि लेशा ।
 कल्पातवायु डव्ढळीं जळ जेथु ज्याचे
 ऐसा समुद्र तरणे न घडे जनाचे ॥ ५ ॥
 तो मी असा जिनप भक्तिवर्शी मुनीशा
 स्तोत्रासि या रचिन हे धरली सुभाशा ।
 नीशक्त देवळ जसा मृगभाळकासी
 राखावया समुद्र ये रिपु सिंह त्यासी ॥ ६ ॥

मी स्वल्पशास्त्र मज हासति थोर शाते
 त्वद्भक्ति बोलनि मला दृढ शक्ति चित्तें ।
 जो चैनमासि मधु सुस्वर कोनिळासी
 भक्षोनि अंब्रकलिना शुभ हेतु त्यासी ॥ ७ ॥
 हे जे तुझे स्तवन पाव बहू भनाचे
 नासील की क्षण लवार्थ पढेल त्याचे ।
 जैसे निशातम पडग्रि कुचर्णभासी
 सर्वत्र व्यापक तरी रवि त्यासि नासी ॥ ८ ॥
 जानोनि हे करितसे स्तवनाल्पपुद्गी
 तूझा प्रभावच करील तरी सुसिद्धी ।
 चित्तासि हे हरिल साधुमहाजनाच्या
 मुक्ताफला शुक्ति जला नलिनीदलाच्या ॥ ९ ॥
 आता असो स्तवन सर्वहि पापहारी
 तूही कथाचि जनपाप महा विदारी ।
 हा सूर्य दूर असताहि निभा जयाची
 का हो विकास न करी कमलें जलेंची ॥ १० ॥
 जे सत्य सात्त्विक गुणें सान्नितील नूतें
 तू आपनासम करीसिल क्षीप्र त्याने ।
 जो आत्मतुल्य न करी प्रभु आधितासी
 त्याला प्रभुत्व न घडे म्हणतो जनासी ॥ ११ ॥
 देखोनिया जिनसरूप सुधीर डोले
 अनिमीप पाहति मुखोसु तया न भीटे ।
 जो पीतसे जल समुद्र सुगोरसाचे
 तो क्षार नीर न करी वदनीं निपाचे ॥ १२ ॥
 जो शातराग परमाणुहि निर्मिलासी
 तो तू त्रिलोकतिल्लहारि शोभतोसी ।
 ते पै प्रज्ञात परमाणुहि तेच होते
 या कारणें तुज समान न रूप कीं ते ॥ १३ ॥

हे वस्त्र सुंदर तुझे जगनेत्रहारी
 नाहीच कीं त्रिभुवनी उपमा विचारी ।
 जे चंद्रनिर्ग पाहताचि कलक त्यातें
 ते दीवसा पळसपनसमान होते ॥ १४ ॥
 जे चंद्रमंडळ-कळासम शुभ्र होती
 ते हे तुझे गुण जगत्रय लघितासी ।
 तूझाच आश्रय असे सहर्जी गुणाला
 त्यातें निवारिल असा विभु कोण जाला ? ॥ १५ ॥
 देखोनि देवयनिता मन तें चढेना
 आश्चर्य हे गृह्णुनि तर्क कदा मिळेना ।
 कल्पातकालपवनें जरि हालवेल
 तो मदराद्रि न चले स्थिरभाव जाला ॥ १६ ॥
 ज्या धूम्रवाति न लगे न लगेच तेल
 सर्वत्र जो त्रिभुवनासि करी उजाळा ।
 वायुप्रकोप न लगे तुज सुप्रकासी
 तो तू अपूर्व जिनदीप विराजतोसी ॥ १७ ॥
 नाहीच अस्तहि जयास न राहु वैरी
 सर्वत्र पूर्ण जगव्यापक तेज भारी
 येऊनि मेघहि जयासि कदा न झाकी
 सूर्याहुनी अधिक रूप मुनीश लोकीं ॥ १८ ॥
 नित्योदयी प्रबल मोहतमासि नासी
 राहोनि मेघ सिवती रिपुभावनेसी ।
 तैसे मुत्ताबुज तुझे शशिर्निघ्न जैसे
 लोकप्रकाशक सुसीतल व्यक्त ऐसे ॥ १९ ॥
 रात्रीस चंद्र दिवसा रवि व्यर्थ गेला
 तूझा मुखेंदु तमनाशक व्यक्त जाला ।
 संपूर्ण शालि पिकल्यावरि मेघ काशा
 पाणीहि वर्षिल तरी न मिळे फलाशा ॥ २० ॥

तूझ्याच ठाई विभु ज्ञान विशेष भासे
 ते अन्यथा हरिहरा न मिळेच तैसे ।
 जे काच-खंड ग्दगवी किरणावभासी
 रत्नप्रकाश न मिळे सहसाहि त्यासी ॥ २१ ॥
 मी मानितो हरिहरादिक देखिल्याही
 तूझ्याच ठाई दिसतो बहु तोप पाही ।
 तूं पाहिल्यावरि घरेवरि अन्य कोण्ही
 नाही मना हरि असा पुढल्या भवींही ॥ २२ ॥
 पृथ्वीवरी असति कानिनि पुत्रखाणी
 त्वत्तुल्य पुत्र न जने जननीच कोण्ही
 सर्वा दिशा घरिति सर्व उडूच पोटी
 पूर्वा दिशा प्रसवते रवि तेच मोठी ॥ २३ ॥
 तूतेंच वंदिति मुनी विमला प्रकारी
 आदित्यवर्ण सुविपत्र सुकीर्णधारी ।
 तूझ्याश्रयेंच हरती जननादि मृत्यू
 नाहीच अन्य सिवमार्ग जन्नासि सत्य ॥ २४ ॥
 तूं अक्षयी विभु अचिंत्य असंख्य आर्षी
 ब्रह्माच ईश्वर अनंत अनंग आर्षी ।
 योगीश्वर प्रभु समस्तहि योग जाणे
 ज्ञानस्वरूप अतिपूत बुधासि माने ॥ २५ ॥
 तूं बुद्ध कीं विबुध वंदिति बोधमर्ता
 तूं शंकरा सकल लोकमुखासि कर्ता
 धाताचि तूं सहज दाविसि मोक्ष मुख्या
 सर्वांत थोर ग्दगतां पुरुषोत्तमाख्या ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्य दुःख हरतां तुज कारणें हा
 मी हात जोडुनि करी प्राणिपात केला ।
 त्रैलोक्य-ईश्वर भवोदधिरोपणाला
 पृथ्वींत भूषण तुला प्राणिपात केला ॥ २७ ॥

हैं काय कौतुक समस्त गुणासि थारा
 तू देव आश्रय असे कळले विचार ।
 स्वप्नातही तुज न लगति दोष खोटे
 तो तू मुनीश नमता बहु तोष वाटे ॥ २८ ॥
 पाहा अशोकतरु हा वर रूप त्याचें
 शोभे महाकिरण ऊठति ऊर्ध्व ज्याचे ।
 जैसे महातमविनाशक सूर्यबिंब
 वृष्टीस मेघ वसती उपमा स्वयम्भू ॥ २९ ॥
 रत्नप्रभाजडित त्या हरिविष्टरीं तू
 स्वर्णप्रभाव धपु निर्मित मीनवेनू ।
 तुगोदयाद्रिसिपरीं रविबिंब भासे
 सपूर्ण तेज तशियापरि देव दीसे ॥ ३० ॥
 कुदप्रसूनसम चामर चार शोभा
 शोभे महाप्रभु तुझा शुभ हेम गाभा ।
 जैसे शशांकसम निर्झर तोयसर्ग
 की हे सुराद्रितट जे यस हेमरगी ॥ ३१ ॥
 हे छत्र तीन तुज शोभति चद्रकाती
 सूर्यप्रताप निरणासहि झाकित्ताती
 मुक्ताफल प्रकर मुदर ज्यासि लेला
 की सागति त्रिभुग्नीं प्रभु दाचि देला ॥ ३२ ॥
 गभीर शब्द उठवी सकला दिशासी
 त्रैलोकिकें विभव दाखवितो जनासी ।
 जो धर्मराज जयघोषण वीर्ति वीतो
 तो देव दुहुभि असा ध्वनि दान्ववीतो ॥ ३३ ॥
 मदार मुदर नमेरु सुपारिजाती
 सतादिकादि बहु पुण्य समृद्ध भाती ।
 गणोदकासद सुसीतल पुण्यनृष्टी
 स्वर्गाहुनी पडतसे वचन प्रदृष्टी ॥ ३४ ॥

भामडल प्रभु तुझे बहु ज्यासि शोभा
 त्रैलोकिके सकल तेज सुवर्ण आभा ।
 कोट्यर्कही उगवती जरि एक वेळा
 त्यातेहि जिकिल असा प्रभु देखियेला ॥ ३५ ॥
 स्वर्गापवर्गगमनादिक मार्ग दावी
 धर्मप्रभाव शुभ तत्त्व विचार भावी ।
 दिव्यध्वनी परमपावन अर्थ ज्याचा
 भाषा समस्त न कळे सुखगोध त्याचा ॥ ३६ ॥
 जे हेमपकजसमान विराजताती
 जे बालचंद्रकिरणे नर भ्रासताती ।
 ते पाउले धरति त्या स्थल भूमि भागी
 होते सुदेवकमली रचना मुरगी ॥ ३७ ॥
 ऐसे तुझे परमवैभव थोर पाही
 धर्मोपदेश करिता इतरासि नाही
 जैसे दिवाकरविभा हरि अंधकारा
 अन्य ग्रहासि न धडे करिता विचारा ॥ ३८ ॥
 ज्याचा असा मद झरे अति मस्तकाचा
 जे फीरती भ्रमर यास्तव कोप ज्याचा
 ऐरावतासम असा गज देखताही
 तूझ्या पदाश्रयि नरा अणु धाक नाही ॥ ३९ ॥
 फोडोनि थोर गजमस्तक रक्त पाडी
 मुक्ताफल प्रकर भूमि तयांत सोडी ।
 उड्डाण थोर करितो जरि सिंह तोही
 तूझ्या पदाश्रयि नरावरि तो न ये कीं ॥ ४० ॥
 कल्पातकालपवनासम बन्दि ज्याचा
 ज्वाला कराल तिडक्या भडका ज्याचा ।
 विदवांसि गौळिल असा वनबन्दि घाषे
 त्वन्नामकीर्तनजले विस्ततो स्वभावें ॥ ४१ ॥

आरक्त नेत्र धर कोकिल कठ काळा
 क्रोधे फणा फडफडीत समीप आला ।
 त्यात उलघुनि सरे नच ये मयासी
 त्वन्नाम नागदमनी वळसा नरासी ॥ ४२ ॥
 घोडे अनेक गज गर्जित भीम वाणी
 सग्रामिचें नरपसैन्य जनासि हाणी ।
 जैसे दियाकरकरें तम नाश जालें
 तैसे तुझें भजन देखुनि दूर गेलें ॥ ४३ ॥
 भाला करी दुयड रत्नप्रसाद वाहे
 त्याचा महाप्रभव धीर जना न साहे ।
 युद्धीं असे जिंकुनिया रिपु सैन्य मोटें
 तूझ्या पदाश्रयि नरा विजयित्व भेटे ॥ ४४ ॥
 ज्याचे बहू खबळले जल जीव पाणी
 ज्यामाजि मच्छ मकरादिक वाडवाग्नी ।
 ऐसा समुद्र तरणे बहाजीं बसोनी
 तूझे पदस्मरण तारक त्या निदानी ॥ ४५ ॥
 जाला महाभय जलेदर मार ज्याला
 चिंता करीत बहु घोर समीप आला ।
 तूझ्या पदाबुजरजामूर्ते न्हाणियेला
 तो मानवी भजनमूर्तिसमान जाला ॥ ४६ ॥
 पायाहुनी सबळ कठ समानताही
 बेडी बळें जकडिलें न सुटेच लाही ।
 होते महानिगड घासुन माडियासी
 तूझे सुनाम जपता तुटि बघनासी ॥ ४७ ॥
 हस्ती मृगेंद्र वनिचा वन वन्हि दाटी
 सर्पादि युद्ध सबला जलरोग पोटी ।
 जे पै महासबल बघन त्या मयासी
 तूझें महा स्तवन हे सुखलब्ध नासी ॥ ४८ ॥

हे स्तोत्रमाळ जिनजी तुझिया गुणाची
 नाना सुवर्णरचना रचिली पुलाची ।
 कठी धरील नर जो शुभ भक्ति लशी
 तो मानतुंग पद पावल एकलशी ॥ ४९ ॥
 माझ्या मनात भरला मुनि शक्रकीर्ति
 तो स्तोत्रपाठ बदला गुरु पुण्यमूर्ति ।
 मी बोल हाचि नमिलें जिनसागगला
 धावी क्षमा मिनिवितो बुध पडिताला ॥ ५० ॥

जगन्नाथ

शशिसेना

बहुत सभ्रम उत्तव त्या क्षणीं । करितसे जननी नृपकामिनी ॥
 परम सुंदर शोभन मांडिलें । ललित माडव आगणि घातले ॥ १ ॥
 विविध पल्लव फोमळ आणुनी । त्वरित तोरण प्राधिति माळिणी ॥
 करिति सभ्रम गे नयनायिका । सकळ सोयरी आगिति वीटिका ॥ २ ॥
 कनकमंडित सुंदर पाळणा । त्वरित प्राधिति मगळ अगना ॥
 करिति मगळ गायन नायिका । झुळपिती युवती नृपकन्यका ॥ ३ ॥
 ह्यापरी करुनि कौतुक नाना । नाव ठेविति तिचें शशिसेना ॥
 जन्मताच वरवी नृपकन्या । मोहिली सकळही स्मरसेना ॥ ४ ॥
 घालिती श्रवणि सुंदर थाळ्या । खेळपीति तिजलागि सहेल्या ॥
 साजनी करिं अमोलिक वार्ती । शोभते ललित मौक्तिक नाकी ॥ ५ ॥
 घालनी चरणि पैजण तीचे । त्रिकिलें सकळ रूप स्तीचे ॥
 कारलें आणि गळा यवमाळा । शोभती करिं अमोलिक वेळा ॥ ६ ॥
 अलभार लेवीति नाना तिला गे । सखी लाडकी मायनापासि लागे ॥
 तिनें पझिनी-रूप-लावण्याताग । स्वये जिंकिली वाढता वाढता गे ॥ ७ ॥

उमराव ॥ बसविले इत्तिनापूरीं तरात बाच्छाव । दादासि मोकळे केले राज्य कराव ॥ तुटलि आयुष्याची दोरी, नाही उपाव । मराया समयास गोलिवले नारायणराव ॥ (चाल) दादासि मिळुनि असाव । द्वैत मनीं नसाव । अशा वेळान कडाव । ओटीत नारायणराव तुमच्या हो घातला ॥ अशा बहु प्रकारे निरविले हो दादला ॥ दक्षिणचा ॥ १ ॥

मग गेले हो सातान्यासी, राजापाशीं । शिके रोखे वलें दिलीं हो नारायणापाशीं ॥ आले घाजवित चौघडे शहर पुण्याशीं ॥ कुच करून लौकर गेले हो नाशकाशीं ॥ दुसऱ्याची बुद्धि ऐकली निमित्त्यासी ॥ मग येऊन जप्ती पार केली दादासी ॥ (चाल) देती गस्तीवर मस्ती । थोर केली नदोबस्ती । पूल बाधुनि कर मग वस्ती । नळाशि काम लाविलें, हुकुम झाला ॥ पुढे फोट बाधणार होते शहर पुण्याला ॥ दक्षिणचा ॥ २ ॥

शुद्ध भाद्रपद तेरस, दिवस सोमवार । त्या दिवशीं दिवस चढला दोन महर ॥ मग सुमरसिंग गारदी होऊन तैय्यार । मंगे महमदरादेन इमानी सरदार ॥ हजिरी देतों म्हणोनि लाविली कटार । मग शिरलें बाड्यामदी उपसुनि तलवार । (चाल) झाली गर्दी एकच हल्ला । राव निजला जागा झाला । उटुनिया उभा ठेला । राव फिरुनि अवघा वाडा भयाभित झाला । थरथराच कापत राव दादापै गेला ॥ दक्षिणचा ॥ ३ ॥

आता दिवून पळाले राव, सुमरसिंग माग । बरोबर गारदी घेंऊनि केला लाग । शोध करित पुढें चालले, लाविला थाम । म्हणे धूनुनि पळाला सुमरसिंगाप्रत साम । राव हात जोडीं दादाला सोडा राग । म्हणे आता वाचवा, जीवदान माग ॥ (चाल) डोई घातली पोटात । आलि माया हृदयात ॥ नका कर बालकाचा घात । दादा ठेविं बरहात 'वाचवा याल' ॥ दक्षिणचा ॥ ४ ॥

बोले सुमरसिंग गारदी, तुम्ही वाचविता । पुढे आमुचि मनुष्यें घाण्यात पिळीता । तुम्हीं मुळीं आपुल्या प्राणासि का दवडता । तुळाजी खिसमददार झाला थोलता । दादानि काढला हात झाला सरता । नि शक हात मारिला किं साद्यावरता ॥ (चाल) झाला पुरा एकच घायी । दादाची फिरली द्वाही ॥ चौघडा वाने ठायींठाथीं । तेथ उपाय नाही काही । दो घन्यें एकच ठायीं माराय कोणाला । होयाचे होऊन गेलें शब्द दैवाला ॥ दक्षिणचा ॥ ५ ॥

गगात्राई करी रोदन 'हरपले रत्न ! गाईने वत्स गिल्लिल ! देवा धन्य !
टाकून घोडे पालख्या द्रव्य धन । नाहीं हौस पुरली गेले नारायण' । राव नेले
अधें रात्रिं लाविलें अग्न । रसडिभर लकडे आठ मण चदन ॥ (चाल)
कामा आला विसमदगार । चापाजी टिळेकर । शुद्ध इमानी चाकर । धड
पडले अंगार । नारुजी नाईक ठार पुरा झाला । जखमा लागल्या ईशराम
पताला ॥ दक्षिणचा ॥ ६ ॥

आता मोळे राज्य दादाचें । केवळ काशी । नेले तुकुमदेही (हुकुम
द्वाही ?) आडग्र चिंता दादासी ॥ यन्त्र आणवया पाठविले अमृतयासी ।
नेले सुदामा ब्राह्मण प्रसन्न शिव दादासी ॥ (चाल) दादाचीं तपें तीं भारीं ।
शिवसाभ विघ्न नीवारी । गृहेर निगाली स्वारी । दारा पडला भारीं सर्व
दुनियेला ॥ नेले लहिनि मुकुटा दादाचा झोलवाला ॥ दक्षिणचा ॥ ७ ॥

महिपती

[इ. १७१५-१७९०]

कृष्णलीला

मातेचें भय बागोपोनि थोर । भयें पळतसे सारगवर । दोन प्रहर आला
दिनकर । उण तीव्र जाहलें ॥ १ ॥ धाउत पळना साचार । जननीसी श्रम
जाहला फार । घमँकवनी नियळे सुदर । कैसा विचार करावा ॥ २ ॥ म्हणे
एकदा लागता माझ्या हातीं । मग त्यासी न सोडीं कल्पाती । हृदयमदिरी निश्चिनी ।
बाधोनि श्रीपती टाकिते ॥ ३ ॥ ऐसें मातेचें अतर । जागोनिया कृष्णाकर ।
म्हणे जननीसी श्रम झाला फार । आता रियर अमावें ॥ ४ ॥ यशोदा पाहे
चपळ दृष्टी । तों पुढे देखिला जगजेठी । मग सत्वर धरितसे मनगर्भी । क्रोध
पोटीं न समाये ॥ ५ ॥ मग फरफरा ओढीत चक्रपाणी । यशोदा घेऊनि
आली सदर्नी । मदिरीं मिळोनि सकळ गौळणी । नदगणी गोफाप्ती ॥ ६ ॥
मग होउनी यशोदेसमोर । म्हणती कृष्ण तुझा चोर जार । आम्ही सागों

निरतर । तें अमल्य उत्तर तुन वाटें ॥ ७ ॥ आज घरीं लवडिला, गोरस ।
यास्तत्र धरिले कृष्णास । आता उत्पळा बाधोनी गरी यास । शिक्षा नसे
मान काहीं ॥ ८ ॥ ऐसें सोलना ब्रजनारी । तो स्फुदस्फुदोनी रडे मुरारी ।
अश्रुपात वाहती नेत्री । परी मातेसि अतरी कीं व न ये ॥ ९ ॥ दावे सोडोनि
लपलाहें । यशोदा कृष्णासी बाधो जाये । तव तो वीतभर उणें राहे । गाठ
नये सर्वथा ॥ १० ॥ मग दुसरें दारें त अवतरीं । यशोदा आगोनि लावी
सत्वरि । ता आणिक पाहिजे वीतभरा । म्हणे कैशी परा करावी ॥ ११ ॥
एकमेकासी लाविता दोर । परी कदा न पुरती साचार । दारीं लाविली
नवलक्षवर । परी उणें वीतभर येतसे ॥ १२ ॥ गौळणी आपुल्या सदनीं
जाउनी । चहा देताती आगोनि । म्हणती कृष्णासि उत्पळीं बाधोनि ।
शिक्षा जननी लागीं वो । १३ ॥ घरची नवलक्ष असता दावीं । आणि
घरोघरची आणिकी सगही । एक एकासी यशोदा लावी । परी ती कदाही न
पुरती ॥ १४ ॥ वैगवी मायेनें भुलविल्या गौळणी । तैशाच रीतीं यशोदा
जननी । जो का विदग्ध चक्राणी । अवतरे सदनीं नदाच्या ॥ १५ ॥ ज्याच्या
गेमार्थीं ब्रम्हाड । मातील येवढे प्रचंड धेंड । त्यासी यशोदा बाधू पाहे
कोडें । नवल चोरडें हच की ॥ १६ ॥ अरूप अनाम साचार । ब्रह्मादिकासि
न कळे पार । त्यासि बाधावया न पुरे दोर । हें साचार कळेना ॥ १७ ॥
आकाश थोर वाडपणीं । गात्र सर्गासि दिसतसे नयनीं । त्यासी धालावया
गवसणी । आगावी कोठुनी कळेना ॥ १८ ॥ धीरसागरासी साच्या । कोणत्या
पापाणे माझा । अमृतासी पाहुणे करारा । कोणत्या पदार्थें कळेना ॥ १९ ॥
पृथ्वीचे वजन करावे कोडे । तरी येवढे विस्तीर्ण नाही पागड । समीर काणते
ठायीं काडे । ऐसें रोकड कळेना ॥ २० ॥ तैशाच रीतीं यशोदा माय ।
कृष्णासि दोर बाधा जाय । तरा तो अपार अनंत आह । यालागीं न समायें
चहावी ॥ २१ ॥ परा यशोदा म्हणे माझा जुमर । गौळणी भाविनी नम्रकिशोर ।
म्हणानीं नवलक्ष लावोनि दार । सागराघर बाधित ॥ २२ ॥ परा वीतभर
उणें दिसतसे दिठी । पदरी सर्वथा न ये गाठी । म्हणोनि यशोदा होतसे
कष्टी । म्हणे कैसी गोष्टी करू आता ॥ २३ ॥ एकदा यथनामानीं येता ।
मग मी न सोडिते कृष्णनाथा । आगोनि मानेच्या मनोगता । कृपा भगवता

उपजली ॥ २४ ॥ म्हणे मंज बाधावया निश्चिनी । कधी होतसे यशोदा राती ॥
आता यांनी जी मनोवृत्ती । तैशीच निश्चिनी हो मुखे ॥ २५ ॥ ऐसे चिंतित
चक्रपाणी । तो दोर पुरल तेंच क्षणीं ॥ सत्वर गाठ देतसे जननी । हासती
गौळणी सर्वत्र ॥ २६ ॥ उरळीं बाधिता जगज्जीवन । मातेसी विलोकी
दीनपणे । म्हणे खोडीं न मी करीं आजपामुन । मुक्तबधन करी का ॥ २७ ॥
ऐसे म्हणोनि पूतनारी । टपटपा आसुवें गाळीत नेत्रीं । माता टाकोनि तैसेचि
परी । लागे मदिरा निजकार्या ॥ २८ ॥

—भक्तलीलामृत (इ. स. १७७४), अध्याय वेचालिसावा, ओव्या ६५.-९२

मोरोपंत

[इ. स. १७२९-१७९४]

— १

बालिश बहु बायलात वडवडला

कुरुकटकासि पदाता तो उत्तर घाळ पार गटवडला ।
स्वप्नळावळ नेणुनि बालिश बहु बायलात वडवडला ॥ १ ॥
गोले वृद्धाडे हे कुरुळ कलातसिधुसे राभते ।
ने रय पुरात, माजे मन नयनहि पाहता बहु भ्रमते ॥ २ ॥
दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, वृष, द्रोग, भीष्म या कटकी ।
त्यात मरेनचि शिक्ता, काट्यावरि बालिता चिरे पट की ॥ ३ ॥
एकरी मी रिपु बहु, या ऐशा कीर्ति काय हो मूर्खी ।
पक्षर्थे रेचि करू मरुपुमर्धमुत्तायहोम रणीं ॥ ४ ॥
आशा नसता आलों, रागे न मरेल कार हो तान ।
रोमाच धर्म कप प्रस्ट व्यापुनि काच होतान ॥ ५ ॥
पार्श्व म्हणे राजमुता आना वदतोमि हे अहा कार ।
शय्येवरि न पटाय योग, रमशितिराच हा काय ॥ ६ ॥

तेव्हा स्त्रियात तैसे गेलुनि, आता असें कसें वदसी ।
 एकहि गाग न सुटला नाही अत्रापि झळमला सदसी ॥ ७ ॥
 गोमुक्त्यर्थ न शिरता धैर्ये या वीरनायकानीकी ।
 करिजेल हास्य, आस्य प्रेथुनि नगरात त्रायकारी की ॥ ८ ॥
 देउनि सारथ्य मला घेउनि आलासि काय उत्साहें ।
 नेमसि काय पत्न्यायन करिता, लोकात होय कुत्सा हें ॥ ९ ॥
 निजगुत्तिरसीं त्रेभी हो साधो बुद्धि अन्यथा न करी ।
 निजहितलेभें धरितो शिशुहि गुरीं एक अन्य धान करी ॥ १० ॥
 सैरभ्रीनें कथिलें माजें सागध्यनिपुणपण साचें ।
 टाकिति न माद्वरगें फळ नीरस म्हणुनि निपुण पणसाचें ॥ ११ ॥
 मी भाडेन स्थिर हो, तुजहि मजहि विहित आजि न परतणें ।
 हरितील न गाईत मीतिल करितील आजि न परतणें ॥ १२ ॥
 मरतीच न दाखनिती, पातुलहि पळोनि तोंड लेक वित्या ।
 म्हणती सत्य-कीर्तिप्रज्ञाप्रत्यक्ष तांडलें कवि-त्या ॥ १३ ॥
 कजळ कसें करू जें सैरभ्रीकृत दुधासम स्तरन ।
 रागमन अनृता मीतें, जेनि कुठारायुधा समस्त धन ॥ १४ ॥
 ती या मुगीं न येता यावी मुयें करुनि मुग्यमाजी ।
 दावाया सैरभ्रीप्रति हें मति यरिल केंवि मुख माजी ॥ १५ ॥
 चाल उगाचि अपयसीं न तुजें गुणनद्रमदळ मळाचें ।
 होतो ब्रह्माब्धिपारद, पारदतुल्य न तुला दळमळाचें ॥ १६ ॥

—आर्यभारत, निराद्वय अष्टाव तिमरा, आर्यो ३९-५४

२

हमरातीशान्यान

पूर्वो सागरतीर्गे सागुटपाच्छ पुगत एष धनी ।
 सन्मान्य वैश्य होता नादे ज्ञाच्या मधर्मनीति मनीं ॥ १ ॥

त्या धनिका वैश्याचे होते ऋहु पुत्रपौत्र गुणवंत ।
 ज्यातें आशीर्वादें गौरविती सर्वदा सद्य संत ॥ २ ॥
 त्या वैश्यकुमारांचें मन्त्री उच्छिष्ट एक काक सदा ।
 बाळक उदारमति ते न वदति वाणी कदापि साध्वसदा ॥ ३ ॥
 देती वैश्यकुमारक मांसोदन सेवया वडे भाडे ।
 मधु घृत पायस वायस खाय सदा, पक्षिपांसर्वे भाडे ॥ ४ ॥
 सागरतीरीं तेथें आले दैवें कदाचित मराळ ।
 जे मुक्ताफलभोजन करिती, बिसतंतु भक्षुनि फराळ ॥ ५ ॥
 पाहुनि हंसांतें ते बाळ ग्योच्छिष्टपिंडपुष्टातें ।
 म्हणती 'तंचि विहंगा ! सर्वखगश्रेष्ठ' त्या सुदुष्टातें ॥ ६ ॥
 करिती प्रतारणा अशि काकाची अल्पबुद्धि ते बाळ ।
 तो तो फुगे कुरोददारीं मूर्खेंदि जेंवि जंबाळ ॥ ७ ॥
 गवें मूर्खपणें तो मानी बाळोक्त सर्व साचार ।
 अधिकचि मात्रे स्तवनें, न विचार करी मलीमसाचार ॥ ८ ॥
 गेला उद्योनि गगनीं मग नीच सगर्व काक तो त्यांत ।
 सार्धूत खळ जसा की काचमणी परमशुद्ध मोत्यांत ॥ ९ ॥
 जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ ज्यामाजि त्यासि तो काक ।
 'दोघे उद्यो, तुझं कळ पाहों दें, मत्समीप ये टाक' ॥ १० ॥
 ऐसे वायस वदतां हांसति ते हंस त्या रगापसदा ।
 कीं शुद्धासी मत्सर मूर्ख करी, त्यांत तापपाप सदा ॥ ११ ॥
 म्हणती हंस तयातें, 'गर्वमरें करिसि घायमा ! चार ।
 आम्हीं मानसवासी सर्व रगाचेहि राय साचार ॥ १२ ॥
 आम्ही सुदूषाती हंस रगामाजि पूज्य रगनीच्या ।
 क्षीरधित्तीरविहारी जळकेलि करूं नदींत गगनीच्या ॥ १३ ॥
 करिसी बरोबरी तूं हंसाची काय ? वायसापसदा ।
 करितो घात तुझा मद्र, मारीलचि जो गृहांत साप सदा ॥ १४ ॥
 रे बळिपुष्टा ! दुष्टा ! कैसे हंसासमेत उडशील ? ।
 साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्णवांत बुडशील' ॥ १५ ॥

वायस बहु हसाच्या हितवचनाची करुनि कुत्सा हे ।
वदता झाला त्यासी पुनरपि तो गर्गराशि उत्साहें ॥ १६ ॥

— आर्याभारत, कर्णपर्व, अध्याय अष्टाविसावा, आर्या १३-२८

३

तेव्हा गेला होता कोठें राधासुता तुझा धर्म

कृष्ण म्हणे राधेया ! भला बरा स्मरसि आजि धर्मातें ।
नीच व्यसनीं बुडता निदिति दैवास न स्वकर्मातें ॥ १ ॥
जेव्हा तू, दुयेंधन, दु शासन, शत्रुनि एकमति झाला ।
कैसे कपटदूतीं चितींदि न धर्म लाविता झाला ॥ २ ॥
जेव्हा सभेसि नेली पाचाली भानिलें मनीं शर्म ।
तेव्हा गेला होता कोठें राधासुता तुझा धर्म ॥ ३ ॥
राज्य न देसी करुनि वनवासाशनवासही जेव्हा ।
गेला होता कोठ धर्म तुझा सूतनटना तेव्हा ॥ ४ ॥
केले टाग जतुगृही वा पाडव वारणावतीं जेव्हा ।
गेला होता कोठ धर्म तुझा सूतनदना तेव्हा ॥ ५ ॥
चावनि विशाज भीमा सर्प डसविठे नृप अस रोट ।
कम करविता कणा होता तव धर्म तेधवा काटें ॥ ६ ॥
फेडी यत्न सतीच जेव्हा उघडें करावथा आग ।
गेला होता कोठ धर्म तुझा तेधवा गृया साग ॥ ७ ॥
शाश्वत नरकीं पळले पति पहिले पदतील वरि अन्या ।
बोलुनि अस सभत द्रुपदाची गाजिली तुझा कथा ॥ ८ ॥
सरदुर्वाक्यशरशरत भेदित होतासि जेधवा मर्म ।
तेव्हा गेला होता कोठ राधासुता तुझा धर्म ॥ ९ ॥
अभिमन्यु गाल बहुतीं वधिता त्या थारिले न तें कम ।
तेव्हा गेला होता कोठ राधासुता तुझा धर्म ॥ १० ॥

पूर्वी धर्म न रुचला त्यजिला निपटूनि तो जसा कुचला ।
 आताचि बरा सुचला धर्मगृहा सर्वे द्वा परासु चला ॥ ११ ॥
 नळ होय धर्मराजा, कलहोत्सुक पुष्करहि तुम्हीं सर्व ।
 बळ होते सत्याचे, सळ हो तुमचा न चालिला गर्व ॥ १२ ॥
 मार्गेचि तुम्ही भजता धर्मान्य तरि तुम्हांमि वांचविता ।
 आता भरा, न वाचे दीप्तगृही जो न तोय साचविता ॥ १३ ॥
 मार्गेचि धर्म करिता, जरि देता राज्य, धर्म वांचविता ।
 न जगे तो दुर्मिक्षव्यमनापूर्वी न धान्य साचविता ॥ १४ ॥
 आता रक्षील फसा धर्म तुम्हां वित्तमद्यमत्तानीं ।
 जो लोटिला ददादां स्वहितहि मानूनि अहित, लत्तानीं ॥ १५ ॥
 रक्षात्रा धर्म असा करिशीं उपदेश तरि असे मान्य ।
 रक्षितसो धर्मातें आगृहाल धर्म ठाउफा नान्य ॥ १६ ॥
 हा धर्म मूर्तधर्म प्रभु, यातें भक्तसो असा मान्य ।
 लोकात कोण दुमरा सामान्य नव्हेचि हा असामान्य ॥ १७ ॥
 आश्रित जनाभिमानी प्रभु, गेले जेधवा असे रागें ।
 निःस्वास वृषें लज्जावनतमुखें सोडिला जसा नागें ॥ १८ ॥
 न वदे काहींच रथी वेघे तो सूर्यसूनु, चापाते ।
 जोडी याग, कराया मूर्खित शत्रासि सनुच्या पातें ॥ १९ ॥

४

केसावली

तुझ्या बहुत शोधिले अथनिधी पदाच्या रजें ।
 न तें अमृत वर्मिनी बुधजनीं सदाचार जें ॥
 असे सतत ऐकते सतत बोलते, मीच ते ।
 प्रमाण न गृहो जरी उचित माक्षिमा नीचते ॥ १ ॥
 तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय कीं ।
 कृपाचि सरली अमेंहि न घडे जगजायरीं ॥

नसेन दिसलों कसा नयन सर्वसाक्षी रवी ।
 विपाद घरिल्या म्हणों न सुरभी विपक्षीर वी ॥ २ ॥
 कळी करि मुनिर्मळी परम उग्र दावा नळी ।
 तयात अविशुद्ध भी, शलम जेंवि दावानळी ॥
 व्रणार्तपशुच्या शिरावरि घनी उभे काकसे ।
 स्मरादि रिपु मन्मनी अहि न काळ भेका कसे ॥ ३ ॥
 धना परिजना, घरीं तुमचिया उणें कायसे ।
 न लाभ मणिहेमभूपतिस जोडिल्या आयसे ॥
 परि प्रभुहि सगर्ही सकल वस्तुला ठेविती ।
 गुणा न म्हणता उगा, अधिक, आदरें, सेविती ॥ ४ ॥
 अतर्क्य महिमा तुझा गुणहि फार वा हे विधी ।
 श्रुतिज्ञहि म्हणें सदा, स्तविल आनुची केवि धी ॥
 तरी जन यथामति स्तुति जाहले सन्मती ।
 स्तवार्थ तुझिया तुझ्या सम कवी कधीं जन्मती ॥ ५ ॥
 प्रभो ! शरण आलियावरि न रहा कधीं वाकडे ।
 म्हणोनि इतुनेचि हे स्वहितकृत्य जीवाकडे ॥
 प्रसाद करिता नसे पळ विलंब वापा खरें ।
 घनाबु न पडे मुलीं उघडिल्याविना पाखरें ॥ ६ ॥
 म्हणा मज उताविळा, गुणचि घेतल घाबरें ।
 असो मन असेचि वा भजकवर्हिमेघा बरें ॥
 दिसे क्षणिक सर्व हें भरवसा घडीचा कसें ।
 धराल मन ? आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसे ॥ ७ ॥
 वृतातककामलध्वज्जरा दिसो लागली ।
 पुर सरगदासर्वें शगडता तनू भागली ॥
 सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा ।
 न हो जरि उताविळा स्वरिपु कापितो हा गळा ॥ ८ ॥
 असो वरि कसा तरी, विमल भाव ज्याचा करा ।
 तयावरि दया, पचे वर असाचि या चाकरा ॥

वृथाचि गमते दिले, उहुहि जें न दासा जिरे ।
 पुसोनि अधिकार चा, सुकर ते सदा साजिरे ॥ ९ ॥
 तुजें यशचि तारितें, परि न वेवळा तारवे ।
 सहाय असिला असे, तरिच शुभला मारवे ॥
 न भाग्यत भेगता, न घटताहि सत्सगती ।
 न अज्ञद्वये, तशीं तव यशोरसीं रगती ॥ १० ॥
 सुसगति सदा घडो, मुजूननाक्य कार्णी पडो ।
 कलक मतिचा क्षडो, रिपय सर्वथा नावडो ॥
 सदग्निकमळीं दडो, मुरडिता हटाने अडो ।
 वियोग घडता रडो, मन भवचारिणीं जडो ॥ ११ ॥
 न निश्चय कधीं दळो, पुजनविघ्नगाथा रळो ।
 न चित्त भजनी चळी, मति सदुत्तमार्गा वळो ॥
 स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो ।
 पुन्हा न मन हे मळो, दुरित आमघोधें जळो ॥ १२ ॥
 मुर्खी हरि वसो तुझी कुशलधामनामावली ।
 क्षणात पुरवील जी सकल कामना, मावली ॥
 कृपा करिनि तू जगत्रयनिवास दासावरी
 तशी प्रकट हे निजाश्रितजना सदा साजरी ॥ १३ ॥
 दयामृत-धना अहो हरि कळा मयूरकडे ।
 रडे शिशु, तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥
 असा अतिथि धार्मिकस्तुतिपदा । कदा सापडे ? ।
 तुम्हा जड भवार्णवीं उतरिता न दासा पडे ॥ १४ ॥
 कारुण्याभोट राम प्रियसख गुहरी जो मयूर नटाचा ।
 होता तापत्रयार्त त्वरित भववर्णीं रक्षिता रानटाचा ॥
 त्याचे ताचें स्वभद्रस्मरण, मग न तें त्या कस ये कवीस ।
 बेका एक्या सख्यातें स्मरनि, करि अशा एकशे एकवीस ॥ १५ ॥

—वेकावलि, श्लोक ३, ४, २१, २३, २७, ४०, ४५,
 ४६, ६७, ११६-१२१

अति गुरुतर हे तमरजनी मेघाची पडली साई ।
 अति भ्रमिष्ट चाले मार्गी पडले मीं नादप्रवाही ॥ १ ॥
 गीतसंगीत तानप्रवर्ये स्व मोहक त्या मुरलीचे ।
 सुर किन्नर नर तल्लिन ते मरिखहीत अहिपति नाचे ।
 वर्णनीं शिगल्या वाणी न चले मुग्न वेदश्रुतींचे ।
 शोपाच्या चिरल्या जिह्वा अघटित गे करणे याचे ॥ २ ॥
 मज्जुळ ध्वनि सुंदर गाई धाजविता पडता श्रवणीं ।
 रग मृग अति तल्लिन झाले ते पिऊ विसरले पाणी ।
 वृक्षाचे पत्र न हाले रविरथु स्थिरवला गगनीं ।
 सुर शक्ति पहाती अवघे मुकले रस अमृतपानीं ॥ ३ ॥
 तृग भक्षिति ना त्या गाई पश्यानीं त्यजिला चारा ।
 वर्नि व्याघ्र वृकादिक सारे हिंसेचा त्यजिति उभारा ।
 नरनारि सावधाचे अवघे सोडुनिया मोहपसारा ।
 गर्जना मेघ न करिती मुनि त्यजिती आत्मविचारा ॥ ४ ॥
 सुर असुरादिक स्थिर झाले सोडुनिया सकलहि द्वंदा ।
 अघटित हे लीला न कळे वर्णिता न वर्णवे वेदा ।
 भावावलि शास्त्रे सारी मोलता न शक्तीं शब्दा ।
 देवनाथ प्रभु त्या गातो निजभावे नामप्रवधा ॥ ५ ॥

खुटलाचे रविरथ गगनीं । वायू तो मार्ग न चाले ।
 चाल— वृक्षाचे पत्र न हाले । अप्सरादि नृत्य निमालें । गंधर्व शक्ति झाले ॥ वृदा ॥
 लम्बुनिया मग मृग गाई । व्याघ्रावरि टाकिति माना ।
 गर्जना मेघ न करिती । नाचती मथूरी जाणा ॥
 होत्या ज्या वध्या ललना । प्रसवति त्या पुत्रनिधाना ।
 चाल— शक्ति ते मधिं नाना । सुर न करिति अमृतपाना ।
 विसरले मुनी जपध्याना ॥ वृदावनि ॥

५

प्रार्थना

ऐक वा रामराया । तुझ्या वंदितो पाया ।
 आवरी आपुली हे । विश्वमोहिनी माया ॥ ध्रु ॥
 मी मूढ हीन दीन । सर्वसत्क्रियाहीन ।
 तूं क्षमाशील देवा । शुद्धचरितनिजाधीन ॥ १ ॥
 घडो सदा साधुसंग । नसो विषयप्रसंग ।
 सत्प्रेमभक्ति द्यावी । सत्य वैराग्य अभंग ॥ २ ॥
 घाटते नित्य भावें । तुझे साधुगुण गावे ।
 मन हें आवरेना । सांग काय म्यां करावें ॥ ३ ॥
 करिता संसार काम । मुखी असो तुझे नाम ।
 दयाधना भक्त मोर । वाचा पुरविसि काम ॥ ४ ॥

देवनाथमहाराज

[इ. स. १७५४-१८२५]

अति गुरुतर हे तमरजनी मेघाची पडली साई ।
 अति भ्रमिष्ट चाले मार्गी पडले मीं नादप्रगाही ॥ १ ॥
 गीतसंगीत तानप्रबंधे ख मोहक त्या मुरलीचे ।
 सुर किन्नर नर तल्लिन ते मद्रिखहीत अदिपति नाचे ।
 वर्णनीं शिणल्या वाणी न खले मुरा वेदश्रुतींचे ।
 शेपाच्या चिरल्या जिह्वा अरटित गे करणे याचे ॥ २ ॥
 मज्जळ ध्वनि सुंदर गाई धाजविता पडता श्रवणीं ।
 खग मृग अति तल्लिन झाले ते पिऊ विसरले पाणी ।
 वृक्षाचे पत्र न झाले रविरथ स्थिरबला गमनीं ।
 सुर यक्षित पदाती अवघे मुकले रस अमृतपानीं ॥ ३ ॥
 तृण भक्षिति ना त्या गाई पश्यानीं त्यजिल्या चारा ।
 धनि व्याघ्र वृषादिक सारे हिंसेचा त्यजिति उभारा ।
 नरनारि सावधचि अवघे सोडुनिया मोहपसारा ।
 गर्जना मेघ न करिती मुनि त्यजिती आत्मविचारा ॥ ४ ॥
 सुर असुरादिक स्थिर झाले सोडुनिया सकलहि दद्रा ।
 अरटित हे लीला न कळे वर्गिता न वर्णवे येदा ।
 भावाबलि शारंगे सारी बोलता न शक्तीं शब्दा ।
 देवनाथ प्रभु त्या गातो निजमावे नामप्रवधा ॥ ५ ॥

सुटलाचि रविरथ गमनीं । वायू तो मार्ग न चाले ।
 चाल— वृक्षाचे पत्र न झाले । अप्सरादि नृत्य निमालें । गधर्व यक्षित झाले ॥ वृदा ॥
 लब्धुनिया मग मृग गाई । व्याघ्रावरि टाचिति माना ।
 गर्जना मेघ न करिती । नाचती मयूरी व्याणा ॥
 होत्या ज्या वध्वा ललना । प्रसवति त्या पुत्रनिधाना ।
 चाल— यक्षित ते माथे नाना । सुर न करिति अमृतपाना ।
 विसरले मुनी जपध्याना ॥ वृदावनि ॥

रामजोशी

[इ. स १७६२-१८१२]

१

परमार्थपर लावणी

भला जन्म हा तुला लाभला खुलास हृदयीं बुधा ।
 धरिसि तरि हरिचा सेवक सुंधा ॥ ध्रु ॥
 चराचरीं गुरू तरावयाला नरा शिरावरि हरी ।
 जरा तरि समज धरी अतरीं ॥
 ह्यातटानें पना रागबुनि जग धरिशि का शिरीं ।
 मठाची उठाठेव का तरी ॥
 वनात अथवा जनात हो का मनात व्हावें तरीं ।
 हरीचें नाव मवाबुधि तरी ॥
 काय गळ्यात घालुनि तुळशीची लाकडें ।
 हीं काय मनाला दुर करितिल मारुड ।
 गाहेर मिरविशी भात हरिशि वाकडें ।
 अशा भक्तिच्या रसारहित तू कसा गृहनिशी बुधा ।
 हरिस साडुनि घेसी दुधा ॥ ध्रु ॥
 जाल गळ्यामार्धि माळ कशाला व्याळ काम कोपला ।
 आतुनि गाहेर गृहनिशी भला ॥
 चित्त पाहता पित्त येतसे चित्त पाहिजे मला ।
 असे हरि गृहतो नुमने तुला ॥
 दाभिरु घर समाजित अम्यतरिं नाहिम विचला ।
 बहिर्मुल नर नरका लाभला ॥
 तू पोटासाठी करि खण्ण मलनिशी ।
 परि भक्तिरसाग्निग हरि भेटेल काय तुसी ।

काय मौन घरुनिया गोमुखिला जाळिरी ।
 स्वार्थसुरे पगमार्य बुढविला अनर्थ चेला मुघा ।
 ने जागसि काजी ग्दगर्सी सुघा ॥ ध्रु ॥
 टिळा टोपिवर शिला पडो या विळात करिरी जपा ।
 तथापि न होय हरीची कृपा ॥
 दर्भमुष्टिच्या गर्भि धरुनिया निर्भर पशुची वपा ।
 जाळिरी तिला तादुळा तुपा ॥
 दंडकमडलु बड माजगिरी मुंड मुडिरी तपा ।
 न सार्थक लटक्या सान्या गप्पा ॥
 ही बारबार तलवार येदल काय पुन्हा ।
 ह्या दुर्लभ नरदेहात ठेगिरी कुन्हा ।
 भगवत भुवेल भक्तिचा पाहुणा ।
 बर्म कळेना धर्म घडेना कर्म चित्त न दिघा ।
 सदा हरि कविरामानर फिदा ॥ ध्रु ॥

२

दुष्काळाची लावणी

उगा भ्रमसि वाउगा कशाला युगांत राळ हा कली ।
 कळी मातला सारा धनदारा इच्छि राज्यासहि हा कली ॥ ध्रु ॥
 कुणा न कुणि मना येईल तसे जनासि जन बचिनी ।
 धनानिमित्त मरती किति गरति धरुनि यजन अन्न चारिनी ॥
 आठ दिसामधि पडाग तिडा लुटावया घावती ।
 उडागयाच तकरा नाही बकरा सारा धगिचार्य शुक्ती ॥
 दार वित्त घरदार दिले तरि मार चुकेना अती ।
 फार बडू मी कारे वधिल्या हो गाई जायविल्या दिज्जती ॥
 पट मानले धुट शालि वेगड बुष्टली भिती ।
 मंद करिति मसलतीला मग पसती तिला नागरिता बळ भोगिती ॥

पुढ घरोपरीं उड कुणावर दड कोण गाधिती ।
 सड कुणाचा गाव कुणि ध्यावा कुणि कुणाला किती ॥
 असा न कोणी पुसावयाला कसा काळ कशि मती ।
 यमावया नच जागा मग पागा मजरथ चागा कुठे राहती ॥
 चिका आत ज्या निका पदविल्या पिकाशि गळ लाविती ।
 विकाविया ल्या नेल्या किति मेल्या अवला उरत्या जन चुबिती ।
 फास गळ्यामधिं चास पाठिपर लोह हाडा लाविती ।
 मास विप्र लोकाचे तो काचें वेचिती सादस घेऊनि हातीं ॥
 धीर वीर का हविर होऊनि फरीर भिरु मागती ।
 चोर नसे हो आगा किति सागावा तो ताप जिना लागती ॥
 हाते धरुनि देवता फोडिल्या लठाराम भगिती ।
 गतायु किति झाले किति प्याले निप किति उरले सुर जेविती ॥

किती सागर उक्के कुटुंबसह वाढले ।
 किति दैवगतीनें वाशीसही पावले ।
 किती कर्नाटक देशात धनिक धावले ।
 किति अद्रुचे जन तेथचि भागवले ।
 कैकानी हिरे ब्रह्मनागकैफ चावले ।
 किति उठाउठी भयभीन मरण पावले ।
 किति ब्राह्मणगालही यवनानीं चावले ।
 कायले जन करितील कागावले ।
 अति सारिक ते दुष्कर्मी सरसावले ।
 किति फट करिति ते उगतचि घातक ।

काय समय हा ल्या । रुद्र करिल दया । दृष्टि झाकली मग ।
 नका क्षिति झापी । घर गाली । रुद्र प्रियति जगि फाकनी ।
 दसा न कलिवर पुसा मनाला कसा काळ हा तरी ।
 असा जनक्षय काहो वागि पाहो सशय कथितां याचेवरीं ॥
 घराधीश कोणी परास गृह्णी कग पातर्ष नरीं ।
 रासात्र जन निब्रमं करिनि अधर्म राजकी अपसरां ॥

बाप तयाला ताप वृद्धपणि पाप पुत्र हा करी ।
 शाप देतसे तोही म्हणे नोहे माझा वीर्यज हा तरि अरी ॥
 माय टाकिली पाप बांधुनी बापकोसी घे शिरी ।
 होय कराचा वेदा तो पेदाऱ्यांतुनि साप काढिल्य वरी ॥
 सून बहिण सासु जे म्हणति तिरीं सुखवासना धरी ।
 भयन बुडे पापानें मधुपानें मातुनि माय सुताला वरी ॥
 मनीं घरनि कामिनी मठामधीं मुनी विनय चातुरी ।
 जरीं दाविती बाबापरि आंतुनि कावा भोंदुनि खाती पुरी ॥
 लेश नसे उपदेश आपला देश टाकुनी दुरी ।
 कैशवार्चन करती वरती परि आंतुनि कमें नानावरी ॥
 असे धूर्त जे तूतें जगामधि मूर्त पाप चव धरी ।
 पूर्तीं मुखादिक याचि व त्यांचि कमें म्हणूं नको ही खरी ॥
 वित्त हरिति निरनिमित्त ठेऊनी चित्त अर्थ यावरी ।
 मत्त धन्याशीं चोरी करिती अधिकारी दया कोटून भूसुरी ॥
 सती म्हणती निजपती त्याजुनि नांदती पराचे घरीं ।
 जिवें मारिती भतें त्या वतें दुसरे करिति कितिक सुंदरी ॥

किति कन्या हयविक्रये परम पातकी ।
 एकाची कृति एकस करी घातकी ।
 किति दुर्मतिनें गुह्यपत्नीला हाटकी ।
 किति जारण मारण उच्चाटण नाटकी ।
 कितिकाची वागी मृग वदुनी हालकी ।
 धनी यास पालखी चाकरास नाखी ।
 कुणि विधवा ठेविती घगंमधीं पाणकी ।
 मित्रास वंचिती मग कोटून भावकी ।
 अशीं कितीं पापें जरीं कुणा टाऊकी ।

जराभयास्तव करावया स्तव अय मतिस जाऊली ।
 करा श्रवण हो याचें व्हायाचे ऐसी विधिवाणी भाऊली ॥ ध्रु ॥

चिन्ह वाटते भिन्न फुटति जे सिन्न जाहले मर्ना ।
 भिन्न देह किति करती किती भरिती पोटे स्नाना कणळुनी ॥
 पहा कितिक जन महाराईने दहादिशा धुडुनी ।
 अहा शेवर्गी मेले गेले यमलोकाशी गणावे कुणी ॥
 भणाय सारा दणाय झाला कण न पावती सणी ।
 कुणास न मिळे भाजी कुणि राजी करडी मिळो आमडी जुनी ॥
 मुरक चढती कुणी भूक म्हणति द्विज आधुक तशा ब्राह्मणी ।
 बुकरी शालाशाला कुणि त्याला उभे राहू न देती अगणी ॥
 कढी म्हणति कोणी बडी घालती उडी अन्न पाहुनी ।
 रडविताति किति पारें दोरें योदिति तैशी दारातुनी ॥
 पाक हो न हो हाक मारिती भाकर द्या म्हणउनी ।
 टाक मुसामधिं काहीं मज नाही म्हणती अन्न पधरा दिनीं ॥
 जळा पिडनि किती नळात फुगले पळात वपु त्यागुनी ।
 गळा पडुनि निति रडती मरती नालक मुडदे कवणळुनी ॥
 शुद्र इतर जे शुद्र तयावरी रुद्र कोण या क्षणीं ।
 मुद्रस कैचा त्याला भलत्याला भाकर मागसि मुग्र पसरुनी ॥
 चणा अथवा नाचणा एकादा धणा मिळे त्यातुनी ।
 उणा दिवाळी दसरा किति दुष्काळाचा घसरा घ्या पाहुनी ॥
 पीठ डाळ कुंड मीठ दिगावरी नीट पडति जाउनी ।
 धीट सोशिती काहीं परि पाही साडित नच मेल्यायातुनी ॥

कमतील काय हो अजाविण गाजली ।

ही दुनिया सारी जडगमित भाजली ।

नच मातुकीला कोणि तदा लाजली ।

वेचिली शितें चिरालात राड माजली आपणातच समाविली ।

शेवरी विळे पळी दिवेलवणी वाजली

यावरी येउनिया देवा का गाजली ।

वेमाने रुडुने विष पाजुनी निजली ।

ही दुष्काळाची बरी नौभत वाजली ।

वर्णावी म्हणुनिया कविमतिला डावली ॥ ध्रु ॥

सुधि म्हणती निरवधी काळ त्यामधी दीड पावली ।

कधी ऐकिली चिपटी कधी निपट कोळवीं कधी पाहिलीं ॥

मणास रुपये तेरा तेलाना बारा तुपा शपथ वाहिली ।

गुळ असो तोळा भर आहे कीं मूळ मिठाचीं डली ॥

खूळ लवंगा पैशाच्या सवंगा मिरची पांच दीधली ।

हुजूर वागी रुजू तराजू खजुरी ती एकली ॥

खिनुन घेती पैसा देतील हो कैसा मासली नच जिभली ।

गहूं म्हणती जे बहु सवंग ते नऊ चिपटी झाली ॥

मऊ नवे जे दाणे बेदाणे झाले अशी दशा माहिली ।

मका रांड ही आसा इला परि शिवा कोठडी घेली ॥

नका द्राड एरंडी हे रंडी आठ चिपटीं कधी ऐकिलीं ।

दुकाळ त्यामधि बसाल मंडळी ठकापरिस ठक भली ॥

दुकान घालुनि बमती बरि दिसती निर्फळ घातुकता बाइली ।

नितळ सोनियां पितळ म्हणती निज पितळ पुतळी आटली ॥

कुतळ बुडविले सारेही बारे वेळची सराफाइला दिली ।

सार हिऱ्याला गार म्हणति सोनार देत पावली ।

चार शेर तांब्याला कां म्याला म्हणे कांसार देत अघेली ।

पुरे काळ हा नुरे योग्यता विरे निघुनी स्वाल्ली ॥

अहो शालुच्या फरदा चवलीचा खुर्दा काय गोष्ट चांगली ।

हे गहो भाजींत बाराचा न जोडका ।

पैशाचा एकचि मुळा एकचि दोडका ।

पैशास मक्याचा कंद एक मोडका ।

हा कांदा दो पैशांस एक चोटका ।

जळगास रुपाया एक लहान रोडका ।

घोड्यास शिपाई काय करील चोडका ।

काळानें देश यापरी केवळ रोडका ।

मग हत्यार राजउपाय काय थोडका ।
 साळुनी नावद गृहणो नये गोड का ।
 अजातरिपु हे प्रजा इत पर मजा वृष्टि शिरकली ।
 दुजा असुनि कविरायाच्या कृति येथून उरकली ॥

होनाजी वाळा

१

लारणी

आम्ही प्रलयगता तुझी ग बुध नाही कामाची । आली धन्याची पणें
 आम्हाला जलदी जाण्याची ॥ ध्रु ॥ या लष्करची सुत्र साजणी नये ग सागाया ।
 आहे धन्याची दया आम्हावर रुपेची छाया । उठून ताजीम देती टाग
 पगतीचा जेयाया । पोऱ्या तिसमतगार कोतबाच घोडा बसाया ॥ (चाल) ॥
 स्वारि जपुन चाले । नवुमे रगीत भाले । वीटे पटेवाले । हाती बिनीवर
 चाले । नौबद बाजे कडाख्याची । नामज्यात रीपाई पुढे जीलीन गारयाची ॥
 आम्ही प्रलयगता ॥ १ ॥ कर्नाटकी स्वारीस होतो श्रीमताखेवर । रण
 संग्रामीं झटुन आगी केली तलवार । दीगातुन फटके आम्ही शिपाई रणदूर ।
 झाडिमध्ये पिटुन घातला छट्टन हैदर ॥ (चाल) पाटुन मनीं चम्का । गृहणी
 त्याला हटका । शिरपाय या जरीपन्ना । चररी आगगिरी जशीम कठी
 मोल्याची आगदाची तेली येक पालखीची ॥ आम्ही प्रलयगता ॥ २ ॥ पूवा
 पामुन नझा चालत आला वडिगचा । आणोराणीच्या वेळी विडा उचलिंग
 पैजेचा । कटुन मगवे सरे असा घम धनिकाचा । कसे राहा गृहणीस घरीं
 डाग लागेल जन्माचा ॥ (चाल) ॥ नाही अने कधी घडले । यास्तव येणें
 पडले । न कळ काहीं पुढले । होईल गे इतराजी आनंद अमुची । गरी
 सारी गुतुन सहिली सालमज्जुराची ॥ आम्ही प्रलयगता ॥ ३ ॥ कर्मिणा
 मनमुना निगळे मग नगगतुन । प्रात काळीं साहा घटकेचा सुहृत् पाहून ।

घर पागाही तयार वेली मोठे हौशानें । चौमोसावर मुकाम केला लौकर जाऊन
॥ (चाल) ॥ कवी म्हणे बाळा महेर । गुणी म्हणे लावणी ही मनि रामाची ।
जानवळीची फत्ते तलवार रेवडी रावळाची । अस्त्री प्रलयगता ॥ ४ ॥

२

भूपाळी

अधन दशम मुदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला ।
उठिं लवकरि वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला ॥
सायकाळीं एके मेळीं द्विजगण अनचे वृक्षी ।
अरुणोदय होताचि उडाले चरागया पंथी ॥
अधमर्पणादि करुनि तापसी तपाचरण दक्षी ।
प्रभातकाळीं उठुनी कापडीं तीर्थपथ लक्षी ॥
करुनि सदासंमार्जन गोपी कुम घेउनी कुक्षी ।
यमुनाजळासी जानि मुकुटा, दण्णोदन मंत्री ॥
मुक्तता होउ पाहे कमलिनिपामुनि भ्रमरा ।
१ पूर्व दिसे मुग धुतलें, होतसे नाश तिमिर ।

उठिं लवकरि गोविंदा सावळथा नद्रकुमरा ।
 मुरा प्रक्षालन करी अगिकारीं भाकर काला ॥ उठि ॥ १ ॥
 घरोघरी दीप अखड त्याच्या सरसावुनि वाती ।
 गीत गाति सप्रेमें गोपी सदना येति जाती ॥
 प्रयतोंनि गृहकर्मी रगावली घालु पाहाती ।
 आनंदकदा प्रभात झाली, उठ सरली राती ॥
 काढीं धार धीरपात्र घेऊनि घेनू हवरती ।
 दारिं उभे गोपाळ तुज्या हाक मारुनि राहती ॥
 हे सुमनहार कठीं घालि या गुजमाळा ।
 हातीं वेत्रकाष्ठ बरवें कावळा घेई काळा
 ममात्मजा मधुसूता हृदिवेशि जगत्पाळा ।
 हवरताति घासरें घेनुस्तन पाहा आला ॥ उठिं ॥ २ ॥
 प्रात स्नानें करुनि गोपिका अलंकार नटती ।
 कुकुमादि चचुंनी मथनालागि आरभिती ॥
 प्रेमभरित अतरात घर्नीं नामावलि गाती ।
 अर्घ्यदान देउनिया द्विजजन देवार्चन करिती ॥
 नेमनिष्ठ वैष्णव ते विष्णुपूजा समर्पिती ।
 स्मार्त शिवार्चनसक्त शक्तितें शाक्त आराधिती ॥
 ऋषिगण आश्रमवासी जे का निरजनीं घाले ।
 अरुणोदय होताचि आपुले ध्यानं मग्न झाले ।
 पंचपत्र उप कानीं रविचंद्र निघां आलें ।
 येवढा वेळ निजलासि गृहणुनि हरि समजेल नदाला ॥ उठि ॥ ३ ॥
 विद्यार्थी विद्याम्यासास्तव सान्तर गुरुपार्थी ।
 अप्यापन गुरु करिती, शिष्यही अप्ययना उदयीं ॥
 याज्ञिकजन कुडात आहुती टागिताति पाही ।
 रविप्रभा पडुनिया उजळल्या शुद्ध दिशा दाही ॥
 हे माझे सावळे पाडसे उठीं कृष्णबाई ।
 मिहसवे उलिराम घेउनी गोधने बना जाई ॥

मुनिजनमानसहसा गोपीमन कमलभृगा ।
 मुरारपकज पाणी पद्मनाभ श्रीरगा ।
 शकटातक सर्वेशा हे हरि प्रतापतुगा ।
 कोटिरवीहुनि तेज आगळे तुझिया वदनाला ।
 होनाजी वाला नित्य ध्यातसे हृदयें नाममाळा ॥ उठि ॥ ४ ॥

कृष्णकेशव

भूपाळी

उठी गोपालजी जाद धेनूकडे । पाहती सोंगडी वाट तूही ॥ ध्रु ॥
 छोपळी हे निशा मद झाला शशी । मुनिजन मानसीं तुज ध्याती ॥
 भानु उदयाचळीं तेज पुजाळें । फुललीं कमळ उदरीं ही ॥
 धेनुवत्से तुला बाहती माधवा । उठि गा यादवा उशीर झाला ॥
 उठि पुरुषोत्तमा वाट पाहे रमा । दावी मुखचंद्रमा सकलिका ॥
 कनकपानातरी दीपरत्नें बरीं । ओवाळितें सुदरी तुजलगीं ॥
 जमजमातरी दास होऊ हरी । गेलती बैलरी भक्त तूझें ॥
 कृष्णेशव करीं चरणाबुज धरी । ऊठ ना श्रीहरो मायबापा ॥

अनंतफंदी

[इ. स १७४४-१८१९]

१

रायबाजीचें वर्णन

वडिलाचे हातचे खाकर । त्यास न मिळे भाकर ॥
 अजागळ ते तूपसाकर । चारुनि व्यर्थ पोशिले ॥ १ ॥

सत्पात्राचा त्रास मनीं । उपजे प्रभूचे मनांतूनि ॥
 ज्या पुरुषास न पुसे कोणीं । आर्घी त्याला भजावे ॥ २ ॥
 तट्टू ज्यास न मिळे कधीं । पालखी द्यावी त्यास आर्घी ॥
 मडकें टाकूनि भांड्यांत रांधी । ताट वाट्या भोजना ॥ ३ ॥
 द्रव्य देवोनि आणिक आणिक । नवे तितके केले धनिक ॥
 जुन्याची तिबुनि कणिक । राज्य आपुले हरविलें ॥ ४ ॥
 जो पायलीची खाईल क्षिप्रा । पालखी द्यावी तथा विप्रा ॥
 निरक्षर एकाद्या विप्रा । त्याला क्षिप्रा चारावी ॥ ५ ॥
 एकें दिवशीं व्हावी खुशाली । स्वारीपुढें शंभर मशाली ॥
 एकें दिवशीं जैसी निशा आली । मशाल एकही नसावी ॥ ६ ॥
 मेण्यांत बसावें जाउनी । कपाटें द्यावी लाबुनी ॥
 स्वरूप कोणा न दाखवुनी । जागे क्रिया निजले फळेना ॥ ७ ॥
 हुताशनीच्या सुंदर गांठ्या । शेरशेर साकरेच्या पेट्या ॥
 विप्रकंठीं जैशा घंट्या । उगाच कंठ्या घालाव्या ॥ ८ ॥
 तशाच राख्या जबरदस्त । संभाळितां जड होई हस्त ॥
 दौलत छुटूनि केली फस्त । हस्त चहूंकडे फिरविला ॥ ९ ॥
 तुरा शिरी केवदा तरी । बहुतची मोठा चक्राकारी ॥
 हार गजरे नखरेदारी । शिंगापरी दिसावें ॥ १० ॥
 हात हात रेदामी धोतरजोडे । चालतां ओझें चहूंकडे ॥
 आंगवग दहादां पडे । चरणीं खडे स्तताती ॥ ११ ॥
 पोशाख दिघले बाजिरावें । मोच्यांस पैका कोटे आहे ॥
 तैसेंच अनवाणी चालताहे । शाली अथवा अशास्त्री ॥ १२ ॥
 घडीत व्हावें क्रोधयुक्त । घडीत व्हावे आनंदभरित ॥
 घडीत व्हावें कृपण बहुत । घडीत उदार कर्णापरी ॥ १३ ॥
 घडीत व्हावी सौम्य मुद्रा । घडीत यावा कोप रुद्रा ॥
 घडीत घ्यावी क्षणैक निद्रा । स्वेच्छाचारी प्रभु हा ॥ १४ ॥

२

फटका

विकट वाट वहिनाट नसावी धोपट मार्गा सोडू नको ।
 ससारामधि ऐस आपला उगाच भटकत फिरू नको ॥
 चंल सालसपण धरुनि निखालस बोला रोठ्या बोळू नको ।
 अगि नम्रता सदा असावी राग कुणावर धरू नको ॥
 नास्तिकपणात शिरुनि जनाचा जोल आपणा घेऊ नको ।
 भली भलाई कर काही पण अधर्म मार्गी शिरू नको ॥
 मायशापावर रसू नको । दूर एकला बसू नको
 व्यवहारामधे फसू नको । कधी रिकामा असू नको
 परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठी करू नको ॥ १ ॥
 बर्म काढुनि शरमायाला उणे कुणाला जोळू नको ।
 बुडगाया दुसऱ्याचा ठेवा करुनी हेवा झटू नको ॥
 मी मोठा शादण धनाढ्यहि गर्वभार हा वाहु नको ।
 एकाहुनि चढ एक जगामधि थोरपणाला मिरवू नको ॥
 हिमायतीच्या नळें गरिबगुरिनाला तू गुरकातु नको ।
 दो दिवसाची जाईल सत्ता अपेक्ष माथा घेऊ नको ॥
 नदुरा कर्जबाजारी होऊनि गोज आपला दवडू नको ।
 स्नेहासाठी पदरमोड कर परतु जामिन होऊ नको ॥
 विडा पेजेचा उचलू नको । उणी तराजु तोळू नको
 गहाण कुणाचें डुबतु नको । असल्यावर मीक मागू नको
 नसल्यावर सागणे कशाला गाव तुझा भीड धरू नको ॥ २ ॥
 उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठी करू नको ।
 बरी खुशामत शहाण्याची परि मूर्खांची ती मैत्री नको ॥
 कष्टाची परि भाजिभाकरी तुपसाखरेची चोरि नको ।
 आल्या अतिथा मुटमर द्याया माग पुढती पाहू नको ॥

दिली स्थिती देवानें तीतच मानी सुरा कधीं विटू नको ।
 असल्या गाठीं घनसचय कर सत्कार्यी व्यय हटू नको ॥
 आतां तुज ही गोष्ट सांगता सत्कर्म ओसरू नको ।
 सत्कीर्तीनौघदिचा डका गाजे मग शकाच नको ॥
 सुविचारा कातरू नको । सत्सगत अतरू नको
 द्वैताला अनुसरू नको । हरिभजना विस्मरू नको
 गावया अनतफदाचे फट्टे मार्गे सरू नको ॥ ३ ॥

३

वड व दुष्काळ

असो पुढें वडाला आरभ झाला । जोही त्याच्या गृहात गेला ॥
 घरधनीच होउनी उभा ठेला । यज्ञमान तैसा तत्कर ॥ १ ॥
 ज्यास जी वस्तु आवडावी । तितुकी त्यानें सावडावी ॥
 मना जे नावडावी । ते ठेवावी घरधन्यास ॥ २ ॥
 दह्यातुपाची चारुळी । भभुनी भरावी थारोळी ॥
 घरधनी मारिता आरोळी । आर्षी त्याजला चोपावें ॥ ३ ॥
 मग त्याची गृहस्वामिनी । करीत भोंवतीं शरध्वनी ॥
 तों तिची बाधुनिया वेणी । मार देती फामासी ॥ ४ ॥
 लावूनिया दरवाजा । यथासांग घालिती पूजा ॥
 येथें ईश्वराखेरीज । दुजा काण त्याला वाचवी ॥ ५ ॥
 हरत देचे मार यावे । लाऊनिया तत तवे ॥
 मोठमोठाले नखरी तवे । उमे करावे त्यावरी ॥ ६ ॥
 एक मस्तकीं एक तळी । चाबमानीं शळळी ॥
 उष्ण वरती तळतळी । हस्त सरुळीं मारावया ॥ ७ ॥
 कर्णमार्गीं दारू भरिती । वरुनि नचि लाविती ॥
 तिळमात्र दया नुपज चिती । शिवाय बुरघोड्या वेगळ्या ॥ ८ ॥

रों दोनशांस करावे ओणवे । उडून त्यावरी बैसावें
 राख मिरची घालुनि दावे । तोवरे मुखीं घोड्यांच्या ॥ ९ ॥
 अशक्ताची करावी घोडी । वर बसवावा जड गडी ॥
 सस्यपणें ओढीत गुडगुडी । तोंड झोडी चावकानें ॥ १० ॥
 चराटांची सरसरी । त्यांची करावीं गळसरी ॥
 मग तो होळे बटारी । प्राण जाऊं पाहती ॥ ११ ॥
 खटमार म्हणजे जगविख्यात । वरकड मार त्याचे आश्रित ॥
 ही दूम ईश्वरें अनश्रुत । कोटूनि काढिली कळेना ॥ १२ ॥
 इंद्रियातें बाधुनि दोरी । उचलुनी त्याचे तराजु करी ॥
 एक येता जाता मारी । कोठवरी सोसाव्या यातना ॥ १३ ॥
 कांकडे धरुनिया अपुले हातीं । समग्र दाढी मिशा जाळिती ॥
 एक मोचासुद्धां हाणिती । मुलावरी ब्राह्मणाच्या ॥ १४ ॥
 मुलावाटे वाहे रुधिर । तो पुनः मारिती वारंवार ॥
 आरडताती जैसे दोर । हे उपचार शरिराचे ॥ १५ ॥
 पायांस बांधावी चन्हाटें । झाडासी बाधिती उफराटे ॥
 मग ते ब्राह्मण अथवा मराठे । कोण तेथे निवडतो ॥ १६ ॥
 फकीर मानभाव संन्यासी । अतीत गोसावी तापसी ॥
 त्यास हे पापी अभक्तरासी । मार मनस्वी देताती ॥ १७ ॥
 अग्निहोत्र यांच्या यज्ञकुंडी । कोपोनि राधिती अजामुंडी ॥
 होमशाळेमाजीं धुंडी । घरघनी कोठे घरा हो ॥ १८ ॥
 कोण कोणाचा प्राण बघी । याची दाद ना फिर्यादी ॥
 असंख्यात अमर्यादी । रीत स्वल्पी नाटके ॥ १९ ॥
 घरांत बसता उपद्रव वरी । बाहेर निघता भलता घरी ॥
 जेऊं न घाली मातोश्री । पिता भिक्षा न मागू दे ॥ २० ॥
 पीक पाणी यावें रंगा । म्हणावें चारावें तुरंगा ॥
 रयब नेली भवरांगा । केवढा दंगा ओढवला ॥ २१ ॥
 घरदार लुटावे सर्ववरी । घरघनीच करावा विगारी ॥
 बायका मुलें लहान घोरें । विगारी अवघ्यानी पोचवावी ॥ २२ ॥

घरे उठूनिया बिगारी न्यावे । मुकामी झाडासी बाधावे ॥

आणिक त्याजला पुसावे । दौलत कोट दाखवा ॥ २३ ॥

मग ते रोलता दीनवदन । दौलत आणित्ती आपण ॥

आता वाचवा आमुचे प्राण । मस्तकें ठावती पायावरि ॥ २५ ॥

तईचे मस्तक धरुनि त्यानीं । आपटीत असावें मोदिनीं ॥

हाय हाय म्हणोनी । प्राण जाती कैमाचे । २५ ॥

तथापी त्याला न साडिती । राहिले त्यासही तोडिती ॥

मारुद्दाडें मोडिती । कुठार जसी काष्ठावरा ॥ २६ ॥

आल जैसे पिरगळावें । तैस मनुष्य धरुनि मुरगळावें ॥

गळ्यात बाधोनिया टावें । ओढावें जैस मदरू ॥ २७ ॥

एक नासिक पिरगळिती । एक उगीच गालोरे घेती ॥

एक उठूनिया बैसती । घोड्यापरी माणसानरी ॥ २८ ॥

एक म्हणती अमुचा घोडा । मोडा याचीया मारुद्दाडा ॥

हणोनी आणिला ज्याचा वाडा । त्याच्या अपेष्टा ह्या केल्या ॥ २९ ॥

ऐसा बडाचा उपद्रव । व्याधास पातले वैभव ॥

मग ते तृणप्राय सर्व । गर्वमर्द व्यापिलेती ॥ ३० ॥

कोणि कोणात न ओळखती । ज्यास द्यावें त्यास न देती ॥

न द्यावें त्याचे दारीं हत्ती । बळेंच नैवोनी बाधावा ॥ ३१ ॥

समय पातला उफरला । ज्याचे सदर्नीं सुखसाठा ॥

त्याला अपवाद पिठाचा तोय । दोन महाराची भ्राती त्याला ॥ ३२ ॥

छुटीची बळे अपरिमित । महार पोरग्यास झाली प्राप्त ॥

परंतु पाघरावयाची पूत । काय त्याला ठाऊकी ॥ ३३ ॥

मस्तकीं गुडाळिती पितावर । लुगडेच पाघरती वेडे पीर ॥

वायकाचे अलंकार । गळ्यात घालाव आपल्या ॥ ३४ ॥

हार पुतळ्याचे घालिती गळा । मापेंत आपल्या साग सळळा ॥

काही आदित सुनेच्या माला । दुसऱ्या लेहल्या दुल्लडीं ॥ ३५ ॥

ऐसीं अर्भकें उत्पन्न झाली । त्यानींच ही पृथ्वी टटिली ॥

दीनवदनं मनुष्यें कली । घरोघर भिकारा जाहल ॥ ३६ ॥

रकटे ज्यानीं पाधरावे । एकदाच त्याची उपटली देंवें ॥

शालजोर्हीत पर्ग बाधावें । मोट जैशी चव्हाळ्याची ॥ ३७ ॥

दो दो लक्षाचा एक वाडा । त्याचा फोडोनिया कणाडा ॥

मोकळा अथवा पिठवाडा । मदिरात लोळती उदौर ॥ ३८ ॥

मोठमोठार्ग देवालयें । चांगली राहू देऊ नये ॥

छिन्न भिन्न करावे हातपाय । कर्णघ्राणें फाडारीं ॥ ३९ ॥

फोम्याधिपती सभावित । मार मारु मरावे भोत ॥

बताव ऐसे बोलतात । तोडात घालितीं शेकणे ॥ ४० ॥

जरी फाड्यापधी दिधले द्रव्य । तरा नताव ऐसी राहू नये ॥

आणीकही दासना फाठ आहे । बतान काहीं न सरेची ॥ ४१ ॥

मग बताव त्याची सरावी नेव्हा । माग त्याचा जईल जेव्हा ॥

द्रव्य नाहीसे समजावें तेव्हा । असत तरी का मरते हो ॥ ४२ ॥

कोल्हाडे घालोनिया एकसरीं । झाडासि टागिताती हारोहारीं ॥

जळत फांठे घालितीं शिरी । मास तोडितीं साडसानें ॥ ४३ ॥

दुधारी ठेवारीं यक्ष स्यळीं । एक उगाच गोटें मुरगाळी ॥

एक नाकपुडी पिरगाळी । एक निपसतो दाढी मिशा ॥ ४४ ॥

एकदाचि धरोनिया रें दोनरो । नळदात कांडावीं मागसे ॥

पुन त्याचे स्मरणही नस । जिवत जिना मेले ते ॥ ४५ ॥

जरी भिकारी लागला हातीं । त्यास विगारी राने मारतानी ॥

जिकडे जाती तिकडे नेती । ओझें मनस्वी लाटावे ॥ ४६ ॥

जी जी वस्तू सापडावी । ती ती विगारीयापाशीं धावी ॥

मनस्वी ओझ्याने मूर्च्छना यावी । वरुणीया यानें बढवायें ॥ ४७ ॥

गृहणे दिसतोसी तरणाताडा । असा तर तू नेशील चार मोटा ॥

मग सोबत्यास गृहणे तुमच्याही गाठा । टाका आमुच्या तटानरा ॥ ४८ ॥

तो विगारी कैसा वाचाना । पुन गृहात न यावा ॥

मग तो गेलिया गावा । ऐसेही मेले लक्षापधी ॥ ४९ ॥

कैसेही शक्तिमान असेल मनुष्य । तें शक्त्यनुसार उचलील आस ॥

पहिल्यान मस्तकीं सहज । गन कैसा घईल ॥ ५० ॥

जैसे दाणे काढिती कणसाचे । मग काय प्रयोजन विठोरियाचें ॥
 तैसें मास रक्त भक्षवें त्याचें । सापळे हाडाचे लोळती ॥ ६५ ॥
 ते मास ज्यानें भक्षिलें । सर्वेची त्याचे प्राण गेले ॥
 असो ऐसे लक्षानुलक्ष मेले । गणित कोणा न करवे ॥ ६६ ॥
 कोणी गृहस्थ ठेवारा चाकरी । तो चोरुनी आधीं भक्षितो भाकरी ॥
 इतकी धान्याची अखेरी । कधीं पाहिली न ऐकिली ॥ ६७ ॥
 स्त्री पाहतसे भ्रताराचे मढें । तिच्याही न पाहवे पोटाकडे ॥
 तान्हें लेकरुही न घेवरे कडे । त्याचीही आस्था सोडिली ॥ ६८ ॥
 कोण प्रेताला ओढितो । येथें अवध्याचा प्राण जातो ॥
 कोण कोणाचा समाचार घेता ? यात वाचतो कोणता ॥ ६९ ॥
 रतीं सर्वनालागीं जाणा । एक सारख्याचि वेदना ॥
 धनाढ्यासी न मिळे दाणा । मग निर्धन कैचा वांचतो ॥ ७० ॥
 प्रताप असतो यत्किंचित । परतु कवीचा लग्नय बहुत ॥
 तैसा येथें अनर्थ अद्भुत । कविनें यत्किंचित वर्णिलें ॥ ७१ ॥
 महा अभिमानी देशण्या नारी । त्या बरोघर लागल्या दाण्यावारी ॥
 घरधनी वरुनी काठ्या मारी । मग अभिमान कोठें राहिला ॥ ७२ ॥
 बड आणि मर्हतेचा संयोग । त्या उभयताचा घडता योग ॥
 प्रलय झाला यथासांग । हसावयाला जागा न ठेविली ॥ ७३ ॥
 स्वामीचा जे घात योजिती । शेवट त्याच्या ऐशा गती ॥
 सक्रियेसी न जागती । ते अधोगतीं मरतावी ॥ ७४ ॥

सगन भाऊ

पानिपतची लढाई

भाऊनाना तलवार धरून । गेले गिलच्यावर चढाई करून ॥ १ ॥
 गिलच्यानी हुकमत करून भाऊ वेढील बहु युक्तीनें । अठराही चेतला

सगळ्या व्याघ्र पचानन ॥ झागड नौयती वाजती वाजती दशादश भरे वाजे मगीन । डके झाले पताकाच्या घोड्यावरतीं ठेविलें जीन ॥ फोजा झाल्या तयार निष्ठूर करगळाच्या मैदाना । चोर डाक एकही होती गिळचाची नाही कळलें सधान । गिल्या झाल घावरा आणि वेढा उठविला जलदीनें ॥ दोनीं दळें झाली तयार त्यानेळे करता नारायण ॥ आदितवारी लढाई नेमिली जलदीनें । भाऊस बातमी कळली जरीपय्या गेला चालून ॥ चाल ॥ गिल्यानीं रणराव पूजीला भाऊशी वर्तमान कळला । काय पहातां गलीम सापडला । एकदाच इरहर केला ॥ रोखिले आग्राडी जेजाला । कडाभिन सुतरनाला ॥ ऐंशी हजार होळकर माला । शिंद्यानी मार खूप दिला । बाग मुयती तीर कमानील । अरब हपशीं तो रोहिला ॥ गोसावी धुस्त चालला ॥ करकलानें घोडा चमकाविला ॥ बाराभाईच्या मडपायर ढाला । फौजेचा मग बंद तुटला ॥ भाऊमाहेन अगरीत दुह्या । दादू महातानें हत्ती पुढे नेला । आदु जडियले हत्तीला । तीर कमान हातीं धरला । कीं भीमसेन पाडवदळीं आला । की पाय वीर गमळिल ॥ दिली सरवती तांफेला ॥ नऊ हजार गोळा उडाला ॥ चाल ॥ तासे मर्फे ते तनुर किनी वाजती । कर्णे निनिपक रणगहिरी कफती । गिल्याच्या तोफा बुटपी गोळे गर्जती । धुम्रोड बाग जशी दगात बीज चमकती । दगादग मेरु माडार धरणी कापती । आदुमाहू शिपाई व्याघ्र उडुगा साठती । बीरास वीर तरकून पुढे सरवती । झाली हमका शनुला बीरास वीर घुमती ॥ वेली ग्नाजणी स्वारावर स्वार धडकती । बारा हजार पालखी भाऊची झाली रिती । तीन लाख घोडा गडे जरिपय्याचा हत्ती । ऐंशी हजार होठर गुप्त नाहा दिसती । पायदळाचे गाळे जागोनाग पडले निनी । सोकला कड मग पाणी पाणी येल्नी । जयमाची नाही गगनी करव नाचती । रग्याचे देव पाहती वर्गिती अमगरती । गगनी झाले सयंचंद्र भिऊनी ॥ धु ॥ भाऊनाना ॥

— पानपतचा पोनाडा, चौक दगा

प्रभाकर

[इ स १७६९ ते १८४३]

१

सगई माधवराय रग खेळले

जसा रग श्रीरग खेळले मृदायनिं द्वापारात ।

तसा रग श्रीमत खेळले कलियुगात अति आदरात ॥ ध्रु ॥

धन्य धन्य धनि सगई माधवराय प्रतापी अवतरले । कीर्ति दिगतीं करुन
 कुळातिल सर्व पुरुष पदा उदरले ॥ एकापरिस एक मनि धुरधर बुद्धिमल्ले शहाणे
 ठरले । दौलतिचा उत्कप दिसदिस नाहीं ठरिंदी कुणि उगले ॥ शालिवाहन
 शक नर्मदेपायत जाऊन जखी घोडे विरले । श्रीमतास करभार देऊन आले
 शरण रिपु पृथिवरले ॥ चाल ॥ महावीर महाजीवाचा हुजरातीचे ॥ आणुनी
 मरातन गाछाई बजिरातीचे ॥ फले महोच्छाव खुन मोठ्या गजरातीचे
 ॥ चाल ॥ तहेत हेचे रयाल तमाशे बहुत होति दळभारात ॥ श्रीमताचा
 सकल हाच की रग कराना शहरात ॥ १ ॥

फल पाहुन मजिचा त्रोरर रुकार पडल साध्याचा । सिद्ध झाले संपूर्ण
 पुण्यामध वेत अधिक अधिकाऱ्याचा । मधे मुख्य अचारी झळालित मागे थाप
 अत्राऱ्याचा । चंद्रविम श्रीमत समोवता प्रकाश पडल ताऱ्याचा । शैव हाडे
 पुढे पायऱ्यातीं पाऊस पडे पिचकाऱ्याचा । धुमाधार अनिवार मार भर नवाऱ्या
 फकाऱ्याचा ॥ चाल ॥ नखीर श्रेष्ठ कुणी नखळ कृष्णार्जुन ॥ वर्णिती भाट
 यश किर्ति सकल गर्जुन ॥ चाली रगारी शनवार पेठ वर्जुन ॥ चाल ॥ घरोघरीं
 नारी शुरशुरक्यातुन सजुन उम्या शगारात । गुलाल गदा पेल हुतर्फा रग रिच
 रिती गहारात ॥ २ ॥

सलाम मुजरे सर्व राहिले राव रगाच्या उगात । हास्यमदन मन सद्य
 शोभल शूर शिपाईमुदात । दोहा दादा हाता भरमुठी दिव्ह छत राल दिसे
 खुन बुगात । तकराव जिलेवत नाचती सभागना आनगात । मुग्नि दिवस तो

प्रथम दिसाहुन शकें सत्रार्थें चवदात । परिधावि सवत्सरात फात्सुन वद्य
चतुर्दशी धादात ॥ चाल ॥ बाळाजि जनार्दन रंगामधें रंगले ॥ रंगाचे पाट
रस्त्यात वाहू लागले ॥ किति भरले गुलालें चौक ओटे बगले ॥ चाल ॥ बुल-
दीपक जन्मले सगुणी गुणी महादजी बाबा मुगरात । पराक्रमी तलवार बहादर
मुगुमणी सरदारात ॥ ३ ॥

भोतगले रणगाडे गुलालें भरून चालती स्वारीत । गुलाल गोटे शिवाय ठिबले
निरनिराळे अगरीत ॥ आपा बळवतराव रानाशित चौरी मिजाजीत वारीत ।
लाल कुसुवी कमाल उडती घडोघडी मौरफगारीत ॥ कोतल नर कोतनाल वारण
मगनमस्त फिट करित । बल्लभ राण बोथाय्या हटे लगी वात्र घोप डिमदारीत
॥ चाल ॥ भले भले एकाडे प्रभें घोडे घालती । वारगीर ब्रिनीवर ध्वज रक्षित
चालती ॥ सपूर्ण भिजविले जन रंगारंगालीं ॥ चाल ॥ नेत्रपाणि वारिती तरी
शालि गर्दी मोठी बुधवारात । झुकतझुकत समुद्रासहित निट स्वारी आली
रविचारात ॥ ४ ॥

आधींच पुणें गुलजार तशामधें अपूर्व बसल आदितवार । त्यात कृष्ण
श्रीमंत आवतर समस्त यादव परिवार ॥ हरिपत तात्यानीं उडविला रंग
केशरी अनिवार । हर्ष होऊनी राजेंद्र शाक्ती शरिरानन वारवार ॥ पाटिल
बाबांनी नेऊन शिवीरा रंग केला जोरावार । वरने देऊन किनरास वाटिले ठाण
कुणाला गजवार ॥ चाल ॥ चालली स्वारी मग महिताचा लाऊनी ॥ कुरनिसा
करिती जन वाड्यामधें जाऊनी ॥ दासनी पयाद्या रागु हैमती गाऊनी ॥ चाल ॥
महादेव गुणिराज फेंकिती तान तनतन दरवारात । प्रभाकराचे कनन पसरलें
सहज शतानधि नगरात ॥

२

खड्याची लढाई

लष्कर सगळे गुर्वे । जरिपन्क्यामोताले घालिती गरर मानकरी गकें ।
सुंदर गोरे भुक्कें । घोरपडे पाटणकर महादिक ग्यानविलकर शिर्ष । मुगी मध्यें
ना फिक्कें । चवदाग मोरिते गुजर घाडग निंशाळकर दे चकें ॥ चाल ॥ पुढे

पसरले रिसालदार । मुसा मुनीम नामदार । सय्यद अहमद जमादार । अमीर
आनास नव्हे नादार । शहामिरसा ते डौलदार । इतक्यावर ते हुकुमदार ।
राघोपंत ते दौलतदार । तसे काशिना बल्लाळ रानडे ॥ चाल ॥ गोरा मुसावास
अमोल । मुसा नारद तो समतोल । विनायरुपंताचा गलोल । आना काळे
गुणीच डोल । टोपकराचे बोलती बोल । पायदळाचा नाघोनि गोळ । तबुर
ताशे वाजती दोल । उठानल्या बैरसा निशार्णे ॥ चाल ॥ सस्थानी याविरहित
राजे । सेनासाहेब किताब साजे । राघोजीबाबा नाव विराजे । बाणाचा मडिमार
माजे । सरखेलांचा लौकिक गाजे । समशेर बहादुर गरीब नराजे । अकलकोटी
लोक ताजे ॥ दुर्जनसिंग रजपूत हडोदी ॥ चाल ॥ दक्षिण उत्तर पश्चिम मार्गी ।
पसरून तोफा जागोजागीं । तमाम गारदी त्याचे मार्गीं । त्वारसैन्य त्यामागें
झगागी । जरिपटका तो दुरून धगागी । कोणीच नव्हता त्यात अभागी ।
त्वरित अग्निस पावे विदागी । जासुद साडणीस्वार धावती ॥ चाल ॥ काय
पलटणच्या पैरा झडती । पर्जन्यापरि गोळ्या पडती । शिक्कमळें वदुकनत्
उडती । छिन्न भिन्न किती होऊन रडती । कितिक पाण्याविग तडफडती ।
कितीक प्रेतामधींच दडती । वीर विराशी निसंग भिडती । सतीसारखे विडे
उचलित्ती ॥ चाल ॥ पाऊल पाऊल पुढे सरकती । घाव चुकावुन शूर थडकती ।
सपुत बाघापरीं गुरकती । हत्यार त्यावुन मागे मुरकती । खुणेनें शत्रुवर्म
तखकती । मोंगल बच्चे मागे सरकती । जिवबादादा मर्ना चरकती ।
अरररर शाबास बापानो ॥ सुटती तोफा धुद दणादण । गुगत गोळे येती
छगाठण । सों सों करिती आग सणासण । रालेल घोडे उडती टणाटण ।
टापा हाणती दुरून टणाठण । वाजति पट्टे राले रणारण । नौबति झाजा झडती
झगाझण । एकच गर्दा झाली धुराची ॥ ॥ चाल ॥ थोर माडली रणधुमाळी ।
अगदींच बसली मग काठाळी । फौज पसरली रानोमाळीं । लासो लास तरवार
झळाळी । होळकराची फिरती पाळी । जिवबाची मदुमरी निराळी । मोंगलाची
केली टवाळी । सगळ पुण्य श्रीमत प्रभुचें ॥ चाल ॥ अठरा घटका लाही
फुटली । तोफ हजारो हजार सुटली । मिरजकराची मडळी झटली । भाउ-
बरोबर निसंग तुटली । मोंगलसेना मागे हटली । त्या समयीं कैकाची उपटली ।
पेंढान्यानीं दौलत छुटली । गगर झाले एका दिसात ॥ चाल ॥ शके सनाशें

सोळा भरता । आनंद सवत्सरही सरता । दहा दिवस शिमग्याच उरता । वय
पंचमी सुवेळ ठरता । तीन ग्रह्यांचा अमल फिरता । मोंगलाशीं प्रसंग करिता ।
पळाले मोंगल धीर न धरता । चंद्र उदयीं खड्यांत काडिलं ॥ चाल ॥ गदींत
जासे शिरले । मराठे मोंगल पठाण पुढे इतर घरोघर भरले । दैन्य दिवस
हे आज सरले ॥

— खड्यांच्या लढाईचा पोवाडा, चोक पाचवा

३

सवाई माधवरावाचा मृथु

हाहाकार जाहला प्रगल्भा पुकार शहरात । न पडलि भगभणीत दुकानें
भर राजारात । वृद्ध तरुण नर नारि बुवाल्या आकात कहरात । कुतु गंध किति
सुश पुसुनी धूळ शशिती पन्नात । स्वयभू दीप विस्ततान् निरशा व्यापली
दरबारात । टाया टायी थिचले लोक शोक मन्त्राता अधरात ॥ चाल ॥ नदीबल
कडेकोट शनारातुन धर्षी । अन्ध स्वारा रागाची निराळी चौधीच्या अमला
मधी । दुलभ दर्शन जयाचे प्रभु तो नरीत निज्याचा कधी ॥ चाल ॥ पसळी
तुळशी कर्पूर वेल चन्द । रचिये सरग त्या शेवटाचा स्पन्द । आरुद्र
घोरवर नारायणनन्द ॥ (चाल पहिली) ॥ अनेक रिपुने कर्णी बदन
देवहुन विल्याला ॥ दर्भासन घातले त्रिणुलोभाग बसायाग ॥ कमि नव्हते
पृथ्वीत अवतर प्राणा न्यायाग ॥ ७ ॥

साईसाहेब कल्पात जित्राचा तळाळुनी करती । का ग कुळस्वामिनी
कोपलिस आर्जा मनवरती । पनि पूर्वा सौभाग्यया ज्या पुत्रवत्सा भरती ।
इहलाकी परलाकी धन्या त्या कुळास उद्धरती । कमें माझ दुर्दैव उपजल
चावळिग पुरती । म्हणुन थीमत प्रभुची मन्ग आरली मूर्ती ॥ चाल ॥
निरोगी सात सहस्र उर न पार स्वामीचे । वीग सहस्र तुरग निरडक
भिमयडी ग्रामीचे । सवल दोनदा नव्वड कुनर विशाल ह्मनामीचे ॥ चाउ ॥
म्हशी दोन सहस्र कठार शशीच्या । सहा सहस्र साई पातरी वाणाच्या ।

काहीं सफेत कपिला व्याघ्रानर खाणीच्या ॥ (चाल पहिली) ॥ त्रैल वारा सहस्र एवढ्या जिवास खायाला । कोण श्रीमतावाचून दुसरा समर्थ द्यायाला । कमि नव्हते ॥ ८ ॥

शिकारी चित्ते व्याघ्र पटाइत वृक सावर हरणें । जनुक, चितले रोही भेकरें कुरवाळुन धरणें । रीस एडके गेंडे सशाना जनात पाधुरणें । आपण खावे ते त्यास पुनवत् माया किति करणें । सुंदर रूप रायाचें नाही कुणावर रागें भरणें । कलगी तुरा शिरपेंच कठिची पडत होती विरणें ॥ चाल ॥ सदय हृदय साक्षात् पितावर परिधानाचा प्रभु । कृष्णकुळीं दैदीप्य जसा काय मकर ध्वज आत्मभू । तसा करून दिग्विजय शेवटीं अवघड गचिला विभू ॥ चाल ॥ पाहू द्या मला तें एकवेळ श्रीमुख । जन्म तो आता ह्या जिवास होईल दुःख । भोगिल रमावाडेंनां काहीं तरि सुर ॥ चाल पहिली ॥ हरि जाहला विन्मुख विसरलें पूर्णि पुजायाला । प्रयागी जावें उठून वाटें समाधि घ्यायाला ॥ कमि नव्हते ॥ ९ ॥

अश्व आनडते कुजर धेनु मृग मैना रहती । मोर एतुतरे तितर सावर मूर्त्तगत पडती । स्वर मजुळ कोकिल पक्षि ते पिंजऱ्यामधीं तडकडती । पोप भारद्वाज चाप परदु रानें खुडती । भूकपा उडुका भाडु रीत घन विजया कडकडती । असख्य तुगती तारे नभभटळीं फिरणें पडती ॥ चाल ॥ ग्रामसिंह दिवसास भयकर सद्द बुकारिती । सवत्स नित अपरात्रीं गाईं कितीक हरती । भुतें पिशाचें एवीस दाखिणी काय हाका मारिती ॥ चाल ॥ टाहोद्वारीं असुनी लक्ष्मी पिपळाररी । बरी दीर्घ रुदन मध्यान्ह होता शनिवारी । नाही रहात आता होईल आकाशनागी वरा ॥ चाल पहिली ॥ शक्ति घेऊन श्रीहरी निघुन जाता मूळ ठायाला । सव्यसाचि सारखें लागले माग पहायाला ॥ कमि नव्हते ॥ १० ॥

हरिषत्ता नाही नेम टळावा परतु हा टळला । पहा पहिल्या प्रहरान सूर्य नारायण मावळला । गरीब गाईवर विशाल पर्वतसमूह कोसळला ।

वशवनावर चहूकडुन धयदावात्री वळला ॥ बाळाजी विश्वनाथ तारक सर्वाना
मिळला । रत्नदीप झळझळीत केवळ कुळात पाजळला ॥ चाल ॥ कार्श्याई
ती धन्य सती रामाजी पुत्र प्रसवली । छत्तीस महिने लहून वसई पुढे
आपानी वसविली ॥ दक्षण साडे सहा सुम्यात सरदेशमुखी वसविली ॥ चाल ॥
नानाची कची वासना नाहिं राहिली ॥ पुरुषार्थ करुनि दादानी अटक
पाहिली ॥ भाऊनी कुरुक्षेत्रात कुडी वाहिली ॥ चाल ॥ रणीं जागा विश्वासरायें
ती पाहिली निजायाला । जनोपास मारुन मूठ काय मिळाले बायाला ॥ कमि
नव्हते ॥ १३ ॥

दर रिक्किस तलवार जरब सर्वांवर दावाची । हुकूम मोडिल
कोग फठिन मेहनत रावसाहेबाची ॥ नियडक चालिस सहल बरोबर फौज
कराची । शौर्य तेज पाहून छाती धडके नवाशाची ॥ कावेरी उत्तर तीर इड
ठरवून शिवाराची । भोसल्याची रग जिरुन धरली आस हेरबाची ॥ चाल ॥
येवरास ते समाप्त होता वैरी फिरुन पोसती ॥ वीर पदरिचे दिलगीर सादे
रायानिन असती ॥ करुन निर्वाणिरव रमाचार्साहेन गेली सती ॥ चाल ॥ नंतर
नारायणराव ते पद पात्रले ॥ दश महिने मात्र सौल्याचे दिवस दावले ॥
गारद्यास दुपारी अडचणीत घात्रल ॥ चाल ॥ घात्रलून चुल्याचीच गेले पाठ
रिघायाला । दकडून देताक्षणीं साधली सध शिपायाला ॥ कमि नव्हते ॥ १४ ॥

झाला जन्म त्या कुळात माझ्या नाई राजेंद्राचा । केवळ माधव मूर्ता
म्हसोजा नव्हेच शेंदराचा ॥ आणिक मग्री मर्द मराठा चंद्रो चंद्राचा । ऐरावत बांधून
आणतिल प्रसर्गा इद्राचा । येथे न चाले यन बृहस्पति भार्गव चंद्राचा ।
उपाय असता तरी न मरता बाप रामचंद्राचा ॥ चाल ॥ हरहर जगन्निवासा
आता काय करू ॥ पोटी जरी एक झाले असते गजवीज लंकरू ॥ राज्य न बुडते
मी मात्र मरत्यं शोक सदा कर करू ॥ चाल ॥ पुढे काळ सग्यानो वरा मी
घालू ॥ हिरकणी कुटुन जाऊ पाण्यामधे कालू ॥ ती पिऊन पीढत्ये नसा ग
मज हालू ॥ चाल ॥ जा ममया मालवून आपल्या घरास न्हायाला । जिवत
मी असल्यास उगा या नेत्र पुसायाला । कमि नव्हते ॥ १५ ॥

धन्य वरा एनेक कल्पवृक्ष तिकडे । शत वर्षे दिव पक्षी आनंदें त्या
तरुवर टिकले । जलचर हैदर नवाच सन्मुख रण कविता थकले । ज्यानी पुण्याने

विलोकिलें ते संपत्तीला मुकले । असे प्रभु कसे अमर कराया ब्रह्मादेव चुकले ।
गहन गती कर्माची सर्वजग पूर्वी फळ विकलें ॥ चाल ॥ संपविला अवतार
धन्यांनी म्हणे गंगु हैवती । ध्वज पडले उलयुनी थडकल्या मुरू साहेबनौवती ।
कोण करिल प्रतिपाल तूतें मुलखास लागली वती ॥ चाल ॥ महादेव गुणीराज
श्रुनी गादिचे । नवे नुतन नव्हती शाईर अदिष वादिचे । पीळ पेच अर्थ
अक्षरांत वस्तादिचे ॥ चाल ॥ प्रभाकराचें कवन प्रतिष्ठित सभेंत गायाला ।
अशा कवीची बुज नाही कोणि करायाला ॥ कमि नव्हते ॥ १६ ॥

— सवाई माधवरायांच्या मृत्यूचा पोवाडा, चौक ७-१० व १३-१६

५

शेवटच्या बाजीरावाची शरणागति

सकल शहरचे लोक हजारों हजार हळहळती । सौख्य स्मरून राज्याचें
मीनापरी थांबड तळमळती ॥ रात्रंदीस श्रीमंत न घेतां उसंत पुढें पळती ।
यमस्वरूप पश्टणें मागें एकदांच खळवळती ॥ धडाक्यानें तोफांच्या वृक्ष
आगि पर्यंत हाडळती । त्यांत संपी साधून एकाएकीं दुरून कोस-
ळती ॥ चाल ॥ भगण झालें सैन्य सोडिली कितीकांनीं सोयत । कितीक
इमानी वरोवर झुकले घर टाकुनि चुंयत । कितीक मुकामीं अन्न मिळेना ।
गेली साहेबनौवत ॥ चाल ॥ कोटें डेरे दांडे कोटें उंट तेंडें राहिली । कोटें
सहज होऊन झटापट रक्ते वाहिली । कोटें श्रीमंत चाईसाहेब सडी पाहिली ॥
चाल पहिली ॥ बहुत कोमावली पदावेना दृष्टीनें उभयाला । हरहर नारायण
असे कसें केले सपयाला ॥ ९ ॥

माव शुद्ध पांढिमेस बापुसाहेब रणि भिडले । जखम कम्मन जेनेंलास
फिरतां जन म्हणती पडले ॥ गोविंदराव घोसपड्याचे दोन हात भले झटले ।
आनंदराव बापर दिगांमधिं खुप जाऊन गढले । मानाजी शिंदे मागें फिरत ना
डोई देऊन अडले । छत्रपति महाराज तळावर समस्त सांपडले ॥ चाल ॥
घाबरले श्रीमंत मुचेना मन गेले वेधुनी । चाईसाहेबांना तशिच पोड्यावर

पाठीस बाधुनी । नेले काढूनिया अमृतराव बळवत जेष्ठ यधुनीं ॥ चाल ॥
 दहा प्रहर पुरे पतप्रधान श्रम पावले । नाहीं शयन नाहीं स्वस्थपणें जेवले ।
 आले आले ऐकता उठपळ राव घावले ॥ चाल ॥ गर्भगळित जाहले लागले
 शुष्क दिसायला । जाईसाहेबाना फुरसद न पडे बसून न्हायला ॥ १० ॥

दिवाळी आणि सक्रात कठिला दु पात फाल्गुन । रागरग नाहीं आनंद
 ठाऊक रायालागुन ॥ सदैव चिंताग्रस्त शब्द बोलती वैतागुन । कर जोडून
 फौजेस पाहिलें घडोघडी सागुन ॥ धैर्य धरून कोणि कगून लढेना क्रियेस
 जागुन । कर्म पुढें प्रारब्ध धावते लग्नग मागुन ॥ चाल ॥ पादरक्वड्यावर
 रचविल्या घनगारा अद्भुत । थडीनें मेल लोक उठविले गारपगान्यानीं भुत ।
 बेफाम होते लष्कर नव्हती काहीं वार्ता संभुत ॥ चाल ॥ ओढवळें कसे
 सर्वांचे समयीं संचित । फडकडून गगन पडलें गगन जसे अवचित । दु खाचे
 झाले डांगर नाहीं सुख किंचित ॥ चाल पाहिली ॥ अनुचित पडली शोष्ट
 दिसेना ठाव लपायला । कोणें ठिकाणीं नदींत लागलें सैन्य बुडायला ॥ ११ ॥

जे श्रीमत सुकुमार वनातर्गे ते भक्त फिरती । वळेल तिकडे भर
 दिसास प्रभु काव्यामधीं शिरती ॥ आपला घोडा आपण स्वदस्तें चुचकारून
 धरती । सालीं पसरून उपवन्न दिलगिरींत वर निद्रा करती ॥ अस्तमार्गीं कधीं
 रानी भात भक्षिती पाडावरती । दरबुच दर मजलीस वृपेंतिल सेवक अंतरती
 ॥ चाल ॥ पेशव्याचे वशात नाहीं कोणी असा कहर पाहिला । हत्ती घोडे उड
 रजिना जेथील तेथ राहिला । बाजीराव होय धन्य म्हणून यापरीं आकात
 साहिला ॥ चाल ॥ नर्मदेस शालिग्रहान शक संपला । त्या ठायी ठेविला
 शक पर्ती आपला । भरचंद्र राहुग्रहणात जसा लोपला ॥ चाल ॥ साव कगा
 लोपला लागले गलीम लुटायला । सिद्ध झाले मान्कमास राव राजेन्द्र
 मिळायला ॥ १२ ॥

समस्त लष्कर दु पित पाहुनी श्रीमत गहिवरले । सद्गद झाला कट
 नेत्र दोन्ही पाण्यानें भरले । आग्रापुढें जे शत्रु रणागर्गीं नाहीं धगभर ठरले ।
 ते आमच्या जमास दुष्ट चाडाल जमास पुरून उरले । येवळ असा विश्वास
 घात येल्यानें कोणताले । इद्र चंद्र आदिकरून आल्या संक्रास अनुसरले
 ॥ चाल ॥ तुमची आमची हीच भेट आता राव सर्वाना सांगती । वृषा लोभ

परिपूर्ण करित जा द्या दर्शन मागती । ऐसे उत्तर ऐकुन शतावधी पार्थी सेवक
लागती ॥ चाल ॥ महाराज उपेक्षून आम्हास जाऊ नये । दूर टक्कून
शरणागतास लावू नये । पहा कसात्राचें घर गाईस दावू नये ॥ चाल ॥ हिंमत
सोडू नये सर्व येईल पुढें उदयाला । कोण काळ कोण दिवस धन्यानीं पुसावें
हृदयाला ॥ १३ ॥

प्राण असुन शरिरात बुडालो वियोग गोटात । बरोबर येतो म्हणून
घातिली किती डोयी पोटांत । निराश जाणुन झाली रडारड मराठी गोटात ।
निर्दयानीं लाबिली पालखी पलटणकोटात । मातबर लोकाची ओझी चालतात
मोटात । गरीब करी गुजराण प्रसर्गी एक्या जोटात ॥ चाल ॥ बुकावाचुन
कपाळ मगळसूनावाचुन गळा । तसा सैन्यसमुदाय उदाशित रंग दिसे वेगळा ।
धर्म बुडाला अधर्म दुनियेमधिं आगळा ॥ चाल ॥ कसे प्रभूनीं ब्रह्मार्त
शहर बसविलें । अगदींच पुण्याच्या लोकाना पसविलें । दुरदुर करीत का
उन्हात बसविलें ॥ चाल ॥ काही तर तोड पुढें दिसेना जीव जगावाला । कोणास
जावें शरण कोण हरि देखल खावाला ॥ १४ ॥

विपरीत आला काळ मेरुला मिळिले मुग्यानीं । पडीतास जिंकिलें
सभेमध्ये मदाध भग्यानीं । भीमास आणिलें हारीस रणागर्गी अशक्त हुग्यानीं ।
बुबेरास पळविलें अविचन कसे तेलग्यानीं । जळीं राघव माशास अडविलें
असंख्य शिंग्यानीं । जंजर जाहला विष्णुवाहन बदकाचे दग्यानीं ॥ चाल ॥
ईश्वरसत्ता विचित्र सारें देवानें घडविलें । हरिश्चंद्र आणि रामचंद्र नळ
पाडवास रडविलें । फितुर करून सर्वांनीं असलें राज्य मात्र बुडविलें ॥ चाल ॥
म्हणे मगु हैयती पावेल जरी शकर । तर दृष्टीपुढें पडतील राव लजकर ।
महादेव गुणीजन श्रीमताचे चाकर ॥ चाल ॥ प्रभाकराची जडण घडण
कडकडित म्हणावाला । धुक नारो गोपिंद बदी त्या निशीदिन पावाला ॥ १५ ॥

— शेवटच्या राजारवाचा पोवाडा, चौक ९ १५

६

लावणी

उठा उठा हलविते आतां पहा पहा पहाट फारच शाली । व्हा जाणत
 प्रियकरा कुचाची खरी नौबत वाजुन राहिली ॥ धु ॥ करून मघां जिनवंदी
 सख्या पुढें स्वतांच विनिवाले सरले । सरंजामि सरकारा एकाडे ठळक ठळक
 मागे उरले ॥ रंघ पडली पहा उंट तटें किती सौदागर देशावरले । हाफा
 आरोळ्या देति भयंकर मार्ग चुकून डोंगरी शिरले ॥ कठिण घाट आज म्हणुन
 मुळीं आधी फकीर आणिक ढाले फिरले । अजुन आपण निद्रिस्त तशामधि
 होती मुकाम फारच दुरले ॥ चाल ॥ पहाटेची झोप अति गोड केवळ शर-
 फरा । उठूं नये वाटते खरेंच कि हो प्रियकरा । मुखरूप शयन मजलिस्त
 गेल्यावर करा ॥ चाल ॥ सगुण गुण गंभीरा तुला कशी दुपारची रे सोसेल
 कहाली ॥ १ ॥ बृहस्पती शशी दैत्यगुरु तिघे तेजहीन तेजीं बुडाले । इतर
 तारे तर लहान केवळ मग दिसनिल कोणिकडले ॥ धीमंत प्रभूचे रमणुकीचे
 तळि बादल डेरे पडले । नवे मंडप सजदार गजांवर खात्र सहित सारे
 भिडले ॥ ठाई ठाई तासे तयल तुडुम तिनीं तयारिचे मकें जडले ।
 अरव रोहिले सिंदी सोटी कुलतमाम जन गडबडले ॥ चाल ॥ आसवलें
 व्याघ्र या वनांत वृक हिडती । दिवसास परस्पर मनि निर्भय भोंडती ॥ ज्या
 स्थळीं भुतें शोटींग पिंढ काडती ॥ चाल ॥ अशा गती श्रुत असून कसे जसे
 स्वस्थपणें निजलां महार्गी ॥ २ ॥ चपल पंचकल्याण निळे एक एक सुरेल
 घोडे दिसती । उबार टाण्यासाठीं हुजुरच्या चुमेद नरमाद्या हिंसती । दुध
 खिरां शिंगरे पिती मुठ अपेट जे जे बळ असती । चार जामे जिन ठेऊन
 अंधारी देऊन गडी ऋकट कसती । उमेदवारी निवट गोहो कांहीं तयांत
 कुणी ब्राह्मण असती । सर्व कर्म सारून अगोदर एव्हांपासुन रोखुन बसती
 ॥ चाल ॥ जहाले ग्याळ नभांत नारायण ॥ लागलें काल कडकडीत उत्तरायण ॥
 कुठवर तरी करूं आजेंव पारायण ॥ ॥ चाल ॥ निघीड अरण्यामधीं अशी
 कशी निश्चितपणाची घडी वाडली ॥ ३ ॥ दिन दुनियेचे मुगुटमणी राव

सुचिन्हमडित छत्रपती । त्यजुन सौख्य मुग्न रोज यथाविधी सुरेश्वरापरी तप
तपती ॥ आपआपल्या गुणें शहाणपणें चारी वर्ण शरीरद्वारा तपती । चंद्रदर्शना
साठीं सदोदित लक्ष लावुन चातक जपती । धर्मस्वरूप साक्षात ज्याच्या स्मरणें
करुन सकटें लपती ॥ चाल ॥ जा जा हो रायाची भेट घेऊनी । कुच करू
आपण पंचामृती जेउनी ॥ करी कवन गगु हैवनी जीवन ठेउनी ॥ चाल ॥
महादेव गुणिराज म्हणे ही चतुर मुगत काता पाहिली । प्रमाकरावर मर्जी बहाल
दोषाची बहुत जाहली बहाली ॥ ४ ॥

परशराम

[इ. स. १७५४-१८४४]

१

लावणी

लष्करचें काय मुग्न सागू मे तुज नारी । तुझे प्रीतिस्तव ते सोडून
राहिले घरीं ॥ ध्रु ॥ आम्ही बाळ सराईत आधींच घोडेरवार । आताच लागला
लष्करात रोजगार । दिला वसाया समळ घोडा घन्याचा प्यार । पगतीचें ताट
दिलें मशाल तिजमदार ।

उमतीचा तवर केली झड घाटून तरवार । बधिसा मिळविल्या चवरीन
अनदागीर । दौलत मिळविली भर उट दोनचार । मग आली तुझी मय जीव
करतो हुगहुर । घन्याची रजा चौमहिन्याचा करार । कुच मुसाम आलों कासार-
बारी । केली गर्दी भिलानें दौलत गेली सारी ॥ लष्करचें ॥ १ ॥

दोन चार पायरणें आला अगावर लेऊन । नारीचे दिपले डोळे लिभात
पाहून । करी गोड गोड जेवाया समया लाऊन । करी खुशामत आजीनें पुढें
उभी राहून । आज लाज मिळविले हरी विसरला देऊन । बरे आले हेतशीर
घरीं आपले जीव घेऊन । वडिल्याची अर्धी माफर राऊ धुऊन । आहेवपण

भोगीन कपाळीं कुकू लाऊन। गेली महालामधें दिल पलग धिऊऊन।
रोजारीं निजलें दोवे लई प्रीत लाऊन। भोगिला विलाचे समया लाऊन चारा।
मज रुपासारखा जोडा असा बेवहारी। ॥ लष्करचें ॥ २ ॥

गेली रात्र उगवला दिनमान दुसऱ्या दिवशीं। लग्नगून उठली होती
चतुर नार हावशी। वाटिती राकग जन नारीला पुसी। चुडदान दिले
अधिका पावली नवशी। आगोळीस पाणी ठेऊन ऊन ऊन सरशी। लावी
उगणें चौरगार होऊन सरशी। माथ्याला टक्कल कशाचे हो गुणराशी। दोन्ही
साद्याला दोन्ही घट्टे राधल्या गरेंशी। वाकडा हात खुळा, देह झाली झाजरशी।
टाचाच्या गेल्या भेगा असून सुरगशी। रात्रदिवस होती घोड्यावरती स्वारी।
रागडा मुटुस तियें लढाई केली भारी ॥ लष्करचें ॥ ३ ॥

पाठीशीं ढाल साद्यास रदुक आमच्या। कपरेला साज परदाळे सुन्या
निमच्या। आम्ही केली लढाई पाठशशीं रुमच्या। करकरा निरपल्या जेव्हा
चमाचम चमच्या। गोळ्याचा असतो पाऊस अती सुमसुमच्या। रत्ताच
वाहती पूर नद्या रुमधूमच्या। लटणार असाम्या निरडक जाग आमच्या।
तिये पाणी मिळेंना रुप्याचा एक चमचा। निसंग केली लढाई पेटलो भरा।
सोन्याचे मदिल तुरे दिले जस्तारी ॥ लष्करचें ॥ ४ ॥

इतकें ऐकुन नार हर्षली चित्ता। लष्करचा गरी याला एक जामीन
होता। त्यानें मुळापामुन सांगितली अवधी वार्ता। माथ्याला टक्कल पडलें
मोळी वाहता। साद्याला वटल पडलें बादलें वाहता। बादल्याची मोळी
काठी याचे हाता। याला सकाळीच उठून मारती लाता। जेव्हा झाली लढाई
बुग्यामधीं हा होता। पोपास पळाला घेऊन येता येता। हेलपाटा पडला
इथवर याच्याकरिता। नाराचें झिजले कपाळ पाया पडता। वाण्याची उचापत
देऊ कशानें मी आता। त्रिहू परशरामाचे छड अमे बेवहारी। भगलीच्या
उडाल्या भगल भगमग सारी ॥ लष्करचें ॥ ५ ॥

२

मुमईचा पोवाडा

पहा वेदावर वस्ती वसविली दर्याचे तिरिं चौमौती ।

जशी लम्हा रावणाची दुसरी कोणी कोणाला न चाहती ॥

राज्य राक्षसी प्रत्यक्ष जेथें पापाचे पर्वत होती । चौधुगाचे दोपी प्राणी
अथतरून तेथें राहती । त्यात पायीं फिरिस्ताव वाटुन होती । लक्षावधि जीव
जतु पशुपक्षी खानी । ताडी माडी सुरापानें गतीं नरनारो । रावरक समसमान
उचनीच एकंदारी । पायपिटी डोड्या गाढा तर ममईची वस्ती बरी । हेलपाटी
जर करून राहशील चौयामधें मातबरी ॥ पाय ॥ १ ॥

कळा कुशल हिकमती जाणती मातीचं वरनाल सोने । शारन न्याय
दंड करावा आधींच कळे होणे जाणें । मोठमोठे रगमहाल उच उच साजिराणें ।
रगी बेरगी ल्यऊन गळामे नकनकीत भौती अयनें । त्यामधीं मनुष्य न मिळवू
एक खासा बंचरापरी ॥ पाय ॥ २ ॥

३

इम्रजाचा पोवाडा

शककर्ता अवतार कलीमधें हीच भासली नवी मुद्रा ।

जन भव्य निर्भय नाहीं कोणाशीं उघड्या तारीं करि निद्रा ॥ ध्रु ॥

तप तेजाचा सूर्य उगवला जशा चादण्या गेल्या हरपून । तसे पृथ्वीतील
निर्विर्य राजे शूरत्व आर्गी गेले करपून । मोगल भासले आणिक पेशवे कोण
उभें सन्मुख निर्पून ।

जाट यक्षवत्सराव करून वेगळे वाया बरे गेले झिरपून ।

सरकार कुपुनी इमेज बहादुर नावाला जातो दरपून ।

महाल मुखल कुल पहाडी किल्ले ना लढता बसले अर्पून ।

तेजहीन अवध्याचें झालें ना आले जननीउदरा ।
 शूरत्वासी डाग लागला यास्तव देवीं आल्या भद्रा ॥ शककर्ता ॥ १ ॥
 नाही विलायत कोणी पाहिली या मुल्लापर जरब कशी ?
 एक चपराशी पाहून रयत थरथरा म्हरती जशी ।
 कला कुशलना हीकमती जाणतो ईश्वर कळना कळ ऐशी ।
 दहा हस्तींशीं काम दळेना एक माणूस हलकीं त्याशीं ।
 न्याय नीति नालाहून नारीक मुसळानुन ठोंसर लडशी ।
 शास्त्र नाही देहदड करावा खून चेल्या ना चुके फाशी ।
 अतिरति एक दोरींत ओविलें फळझाडें आग्रा गद्रा ।
 जाणू जोशी भाडून गेले ते रोकड पडले पद्रा ॥ शककर्ता ॥ २ ॥
 सुवर्ण चादी पितळ पाच हिरे मोती पाग ।
 आणिक वस्तु त हेत हेच्या इतक्यावर अमल सारा ।
 शीर पजाव इतलशीदरीं बसता जिगवर वस्तीचा थारा ।
 जितना समुद्र तितना व्यापुन चौभोवतीं घालुन फेरा ।
 कोठे अमल कोठे शह नुसता पदर लाऊन-लाडुन थारा ।
 चिर चोरटे भुमिये गिराशी पगार त्याशी रुपये मोहरा ।
 पूर्वी आराधान रावणानें प्रसन्न केलें शिवरुद्रा ।
 तसा सीतेचा वर पाह्याला अहर्निशी त्या पद्ममुद्रा ॥ शककर्ता ॥ ३ ॥
 काशी रामेश्वर येन द्वारका जगन्नाथ वर नगला ।
 कायलात हिकमतीनें गेलें त्रिद लाऊन चगाला ।
 दिल्ली तत्त आग्निमेरु उदेपुर न भिडता रगरगाला ।
 क्षेत्री असून गौममान झाले वायु न लागे अगाला ।
 पुणें नागपूर श्रीरंगपट्टण नेल्या हैदरा बगाला ।
 अवध्यावर एक हुजूम कल्कत्ता पैशून्य पाहून छिद्रा ।
 मोठे मोठाले जिल्ले दासळे इमास्ती मोडून सदरा ॥ शककर्ता ॥ ४ ॥
 वृत्तायुगीं जे कुपीण त्यानें तप आचरण केल्या तस्ता ।
 तेज हीन अवध्याच झाले शूर शिपाई काहीं नसता ।
 छत्तीस करवाने घरींच करितो इतरांची ना घरि अस्ता ।

तराजूत तोळून काढिल्या पृथ्वीतील अमोल वस्तु ।
 लक्ष्मीला मूळ जालें वाटतें समुद्रात जाईल दिसता ।
 नामी विठ्ठल परशुराम म्हणे उग्रद दिसे धोष्ट रस्ता ।
 चतुर सभा तुम्ही गुणीजन सजन हरिमजनीं तरि दिस गुदरा ।
 हीच विनती ब्राह्मण क्षेत्रीं वद करुन त्या अतिशूद्रा ॥ शक्कर्ता ॥ ५ ॥

राव बर्वे

१८५७ ची अवस्था

हिंदुस्थानचे हिंदू* लोक, आगे द्या तुम्ही अजुनी ।
 अपुल्या घरोर चोडर शिरले, नेलें सारें ठकवूनी ॥ ध्रु ॥
 हिंदुस्थान ही हिंदुची जागा, तबुर फिरला त्यावरती ।
 नयऽन असता, अध नसला, विपरित भारऽते गती ॥
 अपला साग मुळूय असता, दुसरा बळकाउन नसला ।
 नाना तन्हेचे जुडऽम केले, बराच माजविला खऽला ॥
 • मानमावींचें कसत्र दाखितो, काळिज घेतो ओढून ।
 बाह्यातकारी गोड दिसतो, आऽत कपटी हा पूर्ण ॥
 जकू पाहता डसऽन नाही, रक्त शरीरातिल घेती ।
 तसीच वृत्ती मजला भासे, पुढे दिसतसे घोर गती ॥
 घरचा मालक घरात असतां, दुसरा म्हणतो मालक मी ।
 हिंदुस्थानचे तमेच झालें, भलताच चालवितो हुकमी ॥
 याची ईर्ष्या मनीं वागऱ्या, क्षाप घाल्या डोळ्यांची ।
 धूळधाग सर्वांची झाली, नाही राहिली कोणाची ॥
 थोर थोर जन मीक मागती, प्रसंग पडला लोकाना ।
 कष्ट कष्ट म्हज्यानीं दिधले, नासुनि गेले दु खान ॥ १ ॥

* हिंदु शब्द हा हिंदवासा या अर्थी आहे

शाहु उपपति, प्रधान पेशवे, यानी बरेंच सभाळिले ।

हिऱ्यापोरिं परि गार निपजली त्याणें अवघें गमावले ॥

पाठीमागून शहाणे गहिले, त्याणीं अकला सोडियल्या ।

निमऱ्हरामी करून अवघे, पळेच सापडले जाळ्या ॥

दगडाजाली हात गुतला, तो सुचीनें काढावा ।

प्रालंबावर दूपग देऊन, दान तसा का ठेवावा ? ॥

श्रीमतीचा लेश मिळेना, दरिद्र झालें चाहिकडे ।

नीच जातिच दैव उघडिलं, बरिष्ठ त्याच्या पायें पडे ॥

हिंदु लोक हे शहाणे असता, बळेच वेडे का झाले ? ।

मंत्रपान एकटा करोनी, अमलामध्यें जणु चढले ॥

कुणी कुणाची भीर धराना आपसामधीं करिती दगा ।

समजतार जर समजुनि जयती, मूर्खांपाशीं काय सागा ॥

ज्याचें त्याला हित समजेना, जन्म धगवा काय कामा ! ।

सांगितल्यान लाभ कोणता ? शाली चालण्याची सीमा ॥

आळग दैवत मृळच तुमचें, त्याच करता सुपूजन ।

सर्व तुम्हाला समजत असता, परें घरला भ्रातीन ॥ २ ॥

एक विचारी अन्य पाहिले, हिंदू लोकीं क' नाही ।

सारे अनुभव मनात समजा, येथे सांगिले कुणि काही ॥

वतनदाराचीं वतनें गली इनाम जहागिर गली ।

हाण कराया लष्कर जमले, जन्म खुन गर्दी झाली ॥

नाता तऱ्हेचे दु ग्न पाहती, परतु उघडित ना दळा ।

भूगर्ता अमुची सही सगली, दूपग देताती काळा ॥

हिंदू लोकीं तारिफ मोठी ! क' शेडना एकाचा ।

दूकण्याची हल्ला बेला, घाम गाडिला हा तुमचा ॥

यनावाजुनि उगीच गयता, भीर मागता परिणामी ।

लान लंज साडुनि अवघे, कसे जाहला वेशगमी ? ॥

मगत तुमच्या गणे नगता, टन दास्ता चोरल्या ।

ठाउकी त्याशीं एरच अगता, दुसरे गमिता त्याला ॥

जिनगी सारी घेऊन आता, मल्लेंच देता दुष्टाला ।

सर्वे रावती ववूल करता, काय वदाने तुम्हाला ? ॥

सर्वे जनाचा वैरी वाटे, सड उगवितो इशान ।

तरफड, तरफड करता करता, जातिल हिंदूचे प्राण ॥ ३ ॥

सर्वेनाचे नशीब फिरले, याचक झाले चोहिकडे ।

प्रभुरायासीं दया येईना जरा पाहिना कुणाकडे ॥

इलाज मजला एकच सुचला, फडट करावा अवघ्यानी ।

नाना तन्हेनी हिक्मत काढुनि सुखी असावे सर्वोनी ॥

ठिठोर हलकट ट्याळाचिमा, वर्धीन नादि लागू नये ।

ज्यावर त्यावर मोभ रेलिया, कट कैसा मग जमुनी ये ? ॥

शहागपणाची गोष्ट शिकवितो, त्याला हुडकोनि काढा ।

त्याच्या मागिपरि यागोनी, वेकी दगडा ती द्वाडा ॥

सारे हिंदु लोक जमोनि, विचार काढाया पुरता ।

मनात तुमच्या नाही दागलें, मग रालच पुरता गोता ॥

सत्ताधारा जुलूम करतो, ठार निजवितो दुनियेला ।

डोळे उपडुनि कसे पडता ? कोणि येईना समयाला ॥

हीच प्रार्थना केली विनवितो, राग नसाचा हृदयाला ॥

झापमोड मी तुमची करता, उभा राहिलो दृष्टीत ॥

राव बर्वे हा लीनपणाने, सागत फिरतो सर्वोना ।

सर्वेनाची कृपा असावी, हे चारें मजला दाना ॥ ४ ॥

द्वितीयगड ममास

तृतीय खंड

. इ. स. १८५७ पासून १९४७ पर्यंत

परशुरामपंत तात्या गोडबोले

[इ. स. १७९९-१८७४]

१

भगभूतीच्या उत्तररामचरित्रातील श्लोक

अंक पहिला

साधारण साधूची धावे अर्थाकडे सदा वाचा ।

परि ह्या आद्यश्रुतीच्या वाणिज्ये अर्थ धारतो साचा ॥ १ ॥

राम म्हणतो

काय वर्षू लावण्य जानकीचे । कुणिल पुतल शोभती मस्तकीचे
कळ्या कुदाच्या तसे दत्त तीचे । मुग्ध हसणे पाहणे चाळपणचे ॥ २ ॥

लाजवी जी स्वप्नभे चंद्रिचेतें । दासवी जी तें सहज विभ्रमातें ॥

अशा पाहोनी मधुर अवयवातें । मनीं माता मानिती कौतुकातें ॥ ३ ॥

अंक दुसरा

सदा प्रीती चित्ती विनय मधुरा वाणिहि सदा ।

स्वभावे कल्याणी मति परिचया भेद न कदा ॥

पुढे किंवा मार्गे मनि रस प्रियार्थ नसती ।

रहस्ये साधूचीं अकपट विशुद्धच असती ॥ ४ ॥

स्पर्धी जयाच्या मनुनी मुग्धाने । पक्षी किडे वेंचिति ते मुराने ॥

चचूपुढे निचरिती स्वपक्ष । पहा असे रम्य तटस्थ वृक्ष ॥ ५ ॥

ज्याचे गुहात ख गडद फार होती । गोदाप्रवाह बहु ज्यावर वाहताती ॥

शुगाग्र भाग अवलंबिति मेघ ज्याचे । ते हे पहा सकल परंत दमिणेचे ॥ ६ ॥

अन्योन्य भेरी घटता जयाच्या । कळोल्याला उठती जळाच्या ॥

प्रवाह गभीर पवित्र ज्याचे । पहा महासंगम हे नद्याचे ॥ ७ ॥

अंक तिसरा

वासुती म्हणते

फलमधुकुसुमानी वृक्ष पूजोत सारे । स्फुटकमलसुगंधी मट वाहोत वारे ॥
मधुरतर करावा शब्द येथे शत्रुती । फिरनि सहज आला राम की या
बनाती ॥ ८ ॥

तू जीव तू हृदय तू मजला विसावा । तू चंद्रिकाच नयना शरिरा सुधा वा ॥
मोही जिला वदुनि यापरि गुतवावें । तीतच-इथ तूज काय पुढें
म्हणावें ॥ ९ ॥

फठिणहृदय रामा आरडे कीर्ति तूतें । तरि वद अपकीता याहुनी काय मातें ॥
वनि गति अचलेची काय झाली असेल । तव हृदयि नरेन्द्रा वाटत काय मोल ॥ १० ॥

राम म्हणतो

भ्याल्या मृगापरि जिची सुविलोल दृष्टी । जी पूर्ण गर्भ धरिता न्हु होय कष्टी ॥
तीची शरीरलतिका कुसुमें स्तवावी । गनात हिंसक जनी गिळिन्नी असावी ॥ ११ ॥

तमसा म्हणते

जळ तुत्रता तडागी फोडाय लागतो जसा पाय ।
शोकशोभी रोदन हृदयस्थैर्था नसे दुजी पाद ॥ १२ ॥

राम म्हणतो

हृदय उलतें शोकें माझ नव्हे द्विविधा तरी ।
विरल करिते मूर्ख काया न जीवित मही ॥
आनुनि तनुशी भाजी ज्वाळा न भय करीतमे ।
विधि जरि करी मर्मोद्वेदा न जीव हरीतमे ॥ १३ ॥

राम म्हणतो

हा हा देवी हृदय फुटें देह माझा गळाला ।
 वाटे शून्य निभुवन मला अतरात्मा जळाला ॥
 या आत्म्यानें किति तरी सदा दुःखभार घरावें ।
 मोह व्यापी फिरफिरनि म्या काय आता करावें ॥ १५ ॥
 स्वर्थ जेथें सुग्रीवसख्य द्वावें । वानराचेंही वीर्य वृथा जावें ॥
 जावता न स्फुरे बुद्धि काहीं । वायुपुत्राची गती जेथ नाही ॥ १६ ॥
 विश्वकर्माचा पुन नळ त्याची । मार्ग करण्याला शक्ति नाहि साची ॥
 लक्ष्मणाचे शर जेथ जाति वाया । प्रिये असशी कोणत्या अशा ठाया ॥ १७ ॥

अंक चवथा

जनक म्हणतो

बाई माझे लाडके सिताबाई । बाळपणर्ष कौतूक सांगु काई ॥
 बाळपणीं पाहता तुझें मूख । होय मजला तें काय बंदू सुख ॥ १८ ॥
 विनाकारण रोदन हास्य यावें । तिहीं वदना तें फार शोभवावें ॥
 थोडथोड्या कविळ्या दत्तपत्नी । जयामाजीं उगवल्या शुभ्रकाती ॥ १९ ॥
 जयापासुन मोबडे माल गोड । निघुनि माझे पुरविती सर्व बाड ॥

अंक पाचवा

सुमत म्हणतो

वीनचि मनोरथाचें दैवें नेलें हिरून दाटून ।
 होता विच्छिन्न लता पुष्पफलाश उरेल कोटून ॥ २० ॥

अंक सहावा

राम म्हणतो

हा कोण इद्रमणितुल्य सुनीलकाती । देतो पहा सुवचनें हृदयास शांती ॥
 गभीर शब्द घनगर्जितसा करीतो । माझ्या तनूस सहसा पुलकें भरीतो ॥ २१ ॥

दृष्टी पहा कशि जगत्रय तुच्छ बीला । गभीर उद्धत गती लववी महीला ॥
 अल्पा वशात गिरिसा गुह्यतेस घेतो । हा मूर्त वीररस की रणदर्प येतो ॥ २२ ॥
 कपोतकठासम काति जीची । शोभा वृषस्पर्धसमा तनूची ॥
 प्रसन्न सिंहापरि दृष्टि थोर । मृदगदण्डसम शब्द घोर ॥ २३ ॥

अक सातवा

भागीरथी ग्हणने

लोकीं मोठे अयश उठलें जी तिची अग्निशुद्धी ।
 ललाटीचीं फरविलि तिला मानिना लोकशुद्धी ॥
 इक्ष्वाकूचें कुलधनचि हें कीं जना रजवार्ये ।
 ऐसे त्याला कठिण पडता काय त्यानें करां ॥ २४ ॥

राम ग्हणतो

मागल्या सुमनोहरा त्रिजगता गगपरी सर्वदा ।
 पापापानुन रक्षित्री नितरती श्रेयास जी ही कथा ॥
 तीते सत सदा धरोत हृदयीं जो पकवुद्धी कवी ।
 त्याची बाणिमुधा नरी बुध सदा घेयोत सीची चवी ॥ २५ ॥

— उत्तररामचरित्र (इ. स. १८५९)

अंक पांचवा

घोडे कधीं न खळती रविच्या रथाचे । उलंघितो पवनभाग सदा नभाचे ॥
भूभार शेष धरि मंतत मस्तकांहीं । राजास विश्रम तसा क्षणमात्र नाही ॥

अंक सातवा

सुरपति नरलोकीं तो करुं प्राज्य वृष्टी । अत्रित करि यत्नें तूंहि देवांस तुष्टी ॥
युगशत परिवर्ते हींच अन्योन्य कर्मे । असुन उभय लोकानुग्रहार्थ स्वधर्मे ॥

— शाकुंतल (इ. स. १८६१)

३

शूद्रकाच्या मृच्छकटिकांतील श्लोक

तपें तपे उत्तम वेदवादी । युद्धाविशीं उत्सुक अग्रमादी ॥
प्रीती असे बाहुरणीं जयाला । राजा असा शूद्रक नाम झाला ॥ १ ॥
दारिद्र्य मरण यांतुनि मरण बरे वा दरिद्रता खोटी ॥
मरणांत दुःख थोडें दारिद्र्यांत व्यथा असे मोठी ॥ २ ॥
माझे मलाच घर तापद फार झालें । क्षीणार्थ जाणुनि जनीं गृह धर्ज्य केलें ॥
गेला सुकोनि मद कालब्रशेचि ज्याचा । जातात भृंग कट सोडुनि त्या
गजाचा ॥ ३ ॥
नाहीं खरें विभवनाशज दुःख मातें । टैवानुसार मिळतें धन आणि जाते ॥
हें दुःख फार मज नष्टनास सारे । झालेचि मित्रपण सोडुनि पाठमोरे ॥ ४ ॥
चित्तेचें घर हेंच वैर दुसरें लोकांत होतें सदा ।
निंदा मित्रजनास कारण निजदेगास हें सर्वदा ॥
जाया बुद्धि वनास देइ सहसा जाया सदा लजवी ।
शोकाग्नी हृदयस्थ हा परि तनू जाळी न संतापवी ॥ ५ ॥
निर्द्वेष्या, पुंस्य, न, चंद्रबुद्धी साहसा संतोषी ।
त्याचे ते प्रियमित्र तेहि फिरती आपत्तिही वाढती ॥

जातें सत्य लयास शील विधुची काति घया पावती ।
 जें केलें अन पापकर्म इतरीं तें त्याकडे लाविती ॥ ६ ॥
 त्याची सगत कोणिही न धरिती त्या मान कोठे नसे ।
 जाना तो धनिच्या गृहा सुवचनें त्याला न कोणी पुसे ॥
 थोरापासुनि दूर दूर फिरतो लाजून दुर्वचक ।
 वाटे निर्धनता मला सचित हें सांग्वें महापातक ॥ ७ ॥
 —मृच्छकटिक (इ स १८६२), श्लोक ५, ११-१३, १७, ४१, ४२

बजावा रामचंद्र प्रधान

[इ स १८३८-१८८६]

दैवसेनी

तया मागोनी चकित हसगामी । जाय नेई पाधास स्वीय धामी ॥
 इदु गगनीं सपूर्ण सौख्यहेतू । वृक्षछायेनें लोगतो परतू ॥ १ ॥
 आढे नभीं सौख्यद तेजराशी । दावीतसे मार्ग निजप्रकाशी ॥
 तो वृक्षपर्त्री जरि लोपताहे । चद्रानना सन्निध हेच आढे ॥ २ ॥
 ठायीं ठायीं चद्रिका अथरीली । पुष्पाची ही शुभ्र शय्याच केली ॥
 वारा वाहे मन्सा शाति सारी । आतस्वाता होतसे तापकारी ॥ ३ ॥
 असे सन्निध येतात जो गृहाचे । घाम पाही पाथस्थ सुटरीच ॥
 पर्णकाष्ठें छायेस मान थारे । तशा भिंती, साहिय स्वल्प सारे ॥ ४ ॥
 क्षेत्र आतिल गहु थोर नसं काहीं । स्पष्ट साग, एकातवास हाही ॥
 गृहस्वामिनि होआनि पुढें वेगें । आत या जी अतिथीस असें सागें ॥ ५ ॥
 अपरिचितसा पाथस्थ जाय गहीं । नेत्र लासुनि जां भुवन सर्व पाही ॥
 चित्र दचर्ब गहु नवल मनीं खोच । वीर पुरुषाच धाम असें साचें ॥ ६ ॥
 व्यामशादुल्लमगशशकचर्म भारे । रीस जतुक वृक्ष अगरिले सारे ॥
 राह्ग गजिर तरवार निरकमाणा । ढाल भाला चढूक निजनागा ॥ ७ ॥

परी तेयें आश्चर्य तया मारी । स्तब्ध राहे रोखोनि दृष्टि सारी ॥
 काय कोठिल गुजगोष्ट आठवीली । पूर्व परिचितशी मानसी उदेली ॥ ८ ॥
 दोन तेयें जी पाहिलीं निशाणें । लिखित वरुनी सजीव याप्रमाणें ॥
 'मालपुरचा ठाकूर बादशाही' । दुजा वरुनी 'जयपूर जय सवाई' ॥ ९ ॥
 होय मानस उद्विग्न देखता हें । उमा कोठ हें कोण काय आरे ॥
 देहभाना विसरोनि स्तब्ध ठेला । व्यर्थ शोधोनी श्रमवि कल्पनेला ॥ १० ॥
 काय आठवलें पाहि तया साक्षी । बुरगीतें सापेक्ष तो निरीक्षी ॥
 पुन्हा दाटे सकोच मनीं वाया । गोष्ट अतरिची कीं तिला पुसाया ॥ ११ ॥
 या पुरुषाची चर्या ऐंशी देखुनि नवल तिलाही ।
 निर्भय होउन बदन तयाचें उत्सुकतेनें पाही ॥ १२ ॥

— दैवसेनी (इ. स. १८६७), श्लोक ७६-८७

महादेव मोरेश्वर कुंटे

[इ. स. १८३५-१८८८]

बहिर्जी नाईक

दिसे ठेंगणी मूर्ति, ही बावळीशी । बहू शक्ति पायात, हिंडे स्वदेशी ॥
 असे रुद छाती परे गोल दड । भरे जोर आगात तक्का उदड ॥ १ ॥
 जरी मानिती लोक हे रूप भोळें । तरी न्याळती शत्रु हे तीन डोळे ॥
 हुशारीत ऐसा नमो अन्य कोणी । निषे, दौड चाले, जमे काय पाणी ॥ २ ॥
 कळे सर्व ज्वाला, कुठें काय चाले । कुठें तैसला कोण तो काय गोळे ॥
 घडे शत्रुलोकात ज्याचा प्रवेश । करी रोज जे पाहिजे तोदि वेर ॥ ३ ॥
 कधीं लाव दाढी, सजे वृद्ध काजी । कधीं घाग बरें, दिसे पूर्ण पाजी ॥
 गळा जानवें शुभ्र हा वीर घाली । करी दर्भ, पचाग, स्वारी निघाली ॥ ४ ॥
 कळे काय जें त्यास, तें सर्व आप्णी । गमे थोर गडाम हा सत्यराणी ॥
 मिळे सर्व रंगामवें स्वच्छ पाणी । तसा हा मिळे, दुष्ट लोकास जाणी ॥ ५ ॥

घडे वास त्या नारदा तीन लेकीं । सदा स्वर्ग पाताळ, मृत्यू विलेकी ॥
 विष्यानें सुगीतें आलापीत चाले । जिथें इद्र शोभे, तिथें नृत्य तालें ॥ ६ ॥
 कधीं स्वर्ग सोडून पृथ्वीस येतो । हवेंतून खाली महाधाव घेतो ॥
 तुटे जेविं तारा, नभीं चक्र होतें । पडे तेज त्या नारदाचें असें तें ॥ ७ ॥
 कधीं चालता, पांचतो सूर्यलोकीं । कधी आडगाटें, फिरे स्वर्गलोकी ॥
 दिसे मार्ग ज्याला नभातून पार । कुठें खोल आहे, कुठें उच पार ॥ ८ ॥
 जसे डोंगरी रान ह्या मृत्युलोकीं । तसे सर्व काहीं, असे स्वर्गलोकीं ॥
 कुठें ओघळीच्या दऱ्या आड येती । कुठ घट रस्ता, कुठें धूळ माती ॥ ९ ॥
 खळाळे जळाची नदी थोर कोठें, । कुठें दैत्य राहे, कुठें देव मोठे ॥
 असा हा बहिर्जो फिरे सर्व देशीं । कशाचा पन्हाळा, रिघे खानदेशीं ॥ १० ॥

— राजा शिवाजी (इ. स. १८७१), भाग दुसरा, श्लोक ९२ १०१

पांडुरंग व्यंकटेश चितामणिपेटकर

[इ. स. १८७१-१८७९]

गंगास्तुती

तें उत्तरेकडिल भारतराज सारें । पांजेचि केवळ तुझ्या गुरुवारिभारें ॥
 गवून तो विषम पर्वत भूप्रदेश । नू पातल्यापरि लग्नच मपाय देश ॥ १ ॥
 हा लागता, तव जलप्रवाह क्रमानें । होनो प्रशान उपयुक्तहि त्याच मानें ॥
 पावून उद्गम हिमाद्रितटप्रदेशीं । ज्या भेटती तुज अमख्य नया जवेशीं ॥ २ ॥
 त्याही तुझ्या तळमगतिल देश सारा । पांजेचि हा जलसमृद्धि सदा अपारा ॥
 यश ऋतूत तुजग प्रतिपदें, माते । येतो न पार तव जो भिजरी तटात ॥ ३ ॥
 पांढा फुटूनचि जगा इगें पयाते । तू देवि, पाजिसि तया निजनदनार्त ॥
 तें श्रीरूपान घडताचि पहा तयासी । मुद्रा क्षणात किति जाय फिरून माची ॥ ४ ॥
 होऊन सरस्वत्पुष्पसमृद्धि मान । तो लागतो स्वर्वांत दिमायशतें ॥
 चोहीकडे तव थडीत अनेक धान्ये । नानाफळें गंधुर लोकरुचीस माये ॥ ५ ॥

पुष्पेहि नैकविध रम्य सुगंधशाली । उत्पत्ति पावति अस्त्रडित योग्य काली ॥
 सान्यादि वर्षमरि, जन्हुनरेंद्रफन्ये, । त्वत्तीखर्ति विपयातुनि देवि धन्ये ॥ ६ ॥
 वैपुल्य अस्त्रलित नादतसे, जनाला । पोगून जें प्रितरितें नहु मगलाला ॥
 गगे, तुझ्या तळवटातचि पूर्वकाली । राज्यें असख्य नहुथोर चलाढ्य झाली ॥७॥
 भासे मला निमल भारत भूमिका हे । त्वत्स्रोत हेंचि शुभ मगलसूत्र वाहे ॥
 तीरीं पुरे विलसती घन लागलेली । मुक्ताफळेंचि जणु त्यातुनि ओगिलेली ॥८॥
 प्यार थोर बहु अस्त्रलित प्रसंगें । या सर्वही तळवटातुनि, देवि गगे ॥
 चाले तुझ्यावरुनि, यास्तव या प्रदेशीं । तू पावशी नहुत उन्नत योग्यतेशीं ॥९॥
 या रीतिचा रुचिर वस्तुसमूह जीतें । संभूषवी नहु, अशा तुझिया थडीतें ॥
 पाहून, जन्हुतनये, घडु फार काय । स्वर्लोखही मजसि होउनि तुच्छ जाय ॥१०॥

गगावर्णना (इ. स. १८७४), श्लोक ९९-१०८

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

[इ. स. १८२४-१८७८]

अन्योक्ति

वदान्योक्ति

शास्त्रा दूरवरी वटा पसरुनी दिग्मडळा व्यापिशी ।
 पक्षी आश्रय देठनी जमळ तू लक्षावधी पाळशी ॥
 गेलें मस्तक मेघ भेदुनि तुजें दृष्टी न पोचे बरी ।
 तूतें शभर थोर सावरिति हे बुधेहि खाचापरी ॥ १ ॥

चदनान्योक्ति

आहे एक सुगंध मान जबळी तों त्यास रक्षाय्या ।
 ऐसे थोर भुजग पाळिशि जना जे धावतीं रावया ॥

येती गोड फळे फुलेंहि बरवीं दैवें तुला चढना ।
त्याच्या ना । करितासि काय न कळे सरक्षणा योजना ॥ २ ॥

केतकीअन्योक्ति

दला सर्वा काटे असति, मधुचा लेशहि नसे ।
उडोनी नेत्रातें रज बहुत पीडा करितसे ॥
तुझ्या पुर्ष्पी ऐसे अवगुण असोनी भ्रम ॥ १ ॥
कसा एक्या गंधे भुडुनि पडला केतकि पहा । ॥ ३ ॥

आम्नाअन्योक्ति

पासोनी तव आश्रया द्विजकुलें लक्षावधी पोसती ।
सारेही बनिचे तरु तुजपुढे क्षुद्रापरी भासती ॥
ऐसा तू गुणवत वा असुनिया आम्ना । पिपावायसा - ।
मथ्ये जागसि तारतम्य न मनीं हा मोह वा वायसा ? ॥ ४ ॥
ज्याचे पल्लव मंगलप्रद, शिशा छाया जयाची हरी ।
गंधे युक्त फुलें फळेंहि असती ज्याची सुधेच्या परी ॥
वाटे जो रमणीय भूपग वनधीचे मुर्षीचा भला ।
आम्ना त्या पिक सेविता समसना संयोग कीं जाहला ॥ ५ ॥

वाभळीअन्योक्ति

काट्यानी भरलें शरीर अवयें छाया नमे दाखी ।
नाही वास फुलाम, भूक न निव ज्याच्या फळे अपरी ॥
नाही एकहि पाय येत जपळी तुझ्या असो गोष्ट ही ।
अन्याचीं न फळे मिळोत म्हणुनी दाशी तयात बरी । ॥ ६ ॥

मेघान्योक्ति

दावांनी गहनीं घनीं मडकता ज्या वाट जी सापडे ।
तीतें धावति जीन घेउनि पद्य भावाजुनीं वापुडे ॥
ऐसा घोर आकात हा उसळता दुर्वार या सकटा ।
वारायास समर्थसा दिसशि तू आम्हा ! घना ! एकटा ॥ ८ ॥

चंद्रान्योक्ति

नक्षत्रे परिवार ज्याम पतिही जो ओपधीचा असे ।
ज्यातें पाहुनि हर्षती जन, सुधा ज्याच्या शरीरीं बसे ॥
होई तेज कर्मी तयाहि विधुचें येता स्त्रीच्या गृही ।
ज्या येईं लघुता न अन्यमदनीं ऐसा न कोणीचही ॥ ९ ॥

सूर्यान्योक्ति

होता जोंवरि अंगरीं तपत तो चडाशु तेजें निजें ।
झाला निष्प्रभ तारकाधिपतिही, गेल्या कशाला दुजे ? ॥
राहूच्या वदनीं अजी गयसता तो भानु दैवें अहा ! ।
कैसे क्षुद्रहि काजवे चमकती त्याच्यागुडे हे पहा ! ॥ १० ॥

देखूनी उदया तुझ्या द्विजकुळें गाती अती हर्षुनी ।
शार्दूलदिक दुष्ट सर्व दटती गिर्यतरीं जाउनी ॥
देशी ताप परीं जसा धरिवरी येथी नभीं भास्करा ।
अत्युर्चीं पदि थोरही मिघटतो हा बोल आहे खरा ॥ ११ ॥

रथोतान्योक्ति

गेल्या लोकातगतें दिनकर सकल्य रथोतवी जो जगांत ।
अस्तातें जाय तोही हिमकिरण जसा सौख्यदा विश्व गाते ॥
मेघानी व्याप्त ऐशा गगनि नच दिसें एक तागहि कोटे ।
रे रथोता ! आता तू चमक बहु तुझे दैव चा फार मोठे ॥ १२ ॥

अमरान्योक्ति

आये चदन चपळादिक तरु सारेच का वाळले ? ।
 पद्मानीं भरले जगदस्य लया कीं सर्वही पावले ? ॥
 शालीं निर्मद आणि शुष्क करिचीं कीं साग गडस्थलें ।
 रे मूढा भ्रमरा ! करीरकुसुम त्या आजि जें चाखिलें ॥ १३ ॥

शुकान्योक्ति

फळें मधुर खावया असति नित्य मेवे तसे ।
 हिरेजडित सुदरीं वनकपजरींही वसे ॥
 अहर्निश तथापि तो शुक मनात दु गें घुरे ।
 स्वतः वनवृत्तिच्या घटि घडी सुवातें स्मरे ॥ १४ ॥

चातकान्योक्ति

नरीं पद्म जेथें विकसुनि मुगधा विपरती ।
 तळीं ऐशीं ताथें सतत भरलीं फार असती ॥
 तरी पर्जन्याचे जलवगचि का चातक पितो ।
 मग घातें घाली डिग जगप्रिया लाज धरितो ॥ १५ ॥

या माळावरि वृक्ष एकहि नसे बाळा खुळ्या कोन्निळा ।
येथें मंजुळ शब्द काढुनि गळा का शोपिस्ती आपुला ? ॥
जेथें बोल अमोल वाटति तुझे तो देश वा वेगळा ।
तेथें आम्र फुलोनि गंध विरारे चोईकडे आगळा ॥ १८ ॥

या वा सुस्वर शब्द कादिशि पिका राहे उगा काळ हा ।
लोटे तों तरुकोटरीं लपुनिया कोठेंतरीही रहा ॥
पानें तीव्र हिमें गळोनि दिसती झाडें जळात्यापरी ।
गजें वर्कश शब्द थोर करुनी कामावली त्यावरी । १९ ॥

वसंत समर्थी फुले, परिमळें दिशा व्यापि जो ।
जयास अवलोकुनी सुरतरुहि चित्तीं थिजो ॥
तया सतत सेविती विहग आम्रवृक्षा किती ।
परी पिकाचि एकला मनुष्याणि लावे कृती ॥ २० ॥

ज्याचे पूर्वी वसतीं परिमलवहूनीं आम्रवृक्षां सुराचे ।
गेले गुजारवार्ते दिवस परिसता मत्त भृगागनाचे ॥
कैसे त्या कोकिलातें अधम करिति हे कावळे चचुषाता ।
कोटें थारा मिळेना, गरिब पळतसे वाकडा काळ येता ॥ २१ ॥

मयूरान्योक्ति

रत्नाचा जणु ताटवा झळकतो मोरा पिसारा तुझा ।
हपें नाचसि ते गमे त्रिमुवनीं पक्षी न ऐसा दुजा ॥
मोठा सुंदर तू परा, परि दया नाहीच भिह्मस या ।
हे घेतील तुझ्या जिवा झडकरी सोडी अरण्यास या ॥ २२ ॥

झाडें पेटुनि वाजती कडकडा त्याचा ध्वनी होतसे ॥
जाला राहुनि राहुनी उठति या विगुहताही नसे ॥
काळा धूर नभीं बहू पसरला हा मेघ नोरे रंग ।
वर्षाकाल न हा, दवानल असे मोरा पळे रे घर ॥ २३ ॥

बकान्योक्ति

उभा राहे एके घरणि घरणीतें घरुनिया ।
 तपश्चर्या वाटे करिण जणु होळे मिटुनिया ॥
 नका ऐशा दाग तव अमति मासेचि ठक्ती ।
 परि ज्ञाते तसे कपट लजलाही उमजती ॥ २४ ॥

हरिणन्योक्ति

जालें तोडुनिया मजें हरिण तो टाळोनि दावागिला ।
 व्याघाचे चुकवूनि गाणहि महावेगें पुढे चालिला ॥
 तों घाईत उडी पसुनि पन्ना आचामधं नापडा ।
 होती सर्वहि यत्न निष्फल जरी होई रिधी वाकण ॥ २४ ॥

हसान्योक्ति

विजा चमकती न जा, नभि न मेघ जा वरती ।
 जलाशय सरोवरे कलशता न जा पारती ॥
 प्रफुल्ल नवपकळी कमलिनी यनीं तोररी ।
 विलास कलहसका सकलही मनींचे वरी ॥ २६ ॥
 पानामाजीं तरुच्या लपुनि बस कुटें, राजहसा कसाही ।
 जातीं उपासतूचे विवग तत्रवरा रागें कणस साही ॥
 येऊनी शारंगश्री पुनरपि पुन्ना पद्मवृद्धें तयाचा ।
 भोक्ता नाहीं कुणीरी तुजगिग दुसरा जाग हा नेम साचा ॥ २७ ॥
 ज्याच्या नीरीं समतात् मधुरफलभरे चाकर वृक्ष भारी ।
 ज्यामाजीं पद्मगडें फुलनि विगमती गभ चित्तापहारी ॥
 त्या जेणें मानमातें त्यजुनि वरियलं पळिला पल्लवातें ।
 त्या हमाच्या मरानीं चरि पट् तिघकें मस्तकीं योग्य त्यातें ॥ २८ ॥

मिहान्योक्ति

साप्यानागुनि रोल्या जर जरायाग बहू वाळला ।
 रोगानें अति पीडिला नरि मरायातेंहि कीं टेकला ॥

उन्मत्त द्विपगडभेदन करायाचीच इच्छा करी ।
 मानी क्षुद्र जनावरापरि तृणा स्पर्शेचि ना वेसरी ॥ २९ ॥
 मेघाच्या गर्जनेनें खवळुनि वरती सिंह पाही स्वभावे ।
 काका त्या भीति सारी त्यजुनि तखरी मासखडास रावे ॥
 जो उन्मत्ता गजाच्या खस्तर नसरीं फोडुनी मस्तकांत ।
 घाला रक्ता पिऊनी नच मृत पशुच्या इच्छितो तो कणातें ॥ ३० ॥
 भुगे गुजारावातें करिति शिरिं असे मत्त हत्तीहि जीतें ।
 डोळा देखोनि होते पळत भयभरें सोडुनीया धृतीतें ॥
 जेथे मुक्ताफळाचा रसच बहु पडला, त्या गुहेमाजिं आता ।
 सिंहाच्या क्षुद्र कोल्हे कलकल करिती मृत्युनें त्यास नेता ॥ ३१ ॥

गजान्वयोक्ति

कर्णी लावति चामरें चमकती माळा गळा सागिन्या ।
 वेळी रगविल्याहि शोभति शिरीं सडिवरी गोजिया ॥
 ऐसा तो नटला तरी नृपकरी पायीं निडी वागवी ।
 कैसी त्यास मिळे स्वतंत्र वनिच्या हत्तीपुढें थोरवी ॥ ३२ ॥
 ज्याची स्पर्धा कराया इतर गज कधीं शक्त नाहीच झाले ।
 सागावे काय ! ज्याच्या मृगपतिहि मयें रान सोडून गले ॥
 तो पकामाजिं आजी गजवर फमला युक्ति नाही निघाया ।
 अन्हेरीती पहा हे कलकल करुनी क्षुद्र कोल्हे तयाला ॥ ३३ ॥
 पूर्वी गळपणीं वनीं मनिजनीं प्रेमें जया पोशिले ।
 देवोनी धनधान्यमुष्टि जलही पाजून कुभातलें ॥
 झाला तो गज थोर आजि फिरती भुगे तयामावतीं ।
 त्यातें पाहुनि ते मुनी दचकती सतोपही पावती ॥ ३४ ॥

— पद्यरत्नावली, (इ स. १८७८)

वासुदेव वामनशास्त्री खरे

[इ. स. १८५८-१९२४]

उज्जयिनी

जाता अस्ताहि तेजें दिपवि रवि जसा सकुटीं थोर लोक ।
 क्षिप्रेच्या पृष्ठभागी चमकति किरणें पीत त्याचीं सुरेस ॥
 ऐशा वेळीं तिथें मी भटकत असता फार झालें उदास ।
 तेव्हा नाना विचार प्रकटुनि करिती शुद्ध माझ्या मनास ॥ १ ॥
 शान्ते विद्या ललित कविता धर्मनिष्ठा प्रताप ।
 होती जेव्हा करित बसती आर्यलोकां अमूप ॥
 जेव्हा होता विलसत जमीं विक्रमादित्य राया ।
 तेव्हा नादे प्रथित भुवनीं उजनी याच टाया ॥ २ ॥
 पुरी पूर्वी गवें निरुपम निजैश्वर्य मिरवी ।
 जिला वर्षू जाता धरति मुहूर्ती ससृष्ट बवी ॥
 तिच्या स्थानीं आता पसत असे निर्जन वन ।
 वरोनी हें झालें मम समर्थ त्या दु खित मन ॥ ३ ॥
 कोठें ते काचनाचे कळस चमरनी उच देवाल्याचे ? ।
 हर्म्य प्रासाद कोठें असति ? वितरलें थोर ऐश्वर्य ज्याचें ॥
 कोठ त्या नाट्यशाला ? दिसति न नयना चंद्रशाला विशाला
 रत्नानीं पूर्ण गले निपणि तळ जणो अन्धिचे ते लयाला ॥ ४ ॥
 प्रात कारी नगरवनिता कुसुमाच्या सड्यानीं ।
 रागोज्यानीं अधिकच ज्या देति शोभा झरोनी ॥
 नाना यानीं घनिक वसुनी जात होते जयात ।
 आता कैसे दिसति न इथें रम्य ते राजपथ ! ॥ ५ ॥
 जेथें नाचति मोर मजुळ रवें गातात जेथें पिक ।
 वापीच्या तटिं गेळती सुगमरे चक्रागदसादिक ॥

पुष्पांनीं लवल्या लता तरुवरा जेथें मिठी घालिती ।
 उद्यानें दिसतीं न तीं वसति जीं क्षिप्रा नदीच्या तरीं ॥ ६ ॥
 विद्याकर्मसुकर्मतत्पर असे होते इथें ब्राह्मण ।
 तैसे क्षत्रिय शूर मानधन ते ज्यां जीव वाटे तृण ॥
 अर्थोत्पादक वैश्य शूद्र स्वपले सेवावया भूमिल ।
 कोठें उजियिनीमधील जन ते गेले कळेना मला ! ॥ ७ ॥
 ज्यांस विक्रम पराक्रमी गुणी । तोषवी हाडून नित्य रक्षुनी ॥
 स्वामिभक्तिवश धन्य लोक ते । होति या नगरिं पूर्वि राहते ॥ ८ ॥
 लोकीं पावसि तूंच विक्रम नृपा ! धन्यत्व या जन्मुनी ।
 काव्याभिज्ञ जनांत तूंचि पहिला दात्यांमध्ये अग्रणी ॥
 घाणी कंठमणी कवीश्वर गुणी शाकुंतलाचा पिता ।
 होता आश्रय पूर्ण पावत तुझा विद्रुत्सभासंमता ॥ ९ ॥
 शृंगारवीर करुणारसपूर्ण काव्यें । श्री कालिदास तुज ऐकवि नित्य नव्यें ।
 गंभीर सुस्वर रमाल अशी सुवाणी । त्याची नृपा ! परिसली असशील
 कानीं ॥ १० ॥

सांगाया निजवह्मभेष बदल्य तो यक्ष जें जें घना ।
 सीतेचा पतिला निरोप रतिचा तो शोकभेदी मना ॥
 ज्यातें ही कविता मुखेंच कविच्या ऐकावया सांपडे ।
 त्याचें भाग्य विशेष ! दुर्लभ जणीं तो लाभ ज्यातें घडे ॥ ११ ॥
 ज्यांनीं गर्वभरें शिरें उचलिल्लें आकाश भेदावया ।
 जाती पर्वत उंच थोरहि असे ज्याच्या प्रभावं लया ॥
 किंवा घोर अपार सागरजलें ज्यानें बळीं शोपिलीं ।
 तो हा धन्य अचिंत्य काल्यमहिमा स्वच्छंदचारी बली ॥ १२ ॥
 महाकाल रक्षावया सिद्ध नित्य । अवंतीस हें झोळती लोक सत्य ॥
 कसा काल नाशावया तीस पाहे । अहो थोर आश्चर्य हें वाटताहे ॥ १३ ॥

* कविवर चिर गाती कीर्ति ज्याची अमूप ।
 त्यजुनि भुवन गेला विक्रमादित्य भूप ॥

कण रसिक भोक्ता आपणा होय आता ।

मृगुनि मुकनित ही पावली स्वर्गपथा ॥ १४ ॥

श्री विक्रमाग्रज नृपाल उदार शुद्ध । राज्यें प्रजा सुगवि भर्तृहरी प्रसिद्ध ॥

तो आपुल्या प्रियपुरास विनाशकाल । येणार जाणुनि असे बदला असेल ॥ १५ ॥

‘ती रम्या नगरी महा नृपति तो सामत चक्रावृत ।

त्याची राजसभा निशाल, जबळी चद्रानना त्या स्थित ॥

शौचें गरित राजपुत्रगण तो, ते भाट तीं भाषणें ।

ज्या कालें सगळें लया दवडिलें माझीं तया वदनें ॥ १६ ॥

गेली उजयिनी ! तिच्या धरितसे नावास जें लोकि या ।

आहे साग्रत उजनी नगर तें राज्यात शिद्याचिया ॥

आहे नाव परतु वैभव दिसे कोठें न तें त्यापरी ।

नामैक्यें समता चुन्यास अमृता येईल कैशी तरी ॥ १७ ॥

कोठें उजयिनी पुराणनगरी सपन्न राजन्यती ।

शानी शूर मुखी स्वधर्मनिरता जेयें प्रजा नादती ॥

कोठें उजयिनी नवी जन जिथें दारिद्र्यचिंताकुल ।

राजे दुर्मंद दुष्ट जीस हुटती होती रणें तुच्छ ॥ १८ ॥

२

गोपिकाबाईचा पुत्रशोक

शोभे ज्या अभिमन्युचीच उपमा विश्वास माझा गुणी ।

मानी माधव आठवीन न कसे नारायणाही मनीं ? ॥

एकामागुन एक नाश मुलगे माझे कसे पावले । ।

हा देवा । करण्यास नाश पुरता कैसे तुला फाडले ? ॥ १ ॥

होते खेळत बाळ राजस अहा ते तीन माझे घरीं ।

होत्ये पावत धन्यवाद विसरू आता कसा तो तरी ॥

स्वर्णा येउन भेटती परि असें जागी पुन्हां जेधवा ।

मूर्ती सुंदर त्याचिया न दिसती डोळ्यास या तेधवा ॥ २ ॥

विश्वासासम शूर सुंदर असे राष्ट्रांमध्ये कोण या ।
 एकोणीस अहो पुरी न वरुणें होती जयाच्या वया ॥
 गेला पानपती मरुन लढतां तो शत्रुसैन्यासर्वें ।*
 तेव्हां गाळिति शत्रुमित्र बघतां त्याच्या शवा आसर्वें ॥ ३ ॥
 भावोजीसह जावयास निघतां विश्वास माझा रणा ।
 तो भेटे न पुन्हां अशी जच मना माझ्या शिवे कल्पना ॥
 गेला दीर सुपुत्र पुण्य सरलें तो मृत्यु आला धवा ।
 होणारें न चुकेल होइल जरी ब्रह्मा तया आढवा ॥ ४ ॥
 जालाया पतिशोकदग्ध उठल्यें हा देह तेव्हां सुत ।
 आला माधव घालुनी दृढ मिठी तो शेल्ल्या स्फुंदत ॥
 माते । शोक करुं नको तुजविणें मातें नसे आसरा ।
 अराशीर्वाद घेई पुन्हा राह ज्योती आणितें मी घरां ॥ ५ ॥
 कैलें जर्जर हैदरास लडुनी शौर्यें निजामासही ।
 काकातें दृढ आवलून विजयी पाळी जयानें मही ॥
 होते कांपत धर्धर प्रतिदिनीं राज्यात ज्याच्या खल ।
 नाहीं एकपरी भला उगवला ऐसें जयाचें बल ॥ ६ ॥
 जे वैभव प्रथित पानपतीं बुडालें ।
 तें आणिलें परत कीर्तिसमेत कालें ॥
 पाळी प्रजेस जणु संतति ती स्वकीय ।
 ऐसा द्वितीय सुत माधव अद्वितीय ॥ ७ ॥
 आपारी उदमी गरीब कुणबी श्रीमंत आणी गुणी ।
 होते त्यास समान सर्वच दुचा देती तयालागुनी ॥
 ऐशा मी कुलदीपका प्रसवल्यें हा योर मातें असा ।
 होता जो अमिमान तो हरहर न्यर्यत्व पावे कसा ? ॥ ८ ॥
 माझें दैव हताश यास्तव तया झाली क्षयाची व्यथा ।
 गेला माधव लोक सोडुन किती गाऊं तयाच्या कथा ॥
 सौंदर्ये विनयें अलौकिक पतिप्रेमं मनो-मोहिनी ।
 साध्वी जाय रमा तयासह जशी चंद्रासर्वें रोहिणी ॥ ९ ॥

पुढें माझा नारायण तरुण तो पुत्र तिसरा ।
 बसे जेव्हां गादीवर दिन गमे तो नच बरा ! ॥
 अहो त्याच्या राज्या घडति न पुरे सात महिने ।
 वरीलें गंगेनें तंव विप्रम वैधव्य महिनें ॥ १० ॥
 ज्यातें चिंतुनि भूपती थरथरा सिंहासनीं कांपत ।
 होते उत्तरचे प्रताप पतिच्या माझ्या असा अद्भुत ॥
 त्याचा पुत्र, कनिष्ठ बंधु असतां जो माधवाचा प्रिय ।
 हा दैवा ! स्वगृहींच त्यास वधिली मारेकरी निर्भय ॥ ११ ॥
 भाच्याचा वध इच्छिला कुमतिनें कसें प्रयासे महा ।
 पुत्रातें बनि धाडिलें सबतिच्या कीं कैकयीनें पहा ॥
 भावातें विपमिश्र अन्न कपटे दुर्योधनें चारिलें ।
 आनंदी ! पुतण्यास निष्ठुरपणें तैसें तुयां मारिलें ! ॥ १२ ॥
 गेला ख्याति करून तुंगळ रणीं विश्वास लोकोत्तर ।
 गेला माधव राज्यसौख्य अकरा भोगून संवत्सर ॥
 झाली केंवि परी अशी गाति तुझी नारायणा ! पाडला ! ।
 दुष्ट व्याध सुमेर गांठि सहसा खोडी तुला तो कसा ! ॥ १३ ॥
 नवस करिनी पुत्रासाठीं कितीक जणीं स्त्रिया ! ।
 सुत मज तिचे झाले गेले तिचेहि परी लया ॥
 कितीक गुण ते त्यांचे चित्तीं स्मरून रडू तरी ? ।
 मरण नच ये मी दुर्भाग्या असे भुवनीं खरी ॥ १४ ॥

३

जन्मभूमि

पोटासाठीं भटकत जरी दूर देशीं फिरेन ।
 मी राज्याच्या सदन अथवा घोर रानीं शिरेन ॥
 नैर्घो नैतें जड तनुस या दूर देशास देव ।
 राहो चित्तीं प्रिय मम परी जन्मभूमी सदैव ॥ १ ॥

या ससारीं जरि निजशिरीं चाहतो व्रेशराशी ।
 चिंताज्वाळा निशिदिन जरी जाळिती मग्मनारी ॥
 होतें जेव्हा स्मरणच तुझें जन्मभूमी क्षणैक ।
 तेव्हा शांत स्थिर मन कसे होतसे जाय दुःख ॥ २ ॥
 वेळोवेळीं तुजसि बघुनी नेत्र सतुष्ट व्हावे ।
 इच्छा होते परि तुजकडे चित्त हें मात्र घावे ॥
 यावें देहें परि अससि तू शेकडों कोस दूर ।
 आदे त्याच्या त्वरित गमना मित्र हा दुर्निवार ॥ ३ ॥
 पाहे नेत्रें बहुनिध असे सपदेचे पसारे ।
 नाना सौख्ये अनुभविति हे येथले लोक सारे ॥
 येथें राहू परि नच शिवे वासना ही मनावें ।
 यावजीव प्रियतम अशी तूच होशील मातें ॥ ४ ॥
 जेथें माझें जनन घडलें पूर्वपुण्येच थोर ।
 जेथें गेले दिवस असता बाळ सौख्यात फार ॥
 जेथें होते करित वसती पूर्वज प्रेमभावं ।
 का त्या भूमिप्रत चिर न म्या पूज्यभावं स्मरावं ? ॥ ५ ॥
 पाथोधीची श्रवणि पडता गर्जना मद्र धीर ।
 वृक्षच्छायातरि झुडुझुडू वाहता वात गार ॥
 होतां अकीं निजत जननी ! जन्मभूमी ! तुझ्या ते ।
 गेले कोठें दिवस ? झुंस्तों आठवोनी तयातें ॥ ६ ॥
 होतों लहान गहु खेळून नृत्य झालों ।
 अकीं तुझ्या तिथुन थोरपणीं निघालं ॥
 मातेसमीप असतीं परि थोर होतीं ।
 तेव्हा पिलें सहज सोडुनि तीस जातीं ॥ ७ ॥
 नि सत्व निर्धन तुला म्हणतात लोक ।
 वाटे मला लग्नहि त्यात नसे विवेक ॥
 लक्ष्मीस देइ जननाप्रत वारिराशी ।
 सेवार्थ तो सतत सिद्ध तुझ्या पदारीं ॥ ८ ॥

बजुनि तव अहाहा ! थोर सौंदर्य झाले ।
 बहुतच दिन जेव्हा नेत्र हे फार घाले ॥
 अजुनिहि दिसताहे दृष्टिला काय नव्य ।
 हृदयपटिं असे तें रोखिलें चित्र मव्य ॥ ९ ॥
 लया आपटता उठे घ्वनि शिरे तो ज्याचिया कठरीं ।
 ऐसे पर्यंत दुर्गं शोभति अति प्राचीन ज्याच्या शिरीं ॥
 'धो धो' शब्द करीत त्यातुन झरे खालीं कसे धावती ! ।
 पाणी तेंच पिऊन जाग उठती शोभा तयातें किती ! ॥ १० ॥
 आये पोफळि साग नारळि तटीं दाटे तरुचें वन ।
 झोके घेति मुरम्य चचळ जळीं छाया तयाच्या घन ।
 आभाशीं जणु कीं विजा तळपती मासे जळीं त्यापरी ।
 खाड्या त्या तव जन्मभूमि नयनीं पाहीन वेव्हा तरी ! ॥ ११ ॥

४

मृत्यू

जैसे निर्मळ बर्फ शुभ्र वितळे तो मासिलें तें जळें ।
 भासे भिन्न तथापि कुम फुटता मातीत माती मिळे ॥
 तैसे या जगि जनुदेह दिसती नानावृत्ती मुदर ।
 कालें जीवित नष्ट होय फिरुनी मृत्यूत होती स्थिर ॥ १ ॥
 त्यानीं सूर्यशशांक दीप पसरि आभास हा चाटवा ।
 पृथ्वी मुदर रगभूमि सजवी दावी निजा बैभया ॥
 साधोनीं मग जन्ममृत्युपडदे तेथे उगतायक ।
 प्रारभीं प्रभु सूत्रधार वन हो संसार हें नाटक ॥ २ ॥
 पात्रें प्राणि अनेकरूप असती या नाटकीं जेवढे ।
 जन्माचा पट्टा प्रवेश करिती सात्त्विक एकीकडे ॥
 त्या त्यातें निजभूमिकार्य अवघे सपादुनी शेवटीं ।
 जणें मृत्युचिया अमेच पट्ट्याभागे न अन्या गती ॥ ३ ॥

गेला राज्य करून रावग युगें पद्मास आणी सहा ।
 गेला श्री रघुनाथ राक्षस कपी गेले बळी ते महा ॥
 गेले कौरव पांडव क्षितिपती छप्पन्न कोटी भू ।
 गेले यादव बापुडे बलमर्दे होते वृथा उद्धट ॥ ४ ॥
 सारें गार शरीर ताठ पडलीं निश्चेष्ट तीं इद्रियें ।
 कोमेजें मुख नेत्र निष्प्रभ जणों बाहेर आले मयें ॥
 ऐसें भीतिद रूप पाहून तुजें मृत्यो ! मनीं ज्याचिया ।
 भीतीचा चरका बसेल न असा कोणी नसे लोकिं या ॥ ५ ॥
 देतो सूर्य मला प्रकाश दिवसा रात्री निशानायक ।
 धारा मद सुगंधि शीतल सुटे देतो शरीरा मुख ॥
 जीवित्यास हवा अवश्यक नवी मातें मिळे निर्मळ ।
 का मी टाकिन देह मित्र असता माझे असे पुष्कळ ॥ ६ ॥
 होतों बाळपणात खेळत जयासगे मुख हासत ।
 कठीं घालून हात मी हितगुजें होतों जया सागत ॥
 हर्षाची उकळी फुटे मम मनीं पाहून मिना जया ।
 मृत्यो । तू अधमाधमा ! पळवुनी नेलेस कोठें तया ? ॥ ७ ॥
 नानासकटककवित्त अशा ससाररूपीं पथीं ।
 आलों येथवरी पुढें न कळत्ये होणार केशी स्थिती ॥
 धावावें मम मार्गसचरण हें वाटेळ वेच्छा तुला ? ।
 सान्निध्या तव सर्वं भगवत्पया आत्मा असे लोमला ॥ ८ ॥

— पुष्कळ चुकें (इ. स. १८९२)

गेल तो नृपती तदन्वय तसा सामत कोठें आता ? ।
 त्याची ती नगरी सुरम्य वनिताशालाहि वाताहता ।
 गेलें वैभव ये फिरुनि कसचें ? तो काल गालीं हसे ।
 कालचा महिमा अगाध समजें तद्गह्य सारें असे ॥ ९ ॥

—कुसुमाजली, (इ. स. १८९२)

कृष्णाजी केशव दामले (केशवसुत)

[इ. स. १८६६-१९०५]

१

एका भारतीयाचे उद्गार

सध्यासाठीं यघुनि सगळी काति ती पश्चिमेला ।
 वाटे सत्र स्थितिच अपुली मूर्त ती मन्मनाला ॥
 हा ! हा ! श्रीचा दिवस अपुल्या मावळोनी प्रतीचे ।
 गेला ! गेला ! सहज पडती शब्द हे मन्मुखाचे ॥ १ ॥
 तेणें माथे फिरुनि सगळें जें गृहोनी दिसावें ।
 त्या त्यामध्ये स्वजनकुदशा वाचुनी मी रडावें । ॥
 जें जें चित्तीं बहुतकरुनी तें सुपुर्सीत भासे ।
 वृद्धाचें हें अनवितथ हो वाक्य होईल कैसे ? ॥ २ ॥
 प्रात कालीं रवि वरि बरी पाहुनी चालताना
 होई मोदातिशय बहुधा सर्वदा या जनाना ॥
 पूर्वाची तो स्थिति परि करी व्यक्त ती वाचुनीया ।
 एकाएकीं हृदय मम हें जातसे भगुनीया ! ॥ ३ ॥
 हा जैसा का रवि चढतसे त्याप्रमाणेच मागे ।
 स्वोत्कर्षाचा रविहि नव्हता वाढता काय ? सागे ॥

जावोनी तो परि द्युनिया पश्चिमेशीं रमाया ।
 न्हासाची ही निविड रजनी पातली ना छळाया ॥ ४ ॥
 वलींनो । हीं सुनक सुननें काय आम्हास होत ? ॥
 युष्मद्गनें मधुर रग हो । या जना काय होत ? ॥
 आम्हा डोळे नसति वषण्या पारतत्र्यामुळें हो ।
 ऐकायाला श्रुतिहि नसती पारतत्र्यामुळें हो ॥ ५ ॥
 आहे आम्हावर जव निशा पारतत्र्याधकार ।
 वाटे जो का उलट कुदशेचें तसें फार वारे ॥
 सौख्याचें तांवरि फुकट तें नाव द्वावें कशाला ।
 दु खान्चा तोंवरि रचित तो भोग आहे आम्हाला ॥ ६ ॥
 आनदाचे समयिं मजला पारतत्र्य सरून ।
 वाटे जैसें अमुरा, तितके अन्य वेळीं गमे न ॥
 पाहोनीया विष जरि गमे उग्र तें आपणातें ।
 अन्नामध्ये शतपट रमे उग्रसे पाहूनी तें ॥ ७ ॥
 देवा । केव्हा परवशपणाची निशा ही सरून ।
 र्यातत्र्याचा घुमणि उदया यावयाचा फिरून ॥
 केव्हा आम्ही सुट्टनि सहसा पजरवूनि देवा ।
 राष्ट्रवाला फिरनि अमुचा देश येईल केव्हा ॥ ७ ॥

इ. स. १८८६

२

गांरीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून

येथें होता राहत माझा स्नेही । स्नेहासाठीं जो या लोकीं राही ॥
 पाशाला जो तोडायला पाही । स्वदेशपाशीं आपणा बाधुनि घेई ॥ १ ॥
 पाशाविण या कोठें काहीं नाहीं । पाशाकरितां चाले अवघें काहीं ॥
 पाशातुनिया सुगता सुंदर तारे । तेव तयाचें विश्रुनि जाई सारे ॥ २ ॥

चंद्रानें या सदैव पृथ्वीपार्शी । राहुनीच म्हा सेवार्वे सूर्याशी ? ।
 शक्त जरी का असेल तो, तरि त्यानें । सेवाना रवि खुशाल निजताने ॥ ३ ॥
 सोडी पत्नीपाशाची तो आस । स्वदेशसेवकरिता घाली कास ॥
 तो मत्सर निज गार्गी गेला आहे । खोलीला या कुटूंब लटकुनि राहे ॥ ४ ॥
 येथे गोष्टी आम्ही करीत होतो । होतो मित्राभ्यासहि करीत होतो ॥
 मित्रत्वाचें बीज पेरुनी रासे । मैत्रीगुह्यी वाढविली सहवास ॥ ५ ॥
 देशानिपयी गोष्टी बोलत येथे । असलों, विसरुनि कितीकदा निद्रेतें ॥
 श्वासार्शी आमुचे श्वास मिळाले तेव्हा । अश्रूमध्ये अश्रु गळाले तेव्हा ॥ ६ ॥
 ऐसे असता, पहाट भूपाळ्याला । पश्चिमुग्धाहीं लागिली गायला ॥
 हवा चालली मद मद ती गार । प्रभाप्रभावे वितळे तो अधार ॥ ७ ॥
 तेव्हा आम्ही म्हणले ही न्हासाची । रजनी केव्हा जाइल विरुनी साची ।
 स्वतःतेची पहाट ती येईल । उत्कर्षाचा दिन रेव्हा सुचवील ॥ ८ ॥
 या डोळ्यानी पहाट ती बघण्याचें । असेल का हो नशिबी दुर्दैव्याचे ? ॥
 किंवा तीतें आणायचे काहीं । यत्न आमुच्या होतिल काय कराहीं ॥ ९ ॥
 असो यापरी आम्ही प्रभ अनंत । केले होउनि कष्टी परस्परत ॥
 इच्छा धरिता मार्ग मिळे आपणाला । या वचनें मग धीर दिला चित्ताला ॥ १० ॥
 कोठ असशिल आता मित्रा माझे ? । करीत असशिल काय काय तीं काजें ? ।
 देशासाठी शरीर झिजवायाला । स्फूर्ती आणित असशिल का कोणाला ॥ ११ ॥
 तुझी पाहुनी ही मित्रा खोली बंद । विरहाग्नीने भाजे चेत कंद ॥
 पुनरपि आपण येथे भेटू ऐशी । आशा होई जलधार मग त्यासी ॥ १२ ॥
 ज्ञानानंतर अस्त, तो कमल ते पाहूनिया लागले ।
 उग्रा मित्र करील तो निजकरें येऊनि याला खुलें ॥
 ऐसे बोलुनि ज्यापरी भ्रमर तो जातो श्रमानें दुरी ।
 जातो बोलुनि या स्थलासहि तसे मित्रा ! आता मी घरी ॥ १३ ॥

३

तुतारी

एक तुतारी चा मज आणुनी

फुकिन जी मी स्वप्राणानें । भेदुनि टाकिन सगळीं गगनें ।

दीर्घ जिच्या त्या किकाळीनें । अशी तुतारी चा मजलागुनि ॥ १ ॥

भवकाशाच्या ओसाडीतिल

पडसाद मुके जे आजरी । होतिल ते वाचाल सत्तरी ।

फुक मारिता जील जरी । कोण तुतारी ती मज देईल ? ॥ २ ॥

सारगी, ती सतार सुदर

वीणा, वीनहि मृदंग, गजा । सूरहि, सनई, अलगुज माझ्या ।

कसची थीं हो पडतिल पाजा ? । एक तुतारी चा ती सत्वर ॥ ३ ॥

रुढी जुलूम याची भेमु

सतानें गवसी तुम्हाला । फाडुनि खाती, ही हतवेला ।

जल्हाची का ? पुसा मनाला । तुतारिनें ह्या सारध द्या तर ! ॥ ४ ॥

भवडरलीं टगें कितीतरि

रविनिर्गाचा चूर होतसे, । मोहर सगळा गळुनि जातसे ।

कीड पिकावरि सर्वत्र दिसे । गाफीलबिरी तरिहि जगावरि ! ॥ ५ ॥

चमत्कार ? तें पुराण तेथुनि

मुदर, सोलवळ, गोडें मोठ ? । अल्किडलें ते सगळें खोटें ।

मृगती धरुनी टेरीं पोर्टें । धिक्कार अशा मूर्खालागुनि ! ॥ ६ ॥

शुन्या नर्भी या ताजे तारक,

जुन्या भूमिवर नवी टववी । जुना समुद्रहि नवरानें वी ।

जुन्यातून जी निष्पत्ति नवी । काय नव्हे ती अयस्कारक ? ॥ ७ ॥

जुनें जाउ द्या मरणागुनि

जाळुनि किंवा पुरुनी टाका । सडत न एक्या ठायीं ठाका ।

सावध ! ऐका पुढल्या हाका । खाद्यास चला खादा भिड्युनि ! ॥ ८ ॥

प्रातःकाल हा विशाल भूधर,
सुंदर लेणीं तयात खोदा । निजनामें त्यामरतीं नोंदा ।
ऋतुनी का वादविता मेढा ? विक्रम काहीं करा, चला तर ! ॥ ९ ॥

अटक कशाची ऋतुला घालुनि ?
पूर्वज बदले त्या गमलें तें । ऐका खुशाल सादर चित्तें ।
परंतु सरका विशक पुढते । निरोप त्याचा घ्यानीं घेडनि ॥ १० ॥

निसर्ग निर्घृण, त्याला सुर्वत -
नाहीं अगदीं पहा कशाची । कालासह जी क्रीडा त्याची ।
ती सकलाला समान जाची । चुकनी टाकी प्रचंड पर्वत ! ॥ ११ ॥

त्याशीं भिडुनी, शटुनी झगडत
उठया अपुले उच्च मनोरे, । पुराण पडक्या सदनीं का रे ! ।
भ्याड ऋतुनिया रडता पोरे । पुरुषार्थ नव्हे पडणें रलडत ॥ १२ ॥

सपशक्तिच्या भुईत खडक
बंद पडुनि दों तुकडे झाले । स्वार्थानिपेक्ष जीवीं अपुले ।
पाहिजेत ते सत्वर भाले । घ्या त्यात उडया तर बेलशक ॥ १३ ॥

धार धरिल्या प्यार जिगार
रडतिल रडोत, राडा पोरे । गतशतकाचीं पापं धोरे ।
धाल्याला तुमचीं रुधिरें । पाहिजेत रे ! स्त्रैंग न व्हा तर ! ॥ १४ ॥

जाऊ बघते नाव लग्नाप्रव
तशात मनला मऊ मदरे । अहह ! घेरिल आदे तिमिरे ।
परंतु होऊ नका बावरे । धीराला दे प्रसंग हिंमत ! ॥ १५ ॥

धर्माच माजवुनि दसर
नीतीला आणिती अडथळे । विसरुनिया हें जातात खुळे ।
नीतीचें पद जेथें न दळे । धर्म होतसे तेथेंच स्थिर ॥ १६ ॥

हृद्भा करण्या तर दमावर-तर बडार
शरणो ! या त्वरा करा रे ! समतेचा पत्र उच घरा रे !
नीतीची द्वाही पवरा रे ! । दुतारिल्या ह्या मुगबरोर ! ॥ १७ ॥

नियम न मनुजासाठी, मानव--

नसे नियमनासाठी जाणा । प्रगतिस जर ते हाणी टोणा ।

झुगारुनी त देउनि, जाणा । मिरवा निज ओजाचा अभिनय । ॥ १८ ॥

घातक भलत्या प्रतिनधावर

हळा करण्या करा त्वरा रे । । उन्नतिचा ध्वज उच्च धरा रे । ।

वीरानो । तर पुढें सरा रे - । आवेशानें गर्जत 'हर हर' । ॥ १९ ॥

पूर्वीपासुनि अजुनि सुरासुर

तुळ सप्रामाला करिती । सप्रति दानव फार माजती ।

देवावर झडा मिरवीती । देवाच्या मदतीस चला तर । ॥ २० ॥

इ स १८९३

रागोळी घालताना पाहून

होतें अगण गोमयें सकलही समार्जिलें सुंदर ।

बालाकें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्वावर ॥

तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली ।

रागोळी मग त्या स्थळीं निजकरे घालावया लागली ॥ १ ॥

आधीं ते लिहिले तिनें रवि शशी नक्षत्रमाला तदा ।

मध्ये स्वस्तिक रेखिलें, मग तिनें आलेखिलें गोपदा ॥

पद्म, त्रिल्वलें, फुलें, तुळसही, चक्रादिके आयुधे ।

देवाचीं लिहिलीं न ते वगळिलें जें चिह्न लोकीं सुधे ॥ २ ॥

होती मजुळ गीत गात वदनीं अस्पष्ट काहीं तरी ।

गला दाटुनि शांत तो रस अहा तेणें मदभ्यतरीं ॥

तीथें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना ।

अतर्दष्टिपुढूनिया सरकल्या, सतोप झाला मना ॥ ३ ॥

चित्रें मीं अवलोकीलीं रुचिर जीं काव्यें तशीं चागलीं ।

त्याहीं देसिल न स्मग्च इतुर्वा मदवृत्ति आनदली ॥

लीलेनें स्वकरे परतु चतुरे ! तू काढिल्या आठ्ठी ।
 त्या या पाहुनि रगली अतिशयें आहे मदीया मती ॥ ४ ॥
 रागोळीत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो ।
 स्पष्टत्वे इतक्या अशक्य मिळणें काव्यात चित्रात तो ॥
 स्वर्भूंसंग असा तयात इतक्या अल्पावकाशीं नसे !
 कोणी दाखविला अज्ञान, सुभगे ! जो साधिला तू असे ॥ ५ ॥
 आदित्यादिक आठ्ठी सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल ।
 तैसे स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामातिल ॥
 पावित्र्याप्रत गोप्पदें तुळसही, शोभेस हीं सारसे ।
 पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे ! ॥ ६ ॥
 तत्वे मंगल सर्वही विहरती स्वर्गीं तुझ्या या, अये ।
 आर्ये ! तू उपचारिकाच गमसी देवी तयाची स्वयें ॥
 नातें स्नेह निदान ओळख जरी येथे मला आणिली ।
 होतो मी तर पाद सेजुनि तुझे रम्य स्थळीं या वृत्ती ! ॥ ७ ॥
 चिर्सी कल्मष ज्याच्या वसतसे ऐशा जनालागुनी ।
 या चिन्हातुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मनीं - ॥
 ' जा मागें अपुल्या न दृष्टि कर या द्वागकडे वाकडी ।
 पापेच्छूवरि हें सुदर्शन पहा आणोल कीं साकडी ! ' ॥ ८ ॥
 ' आहे निर्मल काय अतर तुझ १ मागल्य कीं जाणसी ? ।
 लोभशोभ जयें उदात्त हृदयीं व्हायास का इच्छिती ? ॥
 ये येथें तर, या शुभावृत्ति मनीं घे साच अभ्यासुनी ।
 आर्ये ! स्वागत हें निघे सरल या त्वह्नेसनापासुनी ॥ ९ ॥
 साध्याही विषयात आशय कधीं मोठा मिनी आढळे ।
 नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आढळे ! ॥
 रागोळी बघुनी इत पर तरी होणें तयीं शाहणे ।
 कोठें स्वर्गसमक्षता प्रगल्भे हें नेहमी पाहणें ! ॥ १० ॥

२

सतारीचे बोल

काळोसाची रजनी होती । हृदयीं भरल्या होत्या गती; ॥
 अंधारातचि गढले सारें । लख, न लक्षी वरचे तारे; ॥
 विमनस्कपणें स्वपदें उचलित । रस्त्यातुनि मी होतों हिंडत, ॥
 एका खिडकींतुनि खू तदा । पडले-दिड दा, दिड दा, दिड दा ॥ १ ॥
 जड हृदयीं जग जड हें याचा, । प्रत्यय होता प्रकटत साचा ॥
 जड तें एोटें हें मात्र कसें । तें न कळे, मज जडलेंच पिसे ॥
 काय करावें, कोटें जावें, । नुमजे मजल कीं विप सावें । ॥
 मग मज कैसे रुचतील तदा । ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा ॥ २ ॥
 सोंमाण्याचें वाढल येतें, । तरि तें तेव्हा मज मानवते, ॥
 भुतें भोंवतीं जरि आरडती । तरि तीं राचितचि मज आवडती, ॥
 कारण आतिल विप्रणवृत्ती । बाह्य भैरयीं धरिते प्रीती ॥
 सहज कैसे तिज करणार फिदा । ख ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा ? ॥ ३ ॥
 ऐकुनि ते मज जो त्वेष चढे । त्यासरशीं त्या गवाक्षाकडे ॥
 मूठ बळुनि मीं हात हिसकिल्य, । पुटपुटलोरी अपशब्दाला; ॥
 म्हटलें 'आटप, आटप मूर्खा' । सताग फोडुनि टाकिसी न कां ? ॥
 पिरपिर कमली खुशालचदा, । करिसी दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ॥ ४ ॥
 सरलो पुढता नार पावले; । तों मज न कळे काय जाहले, ॥
 रुष्ट जरी मी सतारीवरी । गति मम बळली तरि माघारी, ॥
 ध्वनिजालीं त्या नणू गुतलां । असा स्ववशता विसरुनि बसलो ॥
 एका ओऱ्यावरी स्थिर तदा । ऐकत-दिडदा, दिडदा, दिडदा ॥ ५ ॥
 तेथ कांपरें अकि टेकुनी । कराजलीला मस्तक देउनि ॥
 बसलों इतुक्यामाजीं करुणा- । समपूर्ण गती माझ्या अवणा ॥
 आकर्षुनि घे, हृदय निगलें, । तन्मय झालें, द्रवले, आलें- ॥
 लोचनातुनि तोय कितिकदा । ऐकत अमता-दिडदा, दिडदा ॥ ६ ॥

स्कधीं माझ्या हात ठेजुनी । आश्वासी मज गमलें कोणी ॥
 म्हणे 'खे' का इतुका करिशी ? । जिवास का वा असा त्राससी ? ॥
 धीर धरी रे ! धीरापोरी । असतीं मोठीं फळे गोमटीं ! ॥
 ऐक मनींच्या हस्तिील गदा । ध्वनि हे दिड दा, दिड दा, दिड दा ॥ ७ ॥
 आशाप्रेरक निधू लागले । सूर तरीं मीं डोळे पुशिले, ॥
 वरती मग मीं नजर फिरविली, नक्षत्रे तों अगणित दिसलीं, ॥
 अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती । हा वेळवरी दाटच मज ती ! ॥
 'तम अल्पयुति ग्रहु' या शब्दा । वरती रज ते, ण्डि दा, दिड दा ॥ ८ ॥
 वात्रातुनि त्या निघती नतर । उग्रात्तेचे पोषक सुस्वर ॥
 तों मज गमलें विभूति माझी । स्फुरत पसरली विश्वामाजी, ॥
 ण्डिकालासहि अतीत झाले, । उगमीं विलयीं अनंत उरला, ॥
 विसरनि गेला अरिला भेज । ऐकत असता, ण्डि दा, दिड दा ॥ ९ ॥
 प्रेमरसाचे गोड नेल ते । वात्र लागता नेलायातें ॥
 भुललो देखुनि सकलहि सुतर । सुरागना तों नाचति भूवर, ॥
 स्वर्ग धरेला चुनायाला । रसार्ली लगला मजला गमला ॥
 अशा तितरिती अल्पानन । ध्वनि ते - ण्डि दा, दिड दा, दिड दा ॥ १० ॥
 शात वाजली गनी शेवतीं । शात धरिनी, शात निशा ती, ॥
 शातच वारे, शातच तारे, । शातच हृदयीं झाले सारे ! ॥
 अशा सुग मी सन्ना आला । शातींत अहा ! शेपीं गेलों ॥
 नेल नेलला परा नितिकदा । स्वप्नीं दिड दा, ण्डि दा, ण्डिदा ॥ ११ ॥

दत्तात्रय कोंडो घाटे

[इ. स. १८७५-१८९९]

निज नीज माझ्या बाळा

बा नीज गडे नीज गडे लडिवाळा

निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु ॥

रवि गेला रे सोडुनि आकाशाला । धन जैसे दुर्भाग्याला ॥

अंधार वसे चोहिकडे रागनांत । गरिबाच्या जेवि मनात ॥

वध थवुनि कसा निजला हा इहलोक । मम आशा जेवि अनेक ॥

एडबड हे उदिर करिती ।

कण शोधायातें फिरती ।

परि अंती निराश होती ।

लवकरि हेही सोडतील सदनाला । गगनोत जसें आपणाला ॥ ध्रु ॥

बहु दिवसांच्या जुन्या कुडाच्या भिती । कुजुनी त्या भोके पडती ॥

स्यामधुनी त्या दाखविती जगताला । दारिद्र्य आपुलें बाळा ॥

हैं कळकीचें जीर्ण मोडकें दार । कर कर कर वाजे फार ॥

हैं दुःखानें कण्टुनि कधी लोकाला । दारिद्र्य आपुलें बाळा ॥

वाहतो फटीतुन वारा ।

सुकवीतो अभ्रधारा ।

तुज नीज रहणे सुकुमाग ।

हा सूर धरी माझ्या ह्या गीतान्या । निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु ॥

जोवरती हैं जीर्ण शोपडें अपुलें, । दैवानें नाही पडलें ॥

तोवरती तू शोप घेन जा बाळा, । काळजी पुढें देवाला ॥

तदनंतरची करू नको तू चिंता । नागयग तुजला आता ॥

दारिद्र्या चोरिल कोण ? ।

आकाशा पाडिल कोण ? ।

दिग्बसना फाडिल कोण ? ।

त्रैलोक्यपती आता वाता तुजला, । निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु ॥
 तुज जन्म दिला सार्थक नाही केले । तुज काहिं न मीं टेनीले ॥
 तुज कोणि नसे, छाया तुज आभाश । धन दारिद्र्याची रास ॥
 या दाहि दिशा वस्त्र तुला सुकुमारा, । एह निर्जन रानी धारा ॥
 तुज जान नसे अजानाणि काही ! भिक्षेविण धंदा नाही ।

तरि सोडु नको सत्याला ।

धन अक्षय तेच जिवाला ।

भावे भज दीनट्याळा ।

मग रक्षिल तो करुणासागर तुजला । निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु

इ. स. १८९७

हरी नारायण आपटे

[इ. स. १८६४-१९१९]

जीवित महिमा

असार जीवित ! केवळ माया ! रडगाणे हें गाऊ नका ।
 घोई झांपा तो नर मेल, सशय त्याचा धरु नका ॥ ध्रु ॥
 वस्तुस्थिति ही असार भासे, परि अंतरि बहु सार असे ।
 जाणुनिया हें निजरुतव्ये मन लावुनिया करा कसे ॥
 मेलो मृगजे मिळविलि झाले सार्थक, न धग मनीं असे ।
 'मार्ती अमसी मार्तित मिळसी' आत्म्याला हें लागु नसे ॥
 सुखदुःखाचे भोग भोगणें हा मुळि जीवितहेतु नसे ।
 उद्या आजच्यापेक्षा काही पुढेंचि जाऊ करा असे ॥
 अपार विद्या, फाळ अल्प हा शरसर बैगा धातमे ।
 शूर छातिचे रिती अमाना हड्डहड्ड मृत्यू गाडितसे ॥

अफाट ऐशा विश्वरणागणि जीवितयुद्धनि चालतसे ।
 त्यात लढोनी बहु धीरानें नाव गाजवा शूर असे ॥
 (चाल) मुकी चिचारी कुणी हाका । अशीं मेंढरें बनू नका ।
 गेल्या गोष्टी स्मरू नका । गतकाळाचा शोक पुका ।
 पुढचा भासो किती सुराचा काळ भरवसा धरूं नका ॥ असार जीवित ॥
 जाते घडि ही अपुली साधा करा काय तें आता करा ।
 चित्तामध्ये धैर्य धरा रे, हरिवरी ठेवा भाव पुरा ॥
 थोर महात्मे होउनि गेले चरित्र त्याचें पहा जरा ।
 आपण त्याच्या समान व्हावें हाच सापडे बोध सरा ॥
 जग हें त्यजिता भवसागरिच्या वाळवटिबर तरी जरा ।
 चार पाउलें उमटवु अपुलीं, ठेवु खुणेचा मार्ग बरा ॥
 जीवितसागर दुस्तर मोठा त्यातुनि जाण्या पैल तिरा ।
 खटपट करितो, गोते खातो, निराश होउनि जाय पुरा ॥
 अशा नराच्या दृष्टिच पडता तीच पाउलें जरा जरा ।
 कोणि म्हणावें नाहीं म्हणुनि ? येइल त्याला धीर बरा ॥
 (चाल) उठा उठा तर, निजून ना । 'होइल कैसे' म्हणू नका ।
 कगाहि विना भिऊ नका । दीर्घयोगा सोडु नका ।
 'धीर धरी तो गमीर' अंगे शिका शिक रे निसरु नका ॥ असार जीवित ॥

चिट्ठल भगवंत लेंभे

[इ. स. १८५०-१९२०]

१

शरत्काल

त्योमीं नाहीं राहिली मेरमाला । धान्योदामीं भीशरत्काल आला ॥
 देती वर्ग चित्रवर्ण प्रयुते । केल्या जागीं गातिचा शारदेने ॥ १ ॥

झाल्या फुल्ला वळरी सुप्रसन्ना । शाळी झाल्या लोवरांहीं विहीना ॥
 सूर्यासंगे अंबरी नीलकांती । नादे वाहे मंदमंद स्ववती ॥ २ ॥
 नेसे साडी शादला श्रीधरित्री । पुष्पे जीते दे शरत्काल मैत्री ॥
 गंधोदामा सारभे वृक्षमाला । भूलोकीं या व्याणिते नंदनाला ॥ ३ ॥
 वेली डोले मंद मंदानिलाने । रेणुस्त्रावे रंगलीं सर्व राने ॥
 पक्षी गाती अंबरीं नाद कोदे । वायुश्रीडासंगमीं वेणुनादे ॥ ४ ॥
 शोभा देती रम्य फुल्लारविंदे । जेथे नादे हंसमाला प्रमोदे ॥
 विवे झाडी पुष्पिताग्रा तरंगी । ऐशी टाकीं निर्मल जागजागी ॥ ५ ॥
 जाई देई सौरभा मंडपांती । शेवंतीचे ताटवे शुभ्रकांती ॥
 देती मोदा मालती गंधपूर्णा । शोभे तैशी केतकी गौरवणा ॥ ६ ॥
 शेते सारी हीरवींगार झालीं । बाले क्षेत्रीं रंगलीं देवशाली ॥
 ओढा बाहे छिन्न दर्भोकरांती । जेथे वत्सें चारिती बालमूर्ती ॥ ७ ॥
 पक्षी वृक्षीं स्वर लीलाभराने । देती मोदा मंजु मंजु स्वनाने ॥
 वेणुध्वाने गोधनें लुब्ध झालीं । ज्यांच्या नाडीं मंजुगुंजा मिळाली ॥ ८ ॥
 आनंदा दे स्वच्छ पाणी नद्यांचे । जाणो नित स्वच्छ ते सज्जनार्थे ॥
 रत्नच्छाया निर्मला बाळवंटी । येती रम्या सुदरी वंतुवंटी ॥ ९ ॥
 अस्तशर्मा चालला अंशुमाली । संध्यारंगे पश्चिमा रक्त झाली ॥
 पूर्वप्रांती चंद्रमा लाल झाला । प्रेमानंदी रंगल्या मेघमाला ॥ १० ॥
 रंगे गंगा रक्तचिंत्नप्रभेने । विश्रामाजीं संचरे प्रेम जाणे ॥
 प्रेमानंदे गुंगली भृंगमाला । गाणीं गाती मंजुला पौरवाला ॥ ११ ॥
 अस्ताद्रीते सूर्य गेला क्रमाने । देई व्योमीं चंद्रमा पूर्ण ठाणे ॥
 सोडोनीयां रक्तदिव्यांबराते । नेसे भूही पांडव्या पातळाते ॥ १२ ॥
 झालीं राने मंदिरे सुप्रसन्ने । नादे मोद श्रीशरच्चंद्रिकेने ॥
 अद्रिशृंगे चंदने लिप्त झालीं । नाचे मोदे पुष्पहास्या चकोरी ॥ १३ ॥
 घालोनीयां मंगला पुष्पमाला । आल्या बाला रासलीलोत्सवाला ॥
 प्रेमानंदे श्रीसुहृत्सज्जनांती । गाती लोल सुंदरी मंजुगीती ॥ १४ ॥
 रम्योद्यानीं कीमुदी हर्षभारे । वारंज्याचे उंच जाती फवारे ॥
 स्नेहे फुल्ला मल्लिका पुष्पहास्ये । झोलावी ते पल्लवे नाथ भासे ॥ १५ ॥

आल्हादा दे चद्रिका सगमें ती । अग्निक्रीडा चित्र दीपोत्सवार्ती ॥
 दाटे व्योमीं धूमवणासर्वेची । माला नाचे अगरीं तारकाची ॥ १६ ॥
 घटा वाजे इंदिरामदिराची । व्योमीं जाई घोषणा दुदुभीची ॥
 कर्णा वाजे धीरगभीर घोष । स्तोत्रं गाती पौर हर्षप्रकर्षे ॥ १७ ॥
 झालें विश्व शात कालक्रमानें । घोरायातें लागलीं घोर रानें ॥
 चद्रासगें शारदी शर्वरीचे । चालू झाले प्रेमसरेत साचे ॥ १८ ॥
 चद्र व्योमीं शात विश्वास पाहे । सगें ज्याच्या तारकापुज राहे ॥
 त्रिंघ्राही रौप्य शुभ्रा खमती । सगें शाभे चद्रिका धौतमूर्ती ॥ १९ ॥
 निद्रायोगें विश्व तें स्तब्ध झालें । झाडीचें ना एकही पान हालें ॥
 हू चू नोहे थायल्या भृगलीला । ओढा वाहे एकला तो खळाळा ॥ २० ॥

*

*

*

२

रमणीस्मरण

अद्यापि ते कुण्डिल कुतल नील रंजिते । जाणां विलास अवच्या भ्रमरीकुलाचे ।
 देती अहा मुजचि या मम मानसात । तें शाभवी धवल कोमल पुष्प
 ज्यातें ॥ १ ॥

अद्यापि तो वनसौरभ रज्जाला । दे ज्यासर्व भ्रमरसभ्रम गुञ्जलीला ॥
 भाळीं निळा अरुण कुकुमनेशगचा । आगेर्य जा प्रणयमंगम भगलाचा ॥ २ ॥
 अद्यापि तें मुमनभूषण वण देशी । लागानि गाष्टि शिक्वी प्रियसंगमाची ॥
 अद्यापि हास्य वर्णी नवरनसानी । आश्रय दे शुनि मनोरम दत्तपत्नी ॥ ३ ॥
 अद्यापि ते श्रुतिमनाह्व मनुषाणी । जी वर्गिली कुशल मित्ररागायकारां ॥
 जीच्यापुढ पश्य ते ख वल्लकीचे । मातें स्मरे अग्निल जें स्थल
 रत्नमूर्ति ॥ ४ ॥

अद्यापि ते कनकचपरंगौरकाश । माझ्यासमोर निखरे परि हास घाया ॥
 जीं जिनित रुचिरता नयनवाची । धन्या अशी भुज्या शशि मुक्तीची ॥ ५ ॥

अद्यापि ते चपलरम्य विशाल डोळे । ज्याचे कटाक्षशर हाथ असह्य झाले ॥
ते भ्रुविलासहि तशा स्मरजन्य लीला । विश्राम दे हृदय एकचि साक्ष
याला ॥ ६ ॥

अद्यापि रम्य सरला मिमला सुनासा । आनदवी हृदयमदिर चारुवेपा ॥
दतावली भ्रमुनि दाडिमतेस आली । नासा भ्रूणोनि जणु ती
शुक्चचु झाली ॥ ७ ॥

अद्यापि पुष्पहरिणी हरिणेश्वणेची । लीला मनोरम अशी करपल्लवाची ॥
लोकीं असे कमल वा कर हेंचि शक्ता । यालागिं ती वरि रणत्वरक्कगाता ॥ ८ ॥
गेलें भुलोनि मम संचित कर्मयोग । म्या निर्दये न हृदयीं धरिली वराग ॥

विगुह्यता चमडुनी चपला घनात । जावी तशी निघुनि जाय अदा घनात ॥ ९ ॥
माझे प्रताप रणधैर्यहि शौर्ये चाले । वेग कटाक्षशरपजरनिद्र झाले ॥
आता तरी प्रणयबधन या जनाला । दावो स्वये हृदयमदिर चंद्रशाला ॥ १० ॥

सर्वत्र जी प्रियतमा मज दीसताहे । विश्वात ते रुचिर रूप भरोनि राहे ॥
कोटें करी ललितकुज विहारलीला । गुजारया करि तियें नवभृगमाला ॥ ११ ॥
कोटें दारकुसुमसौरभ घेत आहे । कोटें अगोर गिरिनिर्झरवारि पाह ॥

कोटें सुरम्य पुलिनीं कल्हससग । खेळे प्रचे हरिणशायकसानुगंगे ॥ १२ ॥
कोटें अशोक्तकन्या अतिशुभ्रपारी । सागे सखी स्वमर्निची गुजगोष्ट सारी ॥
फोट पडेचि नलिनीदल रम्य शेजें । अन्या न दु रा समजे विरही जनाजें ॥ १३ ॥

पाहू कुठें प्रियतमा गिरिनिर्झरानो । सागा जरी वधितली मृगशावदानो ॥
आर्यां तुवा वधितलीस मयूगपुत्रा । जी शीकवी तुजसि नर्तन तें पविया ॥ १४ ॥

—‘आनंदकट’मधून

विनायक जनार्दन करंदीकर

[इ. स. १८७२-१९१९]

१

नदी आणि कवी

असो कवीचें कुल अप्रसिद्ध । होई कवीच्या कवनें प्रसिद्ध ॥
 तसा नदीच्या उगमस्थलाला । नदीमुखें गौरवलाभ झाला ॥ १ ॥
 काव्यें कवींचीं जगतात गावी । त्याचें न त्याच्या परि भोज गावीं ॥
 नदी सुदूरस्थ जना पवित्र । विटाळती तीर्थ तिचेच पुन ॥ २ ॥
 बाल्यात उच्छृंखल वृत्ति दोन्ही । टावा नसे आडथळा म्हणोनी ॥
 लागो दरी खोल उभा पहाड । जातात तीं धावत धाडधाड ॥ ३ ॥
 जाई जसें अतर होत खोल । गाभीर्य ये वृत्ति निवे विलोल ॥
 रेखून मार्ग क्रमितात संथ । करीत कल्याण जमीं अनंत ॥ ४ ॥
 अभंग त्याच्या हृदयीं तरंग । नि सग ते त्यात सदैव दग ॥
 गाऊन गाणीं भ्रमतात रानीं । ते धन्य ज्याच्या पडतात कानीं ॥ ५ ॥
 स्वजीवनानें उगवून दाणे । नदी जिग्रा दे चिगजीवदानें ॥
 तैसे कवीच्या कविताप्रवाहे । जीवात संजीवन दिव्य लाहे ॥ ६ ॥
 राष्ट्र बुडालीं नृप थोर गेले । नदी कवी मान अनंत ठेले ॥
 भागीरथीला खळ लेश नाही । अपड रामायण लोक गाई ॥ ७ ॥
 महाकवी थोर नदाप्रमाणें । गी बापडा ओथळ अल्प जाणें ॥
 धावें न ओटा झुळझुळ वादे । माझी तरा ही गुणगूण आहे ॥ ८ ॥

२

देशभक्ताचा अर्घ्य सोहळा

देशभक्ता प्रासाद बदिशाला । शूरालाच्या गुफिच्या पुष्पमाला ।
 चिता सिंहासन, शूल राजदंड । मृत्युदेवत दे अमरता उदंड ॥

३

हतभागिनी

तळहातीं टेकुनी ही स्वशिरातें बैसली । ॥ ध्रु ॥
 मस्तकीं केश विखुरले । श्वास चालले, अश्रु लोटले ।
 गळे जळ गालीं—चितेनें पोळली । ॥ १ ॥
 वल्लें तीं अपुरीं जुनीं । तेथ कोठुनी असावा मणी
 दीनता त्याली—दु खानें कावली ! २
 दारिद्र्य घरीं जागतें । अन्न फाय तें, दिसेना कुठें
 घायु जळ वाली—गगनाची साउली ३
 होती ती सिंहासनीं । भाग्यशालिनी धनी विजयिनी
 परी तिज खालीं—दुदैवें ओढिली ४
 एकाश्रुविंदुकारणें । तियेच्या रणें, छुजले मनें
 असे सुत त्याली—जयकारीं माउली ५
 कारणीं करटीं तिर्यें । निपजलीं भुतें । मानुशोणितं—
 स्वताला लाली आगाया—धागलीं ! ६
 फल्याग फाय नेगतीं । नित्य भाडतीं, आपसात तीं
 परा वश झालीं—स्वत्वाला विसरलीं ! ७
 गेले दिन यानें कसे । वर्तनें असे, एकदा फसे
 गाय जी गालीं—चेपत तीं प्वाळली ! ८

विनायक दामोदर सावरकर

[जन्म इ. स. १८८१]

१

सागरास

ने मज्जसी ने, परत मातृभूमीला । सागरा प्राग तळमळला ॥ ध्रु ॥
भूमातेच्या चरणतला तुज धूता । मी नित्य पाहिला होता ॥
मज बदलासी अन्य देशी चल जाऊ । सृष्टिची निविधता पाहू ॥
तद् जननीद्वद् निरदशकितहि झालें । परि तुवा वचन तिज दिधलें ॥
मार्गज स्वयें मीच पृष्ठि वाहीन । स्वरित या परत आणीन ॥

विश्वसलां या तव वचनीं ।

जगदनुभव योग बनुनी ।

तव अधिक शक्त उद्धरणीं ।

येईन त्वरे कथुन सोडित तिजला । सागरा प्राग तळमळला ॥ १ ॥

शुक पजरिं वा हरिण शिरावा पार्शी । ही फसगत झाली तैशी ॥

भूमिद कसा सतत साटु यापुढतीं । दशदिशा तमोमय होती ॥

गुगलुमनें मीं वेचिल्लीं या भावें । कीं तिनें सुगधा ध्यावें ॥

जरि उद्धरणीं व्यय न तिच्या हो साचा । हा व्यर्थ भार विचेचा ॥

ती आम्रवृक्षवत्सलता ।

नवकुसुमयुता त्या सुलता ।

तो बाल गुलबहि आता ।

फुलबाग मला हाय पारखा झाला । सागरा प्राग तळमळला ॥ २ ॥

नभि नक्षत्रे बहुत एक परि प्यारा । मज भरतभूमिचा तारा ॥

प्रासाद इंध मव्य परी मज भारी । आश्ची झोपडी प्यारी ॥

तिजवीग नको राज्य, मज प्रिय साचा । वनवास तिच्या जरि वनिचा ॥

भुलविणें व्यर्थ हे आता ।
बहु जिवलग गमते चित्ता ।
तुज सरित्पते ! जी सरिता ।

तद्विरहाची शपथ घालितों तुजला । सागरा प्राग तळमळला ॥ ३ ॥

या फेनमिणें हससी निर्दया कैसा । का वचन भगिनी ऐसा ? ॥

त्वत्स्वामित्वा साप्रत जी मिरवीते । भिडनि का आग्लभूमीते ? ॥

मम मातेला अबल म्हणुनि फसवीशी । मज विवासनातें देशी ॥

तरि आग्लभूमिमयभीता ।

अबला न माझिही माता ।

कथिल हें अगस्तिस आता ।

जो आचमनीं एक क्षणि तुज प्याला । सागरा प्राग तळतमळला ॥ ४ ॥

इ. स. १९०९

२

माझे मृत्युपत्र

वैशाखिचा कुमुदनाथ नभात हाते ।

यच्चद्रिका धवल सौवतर्ग मिलासे ॥

घाली स्वयें जळ जिला प्रिय चाल रोमें ।

जाई फुले, परिमलें सुमनात शोभे ॥ १ ॥

आले घरीं सकल आप्त सुहृद् जिनाचे ।

आनटमग्न कुल गोकुल काय साचें ॥

आदर्श दीप्ति शुचिता भृति यौवनाचे ।

पाहनि जें तरुणमंडल, कीर्ति नाचे ॥ २ ॥

प्रेमे हृदें विस्मर्गें नव यौवनाच्या ।

गंधे मुरासित उदात्त सुसंस्कृतीच्या ॥

दिव्या लतातरुसि जें गृह राग झाला ।

ज्या पौर हर्षित वदे जन 'धर्मशाला' ॥ ३ ॥

सैपाक त्या निजकरें कुडालें करणा ।
 प्रेमे तुझ्या अधिकची मुरसाल व्हावा ॥
 सनाढ सर्व मिलुनी करिता नितात ।
 जेवावयासि त्रसलों जड चाटण्यात ॥ ४ ॥
 श्रीरामचंद्र-वनवात-कथा रसाला ।
 कीं नेमि देश इटली रिपुमुक्त झाला ॥
 तानाजिचा समरधीर तसा पवाडा ।
 गाता चितोरगड या शनवारवाडा ॥ ५ ॥
 झाली कशी प्रियकरा अपुली अनाथा ।
 दुर्दास्यातिन्न शरभिन्न विषन्न माता ॥
 शोबें दिवचुनि तिच्या जड मोचनाचे ।
 वेले अनत तरुणा उपदेश साचे ॥ ६ ॥
 झाल्या तदा प्रियकरासह आगाभाका, ।
 त्या सर्व देवि यहिनी स्मरती तुम्हा का ? ।
 'राज्ञी प्रभू ठरु' वदे युवसय सर्व ।
 'आम्ही चितोर युवती' युवती सुगर्व ॥ ७ ॥
 कीं घेतलें व्रत न हें अग्नि अधतेनें ।
 लब्धप्रकाश इतिहास निसर्ग मानें ॥
 जें दिव्य, टाहक म्हणुनि असावयाचे ।
 बुद्ध्याचि वाग घारिलें करिं हें सतीचें ॥ ८ ॥

■

ज्या होति तें प्रियजनासह आगाभाका ।
 त्याते स्मरोनि मग साग्रत हें विलोका ॥
 नाहीं पुरीं उलटलीं जरि आठ वर्षे ।
 तों कार्यसिद्धि इतुकी मन का न हर्षे ? ॥ ९ ॥
 आसेतु पर्वत उच्चळला प्रदेश ।
 वीरावृत्ती घरित यामुनि दीनवेप ॥

भक्ताचिया ग्धुपदीं शुलताति शुडी ।
 जाल्वल्य होयहि हुताशन यजकुडी ॥ १० ॥
 तो यज्ञ सिद्ध करण्यास्तव उग्र टीक्षा ।
 जे घेति येइ तद् तत्कृनिची परीक्षा ॥
 'विश्वाचिया अखिल मंगल-धारणाल ।
 बोला असे मग मध्य हुताशनाला' ॥ ११ ॥
 आमगण प्रभु रघुत्तम सोडिता हें ।
 दिव्यार्थ, देव ! अमुचें तुल सज्ज आढे ॥
 हे साध्वि, गर्जुनि असे पहिल्या इवीचा ।
 हा ईश्वरीं मिलविला अर्गिह मान साचा ॥ १२ ॥
 धर्मार्थ देह बदलें ठरलें नितात ।
 ते गोल फोल नच गालिश चायफात ॥
 ना भगली भिउनिया धृति यातनाना ।
 निष्काम कर्मरति योगादि राडिल ना ॥ १३ ॥
 ज्या होनि ते प्रियजनासह आणामाका ।
 गेल्याचि सत्य वृत्तिनें अत्रि ह्या गिलोसा ॥
 दीसानलात निजमातृमोचनार्थ ।
 हा स्वार्थ जालुनि अर्घीं ठरलें वृत्तार्थ ॥ १४ ॥

हे मातृभूमि ! तुजला मन चाहियेलें ।
 यक्तृत्व प्राग्निमवही तुज अर्पियेलें ॥
 तूतेंचि अर्पिलि नवी कविता रसाला ।
 लेगाप्रती विषय तूचि अनन्य शाला ॥ १५ ॥
 तत्स्थडिर्लीं ढकलिलें प्रिय मित्रसंघा ।
 केलें स्वयें दहन यौवन देह भोगा ॥
 त्वत्कार्य नैतिक मुसमत सर्व देवा ।
 त्वत्सेवनींच गमलीं शुचीरसेग ॥ १६ ॥

त्वत्स्थडिलीं टकलिलीं गृहवित्तमत्ता ।
 दावानलात वहिनी नवपुत्रकाता ॥
 त्वत्स्थडिलीं अतुल धैर्य वरिष्ठ ऋधु ।
 बेली हवी परमवारुण पुण्यसिंधु ॥ १७ ॥
 त्वत्स्थडिलीवरि बळी प्रिय बाल झाला ।
 त्वत्स्थडिलीं ब्रध अता मम देह ठेला ॥
 हें काय, ऋधु असतो जरी सात आम्ही ।
 त्वत्स्थडिलींच असते दिघले बळी मीं ॥ १८ ॥
 सतान या भरतभूमिस तीस कोटी ।
 जे मातृभक्ति रत सज्जन धन्य होती ॥
 हें आपुलें कुलहि त्यामधि ईश्वरश ।
 निर्वेश होउनि ठरेल अराड वश ॥ १९ ॥

*

कीं तें टोडि अधवा न ठरो परतु ।
 हे मातृभू अग्नि असों परिपूर्ण हेतु ॥
 दीप्तानलात निजमातृविमोचनार्थ ।
 हा स्वार्थ जाणुनि अग्नी ठरला वृत्तार्थ ॥ २० ॥
 ऐसे विरचुनि, अहो वहिनी ! मतातें ।
 पाळोनि वर्धन करा कुल दिव्यतेतें ॥
 श्रीपार्वती तप करी हिमपर्वती नी ।
 कीं विस्तारत हसल्या ऋदु राजपूती ॥ २१ ॥
 तें भारतीय अग्न बल तेज काहीं ।
 अद्यापि या भरतभूमित लुप्त नाहीं ॥
 हें सिद्ध होइल असेचि उदार उग्र ।
 वीरगणे, तप मुर्तन हो समग्र ॥ २२ ॥
 माझा निरोप तुज येयुनि हाच देवी ।
 हा यत्न वत्सल तुझ्या परि शीर्ष ठेवी ॥

सप्रेम अर्पण असो प्रणती तुम्हाते ।
 आर्लिंगन प्रियकरा मम अंगनेत ॥ २३ ॥
 कीं घेतले घत न हें अर्हिह अधतेनें ।
 लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्गमानें ॥
 जें दिव्य, दाहक म्हणूनि असावयाचें ।
 बुद्ध्याचि वाण धरिलें करि हें सतीचें ॥ २५ ॥

इ. स. १९१०

गोविंद त्र्यंबक दरेकर [इ. स. १८७४-१९२६]

मुरली

भारता तार या कालिं कालिं । हरि वाजिव गीता मुरली ॥ ध्रु ॥
 नाचून कालियामौलिं मौलि । हरि वाजिव गीता मुरली ॥
 परतेचा हल्ला आला । फितुरीचा मारा झाला ।
 ऐक्याचा मिला पडला । घनराशी चोरी गेली ।
 परतत्र मायभू झालि झालि । हरि वाजिव गीता मुरली ॥ १ ॥
 कापय्यगड्ग उपयुन । ये गुलामगिरि धावून ।
 करां स्वातंत्र्याचा रून । मोदास नेद पळवून ।
 ऐक्याची करुनी होळि होळि । हरि वाजिव गीता मुरली ॥ २ ॥
 कलदाचें नाचे भूत । समतेचा झाला अत ।
 पडलेंच शान नंदीत । हें सत्य तरी आकांत ।
 न्यायभ्री अश्रू दाळि दाळि । हरि वाजिव गीता मुरली ॥ ३ ॥
 विघ्नाचा वगारा आला । सुगुणाचा मळा जळाला ।
 पापाचा मुसळ झाला । नाजार भ्रातिचा भरला ।
 हुदयाची लजा गेलि गेलि । हरि वाजिव गीता मुरली ॥ ४ ॥

जो जाहला प्रिय निरतर ममनाला
ज्याच्यासर्वें सुरसुखा नृप वैभवाला
भोगोनिया चिर करीन विलास-लीला
पेक्षा मना सुरसुखि नित्य विचारमाला २

तो यादवाग्रणि कुठ प्रिय नेमिनाथ !
गला मला त्यजुनिया विरहानलात
भाजे मदग निशि झोंप न अल्प येते
ती रम्य मूर्ति नयनापुढुनी न जाते ! ३

प्रासाद रम्य दिभर्वें कमला-गुहाला
आणो उणेंपण ! उणें नच सेवकाला
खल्लोकनुल्य सुरा साधन-वृद्ध जाग
जेथे प्रियाणि परा गमत रमशान ! ४

नाना लता विटपयुक्त मनोभिराम
आराम-वास लव दे न मना विराम !
आलाप सागति जगा, मज कोरिलाचे
“ काताविणें विफल जीवित शयकाचें ” ५

जेव्हा दशाक निशिला उज्यास येतो
प्रेमें निज प्रिय सखीस-महीस-देतो
आलिंगना निज करीं मुरा तं तयाचं
पाहूनि मानसि सर्वेचि सदैव ढाचे ! ६

वाटे सखीजनविना मना न गोड
त आश्चर्य बचन गोड न ज्यास जोड !
तींही अता सुरसुखितीं नच मानगास
नाहीच औषध जगीं विरहामयास ! ७

इच्छीतमे हृदय ईं परिरमगात
कांता तुझ्या मृदुलशा करबघनानें

झालें समुत्सुक तुझ्या भुजदर्शनातें !

मनेन, कर्ण वचनामृतसेवनावें ८

सोडोनिया अतुलशा नृपवैभवास

मातापिता परिजनासह गहवास

जी भामिनी तुज गणी सुरा सर्व तीस

सोडोनि का तुज रुचे तरि शैलवास ? ९

नाथा, तपे, अनशन, प्रपरातपाने,

गाग अघोर पतने, धनवर्षणाने

तेनि प्रचड पाने निशिला दिमाने

हो काय मुक्त वसनें तनुचे न जाणें ? १०

जेव्हा निशीं तम करी निजरूप व्यक्त

घटधनी भयद गोठवि सव रक्त !

एकाकि घोर वनि हिंस्त्र पशु राभात

तूतें स्मरानि मन हें करपोनि जातें ! ११

वा एकनिष्ठदयितानपनाश्रुपातें

येई न का द्रव तुझ्या लव मानसार्त ?

हा इत ! मन्मथशगनलतप्तमाया

जाया गमे उचित का ! तुजही (ही) त्यामाया १२

हैं भारभूत मम जीप्रित होय पाहीं ।
 नाहीं जरी सुखद या जगतात काहीं
 तन्मूर्ति जी बसविली मम शुद्ध देहीं
 काढी न तू चिर जरी मनशी निदेहीं । १५

इ. स. १९१८

— काव्यस्तनावलि

नारायण वामन टिळक

[इ. स. १८६१-१९१९]

१

केतवें हे कोर्य ।

क्षगोक्षणि पडे, उठे परि गळे, उडे सापडी ।
 चुके पयहि येउनी स्तिमित दृष्टिला झापडी ॥
 किती घळघळा गळे रुधिर घोमलागातुनी ।
 तशीच निजसोदरा परत पातली पक्षिणी ॥ १ ॥
 म्हणे निजशिश्नप्रती 'अधिक गेलवेना मला ।
 तुम्हास अजि अतिचा फगळ एक मी आणिला ॥
 करा मधुर हा ! चला ! भरवितें तुम्हा फगडा ।
 करो जतन यापुढें प्रभु पिता अनाथा सदा ॥ २ ॥
 अहा ! मधुर गाउनी स्मविलें सकाळीं जना ।
 वृत्तम मज मारितील नच ही मनीं कल्पना ॥
 तुम्हास्तव मुखीं मुखें धरनि घास झाडावरी ।
 क्षणैक बसलें न तों, शिरत बाग माझ्या उरीं ॥ ३ ॥
 निघून नरजातिला स्मविण्यात गेलें वय ।
 म्हणून वधिलें मला ! किति दया ! कसा हा नय ॥

उदार नहु शूर हा नर खरोपरा जाहला ।
 वधून मज पाप्परा निरपराव कीं दुर्बल । ॥ ४ ॥
 म्हणाल भुलली जगा, विसरली प्रिया लेकरा, ।
 म्हणून अतिसकटें उडत-पातलें मी घरा ॥
 नसे लवहि उष्णता नच कुशीत माझ्या शिरा ।
 स्मरा मजबरोबरी परि दयाघना ईश्वरा ॥ ५ ॥
 असो रुधिर वाहुनी नच भिजो सुशय्या तरी ।
 म्हणून तरुच्या तळीं निजलि ती द्विजा भूवरी ॥
 जिवत बहु बोलकें मिति सुरम्य ते उत्पल ।
 नरें धरुनि नाशिलें, स्वचित थोर बुद्धी, पल ॥ ६ ॥
 मार्तीत ते पसरले अति रम्य पल ।
 धेलें बरी उदर पाडुर निष्कलक ॥
 चचू तशीच उघरी, पद लाववीले ।
 निष्प्राण देह पडला, धमही निमाले । ॥ ७ ॥

इ स १९०१

— काव्यरत्नावली

२

पाखरा ! येशिल का परतून ?

लक्ष्मीबाई टिळक

[इ. स. १८६८-१९३६]

१

मी तुझी मावशी तुला न्यावया आले

ही भरली घागर तुझ्या शिरावर बाळे ! तूं उभी, लगले कुठे कुठे तव डोळे ! ॥

ही गाडी वाजे खडखड रडखड दूर । हे इकडे उडते धडधड तवही ऊर ! ॥

तूं प्रसन्न आतां क्षणें खिन्न तूं होशी । मेघांत गवसला चंद्रच दुसरा दिसशी ! ॥

तूं अलड-साधी पोर ! लाडके ।

गुरुजनें कल्पिली थोर ! लाडके ।

तुज करास हा संसार ! लाडके ।

हा दोन दिवस तरि टळो म्हणोनी झाले । मन अधीर, गेलें माहेरा तव गेलें ॥

माहेरीं आपण भाउबिजेला जाऊ । येनील न्यावया वाघा अथवा भाऊ ॥

हैं प्रौढपणाचें ओझे फेकुनि देऊं । मुक्ततील तेवढे सेळ खेळुनी घेऊं ! ॥

ही मनात तुझिया बाई ! वासना, ।

मी ओळगिलें का नाही ? साग ना ! ।

भर घडूं पुन्हां अश्रूही ! लोचनां ।

ये हांसत आतां आळिंगी मज बाळे । मी तुझी मावशी तुला न्यावया आले ।

इ. स. १९१२

— मनोरंजन

२

वसंत

हा असा धरोनी तुला चुंवितें चाळा ! गुदगुल्या करितें ! वसंत म्हणती याला ! ।

हा असा हंसुनि, तूं असा निसटुनी जाशी ! परि पुन्हां बिलगशी ! वसंत

म्हणती यासी ॥

हा असा तुझा रे करचरणांचा चाळा । हा पाहुनि म्हणतो वसंत करितो खेळा ! ॥

तुजसर्वे बर्नीं फुलपेली-पापरें ।

सृष्टिचीं मजेमधिं आलीं लेकरें ।

सारेंच जसे या काली-नाचरें ।

तू नाच, नाच रे, नाच ! घरीतें ताल । वष वसंतरागीं वसत करि गानाल ॥

तू ये ये म्हणता मीही धाडुनि येतें ! मग आपण करितो किती तरी मौजातें !

ही तशीच अपुल्या सृष्टिमाय बाळातें । रमविते, खेळते । वसंत म्हणती त्यातें ॥

ही मजा मायलेकाची-चालते ।

पाहुनी वृत्ति विश्वाची-डोलते ।

स्वर्णदी हर्षसीख्याची-धावते ।

या पृथ्वीवर ये नवेपणा उदयाला । तुज कळेल पुढतीं वसंत म्हणती याला ॥

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर

[इ. स. १८८७-१९२०]

१

प्रबोधन

अजुनि किती निजसी । सुदरा । अजुनि किती निजसी । ।

ही प्रमात झाली तरी पुरेशी होय न जाप कशी ? ॥

मधुरजनी सरली । गडे ही । मधुरजनी सरली ।

दशादिशा फाकल्या, प्रकाशलहरी विश्वामधिं भरली । ॥

नक्षत्रें लपलीं । अगरीं । नक्षत्र लपलीं ।

हे गुलाब हसले उपवनिं कमळें सरोवरीं फुललीं । ॥

हा प्रमातवायू मद मुशीतल बाहे । ।

चहुकडे उपेच हास्य भळनिया राहे । ।

ऊठ नेत्र उघडी । सुदरा । ऊठ नेत्र उघडी ।

शुभशातिरताची चिरमगलमय आदे हीच घडी । ॥

वाट तुझी बघती । सर्वही । वाट तुझी बघती ॥
 तुज उठवायाला तिकडे रानीं ओढे खळखळती ॥
 प्रकाश हा गगनीं । पातला । प्रकाश हा गगनीं ।
 तुजसाठीं आहे अरुण थांबला पहा तरी अजुनी ॥
 तुजसाठीं भरलीं । नभीं हीं । तुजसाठीं भरलीं ।
 खगगीतें मंजुळ मधुर स्वर्गामधुनी पाझरली ॥

हा ओष तुंबला मम हृदयीं प्रेमाचा ।

हा हार गुंफिला नयनिं अश्रुमुक्तांचा ।

वाहिन तव चरणीं । आदरें । वाहिन तव चरणीं ।
 तव दृष्टिसंगमें होइल पावन नाथा ! ही धरणी ॥
 व्योमास्तव रवि हा । निर्मिला । व्योमास्तव रवि हा ।
 रविसाठीं आहे व्योमहि उत्सुक अनंत काल पहा ॥
 कमल असे सृजिलें । सरास्तव । कमल असे सृजिलें ।
 हैं सरही कमलासाठीं दिसतें उतावीळ कसलें ॥
 तरुसाठीं वेल । उगवली । तरुसाठीं वेल !
 हा पतरुनि बाहू प्रेमें तरुही तिज आलिंगील ॥

सौंदर्य तसें तव माझ्या दृष्टीसाठीं ।

ही प्रीतिवाहिनी माझी ही तुजसाठीं ।

अजुनि न कां उठसी ? सांग मज । अजुनि न कां उठसी ? ।
 ही प्रभात झाली तरी पुरेशी होय न शोष कशी ? ॥

२

अजुनि चालतोचि वाट

अजुनि चालतोचि वाट माळ हा सरेना !
 विश्रान्तिस्थळ केव्हां यायचें कळेना ॥ १ ॥
 त्राण न देहांत लेश, पाय टाकवेना ।
 गरगर शिर फिस्त अजी होय पुरी दैना ॥ २ ॥

सुखकर सदेश अमित पौंचविले कोणा ।
 भार वाहुनी परार्थ जाहला दिवाणा । ॥ ३ ॥
 काव्यावरि घातलाचि जीव तथासाठी ।
 इसवाया या केली किति आगवादी । ॥ ४ ॥
 हेंच खास माझे घर म्हणुनि शीग केल ।
 उमगुनि मग चूक किती अश्रुसेक झाला । ॥ ५ ॥
 दिन गले मास तसे वत्सरेंहि गठी ।
 निवृत्त वान्ते जीवनसध्या ही आली । ॥ ६ ॥
 कुटुनि निघाला काठ जायचें न ठावें ।
 मार्गोतन काय सकल आयु सरुनि जावें । ॥ ७ ॥
 काय निरुद्देश सव जीवन मम होत ।
 मरुसरितेपरि अवचित झरुनि जायचें तें ॥ ८ ॥
 पुरे पुरे ही असली मुशाफरी आता ।
 या धूळत दगडावर टेकलाच माथा ॥ ९ ॥

चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे

[इ स १८७१-१९३७]

१

सोमनाथाच्या वास्तुपुराचे दर्शन

ऐकोनि एशा मम भाषणातें । तो बोलला वास्तुपुरूष मातें ॥
 घुमे तथाचा स्व मदिरात । पचाननाचा जणु गव्हरात ॥ १ ॥
 हे आयनर्शास्य मुता नवीना । बालागनाच्या रमणाय फना ॥
 आली अर्शा ने कुट्या मला हे । हेतू तिग क्यळ तोच आधे ॥ २ ॥
 जा वाननार्ताल वसतशोभा । नाशानि दे त्यास हिम विशोभा ॥
 जा चडमार्तड कराभिगात । दे दैव पिस्तीग महानगात ॥ ३ ॥

पडला गे पडला तो वीर रणीं धूलिमाजि पडलाहे ।
 कजलमिश्रित अश्रू हीच तया तू तिलाजली वाहे ॥ ४ ॥
 विजुत्प्राय सभोर्ती चमकत असता सुतीव्र तरवारी ।
 त्यातुनि अचल उभा तो, पर्वतगर्व स्वनिश्चये हारी ॥ ५ ॥
 जे सग्रामधुरधर रिपुसंहारार्थ करिति घोर रण ।
 त्या वीरातें यावें, तैसे सन्मान्य यास ये मरण ॥ ६ ॥
 तद्देश केशरी तो, झालाहे चिवट मेणकापडसा ।
 चडुनि पुटें रुधिराचीं नुमजे होता तयास रग कसा ॥ ७ ॥
 जेथे देह तयाचा गळला, तेथे तयास तुडवोनी ।
 राजत बहुत पडले, शतावधीं अरिशिरास उडवोनी ॥ ८ ॥
 अपुल्या प्रिय देशास्तव वीर जसा पाहिजे रणीं लढला ।
 लढला तसाच तोही, पाडुनि शतशें रिपू स्वये पडला ॥ ९ ॥
 गृभादिक आकाशीं घिरट्या जे घालिती प्रमातीं ते ।
 त्याप्रियजनदेहावरि करितिल उदईक मेजवानीतें ॥ १० ॥
 हे वीरबल्लभे तू सतत करिशील शोक बहु ज्याचा ।
 कवि गार्तील तयाचा महिमा तत्प्राणहारि समगचा ॥ ११ ॥

राम गणेश गडकरी (गोविदाग्रज)

[इ स १८८५-१९१९]

१

एकाघातें नशीव

कांहीं गोष्ट फुल्ले सदा विहरणी रम्योगनाच्या शिरीं ।
 कांहीं टेवितसे कुणी रसिकही स्वच्छ हृन्मदिरि ॥

मग हृदय बघिस्वी झाले । अति दुःख थिजवि चित्ताला
 तें तिच्या जियाचें फूल ! । मांडीवर होत मझल ! । तरि शोकें पडुनी भूल,
 वाय्तची होतें तिजला । 'राजहंस माझा निजला' ॥ २ ॥
 जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायाला
 तो काळ नाथनिधनाचा । दूतभाणि मना आठवला
 तो प्रसंग पहिल्या तसला । हा दुसरा आतां असला !
 तें चित्र दिसें चित्ताला ! । हें चित्र दिसें डोळ्यांला ! । निजचित्र चित्तनयनांला,
 मग रडुनि वदे ती सकलां । 'राजहंस माझा निजला !' ॥ ३ ॥
 करूं नका गळवला अगदीं । लागली शोंप मम बाळा
 आधीच शोंप त्या नाहीं । खेळाचा एकच बाळा
 जागतांच बाण्यासरसा । खेळाचा घेदल आळा
 वाजवूं नका पाऊल । लागेल तया चाहूल । शोंपेचा हलका फूल ।
 मग शोंपायाचा कुटला । राजहंस माझा निजला ! ॥ ४ ॥
 हें दूध जरामा प्याला । आतांसा कोटें निजला ।
 डोळ्याला लागे डोळा । कां तांच भोंवतीं जमलां ?
 जा ! नका उठवूं वेव्हाळा । भी ओळखतें हो सकलां

मी मुकाअसा घेताना । हा पहा पुन्हा हंसल्या ना ? । का अशा फिरविता माना ?

सुख खुपे काय डोळ्याला ? । राजहस माझा निजला ! ॥ १३ ॥

हैं सर्वस्वाचें फूल । त्यामवतीं झाला गोळा

मी बरतें-कर्षिचा आहे । त्यावरती तुमचा डोळा

एकदा करावा त्याचा । वादानें घोळामोळा

सर्वाच्या मनिंचा लाहो । हाच ना ? स्पष्ट बोल हो । मी इतकी वेडी का हो-

कीं हेंहि कळेना मजला । राजहस माझा निजला ! ॥ १४ ॥

जरि होउ नये तें झालें । तरि सोडणार या नाहीं !

पाळणाहि रततो ज्याला । प्रेमें जरि निजवी आई !

तो देह साच दगडात । छेः नको नको ग बाई !

हृदयाची रणुनी खाच । शारिण मी बाळ असाच । दुःखाचे फत्तर साच !

जा ! जाउनि सागा काळा । 'राजहस माझा निजला' ॥ १५ ॥

जरि काळाचाही काळ । बाळाला न्याया आला !

तरि नाही मी द्यायाची । या जीवाच्या जीवाला !

सारसीं गाउनी गाणीं । निजवीन कल्पवर याला !

जा ! करा आपुले काळें । माझेही दमले डोळे ! । प्राणाचें पसरुनि जाळें-

मी निजतें घेउनि याला । राजहस माझा निजला । ' ॥ १६ ॥

*

*

*

सागुनी असे सकलाशीं । मृत बाळ उराशीं धरुनी

तन्मुरीं स्वमुख ठेवोनी । चुनिलें एकदा फिरुनी

पाहिलें नीट निरखोनी । शणिं तीही गली निजुनी ।

मग पुन्हा कधीं ती उठली । जाणोव कुणा ही बुढली । परि मति या ग्रंथे हटली-

बोलेल कोण या मोला । 'राजहस माझा निजला !' ॥ १७ ॥

मग मातापुत्रावरि त्या । तरु गाळिति कोमल पानें

दाळिती लता निजसुमनें । पशुपक्षिहि रडती गानें

दशदिशा दगडही कटती । मग दुभगुनी शोफानें

दुमदुमते स्थळ तें अजुनी । त्या एकच करुणागानीं । जा जाउनि ऐका कानीं !

ऐकाल याच मोलाला- । 'राजहस माझा निजला !' ॥ १८ ॥

स्मृतिगीत

आठवतो का सांग सखे ! तो काळ विवाहाचा ।
 बालपणाचा, मुग्धपणाचा, निर्मळ भावाचा ॥ १ ॥
 संताराचें चित्र चिमुकलें, चिमकुलेच जीव ।
 फुललें नव्हतें हृदयाचेही राजस राजीव ! ॥ २ ॥
 पाहत होते तात तदा त्या लीला बालांच्या ।
 जणुं आठवती त्यासहि लीला त्याच मुक्ताळाच्या ॥ ३ ॥
 जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमश माता ।
 गेले ते दिन, सीते, यापरि, हा ! वधतां वधतां ! ॥ ४ ॥
 बालपणाचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरनी ।
 चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुवुनी ! ॥ ५ ॥
 तूं सीता ती, राम तोच मी, त्याच आज माता ।
 परि जे गेले दिन ते आता येतिल का हाता ? ॥ ६ ॥
 कशास आशा नसती आतां-झालें तें गेलें ।
 मुकलें फूल न बास देत जर अधूर्नी भिजलें ॥ ७ ॥

— 'प्रेमसंन्यास' नाटकामधून

४

स्मृतिगीत

आठवतो का साग सखे ! तो काळ विवाहाचा ।
 बाळपणाचा, मुग्धपणाचा, निर्मळ भावाचा ॥ १ ॥
 ससागचें चित्र चिमुकले, चिमुकलेच जीव ।
 फुललें नव्हते हृदयाचेही राजस राजीव ! ॥ २ ॥
 पाहत होते तात तदा त्या लीला बालाच्या ।
 जणु आठवती त्यासहि लीला त्याच सुराळाच्या ॥ ३ ॥
 जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।
 गेले ते दिन, सीते, यापरि, हा ! भवता वपता ! ॥ ४ ॥
 बालपणींचे प्रसंग जणु ते घडति आज फिरनी ।
 चित्रपटा या अश्रुजलनें चल टाकू धुवुनी ! ॥ ५ ॥
 तू सीता ती, राम तोच मी, त्याच आज माता ।
 परि जे गेले दिन ते आता येतिल का हाता ! ॥ ६ ॥

४

स्मृतिगीत

आठवतो का साग सखे ! तो काळ विवाहाचा !
 बाळपणाचा, मुग्धपणाचा, निर्मळ भावाचा ॥ १ ॥
 ससाराचें चित्र चिमूकले, चिमणुलेच जीव ।
 फुललें नव्हतें हृदयाचेही राजस राजीव । ॥ २ ॥
 पाहत होते तात तदा त्या लीला बाल्याच्या ।
 जणु आठवती त्यासहि लीला त्याच मुकाळाच्या ॥ ३ ॥
 जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।
 गेले ते दिन, सीते, यापरि, हा ! बघता बघता ! ॥ ४ ॥
 बालपणींचे प्रसंग जणु ते घडति आज फिरनी ।
 चित्रपटा या अश्रुजलने चल टाकू धुनुनी ! ॥ ५ ॥
 तू सीता ती, राम तोच मी, त्याच आज माता ।
 परि जे गेले दिन ते आता येतिल का हाता ! ॥ ६ ॥
 कशास आशा नसती आता-झालें तें गेलें ।
 सुकलें फूल न वास देत जरि अश्रुनी भिजले ॥ ७ ॥

— 'प्रेमसन्ध्यास' नाटकामा

५

महाराष्ट्रगीत

मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा ।
 प्रणाम घ्याना माझा हा श्री महाराष्ट्र देशा ॥ ध्रु ॥
 राकट देशा, कगल देशा, दगडाच्या देशा ।
 नाजुक देशा, कोमल देशा, पुण्याच्याहि देशा ॥
 अजन काचन करवरीच्या काटेरी देशा ।
 वसुल पुण्याच्या प्राजकीच्या दळदारी देशा ॥

भीमथडीहुनि चहुमुटसागर फिरले धारकरी ।
 भीमथडीगर चहुमुटसाहुनि जमले धारकरी ॥
 आळदीच्या शानोनाची भित घेत धाव ।
 पुढलिमाचें नात्र चालवी दगडाची नाव ॥
 शोलधुमट धुमवीत सारखी नवलाची भाऊ ।
 जेजूरीवर चदी पायरी उभी नऊ लास ॥ १० ॥

(अपूर्ण)

श्र्यंवक बापूजी ठोमरे (वाल्कवि)

[इ. स. १८९०-१९१८]

१

मेघाचा कापूस

फिकर निळीने रगविलेला कापूस मेघाचा ।
 वरुनि कुणी गुलजार फिरवला हात दुसुव्याचा ॥
 त्यातहि हसली मद्रपणे ती चद्रकला राणी ।
 कडेकडेच्या मेघावर ये मोत्याचे पाणी ॥ १ ॥
 इद्रनिलाचा रग बंदरवी गिरिच्या अगाल्य ।
 मधुन जलाची शुभ्र शोभते ती मोहनमाल्य ॥
 चौवाजूला थाट दाटला हा हिरवळीचा ।
 सृष्टिसर्तीने साज घेतला पाउसवाळीचा ॥ २ ॥
 यशस्विनी सौभाग्यदेवता माता जगताची ।
 त्या अवेची घरस्थापना आज करायाची ॥
 घोर घनघटा भूलिंगाल प्रक्षालुनि गेला ।

(अपूर्ण)

आणि मराठी भाला घेई दखलन कगाल ।
 तिकडे इस्तबूल थरारे, इकडे बगाल ॥ ५ ॥
 रायगडावर माय जिवाची गवळण निनघोक ।
 शोक हिरवणी नाव ठेवुनी जाई रोखठोर ॥
 करीत पावन अर्पुनि पंचप्रागाचा पिंड ।
 हिरडस मावळचा श्रीवाजी, ती पावनसिंड ॥
 करी रायगड रायरिचा तो जिजाईचा तान्हा ।
 करी सिंहगड कोंडाण्याचा माटसरा तान्हा ॥ ६ ॥
 रसवतीच्या पहिल्या आळा, मुकुंद राजाला ।
 पहिलावहिला अष्टागानीं, प्रणाम हा त्याला ॥
 शहर पुण्याच्या, शिवनेरीच्या, पठारिच्या देशा ।
 पुडलिमाच्या, शिवगयाच्या, ण्डिकाच्या देशा ॥
 अनंत कोटी ग्रंथ रचुनिया जोडि तुझ्या नामा ।
 वाल्मीकीचे शतकोटी यश विष्णुदास नामा ॥ ७ ॥
 मयूर कविच्या वृणं यमकमय महाराष्ट्र देशा ।
 कवि कृष्णाच्या निर्यमरा हे महाराष्ट्र देशा ॥
 देवी शानेश्वरी करि जिय भक्तीचा खेळ ।
 तिथेंच गीतारदस्य प्रसंगी बुद्धीचा मेळ ॥
 जिये रंगीत साधीमोळी जनाईची गाणी ।
 तिथंच खेळे श्रीपादाची वगवती वाणी ॥ ८ ॥
 त्रिकारपाला अमोल असली अभयमय वाणी ।
 करी तुझी बाजारपेठ तो देहूचा वाणी ॥
 तुला जागरी ऐन पहाटे गवळी गोपाळ ।
 धार दुधाची काढित काढित होनाची चाळ ॥
 मर्ताई दुष्काळा प्याला तुझा भतजसा ।
 उभा टाकला सवनभाउ हा शाहुनगरसारी ॥ ९ ॥
 प्रभासगची जटाय घटाय कटकडित म्हणाला ।
 दो हाताचा मुजग माझ्या पुढशीगमाला ॥

भीमथडीहुनि चहुमुलगावर फिरले धारकरी ।
 भीमथडीवर चहुमुलगातुनि जमले वारकरी ॥
 आळदीच्या शानोनाची भित घेत धाव ।
 पुढलिकाचें नाव चालवी दगडाची नाव ॥
 बोलघुमट घुमवीत सारखी नवलाची मार ।
 जेजूरीवर चढी पायरी उभी नऊ लास ॥ १० ॥

(अपूर्ण)

त्र्यंबक वापूजी ठोमरे (बालकवि)

[इ स १८९०-१९१८]

१

मेघाचा वापूस

फिकट निळीनें रगविलेला कापूस मेघाचा ।
 वरुनि कुणी गुलजार फिरवला हात फुसुव्याचा ॥
 त्यातहि हसली मदपणें ती चद्रकला राणी ।
 कडेकडेच्या मेघावर ये मोत्याचें पाणी ॥ १ ॥
 इद्रनिलाचा रंग बहरवी गिरिच्या अगाला ।
 मधुन जलाची शुभ्र शोमते ती मोहनमाला ॥
 बौनाजूला याट दाटला हा हिरवळीचा ।
 सृष्टिसतीनें साज घेतला पाउसकाळीचा ॥ २ ॥
 यशस्विनी सौभाग्यदेवता माता जगताची ।
 त्या अवेची घटस्थापना आज करायाची ॥
 घोर घनघग भूलिंगाला प्रक्षालुनि गला ।

(अपूर्ण)

मोहिनी (ताराणी)

या शुभ्र पिरल अभ्राचे । शशिभरतीं नर्तन चाले
 गर्भार धवळली रजनी । बेभान पवनही डोले
 तद्रातच अर्धामुर्धो । लुल्लुक्ते ताराणी
 ये झुजुमुजु तेजानें । पूर्वेवर पिवळे पाणी
 निष्पद मद घटिका ती । अधुक्ता धुद भरीत
 ब्रह्माड मदिरीं गाई । सौभाग्य सुभग संगीत ॥ १ ॥
 निद्रिस्त नील वनमाला । निद्रिस्त मरोवर रालीं
 थर दूक मोहनें जैशी । दादिकिरणें निरघळलेलीं
 इयलाच अधर हलून । जल मद सोडितें श्वास
 इयलाच वेल लग्नून । ये नीज पुन्हा पचनास
 निश्चित ज्ञातिदेवीचा । मिनितसा अचल ठाले

पायात रुप्याचा तोडा । ये थक्कत थोडा थोडा
युमराज विजयसिंहाचा । शार्गीतुनि पिमळा घोडा
शिरपेंच शिरावर साजे । पाठीवर लुके ढाल
रुंदार झगा जरतार । अगावर हिरवी शाल
उतरून विलासी धीर । चुनुनि ती मोहनमाला
जगु रम्य हृदय रमणीचे । हलुगार घरी हृदयाला
उतरून वासवरतून । सरदार शिपाई आले
हलुगार हृदय रमणीचे । हृदयाशीं सगत झाले

(अपूर्ण)

३

श्रावणमास

श्रावणमासीं हर्ष मानसीं, हिंगळ दाटे चोहिरुडे ।
क्षणात येतें सरसर शिरवें, क्षणात फिरुनी ऊन पडे ॥ १ ॥
घरती मरता इद्रधनूचा गोक दुहेरा विंगलासे ।
मंगल तोरण काय बाधिले नभोमंडपीं जुनि भासे ॥ २ ॥
झालावा सूर्यास्त वाटतो, साज अहाहा ! ता उघडे, ।
तरुशिखरावर, उच्च घरावर पिवळे पिवळें ऊन पडे ॥ ३ ॥
उठतीं धरती जलदावरतीं अनंत सध्याराग पहा ।
सर्व नमावर होय रेखिलें सुदस्तेच रूप महा ॥ ४ ॥
चलाकमाला उडता भासे कल्पसुमाची मालचि ते ।
उतरुनि येती अवनीवरती ग्रहगालचि कीं एकमर्त ॥ ५ ॥
फडफड करुनी भिजले अपुल पल पापरे सावरिती ।
सुंदर हरिणीं हिरव्या कुरणीं निजगळासह बागडती ॥ ६ ॥
खिल्लारें हीं चरतीं राना, गोपहि गागीं गात फिरे ।
मजुळ पावा गाय त्याचा श्रावणमहिना एकनुरें ॥ ७ ॥

सुवर्णचपक फुलला विपिनीं, रम्य केवडा दरवळला ।
 पारिजातही बरता भामा, रोय मनीचा माजळला । ८ ॥
 सुदर परडी घेउनि हातीं पुरोपकठी शुद्धमती ।
 सुदर बाला या फुलमाला, रम्य फुलें पनी खुडती ॥ ९ ॥
 देवदर्शना निघती ललना, हर्ष माझा हृदयात ।
 बदनी त्याच्या बाबुनि ध्यावें श्रावण महिन्याचें गीत ॥ १० ॥

४

फुलराणी

हिरवे हिरवे गार गालिचे । हरित तृणाच्या मजमालीचे
 त्या सुदर मजमालीवरती । फुलराणी ती खेळत होती
 गोड निळ्या वातावरणात । अव्याज मनं हातीं डोलत
 भगवच्चला त्या भूलीला । अवगत नव्हत्या कुमारिकेला !
 आईच्या माडीवर बसुनी । शोके ध्यावे, गार्गी गार्गी,
 याहुनि ठावें काय तियेला । साध्या भोळ्या फुलराणीला । ॥ १ ॥
 पुरा विनोदी सध्यावान । डोलडोलरी हिरवें शेत
 तोंच एकदा हासत आला । चुनून म्हणे फुलराणीला
 'छानी माझी सोनुकली ती । कुणीकडे ग पाहत होती ?
 कोण बरें त्या सध्येंतून । हळुच पाहतें डोक्यावर ?
 तो रविकर का गोजिरवागा । आवडला अमुच्या राणीना ?'
 लाजलाजली या वचनानीं । छापी भोळी ती फुलराणी ॥ २ ॥
 आदोलीं सध्येच्या बसुनी । शोके शोर घेते रजनी,
 त्या रजनीचे नेत्र मिलेल । नभीं चमकतीं ते ग्रहगोल !
 जादूटोणा त्यानीं जेला । नेत्र पडेना फुलराणीला,
 निजली शेत, निजलें रान । निजले प्राणी थोर लहान
 अजून जागी फुलराणी ही । आज कशी ताळ्यावर नाही ?
 लागेना डोळ्याशीं डोळा । काय जाहलें फुलराणीला ! ॥ ३ ॥

या कुंजांतुन त्या कुंजांतुन । इवल्याशा या दिवट्या लातुन,
मध्यरात्रिच्या निधांत समयी । खेळ खेळते वनदेवी ही
त्या देवीला ओव्या सुंदर । निरंतर गातो, त्या तालावर
झुलुनि राहिलें सगळें रान । स्वप्नसंगमी दंग होऊन !
प्रणयचितनीं विलीनवृत्ति । कुमारिका ही डोलत होती
झुलतां झुलता गुंग होउनी । स्वप्नें पाही मग फुलराणी ॥ ४ ॥

कुणी कुणाला आकाशात । प्रणयगायनें होते गात
हळुंच मागुनी आलें कोण । कुणी कुणा दे चुंबनदान !
प्रणय-खेळ हे पाहुनि चिर्ती । विरहातां फुलराणी होती ।
तां व्योमीच्या प्रेमदेवता । वान्यावरतीं फिरतां फिरतां
हळूच आल्या उतरून खालीं । फुलराणीसह करण्या केली,
परस्परांना खुणवुनि नयनी । त्या वदल्या ही अमुची रागी ॥ ५ ॥

स्वर्भूमीचा झुळवित हात । नाचनाचतो प्रमात-यात
खेळुनि दमल्या त्या ग्रहमाला । हळुहळु लगति ल्पावयाला
आकाशीची गभीर शांती । मंदमंद ये अवनीवरतीं
विरुं लागलें संशयजाल । संपत ये विरहाचा काल
शुभ्र धुक्याचें वस्त्र लेवुनी । हर्पनिर्भरा नटली अवनी
स्वप्नसंगमी रंगत होती । तरीहि अजुनी फुलराणी ती ॥ ६ ॥

तेजोमय नव मंडप केला । लख्ख पादरा दहा दिशाला
जिकडे तिकडे उघळित मोतीं । दिव्य वन्हाडी गगनीं येती
लाल सुवर्णीं झगे घाडुनी । हासत हासत आले कोणी;
कुणी बाधिला गुलाबि फेटा । क्षकमकणारा सुंदर मोठा !
आकाशीं चंडोल चालला । हा बाडनिश्चय करावयाला !
हें थाटाचें लग्न कुणाचें । साध्या भोळ्या फुलराणीचें ॥ ७ ॥

गाउं लागले मंगलपाठ । सृष्टीचे गाणारे भाट,
वाजवि सनई मास्तराणा । कोकिळ घे तानावर ताना !
नाचुं लागले भारद्वाज । वाजविती निरंतर परवाज,
नवरदेव सोनेरी रविकर । नयरी ही फुलराणी सुंदर !

लग्न लागतें! सावध सारे! । सावध पक्षी! सावध वारे!
 दंवमय हा अंतःपट फिटला । भेटे रविकर फुलराणीला ॥ ८ ॥
 वधूवराना दिव्य रवांनी । कुणी गादली मंगल गाणी,
 त्यात कुणीसं गुंफित होतें । परस्पराचें, प्रेम! अहा तें!
 आगिक तेथिल वनदेवीही । दिव्य आपुल्या उच्छ्वासाही
 लिहीन होत्या वातावरणीं । फुलराणीची गोड कहाणी !
 गुगत गुगत कवि त्या ठायीं । स्फूर्तीसह विहराया जाई
 त्यानें तर अभिप्रेकच केल । नवगीतानीं फुलराणीला ॥ ९ ॥

५

तूं तर चाफेकळी

गई सभोर्ती रान साजणी तूं तर चाफेकळी । ।
 काय हरविलें साग शोधिसी या यमुनेच्या जळीं ॥ १ ॥
 ती घनमाला म्हणे 'नृपाळा, हें तर माझें घर ।
 पाहत बसतें मी तर येथे जळजळरी मुदर ॥ २ ॥
 हरिणी माझी तिला भागडे फारच माझा गळा ।
 मैना माझी गोड घोलने, तिजला माझा लळा ॥ ३ ॥
 घेउन हातीं गोड तिला त्या कुरणावरनी फिरे ।
 भाऊ माझा, मजुळ्याणें गाणें न कधीं विरे ॥ ४ ॥
 'रानीचे वनदेव पाहुनी भुलविल रमणी तुला ।
 तूं वनराणी, दिसे न भुवनीं तुझिया रूपा तुला ॥ ५ ॥
 तव अधरावर मजुळ गाणीं ठसलीं बसलीं तरी ।
 तव नयनीं या प्रेमदेवता धार विजारी मरी ॥ ६ ॥
 मीडागग जणु संचल मुदर भाळ तुझें हें गडे ।
 भुव भुव त्यावर नाचत मुदर कुतल कुरळा उडे ॥ ७ ॥
 अर्धस्मित तव मदन मोहने, पसरे गालावरी ।
 भुललें तुजला हृदय साजणी, ये चल माझ्या घरी ॥ ८ ॥

साव सगर्भी हिमवतीचें मुदर मोती घडे ।
हात लावितों परि नर नाथा त तर सार्गे पडे ॥
ती वनमाला म्हणे नृमाला मुत्र मी हो खरी ।

(अपूर्ण)

• • •

६

पारवा •

भित्त सचट्टी कल्यून साव गला । जुनी पडवी उध्वस्त धर्मशाळा ॥
तिच्या कौलारीं धमुनि पारवा तो । खिन्न नीरस एकातगीत गातो ॥ १ ॥
सूर्य मध्याह्नीं नभीं उभा राहे । घार मडल त्याभवति घालिताहे ॥
पक्षि पानाच्या शात सायल्यात । मुप सागरक्षापेंत पेंगतात ॥ २ ॥
तुला नाही परि हौस उड्याची । गोड हिम्या सुगंध्यात दड्याची ॥
उष्ण झळया महेर तापतात । गीतनिद्रा तव प्रात असडीत ॥ ३ ॥
चित्त किंवा तव कायल्या निगार । दुग्धत खुपत का, साग साग वा रे ।
तुला काही जगतात नका मान ? । गाढ गावें मग मान हं कुठून ? ॥ ४ ॥
झाव सौख्यानदात मानयाची । पुरा धगही कोठून णिकायाची ? ॥
दु सनिद्र निद्रिस्त दुद्वयान । करुण गीत सुमवीत जर्गी आज ॥ ५ ॥
दु सनिद्रा ती आज तुला लाग । तुजें जगही निद्रिस्त तुझ्या सगे ॥
फिरे माझ्या जगतात उष्ण वारे । तुला त्याचें भानही नसे का रे ? ॥ ६ ॥

(अपूर्ण)

• • •

७

पावरास

पावरा गाव्हल तुला कधीहि न कोणी । नच अश्रु गाळिले बनीं कुणी येवोनी ॥ १ ॥

नारायण मुरलीधर गुप्ते ('वी')

[इ. स. १८७२-१९४७]

१

नारायण काय आहे ?

का आग्रह ? रसिका ! नाच साग मज म्हणसी ।
 नाचात मोहनी भासे सामान्यासी ॥
 घन नीलमणि-प्रासाद-चंद्रशालात ।
 ते असख्य सुंदर तारे चमचमतात ॥
 अनियार इद्रजालतें-टाफिती ।
 वसुधेस मंत्रमुग्धेतें-भ्रमरिती ।
 सगूढ नेत्रसक्तेतें-वाहती ।
 हे विलास हरिती वस्तुजात हृदयासी ।
 वद ! त्याचीं नावें काय पुसाया जाशी ? ॥
 तहलता प्रमृणान्विता राहती रानी ।
 सपूर्ण भारिती वनश्रेणिगधानी ॥
 ह्या प्रमदवनातरिं शिरले-जे जन ।
 तहलताचि अगें शारें-आपण ।
 निजनामरूपही गेले विसरून ।
 आनंद समीरण डोल देतसे त्यासी ।
 टपटपा पडति खालती लूट कुसुमासी ॥

इ. स. १९१२

—मनोरजन

निःश्वास धावती सौख्यामार्गे सारे । दुःखाचा वाली कुणा कुणीहि न बारे ॥२॥
 मधु सुखद उष्णता मिळता रविगणाची । ही पवनादोली कमळें उमलायाची ॥३॥
 तेव्हाच कोकिल्या मैना गातिल गाणी । होतील फुलें स्मरनिव्दल त्या गीतांनी ॥४॥
 त्या मधुर सुखींचें अश्रुजाल चुबीत । झुललील फूलपाखरें निजानदात ॥५॥
 रविवदनामरचा रंग जरा परि बदले । मग गान सर्व सोदर्य, सर्व हें थिजलें ॥६॥
 या मत्त कोकिल्या गिरिकुहरी रडतील । कोवळ्या कळ्या मोडोनि मान पडतील ॥७॥
 लवदार मनोहर वेलजुटी नवलाची । त्या काळीं कोठें नाहीं प्रगटायाची ॥८॥
 रवि वरतीं वरतीं चढत चढत गयनात । अगर भरिल या मदशीत पवनात ॥९॥
 निष्प्रेम मनाचें गाणें केविलवाणें । तें तुझें मात्र राहील जसेच्या तैसें ॥१०॥
 ती पूर्वतारका प्रभातरेपेवरती । जशि काय उभी सौंदर्यदेवता होती ॥११॥
 पीतामर कसिले रानवेन परि हातीं । शिरिं मुकुट कळ्याचा त्रिलोकमुखदा मूर्ती ॥१२॥
 हळुवार हिमाचें अवगुठन हलगेनी । बोलेल सर्व निद्रिस्त विश्व म्हणगेनी ॥१३॥
 चालून जरा कचमार नालिका पाहे । एकेक तारका समाधिचें मुख लाहे ॥१४॥
 निद्रिस्त भूमिला स्वप्न जणों हें दिसलें । स्वप्नात लाडके सुंदर डोळे भिजले ॥१५॥
 स्मरताहि जया हो रोमाचाची भरती । मधुमद अहा ती घटिका सौख्यद होती ॥१६॥
 परि तोहि काल तव हृदया नच सुगदायी । निष्प्रेम मनाला पोटेही सुख नाही ॥१७॥
 चुबीत गुलाबी गाल मधुर सध्येचा । वर वरतीं आला सुंदर रविगणाचा ॥१८॥
 जग समाधिस्थ जणु सर्व सर्व हें होतें । परि शातिलेशही नव्हता ठाऊक तूतें ॥१९॥
 झेयून कुठेंतरि काटेरीं छुडुपात । तव ह्रूह्रूचें होतें गीत वहात ॥२०॥
 येईल दिवस परि धन्य दिवस मौल्याचा । तो करिल तुझ्यासद अत तुझ्या
 गीताचा ॥२१॥

फिरवून भरा गोफा तो झाडील । काट्यामर उपडें भय हृदय पाडील ॥२२॥
 मग एकच धडकी एकच अनिम बोल । मोडून तुझें हें जळतें हृदय निवेल ॥२३॥

नारायण मुरलीधर गुप्ते ('वी')

[इ. स. १८७२-१९४७]

१

नांवांत काय आहे?

कां आग्रह ! रमिका ! नांव सांग मज म्हणसी ।

नांवांत मोहनी भासे सामान्यासी ॥

घन नीलमणि-प्रासाद-चंद्रशालांत ।

ते असंख्य सुंदर तारे चमचमतात ॥

अनिवार इंद्रजालतें-टाकित्ती ।

वसुधेस मंत्रमुग्धेतें-भ्रमविती ।

संगूढ नेत्रसंकेतें-धाहती ।

हे विलास हरिती वस्तुजात हृदयासी ।

वद ! त्यांचीं नांवें काय पुसाया जाशी ? ॥

तरुलता प्रयुनान्विता गहती रानी ।

संपूर्ण भारिती वनश्रेणिगंधांनी ॥

ह्या प्रमदवनांतारि शिरले-जे जन ।

तरुलताचि अंगें झालें-आपण ।

निजनामरुपही गेले-विसरुन ।

आनंद समीरण डोल देतसे त्यांसी ।

टपटपा पडति खालती लूट कुसुमांसी ॥

२

मनोहरिणी

पन्थास लायण्यप्राप्ती ही करिते रमणी ।
 तारामण्डित निरभ्रात्रयीं जशी रम्य रजनी ॥ १ ॥
 शुभ्र कृष्ण वर्णातिल सारा मोहकता आली ।
 नैत्री गार्गी, एके पार्ती हृदयगम मेळी ॥ २ ॥
 समीलित ती काति त्रिसे अति शात सरस नयना ।
 शशिकररजित रजनीसम जी प्रपन्न दिना येना ॥ ३ ॥
 उणा किरण की अधिक झाक जर या रूपीं पडती ।
 अनिराज्य ती सगमशोभा अधा तरि जाती ॥ ४ ॥
 कृष्णकेशपाशावरि येती दयाम दयाम लहरी ।
 शुभ्र तेज मुखसरसिरहावरि मुखचिर लास्य करी ॥ ५ ॥
 मृदुमगल मधुभाव आननीं ज मुद्रित होती ।
 किती शुद्ध किति रुचिर उगम निज ते प्रस्फुट करिती ॥ ६ ॥
 मृदुल कपोली हास्य मनोहर जें मीडा करितें ।
 भास्वत्भालीं शात तेज जें सतत लपलपतें ॥ ७ ॥
 मूकचि त्याच्या वक्त्रत्वान दिजविषयीं पडते ।
 साध मनोमय पवित्र चारियाची हृदयातें ॥ ८ ॥
 निर्देर भूतमात्राच्या ठायीं हिची चित्तवृत्ती ।
 निर्व्याज प्रेमल भावाची ही रमणी मूर्ती ॥ ९ ॥

३

माझी उन्या

गाइ पाण्यावर काय गणुनि आल्या । का म गगायमुनाहि या मिळाल्या ? ॥
 उभय पितराच्या चित्तचारटीला । कोण माझा नेत्रळ गोस्टीला ? ॥ १ ॥

उण्ण वारे वाहती नासिकांत । गुलावांला सुखविती काशिमरांत ॥
 नंदनांतिल हलविती वल्लरीला । कोण माझ्या बोलले छेवेलीला ? ॥ २ ॥
 शुभ्र नक्षत्रें चंद्र चांदण्यांची । दूड रचलेली चिमुकली मण्यांची ॥
 गडे ! भूईवर पडे गडबडून । का ग आला उत्पात हा घडून ? ॥ ३ ॥
 विभा विमल आपटे प्रधानाच्या । अन्य कल्या श्रीमान कुलीनाच्या ॥
 गौर चैत्रीची तशा सजुनि येती । रेशमाचीं पोलकीं छिटें लेती ॥ ४ ॥
 तुला लंकेच्या पार्वतीसमान । पाहुनीया होवोनि साभिमान ॥
 काय त्यांतिल बोलली एक कोण ! 'अहा ! आली ही पहा भिकारीण' ! ॥ ५ ॥
 मुली असती शाळेंतल्या चटोर । एकमेकींला ओशती कटोर ॥
 काय वाई ! चित्तात धरायाचे । शाहाण्यानें ते शब्द वेडप्यांचे ? ॥ ६ ॥
 रत्न सोनें मातींत जन्म घेतें । राजराजेश्वर निजशिरी घरी ते ॥
 कमल होतें पंसांत तरी येतें । वर्णतश्रीसत्कार करणातें ॥ ७ ॥
 पंकसंपर्कें कमळ का भिकारी ? । धूलिसंसर्गे रत्न का भिकारी ? ॥
 खत्रसर्गे सुमहार का भिकारी ? । कशी तूही मग मजमुळें भिकारी ? ॥ ८ ॥
 कालसरिता विधुबल्लरीसमान । नशीवाची चढनीच तव कमान ॥
 नारिरत्नें नरवीर असामान्य । याच येती उदयास मुलांतून ॥ ९ ॥
 भेट गंगायमुनास होय जेथें । सरस्वतिही असणार सहज तेथें ॥
 रूपसद्गुणसगमीं तुझ्या तेंपें । भाग्य निश्चित असणार तें अपैसें ॥ १० ॥
 नेत्रगोळांतुन शालकिरण येती । नाच तेजाचा तव मुग्धी करीती ॥
 पांच माणिक आणखी हिरा मोती । गडे ! नेत्रां तव लय न तुळो येती ॥ ११ ॥
 लाट उसळोनी जळीं खळें व्हावें । त्यात चंद्राचें चादणें पडावें
 तसें गालीं हासतां तुझ्या व्हावें । उचंचळुनी लावण्य वर व्हावें ॥ १२ ॥
 गौर कृष्णादिक वर्ण आणि त्याच्या । छटा पातळ बांधव्या समवयांच्या ॥
 सर्वे घेउनि तनुवरी अद्भुताचा । खेळ चाले लघु रंगदेवतेचा ॥ १३ ॥
 काय येथें भूषणें भूषवावें । त्रिविध वसनें वा अधिक शोभनावें ? ॥
 दानसीमा हो जेथ निसर्गाची । काय महती त्या स्थळी कृत्रिमाची ? ॥ १४ ॥
 खरें सारें ! पण मूळ महामाया । आदिपुरुषाची कामरूप जाया ॥
 पहा नवलवाई तिच्या आवडीची । सृष्टिशृंगारें नित्य नटायची ॥ १५ ॥

त्याच हौसेंतुन जगद्रूप लेणें । प्राप्त झालें जीवास थोर पुण्यें ॥
 विश्वभूयण सौंदर्यलालसा ही । असे मूळातचि, आज नवी नाही ॥ १६ ॥
 नारि मायेचें रूप हें प्रसिद्ध । सोस लेण्याचा त्यास जन्मसिद्ध ॥
 तोच बीजाकुर घरी तुझा हेतू । विल्लासाची होशील मोगरी तू ॥ १७ ॥
 तप सिद्धीचा 'समय' तपस्याचा । 'भोग' भाग्याचा कुणा सभाग्याचा ।
 पुण्यरताचा स्वर्ग कीं कुणाचा । 'मुमुट' कीर्तीचा कुण्या गुणिजनान्चा ॥ १८ ॥
 'यशःश्री' वा ही कुण्या महात्म्याची । धार कोण्या रणधीर कट्यारीची ॥
 दिवसमासें घडवीतसे निधाता । तुला पाहुन वाग्तें असे चित्ता ॥ १९ ॥
 तुला घेईन पोलकें मरमर्त्यचें । कुडी मोत्याची, फूल मुमर्गाचें ॥
 हौस बाई पुरवीन तुझी सारी । परि आवरि हा प्रलय महाभारी ॥ २० ॥
 दगें मळकट झारोनि चद्रिनेला । तिच्या वेलें उद्विग्न चादण्याला ।
 हास्यलहरींनीं फोडुनी कगाट । प्रकाशाचें वाह्वी शुद्ध पाट ॥ २१ ॥
 प्राग व्याचेवर गुतले सदाचे । कोड निचित् पुरविता न ये त्याचें ॥
 तशे वापाचें हृदय कसे होतें । न ये वदता, अनुभवी जागती तें ॥ २२ ॥
 माज धनिकाचा फिका पडे साचा । असा माझा अभिमान गरीबाचा ॥
 प्राप्त होता परि हे असे प्रसंग । हृदय होतें हृदरोनिया दुभंग ॥ २३ ॥
 देव देतो सद्गुणी जालकाना । काय म्हणुनी आम्हास करव्याना ॥
 लान त्याच्या गावास जाउनीया । गूढ घेतों हें त्यास पुसोनीया ॥ २४ ॥
 'गाविं जातां' ऐकता त्याच काळीं । पार बदलुनि ती जालसृष्टि गेली ॥
 गळा घालुनि करपाश रेशमाचा । वदे येतें मी पोर अश वाचा ॥ २५ ॥

श्रीधर वाळकृष्ण रानडे

[जन्म इ. स. १८९२]

१

लहानपणचा प्रवास

आगगाडी ती शीघ्रगतीने । चाले पळती डगिराने
रुळ सरकले आले जवळी । पळती भरभर तरुच्या ओळी
उच पालेंबर तार हालली । यळणोंवळणीं गाडी हुलली
क्षणात पुढती डोंगर पाटे । डवे भरभर गिळतो वाटे
सोडित सुस्कारे धडपडते । काळोवाला कापित जाते
विजयी होता हुकहुक दृष्टी । गवते खालीं नटली सृष्टी
पर्वत मर्यादित मैदान । छाडित निजनीं खेडीं सान
हुललीं कुरणें शेते पिगळीं । मळ्यात फणसें भरनि वाजनीं
नागरफणिनें विंचरलेलीं । दिसती काहीं शेते काळीं
पर्वतशिखरीं लंढि मीपण । उड्या मारिती वड्यांनरुन
तेच परी त्या मैदानात । वक्र गतीनें झुळझुळ वाहत
नेत्रपट्टानर चित्र मनोहर । उमटत नच तो गेलें दूर
सुरवटामम मद चालली । दीपप्रसादित माग गेली
दिसली भूमी सपाट वेकळ । निळसर डोंगर दूर न जखळ
नद्या फोरड्या जळका राने । गेअ भरभर शीघ्र गतीनें
कातकन्याच्या किती झापड्या । दिसल्या परि त्या क्षणत गेल्या
खोपट जातीं नाऊं वर तीं । घेठनि गाढव चाले पुढतीं
रचलीं म्हशिवर मडकीं भाटीं । त्यावर फणफट करी कोनडी
मूल पाठिवर निणीत चटर्द । कातकरिण ती पेंगन जाई
सिंगत चिलमी फुलत सगळे । विचित्र मोडत पुष्प चालले
भवयात्रेचें सार्धे चित्र । दिसलें नफ्ता परि धगमान

उभीं राहुनी तारेवरतीं । पोरें नाचुनि टाळ्या पिटती
 घरता गाईं दूर पळाल्या । शेळ्या मेंढ्या उभ्या राहिल्या
 भुक्त कुतरीं आनदानें । गागडलें तें करडू तान्हें
 तारेवरती पक्षी चिमणे । फडफड करिती गोजिरवाणे
 रात्र उमलळी जगत झोपलें । गाडी भरभर पुढतीं चाले
 रस्त्याच्या वडपिंपळभोळी । नवल बघाया येती जवळी
 ताबुस कदिल तारा दिसली । अपशकुनानें गाडी बुजली
 अधारातुनि धुकत जाहलें । मोठें होउनि स्टेशन आलें

इ. स. १९१४

— 'काळाच्या दाढेंतून'

२

माधुकरी

गरिब विचारा माधुकरी । बघ तयात्र जन्मभरी ॥
 फडक उन्हाणें जीव घाबरे । कपोल मुकले घमैं भिजले
 पायीं चटके तापे डोकें । धापा टाकित पळे जरी । गरिब ॥ १ ॥
 बुरबुर लागे पाउसधारा । चिखल मापला आगीं साग
 घट तपेली झोळी धरिली । धावत जातो घरोघरीं ! ॥ गरिब ॥ २ ॥
 भणभण झोवे बारा अगा । बधीर गात्रे पायीं भेगा
 हात कापती दात वाजती । कुडकुडतो हा घडी घडी ! गरिब ॥ ३ ॥
 विटक्या अपुऱ्या मुकट्यावाचुनि । वस्त्र दुपारीं अगीं कोडुनि
 ही धार्मिकता लोकाकरिता । नित्य सोडितो बघ जरी ! ॥ गरिब ॥ ४ ॥
 सण आनदी घरोघरीं जरि । नित्य कपाळी सुटे न वारी
 शिळी बुरसली खवट आवली । भोक्ता वस्तुस मिळे परी ! ॥ गरिब ॥ ५ ॥
 उशीर कोठें कुठें सपलें । मिळे कालवण-भाग्य उदेलें
 नावा धरिली कटीं तपेली । अश्रू तोडीं घास गिळी ! ॥ गरिब ॥ ६ ॥
 झोळी थोडिहि अजुनि न भरली । शाळेची तर घटा शाली
 मुख हिरमुसलें घास कोबले । दप्तर घेउनि पळे जरी ! ॥ गरिब ॥ ७ ॥

शिल्ले त्यातलें रानीकरिता । निजे उपाशी अपुरे पडता
 कुणा कळवळा येई बोला । दु स त्याचें अणूपरी । ॥ गरिब ॥ ८ ॥
 नवर गेला एक सालतीं । जाइल नादारी ही मीती
 साजसकाळीं अभ्यासच करि । पुरसत खेळा कुठें तरी । ॥ गरिब ॥ ९ ॥
 गोसावी भट अन्य भिकारी । तेलग्याचें माग्य रितीतरी
 पैसा दूरच पुस्तक धोतर । जुनें द्यावया नसे घरीं । ॥ गरिब ॥ १० ॥
 निजे कुणाच्या ओदीवरतीं । अर्धे धोतर राली वरतीं
 एकच सदरा तोच उगाला । द्या न येते जगा परी । ॥ गरिब ॥ ११ ॥
 यजमानाला पल्ला गिरदी । आत उकडते खुपते गादी
 पोटीं धरुनी पाय जुळवुनी । कुडकुडतो हा रात्रभरी । ॥ गरिब ॥ १२ ॥
 पुण्यात आला अभ्यासाला । पदोपदीं जग अडवी त्याला
 विद्या करितो हाल सोशितो । शूर नव्हे का खरोखरी ॥ गरिब ॥ १३ ॥

इ. स. १९१६

— काव्यरत्नावली

कृष्णाजी रामचंद्र परांजपे

[जन्म इ. स. १८९६]

निद्रागीत

निज लडिवाळा नीज नीज वेव्हाळा । लागु दे घडीभर डोळा ॥
 का खेळाया दिन सारा नच पुरला । म्हणुनी हा करिसी चाळा ॥
 अपगरीच्या शात अशा या समया । निज आता करि अगाई ॥
 सवगडि हे पाहीं अपुले । भागुनित्रा सारे निजले । निद्रेचें राज्य पसरलें ।
 निज नीज अता राहू दे हा चाळा । हलविता हात अवघडला ॥ १ ॥
 रवि चाटनिया दिन सारा अमलेला । गिरिशिखरीं झोपीं गेली ॥
 हीं पाघरुनी तरुवर हिरवीं पानें । रागेंत आपलीं सुमनें ॥

ज्या दिन सारा चिमण्या चिंचिंचि करिती । झुडुपातुनि झोंपा घेती ॥
 निद्रित ही गमते सृष्टी । वारेही हुलक्या घेती । पेंगते दिव्याची ज्योती ।
 बघ वरती हे दाट मेघ पावसनी । ताराही निजल्या गगनी ॥ २ ॥
 तुज असति बहू दिवस पुढेंही अजुनी । कर काय हवी ती करणी ॥
 निज कमरेला लटकातुनि समशेर । रणगाजी होई वीर ॥
 वा बुद्धिबळें पडुनी सारीं शाळें । राज्याचीं हलवीं सुत्रे ॥
 हो राज्याचा हितकर्ता । देशाचा सेवक मोठा । निजधर्माचा उद्धरता ।
 वा मिळवोनी तत्वज्ञान अपार । जगताचा करि उद्धार ॥ ३ ॥
 परि करणें हें सगळें पुढच्या काळा । आयुष्य उदडहि तुजला ॥
 परि या काळा राहू दे हा चाळा । अगाई करि वेव्हाळा ॥
 निज निज चाळा घडिभर लागो डोळा । हलविता हात अवघडला ॥
 नाही का तुजला निजणें ? । वेव्हाची गातें गाणें । हें काय असे हें करणें ? ।
 अपराणीच्या शात अशा या समयी । करि आता जो जो गाई ? ॥ ४ ॥

इ. स. १९२०

— मनोरजन

दुर्गाप्रसाद आसाराम तिवारी

[इ. स. १८८७-१९३९]

१

गारदी कटोनी मेला

जातीचा रान परतू । तो भारतभूमुत होता ॥
 तो तिच्याच अकावरती । दुग्धामृत प्याला होता ॥
 तत्प्रवाद नवराधिराचा । नखनखात खेळत होता ॥
 जननीकृप फेदायला । स्वामिमत्ति टाकायला । भाऊयह पानपताला ॥
 इब्राहिम सगिनयाला । गारदी कटोनी मेला ॥ १ ॥

तो कजायती फौजेचा । चौफेर बाघुनी गोल ॥
 चालला अघाडीवरती । बाजवीत पडधम टोल ॥
 भाऊत सलामी देता । शेवटचे वदला बोल ॥
 मी घर्माचा इस्लाम । नाहीं परे निमकहयम । जरि झालों नामोहरम ।
 सपादिन या कीर्तीला । गारदी कटोनी मेल ॥ २ ॥
 ही वेळ न बोलायाची । कर्तव्यसमय हा खान ॥
 हा समोर आता आहे । घोडा आणी मैदान ॥
 पाहता ठेविता कैसा । या भाऊचा अभिमान ॥
 चढयुनी भिशीवर हात । बोले तो आवेशात । येतील शब्द कानात ।
 बिजयी झाला वा गेल । गारदी कटोनी मेल ॥ ३ ॥
 माडीच्या खालति घोडा । फुरफुरनी नाचत होता ॥
 टाचेने उडवित गेल । डोळ्यानीं बघतां बघता ॥
 तो मेघ वायुवेगाचा । बीजेने भरला होता ॥
 फडकड या आवाजने । दशदिशास भरिले ज्याने । अर्तीही तो जोमाने ।
 गगनात निघोनी गेल । गारदी कटोनी मेल ॥ ४ ॥
 गिल्याच्या तोफावरती । फेकतां नेमके गोळे ॥
 होऊन त्याच्या ठिकऱ्या । अम्मांनीं तुकडे गेले ॥
 अफगाणी गोलडाज । होते की नव्हते केले ॥
 ते युद्ध तोफगान्याचे । चातुर्य गानगानाचे । उलटले डाव युद्धाचे ।
 गढला तेथुनी न टळला । गारदी कटोनी मेल ॥ ५ ॥
 भेसूर गर्जना व्हावी । नाचावी चरला चरती ॥
 वृष्टी श्रावण महिन्याची । खड ना जियेला पडती ॥
 खालतीं रक्तमासाच्या । चिरग्याने भरली माती ॥
 तो घटोल्कची अवतार । गारदी रिसालेदार । रक्षाची गाळित धार ।
 गर्दीतचि गारद झाला । गारदी कटोनी मेल ॥ ६ ॥
 ते दैवचि फिरलें होतें । करणार काय त्या कोणी ! ॥
 आकाश पाटलें त्याला । लावार्जे ठिगळ कुटोनी ! ॥
 रोघाचें सागर फुटता । सहकारनें किति अडोनी ! ॥

विश्वास सोडुनी गेला । भाऊ न दिसे नयनाला । स्वामींच्या परि कार्याला ।
 लढला तेथेची निजला । गारदी कटोनी मेला ॥ ७ ॥
 होळीच्या होळकराची । आधीच परतली स्वारी ॥
 निजलीवर खुनी स्वार । शिंयाची फिरली स्वारी ॥
 रणरंग पाहुनी घेती । एकेक पाय मानारी ॥
 समशेरग्रहाद्वर पडले । तेजस्वी तारे तुटले । पेंढारी धावत सुटले ।
 रणसिंह न परि चळवळला । गारदी कटोनी मेला ॥ ८ ॥
 शिंयाची दृष्टी गेली । इब्राहिमखानावरती ॥
 फेंक्याचे पेंच सुगेनी । मानेच्या भवतीं रुळती ॥
 अर्धीच जळाली दादी । फेंक्याची तोंडीं भरती ॥
 परि कनायती फौजेदीं । दे वरचेवर हुकुमाशीं । नेउनि भिडवी गिलच्याशीं ।
 नखशिखात शौर्य भरला । गारदी कटोनी मेला ॥ ९ ॥
 शूराचें शौर्य बघोनी । राहवे न त्या शूराला ॥
 शाबास खानसाहेब । गर्हिवरुनी शिंदा बदला ॥
 तो जगब्रह्मादुर मान । लवबोनी थोडा हसला ॥
 पाटील चालला तुम्ही । येऊ न शकें परि हा मी । कळवा भानास सलामी ।
 सागा कीं नाहीं हटला । गारदी कटोनी मेला ॥ १० ॥
 तनख्याच्यासाठीं ज्यानें । अडबुनी कितीदा घरिलें ॥
 हड्डी तुम्ही लाडानें । ज्याचे सगळे पुरवीले ॥
 आपल्या कृपेची छाया । ज्यावरी सर्वदा डोले ॥
 वेदमान नाहीं झाला । जागला खऱ्या निमकाल । घनघोर अशा समयाला ।
 हे कळवा हो नानाला । गारदी कटोनी मेला ॥ ११ ॥
 रडतील बायकापोरें । जा सामाळा जा त्याना ॥
 घ्या सलाम शेवटचा हा । मज मारु द्या गिलच्याना ॥
 शिंयांनीं मुख फिरवीलें । लावून पदर डोळ्याला ॥
 चालली लाडगेतोड । आली बाजू चिनतोड । सर्वस्वी झाला मोड ।
 निच्छिन्न होउनी पडला । गारदी कटोनी मेला ॥ १२ ॥

हिंदूच्या मानेवरली । ठेगोनि आपली मान ॥
 देशाच्या अमुचा माई । निद्र्या इनादिमग्न ॥
 जातीचा पट्टा आगदी । फेकोनी देऊं मान ॥
 निद्राप्रदिताच्यासाठी । न्यायासकलांच्यासाठी । परवा न जिवाची मोठी ।
 हे दावाया सकलाला । गारदी फटोनी मेल ॥ १३ ॥

२

भाऊवर गर्दी झाली

शौर्येन जगो अभिमन्यू । विश्वास सोडुनी गेला ॥
 संगरीं घडोलेच ऐसा । गारदी फटोनी मेल ॥
 ममदोरनहाद्वर प्यारा । सन्निध तो लढतां पडला ॥
 दुर्दैव हासलें विरुट । विसकटला सेनाशरुट । राहिला न कोणी निरुट ।
 अशहाय अशा त्या फांती । भाऊवर गर्दी झाली ॥ १ ॥
 मममत कुंजरी व्याघ्र । धनसमूह भावूवरतीं ॥
 कीं तुहिन कगाची वृष्टी । तेजस्वी कमलावरतीं ॥
 अपमगणी फौजा चळत्या । त्वेगाने भाऊवरतीं ॥
 जनफौजी आणि तुफोजी । शिंदे कुलभूषण गाजी । उडवीत पातले बाजी ।
 त्यांच्याही फांतीं आली । भाऊवर गर्दी झाली ॥ २ ॥
 झेलले तुफोजी शिंदे । जाहली शर्य शौर्याची ॥
 फिरमानी भाऊ टाल । दख्खनच्या ही छायेची ।
 फलि फोडूं पुढच्या वर्षी । काबुलच्या दरवाजाची ॥
 गर्जला पुण्याचा वाघ । छे पराजयाचा डाग । लायितो तनूला आग ।
 मति ह्यातयाना भिडली । भाऊवर गर्दी झाली ॥ ३ ॥
 दाकिल्या उड्या दोघानीं । निर्घार धन्याचा चघुनी ॥
 गोदात घातला गिलचा । हिरहिरिसर्वे दडपोनी ॥
 शिंयाची नौनत गर्जे । धन्य धन्य या शब्दांनीं ॥

गाजली अहा तलवार । तो होय अकस्मिक वार । जाहले तुकोजी ठार ।

आगावर बाजू आली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ४ ॥

हत्तीला बसवा खाली । जरिपटका आणा इकडे ॥

राष्ट्राचें भूषण माझ्या । होवो न तयाचे तुकडे ॥

त्यावर तर दाटी झाली । भिडले जनकोजी निधडे ॥

आता तरि भाऊ परता । सोनजी भापकर वदता । होणारे होइल आता

शूराची वाणी वदली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ५ ॥

नजिरपा दुराणी दोघे । दशसहस्रसेनेसहित ॥

वेगाने ऐशा आले । की दिसले भिडले निकट ॥

इकडे तर उरले होते । सेनानी मात्र सहस्र ॥

जनकोजी सगरधीर । पाचशे घेउनी स्वार । उसळला मराठा वीर ।

इकडे जरिपटकाखाली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ६ ॥

कदाहर गिझनीवाले । काबुली शिपाई बाणे ॥

मुल्तानी खोरासानी । यच्चित्त न मरणा धाणे ॥

शस्त्रासह ज्याच्या वदनी । विजयाचें तेज लक्षाचे ॥

एकदाच वेष्टुन भवतीं । घावाची घाई करिती । वर्णावी कैशी विगती ।

लेखणी लववि शिर खाली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ७ ॥

‘ दीन दीन ’ लाटेवर्ती । आदळली ‘ हर हर ’ लाट ॥

समशेरी भाले पट्टे । याचाच उडाला थाट ॥

भाऊने विरथपणीही । बहु वेली कागनाट ॥

मातन्वर झाली झुज । एकावर सगळी झुड । पाडिल असेत नरकड ।

शेवटची घटिका आली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ८ ॥

क्षणि दिसे, दिसेना फिरनी । मच्छावतार भाऊचा ॥

बुडुनीषा उदया येई । कच्छावतार भाऊचा ॥

‘ हागा हागा ’ हा शब्द । राहिला मुर्ती वीराचा ॥

गर्दनतोडीचे डार । खेळून घातले घाव । गाजलें मद्याचें नाव ।

कळसास शूरता गेली । भाऊवर गर्दा झाली ॥ ९ ॥

हैं महाराष्ट्रशौर्याचे । कुरुभूमीवरचें तेज ॥

दिसणार पुन्हा जें नाहीं । पाहोनी ध्या तें आज ॥

लष्करी तनूवर चढला । रक्ताचा ताना साज ॥

जगलफेक छातीचीर । चालले सफाई वार । भूमीस शत्राचा भार ।

रणदेवी तरिहि न धाली । भाऊवर गर्दी झाली ॥ १० ॥

मातन्वर मर्दुमकीर्ने । जनमोजी झुजत होते ॥

वीरप्रसवेचें दुग्ध । ग्राहूत उफाळत होतें ॥

लपक चपक साढासाढी । वर्णाया शब्द न पुरते ॥

हातघाई अती झाली । बसले हो घाव जिह्वाळी । रणसिंह पडुडला साली ।

राहिला एक बलशाली । भाऊवर गर्दी झाली ॥ ११ ॥

तो कुठें सुजाउद्दौला । विश्वासघातकी दावा ॥

अन्नदुष्टी सासा फोठें । त्याला तरि दावा दावा ॥

भाऊचे अतिम रोल । आले न पुन्हा ऐकाया ॥

दक्षिणी मोहरा मर्द । गर्दीतच झाला गर्द । अफगाण जात वेढर्द ।

हें वाक्य मनाला बाळी । भाऊवर गर्दी झाली ॥ १२ ॥

कुरुभूमीवरच्या वीरा । तुज नमन असो हे माझे ॥

जाहला पराजय तरिही । तव शौर्यदुदुभी बाजे ॥

गायित्री जरी तव गीतें । होइना तूत मन माझे ॥

कुरुभूमीचें मैदान । एकटा लढावि वेभान । हें चित्र जाइना पुसुन ।

कविताही मम गर्हिवरली । भाऊवर गर्दी झाली ॥ १३ ॥

श्रीनियास रामचंद्र बोवडे

[इ. स. १८८९-१९३४]

१

ऋतुवर्णन

- ग्रीष्म— मुगधी पुष्पाची मृदुल झुलती दोज रचुनी ।
तयाला ज्योत्स्नेचे भरजरि नवे गोफ विणुनी ॥
सुरें प्रासादाग्री सरसरति शृंगारचतुर ।
विलासी ग्रीष्माचे झुलत नभिं हिंदोल मधुर ॥ १ ॥
- शरदू— करोनीया स्नाने पुलत वसुधा सस्मितवती ।
फुलोनीया डोले विमल गगनां तारकतती ॥
नव्या सौंदर्यानें नटुनि थटुनी शात सल्लिी ।
शरत्कार्ता हासे प्रणयमधुरा नीलकमली ॥ २ ॥
- हेमंत— तुपाराचे मोती हरिततृणपर्णांत रचित ।
प्रभा बालकांची गिरिविट्पराजीत रचित ॥
कुरगाच्या स्वारीवर चपल हेमत फिरनी ।
दिगताचीं शेते हसवि वर सोनें उधळुनी ॥ ३ ॥
- शिशिर— पिके हातीं येता विविध तृणधान्ये भरुनिया ॥
जुन्या सपत्तीचीं अनवरत दाने करुनिया ॥
सुप्ताने हा आनदित शिशिर क्षाकोनि नयन ।
धुकें आच्छादोनी दुलइत करी गाढ शयन ॥ ४ ॥
- वसंत— नवे नेसुनीया मृदुल हिरवे श्रौमवसन ।
फुलाच्या शालूचा वरुनि दुरता नीट रचुन ॥
पिकाच्या गाण्याचा स्वर घरुनिया पंचमस्वर्नी ।
नवोढा वासंती तरल फिरते ताल घरुनी ॥ ५ ॥

—‘ शृंगारसंगीत ’ मधून

२

प्रबोधन

जाग जाग जाग सखे उजळल्या दिशा ॥ ध्रु ॥

शशिमंडळ पश्चिमेस अस्त पावले । तारेही बव विलीन होउं लागले ।

हंसवित तुज मृदुल विमल हांसते उषा ॥ १ ॥

उदयाचलिं भानुबिंब देह दर्शना । फांकली प्रभा नभांत हर्षवी मना ।

जागवीत अरुण तुला संपली निशा ॥ २ ॥

मधुर हा प्रभातवात गात थाहतो । खेळत तव वेणीशीं नाच नाचतो ।

ऐक तुला गाती शुभसारिका तशा ॥ ३ ॥

फुलल्या फुलवेली नवपुष्पभूषणी । डोलानें डोलतात विमल कमळिनी ।

मंगल वनदेवि वरित जायती दशा ॥ ४ ॥

ऊठ हे मनोविनोद सुगुण गुणवती । गृहमंगल देवि ! ऊठ, ऊठ गे सती ! ।

जागवीत जग सगळें जागल्या दिशा ॥ जाग जाग ॥ ५ ॥

३

माझे मी जाणें

प्रसाद नाही सरस्वतीचा माझे मी जाणें ।

फुटक्या वीणेवरचें वेसुर भेसुर हें गाणें ॥ १ ॥

येथें केला नसे देविनें सिंचन रस मधुर ।

नाहीं घाडुनि दिले वचनिया तिनें अलंकार ॥ २ ॥

कवित्व नसतां गुंफित बसलों शब्दांचें जाळें ।

गगमात्रांचें गणित मांडलें कोन्यावर काळें ॥ ३ ॥

सरस मधुर ज्ञान हृदयच नाही कोटुनि मरा गाणें ।

मोत्यांच्या शिपल्यांत होती मोत्यांचे दाणे ॥ ४ ॥

निरभिमान निर्मल हृदयानें माझे मी जाणें ।
 प्रसाद मज या जन्मीं नाहीं दिला शारदेनें ॥ ५ ॥
 या जन्मीचा निकाल झाला माझे मी जाणें ।
 पुढच्या जन्मीं प्रसाद व्हावा म्हणुनी हें गाणें ॥ ६ ॥
 जन्मोजन्मीं प्रसन्न व्हावी मज देवी वाणी ।
 करिता आराधना म्हणुनि मी गाउन हीं गाणीं ॥ ७ ॥
 हृदयाच्या गीतावर झुलतो स्फूर्तीचा पाळणा ।- रिकामा
 प्रसाद घेउन ये ये देवी ! माझ्या संकीर्तना ॥ ८ ॥

४

आत्मनिवेदन

कदास 'कवि' हे अभिधान । कदास 'कविचा' सन्मान ॥
 नलिनीवनिचा मी भूग । स्वतःच गाउनिया दग ॥
 स्वानंदानें । गावें गाणें
 कदास निंदा स्तुति चिंता । माझे गाणें मजकरिता ॥ १ ॥
 सुगंध अथवा दुर्गंध । फुलास फुलण्याचा छंद ॥
 फाय तयाला जगताचें । हसण्याचें वा रुसण्याचें ॥
 स्वानंदानें । फुटुनी झुलणें ।
 जनात अथवा विजनात । सरा एक तो भगवत ॥ २ ॥

५

मृत्युलेख

होता कुणी जगात ॥ धु ॥
 नाही ठिकाणठाव । नाहीच नावगाव ॥
 येथें बसोनि गेला । कुणि एकटा अनाथ ॥ १ ॥

येथें जन्मप्रवाहीं । आला वाह्यात आला ॥
 वान्यावरी इथोनी । गेल्या वरी नमांत ॥ २ ॥
 हंसतां फळ्याफुलांत । बसला विहंगमांत ॥
 शीतोष्ण तरुतळीचे । जिव गुंतला वनांत ॥ ३ ॥
 प्रभुगीत आळवीत । ओठांतलें मनात ॥
 स्वानंदलीन झाला । एकांत निर्जनात ॥ ४ ॥
 मठ मोफळ्या घरेला । पानांत झांकलेला ॥
 डोळे मिटोनि येथें । विरला चिरंतनांत ॥ ५ ॥

नारायण केशव बेहेरे

[इ. स. १८९०-१९५८]

१

नक्षर देह

हा देह आपुला क्षगमंगुर टिकणारा । आयुष्य संपनां धुळीस हा मिळणारा ॥ १ ॥
 नमपुष्प डगवले गंध क्षग द्रवळले । तें बहार सरतां मुकुनी गळुनी गेले ॥ २ ॥
 वा तारा पडतां प्रकाश क्षगभर पडला । क्षग एक संपतां अंधकारही झाला ॥ ३ ॥
 वा पृथ्वी अपुली सुंदर चमना स्याली । हा वसंत सरतां रुक्ष पुन्हां ती बनली ॥ ४ ॥
 वा आहे दंव हें प्रभातिच्या समयाचें । रमिनिश्चल चमकतां तेज लोपलें त्याचें ॥ ५ ॥
 बुडबुडा जलाचा क्षगभर टिकला दिसला । जलकंप पावतां लहरीनीं हा फुटला ॥ ६ ॥
 आकृती नभी वा मेघांची ही बनली । पारि वात वाहता क्षगात लुप्तच झाली ॥ ७ ॥
 परि वात संपला तसा बुडबुडा फुटला । दंवविंदु आटले बसत ग्रीष्मीं बुडला ॥ ८ ॥
 तारका निमाली गंध जाय कुमुमाचा । आयुष्य संपतां निमर पडे मनुजाचा ॥ ९ ॥

इ. स. १९१२

२

गाता का मग कुलथोरवी ?

तडित् कडाडे उपजे काळ्या कमिन्न मेघोदरी ।

म्हणुनि का बीज नसे साजिरी ? ॥ १ ॥

रारें पाणी क्षुद्र शिंपले जन्माचें साधन ।

म्हणुनि का मौक्तिकास मौल्य न ? ॥ २ ॥

महाविपारी असे एरोखर नागाची ती फणी ।

म्हणुनि का गरळच बरचा मणी ? ॥ ३ ॥

पकापोटी जन्म पावुनी सोंदयें शोभतें ।

म्हणुनि का कमल तुच्छ वाटतें ? ॥ ४ ॥

असे कोळसा काळा, हीरक सागे परि सोयर ।

म्हणुनि का धवल न कोहीनुर ? ॥ ५ ॥

सुरासुरांनीं भाडण करुनी सागरास मथिले ।

म्हणुनि का अमृत ते नासलें ॥ ६ ॥

मूळ पाहता पदाडातला लहानसा ओहळ ।

म्हणुनि का पूज्य न गगाजळ ? ॥ ७ ॥

शिळा वालुची मूळ, मूर्ति परि पदरीस नादते ।

म्हणुनि का भक्ती मदावते ? ॥ ८ ॥

जन्मा येणें दैवाहर्ती, करणी जग हासवी ।

गाता का मग कुलथोरवी ॥ ९ ॥

आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे

[जन्म इ. स. १८९०]

१

हा हिंद देश माझा

आनंद कद ऐसा । हा हिंद देश माझा ॥ ध्रु ॥
 सत्तासि ठाय देई । वृत्तीस ठेनि न्यायी
 सत्तासि मानि राजा । हा हिंद देश माझा ॥ १ ॥
 जगदीश जन्म घेई । पदवीस थोर नेई ।
 चढवी स्वधर्म साजा । हा हिंद देश माझा ॥ २ ॥
 जनकादि राजयोगी । शुक नामदेव त्यागी ।
 धुमवीति कीर्तीनाजा । हा हिंद देश माझा ॥ ३ ॥
 दमयति जानकी ती । श्रीलास भूपवी ती ।
 नटली नटेश गिरिजा । हा हिंद देश माझा ॥ ४ ॥
 विश्वास मोह घाली । ऐशी मुकुदमुरली ।
 रमवी जिथे निकुंजा । हा हिंद देश माझा ॥ ५ ॥
 गंगा हिमानलची । वसती जिथे सदाची ।
 होऊनि राहि कलिजा । हा हिंद देश माझा ॥ ६ ॥
 पृथुराज सिंह शिवजी । स्वातंत्र्यवीर गाजी ।
 करिती रणात मौजा । हा हिंद देश माझा ॥ ७ ॥
 तिलकादि वीर देही । प्रसवुनि धन्य होई ।
 मरती स्वलोम्काजा । हा हिंद देश माझा ॥ ८ ॥
 जगिं त्याविना कुणीही । स्मरणीय अन्य नाही ।
 थोरात थोर समजा । हा हिंद देश माझा ॥ ९ ॥
 पूजोनि त्यास जीव । वदोनि प्रेमभावें ।
 जयनाद हाचि गर्जा । हा हिंद देश माझा ॥ १० ॥

२

तुज एवढेंच ठावें

वेणूस वाजवावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ ध्रु ॥
 मज देखताच नयनीं करिं बासरीस धरुनी ।
 अधरास भेटवावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ १ ॥
 नुसतेच ओठ हलता । नच भाव दाखवीता ।
 जाणोनि गीत गावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ २ ॥
 मधुचार लस्यभावा । होवो न खेद वेव्हा ।
 हेंची सदा जपावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ ३ ॥
 सारंग रात्रिं श्रुनी । गाती विद्ग गाणीं ।
 आश्चर्य हें खुलावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ ४ ॥
 गाणोनि मालकसा । दिनिं शोपवीसि ह्सा ।
 फौशल्य हें नटावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ ५ ॥
 दिनिं रात्र भासवावी । रात्रीं निशा नसावी ।
 भ्रमि जीव या बुडावे । तुज एवढेंच ठावें ॥ ६ ॥
 प्रथोभ शांतिमार्जी । क्षोभात दिव्य शांती ।
 जग त्यात डोलवावें । तुज एवढेंच ठावें ॥ ७ ॥
 मुरलीत रंगलेला । मुरलीस वाहिलेला ।
 मुरलीधरा ! स्वभावे । तुज एवढेंच ठावें ॥ ८ ॥
 वेणूस वाजवावें
 तुज एवढेंच ठावें ॥

३

स्वतंत्र भारत

लभेल याच काला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ध्रु ॥
 भजि दास जो दुज्याचा । धनि तो उद्या स्वताचा ।
 यथा दिसे जगाला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ १ ॥
 नामर्द हिंद सारा । बोले कुणी विचारा ।
 बोलेल तोचि बोला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ २ ॥
 स्त्रीवेश पार्थ घेई । स्त्री का म्हणोनि होई ।
 येताच त्या क्षणाला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ३ ॥
 सविता सदा न जेयी । गही निशा न तेयी ।
 मग का न शक्यतेला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ४ ॥
 हे कालचक्र फिरते । स्थिरता मुळी न त्याते ।
 म्हणुनी बघाल डोळा । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ५ ॥
 देवो कुणी न देवो । घेवो कुणी न घेवो ।
 न टळे अता विधीला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ६ ॥
 थदा पराक्रमाची । निष्ठा निजात्मतेची ।
 सामर्थ्य हे कृतीला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ७ ॥
 जीवा विनाश नाही । जीवत जीव राही ।
 तो जीव जीविताला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ८ ॥
 अन्य स्वतंत्र होती । येई सदैव दृष्टी ।
 संदेह तो कशाला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ९ ॥
 परमेश जो तयाचा । या तोचि भारताचा ।
 दे छत्रचामराला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ १० ॥
 नवकाल जन्म घेई । नवतेज तेज दावी ।
 नव दिव्य दिव्यतेला । स्वातंत्र्य भारताला ॥ ११ ॥

माधव केशव काटदरे

[इ. स. १८९२-१९५८],

१

महादेवशर्म्याचा मृत्यू

घाता न त्या लय भयंकर वादळाची ! होते समीप वसले जन जे तयांची
जों क्षुब्ध सृष्टि अधिकाधिक होत गेली । तों शांतता अधिक तद्दृढयांत
आली ॥

कापट्यपूर्ण जगता विटले चवून । तच्चारुनेत्र गमतें मिटले भ्रूणून ॥
प्राणासर्वें न सखिची प्रियमूर्ति जावी । वर्षीं जगो भ्रूणुनि दक्षिण हस्त ठेवी !
लीला अनेक दिसल्या हृदयेश्वरीच्या । बाळांतल्या निति तशा किति यौवनीन
तो एकदां बचतसे तिज रोहिणीतें । हिंदोलकीं चसुनि मजुळ गीत गाते ! ।
येती पुढें कुरल कुंतल जे उडून । त्याचे निवारण करे करिते मधून ! ॥
आघात भूवरि करी चरणारविंदें । हिंदोलका हलविते हनुनी प्रमोदें ॥ ४
पाहे पुनश्च तिजलागि विद्याहकाली । लजाचिनम्र परि उत्सुक फार झाली !
किंचित् सर्कप मृदुहस्तयुगें सुशील । अर्पीं तयास हृदयासह पुष्पमाला ! ॥
कार्यांत दक्ष परि ओहनि यास लक्ष्मी । ऐशी अधोमुख पुन्हा दिसली मृगाक्ष
दृष्टींत दृष्टि मिळताच सलजझाली । त्याची छत्र चमकली क्षणमात्र गालीं ॥
होता सती कुलवती करपाशब्द । ती लाजलाजुनि ब्रलें करिते निषेध ! ॥
यत्नं तदा पतिभुजांतुनि होय मुक्त । वेगें पळे, परि मनीं अनुरागयुक्त ! ॥
ते भ्रूविलासहि पुन्हां दिसले तयाला । ऐके सुधामय तिच्या वचनावलीला ।
तें प्रेम, तो विनय, ती शुचिता सखीची । ये प्रत्यया तनुहुनी मृदुता
मनाची ! ॥ ८

वाचूनि मोह तिचिया कवितेस पावे । चित्तांत आदर तिच्याविषयीं दुणावे ।
तादात्म्य वर्ण्यविषयीं, प्रतिभाहि दिव्य । कोणाम मोहित असें न करील

काव्य ? ॥ ९

झालें विनोद करितां रुसवा सखीचा ! । मानीपणा कळुनि ये मंगं मानिनीचा ॥
 ते चंद्रिकेतिल विहारहि एकवार । त्याच्या पुनश्च घडले नयनांसमोर ! ॥ १० ॥
 कंडूनिया दिन युगांसम विप्रयोगी । निस्तेज तेविं कुश होय सुकोमलांगी ॥
 होतां सतीस पतिदर्शन ये उमाळा । ती अश्रुंनीच वधतो करि पूजनाला ॥ ११ ॥
 सायाहि ये परंतुनी सद्नासि नाथ । मार्गाकडे निरखुनी म्हणुनी पहात ! ॥
 जी वाम बाहुवरि वाम कपोल ठेवी । ऐसी समुत्सुक पुनश्च वधे स्वदेवी ॥ १२ ॥
 मंदत्व ये पुनरपी तिज गर्भभारे । झाले असह्य मज कष्ट सतीस सारे । ॥
 पाहे पुन्हां तिजसि नै स्वग्रहास तात । हाही निरोप तिज दे अतिखिन्न-
 चित्त ! ॥ १३ ॥

झालें सखीस परिसे जरि पुत्ररत्न । ये क्षीणता बहु तिला हरले प्रयत्न ॥
 आशा तदीय उरली तिळमात्र नाही । तीचा परंतु पतिदर्शनि हेतु राही ॥ १४ ॥
 पाहून यास सतिचें जरि चित्त घालें । याचें परो हृदय फाटुनि पूर्ण गेलें ॥
 बाहेर तोंच तनुचा भरकाप झाला । निःश्वास एक अतिदीर्घ असा
 निघाला ! ॥ १५ ॥

घाली उगाळुनि कुणी समयसु मात्रा । चाले परंतु न तिची लवमात्र मात्रा ! ॥
 जें आगणें घडवुनी प्रिय देवराया । तेथें नरा ! यश कसें तब ये उपाया ? ॥ १६ ॥
 त्या लागला मरणसूचक थोर घोर । गात्रावली पडत चाललि थंडगार ॥
 यत्नेह सर्वहि असे विलयास गेला । त्या दीपसाच जन तो गमला मनाला ! ॥ १७ ॥
 शुभ्र प्रकाश दिसला नयनांस अंती । शुभ्रांशुची बधुनि ज्या विरमेल कांती ॥
 होता अपूर्व, गमला परि सौख्यधाम । त्याची तिथे रमुनि जाय मति प्रकाम ॥ १८ ॥
 प्रेमप्रपूरित जिचें मन ती निमाली । कालोदरात सुहृदावलि गुप्त झाली ॥
 त्यावीण जें दिसतसें नयना भयाग । त्या एकल्यच जगतात वसेल कोण ? ॥ १९ ॥
 स्वर्धा, अहंकृति, तिरस्कृति, कोप रोप । संताप तेविं दुसरोहि अनेक दोष ॥
 देहासर्वेच कलहप्रिय या जगांत । ठेवून तो धरितसे परलोकपंथ ! ॥ २० ॥

*

*

*

भस्मावशेष शव होय जियें तयाचें । तेथेंच संप्रति शिवाल्य एक साचें ॥
 त्याच्यापुढें करिति सांजसकाळ गान । विल्वावरी बमुनि रम्य शकुंत तीन ॥ २१ ॥

नको जाऊं बाहेर आज बाळा !

रमा आच्छादित करी मेघमाला । तिमिर दाटुनियां वनीं राहिलेला ॥
 होति जर्जर बहु ताल वृक्ष सारे । जवन पवनाशीं झुंजतां विचारे ॥ १ ॥
 पंख पर्जन्यें भिजुनि मलिन झाले । स्तब्ध चिंचेवरि काक बैसलेले ॥
 नदी निर्जनतट भीति दे मनाला । नको जाऊं बाहेर आज बाळा ! ॥
 वईपाशीं बांधुनी ठेविलेली । गाय कपिला आपुढी भिजुनि गेली ! ॥ २ ॥
 तिला बांधुनि गोठ्यांत परत येते । यमुनि बाळा तांबरी रहा येथें ॥ ३ ॥
 आगजारीं शेतांत भरें पाणी ! । धरिति मासे जाडनीं तिर्यें कोणी ॥
 गहिरगहरीतुनि वरित खळखळाय । गढुळ पाणी बुजवितें सर्व वाटा ॥
 कवनि घोडा आपुला समीराला । स्वार त्याच्यावरि मेघ गमे झाला ॥
 नदीवरनी घागरी आपुल्याल्या । कधिच भदनीं बायका परत आल्यां ॥
 तन्यालागी हा कोण हांक मारी ! । बंद तरिची जाहली असे मारी ! ॥
 असे आला सरितेस मंहापूर । ऐक बाळा ! गर्जना तिची घोर ॥ ६ ॥
 दिवे वजुनी आहेत पुसायाचे । सांज झाली तरि न तें फळ्याचें ! ॥
 आगजारीं मार्गांत चिखल झाला । नको जाऊं बाहेर आज बाळा ! ॥ ७ ॥
 घाव सांपडतां पिजन्यांत जेव्हा । वनीं वेळूच्या घायु आज तैसा ॥
 शुष्क होउनि घडपडे सुटायान्न । शब्द त्याचा दे मिती बालकाला ॥ ८ ॥

आला होउनि काठेनाडी वाषणरी स्वार ।
 सगें होते मोहशतींनिल बाग्न सरदार ॥ ३ ॥
 शयें करुनि, रणमृस्त जिंरविल्य गझन्फरेजग ।
 भगवा नागा मिरवि आला हिरवा रणरग ॥ ४ ॥
 शोभिवत सर्पेच शिरावरि, गळ्यात मणिहार ।
 अर्गी हिरवा निमा, पादरी पार्यी सुरवार ॥ ५ ॥
 लाल मियानीं वटीस लटके फत्ते करवाल ।
 रणि इझाइल, शम्भ जर्गीचा दखनचा लाल ॥ ६ ॥
 दर्शनमात्रे आनदाल येउनिया भरती ।
 कृतज्ञ पन्नानगर तयावर उधळी मणिमोती ॥ ७ ॥
 इरोक्यातुनी पहात होते प्रमुदित नयनानीं ।
 सतेज माणिक मोहि तयावर दिधलें उधळोनी ॥ ८ ॥
 तेंच नेमके जाउनि त्याच्या अगावरि पडलें ।
 मणिहारीं अटकून शेवटी हृदयावर ठरलें ॥ ९ ॥
 पाहे मज साहेब पेशवा वर कदनी नयन ।
 लावुनि गेलें परी विसरलें शकाया वदन ॥ १० ॥
 चित्त धरकले । अपूर्व काहीं स्पर्श करी त्याला ।
 अपूर्व सवेदना राहिल्या व्यापुनि हृदयाला ॥ ११ ॥
 चेमाळुम मुलुखात दिलाच्या शिरुनि अकरमात ।
 गाठ लागला गझल मुशाफिर वासतिक वात ॥ १२ ॥
 गझल तयाची जादु आपली उधळी भवतारीं ।
 जावूतुनि त्या प्रीति गुलाबी जन्माला आली ॥ १३ ॥
 मीर लाजरी गझुनि बैसली हृद्भार्या लपुनी ।
 चुगली पेली परि गालानीं चहाडपोरानीं ॥ १४ ॥
 परस्पराना खुणुनि माझ्या धूर्त सख्या काहीं ।
 हातु लागल्या, कळुनि मला तें तरि आलें नाही ॥ १५ ॥
 विनोदतत्पर सखी असीना मग पुढतीं सरली ।
 हलवुनि मजला शसत शसत विनोदपर बदली ॥ १६ ॥

'मघाच गेला निघुनि पुढें प्रिय मुहल गुल्जार ! ॥
 मार्गी आता काय निरखिते नादी गुल्जार' ॥ १७ ॥
 स्पर्श तिचा करि जाणत माझे निजलेलें भान ! ।
 शब्द तिचा करि जाणत माझे निजलेले कान ! ॥ १८ ॥
 कळून आले भारुनि गेला नजर पुरी माझी ।
 वजीरजादा, वजीर उमदा, बाजी रणगाजी ! ॥ १९ ॥
 सरता पुढतीं मैफलीत मी गावाला गान ।
 छत्रसालजीसमीप दिसला माझा दिव्जान ॥ २० ॥
 बावरलें मन, धर्तनही मग विचित्र ये घडुन ।
 अभिनय चुकला, आणि जाहली कपाकुल तान ! ॥ २१ ॥
 सोडुनि अर्धे बुदेल्याचे प्रिय चपतगीत ।
 प्रेमगीत अभिजात राहिलें न कळत मी गात ॥ २२ ॥
 न कळे मजला काय दिलार्शी घोलाचा मेळ ।
 गान रगलें, सभा दगली, निभावली वेळ ! ॥ २३ ॥
 उघळु लागले विविध शक्तिसे बुदेले वीर ॥
 मनमुग्ध परि होउनि राहे माझा सर्वार ! ॥ २४ ॥
 क्षमकृत होते अथु तयाच्या तेजस्वी नयनां ।
 चरखारीतिल चारु दिव्याचे लाजवुनी पाणी ॥ २५ ॥
 कल्पनादि मज नव्हती गायन होइल परिणामी ।
 तें तर नयनी करी प्रियाच्या अथु उभे नामी ॥ २६ ॥
 त्या अश्रुचे त्रिंदु गळुनि मग ओघळले चार ।
 पदकस्थानी आर्द्र जाहला तेणें मणिहार ! ॥ २७ ॥
 गान सपता तोच हार मज दे बाजीराज ॥
 दिव्य देणगी मीहि तयाची केली शिर्ताज ! ॥ २८ ॥
 बुंदेल्याच्या महाधर्मीनीं ओपुनि नजरणा ।
 बोलविला जइ बाजराहादर दखतनचा दाणा ॥ २९ ॥
 होउनि आले मीहि तयाची रूपमती प्यारी ।
 आयकिलें मज पाहुनि दिपल्या दखतनच्या नारी ॥ ३० ॥

हिरवें तळमोंकण

सखाद्रीच्या तळीं शोभत हिरवें तळकाकण ।
 राष्ट्रदेविचें निसर्गनिमित्त रेचळ नदनवन । ॥ १ ॥
 शुळशुळ गाणें मज्जुमाणें गात वाहती झरे ।
 शिलोच्चयातुनि झुसुझु जेथें गगाजळ पाझरे ॥ २ ॥
 खेळत खिदळत नद्या चालत्या गुणगभीरामडे ।
 दरिरोन्यातुनि माणिसमोतीं पुटुनि झामले रडे ॥ ३ ॥
 नीलनभी घननील त्रुनि करि मुमर्ना स्वागत कुडा ।
 गोमेदाच्या नटे फुलनीं बरसातित तेरडा । ॥ ४ ॥
 फडेपटारी खेळ मारुतासह खेळे हिरवळ
 उधळित सोनें हसे नाचरें तालिश सोनावळ । ॥ ५ ॥
 शारदसमयीं कमलमनाच्या तरत्या झयेनरी ।
 मदालसा स्वच्छ लोळती जलदेवी मुदरी । ॥ ६ ॥
 फनिफाव्यातुनि तशी जींतुनी स्रजते माध्वी शरी ।
 आमोण उधळीत फुलें ती त्रकुळीची मजरी ॥ ७ ॥
 हिरव्या पिवळ्या मृदुल दलाच्या रम्य गालिच्यावरी ।
 स्वप्ना गुमति गोकर्णाची फुलें निळीं पादरीं ॥ ८ ॥
 वृक्षाच्या राईत रगती शकुत मधुगायनीं ।
 तरंगिणीच्या तटीं होळती नाग केतकी बनीं ॥ ९ ॥
 फूलपाखरांमरुनि विहरती पुष्पवनातिल परो ।
 प्रसन्नता पसरत वाजुनि जादूची पायरी ॥
 शिताराईच्या गोड हातचे पोहे जे काननीं ।
 रागानें दे जाइलवेटा कवडा भिरसातुनी ॥ ११ ॥
 रोप त्याचीं वनुनि पमरलीं नाचत चोहींमडे ।
 अत्रुनि पहा या । मडित त्यानीं काकणचे हे सडे । ॥ १२ ॥

इतिहासाला यार्ता ज्याची श्रुत नाही जाहली ।
 दत्तकथासहि विस्मृति ज्याची होउनिया राहिली ॥ १३ ॥
 “ शिग्मा खेळे कोंकणचा तो नृपाळ ” म्हणती मुली
 “ गळे वसतीं टपटप जेव्हा आंब्याची डाढळी ! ” ॥ १४ ॥
 कुठें आढळे फळभारानें लपलेली आवळी ।
 कुठें गाळिती भुळभुळ अपुलीं पक्व फळें जामळी ॥ १५ ॥
 कुठे हलवितो पिंपळपानें पिंपळ पाखर ।
 कुठें घडाच्या पारबीवर झोके घे वानर ! ॥ १६ ॥
 कुठे वेहड्यावरि राघूस्तव निरही मैना झुरे ।
 प्राणविसावा परत न आला म्हणुनि चित्त बावरे ! ॥ १७ ॥
 मधमाशाची लोंबति पोळीं कुठे सात्विणावरी ।
 रंग खेळती कुठें प्रमोदें पागारे, शेवरी ! ॥ १८ ॥
 पोदीं साखरगोटे परि भरि कटक बाहेरनी ।
 झुले कुठें तो फणस पुरातन रहिवासी कोंकणी ! १९ ॥
 कोठे चिंचेवर शठ आत्रा करि शीतळ साडली ।
 म्हणुनि कोपुनी नर्दाकिनारी रातबी राहिली ! ॥ २० ॥
 निश्रंखरीं रानजाड्या फुलत्या कुजातुनी ।
 उठे मोहमय सगीताचा अस्फुट कोठें ध्वनी ! ॥ २१ ॥
 कुठे थाट घनदाट कळफिचा, त्यात सचरे कुणी ।
 पुगि बजावित फदि मुशाफर दर्यापुर सोडुनी ! ॥ २२ ॥
 कुठे सुरागीमुकुलकुलाच्या सस्मित वदनावुनी ।
 दरवळलेल्य परिमळ सेवित फिरति अप्सरा वनी ! ॥ २३ ॥
 फोराटीचीं, नादवटीचीं, नेवाळीचीं फुलें ।
 फुलुनि कुठें फुलवाग तयानीं अवघे शृंगारिले ! ॥ २४ ॥
 नीललोचना कोंकणगौरी घालुनि चैनागणीं ।
 हिंदोळ्यावरि बसविति जेव्हा अना शुभदायिनी ॥ २५ ॥
 हळदीकुडू तद्द वारिता नखे प्रकाश उजें ।
 पिक्ली म्हणुनी रानोरानीं करवदें तोरणें ॥ २६ ॥

औदुनर तर अवधूताचा छाया दे शीतळ ।
 शिवयोग्याचा बेल वाढवी भावमक्तिचे बळ ॥ २७ ॥
 बघुनि पादरी भूतपाळ वेताळ काढितो पळ ।
 आदन किंजळ करिती मात्रिकमन्त्रळा दुर्नेळ ! ॥ २८ ॥
 गडागडावर निवास जेथें माय भगानी करी ।
 राहे उधाळित फुलें तिथे खुरचाफा चरणावरी ! ॥ २९ ॥
 पानफुलाच्या वाहुनि माळा अंजनिच्या नदना ।
 तिजवर वरुनी वैधव्याच्या रुई चुकवी यातना ! ॥ ३० ॥
 'चिव चिव' शब्दा करित निनावर खार भराभर पळे ।
 मेंढि -उडिणीवरी बैसुनी फरकरती कावळे ॥ ३१ ॥
 लज्जारजित नवयुवतीच्या कोमल गालसम ।
 रगुनि काजू, भरले त्यानी गिरि डोंगर दुर्गम ! ॥ ३२ ॥
 तिथें मडलाकार मनोहर नर्तन आरसुनी ।
 रुसल्या सखिची धुमत पारवा करितो समजावणी ! ॥ ३३ ॥
 हसे उपवर्नी अधोन्मीलिन सुगर्ण चपककळी ।
 पाडुनि तुळशीवरी चिमुकली हलती निज साउली ! ॥ ३४ ॥
 केसर पिवळे घनल पाकळ्या, परिमल अयर भरी ।
 घालित रंजी भ्रमति भृग त्या नागचपकावरी ! ॥ ३५ ॥
 सौगधिक उच्छ्वास सोडिती प्राजक्ताच्या वळ्या ।
 लाजत लाजत हळुच उगडिता निज नाजुक पाकळ्या ॥ ३६ ॥
 त्या उच्छ्वासा पिउनि मिजेचा स्वाद हर्षनिर्मरी ।
 होउनिया बेमान नाचतो निळावतिच्या घरी ! ॥ ३७ ॥
 धुद सिंधुला मारवेलिची मर्यादा घालन ।
 उभी सैकती कोकणदेवी रासित तळकोकण ॥ ३८ ॥
 निकट माजली निवडुगाचीं येटें फटकनय ।
 आश्रय ज्याचा करुनि नादती कोचिदे निर्भय ॥ ३९ ॥
 मागे त्याच्या हुले नारळी पोषळिचें आगर ।
 पुढें विराजे निळावतिचे निळेंच जळमदिर ! ॥ ४० ॥

राष्ट्रदेविचें निसर्गनिर्मित ऐसें नंदनवन ।

सह्याद्रीच्या तळीं शोभतें हिरवें तळकोंकण ! ॥ ४१ ॥

इ. स. १९२१

५

आंगरेकालीन विजयदुर्ग ऊर्फ घेरिया

जाभ्या खडकावरीं कालवे त्यांवरुनी खेकडे ।

पहात फिरती जियें हालत्या स्वप्रतिबिम्बाकडे ॥ १ ॥

कमलमीन भयहीन उघडुनी निज पाकळि पाकळी ।

नवल करीती कुणी रेखिल्या पुलिनीं रंगावली ॥ २ ॥

तेथें होता दुस्मानाला अखंड वितरुनि भया ।

दर्यावर दावीत दरारा विजयवंत घेरिया ॥ ३ ॥

उत्तरेत व्या पसरुनि वसला प्रचंड रत्नागिरी ।

दक्षिणेस करवीरकरांची शिवलंका सागरी ॥ ४ ॥

मध्ये शोभे मरकतगिरिच्या मणिमय सिंहासनीं ।

सत्ताविस दुर्भेद्य गडांचा राजा तळकोंकणी ॥ ५ ॥

शिरीं पाचुचा किरिट हिरवा भेदी गगनाग्रती ।

द्रवमय हांउनि इंद्रनीलमणि चरणगजा क्षालिती ॥ ६ ॥

दोन बाजुला हुकुमी वंदे शौर्याचे सागर ।

मर्द खडे यशवंत देवगड वाराया चामर ॥ ७ ॥

मध्ये विलसे घेर तिहेरी कोटाचा घाटुनी ।

सत्ताविस रणमस्त हुड्याचा राजा तळकोंकणी ॥ ८ ॥

प्रशांत उत्तर तटीं पसरलें वैजयंतिचें जळ ।

चाले दक्षिणतटीं जळधिची खडकातुनि खळखळ ॥ ९ ॥

पूर्व दिशेला खंदक नेईं आस अरीची लया ।

पश्चिमाब्धिवर दावि दरारा विजयवंत घेरिया ॥ १० ॥

साजसकाळीं सोनावंती कुखाळीते करीं ।
 अस्मानाला लावुनि झुल्ल्या जरतारी झालरी ॥ ११ ॥
 उधळुनि सविनय फुलें फेनमय करित मंजुगायन ।
 घेति सदोदित सिंधुकन्यका चरणावरी लोळण ! ॥ १२ ॥
 समीप शोभति शेवालाची शाल पांघरुनि शिळा ।
 अमया याचित तिथें राहिला भयार्त सागर निळा ! ॥ १३ ॥
 निळ्या मस्तकांवरीं सावरुनि निळें नभोमंडळ ।
 चमत्कार हा वधे कौतुके निळाच सहाचळ ! ॥ १४ ॥
 रणकंदी जरि खंदि शिबंदी बुरुजाबुरुजावरी ।
 ठायीं ठायीं हेटकन्यांचा खडा पाहारा तरी ॥ १५ ॥
 तटीं तटीं विक्ताळ बाघिणी डोकाउनियां पुढें ।
 उघडुनि जगडे नजर भयंकर लाविति दर्याकडे ॥ १६ ॥
 व्याघेचा अवकाश दातावधि चाप खडाखड उडे ।
 निळ्या सागरीं निळाच पाउस सीमेपरता पडे ! ॥ १७ ॥
 गोलंदाजी बरकंदाजी गुणीं न अणुही उणा ।
 लावि पिटाळुनि दूर अनाहुत पाण्यांतिल पाहुणा ॥ १८ ॥
 शिवशाहीचा कदीम सेवक, कोकणचा जागली ।
 धारकरी समशेरजंग जमिं कीर्ती विस्तारली ॥ १९ ॥
 मत्स्य रुपेरी जिथें खारवी पसरुनि पुळणीवरी ।
 चांदीनें मदविती आपुलें प्रियवंदर साखरी ॥ २० ॥
 धुसुनि सागरीं तिथें गर्जना करि भूशिर घोरिया ।
 गाजी गोलंदाज आमुचा विजयवंत घेरिया ॥ २१ ॥
 न्हंईदस्चें गुलजार पांखळं भिरभिर जेथें फिरे ।
 भीरु भेकरो उभ्या दुपारीं निर्भय चित्तें फिरे ॥ २२ ॥
 पानफुटीवर टांगुनि तेथे कंदिल चिमणे चिनी ।
 राद्योतांचे दिवे चिमुकले वृक्षांवर लावुनी ॥ २३ ॥
 नाचत चंदनहिरा बनाई गाणें गाती धनी ।
 बाका बरकंदाज घेरिया राजा तळमोर्णी ! ॥ २४ ॥

उमलति अग त्यात नव्यानें सचरलें यौवन ।
 पिकल्या अळुसम जिचे शोभती कावळेच जोवन ॥ २५ ॥
 चारित गाई वना मागरी फिरता ती सावळी ।
 जिथ प्रीतिचा मादक पेला पिउनि जाहली खुळी ॥ २६ ॥
 गोवाऱ्याची तिथ पावरा बोलतसे लीलया ।
 'धय धाएरि वैजयतिचा विजयवत घेरिवा' ॥ २७ ॥
 राखित पाहिलें द्वार उभा बजरगवली मारुती ।
 दुसऱ्या द्वारावरी गाजती साहेबी नौवती ॥ २८ ॥
 तिसऱ्या द्वारी परा सदोदित समशेरीचा उभा ।
 आत राहिले धनि दुर्गाचे राखित काङ्गणमुभा ॥ २९ ॥

इ स १९२२

— 'गीतमाधव' मधून

६

तारापूरचा रणसंग्राम

तुहुम् तुहुम् हा झडे नगारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
 भगवा झेंडा उडे फरारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
 मर्द मराठे ! उठा ! उठा तर ! गर्जत हर ! हर ! चला करा सर
 बुलदनाका गढ तारापुर ॥ १ ॥
 तीन गजुला रादक खोल । चवथ्या गजुस पाणी लोल
 आत जिवाचें घ्याया मोल । उड्डाणात्सुक आयस गोल ।
 भय न तयाचें तुम्हास तिळभर । आद्यशक्तिचे तुम्हीं किंकर ।
 उठा ! करा सर गढ तारापुर ॥ २ ॥
 धर्मरक्षिका माराट्टाची । प्रसन्न अत्रा तुम्हा साची
 वर पुण्याई शिरयाची । मीति न उरवी फिरगियाची ।
 सेतानी अवलाद भयकर । कहर उडविते करुनि हथें धर ।
 करा तिचा सर गढ तारापुर ॥ ३ ॥

अर्येन्नाची तमा कुणाला ? । कचदिल पापी नादानाला ।
अर्येन्नाची तमा कदाला । शिवशाहीच्या रणमदाला ?
मुलतानी जे धर्म जगावर । अन्य धर्म ज्या सह न पळभर ।

गुलाम त्याचें चिरा चराचर ॥ ४ ॥

महाराष्ट्र सदर्मरक्षणी । वेंचुनि गेले तनुमनवाणी
- वधति तुम्हा ते पूर्वज वरुनी ।
पहावयो हा अपूर्व सगर । वरवर चढतो नभी दिवाकर ।

मर्द मंगळे ! उठा ! उठा तर ! ॥ ५ ॥

खाडीमधल्या भाडीमार्जा । खूधार रणधीर चिमार्जा
असख्य त्याच्या ताविन गाजी । । 'करू अरोची' म्हणती 'भाजी'
पवार गिंदे शूर होळकर । फौजद सदां मातधर ।

एल्लाराला उठले सत्वर ! ॥ ६ ॥

एकामागुनि एक अतरे । मुरुग नामी उडवी सारे
बद गदाचीं दोन्ही द्वारे । तगस पडलीं परि गिद्दारे
हालु लागला गर्जत 'हर ! हर !' । मराठ्याचा सेनासागर ।

डुनगायाला गढ तारापुर ! ॥ ७ ॥

मुरुगनिर्मित दारीं दारीं । निचे घुसाया सेना सारी
गनिमाचा परि माग भारी । करुनि करमत दारी न्यारी ।
वरुनि कोसळे आग भयकर । यत्रकुनि बोले मराठि लष्कर ।

अर्जुन बाका गढ तारापुर ! ॥ ८ ॥

तुडुम् तुडुम् तरि शडे नगारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
भगवा झंडा उडे फगारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
चढले तेणें स्फुरण अनावर । गर्जत चाले पुनरपि लष्कर ।

कगजया सर गढ तारापुर ! ॥ ९ ॥

सदकापरी साडू पडती । त्यांवरुनी रणधीर धावती !
मिती अधोगति जाता घेती । तमेच परि सावरुनी उठती
गर्जत 'हर हर ! जय जय शंकर !' । मागझांचें घावे लष्कर ।

करावया सर गढ तारापुर ॥ १० ॥

गडी बिनीचे हिंमतदार । क्षणात झाले रादकपार ।
 सुगत न एकहि परि सिंडार । वर्षति गोळ्या तिथें अपार ।
 अगणित होवे उडति भराभर । आतित राहे आग निरतर ।
 बुलदनाका गढ तारापुर ॥ ११ ॥

गोळ्याची त्या तमा कुणाला ? । कचडिल पापी नादानाला
 होळ्याची त्या तमा कुणाला ? । पिंडाचि ज्याचा गुलाम त्याला ।
 झाणाव कुळिचे समरधुरधर । सिंडारावरि घुसले सत्वर ।
 करावया सर गढ तारापुर ॥ १२ ॥

फरीं घेउनी फिरग नगी । धावत आला मस्त फिरगी
 सिंडारी रण माजवि जगी । खिस्त गुरूचा चेला दगी ।
 तळहातावर घेउनिया शिर । लढे फिरगी दावी क्षणभर ।
 अजिंक्य बाका गढ तारापुर ॥ १३ ॥

तुडुम् तुडुम् तरि झडे नगारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
 भगवा हाडा उडे फरारा । एल्लाराचा देत इशारा ।
 तळहातावर घेउनिया शिर । लढति भवाचे भगवे किकर ।
 करावया सर गढ तारापुर ॥ १४ ॥

फिरगियाचा नुतरे ताठा । हटे न माग मर्द मराठा
 असेल ज्याचा सत करटा । अपेश त्याचा ठरला घाटा ।
 रणात पडले किती वारवर । पिडारीं तरि धुज मातवर ।
 बुलदनाका गढ तारापुर ॥ १५ ॥

उपाय सारा करा अपाया । सीमेपरत माणुस जाया ।
 तरिही ईर्ष्या मनीं शिपाया । भगवी दीक्षा गदास द्याया ।
 इरेस आले मराठि लष्कर । तदास लाडुनि शिड्या भराभर ।
 झटे ध्यावया गढ तारापुर ॥ १६ ॥

करावयाला मर्दामदा । शिड्यावरोनी झाली गदा ।
 शिड्याच लाडुनि ता रिपु दर्दी । सचनि मराठी हिंमत अर्धी ।
 रिजयवत नित सत शेवियर । फिरगियाच गजें लष्कर ।
 अजिंक्य बाका गढ तारापुर ॥ १७ ॥

तुडुम् तुडुम् तरि झडे नगारा । एल्लाराचा देत इशारा !
 भगवा झेंडा उडे फाराग । एल्लाराचा देत इशारा !
 चेव येउनी उठले वेडर । शिवशाहीचे उबर इतिग ।

करावया सर गढ तारापुर ॥ १८ ॥

समर्थ गुरुचे समर्थ चेले । एल्लाराला तयार झाले !
 र्वेद्राजी दुसस्त चाले । फिरगियाचे फिरले ताले !
 रक्षु शनेना सत शेवियर । धुतोड दुसन् मधनि भगभर ।
 शिडी लागली पुनरपि सत्वर ॥ १९ ॥

निशाण भगवें घेउनि हातीं । चढे तटावर एक पदाती
 लागुनि गोळी परी ललार्गी । गतप्राण तो पडे खाल्ती !
 चढले दुसरे जगनहादर । ठरे न एकहि तरी तटावर ।
 बुलढ बाका गढ तारापुर ॥ २० ॥

मर्दाने बहु आले कार्मा । क्षणभर पडली शिडी रिकामी !
 गाजवावया तांच मर्दुमी । धीट धारकरि उठले नामी ।
 उदार होउनि निज जीवावर । चढुनि तटावर करिती सत्वर ।
 भगवा दीक्षित गढ तारापुर ॥ २१ ॥

ढालेवरतीं शेल्लित गोळी । काविज केली प्रथम सफेली ।
 ढालेवरतीं शेल्लित गोळी । गदात शिरले उतरुनि खाल्नी !
 गनिमाला तव चिरुनि घराचर । पिंडारातुनि घुसले लप्कर ।
 करावया सर गढ तारापुर ॥ २२ ॥

आतिल मेढेकोट फोडिला । उगारिला अरि सर्प तोडिला ।
 जयामर्दिने बुलढ किड्डा । फिरगियाचा काविज नेन्ना ।
 विजयानंदे गर्जे लप्कर । ' असो किर्तीही बसई मातवर ।
 दशा अखेरिस हीच तिचिही पर ' ॥ २३ ॥

जामुद सुटले कळमायाला । उत्रपतीला श्रीमताला ।
 धर्मद्वेषा कटुनी मेल । स्वामींच्या यश तलमारीला !
 भगवा झेंडा घडनि शिरावर । शिवशाहीचा बनला फिरर ।
 बुलढ बाका गढ तारापुर ॥ २४ ॥

जयकृष्ण केशव उपाध्ये

[इ. स. १८८३-१९३५]

उत्कंठिता

त्याच्याच पावलाचा । हा नाद ओळखीचा ॥ ध्रु ॥
 ही शांत रम्य वेळ । नभिं चंद्रमा उदेला । केव्हाच यावयाचा ॥
 अजि भाग्य लोचनार्चे । पाहीन मोहनातें । आला सखा जिवाचा ॥
 कमलें सरांत खुल्लें । कुसुमें वनात फुल्लें । सत्कार हा त्याचा ॥
 जरि येइ तो लपूनी । तरि सृष्टि ही हंसुनी । कळवीच मार्ग त्याचा
 दूरावल्या सुखाला । बहु जीव हा भुकेला । ये काल भोगण्याचा ॥
 येतो सखा हसूं का । क्षण काहिं वा रसू का ? । रसवा ह्सावयाचा ॥
 लटकें रसुन काहीं । क्षण चोळणार नाही । हा मान मानिनीचा ॥
 कवटाळुनी तनूला । कुरवाळिता हनूला । रसवा दिके वशाचा ? ॥
 मग ही कराब्जमाला । अर्पिन राजसाला । भर पूर्ण तो सुखाचा ॥
 हृदयात लोचनानी । घेईन साठवोनी । आनंद तो जिवाचा ॥
 विसरुन जीवभावा । देईन आत्मदेवा । ताडूल चुवनाचा ॥
 मननुदिइंद्रियानी । जाईन त्या निवृत्ती । विरहास ठाव बेंचा ॥

•

गुणवंत हणमंत देशपांडे

[जन्म इ. स. १८९६].

गोंधळी मराठा गडी । दास्यदेहुडी । गाइ गाणे
 निज मदारान् बोलीने । उज्वल ! ॥ १ ॥
 येइ गे भवानी आई । गोंधळा
 शिवनेरीच्या शिवचा ये । गोंधळा
 तानाजी ! बाजी ! या हो । गोंधळा
 निज सेनेसह रणधीर । भाऊ ! मल्हार ! । भरारी ! या
 या उदोकार गर्जाया । उदयाचा ! ॥ २ ॥
 परदास्य निशा श्रीफेर । पसरली
 स्वातंत्र्यभक्ति दिवटी ही । उजळली
 कुळदैवत अंशान्नाई । पूजिली
 मांडिला गोंधळ स्वैर । कथा साचार । आयकावी
 गतवैभवस्मृति जी देई । सकळिकां ! ॥ ३ ॥
 गेले राम अयोध्या गेली । विल्याला !
 स्मृति मात्र त्यांची राही । आजला
 स्मृति दुःखद तरि ती व्हावी । स्मरणाळा
 स्मृति दुःखद तरि ती होई । स्वभाव न राही । प्रकृतिचा
 स्मरणीय पुन्हां स्मरण्यान्ना । सर्वथा ॥ ४ ॥
 गोकुळीं कृष्ण भगवान । जन्मले
 गोपिका-रुचिर लावण्य । विकसले
 प्रेमाचे प्रेमळ रंग । उघळिले
 तो नंदलाल रंगेल । खेळला खेळ । कौतुकाचे
 हो स्मरण आजही त्यांचें । पावन ! ॥ ५ ॥
 शंतकौरव पांडव राजे । गजपुरी
 नांदले धरुनिया वैर । अंतर्ग
 झुंजले भयंकर झुंज । आमुरी !
 झुंजले आमुरी झुंज । समरमदरंग । वीर त्याले
 स्मृतिशेष परी ते शाले । सकळही ! ॥ ६ ॥

शशिगुप्त हर्ष नृप भोज । नादले
 यश विभव भरतभूमीचें । वाढलें
 वैखरी ललितपद चपल तदा । नाचले
 प्रासाद गगन चुबिती । मतगज झुळती । महाद्वारीं
 नौवतिच्या झडती फेरी । गोपुरीं ! ॥ ७ ॥
 गाताति साम सन्मत्र । ब्राह्मण
 गर्जती यशोगुण गान । चारण
 वर्गिती पराक्रम कवनीं । करिजन ।
 दुदुभी गर्जनी घोर । भेरि बभोर । भरे गगनीं
 प्रतिनाद तयाचा अजुनी । स्मरतसे ! ॥ ८ ॥
 पृथुराज सकल जगतात । विख्यात
 दाउनी शौर्य समरात । अद्भुत
 जलवल्याकित धरणीला । शासित
 तें वैभव त्या कालीचें । शौर्य समरीचें । कोय साधें
 वदु शत्रेल अपुल्या बाधें । सकलही ! ॥ ९ ॥
 बदलला काळ तो भोर । जेधवा
 रिपु घालिति विख्या स्वैर । तेधवा
 सग्राम माजले घोर । तेधवा
 लोपलें तदा स्वातंत्र्य । होई परतत्र । देश सारा ।
 देण्याचा मुटला वारा । चटुक्डे ! ॥ १० ॥
 परशास्य निशातम घोर । दुस्तर
 सारुनी दूर नोंपेर । सत्वर
 उगयला जीवनाधार । भास्वर ।
 नयजीवन जगतीं भरे । तेज संचारे । दिशा दाही
 ऐन्ट्री मुत्तिची द्दारी । चटुक्डे ! ॥ ११ ॥
 शिवराज भूप भाग्याचा । भूवर
 तळपला समग्मानेंड । निर्भर
 ध्वज रोती स्वातंत्र्याचा । गुप्तर

सौभाग्य पुन्हां लाभलें । दिवस पातले । वैभवाचे
झळकती कळस सोन्याचे । मदिरीं ! ॥ १२ ॥

चावळा कांयळीवाला । मावळा
शूरांत शूर तो झाला । मावळा
ढरढावी सुलतानाला । मावळा
मावळा शूर सरदार । छाति भरदार । नजर करडी
फोडितो शत्रुची नगडी । संगरीं ! ॥ १३ ॥

शिंद्यांची दिल्लित चाले । हुकुमत
बंगाल रघूजी राजे । जिंकत
पेदावे रोविती ईडा । अटकेत
चहुंकडुनी चढला घेट । मराठी थाट । भारताला
साम्राज्य चढे कळसाला । तेंपया ! ॥ १४ ॥

क्षय पुण्याईचा झाला । अवचिन
उगवला सूर्य मावळला । अवचित
ध्वज उमारिला कोरळला । अवचित
परदास्पद्मूक ओरडे । बीज कडकडे । अवनतिची
पसरली रात्र काळाची । गेसुर ॥ १५ ॥

पुण्याचा सनय होता । जेंवर
उत्कर्ष होव राष्ट्राचा । तेंवर
उलटली घडी दैवाची । नंतर
तें स्मरण कडाला आता । संपली कथा । वैभवाची
गेलेल्या स्वातंत्र्याची । सुनकर ! ॥ १६ ॥

भूतनाल वैभवशाली । लाभला
पुढलाही ये भाग्याचा । त्याजला
नियम हा हृदयिं ठेवावा । चांगला
आपदा नसे शाश्वत । साह्य भगवत । दुर्बळाला
वर्तव्यपरा घोराला । निश्चये ! ॥ १७ ॥

उदयोस्तु सदा अवेचा । उदयोस्तु ।
 उदयोस्तु सदा शिववाचा । उदयोस्तु ।
 उदयोस्तु समरगार्जीचा । उदयोस्तु
 उदयोस्तु जन्मभूमीचा । वदा महाराष्ट्र दौलतीचा । गलेल्या स्वातंत्र्याचा
 उदयोस्तु । ॥ १८ ॥

इ. स. १९२२

वलवंत हणमंत पळशीकर

[ज.म. इ. स. १९०१]

मानसपूजा

स्वेदकणाच्या मौक्तिकमाला खुलता निटिलावरी ।

कशाला हार फुलाचा करी ? ॥

रम्य उपेची कोमल काती प्रभात समयातली ।

रगली नासुक तन पाउली ॥

तीच पाउलें सदा चिंतिता देवी ! हृदयातरी ।

अन्यथा माझी नच घेसरी ॥

नित्रासम ती निश्चल झाली हरिवचना ऐकुनी ।

करी मग पूजा मनिच्या मनीं ॥

इ. स. १९२४

—मनोरजन

आत्माराम रावजी देशपाढे (अनिल)

[जन्म इ. स. १९०१]

१

आवाहन

वध घटिका भरली आता आयुष्याची ।

उगवली त्रिजेची कोर निराश चक्रेर करुनि मावळली

उमलती कळी, क्षण खुललि, उगिच खुलविली, गळुनि ना पडली !

दबनिंदु निमिष चमकला, अश्रु मिसळला, सहजता गेली

क्षणभरी मुखावरि हास्य, विलसलें ल्यस्य, खिन्नता आली

एकेक घडी मोलाची, खुल्या बोलची, आजवर होती

निर्बोध, चहुकडे रध, आता संबोध, कशाला जगती ?

करि त्वरा आता पासरा, जरी तू सरा, निघुनि जाण्याची

स्वर्गांत वसुनि मी गात वाट किती पाहात तुझ्या येण्याची

इ. स. १९२२

— 'फुलवात' मधून

२

हिवाळा

चंदली शिशिर ऋतूची कळा । आली सृष्टिवरी अवकळा
 मुग्ले सोसाट्याचे माघामधले वारे । गोठलें हिमाद्रित गगाजल की सारें
 भरली हरिणाना हुडहुडी । ससेही देउनि बसले ढडी
 सृष्टीला भरलें हींव थरथरे अंग । लोपले धुवयातच सर्व उयेचे रंग
 मिटल्या वेलीवरच्या कळ्या । फुलाच्या झडल्या कीं पाकळ्या
 उपवनिंचा गेला बहर सर्व ओसरुनी । कोपातच पडलीं फूलपाखरें मरुनी
 गारठल्या राघू मैना । पसरे फुलाफुलावर दैना
 झानाची गळली पात लता भयभीत । कडातच धिजळ कोकिलमनिंचें गीत ।

इ. स. १९२५

— 'फुलयात' मधून

*

*

*

३

पहिला पाऊस

येत हा पाऊस येत पाऊस । मातीचा मुगला मुप्त मुरास
 शशावात वाहे उठे वाऱळ । आभाळास मिळे पृथ्वीरी धूळ
 मेघानीं भरून आसादा वावे । भूमीस आपल्या छायेत शावे
 अवचित लये बीज साजिरी । होतसे मीलन अधून्या सर्गी
 गरजे वरसे आसुरलेला । पहिला पाऊस उद्दासलेला
 आला हा पाऊस आला हा पाऊस । मानीचा मरला उन्मत्त वास

इ. स. १९४७

— 'पेतं व्हा' मधून

वामन मंगेश दुभाषी (ऋग्वेदी)

[इ. स. १८७७-१९४२]

अभगगीताजली

गीत याचिसावें

सर्वोमागें कोट साग लपलासी । मार्ग प्रतिक्षिती कोणाचा तू ॥
 गगोनि न तूते धूलीच्या पायांनी । तुजसि लोटोनी जाती लोक ॥
 पूजापारी माझ्या कुसुम घालोनी । बैसलें येवोनी तरमूली ॥
 जाता येता माझीं पुणें नेती जन । झालें पुष्पहीन पूजापात्र ॥
 गेला प्रातःकाल माध्याह्नाई गेला । आता प्रात झाला संध्याकाल ॥
 अंधार पडता नेत्र मिटतील । मजसि येईल घोर निद्रा ॥
 जन सारे घरा जाता परतोनी । मजला पाशोनी हसतील ॥
 बाटे लज्जामुख पळवें झाकोनी । जैसी भिकारीणी बैसलेंसे ॥
 पाय तूं वाडीसी विचारीति जन । तयासि कथन काय करूं ॥
 निरुत्तर येथें बैसले श्रमित । नेत्र अवनत करनीया ॥
 कैसे सागू जना तुज मी वाळितें । मार्ग प्रतीक्षीते तूझा ऐसे ॥
 लागलासे ध्यास तुझा रात्रंदिनी । मज तू येवोनी भेटशील ॥
 राजैश्वर्य तूझें परि माझें दैन्य । करीन अर्पण तूझ्या पायीं ॥
 सागू कैसे जना अंतरीचें गुह्य । वियोग असद्य झाला मज ॥
 तुझीया प्रेमाचा अभिमान मनी । सदा अभागिनी वागवीन ॥
 तृणासनिं येथें बैसोनि गगनी । न्याहाळिता मनी मास झाला ॥
 स्वप्नाभास झाला मजकडे येसी । प्रेमें भेटायासी ऐसा प्रभो ॥
 यापरि विपूल सिद्धता करोनी । येसी का घावोनी अकस्मात ॥
 तुझ सर्व तेज प्रदीप्त जाईलें । रथावरि हाले स्वर्णभवज ॥
 ऐकू येती गोड आलाप धेणूचे । गोड सगीताचे तुझ्या संगें ॥
 तुझिया प्रतापें वसुधरा हाले । आनदानें डोले प्राण माझा ॥

स्रवति अजन्म लक्षविध जेथ । शुद्ध अविरत कर्मधारा ॥
 देशोदेशीं सर्व दिशामाजि कर्म । पूर्णत्वार्थ नेम धाव घेती ॥
 जेथ न जुझाला ओत्र विचाराचा । तुच्छ आचाराच्या वाळयटी ॥
 जेथ पौरुषातें बाव मिळे सदा । कर्तृत्व शतधा प्रगटते ॥
 सकल कर्माची चिंता तू वहासी । योग्य मार्ग नेसी जना येथ ॥
 करी निजहस्तें निर्दय आपात । चेतवी भारत तेथ स्वर्गी ॥
 स्वर्गी या उत्तम जागरीं भारता । प्रभो विश्वनाथा माधवापा ॥

इ. स. १९२८

गोविंद रामचंद्र हिगणेकर

[इ. स. १८८८-१९३१]

जिंकली अखेर आज खरी !

मरुभूमीवर सुधानलाची धनवृष्टी झाली ।
 नवजीवन सचरे ! क्षणार्धीं मुक्तकमले खुलली ॥ १ ॥
 दुःस्वप्ने वितळलीं ! उदेला मंगलमय सविता ।
 बाजी उठुनी नसे, लाभलं नवयौवन आता ॥ २ ॥
 हर्षभरे पाहिलें सकळिका चिंता जाय दुरी ।
 भ्रात न कोठे उरे जिंकली अखेर आज खरी ! ॥ ३ ॥
 परमेशा बघिलें अतरीं अनुल हर्ष दाटे ।
 अनिर्वाच्य आनंद लोचना बाष्पपूर लोटे । ॥ ४ ॥
 प्रतिध्वनीसह उचबळे तो हर्षोदधि भव्य ।
 श्रुतिस्मृतींचे बत्तीं नादले मग पुन्हा दिव्य ! ॥ ५ ॥
 कृतार्थतेनें जीव तोपला नमिला शिवराणा ।
 प्राण व्यसनीं सुखी राहिल जो राष्ट्रोदरणा ! ॥ ६ ॥

रणागणा वाहिला फुलाजीराव बंधुराज ।
 प्रणाम तोही तयास झाला शेवटचा आज ! ॥ ७ ॥
 मुलें माणसे प्रिय तीं आता आठवलीं घरचीं ।
 स्मृतिपटलावरि राग लागली प्रेमळ जीवाची ॥ ८ ॥
 प्रभुपायीं वाहिलीं जनें ती भेट मनोमय ही ।
 अखेरची या देहीं ! मिळणें संधि पुन्हा नाहीं ! ॥ ९ ॥
 यमधर्मा ! अनमान आता का ? रोष मनीं न धरी ।
 नेली माझी करी आपली तूही कामगिरी ! ॥ १० ॥
 अतवेच हे वदुनि भागला देह पडे खाली ।
 गात्रें झालीं थड गतीही श्वासाची थरली ॥ ११ ॥
 आणि जियेची प्रभा पावली अविनाशी जगती ।
 विशाली उद्दीत ती अखेरी दिव्यतमा ज्योती ॥ १२ ॥

— पावनगिरी (इ. स. १९२७), भाग सातवा, ओळी १४७-१७०

हरिहर गुरुनाथ सलघरकर (कुंजविहारी)

[जन्म इ. स. १८९६]

भेटेन नऊ महिन्यानीं

मनिं धीर धरी शोक आयरी जननी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ ध्रु ॥
 या न्यायाची रीत मानवी असते । रारि ठरले वेव्हा चुकते ॥
 किति दुर्दैवी प्राणी असतिल असले । जे अपराधाणिग मेले ॥
 लाटका बाळ एकुलता । फाशीची शिक्षा होता । कयद्रुनि त्याला माता ।
 अति आनोश रडते वंचिलवाणी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ १ ॥
 किनि वेळ असा शोक करिनि न अगला । दे निरोप मज जगाला ॥
 होईल पदा विपन्न तुझा आवाज । बाहेर उभे यमदूत ॥

ते चारु सरकाराचे । नच उलटें काळिज त्यांचें । परि शरमिंदे भन्नाचे ।
 तुजपासुनिया नेतिल मज ओढोनी । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ २ ॥
 तुज सोडुनि मी जाइन कां गे इथुन । परि देह परत्वाधीन ॥
 बघ बोलति हे बोल मुक्या मावाचे । मम दोरखड दंडाचे ॥
 अन्नपाणि सेवुनि जियलें । हें शरीर म्या पोशियलें । परदारिय देश तो लोळे ।
 स्वातंत्र्य मला मिळेल मग कोठोनी । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ३ ॥
 का परक्याला बोल उगिचं लावाया । दैवानें धरिला दावा ॥
 लाभेल कधीं सांग कुणाला जयतीं । या जळत्या घरि विश्रांती ॥
 घेउनी उशाला साप । येईल कुणाला शाप । हा सय ईश्वरी कोप ।
 ही परबराता करिते भयकर कृणी । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ४ ॥
 मज फाशीची शिक्षा दिघली जाण । न्यायाचा करुनो खून ॥
 या मरणाची मौज कशी बघ असते । सागेन तुला मी माते ॥
 मी राजपुत्र दिलदार । घेऊन करीं समशेर । भोंरतीं शिपाई चार ॥
 करितील अता स्वागत जन मैदानीं । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ५ ॥
 मजसाठीं तिथें सिंहासन निर्मियलें । त्या एका खांबावरलें ॥
 मी वीर गद्दी चढेन गे त्यावरतीं । इतसची नाही छाती ॥
 इच्छिली वस्तु द्यायला । अधिकारी तैनातील । प्राणापरि जपती मजला ।
 या दुनियेची दौलत लोळे चरणीं । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ६ ॥
 या सर्वांचें मजवर मारी प्रेम । देतात खडी ताजीम ॥
 हें वैभव मीं विकत घेतले सायें । देउनी मोल जीवाचें ॥
 या गळ्यातला गळफास । देईल घडीभर त्रास । लाभेल मुक्ति जीवास ।
 वरि जाइन मी लाय जगा हाणोनी । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ७ ॥
 या देहाची करू कशाला चिंता । होइल तें होवों आता ॥
 कुणि करुणेचे सागर हळहळनील । कुणि हंसगारे हंसतील ॥
 अश्रूंनीं न्हाऊं घाला । प्रेमाचें वेष्टन त्याला । मानीचा मोहक पुतळा ।
 जाईल पहा क्षणात मातित मिळुनी । भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ८ ॥
 सांगतो तुला शपथ घेउनी आई । मरणाला भ्यालों नाही ॥
 आठवी मनीं श्रीगीतेचें सार । की नश्वर तनु जाणार ॥

हृदयाचे मोजुनि ठोकें । अथ शात वसे आहे तें । वाईट वाटतें इतुकें ।

तव सेवेला अंतरलां मी जननी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ ९ ॥

माउली तुझा नव्हे नव्हे मी कुमर । पूर्वीचा दावेदार ॥

तव सौख्याच्या वाटेवर निर्मिषले । दुःखाचे डांगर असले ॥

नऊ मास भार वाहून । बाळपर्णी बहुपरि जपुन । ससार दिला थाडून । *

परि वनलां मी खचित अभागी प्राणी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ १० ॥

मम बाळ गुणी बृद्धपर्णी बहु साल । आम्हाला साभाळील ॥

तव ममतेचे बोल ऐकिले असले । परि सारें उलटें झालें ॥

माउली निनती तुजला । साभाळ तिला बाळाला । नच ब्रजे तिकडे मजला ।

हा कटिग गमे प्रसंग मरणाहूनी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ ११ ॥

लाभतें जया वीरमरण भाग्याचें । वैकुण्ठपदीं तो नाचे ॥

दे जन्म मला मातृभूमिचे पोटी । पुन्हा पुन्हा मरण्यासाठीं ॥

मागेन हेंच श्रीहरिला । मातृभूमि उद्धरण्याला । स्वातंत्र्यचरणि लढण्याला ।

तव शुभ उदरीं जन्म पुन्हा घेवोनी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥ १२ ॥

मग यमदूतें ओढुनि त्याला नेलें । व्हायाचें होउनि गेलें ॥

परि त्या लायीं शब्द उमटती अजुनी । भेटेन नऊ महिन्यानीं ॥

खावाला फुटतिल फाटे । मृदुमुमसय होतिल काटे । हिमगिरिला सागर भेटे ।

परि परवशता सुखकर शाली नाही । दे कुजनिक्षारी ग्वाही ॥ १३ ॥

गोपाळ गंगाधर पोतदार (मनोहर)

[जन्म इ. स. १८९६]

१

दुर्देव

दर्या तुफान अफाट । घरि नाचरीहि लाट ।

पाऊस भरमसाट । पुरवीत वात पाठ ।

काळोस हाव दाट । उमजे मुळीं न वाट ।

चल साजणी घराला । कवळी गळ्यास चाला ॥

पसरेहि काळरात । दावीत बीज दात ।

अधार आमाळ ग्यात । रडते अमागि प्रीत ।

नेले धकून हात । करि कमनशीर मान ।

चल साजणी घराला । कवळी गळ्यास चाला ॥

ओठास लावि ओठ । कवळी गळ्यास घट

डोळ्यात पाहि नीट । आता पुन्हा न भेट

वार्धा न लग्नगाठ । जगतात प्रीत धीट

जाऊ चला घराला । वंभान मर्द झाला ॥

दयात या फिगर्तें । दुनियेस वीसरार्तें

नयनीं स्वरूप भरावें । मनि प्रेमगीत गावें

प्रिय प्रीतिच्याच नावें । ऐसे मरुनि जावें

जाऊ चला घराला । कवळी गळ्यास चाला ॥

गेली बुडून नाव । उरलें जर्गी न नाव

दुर्देव घालि घाव । मग होई रक राव

जीवा कशास हाव । कवळी न प्रेमगाव

दाग प्रेमलीला । रडयी मनोहराला ॥

कुमार-गायन

दोन आले सुकुमार बाल गात । गोड रामायण वाल्मिकीप्रणीत ॥
 सभा ऐके गर्भीर शातवृत्त । बालवाणीचें वीरकणवृत्त ॥ १ ॥
 प्रगति चरणीं रघुवशमणी रामा । वीरविक्राता, नृपति पूतधामा ॥
 प्रजारजनिं गाठली उच्च सीमा । विश्व वदी आदरे रामनामा ॥ २ ॥
 अग्निदिव्याचा घोर तो प्रसंग । जाल्याणीनें करुणरसा रंग ॥
 पुर्शी डोळे हनुमान महावीर । शात निश्चल श्रीराम महाधीर ॥ ३ ॥
 अश्रु आले सौमित्रिलोचनात । भरतशुभ्रा ऐकवे न गीत ॥
 बसे आकृदित रामचद्रमाता । 'कुठें माझी अजि शोधु दीन सीता?' ॥ ४ ॥
 वीर रडती, पुसतात मनि डोळे । रामचद्राचें वदन ग्लान झालें ॥
 गीत थावे, सुकुमार जाल दोन । समास्थानीं बघतात निरखून ॥ ५ ॥
 रामराजाला पुसति बाल दोन । कुठें वैदेही बैसली लहून ? ॥
 वीरपुरुषाचे नेत्र भरुनि आले । कुठें वैदेही ? शब्द राम बोलें ॥ ६ ॥
 कठ जालाचा येतसे भरुन । पुसति झाला का वृथा निष्करुण ॥
 त्याग कैसा केल्यात जानकीचा ? होत गद्गद मग दोन जाल्याचा ॥ ७ ॥
 देव रात्रीचा त्याग कसा केला ? कुसुमसुकुमारी पृत जनकबाला ॥
 हृदय रामाचें मृदुल फार रुपात । रुपा रेल्या हो जानकीचा पात ? ॥ ८ ॥
 प्रजारजन हें ध्येय रघूवर्शी । राजरजन हें ध्येय ना प्रजेसी ॥
 प्रजेसाठीं अन्याय घोर केला । जानकीचें का स्थान प्रतीमेल्या ? ॥ ९ ॥
 असो ऐशा धि कार या प्रजेला । व्यथा रामायणवीरमानमाला ॥
 रामचद्राला शोक आवरेना । सभा लज्जेनें राखि घालि माना ॥ १० ॥

वि. स. खांडेकर

[जन्म इ. स. १८९८]

१

घरिं एकच पणती

घरिं एकच पणती मिणमिणती ।

म्हणु नको उचल चल लगवग ती ॥

अगणित बाधव तव अधारीं ।

किर रान ! भय भवती भारी ।

चरणिं जिवणू मरे शिरशिरी ।

यमदूत न वीटक किरकिरती ! ॥ १ ॥

फाळोखाच्या भयाग लया ।

उठती फुटती बारा बाय ।

फेंस पसरला सारा काठा ।

कुणि म्हणो तारका टुऱ्हुकती ! ॥ २ ॥

दिवे निजेचे धनिकमदिरीं ।

प्रकाश पाडिति परोपरि जरी ।

स्नेहशून्य ते सदा अंतरीं ।

का करिसि तयाची शिरगणती ? ॥ ३ ॥

अस्पृह नदादीप ज्योती ।

दगडी देवा सोमंत करिती ।

नच बाहेरी क्षणभरि येती ।

अप्सरा विलासी नसति सती ! ॥ ४ ॥

धात्र म्हणुनि तव घेउनि पणती ।

हृदय जाल्लु दे तिज्जगणती ।

सोन्याचे घर—दिसते माती ।

रे पाहसि मागे बळुनि किती ! ॥ ५ ॥

पहा पुढे या दीन लोचनीं ।

रविकिरणाचे स्मरण होउनी ।

आशा नाचे ज्योत दुज्या क्षणी ।

जरि विज्ञे तरि करी कोण क्षिती ? ॥ ६ ॥

इ. स. १९३४

— 'उल्का' कादंबरीतून

२

काळरात्र

कडकड कडकड वीज कडाडे, कळें न कोटें पडे ।

शोष पारि डोळ्यावरली उडे ॥

अगरीं कोडिल्या पजरिं कुणि वाघिणी ।

माहेर येति त्या आता नवतालुनी

उसळती चिळातुनि पिवळ्या या सर्पिणी ।

वाऱ्याचे फुत्कार भयकर कोसळती की वडे

नापडें मन रालीं सापडे ॥

काळरात्र विकराळ माडिलें ताडव घोहिरुडे ।

धर्मा मूर्तिमा मज रागे संजोवनी ।
मळगारि तर दिस्ट हांग हें वरिल काय वाक्ये ! ।
जोररी कुशीत निमने दडे ! ॥

इ. स. १९३५

—‘वनमोहन’ मधून

संदेसाय भीमराव कुलकर्णी

[जन्म इ. स. १९०७]

ध्यान

धातग शिरवे सरसर मळीत गुमला नभि नाद ।
आसाशानी गंगा गुप्ती फुटला जगु पाप ॥ १ ॥
भूनी धुपली बंधारानी मळले पाणी ।
निगळत जाई भरवेगाने ओहोळच वगुनी ॥ २ ॥
हिरवलेलीं कुरणे मुदर गांवशियारानी ।
बाधाग्रचीं फुडरणी ती धांटे गयानी ॥ ३ ॥
वनवेर्लाना तांडे फुटलीं नवीन गोड्याची ।
गुडार त्यावर उडुनी शोभे माला मोत्याची ॥ ४ ॥
शाळाच्या दोर्गात जाउनी लपलेले पक्षी ।
तांड काढुनी चर्पायांनी मीत्र जणू लक्षी ॥ ५ ॥
गरथरती शेतात कृषीकन शिरशिरिने मारी ।
औत सोडुनी धावत जाती वृक्षाच्या खाली ॥ ६ ॥
बुज्ज पडले त्यात उगयणीं गनें गयताचीं ।
पुनाट होत्या शिळा, भयता दावित पूर्वाची ॥ ७ ॥
भिती पडवया गिंदारांनी भेसुरता भासे ।
आम्हाइ त्या सिंहापुतुन दोकातुनि हासे ॥ ८ ॥

वासुदेव गोविंद मायदेव

[जन्म इ. स. १८९४]

गाइ घरा आल्या

गाइ घरा आल्या । घणघण घटानाद
 कुणोकडे घालू साद । गोविंद रे ! ॥ १ ॥
 गाइ घरा आल्या । धूळ झाली चहुंकडे
 घनंस्याम कोणोकडे । माझा गेला ! ॥ २ ॥
 गाइ घरा आल्या । वांसरें हंबरतीं
 कुणोकडे बालमूर्ती । कृष्ण माझा ! ॥ ३ ॥
 गाइ घरा आल्या । ब्रह्मानंद वासरांना
 काय करूं माझा कांढा । चुकला का ! ॥ ४ ॥
 गाइ घरा आल्या । घोटाळती पाडसाशीं
 हाय ! नाहीं हृषीकेशी । माझ्यापाशीं ! ॥ ५ ॥
 गाइ घरा आल्या । पाडसास हुगीतात
 माझा मात्र यदुनाथ । दुरायला ! ॥ ६ ॥
 गाइ घरा आल्या । आवरेना मुळीं पान्हा
 राहणार भुका तान्हा । वासुदेव ! ॥ ७ ॥
 गाइ घरा आल्या । दूध वाहे झुडुडु
 माझ्या जीवा हुडुडु । मुकुटाची ! ॥ ८ ॥
 गाइ घरा आल्या । दूधवाटी राहियेली
 कुणी माझा वनमाळी । गुतवीला ! ॥ ९ ॥
 गाइ घरा आल्या । झालिं थोडे कातरवेळ
 अजुनि कां घननीळ । ये ना घरा ! ॥ १० ॥
 गाइ घरा आल्या । लावियेली साजवात
 बाळा दामोदरा रात । झाली न का ! ॥ ११ ॥

गाइ घरा आल्या ! पाल चूकचूक करी
राख अवे माझा हरी । असे तेथें ॥ १२ ॥

इ स १९२९

— 'भावतरंग' मधून

गजानन लक्ष्मण ठोकळ

[जम इ स १९०९]

भिमारीण

मज दीनेची कीव येउ द्या काहीं । घाल हो भिमा माई ! ॥
हे जन किती फडक तापते माई । आगाची फुटे लाही ॥
या तीन दिसापासुनि साया काहीं । शीतही मिळालें नाहीं ॥
मी कितीतरी फिरलें दारोदार । घेउनी कडेवर पोर ॥
कठात गुतले प्राग । जाहला जीव हैराण । भीक मागण्याला प्राग ।
काहींच धरें आता उरलें नाहीं । घाल हो भिमा माई ! ॥ १ ॥
ज्या दिवशीं हें कुकू माझा पुसलें । मज आमाळ उघडें पडलें ॥
दो महिन्याचें सोनें घेउनि वाळ । वगवगलें रानोमाळ ॥
मीं आजगरी वाचविले गळाला । चिंचेचा खाडनि पाला ॥
पण आता फुटेना पाह । वाचवा लायला ताहा । देखवे न यावी मैना
तिळतीळ तुटें माझें काळिज बाई । घाल हो भिमा माई ! ॥ २ ॥
दो दिवसाचा शिळा वाळला तुकडा । चारेल आम्हाला वाढा ॥
तो खाडनिया गळाला भरवीन । माडीवर मग निवरीन ॥
का माई हो अशा लायला दार । नाहिं मी पुन्हा येगर ॥
गळा चउ पुढतीं जाऊ । फेरिल्याणें नच पाहू । हा मुकाच घे तुजगाऊ
चल मीक आता आपण मागायाण । देवाच्या तउ घराण ॥ ३ ॥

इ स १९२८

माधव त्र्यंबक पटवर्धन (माधव जूलियन)

[इ. स. १८९४-१९३९]

प्रेमाची दक्षिणा

जीव तूझा लोभला । माझ्यावरी रे शोभना ।
 या ऋणाची विस्मृती ती । ना कधीं होगे मना ॥
 का मुळीं कोणी करावें । प्रेम एकाद्यावरी ।
 हें तुझें सौजन्य पाणी । आणिते या लोचना ॥
 ज्योति लागुनीहि तूझी । पेट भी घेईच ना ।
 नित्य खोंचुनी तरी । मारु नको तू टोमणा ॥
 बर्फ हें जेणें द्रवे । तेणेंच पाणी आटतें ।
 लागणीला जन्म दे का । मागणीची घोषणा ॥
 शक्तिच्या राज्यात सक्ती । शोभते शोभो तिथें ।
 प्रीतिला स्वातंत्र्य आधीं । पाहिजे का होय ना ॥
 जन्मता साक्षिण्य लाभे । नित्य तें कैचें परीं ।
 नर्मदा शोणास नेईं । दूर दैवी योजना ॥
 आपुढ्यामध्यें पडू दे । बेलराजी सख ही ।
 भेटती दूरांतरे । सप्रेम कृष्णाशोयना ॥
 चाललां एका दिशेनें । थोडकें का हें असें ।
 सागरी एकाच भेटू । अतर्कान् मोहना ॥

इ. स. १९३३

—'गवजलाजली' मधून

सागे तसे मुलींना । 'आम्हास नाहि आई' ॥
 ते बोल येति कानी । 'आम्हास नाहि आई' ॥ १२ ॥
 आई । तुझ्याच ठायी । सामर्थ्य नदिनीचे ॥
 माहेर मगलाचे । अद्वैत तापसाचे ॥ १३ ॥
 गाभीर्य सागराचे । आश्चर्य या घरेचे ॥
 नेत्रात तेज नाचे । त्या शांत चद्रिकेचे ॥ १४ ॥
 वात्सल्य गाढ पोरी । त्या मेघमडळाचे ॥
 वास्तव्य या गुणाचे । आई तुझ्यात साचे ॥ १५ ॥
 गुफुनि पूर्वजाच्या । मी गाडले गुणाल ॥
 सान्या सभाजनानी । जरि वानिले कृतीला ॥ १६ ॥
 आई । करावया तू । नाहींस कौतुकाला ॥
 या न्यूनतेमुळे ही । मज त्याज्य पुष्पमाला ॥ १७ ॥
 पचारती जनाची । ना तोपवी मनाला ॥
 परि जीव बालकाचा । तव कौतुका भुकेला ॥ १८ ॥
 येशील तू घराला । परतून केवढा ग । ॥
 दबडू नको घडीला । ये ये निघून वेग ॥ १९ ॥
 हे गुतले जिवाचे । पायी तुझ्याच धागे ॥
 कर्तव्य माउलीचे । करण्यास येइ वेग ॥ २० ॥ ✓
 रुसणार मी न आता । जरि बोलशील रागे ॥
 ये रागवावयाही । परि येइ येइ वेग ॥ २१ ॥ ✓

इ. स १९२२

—'पाणपोई' मधून

२

ताम्हनाचे निनाद

कुळाकुळातुनि घराघरातुनि जन्मतात बालकें ।
 ताम्हनें वाजतात कौतुकें ॥
 कुसवाच्या पल्लिकडे गजर ते लगेच होती मुपे ॥

यशवंत दिनकर पेंढरकर

[जन्म इ. स. १८९९]

१

आई

'आई !' म्हणोनि कोणी । आईस हाक मारी ॥
 ती हाक येइ कानी । मज होय शोककारी ॥ १ ॥
 नोहेच हाक माते । मारी कुणी कुठारी ॥
 आई कुणा म्हणू मी ? । आई घरी न दारी ॥ २ ॥
 ही न्यूनता मुलाची । चित्ता सदा विहारी ॥
 स्वामी तिन्ही जगाचा । आईविना भिकारी ॥ ३ ॥
 घारा मुखी पिलाव्या । चिमणी हवूच देई ॥
 गोठ्यात बासरांना । या चाटतात आई ॥ ४ ॥
 वात्सल्य हें पशूचें । मी रोज रोज पाटी ॥
 पाहून अंतरात्मा । व्याकूळ हाय ! होई ॥ ५ ॥

सागे तसे मुलींना । 'आम्हास नाहिं आई' ॥
 ते बोल येति कानीं । 'आम्हास नाहिं आई' ॥ १२ ॥
 आई ! तुझ्याच ठायीं । सामर्थ्य नदिनीचें ॥
 माहेर मगलाचें । अद्वैत तापसाचें ॥ १३ ॥
 गाभीर्य सागराचें । औदार्य या धरेचे ॥
 नेत्रात तेज नाचे । त्या शात चद्रिकेचें ॥ १४ ॥
 वात्सल्य गाढ पोटीं । त्या मेघमडळाचें ॥
 वास्तव्य या गुणाचें । आई तुझ्यात साचें ॥ १५ ॥
 गुफूनि पूर्वजाच्या । मीं गाइले गुणाला ॥
 सान्या रुमाजनांनीं । जरि वानिले कुनीला ॥ १६ ॥
 आई ! करावया तू । नाहींस कौतुकाला ॥
 या न्यूनतेमुळे ही । मज त्याज्य पुष्पमाला ॥ १७ ॥
 पचारती जनाची । ना तोषवी मनाला ॥
 परि जीव बालकाचा । तव कौतुका भुवेली ॥ १८ ॥
 येशील तू धराला । परतून केधवा मे ! ॥
 दबडू नको घडीला । ये ये निघून वेग ॥ १९ ॥
 हे गुतले जियाचें । पापीं तुझ्याच धागे ॥
 कर्तव्य माउलीचें । करण्यास येइ वेगें ॥ २० ॥ ✓
 रुसणार मी न आता । जरि बोलशील रागे ॥
 ये रागवावयाही । परि येइ येइ वेगे ॥ २१ ॥ ✓

इ. स. १९२२

—'पागपोई' मधून

२

ताम्हनाचे निनाद

कुळाकुळातुनि घराघरातुनि जन्मतात बालकें ।
 ताम्हनै वाजतात कौतुके ॥
 कुसवाच्या पळिकडे गजर ते लगेच होती मुके ॥

परतु शतकापूर्वी एका पतोजीच्या कुळीं ।
 ताम्हनावरी झडे जी पळी ॥
 तीच चौघड्यावरली ठरली टिपरा भूमडळीं ॥
 गजर वाढता वाढत गेला पुढतीं दाही दिशा ।
 उतरली सत्ताधाची नशा ॥
 अभ्युदयाचा येइ भरवसा पराभूत मानसा ॥
 झोंप उडाली निजलेल्यांची, भ्राता दृष्टी मिळे ।
 लागले चालया पागळे ॥
 जडमूढामधिं चैतन्याचे दीपकळे झळकले ॥
 साम्राज्यावर सूर्य जयाच्या कधींच ना मावळे ।
 तयाच्या पाशातुन मोकळें ॥
 ग्हाया स्फुरले बाहु घोरोघर त्याच ताम्हनामुळें ॥
 दुबळ्यांना अवसान लाभलें, ससे सिंद जाहले ।
 'जयानीं अन्याय न साहिले ॥
 भीरुदि धैर्ये त्याले भारीं हौतात्म्याचे टिळे ॥
 जन्मा येउन कर्तव्यानं स्वबुद्धा उदारिती ।
 आपुल्या पितरांना मुराविती ॥
 परतु चालक कितसे देती इतिहासाला गती ॥
 तोच जन्मला परिस्थितीचे लगाम धरुनी करी ।
 ठेवुनी नजर भविष्यावर ॥
 'वर्तमान' जड भित चालवी शनयोगियापरी ॥
 तोच जन्मला पेग्वि जो प्रश्नोभ जनाच्या उरी ।
 जयाची तेज अर्शा वैगरी ॥
 राष्ट्रपिता, सारथीच साक्षात् योगेश्वर संगरीं ॥
 तोच जन्मला, दिग्गज चवऱ्या वारितात ज्यावरी ।
 गातसे फाळहि भाटावरी ॥
 तोच जन्मला मरुनही जो चिरजीव मूर्खरी ॥

सागार कोण यापुढतीं । तीं कलिगडें कोरुन ?
 सजवील नूर नयनाचा । कीं सुस्मा घालुनि कोण ?
 रस्त्यावर माडुनि खाटा । हुक्क्यासह मारिल वाता । हिंडेल कोण वा आता
 घालून चमेली माळा । कादरसा काबुलवाला ॥ ३ ॥
 करू नका गलजला अगदीं । झांपला असे हा वीर !
 जन्मात असा पहिल्यानें । पडुडला शात गमीर !
 राहणें जितें तरि मागें । व्हा दोन पावले दूर !
 जा पळा पचनाम्याला । तो आला डगलेवाला । अडकाविल कीं साशील ।
 मग म्हणाल 'पुरता भवला । कादरसा काबुलवाला' ॥ ४ ॥
 इ. स. १९२२ — 'देहच्या फुला' मधून

२

भायना आणि जीवन

तीर घुसुनि पलात, ऊर बबळ जाहला जरी ।
 जखमी जीवन तरी पाखरु कठी याच्यावरी ॥ १ ॥
 गोता बसुनी तुगला दोरा पलटी रसाई तरी ।
 गिरक्या मारित पतंग हिंडे अघातरीं भिरभिरा ॥ २ ॥
 पिचला पावा गळ्यात गेली ओघझुनी माधुरी ।
 दीट विर्ताचा देह लाकडी तरी जग बेसुरी ॥ ३ ॥
 तुटले नाडे दोर, फाटलें शीड, मुसणू सुटे ।
 तुफान लाटावरी नाचतें तारु तरि एकटे ! ॥ ४ ॥
 झडे पालवी, गळे फुलोरा, यठल्या पादा तरी ।
 वर्षावणें खोड ताठचे ताठच जगवरी ॥ ५ ॥
 ओर उन्हाळुनि झरा आगला थेंब टिपुम ना उरे ।
 तसेंच उघड्या माळावरतीं पात्र कोरडें फिरे ॥ ६ ॥
 पिढ्यापिढ्याच्या संसाराची राग जाहली जरी ।
 गृहलक्ष्मी तरि काळ कटिते पडक्या भितीवरी ॥ ७ ॥

निष्ठुर घाला जीव तुडवुनी पायळीं जाय ती ।
 पाकपाकळ्या तुटून पडल्या देंठातुनि साल्तीं ॥ ८ ॥
 वाऱ्यावरतीं उडून गेला सुगंध मैलागिरी ।
 पराग वाळुनि जीवन झालें निर्माल्याचे परी ॥ ९ ॥
 तरी कशाला दुर्दैवा हें विनाभावना जिणें ? ।
 धन्य सरोत्तर मरण, जरी ते अशा क्षणीं लाभणें ॥ १० ॥

—‘गीतगंगा’ मधून

३

प्रेमाचे ऐक्य

घाली गुञ्जनगीत गात मरती रुजी जरी भृग हा ।
 प्रेमानें हसते तरी कमळिणी सूर्याकडे ही पहा ॥
 आणी जीवन सागरास सरिता प्रेमें जरी वाहूनी
 त्याचें लक्ष तिच्याकडे न दुरतो तो चद्रिका पाहुनी ॥ १ ॥
 रानोमाळ किती शररे शरसरा वाहोनि हे चालले ।
 येथें घातक मात्र हा तडफडे पाणी न त्याला मिळे ॥
 रूपाची पिवळीच पात नुसती ही कोवळी वेतकी ।
 प्रेमें नाग तिला सदैव विळखा घाली परी घातकी ॥ २ ॥
 वस्तूचे असता विलक्षण असें वैचित्र्य विश्वातरीं ।
 जीवाची क्षणमात्र एकमुसता होणार कैशी तरी ॥
 एकाचें दुसऱ्यावरीं मन परी अन्यत्र त्याचें चसे ।
 ज्याचें त्या न मिळे, कुणास मिळतें जें त्या नकोसे असे ॥ ३ ॥
 प्रेमाची असता अशी विषमता विश्वात चोहीकडे ।
 जीवाचें अपुल्याच ऐक्य जुळलें धन्यच हें वेवढें ॥

—‘गीतगंगा’ मधून

सागार कोण यापुढतीं । तीं कलिंगडें कोरुन ?
 सजवील नूर नयनाचा । कीं सुरमा घालुनि कोण ?
 रस्त्यावर माडुनि साद्य । हुक्क्यासह मारिल बाता । हिंडेल कोण बा आता
 घालून घमेली माळा । कादरसा काबुलाला ॥ ३ ॥

“ करु नका गलमल अगदीं । झोंपला असे हा वीर ।
 जन्मात असा पहिल्यानें । पडुडला शात गभीर ।
 राहणें जितें तरि मागें । व्हा दोन पावले दूर ।
 जा पळा पचनाम्याला । तो आला डगलेवाला । अडकाविल कीं साक्षीला ।
 भग म्हाणाल ‘पुरता भवला । कादरसा काबुलाला’ ॥ ४ ॥

इ. स. १९२२

— ‘झेंड्या फुला’ मधून

२

भानना आणि जीवन

तीर घुसुनि पयात, ऊर बचाळ जाहला जरी ।
 जखमी जीवन तरी पाखरु कठी बान्यावरी ॥ १ ॥
 गोता बसुनी तुल दोरा पलटी खाई तरी ।
 गिरक्या मारित पतंग हिंडे अधातरीं भिरभिरा ॥ २ ॥
 पिचला पावा गळ्यात गेली ओघळुनी माधुरी ।
 दीड वितीचा देह लाकडी तरी जग येसुरी ॥ ३ ॥
 तुटले नाडे दोर, फाटलें शीड, सुसणू मुढे ।
 तुफान लाटाघरी नाचतें तारु तरि एकटें ॥ ४ ॥
 झडे पालवी, गळे फुल्लेच, बडल्या फाद्या तरी ।
 वर्षावों सोड ताठचे ताठच जागेवरी ॥ ५ ॥
 ओघ उन्हाळुनि झरा आपला येन टिपुस ना उरे ।
 तसेंच उघड्या माळावरतीं पात्र कोरडें फिरे ॥ ६ ॥
 पिढ्यापिढ्याच्या संसाराची राख जाहली जरी ।
 गृहस्थमी तरि काळ कठिते पडक्या भितीवरी ॥ ७ ॥

निष्ठुर चाला जीव तुडुनी पायदळीं जाय ती ।
 पाकपाकळ्या तुटून पडल्या देंठातुनि खालतीं ॥ ८ ॥
 वाऱ्यावर्ती उडून गेला सुगंध मैलगिरी ।
 पराग वाळुनि जीवन झालें निर्माल्याचे परी ॥ ९ ॥
 तरी कशाला दुर्दैवा हें विनाभावना जिणें ? ।
 धन्य सरोसर मरण, जरी ते अशा क्षणीं लाभणें ॥ १० ॥

— 'गीतगंगा' मधून

३

प्रेमाचे ऐक्य

घाली गुजनगीत गात भरती रुजी जरी भृग हा ।
 प्रेमानें हसते तरी कमळिणी सूर्याकडे ही पहा ॥
 आणी जीवन सागरास सरिता प्रेमें जरी बाहुनी
 त्याचें लक्ष तिच्याकडे न झुरतो तो चद्रिका पाहुनी ॥ १ ॥
 रानोमाळ किती क्षरे झरझरा बाहोनि हे चालले ।
 येथें घातक मात्र हा तरफडे पाणी न त्याला मिळे ॥
 रूपाची पिवळीच पात नुसती ही कोवळी केतकी ।
 प्रेम नाग तिला सदैव विळखा घाली परी घातकी ॥ २ ॥
 वस्तूचे असता विलक्षण असें वैचित्र्य विश्वातरीं ।
 जीवाची क्षणमात्र एकमुखता होणार वैशी तरी ॥
 एकाचें दुसऱ्यावरीं मन परी अन्यत्र त्याचें बसे ।
 ज्याचें त्या न मिळे, कुणास मिळतें जें त्या नकोसे असे ॥ ३ ॥
 प्रेमाची असता अशी विषमता विश्वात चौहीकडे ।
 जीवाचें अपुल्याच ऐक्य जुळलें धन्यत्व हें केवढें ॥

— 'गीतगंगा' मधून

शोपानदेव चौधरी

कम इ. स. १९०७]

१

देवाच्या दारी

आज रामाचा जन्मदिवस येई । मंदिरीं जाया उडत एक घाई ॥
 रामनवमी पातली चैत्रमासी । म्हणुनि गेलों प्रभुरामदर्शनासी ॥ १ ॥
 एकतारीचा सुर येई कानीं । ताल चिपळ्यांचा रंग देत गानीं ॥
 मुखे गर्जत 'जय रामकृष्णहारी' । एक चोखा देखिला महादारी ॥ २ ॥
 गोड तुक्याचे गाउनीं अभंग । रामभजनीं जाहला पुरा दंग ॥
 खऱ्या भावाचा विमलभक्तिप्रेमा । फोडि दाहो 'जय दाशग्ये रामा' ॥ ३ ॥
 घालि लोटांगण भजन संपवीलें । स्वतःभंवतीं मग प्रदक्षिणा चाले ॥
 मजकडे तो फेकितां दृष्टिक्षेप । मुखे वदला 'जोहार, मायशाप' ॥ ४ ॥
 म्हणे दादा तुम्हि फार भाग्यवान । तुम्ही ब्राह्मण मी असे हीन दीन ॥
 अभाग्याची या विनंती तुम्हाला । प्रभूकंठी हा हार एक घाला ॥ ५ ॥
 'हार चोख्याचा' वदा हेच बोल । पुजारी जरि केरांत टाकतील ॥
 कापुराची ही ज्योत लावुनीयां । राख हृदयाची वहा रामराया ॥ ६ ॥
 फिकनि गर्जे तो, 'रामकृष्ण हारी' । करण वाणी मम बैसली जिव्हारी ॥
 हलुंच वदलों मी 'तूंच जाई आंत । देवमज्जाला काय जातपात ?' ॥ ७ ॥
 'काय भलतें बोलतां मायशाप ? । कुठें फेडूं हे मूर्तिमंत पार ?' ॥
 वदुनि दीनवर्चे अभ्रु दोन दाळी । 'असें नाही होगार कधीं काळी ॥ ८ ॥
 मंदिराचीं अंगणें झाडण्याचें । लाभलें हें मज वतन वैभवाचें ॥
 वाडवडिलांचें पुण्य सांठलेलें । कसें फासूं मी आज त्यास काळें ?' ॥ ९ ॥
 भक्तिभारें म्यां करुनि नमस्कार । प्रभूकंठी घातला पुष्पहार ॥
 कर्पूराच्याही ज्योति लावुनियां । धूर त्यांचा वदतसे रामराया ॥ १० ॥

‘कितिक पापी जन मंदिरात येती । लोकलजेस्तव रामनाम घेती ॥
तुझ्या भेटीची आस ज्या भारी । सरा ब्राह्मण तळमळे पहा द्वारी’ ॥ ११ ॥
इ. स. १९२९ — ‘काव्यकेतकी’ मधून

२

भारतभाग्यविधाता

गानाच्या लहरी क्षणात विरल्या कोटे नभोमडळीं ? ।
भक्तीमौक्तिक अश्रुविंदु वनले रत्नाकराच्या तळीं ॥
कटाची तर वर्णवे न अजुनी कौणासही माधुरी ।
प्रेमानें परि रामनाम उठवी । रोमांच आगाररी ॥ १ ॥
नादब्रह्म तशीच पूर्ण भरली भक्तीसुधा गायनीं ।
मोदानें श्रुति राममंत्र जपती सप्तस्वराच्या मनीं ॥
नित्याच्या नव जन्म वा मरण या साङ्गिनि छान्या रिती ।
मृत्यूनें जगुनी स्वतः जगविलें त्या गानविद्येप्रती ॥ २ ॥

इ. स. १९३२

गोपिनाथ गणेश तळवलकर

[इ. स. १९०७]

१

वाळ जातो दूर देशा

वाळ जातो दूर देशा मन गेलें घेष्टावुन ।

आज सतळपासु ॥ १ ॥

हान लागेना कामाला, वृत्ति होय घेष्टपावागी ।

टोळ्याचें न राळे पाणी ॥ २ ॥

आणा दूध जिनसा नव्या आणा ताजा भाजीपाला ।

माझ्या लाडक्या लेकाला ॥ ३ ॥

त्याच्या आवडीचे चार कर पदार्थ सुंदर ।

काहीं देऊ बरोबर ॥ ४ ॥

त्याचें बघा ठेविले का नीट सामान बाधून ।

काहीं राहिल मागून ॥ ५ ॥

नको जाऊ आता बाळा कुणा बाहेर भेटाय ।

किती शिणविसी काया ॥ ६ ॥

बाऱ्यासारखी घावते वेळ भरभरा कशी ।

गाडी थावेल दाराशी ॥ ७ ॥

पत्र धाड वेळोवेळीं, जप आपल्या जीवास ।

नाहि मायेचें माणूस ॥ ८ ॥

उच्च भरारि घेउन घर हिंढते आकाशीं ।

तिथें चित्त पिलापार्शी ॥ ९ ॥

बाळा तुझ्याकडे माझा जीव तसाच लागेल ।

स्वर्णीं तुलाच पाहील ॥ १० ॥

बाळ जातो दूर देशा । येऊन उमाळा ।

लावी पदर डोक्याला ॥ ११ ॥

इ. स. १९२९

‘दूर्वाकुरा’ मधून

२

भय्याजी

रजनीचें अणुगुठन पहलें सान्या विश्वावरीं ।

दाटले मेघादि गगनोदरीं ॥

सोडुनीं गात्र ही उच्च इमारत जुनी ।

किनि किंरूं गन हें माजे चौचाजुनीं ।

गळणळा वाहते मधेंच जलयाहिनीं ।

पिसाट वारा तरुपर्णातुन फिरुनी भय दाखवी ।
 माजली भेसुर कोल्हेकुई ॥
 या स्थळींच करिती भय्याजी पाहरा ।
 पिळदार मिशानीं दिसे उग्र चेहरा ।
 ध्वज शुभ्र फडकवी वदनावरतीं जरा ।
 आवाजामधिं मेघगर्जना नयनीं विगुह्यता ।
 देह हा पोखरी तत्त्वता ॥
 अगात कोपरी वसलेलें घोतर ।
 मरुमली विमुकली टोपी डोक्यावर ।
 पायात वाजती चढाव ते करकर ।
 मटिल घेउनि दडा फिरवित भय्याजी चालती ।
 हादरे भूमि तयाभावती ॥
 कधिं तुलसीजींची चौपाई गाउनी ।
 कधिं गोड बासरी भौजेनें छेडुनी ।
 ते दिवस कळिती जीवाला रिझवुनी ।
 कोस शेकडों दूर राहिले दयिता अन्यालकें ।
 त्यामुळें सुख झालें पारलें ॥
 अन् मुहदाची त्या स्मृति होता कथितरी ।
 ते उदासवाणे वसती कोटतरी ।
 नि श्वास सोडिती टक लाउनि अवरीं ।
 दोन आसवें भय्याजींच्या पडती नेत्रातुनी ।
 येति मग भानावरती झणीं ॥

दामोदर अच्युत कारे

[जन्म इ. स. १९०९]

उप काल

जें जें मंगल वा पवित्र मरलें संपूर्ण विश्वात या ।
 प्रात कालिंच सृष्टि व्यक्त करिते सौंदर्ययोगें तथा ॥
 भासे या समर्थी कुणो द्युतिमती भोजस्विनी देवता ।
 अगागात समापुनी न निथले पावित्र्य निर्व्याजता ॥ १ ॥
 वारा ये झुळझुळ मद निमिषीं काया गमे भारली ।
 सीलेनें पयनीं तरगत मुदे गाई विहगावली ॥
 येई जाग हळू प्रसन्न मधुरा विश्वाचिया जीवना ।
 सारे, हं हृदयीं उदात्त तमशा उद्दीपकी भावना ॥ २ ॥
 संसायतप सोमुनी निशिदिनी ये ग्लानि देही मनीं ।
 मल्लूषीं परि कर्गि वृजन शिरे आशासर्वें घेउनी ।
 जाता सपुनिया जळा प्रलय, ये शाती तयामागुन ।
 रात्रीमागुन ही प्रभात जगना देई पुनर्जावन ! ॥ ३ ॥
 विश्वाचें जणु रम्य शिशन गमे आदे उप माल हा
 रेंतेले हास्य मुग्गी निरागस खुलें तेणच ऐग अहा ॥

इ. स. १९२५

के. ना. काळे

[जन्म इ. स. १९०४]

१

निर्हेतुक प्रेम

जादली घाई । साग ना सुचत नच काहीं ॥ ध्रु ॥
 युवराजाची खाशी स्वारी । दारावरुनी आज दुपारी ।
 जाइल ग्दणुनी तया अरसरी । सनय मला आई ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ १ ॥

अगीं घाटू काय भूपणें । वेश रचू नी कुण्या तन्हेनें ।
 तोडे मिया गेंद पैजणें । घालु ग पायीं ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ २ ॥

आश्चर्यानें होऊन घावरि । प्रगती का गे अशी भिरभिरी ।
 बघेल स्वारी कधीं नच घरी । कळत का नाही ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ३ ॥

जरी मना हें पुरतें ठावें । तरी पुन्हा ते तिकडे धावे ।
 कामधाम मग कसे सुचावें । स्वस्थता नाही ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ४ ॥

क्षणात जातिल नयनापुढुनी । प्रगता उघता मात्र दुरुनी ।
 मृदु मुरलिध्वनि येइल कानी । कळतसे हेंही ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ५ ॥

असो कसेही परा तयाची । स्वारी इधुनी अजि जायाची ।
 वल्लभूणें लेहून उची- । ग्दणुन मी आई ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ६ ॥

दारावरुनी युवराजाचा । सुवर्ण रथ ग ! गेला साचा ।
 चमकत किरणीं तरुण रवीच्या । काय नवलाई !
 सांग ना सुचत नच काहीं ॥ ७ ॥
 केला बुरखा भी बाजूला । हृदयावरची माणिकमाला- ।
 काढी, मार्गी फेकी तिजला । मान नच राही ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ८ ॥
 आश्चर्याने होउन जावरि । बघशि का गे अशी भिरभिरी ।
 उचलिल स्वारी कधीं नच वरी । कळत का नाहीं ! ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ९ ॥
 रथचक्राच्या पडता खालीं । असंख्य ठिग्या घेती उसळी ।
 साक्ष रक्तिमारूपें उरली । धुलीमधीं पाही ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ १० ॥
 काय अर्पिते प्रेमी झाला । आणि अर्पिल तिनें कुणाला ।
 बळावयाचें जड जगताला । कधींही नाहीं ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ ११ ॥
 असो कसेही, गोष्ट घडली- । युवराजाची स्वारी गली ।
 रथमार्गी मीं माळ फकिली । काय नवलाई ! ।
 साग ना सुचत नच काहीं ॥ १२ ॥

*

*

*

२

अमरपथाचा यात्रेकरू

अमरपथिचा यात्रेकरू तो । जीवनमार्गावरुनी जातो
 आयुष्याचा उतार उतर्नि । अगम्य दिशि फिरतो ॥ १ ॥
 असत्सताच्या तम प्रमाशीं । रत्न वगाच्या उडती राशी
 अवगुटुनिया भूस्वर्गाशीं । विश्वमुदरी झाल जणू घे, दवेतदयामाशी ॥ २ ॥

प्रयाण दिस ते दूर ब्रह्म ते । वाट तेथची पुढें भासते । सुरगणेची पडछाया ते ।
दिव्कालगना निधुनि जाते । जन्मातरिची पायदळीं जणुं, पुढती विस्तरते ॥ ३ ॥
धवलत आहे निशा भोवती । त्याच्या जीवनदेशासम ती । तिमिरा उजळीं
तेजःकाती ।

विरलतमें अवगुंठित धरिती । झाली वाटें चमकुनि उठती ।

यात्रेकरुच्या पद्धतें वा वाट विराजे ती ॥ ४ ॥

तपोवर्नीचा दिसे तापसी । ब्रह्मरभिची तेजोराशी
साधुत्वाची चंद्रिका जशी । अधवनघाची स्कधी पडशी
अनुभय भविंचा भार झेलुनी । कर गेली कमान बनुनी
स्नेही गेले पुढत निधुनी । साथी येती दूर मागुनी
सर्गें नव्हता कोणी स्नेही । नव्हता कोणी सागाती ही
वढलेला घट विजनीं एक । पडला होता दावित धाक
निःशब्दाचे अनुचित नाद । त्याचा तेथें ये पडसाद
मार्गी पडती मद पाउलें । होने अध्वश्रम बहु झाले
पुष्पपल्लवीं विहित वृक्ष तो । सुरकुतलेला पथिका हसतो
शुनाट तरुचें शुष्क खोड तें । विजनामथें पडलें होतें ।

मार्गावरुनी डावडुनी ते । शिशिर ऋतूतिल खोड मानवी, तेथें सचरतें ॥ ५ ॥

तेजच्छायानीं भूवर ते । मग गूढ जे लिहिले होते

एकदृष्टिने उकलायाते । स्वजनशून्य तो एकाकी नद, धुडी विजनातें ॥ ६ ॥

लुप्त होउनी एका जागी । प्रकटे गगनी अन्य विभागीं

मावळत्या चद्रासम चाले, नर तो निजमार्गी ॥ ७ ॥

समोवताळुन दृष्टी बळुन । चालतसे तो निजमार्गातुन

अनतागणीं एक विचारें, जाई तो निधुन ॥ ८ ॥

वरती नमला चंद्र अंघरीं । शांत चंद्रिका भूवरि पसरी

पीयूषाचा अभिषेक जणू भूवर्तीं पितरी ॥ ९ ॥

अतल सरोवर दिसतें पुढतीं । रम्य कुमुदिनी त्यात हासती

आनदोनी खिदलत डुलती । अशा शिक्षा नयननीलिमा नाचे

ज्यावरतीं ॥ १० ॥

गहनतांगणीं आकाशांत । मेघखंड लघु एक क्रीडत
 मधुघंदेरी किनरी मिरवित । मुरनौका जणुं अगाधांतुनी, उतरे डौलांत ॥११॥
 आयुष्याचा उत्तार उतरुनि । अमरपंथिची यात्रा करुनी
 अगम्यतेच्या उदरीं जन्मुनी । अगम्य अटवीमध्यें यात्रिक, जाय कुठें
 निघुनी ॥ १२ ॥

विनायक लक्ष्मण वर्वे (आनंद)

[इ. स. १८९६-१९४८]

१

कोंकणघरट्याकडे

लांबलांबच्या माळावरुनी । जाती मुरमुर पंख हालयुनी । एकसारखें खेळे नयनी ॥
 हंपेमराचें रडें । निघाली कोंकणघरट्याकडे ॥ १ ॥
 कोंकणमाई वार मोजिते । बाळ तियेचें तिलाच दिसतें । पळायळाला मन वावरतें ।
 दिसोत डोंगरकडे । निघाली कोंकणघरट्याकडे ॥ २ ॥
 सागरवीची लाडुकवाणी । चिन्मालील पापाला धरुनी । तो क्षण येइल किति वेळानीं ।
 स्नेहें मन तडकडे । निघाली कोंकणघरट्याकडे ॥ ३ ॥
 खाडि किनारा बसेल कवळुन । पुळणीधर्ती लोळत राहिन । सागरांतल्या
 क्षितिजा पाहून ।
 खाडिन णा रोकडें । निघाली कोंकणघरट्याकडे ॥ ४ ॥

इ. स. १९२९

२

नंदकरी

साल पागुटे वरी उभारणें बांधितसे रेचुन । नंदकरी येतसे गडुन ॥

पचमात ओरडे धन्याला घरात न्याहाळुन । नदी हलवी मान भिऊन ॥
 जुनेर चिंध्या पाठाणावर घटा धुंगुरभाळ । मागी तादुळ पैसा डाळ ॥
 रात्री नदी गावकऱ्याच्या रानोरात्री पोळ । खाई पिकाना जसा टोळ ॥
 नदकऱ्याच्या बायापोरी विकनी त्रिनेपोत । फसवुनी सर्वा हातोहात ॥
 नदकरी उदीर हुडकती उरळुनि शेते पार । खिमा खाण्या टळे दुपार ॥
 दुसऱ्या गावी जाता सारें बैलावर भरताड । जातीं मुसळें पोरें द्राड ॥
 ओझ्याच्या भारानें दडपुन बसला खालीं बैल । वेग पुऱ्या तासाला मैल ॥
 पैदान्यासम छळतिल सारी कोंकणगावाला । इडापिडा गोगरिचाला ॥
 तरी हवा हा सालोसालीं बाळाच्यासाठी । होस नदीची तर मोठी ॥

इ. स. १९३१

३

शिवामूठ

सळ सळ सळ पाऊस कोसळे दिसाळताती मळे ।
 उमलले सोनटकाचे कळे ॥
 अगणात साचल्या जलावर पागोळी खळखळे ।
 बुडपुडा इकडुनि तिकडे पळे ॥
 अळवावरतीं जळयेंवाचे रुपे दिसे ना दिसे ।
 वाहते झळझळ खालीं कसे ॥
 इवलले गवताचे अकुर ओथवुन डोलती ।
 जलावर छाया देलावती ॥
 विरणाजाल अलगेच फेंकितो क्षेप निसर्गावर ।
 झळकती जलत्रिंदूचे सर ॥
 रस्तोरस्तीं नीर तुमले; ओचे उचळुनि करी ।
 निघाल्या शुचिर्भूत सुदरी ॥
 'हुब' याजे पाऊल जलावर पेंजण झुकारती ।
 भोंवतीं वृक्षलता हालती ।

नखानखावर रगे मेंदी बढीवली पोवळी ।
 फुटे की अगुलिना पाकळी ॥
 पर्जन्याची सर उघवाया कुणी स्थीर राउळी ।
 दिसे की दारातिल कर्दळी ॥
 नारिंगी काचोळी रुतल्या करात परडी धरी ।
 नेसली पीतावर भरजरी ॥
 शेंदुर भाळी, गाली लाली, अधरावरली जुळी ।
 जशी की जासवंदिची कळी ॥
 कुणी श्यामला दागदागिने नव्यानेच लेवुनी ।
 चालली जलधारा साहुनी ॥
 पेहरावुनी हिरवी वस्त्रे एक यामिनी सुनी ।
 निघाली पूजा सरसावुनी ॥
 गळ्यात हिरवी पोत बागडी हिरवी टिबली दिसे ।
 चंद्रमा गालावरतीं असे ॥
 गरिबाची ही भीरु बाल्य देखळात पातळी ।
 वन श्री श्रावणमासातली ॥
 धूप कर्पुसच्या आमोदे गाभारा कोदला ।
 सभोतीं मुवास हेलवला ॥
 पिंडीवरले दूध जलातुन ओघाने धावते ।
 निदलही त्यामधुनीं वाहते ॥
 वेलाचा फुलवरा सचला नीराजन तेवती ।
 उदाच्या काड्या झेपावती ॥
 मोठ्या घरच्या मुना बालिका मिठाळल्या भोवतीं ।
 मुलाने सस्मित गुज बोलती ॥
 गरिबाक एकली नवोढा दूर कोपन्यामधी ।
 राहिली पूजेसाठीं उभी ॥
 घोराच्या रमण्यात तियेला वाव मिळाय नुठें ।
 उभीच्या उभी राहिली तिथें ॥

उभी राहिली किती वेळ पण जागा तिज ना मिळे ।
 तिचेचा हेत कुणाला कळे ? ॥
 मनीं मुरीं खोळजुन राही पूजा देवाजिची ।
 वदे ना मूक जात गरिबिची ॥
 दुपार टळली तरी पूजना अवसर तिज ना मिळे ।
 तिचेच्या तसल्या गरिबीमुळे ॥
 पुलात झुज्ती शकर घेता श्रीमती पूजन ।
 निघाल्या पूजक नारीजन ॥
 देवालय रासिता गुरव पातला तिथें तोंवरी ।
 कराया कुलूप टारावरी ॥
 भीरू बाला निघे त्वरेनें पूजन फेल्याविना ।
 आणुनी धेव धेंव लोचना ॥

*

*

*

४

गोपाल

रस्त्यापार्शी निशाण रोजुन माढितसे देवता ।
 तत्राडूला चुना लाजुनी सात बैसला स्वत ॥
 झाडाग्यालीं मूल चिरगुटे चार खुट रोविले ।
 उशास रेडा गडैस मोंजतीं आई बाइल मुलें ॥
 चाद रवी चादण्यादिकाचा जडाव याच्या घरा ।
 मुगध देई खुल्या महाला आंब्याचा फुलवरा ।
 वृक्षवराची गर्द पालवी पिडक्याची झालर ।
 बुध्यामधले रातकिडे गातात गीत मुखर ॥
 अख्या रात्रीं गोडा मासा डोहातिल मारणें ।
 दिसा डोंगरातून गवत सर्पणादिका चोरणें ॥

पेटवून परसा निजलेलीं तिथे मुलें माणसे ।
 तिथे झड्या कुन्याला येई मुक्क्याचें पिसे ॥
 आठ दिवस हा एका स्थानी नाटणार ना कदा ।
 रस्त्याच्या लग्नान बिन्हाडें उदणार सर्वदा ॥

गणेश हरी पाटील

[जन्म इ. स. १९०६]

१

पाटील

भवलज बारुवरी बैमुनी येतो हा पाटिल । शिरीं भरजरी खुले मदिल ॥
 मदीलाची फड जरतारी किंचित मानेवर । झुजुनी खुलते घरचेवर ॥
 गंध टिळा भालावर, झुलती कानामधि चाकडे । मिशाचे गालावर आकडे ॥
 लाल झाक डोळ्यात जराशी हुकुमी तोन्यावर । बोलतो फाडुनि करडा स्वर ॥
 रमत रमत वेशीत गावच्या शिरतो मग पाटील । मढळीं चपापती तेथिल ॥
 जी जी करिती मुजरे हुजरे सदरे जणु वेस्कर । खालतीं लग्नुनि अपुलें शिर ॥
 सवरवात गावची विचारुन चापडीत पाटिल । हळू मग यत्किंतसे पाठल ॥
 हुकुम घ्यावया पडे जाहले रामोशी वेस्कर । पुढे करि कुळसर्गां दत्तर ॥

२

लुटारुंचें गाणे

वेळ किती ही नामी । गोंधळ घालूं या मडळी । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ ध्रु ॥

हा मानळतीला चांद जात भेटाया ।

जगलभर पतरे त्याची पिगट छाया ।

पादरी फटक ही उगयत लागे व्हाया ।

चैतपुनव आजला याजुं सगळ या देवळी । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ १ ॥

तळ असेलही उठविला गाडियानांनी ।

घाटातुनि रखवळ सातिल गाड्या निघुनी ।

मधु पडेल घुगुरमाळाचा रव कानी ।

भंडारा उभळून भरुं या खडोशाची तळी । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ २ ॥

ही अजुन घोरते किंकिरं वनराई ।

वेताळ गस्त नुक्ताच घालुनी जाई ।

जाळीत वाप कानोसा घेउन पाही ।

गजर करु देवाच्या नावें 'जय मल्हारी वळी' । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ ३ ॥

जाईल विझून एकेरु नभीचा तारा ।

वाहील पठारावरी छळछळ वारा ।

येतील चराया गुरें रानचा चारा ।

रामपहारा नको घडायो पाप हातुनी मुळी । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ ४ ॥

जावोत सुखानें वाटसरु मुकामा ।

पाप्याना आम्हा करो परमात्मा क्षमा ।

सत्कर्मि यापुढें येवो तनु ही कामा ।

घरास जाउन मुलामागसा भेटू, उजळू कुळी । उगवला शुक्र नभोमंडळी ॥ ५ ॥

इ. स. १९३१

— यशवत

वाळकृष्ण मार्तंड दामोडे

[जन्म इ. स. १९०९]

वादळ

अधार मातल्य नयना काहिं दिसेना ।
 आकाशी देना तान्याची बघवेना ॥
 धनकृष्ण मेघ नभिं जमले हा हा म्हणता ।
 बेफाट जावली मुरू तयाची सत्ता ॥
 गडगडाट भीषण चाले आकाशात ।
 विजलीची फाके प्रभा क्षणोक्षणि त्यात ॥
 पशुपक्षी झाले स्तब्ध रात्रिच्या काळी
 शोधिती निवासस्थान फोटें जाळी ॥
 भेसूर केंकर्णे निमिड घनातरि चाले ।
 बेफिक्कीर डोले वृक्षराज परि डोले ॥
 घुमडाचे चाले घू घू । भोंवतीं ।
 सैराट वाहतो वायू । भोंवतीं ।
 हैराण मेदिनी होई । भायतीं ।
 कडकडाट होता सपला क्षणि बोकळली ।
 तो वृक्षराज उन्मळुनी पडला राली ॥

इ. स. १९३१

दत्तप्रसन्न कारखानीस

[जन्म इ. स. १९०८]

छोट्या बहिणीस

राग का ग आला माझ्या आज सोनुलीस ? दुसविटं कुणी या माझ्या
लाडक्या फुलाला ? ।

नेत्रयुग्मिं ओघळली ही रम्य अश्रुमाळ ।

आणि चिंन चिमणे झाले गाल लाल लाल ।

रक्तवर्ण मुखमंडल किती शोभलें विलोल ।

गोड चादता ही सद्दली नाहि का कुणाला ? ॥ १ ॥

हास्यचंद्र मेघातरि तव कोठल्या दडाला ? ।

हुणि ग स्तब्ध वेले माझ्या गान-कोविळेला ? ।

कुठें छुप्त झाल्या न कळे रुचिर गाल-लीला ।

दृष्ट कुण्या चाडाळाची लागली मुलीला ? ॥ २ ॥

राहिं तू उगी ग माझी तान्हुली गुणाची । ।

सागु काय चिउमाउची गोष्ट तुज मजेची ? ।

आणु का गडे ! तुज 'गो गो' शपथ या गळ्याची । ।

बोल पाहु छकुले जाऊ भूर फिरायाला ? ॥ ३ ॥

इ. स. १९३२

पांडुरंग जिवाजी सवनीस

[जन्म इ. स. १८९२]

पाटीवाली

ओसैं डोईंभर चाले भरभर । बळकट बांधियेलें बाळ पाठीवर ।

मुकेलें तान्हुलें रडायला लागलें । उगी उगी म्हणत ती माता वाट चाले ॥

रावे सर्व दिन नाहीं उज्ज्वल । बाळमुखा मधें मधें लावी शुक्ल स्तन
 उन्हांनें सुकली कळी करपली । लटलट मान हाले खालीं पडलेली ॥
 गळालें शरीर उरीं घरीं पोर । डोळ्यांतुनी पडतसे पावसाचा पूर ॥
 तीन आणे गांठी एकुलते पोटी । दोन बीज घरीं आले प्राण कंठी ॥
 नाचण्याचे पीठ तेल तिखट मीठ । दिडकीचे मनीं योजी जेवण्याचा वेत
 दुध वाढीनर आणोनी लवकर । पाजीन या सयाजीला माझ्या पोटभर ।
 गोड आशा मनीं म्हणतील धनी । लई कष्ट झाले तुला मुख कुर्वाळुनी
 दिसे काय परीं धनी उभा दारीं । असे पुरा झिंगलेला डोळे तो वगरी
 बघतो कलाल काढ पैसे चल । बिलगल अंगालागीं पुरा तो नेताल ॥
 गांठीचे घे पैसे मारी तिला ठोसे । उपवासी बाळ भरी कलालाचे खिसे
 बाळा भाली ग्हाणी मुर्च्छित बननी । पिता सर्व रात्र गाईं वेढीं वेढीं गाणीं
 मौन पाही जगत्पिता अनंत नेत्रांनीं ॥

इ. स. १९३३

—‘सुगी’ मधून

रा. अ. काळेले

[जन्म इ. स. १९०७]

गेलि कुठे तरि आई ?

सांग ना ताई, अशि गेलि कुठें तरि आई ? ।

काल तिला तर उठवत नव्हतें । म्हणती ती खिळली शेजेंतें ।

आज सकाळीं उठुनि पहाते । गेली तों आई ।

सांग ना ताई ! ॥ १ ॥

तूं नि मीष ना म्हणली सारी । खिडक्या दारें नीट लाविलीं ।

वाट कशी मग तिला मिळाली । जावि कशी नाई ।

सांग ना ताई ! ॥ २ ॥

आजमल भी हट न केला । रडलें नाहीं ठाऊक तुजला ।

तिनें खोखर मग का मजला ॥ घेतलं नाहीं ।

साग ना तार्ई ! ॥ ३ ॥

आई कुठ गली असताना । उगी कगवी तूच मला ना ।

आईसाठीं तूच मग पुन्हा । रडसी का ही ! ।

साग ना तार्ई ! ॥ ४ ॥

बाहुलि माझी तूच फोडिली । चिमणी माझी तूच हरविली ।

अगे लगडे तूच लगविली । कुठें तरी आई ।

साग ना तार्ई ! ॥ ५ ॥

घरें घरें जरि खाऊ न दिल । घेई तार्ई तरि गोड गोडुला ।

पापा माझ्या दो-हीकडला । दावि परी आई ।

साग ना तार्ई ! ॥ ६ ॥

फवनाडुनि छकुलीला पोटी । किती बाहाणी तार्ई गोठी ।

होउनि छकुली वेडि घाकटी । रडली धार्ई ॥ ७ ॥

इ. स. १९३४

—‘वाग्वसंत’मधून

*

*

*

व्यंकटेश शंकर वकील

[जन्म इ. स. १९०६]

२

यक्षकन्या

नाद निरक्षरिणी झळझळताना

दृष्टी जवली

प्रेमसमाधी मला साधली

चारु चद्रिके—

चकोरदृष्टी आशा भरली
 तुजवरि खिळली
 गीत संपलें
 शेवटला—

सूर विराला मजुळवाणा
 वनवायूनें दूर पळविला
 स्तब्ध जाहलें जिकडे तिकडे
 अन् तू मी दोघे
 मन्नेनामधिं शास्त्र व्याकुल
 त्वन्नयनीं परि मिस्विल हासे—
 क्षणीं चमकलें
 क्षणीं लोपलें
 जणु जलाशयामधिं सुंदर मासे
 वरतीं आले
 रविकिरणामधिं अहा चमकले
 रोल पळाले
 धडपडले ना ग मम हृदयीं !
 अशी निर्दये केंवि मुग्धता ?
 गोल बोल ग
 काय वाटलें खुलास हृदये साग गडे ग !

इ स १९३२

—वागीश्वरी

२

मेघाचें आयुष्य

जगुनि जिविता मिले यशोधन
 मिउनि मरता गभगास—
 उदरिं शुभितच्या व्हाल मौक्तिक

रमणी शृंगारास्तव झटणें
 कधीं न मुक्तता जलनिंदूला
 मौक्तिकदेहीं
 विराटदेहीं मीलन—
 नकोच आशा कल्पवरी ती ।
 लडुनी मरणें
 धेय साधणें—
 तुमच्या मरणीं गीतें गातिल
 निर्झर शाहिर ।
 मुकुलित कलिका
 विकसित होतिल ।
 चातक होतिल तूत पिपासु
 तूत धरिनी होइल आर्द्री ।
 जीवन येइल—
 तृप्तस्वेली सरिता वापी
 याच्या हृदयीं
 अखेर मीलन सरितोद्यानीं—
 विराट देहीं—
 पुण्य जीवन धन्य जीवन
 लढा लढा रे
 विराट देहा मर्ना आठवा
 पुढें सरा रे

इ. स. १९३२

—वागीश्वरी

३

वरदान

हिरवें पित्रळें रान त्यातुनी इवलासा ओइळ
 मुरड घेउनी वाग काढितो जल वाहे झळझळ ॥ १ ॥

रमणी शृंगारास्तव झटणें
 कधीं न मुक्तता जलविंदूला
 मौक्तिकदेहीं
 विराटदेहीं मीलन—
 नकोच आशा कल्पवरी ती !
 लडुनी मरणें
 श्रेय साधणें—
 तुमच्या मरणीं गीतें गातिल
 निरंतर शाहिर !
 मुकुलित कलिमा
 विरचित होतिल !
 चातक होतिल तृप्त पिपासु
 तृप्त धरित्री होइल आर्द्री !
 जीवन येइल—
 तृगतखेली सरिता वापी
 याच्या हृदयीं
 अखेर मीलन सरितोद्यानीं—
 विराट देहीं—
 पुण्य जीवन धन्य जीवन
 लढा लढा रे
 विराट देहा मनीं आठवा
 पुढें सरा रे

इ. स. १९३२

—वागीश्वरी

३

वरदान

हिरवें पिढळें रान त्यांतुनी इवल्या ओहळ
 मुरड घेउनी वाट काढितो जल वाहे झुळझुळ ॥ १ ॥

चकोट्टी आशा भली

तुजवरि पिळली

गीत संपलें

शेवटला-

सर निघला मजुळनागा

वनयायूनें दूर पळविला

स्तब्ध जाहलें जिकडे तिकडे

अन् तू मी दोघे

मझेनामधि घाटा व्याकुल

त्वन्नयनीं परि मिखिल हासे—

क्षणीं चमकलें

क्षणीं लोपलें

जणु जलाशयामधि सुंदर मासे

वरतीं आले

रविकिरणामधि अहा चमकले

गोल पळाले

घडपडले ना ग मम हृदयीं !

अशी निर्दये केवि मुग्धता ?

बोल गोल ग

काय वाटलें खुलास हृदये साग मडे ग !

इ. स. १९३०

—वागीश्वरी

२

मेघाचे आयुष्य

जगुनि जिविता मिळे यशोधन

भिडनि मरता गर्भपास—

उदरिं श्रुतित्या व्हाल मौक्तिकें

रमणी शृंगारास्तव क्षणें
 कधीं न मुक्तता जलनिंदूल
 मौक्तिकदेहीं
 विराटदेहीं मीलन—
 नकोच आशा कल्पवरी ती ।
 लडुनी मरणें
 श्रेय साधणें—
 तुमच्या मरणीं गीतें गातिल
 निर्झर शाहिर ! '
 मुकुलित कलिका
 विकसित होतिल !
 चातक होतिल तृप्त पिपासु
 तृप्त धरित्री होइल आर्द्रा !
 जीवन येइल—
 तृणतरुवेली सरिता वापी
 याच्या हृदयीं
 अखेर मीलन सरितोद्यानीं—
 विराट देहीं—
 पुण्य जीवन धन्य जीवन
 लढा लढा रे
 विराट देहा मर्ना आठवा
 पुढें सरा रे

इ. स. १९३२

—वागीश्वरी

३

वरदान

हिरवें पिन्ळें रान त्यातुनी इवलासा ओहळ
 मुरड घेउनी वाट काढितो जल बाहे झुळझुळ ॥ १ ॥

वनराईच्या गर्द सावल्या, ऊन चमचमे वरी ।
 रानपाखरे भुरंर उडोनी गिरगिरती अनरी ॥ २ ॥
 घाडुनि पिवळ्या गर्द फुलवा सडा रानराभळी ।
 टो काठावर उभ्या ओणव्या रूप न्याहाळित जळी ॥ ३ ॥
 दमट्या चरणीं शिणल्या नयनीं विसायास ये झगी ।
 गर्द सावली पाहुनि बसला वीर शिकारी कुणी ॥ ४ ॥
 दो हातानीं ओंजळ भरुनी होई शीतल जळ ।
 धूलीरजित बदन धुवोनी क्षणात करि निर्मळ ॥ ५ ॥
 रक्तवर्ण बढनात म्ळनता, मुनील नयनीं श्रम ।
 संध्यास्तानें नादे जैसा दगात गगनीं तम ॥ ६ ॥
 रमणचुम्बनें खुलुनि बठावे गोड गोडसे हसे ।
 गाल फुगावुनी बसुनी बसल्या रमणीपदनीं जसे ॥ ७ ॥
 तशा दगावर छग पसरल्या अभा दिसे साजिरी ।
 निळ्या अबरीं साज लाजरी रगपचमी करी ॥ ८ ॥
 झाकळलेल्या जळीं टाकते प्रकाश संध्या चुल ।
 तरुशापानर बसुनि घालिती स्वाद विहग मजुळ ॥ ९ ॥
 धावा धावा आर्तरवानें विस्मित झाला मनीं ।
 कव्थनदना कूर गर्वना लोपुनि टाकी क्षणीं ॥ १० ॥
 गरीब दुबळी वाळा मानव कराल दाढापुढें ।
 जगलच्या राजाच्या मेवा क्षणात होइल मढें ॥ ११ ॥
 ओंजळ ओतुनि दुजी जलामधिं उठे तसा तातडी ।
 उडी घातली मरणसक्ती, धनी यशाचा गडी ॥ १२ ॥
 झुज वृनाची पुरदरास ह वेदकालार्जित ।
 वज्राघातें मेघमडलें नभात झाली नत ॥ १३ ॥
 पुष्पायांची बीज तळपली स्वार्थभाव ने ल्या ।
 निगूढ झाली वर्तव्याची पाठरागणी दया ॥ १४ ॥
 शौर्यसपदा शिगोशींग ही हृदयमनुपेमधी ।
 धैर्यधनाचे साठवलेले दोन्ही नयनीं निधी ॥ १५ ॥

तेज दगार्ची शकले करुनी लुप्त क्षणीं जाहलें ।
तमपटलानें गगन झाकले अशु दोन ढाळले ॥ १६ ॥
उदयमान तानाजी यापरि वग्न शिकारी मृत ।
दुन्नळा काळा मानव अजुनी ससारीं जीवित ॥ १७ ॥
क्षुद्रमृत्युचा रेना कुटुनी कर्तव्याच्या क्षणीं ।
निज प्राणाचें देणें देतों ईश्वरचा ऋणी ॥ १८ ॥
जितजेता वा वर्गभेद ही मानवनिर्मित प्रथा ।
आठव वीरा उरे न, झाली उज्जल जीवनरुथा ॥ १९ ॥
समतेदेवी तुझ्या पृज्नीं निजप्राणाचीं फुलें ।
मरणाच्या परडींत घालुनी वरदाना मिळविलें ॥ २० ॥
जयोस्तु समते तुझ्या गांधळा झडो जीनसन्नळ ।
शेषशिरावर जयघोषानें चळो धरामंडळ ॥ २१ ॥

*

*

*

४

सजीवन

आरक्त जाहला आत पयिक दिनमणी । क्षण उभा राहिला अपरेच्या अगणीं ॥
तुडनिणें नभाची वाट सपल्यावरी
जाहला मग तो निजप्रियाचुपनीं । तमजाल विणित ये चेटनिणी यामिनी ॥ १ ॥
एकांत कोठडीं काळोसाचें घर । त्या भित्ति रगल्या धूलीनें धूसर
शृंगलारूपद नदि आत एकला
सनिध तयाच्या वान्याला नव थारा । बरि झरोक्यातुनी पथतो चद्र विचारा ॥ २ ॥
अतिम तिमिर हा आयुष्या लामला । अतिम सर्ग हा जीवनकाव्यातला
उदईक उग्रडणें मृत्यूचा दरवाजा
रवि साक्ष उग्राच्या अक्षय दिव्य प्रकाशा । रवि साक्ष उग्राच्या पूर्णविरामा
नाशा ॥ ३ ॥

एकेक क्षण सरे युगायुगाच्या परा । 'सरणार रात कधिं ?' तळमळ चित्तातरीं
राधिका चाचरी कृष्णाविग विरहिणी

तिजसमान लाग हृदयाला हुरहुर । 'नेतील कधीं मज फार्शाघागवर ?' ॥ ३ ॥
तुज निभयते या लोचनात आसन । तुजसाठी शौर्या हृदयीं सिंहासन
'हो क्रांति चिरायु' सिंहगजना करी

करि झगत्कार त्या पादबद्ध शूराला । मज मद पडत परि चित्तोदधि
खळला । ॥ ५ ॥

घे मायभवानी महिपासुर तुज वळी । ग समरचडिके पूजा तुज आगळी
द्यावया न बघलीं आगिक काहीं दुजे

नैवेद्य अर्पितो निज प्रागाचा तुला । वरदान देवते क्रांतीचें दे मला । ॥ ६ ॥
परदास्पदखलाबद्ध देदामाउली । परसत्तापीडित माता मम गाजली

परदास्पनिशेचा अत आता होऊ दे

उदयोस्तु उद्याच्या स्वातंत्र्याच्या रवे । तव स्तवनगायना सज रंगाचे थवे ॥ ७ ॥
आरक्त रविवरा रुधिराची अजली । बाहीन तुला मी गाडनि स्तोत्रावली

कठात बाधुनी रज्जुपाश मृत्युचा

घेइन प्रभो तव एक लाख दर्शने । फेडीन माझिया नेत्राच पारणें ॥ ८ ॥
नच मिटली रात्रीं नेत्राचीं उत्पलें । नच उमत सतत पडत मज पावळें

नयनाच्या नीडीं निद्रेला नच थारा

क्षणि उडुनी गेला जीवविहग अमरी । क्षणि पहान्वारा स्पर्श
कुडीला करी ॥ १२ ॥
विश्वात दुमदुमो तुझा यशोडिडिम । सदेश कथाया वीरा तव अतिम
'कर्तव्यपथाचा अत कालसदनात'
ऋग मृत्यु पटविणें वीरानें जीवनी । निजदेशविमोचनकार्या समरागणी ॥ १३ ॥
निश्वात वाहतो मदमद समीरग । नीडात स्फुरें मधु मजुळ खगमूजन
तृणतरू हासती रमिऊस्पर्शासर्वें
मा फुलाफुलावरि चाले अलिगुजन । सृष्टीत नादत पुनश्च सजीवन ॥ १४ ॥
इ. स. १९३२ — वागीश्वरी, कडवी १, ६-१८

दत्तात्रय दामोदर पेंडसे

[जन्म इ. स. १९००]

तुफान

दर्याला विक्राळ आलें तुफान । लाटाचे भेसूर चाले थैमान
भरून अगीं कापरें । नभीं न सूर्य सचरे
नासवा छातीचा भीती न त्यास । कोळीण लागत उभी उदास ॥ १ ॥
दर्याला विक्राळ आलें तुफान । कडाड च्याचतो दात सैतान
घे लाट पाताळभेट । उफाळे ती नभी येत
दगरेड्यावर यमाचें ठाण । वीज पाश फेरी ओढाया प्राण ॥ २ ॥
दर्याला विक्राळ आलें तुफान । बळी घ्याया झाला काळ बेभान
यमाची दूतिका लाट । धावते पिशी बेफाट
टकरा खडका देता हो चूर । किनारीं नाजूक घडघडे ऊर ॥ ३ ॥
दर्याला विक्राळ आलें तुफान । नावरे करून न्यर्थ सुराण
आभाळ भयाग काळें । भोकाट तार उहाल
रोरावे भरारा वारा नाचत । शीड फडाडुनी दोरा काचत ॥ ४ ॥

दयाला विक्राळ आले तुफान । सोसावे होडी की घोडी तुफान
टपोरीं मोत्चे वरून । उधळी मोर्दे वरून
प्रीतीभेट इद्रधनु पाहात । चुवी किनाऱ्याला हासत लाट ॥ ५ ॥

इ. स. १९३७

—सहाद्रि

द. कृ. पेठे

[जन्म इ. स. १९१४]

अंगाई गीत

चल नीज गडे नीज गडे अंगाई । गाडनी निजविते आई ॥
तो गगनींचा सूर्य नाहिसा झाला । त्या जागीं वाद उदेलाला ॥
ही कोर दिसे भिवयासम बाळाच्या । चादण्या जणू डोळ्याच्या ॥
मी गाते जें गोड गळ्यावरि गीत । नदिं देते मजुळ साथ ॥
तुज निजवीतें रातकिड्याचें गाणे । किरकिर या मधु शब्दानें ॥
त्या चेणूच्या वनातुनी येशील । नीज नीज धाता गळ ॥
रवि येइल तो गुलाल फेकित गगनीं । जागवील सारी घरणी ॥
मग पक्ष्याची किलमिल येइल कानीं । जाईल झोप तव उडुनी ॥
तुज झोप मुळीं शांत लागते कोठें । दचकून जरा चाळवते ॥
की गमतीचें स्वप्न काहिं तुज पडतें । अम्पट मुखावरि दिसतें ॥
त्या स्वप्नाजें गोड किती हसतोस । खळि पडते या गालास ॥
तू आनदी तुजला आज उद्याचें । भय भेट न वाग्याचे ॥
चे निद्रेच्या अंकावरतीं झोप । निजला का माझा भूप ॥

इ.स. १९३७

—‘गगत व कुसळे’ (इ. स. १९४३) यातून

राजाराम नीलकंठ वंदे

[जम इ. स १९१२]

१

मारवाडवासिनी

निली बुन्याची डोईवस्नी घेउनिया ओढणी ।
 कुठें चालली मदगामिनी अवगुठित चादणी ? ॥
 दो चोदानीं डोळ्यापुढला पदर जरा सादनी ।
 फिरन् फिरन् का बोरुनि बघशी चाई बुरख्यातुनी ? ॥
 नवनितकोमलकाचनकाया वस्त्रातरिं दडुनी ।
 अमोलरत्नें विभूषणानीं देह तसा मदुनी ॥
 गळ्यात पेटी हार अगठी चोटीं शाभे तिला ।
 कुडुनी जागा अगावर्ती तिळही ठेनायला ?
 हस्तिदंति पांगल्या गोठ नव बढई दडावरी ।
 अन्य न उपमा सांद्याला नवही खडातरीं ॥
 पार्थी पैजग रिंदि रिजगरा नथ नाकीं नवतिला ।
 आमीं फचुकी भव्य लेह्या कटिवर गुडाळला ॥
 वेहद् वाढलें उदर पदर नावरी ।
 शुभवला रुपेरी लोळतसे त्यावरी ।
 ती विशाल नामी वैभवशामा रसरी ।
 शोधायातें रसिक नजर बर अचुक वळे कोमला ।
 फसवायात भवरा जणु तो यौवनमगतला ॥
 कुठवर चाई उभी राहसी वा अशी पाहसी ? ।
 रागाजीतें येता ब्रता क्षणात का निचकशी ? ॥
 शुभशुभ शुभशुभ शुभशुभ तो मां छत्रितो मल ।
 शाक बाजुला विल्ल्यान्वा अन् झोक सोळ निस्तुला ॥

भुजलता गुवाक्षातुनी कधी पाहणें ।
 मधुद मधपद टाकुनिया चालणें ।
 भैसर कठ कोकिले तुझी गायणें ।
 दूर पळे आनंद तरीही ऐकिय गे सुदरी ।
 करुनि टाक 'दिल जागवाग' मम छेडुनि जागेसरी ॥
 मारवाडवासिनी प्रेमला गसिक मनोहारिणी ।
 कधी भासशी मलय मामिनी महिपासुरमर्दिनी ॥
 अहा अगना, अनग कुटुनी ? पूर्ण अग व्यापिते ।
 'अर्धांगी' तिज म्हणावयातें जिह्वा चंचल भिते ॥

— 'उपहासिनी' मधून

२

बहर

बदिस्त जिवाची किलविल क्षण यावली ।
 वाहतो पवन या अशा चोरपावली ॥ १ ॥
 शेणार काय तरि आज उपवनातरी ।
 म्हणतात येतसे बहर आपल्या घरी ॥ २ ॥
 तो दूत फुलव्या आला मधुसौरभ ।
 सदेश सागतो सकला सुगदुर्लभ ॥ ३ ॥
 आतूर पावरा ऐक हृदय दावुनी ।
 येणार बहर रे उद्या तुझ्या काननी ॥ ४ ॥
 मिरमिरा पावती बढिवान पाखरे ।
 ती शोभा नयनी रत्नाभूचे शिरे ॥ ५ ॥
 मनदस सारखा फडफड फडफड करी ।
 येणार बहर लाडका आपल्या घरी ॥ ६ ॥
 परतत पाखरे पत्रात कोडली ।
 मागेत त्याच्या धूळधाण चालली ॥ ७ ॥

रडवाया येइल समीर दूतापरी ।
 हासून सागतो गहार आनी घरीं ॥ ८ ॥
 बाहेर गहरली बाग आग अतरीं ।
 घडकतें हृदय ओतताच अश्रूसरी ॥ ९ ॥
 तरुलता गहरल्या नटली ती वाटिका ।
 जित जीवा शोकातिका नवी नाटिका ॥ १० ॥
 चष मिटून डोळे लुटलेले वैभव ।
 अन् घुमव सारखा दिगत तो स्तुतिरव ॥ ११ ॥
 कीं गहार आली गहार आली नवी ।
 त्या साम्राज्यावर विझेल कैसा रवी ॥ १२ ॥
 मोडशील कैसा चोचीनें ते गज ? ।
 धरतात मुद्राया का वेड्या सामज ? ॥ १३ ॥
 फडफडवि परत तो पुन्हा उडायो घरी ।
 आदळला पालीं हाताश धडपड करी ॥ १४ ॥
 कधि पाहिन डोळा भरून माझ जग ।
 स्वच्छट भरारी घेउन लंघिन नभ ॥ १५ ॥
 ठायींच तळमळे हाय विचारा खग ।
 अन् गहार आली तिथे होय तगमग ॥ १६ ॥

—‘कातिमाला’मधून

३

मुचकुंदाची क्षोप

कुठे एकदा दानवदमनीं गाजविता विक्रम ।
 युगायुगाची घेशी निद्रा परिहाराया भ्रम ॥ १ ॥
 गिरिकुहरीं निर्जन घनतिमिरीं झाकुनि अंत पट ।
 मसा कळावा तुला जाहला सृष्टीचा पालट ॥ २ ॥

वृक्षराजि वनलता खुरटल्या तसे मानवी जग ।
 विवशतेत दासळले राली अनंत उन्नत नग ॥ ३ ॥
 मैनाच्या मुरगळीत माना लपती शुक्र कोकिला ।
 स्वातः्याचीं गीतें विलीं तिचा दानिता गळा ॥ ४ ॥
 अहिंसामयी शीतल छाया पसरे विश्वाभर ।
 परक्यातें मोकळें दासले स्वैर हुड्या घर ॥ ५ ॥
 चिरमृताला कुठे आपल्या स्वातः्याची क्षिती ।
 मनास मेल्या कशी असावी स्वातः्याची स्मृती ? ॥ ६ ॥
 हुडा राजदूतानो नातर सपुन जाइल सुगी ।
 मिळून घ्यावा जीव जावरी असेल ती धुगधुगी ॥ ७ ॥
 जगताच्या अधिराज्यतुपेनें माजतात यादवी ।
 भूगोलचे रंग बदलते साम्राज्यें नवनवीं ॥ ८ ॥
 रत्तरंगि रंगी पश्चिमा पूर्वेवर ये छत्र ।
 रंग तिकडचा इकडे उठवी युद्धाचा वायटा ॥ ९ ॥
 नियतीची नवविलास नौका हुले अधिरसागरीं ।
 आक्रमनसंगीत तळने समीरलहरीवरी ॥ १० ॥
 पक्ष चालला अभिमानाचा मावळतीला रवी ।
 रणपची गातात मिळुनिया अखेरची भैरवी ॥ ११ ॥
 कुठल्या सक्तेतानें फपटी चाद हासतो नशी ?
 स्वार्थहेतुनें अधारातहि दिवटी सेना उभी ? ॥ १२ ॥
 राजनिष्ठ भारता नेवढी गळ्या तुझी थोरवी ?
 दुबळ्या जीवा ! ये ये च्हाया रणयागातिल हवी ॥ १३ ॥
 धावण्यास धावशील फसता संकटात तव प्रभू ।
 आतुरतेनें जरी पाहते पराधीन मायभू ? ॥ १४ ॥
 श्वासानें स्थापिलीं उलथलीं साम्राज्यें भूपती ।
 अमर समर तें तरी शोपला वा सुरसेनापती ? ॥ १५ ॥
 मेलि न अबुनी मनें काळजी निशा जरी सचरे ।
 मनामनाच्या निराशकुहरीं जळनी ठिणगी स्फुरे ॥ १६ ॥

निराशेत या तीच एवढी आशा हृदि नांदते ।
 ऊठ ऊठ हे नव्या युगाच्या विजयी सेनापते ! ॥ १७ ॥
 उघडतांच तूं कोपनेत्र ते काळयवन जाळला ।
 बुद्धिसंभ्रमं इतिहासाचा विसर पडावा तुला ! ॥ १८ ॥
 दिवचायातें शौर्यं तुझें ही लाथ घातकी पुरे ।
 जाग झोपल्या पराक्रमा रे ! आशा एकच उरे ॥ १९ ॥
 उघडि नेत्र ही मुचकुंदाची झोंप सरुं दे आतां ।
 दिग्विजयाचें दिशुं दे डोळा वैभव तें मारता ॥ २० ॥

— ‘क्रांतिमाला’ मधून

४

करवंदीमार्गे

करवंदीमार्गे उभी लाजरी पोर ।
 कीं टगाआड ती लपे विजेची कोर ॥ १ ॥
 चालली करुनि अभिसार कुणा भेटाया ! ।
 डोकावुनि घटती तुला तरुंच्या छाया ॥ २ ॥
 हुडकती रातदिन अशी भीन आनंद ।
 कुजांत कोठल्या लपला मे गोविंद ॥ ३ ॥
 हा अवसळ वारा जन्माचा छळवादी ।
 प्रणयाचे मरतो सर भावसंवादी ॥ ४ ॥
 चाहूल तुझी ऐकिली लतावेलींनीं ।
 कुजवुजती कलिका परस्परांच्या कार्नी ॥ ५ ॥
 थरकांप जिवाचा असा नाच नवनांचा ।
 पावलोपावली गडे फुलांच्या ठेचा ॥ ६ ॥
 बसवेल कुठवरी उगे मुखर नुपरांना ! ।
 हळुहळू गुंजली मधुशब्दांची वीणा ॥ ७ ॥

का उगाच चाला गडे असा पदराशी !
 लाजेचा चाले विलास मृदु गालाशी ॥ ८ ॥
 कुरवाळुनि तुजला देत धीर जलवती ।
 शिकविते नेल प्रीतिचे राग रसवती ॥ ९ ॥

---‘ माझिया माहेरा जा ’ मधून

*

*

*

५

साज वेळ

गेला दिवस निघोनी शाली बाई साजवेळ ।
 दुरावल्या अतरात, नुरे पाखराचा खेळ ॥ १ ॥
 मदमद पावलांने कोण निघाली राडळा ।
 दिपकळीच्या तेजात, दिसे म्लान चंद्रकळा ॥ २ ॥
 तिरपा दिव्याला हात, दुःखा हातात पणती ।
 आसवाच्या पापण्यात, हुले आसवाचे मोती ॥ ३ ॥
 छायाप्रकाशाची वीणा, गुफिते ही दीपकळी ।
 तुझ्या विरहाचा आसू, लवे पापणीच्या तळी ॥ ४ ॥
 म्लान पिवळ्या झावीत, दिसे गुलाबाची छटा ।
 गालावरी ओषळला, तोच एकटा चोरदा ॥ ५ ॥
 कशी पुसू पाहायला, गुतलेले हात दोन्ही ।
 लाज उरी रडताना, मोति पाहतील कोणी ॥ ६ ॥
 आसवानीं विशेल ही, हातामधली पणती ।
 टाळायार्ते अमगला म्लान करिते कळती ॥ ७ ॥

*

*

*

वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज)

[जन्म इ. स. १९१२]

१

पाचोळा

आडवाटेला दूर एक माळ । तरु त्यावर्ती एकला विशाल ॥
 आणि त्याच्या बिलगोनिया पदास । जीण पाचोळा पडे तो उदास ॥ १ ॥
 उपा येवो शिंपीत जीवनासी । निशा काळोखी दड्डु द्या जगासी ॥
 सूर्य गगनातुनि ओतु द्या निपारा । मूक सारें हें साहतो निचारा ॥ २ ॥
 तरुवरचीं हसतात त्यास पानें । हसे मुठभर तें गवतही मजेने ॥
 बाटसरु बा तुडवीत त्यास जात । परी पाचोळा दिसे नित्य शात ॥ ३ ॥
 आणि अतीं दिन एक त्या घनात । येइ धावत चौफेर शुब्ध घात ॥
 दिसे पाचोळा घेउनी तयारत नेइ उड्डुनि त्या दूर दूर कोठें ॥ ४ ॥
 आणि जागा हो मोकळी तळाशीं ।
 पुन्हा पडण्या वरतून पर्णराशी ॥

— 'विशाखा' मधून

२

सात

वेडात मराठे वीर दौडले सात ।
 'श्रुति धन्य जाहत्या भुनी अपुली चार्ता
 रण सोडुनि सेनासागर श्यामुचे पळता
 अग्न्याहि परोधर सन्या लग्नतिल आता'
 भर दिवसा आम्हा दिसू लागली रात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ॥ १ ॥
 तें फडोर अक्षर एक एक त्यातील
 जाळीत खाल्ले कणसर ताठर दील

‘मावारी वळणे नाई मराठी शील

विसरला महाशय काय लाविता जात ?’ । वेडात मराठे वीर दौडले सात ॥ २ ॥

वर भिडई चढली दात दावती ओठ

छातीवर तुटली पटवघाची गाठ

ढोळ्यात उठें बाहूर ओलवे काठ

म्यानातुनि उसळे तरवारीची पात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ॥ ३ ॥

जरि काल दारिली प्रभु गनिमाना पाठ

जरि काल विसरला जग मराठी जात

• हा असा धावतो आज अरीशिबिरात

तव मानकरी हा घेउनि शीर करात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ! ॥ ४ ॥

वे पिरता बाजुम ढोळे किंचित ओले

सरदार सहा सरसातुनि उठले शेले

रिक्कीत टाकले पाय झेडले भाले

दग जात धुळीचे दूर क्षणी भितिजात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ! ॥ ५ ॥

आश्चर्यमुग्ध टाकून मागुती सेना

अपमान बुजविण्या सात अर्पुनी माना

छावणीत शिरले घेट भेट गनिमाना

कोसळल्या उड्का जळत सात दयांत । वेडात मराठे वीर दौडले सात ! ॥ ६ ॥

रालन आग वर आग आग बाजूनी

समशेर उसळली सहस्र झुर इमानी

गर्दीत लोपले सात जीव हे मानी

खग सात जळाले अभिमानी वणव्यात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ! ॥ ७ ॥

दगडावर दिसतिल अजुनि जेथल्या टाचा

ओढ्यात तरगे अजुनि रग रचाचा

भितिजावर दिसतो अजुनि मेघ मातीचा

अद्याप विराणी कुणि चान्यावर गात । वेडात मराठे वीर दौडले सात ! ॥ ८ ॥

इ. स. १९३६

—सद्माद्रि

३

गर्जा जयजयकार

गर्जा जयजयकार प्रातिचा गर्जा जयजयकार ।
 अन् वज्राचे छातीवरतीं घ्या झेदून प्रहार ॥
 सळसळु द्या या अदय शूरसत्ता हातापायात ।
 पोलादाची काय तमा मरणाच्या दारात ? ॥
 सर्पानो उद्दाम आवळा वसुनिया पास ।
 पिचेल मनगट परी उरातिल अभंग आवेश ॥
 तडितावातें कोसळेल का ताराचा संभार

कर्धीही ताराचा संभार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ १ ॥

क्रुद्ध भूक पोटात घालु द्या खुशाल येमान ।
 कुरतडु द्या आतडीं करू द्या रक्ताचें पान ॥
 सडारक काली तुज देती गळीच आव्हान ।
 यलशाली मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान ॥
 मृत्युजय आम्ही ! आम्हाला कसलें कारागार ।

अहो हें कसलें कारागार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ २ ॥

पदोपरीं पसरून निपारे आपुल्याच हातीं ।
 घेउनिया वेहोप धावलां ध्येयपथावर्ती ॥
 कधि न थारलां निश्रांतीस्तव पाहिले न मागे ।
 राधु न शकलों प्रीतीचे द्या कीर्तीचे घागे ॥
 एकच तारा समोर आणिक पास्तळीं अगार ।

होता पास्तळीं अगार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ ३ ॥

श्वामानो जा वायूसग ओलाहुन भित ।
 अन् अर्शर, कळस, अमुच्य, वृद्ध्यातिल रसत. ॥
 सागा वेडी तुझीं मुलें ही या अधारात ।
 बद्ध करानीं अखेरचा तुज करिती प्राणिपात ॥

तुझ्या मुक्तीचे एवढे होतें वेढे परी अनिवार ।

तयाना वेढे परी अनिवार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ ४ ॥

नाचविता ध्वज तुझा गुतले शस्त्रलेंत हात ।

तुझ्या यशाचे पदाढ गाता गळ्यात येतात ॥

चरणाचे तव पूजन वेलें म्हणुनि गुन्हेगार ।

देता जीवनअर्घ्य तुला ठरला वेढे पीर ॥

देशिल ना पण तुझ्या कुशीचा वेड्याना आधार

आई वेड्याना आधार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ ५ ॥

कशास आई भिजविसि डोळे उजळ तुझें भाल ।

रानीच्या गर्भांत उद्याचा असे उप काल ॥

सरणावरती आज आमुची पेटतात प्रेतें ।

उठतिल त्या ज्वालातून भावी क्रांतीचे नेते ॥

लोहदंड तव पायामधले खळाखळा तुटणार ।

आई खळाखळा तुटणार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ ६ ॥

आता कर ओंकार ताडव गिळावया घास ।

नाचत गर्जत टाक बळीच्या गळ्यावरी फास ॥

रक्तमास छुटण्यास गिधाडें येउ देत क्रूर ।

पहा मोकळें वेतें आता त्यासाठीं ऊर ॥

शरिराचा कर मुखेनैव या मुखेनैव संहार ।

मरणा मुरेनैव संहार ॥ गर्जा जयजयकार ॥ ७ ॥

इ. स. १९३९

—'विशाखा' मधून

४

अनामिकास

अनामरीरा त्रियें जाहण तुझा जीवनांत ।

स्वभ त्रियें ना कुणी बाधला, घेव्ही न वान ॥ १ ॥

धगधगता समराच्या ज्वाला या देशाकाशी ।
जळावयास्तव संसारास्तव उठोनिया जाशी ॥ २ ॥
मूकपणानें तमीं लोपतीं संध्येच्या रेपा ।
मरणामध्यें विलीन होशी ना भय ना आशा ॥ ३ ॥
जनभक्तीचे तुझ्यावरी नच उधागले भाव ।
रियासतीवर नसे नोंदलें कुणी तुझें नाव ॥ ४ ॥
जरी न गातिल माट डफावर तुझें यशोगान ।
सफळ जाइलें तुझेंच हें रे तुझेंच जलितान ॥ ५ ॥
काळोसातुनि विजयाचा ये पहाटचा तारा ।
प्रगाम माझा पडिला तुजला मृत्युजय वीरा ॥ ६ ॥

— ' स्मिता ' मधून

५

निरोप

गदीत नागासम ती निचोनी । चाले, उरेना लख देहभान ॥
दोन्ही करानीं कयदाळुनीया । वक्षःस्थळीं गालक ते लहान ॥ १ ॥
त्या गौर गालावर रक्तेपा । डेलावती कुतल शुष्कभाली ॥
विच्छिन्न वस्त्रातुनि यौवनाची । ओमंडते मुक्तपर्णे नव्हाळी ॥ २ ॥
लज्जा न संकोच नसो न भीती । हो दग्ध ते स्त्रीपण संगरात ॥
आता उरे जीवनसूत्र एक । गुंतून राहे मन मात्र त्यात ॥ ३ ॥
वाजार तेथें जमला बळीचा । तेथेहि जगा घनिकास आधीं ॥
आधार अश्रुसहि दौलतीचा । दारिद्र्य हु ग्या दुसरी उपाधी ॥ ४ ॥
चिंध्या शरीरावर साजरोनी । राहे अमावात ह्या उमी ती ॥
कोणी पहावें, अथवा पुसावें । एकाच शापातुनि सर्व जाती ॥ ५ ॥
निर्धार केला कसला मनाशी । संपातुनी ये ठिगणीप्रमाणें ॥
फंकूनिया नाळ दिलें विमानीं । न्हावें पुढें काय प्रभूच जगें ॥ ६ ॥

झाला इशारा, जन दूर झाले । आवेगुनी कदव तें विमान ॥
 अश्रू, उसासे, ध्वनि, हुदके ते । वेगात गेलें गगनात यान ॥ ७ ॥
 जा पाररा, जा वगव्यातुनी या । पृथ्वीच आई पुढती तुझी रे ! ॥
 आकाश घेईल तुला कवेत । चारी दिशाचा तुज आसरा रे ! ॥ ८ ॥
 ठावें न कोठें मग काय झालें । गेलें जळोनी मन मानवाचें ॥
 मागल्य सारें पडलें धुळीत । चोर्हीकडे नर्तन हिंस्ततेचे ॥ ९ ॥
 जें जें गमे सुंदर जीवनात । त्याच्या शवाचा सच हो धरेला ॥
 जो धर्म व्हावा सकला प्रकाश । त्यातून अधार भयाण आला ॥ १० ॥
 झाले रिकामे करपास आता । शून्यात सारेंच मिळूनि जाई ॥
 सबंध सपें—गहनशील वेव्हा । होती मलाही कुणि एक आई ॥ ११ ॥
 काहीं असे बोल कुणास ठावे । आले न आले तिच्या मनात ॥
 पाही परतू नभिं जेधवा ती । आनंद नेनामधल्या जलात ॥ १२ ॥

—‘किनारा’ मधून

डॉ. शंकरलाल जानकीलाल पुरवार (कृष्णामित्र)

[जन्म इ. स. १९०५]

शेतकरी

मुलें चिमुकरी भाउ त्रायको सारें घरदार ।
 कष्ट उपसती शेतामध्ये निशिदिनि अनिवार ॥ १ ॥
 पिस्ता राशी धान्याच्या किति मिळेल आपणाला ।
 विचार असला कधीं न शिवतो माझ्या हृदयाला ॥ २ ॥
 दिव्या शेंक्यातुनीं कापळी कणसे बाहेर ।
 पडता होतो खल अमाचा माझ्या परिहार ॥ ३ ॥
 वान्यापरतीं नाचु लागता दौलत मोत्याची ।
 धुमाकूळ हृदयात घालते लाटच मोशची ॥ ४ ॥

चारित असता फळें गोजिरी श्रमसाफल्यार्ची ।
 मोठ तुयारी शमून जाते ज्वाला चितेची ॥ ५ ॥
 मनात म्हणतो घेउ सरी तिज, मुला भीकवाळी ।
 डोक्यासाठीं मुढासे आणि एक गाव काळी ॥ ६ ॥
 मधुस्वप्नाच्या रगीं ऐशा रगुनिया जातां ।
 सुरत तितकेंही लाभु न देवी कुणी मदिय हाता ॥ ७ ॥
 स्वर्णकणाना बघून जमर्ता पक्षी प्यादाड ।
 धाउन येती सगेलोयरे पसदन भोसाड ॥ ८ ॥
 सारा बडता कुणी मागती कुणी दिढी काढी ।
 अन् धर्माच्या नावाचाली शोळि कुणी काढी ॥ ९ ॥
 साहुकारही येती आपुलें घेउन वहीपारतें ।
 सर्व भक्षुनी असते ज्याचे सदैव पोट रितें ॥ १० ॥
 पिढ्यामागुनी पिढ्या संपती देणें देताना ।
 सात्याचें परि तोंड कधी नच दिसते बुजताना ॥ ११ ॥
 मानवउदरीं स्वार्थ जन्मला स्वाधोदरि साते ।
 धीज वियाणें जसे त्यावरी जन्माला येतें ॥ १२ ॥

—‘रिराट मानव’मधून

*

*

*

श्रीकृष्ण पंचवले

[जन्म द. स. १९२१]

स्त्राया

व्योमात भटक्ती तारे ध्येयविहीन ।

ग्रह फिरती सूर्यामर्ती फेर धरून ।

अन अविरत फिरतो सुरंगि अपुल्या भवती ।

सुख कोठे, अपुलें च्येय बंधे शोधून ॥ १ ॥

सुख आहे कोठे ? बंधे शोधून जगात ।

सुख आहे कोठे ? नव शोधून नभात ।

सुख मिळेल हाउनि काय गुग मद्यात ।

सुख मिळेल तुझ्या त्यागानें जळण्यात ॥ २ ॥

ही सम्राटाच्या असे तनूची माती ।

असतील यामधे रूपगर्विता युवती ।

हा सूर्य तळपतो वैभवात व्योमात ।

होगार कधीतरि थड त्याची ज्याती ॥ ३ ॥

न स्वप्न मनोहर दोभे ताजमहाल ।

पाहुनी गुगुनी काळ धरितसे डोल ।

भ्रम तुझा मानवा ! काळ हसे गालात ।

एकेक विरा पाहुनी करीलच धूळ ॥ ४ ॥

श्यायी नृपा हा का आवेश ? प्रमत्ता ।

गरिबाच्या शीर्षी व्यर्थ हाणिसी लाया ।

सुख, मूखा, यात न तुज वेढाहि मिळेल ।

काळाचा अजुनी रिता न झाला भाता ॥ ५ ॥

हे जीवन गृहगज अमे मनोहर स्वप्न ।

होऊन गहिला जो तो त्यामधि मग्न ।

कल्पनेत अपुल्या निर्मा ता सुखदुःख ।

अन मृत्यू गृहगज स्वप्नामधले स्वप्न ॥ ६ ॥

सुख तुला पाहिजे तर नू विसर जगाला ।

सुख तुला पाहिजे तर नू विमर रस्त ला ।

विमळून स्वत ला हा स्वप्नी समयाग ।

सुखनितेच्या मग दिसतिल मोहक लीला ॥ ७ ॥

व्योमात पमरल तारे स्वैर अनत ।

तेजाल धर्मी, तर दोना मग धगात ।

आशेच्या झाल्या ठिकच्या काय कुणाच्या ? ।
 का भग्नकाशा फिरती ईशमनात ॥ ८ ॥
 मृगांतहि का हा ऐसा भेदाभेद ।
 एकास नरक तर अन्या स्वगास्वाद ।
 दळभद्र असले सुरा आपण लाथाडू ।
 मग नरकी भोग स्वर्गामधल मोठ ॥ ९ ॥
 रूपाचे झळमे तेज तव तनूभवती ।
 तू रूपगर्विता—मी तर क्षुद्र पदार्ता ।
 संयोग केवि मग होइल ? न मूर्खी रात ।
 मातीमधि मीलन होइल मेल्यामृती ॥ १० ॥
 नभ निरभ्र झाल मग पडुनी पाऊस ।
 मातीला येई कसलासा मधुवान ।
 कुणितरी म्हणाले हळु माझ्या कानात ।
 मृत जीवाचे हे सुगंधयुत नि श्वास ॥ ११ ॥
 का पापापुण्याची गुज बाटे भीती ।
 जर कर्म आपुल्या नाही मुळिही हाती ।
 सैतान कुणी नो घेत कम करवून ।
 तं पापपुण्य बा असल त्याच्या मार्गी ॥ १२ ॥
 पण साग अगोदर काय पुण्य अनू पाप ।
 जीवाला होतो तुझ्या ज्यामुळे ताय ।
 ते पापपुण्य ही कलाच कल्पकतेची ।
 मगळेच जीव हे भाळे आणि निष्पाप ॥ १३ ॥
 ता देव रगला देवीच्या समवेत ।
 पण करीत असशी नू पापास्तन खेद ।
 कर करायच त तू निश्चिन खुशाल ।
 तें पापपुण्य मग खु झाल्यावर अत ॥ १४ ॥
 का व्यर्थ ठेविशी आशा गाड मनात ।
 मेल्यावर भोग विलास वर मृगांत ।

तव आगा वेडी, खुलीच तव कल्पकता ।

छे, वृथा दिलें तुज दुःख, मागुनी सत्य ॥ १५ ॥

— 'अनिलपराग' ममून

श्री. ना. शिंदगी

[जन्म इ. स. १९३१]

हमाल

मुगपुरिच्या इमरस्त्यावर रोज हमाली मी करता ।

सकाळसंध्याकाळ रात्रुनी पाट टीचभर मी भरता ॥ ध्रु ॥

ओशें उचलून दिनभर वाजून गरीला भरता शीण ।

निमूट जाऊन फूटपाथवर शरीर देता जाऊन ॥

पहाट होता पोलिस तो । लाथा मारून उठवीतो । डोळे चोळित मी उठता ।

आळस झटकून पोटासाठी ओश उचलाया सजता ।

सकाळ संध्याकाळ रात्रुनी पाट टीचभर मी भरता ॥ १ ॥

सकाळपासुन पिरपिर करुनी खुर्दा थोडा कमवाया ।

खुशाल त्यातिल थोडा थोडा शरीरपातळ रचवाया ॥

असा मामला चाले माझा कितीक घों येा शहरी ।

समाराची आणि उद्याची चिंता कसली नसे उरी ॥

एकलगाडा ममार । त्याला कमचे घरदार । रस्त्याची कड हच घर ।

रस्त्यावरच्या ससागमधि जिण एकला मी जगतो ।

सकाळ संध्याकाळ रात्रुनी पाट टीचभर मी भरता ॥ २ ॥

तुम्हामारखी जोडीदारिण ना नशिबी, ना घरिदारी ।

'दमून येई गया माझा' वाट ना कुणी रचवारी ॥

दुखले खुपले प्रेमाने कुणि मला न जगती पुसणार ।

रम्यावर जरि देह टाकला मजलाणि न कुणि रडणार ॥

मी न कुणाचा कोण असे । कोणि न माझे लागतसे । जीवन भेसुर मासतसे ।
विहीचाइच्या मगतीत परि धग दो सौख्याचे रमतो ।
सकाळमध्याकाळ रात्रुनी पोट टीचभर मी भरतो ॥ ३ ॥

*

दोतें आडगाप आगखी बहीणभाउडे चार ।
दोता अमुचा छोट्या गार्दी छोट्या तो मसार ॥
आता काय हो पगी त्याचे ? गले सगळे मातीन ! ।
आणि दाविले मज देवाने जन्मभरी या बाळात ॥

गेजगेज हें आठवते । पाणि न डोंब्याला ठगत । अतर अति हें कळवळतें ।
कुणा कळवळा दाडू आतिल मजलागि न कुणि वळवळतो ।
सकाळमध्याकाळ रात्रुनी पोट टीचभर मी भरतो ॥ ४ ॥

*

हातपाय जर थकले माझे, कोण सोडविल मम काम ।
लगाव जगती गवल्याविना देइल का कुणि मज काम ॥
हातीपायीं जोवर मग ही असाच तोवर सपणार ।
आणि शेवटीं याच कडेला देहवृक्ष हा टळणार ॥

येईल मग पोलीस पुन्हा । उचारिल अपशब्दाना । ओदिल दगदग पायाना ।
मुवापुरिच्या इमरस्यावर भविष्य भीषण मी बघतां ।
सकाळ संध्याकाळ रात्रुनी पोट टीचभर मी भरतो ॥ ५ ॥

वसंत सवनीस

[जन्म इ. स. १९२३]

भारत माझा स्वतंत्र शाला

शरदर शरदर जा गेवानो । गर्जत गर्जत दाहि दिशाना ।
दिसेल मानव मागा त्याला भारत माझा स्वतंत्र शाला ॥ १ ॥

गरुडा येथ यात्र जरासा । ठेव बाजूला अमृतकुभा ।
 मार भरारी जा स्वर्गाला । स्वतंत्र भारत साग जाहला ॥ २ ॥
 परसत्तेर्शीं झुजत असता । वीरभरण तं ज्यास लभलं ।
 प्रणाम शतशः सागा त्याना । भारत अपुला स्वतंत्र झाला ॥ ३ ॥
 जलदेवीनो ! नकाच थावू । पातळ्याप्रति लग्नग धारा ।
 जाग करुनी त्या जेपाला । सागा भारत स्वतंत्र झाला ॥ ४ ॥
 स्वातंत्र्याच्या वायानो जा । गिरिकुहरीं संदेश पोचवा ।
 पथरातुनी घुमवा बोला । भारत माझा स्वतंत्र झाला ॥ ५ ॥
 थाव पावरा जा पूर्वला । क्षितिजाची ही लघुनि सीमा ।
 येइल भास्कर साग त्याला । भारत आता स्वतंत्र झाला ॥ ६ ॥
 खजा उच जा हिमालयावर । जेशुनि दिसतिल अगवे सागर
 जाउनि तेथ साग जगाला । भारत माझा स्वतंत्र झाला ॥ ७ ॥
 पारतत्र्य रे ज्याच्या माथी । भारत त्याच्या उभा पाडिशीं ।
 मुळीं द्यावया अन्यायाला । भागत माझा स्वतंत्र झाला ॥ ८ ॥

मधुकर केशव नार्दक

[जन्म इ स १९२६]

अवलाची ही सवल कहाणी

मदाधतेची पिउनी मदिरा । कृष्णकूरला ओक्ति भवतीं ॥
 कोसळला तो अधम सलाचा । ज्या सान त्या गावावर्ती ॥ १ ॥
 शय जाहली प्रतिकाराची । मदाधतेनें परीं जिंकिले ॥
 धर्म शील मग पुरुष स्त्रियाचे । हिरानण्याला जेते सजले ॥ २ ॥
 विशल्या आशा दिसे ल्हानीं । नाश रेखिला सर्वस्वाचा ॥
 आर्तस्वरें त्या दीन द्रौपदी । कांस्ता घाना गिरिधारीचा ॥ ३ ॥

व्यर्थ अर्चना परतु मान्या । बलिदानाची ये तमवेला ॥
 बलप्राप्तना म्हणुनि अणभर । जलाशयावर आल्या अवला ॥ ४ ॥
 निमिषामध्ये जल्मर्तीच्या । कुशीत त्वानी ठाव घेतला ॥
 मुक्त घोषही करुनि जलाचा । धीर तिने त्या सर्तीस दिधला ॥ ५ ॥
 ध्वनी गमिर तो पडता कार्ना । दुष्टाची त्या नशा उडाली ॥
 ग्गोल कुठेतारि अत करणी । अनुतापाची वीज तळपली ॥ ६ ॥
 परत अधोमुख नृशस फिरले । अवलाची ही सगळ कदाणी ॥
 रे मानरा जा ऐकायला । बलाशयाच्या तीर्थस्थानी ॥ ७ ॥

गो. म कुलकर्णी

[जन्म इ. स. १९१४]

स्मृतिशेष साम्राज्य

एकदा नादली जेथ रम्या नगरी । त्या तिथे उगवतीं शुद्धपंक्ति काटेरी ॥ १ ॥
 या दगदानाही फुटता वट दु खाचा । कण्ठतात वदाण्या मरगळलेल्या वाचा ॥ २ ॥
 येथंच मिसळली पटकमलें गमाचीं । पाण्यात मिसळलीं अर्घ्ये दिव्य शूर्पाची ॥ ३ ॥
 येथंच भेटली अयोध्येस किष्किंधा । येथुनीच मुलें आव्हान गवणा युद्धा ॥ ४ ॥
 येथंच तपस्वी वैची विद्यारण्य । फलभार घेउनी सामोरे ये पुण्य ॥ ५ ॥
 ज्या गुहंत धुमल ध्वनी वेदमनाचा । निसतान आजला तिथें शिलाच्या
 ग्वाचा ॥ ६ ॥

मुमनेज सजयिली प्रमद्वरानीं जेथ । त्या म्थळीं मिलासी भग्न आजला जोत ॥ ७ ॥
 मातीत मिसळले सुगंध शोणित ओष । ते डिगे जाहले गागोटिचे दीग ॥ ८ ॥
 ए कारस्थानें जह्मोप घोष हैरात । वाऱ्यावर विरल गर्वादत आवेश ॥ ९ ॥
 ही तिष्ठ जाहली मुढावळ देवाची । मागने पुराण दुबळ्याच्या कर्माची ॥ १० ॥

३

बाधून आपल्या काळयत्र मणिनधी । रोधु न शके कुण शगहि काल
स्वच्छंदी ।
जो लहरीवरनी नाचवि जीवित नौका । उमळता तयाला काय किनारा
गेर्घा ? ॥

४

चितनात मरता निमिष पळे घटकात । कल्पना रगल्या सहज भावकणिकात
नागात उरीच्या लाटा अन् लहरीच्या । अस्तित्व विमरला भगताळिल
निमिरात ॥

५

सतत धरेच्या पोटीं हिरवीं स्वप्ने । अतृप्त जिवाच्या ओठीं स्फुरतें गाणें
आकठ लाभतें जेव्हा उग्रास हवें तें । कोणते जगाला देईल तो नजराणे ॥

६

तो आला माझ्या घरीं वेळिं अवेळीं । याचना त्यानें परिन कशाची वेळीं
आवडतें शेंतें एकच त्याचें गीत । मज स्मरतें ज्याचें ध्रुवपद वेळोवेळीं ॥

अनंत जयवंत जगताप (जयवंत कुमार)

[जन्म इ. स. १९२४]

आलीम तू माझ्या घरीं

आलीम तू माझ्या घरीं
तुझ्या स्नेहाळ दृष्टीनें

उग्राटा उजळला
आपें शेतन्य घगला ॥ १ ॥

आलीस तूं माझ्या घरी
 तुला पाहुनी शुभाते
 आलीस तूं माझ्या घरी
 पारिजात हासुनिया
 आलीस तूं माझ्या घरी
 आला आन्याला मोहर
 आलीस तूं माझ्या घरी
 सुगधानें गे त्याचिया
 आलीस तूं माझ्या घरी
 फुले प्रीतिचा गे दीप
 आलीस तूं माझ्या घरी
 सोनियाच्या पावलांनं
 आलीस तूं माझ्या घरी
 प्रकाशात उज्वलल्या

दाही दिशा उजळल्या
 मनीं नादण्या लाजल्या ॥ २ ॥
 फुलें फुललीं भांगत
 करी तुझेन स्वागत ॥ ३ ॥
 स्वर्गसुखें सचें नेत
 तुला देखोनि हर्षत ॥ ४ ॥
 उघळीत हौस्यफुलें
 मन माझें खुदावले ॥ ५ ॥
 लाजल्या गे साजरात
 हृदयीच्या मदीरात ॥ ६ ॥
 वारें भगल वाजती
 घरीं ज्योती उजळती ॥ ७ ॥
 दीप घेउनी तेजाचा
 फुले संसार प्रीतीचा ॥ ८ ॥

प्रभाकर गुमास्ते

[जन्म इ. स. १९३०]

वली

शुभ फुलेरा नभिं ताच्याचा । ज्योती धरतीवर थरथरती ॥
 भेसुर हासे घूक तमातुन । काटे आगावरी दाटती ॥ १ ॥
 निद्रा येउनि पडुडे वारा । स्वप्नामाजीं फुलें हासती ॥
 नजर लवुनी पाताळाला । निवात सदनं डुलक्या घेती ॥ २ ॥
 त्या समयाला एक रहामधि । मृक मनानें युगुल बसलें ॥
 व्याकुळलेली सुकलेली ती । त्याच्यापुढतीं गोंडम आलें ॥ ३ ॥

चिंध्यावरती निजलेल्या त्या । मान बालकां जाणिव वसली ॥
 शीतल पाणी पिउनी नुमतें । फुलवित स्वप्नं शोपीं गेली ॥ ४ ॥
 सखोल नयनातुनी वाहती । पाझर अभ्रूचे दुःखांचे ॥
 कधीं पुमे तो कधीं पुसे ती । यांचें परे ना स्पंदन त्याचें ॥ ५ ॥
 अधर कापती मुस्कान्यांनीं । जीभ जाहली जड दोघाची ॥
 परस्परांना अन समजावे । भाषा प्रेमळ नयनजलाची ॥ ६ ॥
 लोचनांतलें जल अभ्रूचें । आटुन सारें विम्बन गेलें ॥
 मिटल्या नयनां भाव अनामिक । मार्गं तयांना टाडुन गेलें ॥ ७ ॥
 वज्राऐसा करुनी निश्चय । चिपाडापरी शरिरें उठलीं ॥
 त्याच क्षणाला हृदयें कांपत । लफेर घूकाची भिरभिरली ॥ ८ ॥
 पाठीवरती हात फिरवुनी । कथूं लगला पती तियेचा ॥
 शशांककिरणें न्दोरुन आली । परितापाला कातरवाचा ॥ ९ ॥
 'सौख्याचा या आनंदाचा । क्षण न मिळाला माझ्या हातुन '
 अबोल शाली जीभ तयाची । नयनीं आले सलिल थरावन ॥ १० ॥
 'मुक्या मनानें ओझी वाहुन । ब्रह्मा तुमच्या सांध्यावरतीं ' ॥
 स्फुंदत स्फुंदत बोले भार्या । 'त्या माझ्या हृदयाला खुपती' ॥ ११ ॥
 निद्रावश मग सान बालका । हळूच उठवून सागे माता ॥
 मुखी उद्याला आपण सारे । आता न राहिल कमली चिंता ॥ १२ ॥
 स्नेहांवाचुन दीपामधली । सतेज दीती विझुनी गेली ॥
 भेसुर हांसत तमरुपानें । मूर्तीं पाळाची अवतरली ॥ १३ ॥
 शुभ्र फुलोरा नभिं ताऱ्यांचा । ज्योती आकाशीं थरथरती ॥
 भेसुर हासे घूक नभांतुन । कांटे आंगावरी दाटती ॥ १४ ॥
 क्षीण दिव्यांच्या प्रकाशातुनी । पाच आकृती स्तब्ध चालल्या ॥
 चिरशांवीयुत सदन शोधण्या । सरिताकांठावरती आल्या ॥ १५ ॥
 परस्परांचीं मुखें न्याहाळित । अभ्रू गाळित उभे विचारे ॥
 मुलें विलगतां मायकुशीला । मूकपणानें पिता इंद्रे ॥ १६ ॥
 महतान्यांशीं श्रोत खेळत । काळ चालण्या जलद तमांतुन ॥
 कठोर निजकार्याची जाणिव । येइ पित्याच्या उगत उमळुन ॥ १७ ॥

मायकुशीतुनि मुलें ओदतां । अंधारासहि आला गंदिवर ॥
 अथांग सलिल्या त्यांस फेकतां । उगीं नमाच्या उठलें काहुर ॥ १८ ॥
 त्या पोरांच्या किंकाळ्यांनीं । यांचे गतकिंझांचीं किरकिर ॥
 अनंत तारे उसासताती । फुटुन चाललें पृथ्वीचें उर ॥ १९ ॥
 जळतें मस्तक जळती काया । ठेवायाला तव अंकावर ॥
 सरितें, दुबळे आले आम्हीं । घाल आम्हावर मायापाखर ॥ २० ॥
 अधर तयांचे हें पुटपुटतां । परस्परना मिठी मारिली ॥
 चिमण्याना मग भेटायाला । जलात काया फेंकुन दिधली ॥ २१ ॥
 उफाळले जल, तुषार उठले । लाट भिडायी ये काठाला ॥
 माझीं बालें मला मिळालीं । सरिता वदली माणुसकीला ॥ २२ ॥

तृतीयखंड समाप्त

कवि-परिचय

प्रथम खंड

सोमेश्वर चालुक्य-मराठी भाषेतील पहिल्या उल्लेख्य कविता
नामश्वर चालुक्याच्या मानसालास या संस्कृत काव्यग्रथात आहे. गुलबर्गा
जिल्ह्यातील कल्याणा येथे सोमेश्वर इ. स. ११२६-११३८ या काळात राजा
होता. त्यानं इ. स. ११२९ च्या सुमारास मानसोल्लास लिहिला हा ग्रंथ दक्षिणेकडे
अभिलषिताथ चिंतामणि या नावानेच ओळखला जातो. गडोद सरकारने या
ग्रंथाचे दोन पत्रे प्रसिद्ध करून तिसरा गड बडोद येथील ओरिएण्टल
इन्स्टिट्यूट सध्या छापत आहे. या संस्थेचे चालक श्री. भद्र यांनी उपरोक्त
संस्कृत ग्रंथातला प्रस्तुत उतारा पाठविला. राजा सोमेश्वराच्या अगोदरचा एक
उपलब्ध मराठी ग्रंथ म्हणजे श्रीपतिवृत्त चोतिपरत्नमाला परंतु या ग्रंथात पद्य
नमून त्यातल्या लयगड गद्याचेच अर्वाचिनीकरण झालेले दिसते

सोमेश्वराने या कविता लक्ष्मीत असल्याचे सांगितले आहे कानडी
भाषेत सांगाय नावाचा ठेक्यावर म्हणण्याचा लोकगीताचा जुना उदाहरण
आहे तो या गीताचा (शेवट्या गीताखेरीज) प्रकार वाटतो ही तत्कालीन
प्रचलित लोकागीत असल्यास सोमेश्वराने ती कवळ उद्धृत केली असे होईल.
या कवितात अनेक भाषांचे मिश्रण आहे पहिल्या तीन ओळी शुद्ध प्राचीन
मराठीत आहेत ' मुरगिममृत ' ही ओळ जुन्या कानडीत असल्याचे काही
तज्ज्ञांचे मत आहे ' ज ब्रह्मणरकुंठे ' पासून पुढचा मजकूर अपभ्रंश भाषेत
असून शर्कीच्या मजकुरात दक्षिणेकडील भाषेतील शब्द असावेत अन्य भाषांचे
मिश्रण, मूळ उतान्यातच सभ्यगारा अशुद्धता, शब्द व कवितान्वरण बरोबर न
पाडले गेल्याची शक्यता इत्याद कागणामागे या उतान्यातील कित्येक शब्दांचा
अर्थच लागत नाही. ' शिवर, ' ' ब्रह्मणे ' हे शब्दप्रयोग हिंदी व मारवाडी

आणि मंगली या भाषातील पद्यीसारखे आहेत. महाराष्ट्रात स्त्रिया दळण दळताना ओव्या म्हणतात, असा उल्लेख सोमेश्वराच्या एका संस्कृत श्लोकात सापडतो व बाराव्या शतकात मराठीतून काव्यरचना होत असल्याची ही साक्षच म्हणता येईल.

प्रस्तुत उताऱ्यात दशावताराच वर्णन असून त्यातल्या कळकी अस्तामराचा उल्लेख संस्कृतात आहे. दशावतारात रामाचें नाव मान नाही. मत्स्यावतार वर्णन जयदेवकवीच्या गीतगोविंदातील 'प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् । विहितवह्निचरित्रमखेदम् ॥' या ओळींची आठवण घेऊन देतें 'वाणें' या शब्दाचा जुना अर्थ वाहन असा आहे. हा जुना अर्थ व 'शिविका' आणि 'शिवक' या शब्दातलें साम्य लक्षात घेता असे वाटतें की 'मनुची होडी वाहून नेली' असा 'मनुशिवक वाणियले' या शब्दाचा कदाचित् अर्थ असावा. या समग्र उताऱ्याचा विशेष अभ्यास होणे अवश्य आहे.

[संदर्भ [१] मराठी छंदोरचना (१ स १९५५), डॉ. ना. ग. जोशी.
[२] मराठी छंदोरचनेचा विकास (अप्रकाशित) डॉ. ना. ग. जोशी.
[३] श्रीपतिकृत ज्योतिषरत्नमाला, भारत इतिहास सरोधक मंडळ इतिवृत्त (भा. १ स. म. ३) (१ स १९१३) [४] श्रीपतिकृत ज्योतिषरत्नमाला, दक्षिण कॉलन (रस्तबे इन्स्टिट्यूट बुल्डिंग (मार्च ३ स १९५६), संपादक एन्. जी. पानसे.)]

मुकुंदराज 'खवतीच्या पहिल्या पाळा' असा महाराष्ट्रगीतात उल्लेख करून गोविंदप्रधानांनी ज्याला मराठीच्या आद्यकवीचा मान दिले तोच हा 'विवेकसिंधु'कर्ता मुकुंदराज प्रचलित विवेकसिंधूच्या अर्वाचीन भाषेमुळे कवि प्राचीन आहे का नाही, तसेच त्याची अज्ञानगरी मराठवाड्यात का रिरर्भात, इत्यादि अनेक प्रश्न याप्रसंगी आहेत. या प्रथाच्या अनेक हस्त लिखित प्रतींचे संशोधन करून प्रा. कृ. पा. कुलकर्णी यांनी जास्तीत जास्त जुने पाठ अगलेली आवृत्ति नुवर्तीच प्रसिद्ध केली. या प्रथाची सगळ्यात जुनी हस्तलिखित प्रत इ. म. १६५० ची अगून मोळाला शाह्याच्या पूर्वांघात या कवीचा जुन्या जुना उल्लेख आढळतो, अशी माहिती त्यांना दिलेली आहे व

ओवी छदाचा उगम मुकुंदराजापासून झाला असा निर्देश असलेली एक ओवीहि उद्धृत केली आहे. अनेक जुन्या कवींनी 'त्रिवेकसिधूचा' अभ्यास केलेला दिसतो.

मुकुंदराजाच्या नारायण 'पद्मामृत' हा ग्रंथ व अनेक अभंग व पदे आढळतात. या नारायण अनेक कवि होऊन गेलेले असल्यामुळे व सर्व काव्याची भाषा अर्जाचीन असल्यामुळे ते 'त्रिवेकसिधु' कर्त्याचे आहेत का नाहीत याबद्दल शका वाटते.

[मठभं : [१] श्रीमुकुंदराजकृत विष्णुसिधु (३ स. १९५७), मा. ठ. पा. बुलबुर्गी. [२] सध्या परमामृत (३. स. १९३१), ज. २ आजगावकर. [३] मुकुंदमुनाकृत गुणमस्तक, महाराष्ट्र साहित्य परिषद (म. सा. प.) जानेवारी ३ स. १९५९, रा. ग. हर्षे. [४] महाराष्ट्र सारस्वत (म. सा.) चवथी आवृत्ति, वि. ल. भावे, पुरवणा टा. रा. गो. तुळपुळे.]

गोरक्षनाथ धुडिगज मादृज्जत 'नयनाथभक्तिसार' व 'नयनाथ-लीलामृत' या ग्रंथांमध्ये उल्लेखिलेल्या नऊ नाथांपैकी गोरक्षनाथ हे एक होत. ज्ञानेश्वराच्या गुरुपरंपरेंत गोरक्षनाथ येतात. ती गुरुपरंपरा अशी.-आदिनाथ-महिंछद्रनाथ-गोरक्षनाथ-गैरीनाथ-निर्जितनाथ-ज्ञानेश्वर. गोरक्षनाथांनी ज्ञानेश्वरांचे पणचें व्यक्कपत याना इ. १२०७ मध्ये उपदेश केल्याची आख्यायिका आहे. ज्ञानेश्वरादि बंधूच्या अभंगात गैरीनाथांचा उल्लेख आढळतो. या गैरीनाथांनी 'गोरक्षगीता' हे प्रकरण लिहिले. गोरक्षनाथांनी हिदीत जास्त ग्रंथरचना केलेली दिसते. गुरग्या समाज त्याच्या शिष्यमाप्रदायान गणला जातो. इतिहासमशोधक गो. का. चांदोरकर याना मिळालेल्या काही श्रुति पानात प्रस्तुत उतरा होता. या उतारान्यात ओवी व लयबद्ध गद्य यांचे मिश्रण दिसते 'अमृतानुभव' व 'ज्ञानेश्वरी' यांच्यातील काही ओव्यांशी या उतारान्याचे योग्य साम्य दिसते तज्ज्ञां येथील 'सम्बन्धीमंडाल' ग्रंथा लयाच्या सुचीत गोरक्षनाथाच्या काही पदांचा उल्लेख सापडतो.

[संदर्भ. [१] मराठा राज्यवाचा इतिहास [म. वा. ३] खंड पहिला (१. म. १९३२), ल. ग. पावारकर. [२] म. मा. [३] श्रीगोरक्षविरचित नमरनाथमवाद, मा. इ. म. म. २ (३ स. १९१०), गो. का. चांदोरकर.]

निवृत्तिनाथ-ज्ञानदेव-सोपानदेव-मुक्ताबाई

निवृत्तिनाथ (इ. स. १२७३-१२९८). ज्ञानदेव (इ. स. १२७०-१२९६), सोपानदेव (इ. स. १२७७-१२९७) आणि मुक्ताबाई (इ. स. १२७९-१२९९) या चार भावडानीं अत्यवघात प्रगट कलेली बुद्धिमत्ता व कर्तृत्व यांना जगाच्या इतिहासात क्वचितच तोड सापडेल. मराठवाड्यातील पैठणनजीक आपगाव येथील विठ्ठलपत कुलकर्णी व रुक्मिणीबाई यांची ही मुलं. या मुलांचे जन्मकाल चारत्याच वर्षे अगाडरच असल्याचेहि उद्भव आहत. विठ्ठलपतानीं एकदा सन्यास घऊन पुढा गुरूच्या आशेनुसार गृहस्थाश्रमात आल्यानंतर त्यांना हीं अपत्ये झाली. या 'घोर' अपराधान्नल पैठणच्या त्रक्षत्रदानें त्यांना दारुतात गरुल व जेवणी देहात प्रायश्चित घणायत सांगितलं, आणि त्याप्रमाणं विठ्ठलपत व रुक्मिणीबाई यांना देहत्याग नला अशा प्रकार चालयताच सामाजिक छळापाया मातापित्याच्या छत्राल अंतर लेल्या या चार भावडानां स्वतःलाह तत्कालीन समाजस्थितात माठवा आपत्ति सहन करल्या लागल्या. ही प्राश्रभूमि लभात घेता या चार भावडानां गावरिलल कर्तृत्व आणि एन नारण्याच्या भरत आयुष्याची कलेली समाप्त पाहून कुणालाहि वळवळ दाख्यायाचून गणार नाहीं. 'तीन्ही देव जैसे पळव्हीचे ठसे । जगां सुय तैम प्रकाशल' अस यातल्या तीन बंधूच यथाथ वर्णन नामदेवानां एका अभंगात केले आहे. या तिघांच्या समाधि अनुक्रम त्र्यम्बकेश्वर, आठरा व सोमवत येथ आहत. मुक्ताबाईंचा समाधि तापी तीर्ग मेहुणगाव येथं असोवी. चौथाह भावडाच्या समाधीच अभंग नामदेवानां लिहिले आहेत. चाणदेव, नामदेव, गारा कुभार, विसोरा गेचर इत्यादि मज समकारीन सतमळीं चारा भावडानां पार मान देत अस आख्यायिका उरून दिसत.

या चारा भावडामध्य कर्तृत्वान् अग्र आणि अत्यंत कार्तिमान् म्हणून ज्ञानेश्वर. ज्ञानेश्वरामध्य त्यांनीं स्वतःचा उद्धार ज्ञानदेव असाच केलेला सरास आढळता. यांच्या आयान ज्ञानेश्वर अस नाव सापडत ही ओवी अशी - 'शिव आगत यागत्तर । त टीका केली ज्ञानेश्वर । सच्चिदानंदवाचा आत्तर । गुरु जुहला ॥' या आर्वीने ज्ञानेश्वरीचा काल निश्चित रेल.

असला तरी राजराडेप्रतीत ही आढळत नाही व ही सच्चिदानंदनामाने रचिलेली असावी.

ज्ञानदेव या नावाचे अनेक कवि होऊन गेले असले तरी ज्ञानेश्वरीकेंत ज्ञानदेव याची प्रतिभासपन्न रचना त्या मगज्यामध्ये निशेप उठून दिसते. ज्ञानेश्वरा व अमृतानुभव यांचे ज्ञानदेवाचे. चांगदेवपासपट्टी हे प्रसंग व योगवासिष्ठ हा ग्रंथ याचे कर्तृ योग हा विषय वादग्रस्त आहे. योगवासिष्ठात 'जं तुम गीता केली मन्हाटी' (१-३४ व तसंच १-८६) इत्यादि जे उल्लेख आहेत त्यावरून हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीनंतरचा ठरतो. या ग्रंथाचे ज्ञानेश्वरीशी प्रेरक साम्य दिसते. उदाहरणार्थ यातली 'चंद्रकानु द्रवता' (१-३१५) ही ओवी ज्ञानेश्वरीत (९-२९) सापडते. परंतु ज्ञानेश्वरीतका हा ग्रंथ प्रगल्भ नाही आणि ज्ञानेश्वरीनंतर ज्ञानदेवाच्या हातून असला ग्रंथ निर्माग शास्त्राचा समव फार कमी वाटतो. मात्र हा ग्रंथ पुना आहे याबद्दल शंका नाही. मिस्रपुरा णानील १।१।१०२-२५ या ओवी वाहता या पुराणाचा कर्ता फादर स्टीफन्स याने हा ग्रंथ वाचला होता, असे वाटते या ग्रंथातील 'भट्टाचार्य' 'भास्कर दर्शन' (४-३० व ४-३२) हे उल्लेख महानुभावाचे असानेत.

ज्ञानेश्वरी गेल्या सातदा वर्षांतील मराठी साहित्यात 'एकमेवाद्वितीयम्' ठरलेली आहे. उच्च दर्जाचे काव्य, ओघवती वाणी, पांडित्य इत्यादि सर्व गुण तिच्यात आढळतात व उपमा, अलंकार, दृष्टांत इत्यादींनी ती तुडुन भरलेली आहे. तिच्यात शातंगस प्रसुरज आहे व दहाव्या अध्यायात 'देशियेचेनि नागरपणे। शानु शुभागते जीणे' (१०-४१) अम सांगितल्ले साध आहे 'हे विश्वचि माझ घर' व 'आपपरु बया नाही' (१२-२११ व ११३) यांचे भावना कवीच्या होत्या असे ज्ञानेश्वरी वाचनाना वाटत. म्हणूनच या कवीला 'माउली' ही अपूर्व पदवी दिली गेली. वारकरी पंथाने ज्ञानेश्वरीला मोठा मान दिला व 'ग्यानना तुकाराम' ही वारकऱ्यांची घासगा महाराष्ट्रादेखि ऐकू येते.

गीतेचे सत्कृत भाषेतले तरंगज्ञान मराठीत आगश्याच त्या काळाच्या दृष्टीन नातिनारक ठरगार कार्य ज्ञानेश्वराने केले. ज्ञानदेवाचा मराठी भाषेचा जाणवत्य अभिमान तीत ठिकठिकाणी प्रत्ययाल येतो. त्याची 'माझा मराठाचि

बोलु' (६-१४) ही प्रतिज्ञा प्रसिद्धच आहे नागव्या अध्यायात अवेच्या प्रार्थनेतहि मराठीत साहित्यसौयाच्या ग्याणी उघडव अशी त्यानी प्रार्थना आहे भास्करभट्ट, नरेंद्र, एकनाथ, कृष्णरास मुद्गल इत्यादि अनेक कवींना मराठीचा अभिमान प्रदर्शित केलेला असला तरी ज्ञानदेवाच्या 'देशियेच्या लावण्याच्या' (१०-४६) अभिमानापुढे तो फिका पणतो अल्पयात ज्ञान देवाना ज्ञानेश्वरीची रचना केली, हा चमत्कारच वाणतो 'तैशी दशेची वाण न पाता' (६-४७१-७२) या त्याच्या ओव्या यासंबंधात माझ्या सूचक वाणतात

तेराव्या शतकातील मराठी भाषेचा नमुना म्हणूनहि ज्ञानेश्वरी महत्त्वाचा ठरत व तत्कालीन महानुभावीय वाङ्मयाशी तिच्यातील भाषेच साम्य आहे तिच्या नमून होता होता तिच्यात फार अशुद्ध व प्रभितें शिगला म्हणून एकनाथानी उपलब्ध प्रतीच्या आधारें इ स १५१४ साला तिचा सशाधित प्रत तयार करी व आताच्या प्रचलित ज्ञानेश्वरीचा पाठ तिच्यापासून आला आहे यामुद्गीच्या एकनाथी ओव्या ज्ञानेश्वरीत साधारणत न्हिया जातात या ओव्यामध्ये काहीं प्रतीत 'जो ज्ञानेश्वरीपानी । ओवी करील म्हाणी । तणें अमृताय नागी । जाण नरोनी ठेविली ॥' अस बजाविल आहे प्रस्तुत मसहतील उतारे राजवाडेप्रतीतून घेतले आहेत ही प्रत एकनाथी ज्ञानेश्वरी पन्ना जुनी न्हिसत राजवाडेप्रतीत 'ळ' ऐवजी मराम 'ल' आदळता तत्कालीन महानुभावीय वाङ्मयात मात्र 'ळ' आहे

ज्ञानेश्वरीतील अनेक उल्लेखावरून तत्कालीन स्थितीची कल्पना येत राऊसाळ व नागी (७।२२ व २६), चामड्याच्या नाग (९।४४०।००), साऱ्याचा पधगचा कस [६।३४] इत्यादिहल उल्लेख तीत आदळतात तेव्हाहि 'अधिकारिया रिगता मागो । होय जैसा उत्साग ॥' [१८।७९२] अम होत अस व्यापारा सर्वकारी सारखेच असनात लासार्ची घर पाडून देऊळ गाथापयाच व जनतेला नागवून अन्नछत्र घालायार्ची, अशी त्याची वृत्ति होती (१३।०३०). ज्ञानेश्वरीतील उपमा, विना तत्कालीन स्थिति, निरनिराळ्या भाषातून आलेले शब्द, ज्ञानेश्वराच तत्त्वज्ञान इत्यादि तिच्या अनेक अंगांपासुचें निवेचन अहमदनगरच्या बादमनाथपंथ मठजान प्रकाशित केलेल्या 'ज्ञानेश्वरदर्शन' या ग्रंथान आहे

ज्ञानदेवादि चारी भाण्डानीं इतर सतःप्रीप्रमाणें अभग रचलेले आहेत. परंतु पाठभेद, अर्वाचिनीकरण, प्रक्षिप्त अभगाचा प्रवेश, इत्यादि अनेक दोष सर्वत्र सतःप्रीच्या अभगात दिसतात व त्यामुळे पुष्कळदा अभगाच्या कर्तृत्वाबद्दल संदेह उत्पन्न होतो. ज्ञानेश्वराच्या नावानें असलेल्या अभगापैकीं काहीं अभग त्याचे असावेत व काहीं अभगाचें ज्ञानेश्वरीं साध्य वाटते. एका जुन्या गायेंत गुजराती रूपें असलेल्या रागलाणी गेलींतल ज्ञानेश्वराचा अभग आहे तर त्याच्या एका जुन्या चरित्रात कानडी अभग आहे. 'देव करी' हा अभग 'मुसुक्षु' मासिमानून घेतला आहे. 'काय करिसी' हा अभग नसून 'चंद्रकांत राजाची कन्या' या चालीमारखें तें पद आहे. ज्ञानेश्वरांनीं भित चालविल्याच्या आख्यायिनेसमूहात 'फुतिल पाय चालतिल भिती' व 'परि जडातें चेष्टवितें' हे त्याच्या अभगातील उल्लेख सूचक दिसतात. विठोबा हा कानडी देव असल्याचा उल्लेख 'कानडा हा निष्ठल कर्नाटकु' या अभगात सापडतो.

निवृत्तिनाथाची 'निवृत्तेश्वरी' व 'निवृत्तिसार' आणि सोपानदेवाची 'सोपानदेवी', 'पचीकरण' व 'प्राकृत गीता' या ग्रंथांचे उल्लेख आढळतात. 'तीरे ससृताचीं गहनें' (ज्ञानेश्वरी ११।९) या उल्लेखावरून निवृत्तिनाथांनीं काहींतरी ग्रंथरचना केली होती, असे दिसते. सोपानदेवाची गीतेवरील टीका उस्मानिया युनिव्हर्सिटीच्या ग्रंथालयात आहे. तिची भाषा अर्वाचीन वाटते.

मुक्तागई, जनागई व महदना या समकालीन असून मराठी भाषेतील आग्र जात कवयित्री होत. मुक्तागईचे उपलब्ध अभग थोडे आहेत. ज्ञानेश्वराना रस्त्यांत कुणीतरी सन्याशाचीं मुलें म्हणून हिगविल्यावर ते पिन्न होऊन दार नड करून घेऊन खोलीत असले, त्या प्रसंगावर लिहिलेल्या ताटीच्या अभगात मुक्तागई लडिगळपणानें व धीटपणानें ज्ञानेश्वरानाच चार शब्द सांगते. ती तिचाहि भाषाची लडकी असणार. म्हणूनच 'त्रिवेणीचा ओघ जैसा एक ठायीं । तैशी मुक्तागई आम्हामध्ये ॥' असे तिच्याविषयीचे उद्गार नामदेवांनीं ज्ञानेश्वरादि ऋषूंच्या ताडीं घातले आहेत.

[संदर्भ - [१] प्राचीन मराठी सतःप्री, खंड पहिला (१ स. १९०७),

(प्रा. म. स.) ज. र. आजगावकर, [२] ज्ञानेश्वरी (१ स. १९०९), सत्वा-

यौतेजक सभा धुळे (स. स. धु.), वि. का. राजवाडे. [३] श्रीशिवकायाण-
 त्तन अमृतानुभव विवरण (इ. स. १९३२) व अमृतानुभवाच्या इतर आवृत्या,
 [४] योगवासिष्ठ (इ. स. १९१४) स. स. धु., गो. का. चांदोरकर. [५]
 पामष्टो प्रदाय (इ. स. १९३५), प्र. सी. गुवध. [६] योगवासिष्ठ आणि सत
 वाङ्मय (इ. स. १९७४), डॉ. थ. वि. पराजपे. [७] शानेश्वरदर्शन खंड १
 व २ (इ. स. १९३४), अहमदनगर वाण्णमयोपामक मंडळ. [८] भोळीच्या
 अभंगार्ची मकर सन गाथा, (स. स. गा.) (इ. स. १९७७), गो. डॉ. गहिरकर,
 ज्ञानदेवाचा गाथा (इ. स. १९२७), सासरेबुवा, ज्ञानदेव महाराजाच्या
 अभंगार्ची गाथा (इ. स. १९०६) गो. ना. दातार, इत्यादि गाथा, [९]
 मुमुक्षु (फेब्रुवारी इ. स. १९२७). [१०] शानेश्वरमहाराजांचे चरित्र (इ. स.
 १८८४), पुणेर्विभव. [११] शानेश्वरार्ची प्रयावळ (श. प्र.) (इ. स. १९२८),
 ल. ग. पागारकर. [१२] म. सा.]

चोखामेळा : हे नामदेवकालीन पांडुरंगभक्त जातीने महार होणे.
 चोखोना, त्याची पत्नी सोयगाडाई, बहीण निर्मला, मंहुणा बसा व मुक्ता कर्म
 मेळा या सर्वांचे अभंग आहेत. पंढरपुरातली मंगळवेढे येथे वर्तमान कामावर
 असताना गायकुंगू कोमळन त्यांना इ. स. १३३८ साली अपघाती मृत्यु
 झाला असे म्हणतात. मोरोपंतानी चोखोनाचे वर्णन असे केले आहे :

गावा नन्त मानावा चोखा मेळा महार सामान्य ।

त्याच्या करि सार्धूचा चोखामेळा महाम्मा मान्य ॥

[मं. भं, [१] नामदेव गाथा (इ. स. १८०४), जुवागय नात्या, [२]
 बारवरी सापदाधिक चोखा मेळा अभंग गाथा, दुमरी आवृत्ती (इ. स.
 १९२७), बा. इ. पाठक [३] इ. प्र. [४] म. स. गा.]

नामदेव : महाराष्ट्रातील लोकमान्य मतस्त्रीचे एक अग्रणी नामदेव
 पंढरपुरच्या गिरी कुळातले. त्याचे वर्दील कामागेट व आई गोणदे. नामदेवाना
 झाले इ.स. १२७०-१३५० असा समजतात. या मुदतीतील मागेना माळी

नरहरा सोनार, जगमित्र नागा इत्यादि अनेक सताचे से समझातील झाले. नामदेवाची आई, पत्नी, मुल, दासी जनागई इत्यादि त्याच्या परिवारातील सर्वांना अभंग रचिले आहेत, असे त्यांना कुलवृत्तातपर अभंगात नमूद केले आहे असे असूनहि नामदेवाची अधिकृत गाथाच उपलब्ध नाही.

नामदेवाच्या गाथांमध्ये चरित्रपर, गालक्रीडेचे व शानेकरादि भावडाच्या समार्धीविषयी आणि अन्य प्रसंगाविषयी असे अभंग आढळतात या सर्वच अभंगांनी भाषा अर्थाचीन दिसते यातले किती अभंग जनेकराकालीन नामदेवाचे आहेत हे निश्चित सांगता येत नाही. गालक्रीडेच्या अभंगात तर नंतरच्या काळातील गहिरभंगाचा उल्लेख आहे नामदेव नावाचे अनेक कवि होऊन गेले तजावरच्या मरहती महाल ग्रंथसूचात नामदेवनामा असाहि एक कवि आढळतो नामदेव व विष्णुदास नामा या दोघांच्यात घागळा आहे सोळाव्या शतकातला विष्णुदासनामा या कवीन आपल्या बुध्दजावणीत नामदेवाचा उल्लेख करला आहे. व ता शनेकराकालीन नामदेवाहून भिन्न आहे, हे उघड आहे पण इ. स. १२७६ मध्य दामादर पडितानी विष्णुदास नामाला उपदेश केला, असा उल्लेख महानुभावीय मराठी वाङ्मय या ग्रंथात आहे तमच ब्रह्मचारातील (ब्रह्मचार २७) उल्लेखहि शून्य दिसतो इ. स. १२७५ हा काल खरोखर जुळवारा नाही तरा हे उल्लेख शनेकराकालीन नामदेवा नाच लागू पडतात त्याचखरोखर विष्णुदास नामाच्या महाभारताच्या प्रतीहि महानुभावाच्या मठात आढळतात म्हणजे नामदेवांनी महाभारत लिहिले असावे आणि महानुभावांनी त आपले म्हणून ठेवले असाय, अस निमत कृष्णदास दामा हा कवि तर नामदेवाना महाभारत लिहिले असल्याच स्पष्ट सांगता म्हणून नामदेवांनी लिहिलेला महाभारत कोणत हे ठरविण्यासाठी विष्णुदास नामा आणि नामा पाठक यांच्या महाभारताची कथाशीन ठाननी शाली पाहिजे एवनाधानीं ' जयाच ग्रंथ पाहना। जान हाय प्राहना ॥ ' (भागवत १।१२०) असा नामदेवाविषया उल्लेख करला आहे यावरून नामदेवांनी काहीतरा म्हाग्र ग्रंथरचना केली असावा आणि नीपदी महाभारत हा एक असावे, असे दिसते हे महाभारत प्रसिद्ध कण्याचा प्रयत्न पाह्या झालेला नाही.

ज्ञानेश्वर व नामदेव यांनीं दोघानीं मिळून तीर्थयात्रा केली आणि एका ठिकाणीं नामदेवांनीं प्रार्थना केल्याबरोबर कृपातून पाणी वाहू लागलें, असे वर्णन तीर्थावळीच्या अभंगामध्ये आहे हाच तो भिकानरेपासून १०-१२ मैलावर कोलादजी या गावीं असलेला प्रसिद्ध 'नामदेवकूप'. 'नामदेव झाला तृपावान्त । ते स्थळीं अद्यापि कूप वाहात । यामा मारवाडदेशात । मार्गशीर्षांत भरतसे ॥' (भक्तविजय १२-५३) असे महीपतींनींहि म्हटलें आहे शीखांच्या ग्रंथसाहस्रांत नामदेवांचीं ६१ पद आहेत त्यातील काहीं खुद्द नामदेवांचीं असतीलहि. पंजागात घोमान येथे नामदेवमंदिर असून नामदेवपंथाचे लोकहि पंजागात आहेत नामदेव काहीं काळ पंजागात राहिले असावेत. उत्तर हिंदुस्थानातहि नामदेव प्रसिद्ध आहेत. कवीरपुत्र कमाल म्हणतो—

दखतन याने नामा दरजी विठल उनका वदा है ।

और सेवा कछू न जाने अदरभीतर केशव है ॥

[सद्दर्भ [१] प्रा म स [२] नामदेवांची गाथा (इ स १८९४), तुकाराम तात्या, श्रीनामदेवांचीं सार्धे गाथा पहिला भाग (इ स १९४९), प्र सीं सुश्रु, नामदेवांची गाथा (इ स १९३१), वि न जोग, इत्यादि गाथा. [३] रा प्र [४] नवनीत. [५] महाजुभाषीय मराठी वाङ्मय (म म वा) (इ स १९२६), डॉ. व. सु. देशपांडे, [६] वृक्षाचार, म सा. प अक ३६ (बाबरोबर इ स १९३६), वा ना देशपांडे. [७] विष्णुदास नामा, नामा पाठक, कृष्णदास दामा पाहा]

नुझा दग्वार.' हे जनार्नाईचें पद दिंडीच्या चालीवर आहे. भानुदास व विष्णुदासनामा यांच्या दिंडीच्या चालीवराल कविता पाहता ज्ञानेश्वरकार्णी दिंडी इतकी परिणत झाली असल्याप्रहल शका वाटते.

[सदर्भः [१] प्रा. म. स [२] नामदेव, भानुदास पाहा.]

जोगा परमानंद . हे शार्दाचे शूद्र असून याची कविता विशेषांगेच उतरून घेत असत, असे म्हणतात.

[सदर्भः प्रा. म. स.]

परिसा भागवत - हे नामदेवशिष्य होते.

[संदर्भः महाराष्ट्र कविवरित्र भाग तिसरा (१. स. १९१४), ज. १. भाजगावकर]

म्हाईभट्ट नगर जिल्ह्यातील सारोळें येथील हे ब्राह्मण. महानुभाव पथाच्या चक्रधर स्वामींचे हे शिष्य. नामदेवाचार्यांच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रभर हिंडून चक्रधरस्वामींच्या संप्रथित व्यक्तीकडून माहिती जमवून यांनी 'लीळा चरित्र' हा मराठीतील आद्य गद्यग्रंथ व आद्य चरित्रग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाची रचना ज्ञानेश्वरीच्या आधी १०-१२ वर्षे झाली. म्हाईभटाचा उल्लेख मट्टिन्द्रव्यास, माहिमभट्ट, इत्यादि नागरांनाहि होतो. यांनी 'गोविंदप्रभुचरित्र' हा आगखी एक ग्रंथ लिहिलेला असून महदवेच्या धवळ्यात उत्तराभांच्या कर्तृत्वात म्हाईभटाचा भाग असावा. प्रस्तुत आरत्या अप्रकाशित आहेत. या आरत्या व प्रार्थना महंत गोपिराज महाराज महानुभाव यांच्या कृपेने मिळाल्या. अन्वय स्थळान या आरत्याचा उल्लेख आहे २-११ या आरत्याच्या पहिल्या ओळी त्यात उद्धृत केलेल्या आहेत. पहिली आरती मुळात स्वतंत्र असून मागाहून निचा 'दशकात' समावेश केला असावा. महानुभावी पथाच्या साहित्यात आरत्या व स्तोत्रे विपुल आहेत.

[सदर्भ [१] म म वा [२] लीळाचरित्र [३ स १९३८],

दुसरी आवृत्ति [५. स. १९५१], इ. ना. नेने. [३] महानुभाव मामि

स्वयं ही तिची दोन प्रकाशित काव्ये. तिने 'गर्भजाट' ओ'याहि रचलेल्या आहेत. तिचा चतुर्धरस्तुतिपर अभंग लीळाचरितात आहे. (लीळा २७१)

धवळे हे महद्वेचे प्रमुख व महत्वाचे काव्य धवळे म्हणजे धवल यशोगानाच्या कविता. कृष्णरुक्मिणी-विवाह हा त्याचा विषय. गोविंदप्रभूच्या एका काल्पनिक विवाहप्रसंगा या काव्याचे गायन झाले 'मह्मादसी गोविंद रासो धवळी आदरवीले' असा उल्लेख या धवळ्याच्या शेवटी आढळतो. या काव्याचे प्रवर्ध व उत्तमार्थ हे दोन्ही माग अगदी स्वतंत्र आहेत. उत्तमार्थाला मह्मादभट व लक्ष्मीदभट यांचाहि हातभार लागलेला असावा.

मुक्तागई, जनार्दन, व महद्वज या निर्गमध्वे आग्र कोण, धवळे ज्ञानेश्वर पूर्वकारीन का नवचे, याविषयी वाद आहे. धवळ्याची रचना कदाचित ज्ञानेश्वरीनंतर १०१२ वर्षांनी झाली असावी. परंतु या तिथी कयितीच्या का'परचनेपैकी महद्वेचीच रचना सराचर्चा मूळ जुन्या स्वरूपात असल्याने विशेष महत्वाची दस्त. तत्कालीन समाजस्थिति, न्यायीराणी, इत्यादीने वगून धवळ्यामध्यें आढळत. धवळे ३ ठेसपार मंगग्याचा गागी असावीत. महद्वज नतगदि धवळ्याची रचना होत नसावी. 'सभा नेमदी निजगेधे। धवळे गागी स्थानवे ॥' (एकनाथी रुक्मिणी स्वयं १६।४६), तसेच 'लगायेर दिसी उगणे नाडिले। धवळ आग्भीले मभ्रमेसी ॥ धवळामागी गागी गाडल रामनामा। ऐकोनिना प्रेम वगमि आले' (धवल्यनथी गाथा २७०९) असे धवळ्याचे उल्लेख एकनाथाच्या ग्रंथात आहेत. मातृसीरुक्मिणीस्वयं धवळ्याच्याच धर्तावर आहे. हे काव्य आहे अभंग वृत्तात, पर महद्वज त्याला बोरी म्हणत. चतुर्धरस्तुतीच्या अभंगाचे वर्णन 'बोदि गातानी अंग वल आहे. अभंगाचा उगम ओरीनूनच झाला अगून त्या मर्ती त्याग आनीचाच एन प्रंग समजत असावेत.

धवळ्याच्या पोथीमध्ये पाठभेद पार आहेत. धवळ्याच्या प्रकाशित पुस्तकातून उत्तरे घेण्याच्या मार्गात एक विच्छेद अद्वय आनी परंतु महत गोपीगज महाराज याच्या वृत्तेने पोथ्या मिळाल्यामुळे त्यातून प्रस्तुत उत्तरे घेता आले

[मदर्थ [१] महद्वज, अथ महाराज कयिती (दिनांक आदि १ स.

१९५६; प्रथम आवृत्ती इ. स. १९३५), वा ना देशपांडे. [२] म्हाशमटवृत लीळाचरान (इ. स. १९३८), व ना. नेने. [३] आद्य मराठा कवयित्री महिदा नवडे, प्रसाद (मे इ. स. १९५८), व शि. चौधरी]

भास्करभट्ट : हे मराठाड्यातील गेरी गावचे. शिशुपालवध व उद्धव गीता ही याची दोन काव्ये मरानुभावीय सतप्रधापैकी होत. पदलालित्य व भाषासांदर्भ हे याच्या काव्याचे वैशिष्ट्य आहे, म्हणूनच यांना कवीश्वर व्यास ही यथार्थ पदवी मिळाली. शिशुपालवधात भक्ति व श्रृंगार हे प्रमुख रस असून मृत्तिवर्णनावरहि त्यात विशेष भर दिलेला आढळतो. उद्धवगीता ही भागवताच्या दशम स्कंधातील टीका असून तिची शैली थेट जानेश्वरीसारखी दिसते. या दोन ग्रंथांच्या जोडीला मराठी पूजाग्रंथ हे प्रकरण कवीश्वराने रचिले. प्रस्तुत कविवृत्त 'पाच आणि रात' अथवा मूर्तिवर्णनस्तोत्र, विरहाष्टक, जयाष्टक व श्रीयाष्टक यांचा उल्लेख अन्वयस्थळात असला तरी वृद्धाचारात नाही. यातले श्लोक प्रासरहित आहेत. त आद्याइतक सरस उतरलेले नाहीत, तरी जुन्या मराठी श्लोकाचा नमुना म्हणून ते महत्त्वाचे ठरतात. मराठीतील मुक्तातीची श्लोक-रचना प्रासरहित होती पण हा प्रकार मराठीत टिकू शकला नाही व प्रासयुक्त श्लोक आले. गोपिगजमहागजाच्या रूपाने मूर्तिवर्णनस्तोत्राचे श्लोक मिळाले.

शिशुपालवधाचा काळ इ. स. १२७३ असल्याचे दशविहारी ओवी या काव्याच्या छापील प्रतीत असली तरी दुसऱ्या प्रतीत नाही. नरेंद्राचे कविमणी स्वयंवर व केशवराजसूरी याचा मूर्तिप्रसाद (अप्रमगित) यातील रचनेशी भास्करभट्टाच्या रचनेचे साम्य दिसते. जानेश्वरानंतर १८।२० वर्षांनी त्यांनी ही काव्यरचना केली असावी असे डॉ. कोल्ते याचे मत आहे.

हतर महागुभाव कवीप्रमाणे कवीश्वरानीं मस्कृतमर्त्येऽपि काव्यरचना केलेली आहे.

[संदर्भ : [१] शिशुपालवध, महाराष्ट्र काव्यग्रंथ (इ. स. १९७६), वि. ए. भावे, [२] उद्धवगीता, शारदाग्रंथ ग्रंथालय (इ. स. १९३८), रा. वि. भि. कोल्ते, [३] नादार देवे छापलेले मूर्तिवर्णनस्तोत्र व वडाग : (मुंबई)

येथील योगिंदराज महाराज महानुभाव याचकडून मिळालेली पोथी, [४] म. च. स. [५] अन्वयस्थळ व वृद्धाचार, [६] भास्करभट बोराकर, चारघ व काव्याविवेचन (इ. स. १०३५) वि. भि. कोलते, [७] भास्करभट बोराकर, याचा मराठी पूजावसर, म. सा. ५. (जून इ. स. १९३७) वि. भि. कोलते.]

दामोदर पंडित : महानुभावीय सप्त ग्रंथांपैकी वडाहरण या काव्याचे हे कर्ते. या काव्याचा काळ डॉ. य. खु. देशपांडे यांच्या मते इ.स. १२७८, तर डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या मते इ. स. १३१२ असा अंदाजलेला आहे. याची जुनी प्रत इ. स. १५३५ ची आहे. या काव्याची वच्छहरण व वत्सा हरण अशीही नावे आढळतात. भागवताच्या दशमस्कंधावर हें काव्य आधार लेले असून पंडिताचे परम मित्र केशवराजसुरी याचा उल्लेख त्यात ६, ६२, १२३, १९७, ३७५, व ५०२ णवव्या ओव्यात येतो व पंडिताचें नाव फक्त शेवटच्या ५०३ या ओवीत येत. त्यामुळे ग्रंथ खरोखरी कोणाचा ही शक्क उपस्थित होते. केशवराज व पंडित यांच्या काव्याची या दृष्टीने तुलना होणे अवश्य आहे.

दामोदर पंडिताच्या मराठी व हिंदी चोपद्या आहेत. त्यांनी रचिलेल्या धुवा काव्यप्रकाराचे नमुने स्मृतिस्थळात व वृद्धाचारात आढळतात. (स्मृति २६१ व वृद्धाचार शेरट). नागदेवाचार्याने गाण्याची बंदी केली असना निजनात त्याचे तोंडून प्रस्तुत धुवा बाहेर पडला (स्मृति ८९). त्याची आगती महानुभावीय मराठी वाङ्मय या ग्रंथात असून 'मंगळमूर्ति भक्त दृष्टि निगळी ती' या आरतीचा उल्लेख अन्वयस्थळात आहे.

[संदर्भ : [१] वच्छाहरण (इ. स. १९७३), डॉ. वि. भि. कोलते,

[२] म. म. बा. [३] स्मृतिस्थळ, [४] अन्वयस्थळ, [५] वृद्धाचार]

हयग्रीवाचार्य : पंडित हिरण्यगर्भ ऊर्फ हयग्रीव व्यास हे महानुभाव कवि गोदातीर्षी पात्रालेश्वराजपळील राक्षसमुक्ताचे राहणारे. याचा काळ डॉ. य. खु. देशपांडे यांच्या मते इ. स. १२६५-१३२४, तर वि. ल. भावे यांच्या मते इ. स. १२७५-१३२४ हा आहे. इ. स. १३०९ मध्ये ते गोपाळ पंडिताचे शिष्य होऊन पैठणास आले व तिथेच आमग्य राहिले

‘गद्यगजस्तोत्र’ त्यांनी शेवटी शेवटी पैठण-मुक्कामी लिहिले असते. हे महा-
नुभावीय प्रमुख स्तोत्र प्रसारित आहे व त्यांत जुने मराठी शब्द पुष्कळ
येतात. उताऱ्यातील श्लोक जरा सोपे आहेत. इ. स. १९०४ साली
मोलापूरला वा. दा. कानडे यांनी सच्चिदानंद छाप्यान्यात ते छापले, असे
ह. ना. नेने लिहिताना. परंतु छापिलेले पुस्तक हल्ली उपलब्ध नाही. प्रस्तुत
उताऱ्यातील श्लोक बदाळा (मुंबई) येथील गोविंदराज महागजाच्याकडून
मिळालेल्या पोथीतून घेतले. स्तोत्राचे एकूट श्लोक २७९ असून २८० वा
श्लोक उपलब्ध नाही असा पोथीत उल्लेख आहे. या स्तोत्राचा उल्लेख
शृद्धाचार, स्मृतिस्थळ, अन्वयस्थळ व पारमार्थिक धाम्नाचार अन्वयस्थळ या
सर्वांमध्ये आढळतो. भाष्याचार्य त्यासककृत याच नांवाचे दुसरे एक स्तोत्र
ग्रंथमालेच्या ११५ अंकात असल्याचा निदेश ह. ना. नेने यांनी केला आहे.
या दुसऱ्या स्तोत्राचे काही श्लोक पांशाककृत मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात
उद्धृत केलेले आहेत.

या स्तोत्रातील ‘ प्रातःकाळी यशोदा ’ या श्लोकाशी साम्य असलेला जन-
पंडितकृत स्तोत्रभागवतांतला पुढील श्लोक पाहाया :

अंकी घेउनिया पयोध्र मुनी घाली घनेशा बळा ।
वेगे दुग्ध उने ष्ठोनि उठली दाकूनिया मांचळा ॥
कृष्णं चाबुनि वोष्ट तेथ मथिना डंग बरे फोंडिला ।
माना जाउनिया दर्गाम धरिता तो अंतरे गहिला ॥

(स्तोत्र भागवत, पूर्वार्ध, ६-७)

[मंदूर्भ : इयमांवाचार्यकृत गद्यगजस्तोत्र भा. इ. मं. मं. धैर्यामिश्र
१८-७ (जनेवारी, १९३८), ह. ना. नेने. [२] म. म. वा. [३] स्मृतिस्थळ.
[४] शृद्धाचार [५] म. वा. इ. स. दुसरा (इ. म. १९३०). [६]
महानुभावीय मारवत, भा. इ. स. म. क. ८८ (इ. स. १९३६) (अन्व-
यस्थळ, शृद्धाचार व लक्ष्मणस्तोत्र, ह. ना. नेने). [७] जनपंडितकृत
स्तोत्र भागवत पूर्वार्ध, मराठवाडा साहित्यपरिषद (इ. म. १९५८).]

पंडित विश्वनाथ याळा पुरकर : हे विद्वन्मया गजाने कोपा

धिकारी होते. जेयटीं जेयटीं ते धन्दाडात अकोला जिल्ह्यातील बाळापूर येथे राहिले म्हणून ते बाळापूरकर आले. प्रस्तुत शानप्रबोध त्यांनी इ. स. १३३१ मार्च लिहिला, असे ग्रथात जेयटीं नमूद केले आहे. ज्ञानचंद्रिका या त्याच्या ग्रंथाचा उद्देग्य महागात्रू साग्वतात आहे. त्याच्या ओव्या ज्ञानेश्वरी थाटाच्या वाटतात.

[मद्रभं • [१ [शानप्रबोध (इ. स. १९०७), चित्रशाळा, [२] म. मा [३] प्रा. म. स.]

पंडित नारायण व्यास बहाळिये • हे गानदेगातील बहाळिये गावचे. महानुभागीय मत्तग्रथापरी ऋद्धिपुरवर्णन हे याचं काव्य इ. स. १३६३ मध्ये यांनी रचिलं असा उद्देग्य काही प्रतींमध्ये आहे. या काव्याच्या ओव्या ६५० आहेत. याच्या इक या गडकाव्याची व स्फुट पदाची पोथी धन्दाडात चावूर राजा येथे नामराजनुवा महानुभाव याच्या संग्रहात आहे. 'भरलेंछाचिण रादौडी' (१६२) इत्यादि मुमल्मानाचे उद्देग्य ऋद्धि-पुरवर्णनात आढळतात. पटिताची भाषा व्युत्पन्न व थोडीशी मठीगदि आहे.

[मद्रभं • श्रीश्राद्धपुरवर्णन, शारदाश्रम ग्रंथमाला (इ. स. १९२०), थ. पु. नेशाणे.]

बहिरंभट : उद्धव चिद्धनकृत 'गावीं संतचरित्रें हो' या पदांत बहिरंभटाचा उल्लेख आहे. याच्या आईचें नाव अंबिका. 'वरदनागेश' कर्ते अज्ञानसिद्ध हे याचे गुरुबंधु. हा मुसलमान झाला. नंतर याचें शुद्धीकरण झालें. तथापि याला वेड लागलें. म्हणून याला बहिरा पिसा म्हणत. असाच वेडाच्या भरांत भटकत असता हा नागनाथाच्याकडे आला व त्यांनीं याला मुसळानें कांडून अर्घांत घालून शुद्ध करून घेतलें, अशी आख्यायिका आहे. याला कांडण्यासाठीं वापरलेलें मुसळ सोलापूर जिल्ह्यातील मोहोळजवळच्या वडयळ गावीं अजून टाखवितात. बाटून शुद्धीकरण केलेल्या ब्राह्मणाचा उल्लेख विद्यारण्यांनीं केलेला आहे, तो याचाच असावा. हा इ. स. चौदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला असावा असें या सर्व गोष्टीवरून दिसतें.

याचा मुख्य ग्रंथ म्हणजे भागवताच्या दशमस्कंधावरील भैरवी टीका. ही ज्ञानेश्वरीच्या तिप्पट मोठी आहे व हिची भाषा सोपी आणि रसाळ आहे. यानें स्फुट काव्यरचना केली असें महिपतीच्या मक्तविजयांतील उल्लेखावरून दिसतें (भक्तविजय ४४।९७).

प्रस्तुत उतारे अहमदनगर येथील प्राध्यापक डॉ. ट. ग. कोपरकर यांजकडून मिळाले. ते हा ग्रंथ प्रसिद्ध करणार आहेत.

[संदर्भ: [१] बहिरा जातवेद याची भैरवी टीका (पुरितका) हा. द. गं. कोपरकर, [२] भैरवी, बहिरा जातवेदविरचित श्रीमद्भागवताच्या दशम स्कंधावर मराठी टीका, मराठी संशोधन वृत्तिका (जानेवारी इ. स. १९५५) २।२. [३] भ. वा. इ. खंड दुसरा. [४] बहिरा जातवेदकृत भागवत दशम स्कंधावर प्राकृत श्लोकावृद्ध टीका, भा. इ. सं. मं. त्रि. (इ. स. १९१३), म. म. द. वा. पोतदार. [५] युगवाणी (ऑक्टोबर व नोव्हेंबर १९५६), प्रा. श्री. मा. कुलकर्णी.]

अज्ञान सिद्ध : हे वडयळ येथील नागनाथांचे शिष्य व बहिरंभटाचे गुरुबंधु. यांचे वरदनागेश आदि अनेक ग्रंथ व स्फुट पदे असें वाङ्मय सोलापूर येथें शंकर नानाजुवा मोहोळकर यांच्या संग्रहीं आहे. त्यांजकडून प्रस्तुत उताग मिळाला. 'मंकरदृग्णी' हें प्रकरण मोहोळकरांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत

तें इ. स. १३९१ मध्ये लिहिल्याचा उल्लेख आहे. परंतु अज्ञानसिद्धांच्या उपलब्ध ग्रंथांची भाषा चवदाव्या शतकांतली दिसत नाही. त्यांच्या ग्रंथांची छाया गमनामाच्या दासबोधवाचक पडलेली आहे, असें मत इतिहाससंशोधक आज्ञा चांदोरकर यांनी नमूद केलेले आहे.

[संदर्भ : [१] म. वा. इ. सं. दुसरा. [२] अज्ञानसिद्धकृत संकटहरणी (इ. स. १९४९), शं. ना. मोहोळकर. [३] वरदानगेश, भा. इ. स. मं, पद्य संमेलनवृत्त (इ. स. १९१८) पां. मा. चांदोरकर.]

नामा पाठक : ज्ञानेश्वरकालीन काव्यो पाठक यांचा हा पणतू. इ. स. चौदावें किंवा पंधरावें शतक हा त्याचा काळ असावा. याचा मुख्य ग्रंथ अश्वमेध. या ग्रंथाच्या अर्धवट स्वरूपांतल्या प्रती ठिकठिकाणी आढळतात. प्रस्तुत उतारे धुळे येथील राजवाडे संशोधनमंडळाच्या संग्रहातील हस्तलिखितातून घेतलेले आहेत व ते अश्वमेधांतले असावेत. औंध येथील सरकारी ग्रंथालयांत अश्वमेधाचीं प्रकरणे आहेत. तंजावर येथील सरस्वतीमहाल ग्रंथालयसृष्टीत नामा पाठकाच्या नावावर द्रौपदीवस्त्रहरण, भरतभेट, हनुमंतगदोपाख्यान, चंद्रहासकथा, मुद्रामचरित्र व नामरत्नमाला या प्रकरणांचा उल्लेख आहे. धुळे येथील सत्यायोजेजक सभेच्या संग्रहांतहि यांपैकी काही प्रकरणांची हस्तलिखिते आहेत. एकनाथ व उद्भवचिदन यांनी याचा निर्देश केलेला असून भाषेवरून हा एकनाथपूर्वकालीन वाटतो. शिबि 'राजाची' कथा हेहि याचें एक लक्षण प्रकरण आहे.

नामा पाठक व विष्णुदासनामा या दोन नांवांमध्ये काहीतरां घोंगळा दिसतो. विष्णुदास नामाच्या भागतांत काही प्रतींमध्ये नामा पाठकाचें नांव आढळतें असें ज. र. आजगांवकरांनी नमूद केले आहे. औंध येथील याद्रीत नामा पाठकाच्या नावावर महाभारताची पत्रे आहेत. या सर्व गोंधळांत आगस्ती भर म्हणजे पाठक नामा व नामा विष्णुदास असा दुहेरी उल्लेख महाभारताच्या काही प्रतींत आढळतो, आणि हे भारत विष्णुदास नाम्याच्या भारतापेक्षां निराळे दिसतं व त्यांत 'इति श्री भीष्मपर्व काव्य नामदेवी' असा उल्लेख आहे. चंद्रहमआख्यान या धुळे येथील सत्यायोजेजक सभेच्या संग्रहातील हस्तलिखितांत

नामा पाठक व नामा विष्णुदास या दोन्ही नावांचा निर्देश या व्याख्यानाचा कवि म्हणून या मध्येच्या गमदासीमशोधन ग्रंथसूचीत केलेला आहे.

[संदर्भ : म. वा. द. खड दुसरा. [२] एका मराठी अश्वमेधाची काही जाण पाने, भा. इ. स. म. १, (डिसेंबर इ. स. १९३७) २७-३, महाभारतपाध्याय द. वा. पोतदार. [३] प्रा. म. स. [४] विष्णुदामनामा पादा [५] विष्णुदामनामा पाठकून महाभारतातील भीष्म व द्रोणपर्व, भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९१६), ए. वि. मेहेंदळे. [६] रामदासी सशोधन ग्रंथ, ग्रंथमखंड (इ. स. १९३३).]

५. **सेना न्हावी** सन अथवा सेना न्हावी हा चवदाव्या शतकाच्या अकराव्या शतकातील सन गमानाचा समकालीन. हा जयल्लुगळील गजराव्या राजाच्या पदवी हाता नशी कथा महिपतीच्या भस्तरिज्यात आहे. नामदेवाच्या गाथात सेनाले अभग अभनात. पण हा महाराष्ट्रीय होता काय हा प्रश्नच आहे.

[संदर्भ [१] प्रा. म. म. [२] भगवद्भक्त सेनाजी कवितासंग्रह (इ. स. १९२३), न. इ. मोरे.]

कान्होपाचा पदरगुजवळील मंगळवड येथील एका वेदवेदी ही मुदर मुलगी. तिच्या ब्राह्मण वंशजाहून तिचा पळवून नेण्यासाठी तिपाई पाठविले, तेव्हा तिने 'नमो देवगया' इत्यादि अभग म्हटल व नंतर तिचे देहावसान झाले अशी व्याख्या आहे तिचे अभग नामदेवाच्या अभगापरोपर असतात. तिचा काळ इ. स. पंधराव्या शतकाचा असावा.

[संदर्भ : प्रा. म. स.]

भानुदास : हे एकनाथाचे पणजरा. याचा उल्लेख एकनार्थी भागवतात (१३४) आहे याचे अभग एकनाथाच्या गायत अभनात. याचा काळ पागावक्या मत इ. स. १४८८-१५१० असा आहे. याचे 'भुदासनि वेणु' हे पद तिर्हा वा शुद्ध गगरी भुताचे विमलित स्वरूप दर्शविते. पंधरावा शतकात हे वृत्त तयार झाले होते.

गुणाच्या दृष्टीने या वाङ्मयाचा दर्जा विशेष नसला तरी भाषेच्या व पद्याच्या दृष्टीने त्याला महत्त्व आहे. जैन वाङ्मयाची विस्तृत माहिती प्रा. जोहरापूरकराच्या 'मराठीतील जैन वाङ्मय' या लेखात आहे.

[संदर्भ : [१] मराठीतील जैन वाङ्मय, म. सा. प. २०/१६ (जानेवारी मास ३, स १९५६), प्रा. विद्याधर जोहरापूरकर. [२] श्रेणिक चरित्र, सन्मति (जून ३, स १९५६), प्रा. विद्याधर जोहरापूरकर.]

श्री गोविंदराज गुरुयल्लाळ : श्री गोविंदराजाच्या भक्ति प्रबोध या ३२५ ओव्यांच्या प्रकरणाची प्रत ऋद्धिपूर येथील महानुभावीय मठात आहे. हे काव्य पधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातले असावे, या काळातले फार थोडे काव्य उपलब्ध आहे प्रस्तुत उतारा पागारकराच्या ग्रथातून घेतलेला आहे.

[संदर्भ : म. वा. १, खड्ड दुसरा.]

कृष्णमुनीश्वर आम्नाय : कृष्णमुनीश्वरकृत 'ब्रम्हाण्डगोलक' या २४५ ओव्यांच्या प्रकरणात गीता व भागवत यांचे विवरण आहे. इ. स. १५१० साली याची रचना झाली, असे 'मनुशतकाधिकद्विजप्रभोदे निजु' या उद्देश्यावरून कळते. प्रस्तुत उतारा पागारकराच्या ग्रथातून घेतलेला आहे.

[संदर्भ : म. वा. १, खड्ड दुसरा.]

कामराज : हा जैन कवि इ. स. पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात किंवा सोळाव्या शतकाच्या आरम्भी झाला असावा. याच्या सुदर्शन चरितात १५ अध्याय व ९८७ ओव्या आहेत. जैन वाङ्मयातील वीरदाम नामन आगखी एका कवीने सुदर्शनचरित्र लिहिलेले आहे, ते इ. स. १६२७ मधील आहे. कामराजने आपले गुरु म्हणून उद्दिष्टिलेले शानिदाम व ब्रह्मचारी जिनदाम यापैकी जिनदासाने इ. स. १४५१ मध्ये गुजरातत रामायणगास हे काव्य रचिले.

कामराजाच्या सुदर्शनचरितात ब्रह्मचर्याची महती सांगितली आहे.

सुदर्शन हा ऋषभदासाचा मुलगा व मनोरमा सागरदत्तश्रेष्ठीची कन्या. सुदर्शनानें मनोरमेस पाहिलें व त्याला मदनगंधा झाली. तेव्हा ऋषभदासानें सागरदत्ताकडे जाऊन कन्येची मागणी केली, ही गोष्ट प्रस्तुत उतान्यात आहे. हा उतारा प्रा. सुभाषचंद्र अफोळे यांनी पाठविला. माहितीहि त्यांनाच दिली.

पंडित मेघा : हा कवीहि कामराजचा समकालीन असावा, असे त्यानें केलेल्या ब्रह्मचारी शांतिदासाच्या उल्लेखावरून वाटतें. याचें 'जसोधरास' हें काव्य कोल्हापूर जिल्ह्यातील बाहुबली येथील सन्मति कार्यालयातर्फे छापून प्रसिद्ध होण्याच्या मार्गावर आहे. यशोधर व अमृतादेवी याची कथा जैन वाङ्मयात फार प्रसिद्ध आहे. गुणनदि गुगसागर याची इ. स. १६७५ मधील, नागो आया याची इ. स. सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील, अशा आगखी यशोधर-कथा उपलब्ध आहेत. पंडित मेघा गुजराती असावा असे दिसतें.

[संदर्भ — पंडित मेघाकृत यशोधर चरित्र, नवभारत (ऑगस्ट १, म. १९५७).

• प्रा. सुभाषचंद्र अफोळे.]

आचार्य गुणकीर्ति : आचार्यांच्या पद्मपुराणातील प्रस्तुत उतारा प्रा. विद्यावर जोहरापूरकर याजकडून मिळाला. हा ग्रंथ इ. स. सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील असून याची इ. स. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस लिहिलेली प्रत नागपूर येथें आहे. या पुराणात द्वादशानुप्रेक्षा असून त्यातली अंतिम धर्मांनुप्रेक्षा प्रस्तुत उतान्यात आहे. आचार्यांनी 'धर्मांमृत' हा ग्रंथ ग्रंथ लिहिलेला आहे. ही माहितीहि प्रा. जोहरापूरकर यांनीच पाठविली.

कृष्णदास : या कवीचा निर्देश पागागरांनी 'संतोषमुनि कृष्णदास' असा केलेला आहे. या महानुभावीय कवीने प्रस्तुत रुक्मिणी स्वयंवर इ. स. १५५६ मध्ये लिहिले असावें. काहीं प्रतींवर इ. स. १६०७ हाहि त्याचा काळ आढळला आहे. नरेंद्रानंतर चालूणशिष्य नृसिंह यानेहि इ. स. १४०३ मध्ये रुक्मिणी स्वयंवरावर काव्य लिहिलेलें आहे. नृसिंहाचें काव्य अप्रकाशित असून कृष्णदासाचें काव्य फार पूर्वी छापल्याचे समजतें, पण तें उपलब्ध नाहीं. कृष्ण-

दासांचें काव्य पंचवीस अध्यायांचें व सुमारे ३२०० ओव्यांचें आहे. एका प्रतीत ५०० ओव्या अधिक आहेत. प्रस्तुत अध्याय मीं माझ्या संग्रहांतील पोथीतून व गोपिराज महाराजांनीं पाठविलेल्या टिपणांतून घेतला. या काव्याची एक अर्धवट पोथी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या मराठी संशोधन मंडळाच्या संग्रहीं आहे.

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] म. वा. इ. खंड दुसरा. [३] मानभावी कृष्णदास, भा. इ. सं. मं. इ. (इ. स. १९१६), गो. का. चांदोरकर.]

नागराज : हे इ. स. सोळाव्या शतकांतील होत अशी माहिती गोपिराज महाराजांनी दिली. गुरुपरंपरेप्रमाणें भास्कराचार्यापासून नागराज नववे येतात.

[संदर्भ : प्रतिष्ठानवर्णन (इ. स. १९५८), मराठवाडा साहित्यपरिषद.]

सहस्रवती गंगाधर : हे गुलबर्गा जिल्ह्यांतील कडवंची गांवचे असून मूळचे कानडी. गृहण त्यांनी 'भापा न ये महायद्' असे म्हटलेलें दिसतें. यांचा गुरुचरित्र हा दत्तसांप्रदायांतील पूज्य ग्रंथ असून इ. स. पंधराव्या शतकांतील नृसिंह सरस्वतींचे चरित्र त्यांत आहे. गुरुचरित्राची भाषा अलीकडची वाटते. तथापि या ग्रंथाची सद्योत जुनी प्रत इ. स. १५८२ मधील असून हा ग्रंथ इ. स. १५५८ च्या सुमारास लिहिलेला आहे असें श्री. रा. कृ. कागत्त यांचें मत आहे. 'ज्यासी नाही मृत्यूचें भय। त्यासी यवन तो करी काय' (१४।२५) व 'जरी आम्हांपासी राहसी। तरी ना वंदिजे ग्लेंछासी' (४२।१५१) या वचनावरून त्यांची स्वातंत्र्यप्रेमिता व्यक्त होते. गुरुचरित्रात महानुभावांचा उल्लेख आहे. 'महानुभावदर्शन होत। कत्रणाचा रोग गेला असे'। (५०।४६) असें ते विचारतात.

[संदर्भ : [१] म. वा. इ. खंड दुसरा. [२] गुरुचरित्राच्या अनेक पोथ्या. [३] श्रीगुरुचरित्राची प्रस्तावना व परिशिष्टे (इ. स. १९५४), रा. कृ. कागत्त.]

शंयकराय : आख्यायिकेनुसार हे नाशिककडील मुहेंदरांचे. यांचा

विषयीं विशेष माहिती उपलब्ध नाही. आपल्या वडिलांचें नांव भैरव असल्याचें यांनींच नमूद केलें आहे. यांचा बालबोध हा काव्यग्रंथ इ. स. १५७२ मध्ये सुरू होऊन इ. स. १५७८ मध्ये समाप्त झाला हें यांनींच या ग्रंथांत सांगितलें आहे. पोर्थाचा प्रथमखंड इ. स. १५९९ मध्ये नागपूर येथें नकललेला आहे. तत्कालीन भाषेचा अधिकृत नमुना म्हणून या ग्रंथाचें महत्त्व विशेष आहे. एका संन्याशानें हा चोखन नेल्यामुळें पुन्हां लिहावा लागला, अशी माहिती ग्रंथाच्या शेवटीं कवीने दिलेली आहे. गो. का. चांदोरकर यांनीं संपादिलेल्या प्रतींत शंभराच्या आकड्यानंतर दोनशें हा आंकडा येण्याऐवजीं पुन्हा शंभर हाच आंकडा येतो. प्रस्तुत उतारे आरंभीचे व शेवटचे आहेत.

[संदर्भ : बालबोध (इ. स. १९१३), स. स. पु., गो. का. चांदोरकर.]

विष्णुदासनामा : नामदेव व विष्णुदासनामा हे निरनिराळे कवि आहेत, याचा पुरावा या विष्णुदासनाम्हाने आपल्या बुधबावर्णीत नामदेवाचा वेगळा उल्लेख केल्यावरून मिळतो. हा विष्णुदासनामा ब्राह्मण होता, हें 'विप्र विष्णुदास लागे अंबेच्या चरणा' (आरती) व 'ऐसी पुण्यपावन कथा । चक्रव्यूहीं सागेन आतां । जनमेजया परिसतां । तें सागे विष्णुदासे पंडितें' (चक्रव्यूढ कथा) इत्यादि उल्लेखावरून उघड होतें. 'विष्णुदासनामा म्हणे' असा उल्लेख असलेलीं काव्ये यांचीच आहेत, असें स्थूल मानांनं म्हणण्यास हरकत नसावी. शुकाख्यान, तुलसीआख्यान, एकादशीमाहात्म्य, उपमन्यु चरित्र, हरिश्चंद्रपुराण, म्हाळसेनकथा, नक्रउद्धार, अनेक अभंग व आरत्या, इत्यादि कृति याची असावी. महाभारताबद्दल चर्चा नामदेव परिचयांत केलेली आहे. या भारताच्या कर्तृत्वासंबंधांत नामा पाठक या कवीच्या नावाचाहि आगष्टी एक घोंटाळा आहे भारताचें फक्त स्वर्गारोहणपर्व इ. स. १८८९ मध्ये रत्नागिरी येथें छापलेलें होतें. या सर्व भारतांचा विशेष अभ्यास झाला पाहिजे.

विष्णुदास नाम्याच्या शुकाख्यानांतील 'मन्मथसंवत्सर पौषमासी । सोमवार अमावस्येच्या दिवशी । पूर्णता आली ग्रंथासी ।' या उल्लेखावरून त्यानें हें आख्यान इ. स. १५९५ साली पूर्ण केलें असें आपल्याला कळतें. त्याची

बुधबावणी हे एक मजेदार प्रकरण आहे. ही एक ओवीपद्ध अकलिपीच आहे. या बुधबावणीच्या निरनिराळ्या प्रतीमध्ये फार फरक आहे. तजावर येथील सरस्वतीमहाल ग्रथालयाच्या सूचीमध्ये महालिंगदासाच्या बुधबावणीचा उल्लेख आहे, नक्रउद्धार हे दिंडीच्या चालीवरचे पद आहे. भानुदासापासून एकनाथा पर्यंत दिंडीवृत्त तयार होत होते हे भानुदास व विष्णुदासनामा यांच्या दिंडीच्या धर्तीवर केलेल्या काव्यरचनेवरून दिसते

तजावर येथील हरिचंद्र पुगणाचे पोर्तुगीज भाषांतर रोममधील ग्रथालयात आहे. हे इ. स. १५६० पूर्वाचे असावे. नामदेवाच्या गाथेतील हरिश्चंद्र राजाचे चरित्र ही कथा याहून वेगळी आहे.

विष्णुदासनामाच्या काव्यग्रथाची हस्तलिखिते तजावरचे सरस्वतीमहाल ग्रथालय, ओंधचे सरकारा ग्रथालय आणि धुळ्याचे समर्थवान्देवतामंदिर या ठिकाणी आहेत.

[संदर्भ - [१] प्रा. म. स. [२] महाभारताच्या पर्वीचे अहमदनगर येथील हस्तलिखित. [३] हरिश्चंद्रपुराण, नवभारत (मे जून इ. स. १९५७), प्रा. सरोजिनीबाई डोंळे. [४] विष्णुदासनामाकृत बावण अक्षरी, भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९१५), वि. का. राजवाडे [५] विष्णुदासनामा भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९१५), ग. ना. मुजुमदार. [६] विष्णुदामनाम्हाचे द्रौपदी स्वयंवर म. सा. प. २७।१०९ (एप्रिल जून इ. स. १९५४), इ. ना. नेने. [७] विष्णुदासनामा भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९११) वि. का. राजवाडे. [८] विष्णुदासनामा याचे साग्र महाभारत भा. इ. स. म. १२।४ त्रै. (इ. स. १९३२), पा. भा. चांदोरकर [९] नामदेवराय व विष्णुदास नामा, भा. इ. स. म. पाण्यासिक (इ. स. १९१२), गो. का. चांदोरकर. [१०] विष्णुदास नामाकृत साग्र प्राकृत महाभारत, भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९१०), वा. ना. साने. [११] नामदेव, नामा पाठक, कृष्णदास दामा पाठा.]

कृष्णदास दामा हा कवि साधारणतः पंधगव्या शतकातला असावा असे त्याच्या भाषेवरून वाटते. त्याची भाषा प्राकृतप्रचुर असून तीत फारशी

वगैरे परकीय शब्द क्वचित्च आढळतात. मुनईसरकारच्या शिक्षणखात्यातले श्री. ना. ध. पाटील यांच्या संप्रही या कवीने रचलेल्या महाभारताच्या आदि पर्वाचे (५८ अध्याय, ६७६५ ओव्या) हस्तलिखित आहे त्याच्याकडून प्रस्तुत उतारे मिळाले. हे हस्तलिखित इ. स. १७०६ मध्य लिहिलेले आहे. 'ताकापुरत रामायण' (१।३६) 'भिक्वेचे डोहाळे' (अगा जयाचें दैव जाये । तयाची बुद्धी कररी होय । तयासि पाह । डोहाळे होति भीक्वेचे- अ. १०) 'आकाश फाटल' (अगा फाटले आकाश । तेथें ठीगल द्याने कासयास । तैसे पाडव सैन्यास । काये संग्राम करितील (५४।१३) इत्यादि रुढ म्हणी काव्यरूपात या ग्रंथात आढळतात हा कवि महत्त्वाचा असून तो अप्रकाशित आहे याचें काव्य उशीरा इतीं आलें व त्याच्याबद्दल निश्चित माहिती नसल्या मुळें त्याचें काव्य सध्या विष्णुदासनाम्याच्या काव्याजवळ ठेविलें आहे. नामदेवानीं भारताची रचना केल्याचा स्पष्ट उल्लेख या कवीच्या काव्यात आढळतो (१।१४).

मुक्तेश्वरानीं भारताच्या आदिपर्वांत 'प्राकृत कवींचा वाग्लय । तैल कढईत पाहुनी रूप । फिरता मत्स्य सकप । वामनेत्री विधिला ॥' (आदिपर्व ४१।७२) असा टोला विष्णुदास नाम्याला दिला अस मानण्यात येतें. परंतु हा कवि कृष्णदास दामा असावा. विष्णुदासनामा व कृष्णदास दामा यांच्या यासंबंधी ओव्या पालीलप्रमाणें आहेत - 'यावरी बोले ब्राह्मण । सेंवरो वेला अस पण । कढईमार्जी तेल घाडुन । वरील लक्ष माडिलसे ॥ बेळुवि नाधिलासे मासा । तयाचा बेग फिरे कैसा । दृष्टिसि न दिसे सहसा । अवबड असे ॥' (विष्णुदास नामा, आदिपर्व). 'तव द्रुपदु गृहणे अतीता । हे यत्र फिरता देसता । वहील मासा तळपता । या लक्षी पाडजे ॥ पाहोणीया कटीत । वरी रीनेत गा हान । डावीया डोळीयात । बाहुली असे मीनासी ॥ ते तीं चार्णी कन्न । जो लक्ष पाडील भेदुण । तयास द्रुपदि देईन । आणि अर्थ्य राज्ये तयाला ॥' (कृष्णदास दामा, आदिपर्व २१।६-८) यावरूनहि हा कवि मुक्तेश्वर पूर्वकालीन वाऱ्या.

कृष्णदास नायके अनेक कवि दिसतात महाराष्ट्रसारस्वतात कृष्णदासाच्या भारताचा उल्लेख आहे. औंधच्या ग्रंथालयातील हस्तलिखितांच्या यादीत कृष्ण

दास नामा आहे. महानुभासीय कृष्णदास आहेच. कृष्णदास नामा यांनी इ. स. १५२६ मध्ये लिहिलेली भागवताच्या दशम स्कंधावरील टीका पोर्तुगालमध्ये असल्याची नाद मराठी सशोबनपत्रिकेत आहे.

[संदर्भ : [१] मराठा महाभारतवार कृष्णदास दामा, नवभारत (जुलै १९५८), ना. ध. पाटील. [२] म. स. प. २११ (जानेवारी इ. स. १९५५). [३] म. सा.]

कृष्णदास मुद्गल . हे पैठणचे एकनाथकालीन कवि याच्या रामायणाचे मुद्गकांड मराठेशाहीत फार प्रसिद्ध होतें. याचे बाळक्रीडा नावाचे स्फुट प्रकरणहि प्रकाशित झाले आहे. कृष्णदासाचे उपमादृष्टात ठसठशीत असतात. साहित्यसूर्याचा केव्हा नाश होतो याबद्दलचें त्याचें म्हणणें लक्षात घेण्याजोगे आहे (१६६.)

[संदर्भ : [१] कृष्णदास मुद्गलकृत रामायण, महाराष्ट्र वाङ्मयग्रंथ १२ (इ. स. १९०७), वि. ल. भावे. [२] बाळक्रीडा, प्रतिष्ठान (फेब्रुवारी इ. स. १९५८) [३] म. सा.]

एकनाथ . एकनाथ, जनी जनार्दन, दासोपत, पिठा रेणुमानदन व रामा जनार्दन हे पाच कवि एकनाथ-पंचक म्हणून प्रख्यात आहेत. त्यातले प्रमुख एकनाथ हे शनेश्वर-नामदेयानंतरचे विशेष मोठे संतकवि होत. याचा वाढा अवून पैठण येथे आहे. नाथांचा काळ इ. स. १५३८-१५९९ असा साधारण असावा. त्याचे गुरू जनार्दन स्वामी व भानुदास त्याचे प्रपितामह. मुक्तेश्वर हे त्याचे मुलीकडून नातू. नाथांची वाङ्मयसंपत्ति मोठी आहे. तीपैकी 'कविणीस्वयंवर' काशीखेरी इ. स. १५७१ मध्ये पूर्ण झालें. भागवत इ. स. १५७३ सालातलें. भाग्य रामायणाचे चव्वेचाळीस अध्याय नाथांचे व पंचे चाळिमाव्यापामून पुढे गावगानें त पूर्ण केले. जयरागमुन कवीनेहि त्याला हातभार लावला असे दिसते (भाग्य रामायण ५४।३३२-३४०). या प्रमुख ग्रंथाच्या जोडीस नाथांनी भावडे, वडे, अमंग, गौळणी इत्यादि विपुल काव्यरचना आहे ' संतसंगे अंतर राग ', ' सगुणचरितं परमप्रिय '.

यासारखी त्यांचीं पदे व सुरस गौळणी विशेष लोकप्रिय झाल्या. नाथांचीं हिंदीं पदेहि आहेत.

नाथांच्या नानाविध काव्यात भावडे, जोहार इत्यादि प्रकाशान्त रूपकांच्या स्वरूपांत तत्कालीन स्थितीचें चित्र दिसतें. खेडेगांवांतला कारभार, लांच-लुचपती, गांव वारवार ओस पडणें, परचक्रें, अनिश्चित वातावरण, इत्यादि चित्रें भावडात व 'लोमी ब्राह्मणाची दशा' (भागवत अध्याय तेवीस) या सारख्या उतान्यांत आढळतात. रुक्मिणीस्वयंवरांतील प्रस्तुत उतारा तेव्हांच्या मुसलमानांपासून पळणाऱ्या लोकांवरील टीका वाटते. त्याचा हिंदी तुर्क संवाद मोठा मजेदार आहे. त्यात एक ब्राह्मण व एक तुर्क धर्माच्या भेष्टतेबद्दल कडा-क्याचा वाद करून शेवटीं एकमेकांना मिठी मारतात. एकनाथांनी धर्माच्या नांवालालीं चालणाऱ्या भोंदुगिरोवर व वेडेपणावर किती कडक प्रहार केले आहेत, हे त्यांच्या अभंगावरून दिसतें. भागवताच्या तिसऱ्या अध्यायातील प्रलयकाल वर्णनावरून त्यांचें वर्णनशैलीचें नैपुण्य दिसतें. असेच थोडेसे वर्णन चोविसाव्या अध्यायांत आहे- (५२९-५३५).

इ. स. १५८४ मध्ये एकनाथांनी केलेलें ज्ञानेश्वरांचें शुद्धीकरण हे हे त्यांचें महत्वाचें संशोधनकार्य होय. मग ज्ञानेश्वरांचा दसा त्यांच्या कवितेवर उमटला असल्यास नवल नाहीं. याचें उदाहरण म्हणजे 'देवकीनें बाहिला' ही गौळणीची ओळ घेत ज्ञानेश्वरीतील ६।१० या ओवीची प्रतिमा झाली आहे.

'माझा कृष्ण देखिला काय' या गौळणीतील शेवटली ओळ 'ऐशी पाकुळती माय । घरोघरीं पुसो जाय । आनंदतनय कविराय त्याचे पाय घेंदितो ॥' अशीहि एका गायेंत आहे.

[संदर्भ : [१] प्रा. म. सं. [२] एकनाथी भागवत (इ. स. १९२७)
अथ. इ. आवटे. [३] श्री एकनाथकृत रुक्मिणीस्वयंवर (इ. स. १९३३),
न. ग. जोशी. [४] भावार्थ रामायण (इ. स. १९१७), भा. शं. देवस्थानी. [५]
एकनाथ महाराजांच्या अभंगांची गाथा (इ. स. १९०३) तुकाराम तात्या, व
एकनाथाची गाथा (इ. स. १८९३) रा. श्री. गोखलेकर. [६] एकनाथकृत भावार्थ-
रामायणातील चंद्रसेनाख्यानान्वया अप्रसिद्ध अध्याय, म. सा. प. ३१।१२३
(भावटोवर डिसेंबर इ. स. १९५७), वसंत जोशी. [७] गीतासार (इ. स.

१९२६), वेळगाव, इ. भि. सामंत. गीतासाराचा समावेश भा. ३, स. मडळा
च्या महाराष्ट्र सारस्वत ग्रंथ ३ (इ. स. १९१४) यात केलेला आहे]

जनीजनार्दन हे एकनाथांचे गुरुबु याच आडनाव गोसावी हे
विजापूरच्या पादशाहीत कमाविसदार होते याची समाधि मागलाईत आहे.
इ. स. १६०१ मध्ये याच निधन झाले याचा उद्भवगोध अथवा निर्विकल्प
हा ग्रंथ भा. इ. स. मडळाने इ. स. १९१४ साली प्रसिद्ध केला. याच्या
'रामकथामृताचे' हस्तलिखित इ. स. १६३४ मधील आहे. प्रस्तुत उतारा धुळे
येथील राजवाडे संशोधन मंदिराचे श्री द. रा. भट्ट यांनी पाठविला

[स. द. भं. [१] प्रा. म. स. [२] म. वा. इ. खंड दुसरा [३] भा.
इ. स. म. महाराष्ट्र सारस्वत ग्रंथ-३ (इ. स. १९१४)]

दासोपत एकनाथपंचकपैकी या वर्षीचा वाङ्मयसभारमहाप्रचंड आहे.
त्याचा एक गीतार्णवच १। लक्ष ओव्याचा आहे. याचे जन्मगाव मराठ-
वाड्यातील नारायणपेठ व यास्तव्य आवेजोगाई येथे होते याच्या अफाट
वाङ्मयापैकी फारच थोडे प्रकाशित झालेले आहे याच्या 'ग्रंथराज' या
छोट्या मधाची छाप रामदासांच्या टासबोधायर पडलेली दिसते. याची स्फुट
पदेहि पुष्कळ आहेत. प्रस्तुत संग्रहात घेतलेले पद दिंडी वृत्तात आहे.

दासोपत तत्कालीन शिष्यरीढहल गृहगतात- 'करावी सेवा व्याघ्राची ।
येसीया उग्र भ्लेंडाची । मग तो मानी ते मानु ताचि । येर ते काय ॥ इतुका
वयसा गर्ला । परि दोमे पवित्रे नाही घातली । बहुमाल सिर घेतली । चोरा
पुढाची ' ॥ (गीतार्णवोप चंद्रिका)

[स. द. भं. [१] प्रा. म. स. [२] श्री दासोपतरुन गीतार्णव अध्याय
पहिला व दुसरा, श्रीमहाराष्ट्र वाङ्मयग्रंथ-१० (इ. स. १९०६), शिवाय
अध्याय बारावा व तेरावा, [३] श्रीदासोपनकृत ग्रंथराज, भा. इ. स. म.
(इ. स. १९१४), महाराष्ट्र सारस्वत ग्रंथदुसरा, [४] दासोपतांची पामोडा
मराठाराज साहित्य परिषद. [५] दासोपतांची, पदे. म. वा. इ. खंड, या
[६] म. वा. इ. खंड दुसरा.]

रामा जनार्दन : एकनाथ पंचक्रांतील या कवीची कसलीच माहिती उपलब्ध नाही. शानेश्वरांच्या आरतीमुळे हे सर्वतोमुर्ती झालेले आहेत. याची अनंतभुजाचीहि आरती आहे.

[संदर्भ : [१] म. वा. इ. सड दुसरा. [२] रामा जनार्दनकृत आरती अनंतभुजाची, भा. इ. स. म. इ. (इ. स. १९१५), वि. वा. राजवाडे.]

जिन दास : या जैन कवीच्या हरिवंश पुराणाच्या माहितीसह त्यातील प्रस्तुत उतारा प्रा. विद्याधर जोहरापूरकर यांनी पाठविला. हे महाभारताच्या कथेचे जैन रूपांतर असून याच्या पूर्वार्धाचे चाळीस अध्याय व उत्तरार्धाचे काही अध्याय जिनदासाचे आहेत व याचीचा भाग पुण्यसागराने पुरा केला. ही रचना सोळाव्या शतकाचा उत्तरार्ध व सतराव्या शतकाचा पूर्वार्ध या कालखंडात झाली. हा ग्रंथ पूर्वी एरुदा वर्धा येथे प्रकाशित झालेला आहे. वसुदेवाची राणी, रोहिणी हिला बलरामाच्या वेळी डोहाळे होऊ लागले त्याचे वर्णन प्रस्तुत उतार्यात आहे.

[संदर्भ : हरिवंशकथा, शुभमा(ऑगस्ट इ.स.१९५७), प्रा. शुभाषचंद्र मजोळे]

पंडित दिवाकर : हा मुरारिमहाराचा शिष्य. याने भिलवडी येथे इ. स. १५९७ मध्ये 'मतिरत्नाकर' हा ग्रंथ लिहिला. गोपाळदासाने या ग्रंथात आणखी भर घातली. या ग्रंथात आढरेहून अधिक ओव्या असून यात गीता व भागवत यातील श्लोकांचे विवेचन केलेले आहे.

[संदर्भ : [१] म. स. (पुरवणी). [२] मतिरत्नाकर ग्रंथ व दर्शन प्रकाश ग्रंथ, चित्रशाळा.]

मन्मथ स्वामी : हे वीरशैव अथवा लिंगायत कवीपैकी एक महत्त्वाचे कवि होत. शातलिंग व एकनाथ यांचे हे समकालीन. याचा 'परम-रहस्यसारांमृत' हा सतरा अध्यायांचा ग्रंथ मराठवाड्यात कपिलाधार येथे इ. स. १६१० मध्ये लिहून झाला. प्रस्तुत उतारा प्रा. पंडित आवळीनर याजकडून मिळाला व त्यात ४४ ते ५४, ५७, ५९, ६१, ६३, या ओव्या आहेत.

लातूर येथें प्रसिद्ध झालेला हा ग्रंथ आतां दुर्मिळ आहे. मन्मथस्वामींची 'अनुभवानंद' व 'स्वयंप्रकाश' हीं हस्तलिखित प्रकरणें सोलापूर येथें आढळलीं.

[संदर्भ : [१] श्री मन्मथ बोधामृत (इ. स. १९५४, सोलापूर). [२] परमरहस्य, देशिकेन्द्र छापखाना, लातूर (इ. स. १९३१).]

शांतलिंग : हे लिंगायत कवि एकनाथकालीन असून हे जनार्दन-स्वामींना भेटल्याची आख्यायिका आहे. नीलकंठ-शांतलिंग-कृष्णाप्पा-जयराम-स्वामी या गुरुपरंपरेंत जयरामस्वामी हे लिंगायत नसलेले असे परिचित संत आहेत. शांतलिंग याचे दोन ज्ञात ग्रंथ म्हणजे 'विवेकचिंतामणि' आणि 'कर्ण-हस्तकी' अथवा 'कर्णहंस.' यापैकी पहिला निजगुणशिवयोगींच्या कानडी ग्रंथाचा व दुसरा ब्रतवेश्वरांच्या कानडी ग्रंथाचा अनुवाद आहे. यांतल्या विवेक चिंतामणीचे दहा परिच्छेद व ४९२८ ओव्या आहेत. या व्यप्रकाशित ग्रंथांनील प्रस्तुत उतारा प्रा. पंडित आवळीकर यांजकडून मिळाला.

[संदर्भ : [१] शांतलिंगकृत विवेकचिंतामणि, नवभारत (सप्टेंबर-नोव्हेंबर इ. स. १९५५), प्रा. पंडित आवळीकर, [२] शांतलिंगकृत कर्ण-हस्तकी, भा. इ. स. मं. वा. इ., गो. का. चांदोरकर, [३] संत शांतलिंगकृत कर्णहंस (इ. स. १९४६), न. स. जोशी राखीकर शास्त्री, [४] विवेकचिंता-मणी (दोन परिच्छेद), सोलापूर (इ. स. १९०९).]

फादर स्टीफन्स : हा इंग्लिश धर्मोपदेशक इ. स. १५७९ मध्ये गोवा येथें आला, तो कायमचा तिथेंच राहिला. याच्या ख्रिस्तपुराणाचें वाचन एका काळी प्रत्येक मराठी ख्रिश्चन घरीं होत असें. हे पुराण इ. स. १६१६, १६४९ व १६०४ असे तीनदां छापून निघालें, पण यापैकीं एकहि प्रत आतां उपलब्ध नाहीं. १९०७ मध्ये छापलेली याची आवृत्ती रोमन लिपींत आहे. यामुळें मूळ ग्रंथाची मराठी धाटणी नशी कशी होती, हे कळण्यास मार्ग नाहीं. फादर स्टीफन्सनें योगवासिष्ठादि ग्रंथांच्या चांगल्या अभ्यास केलेला होता व त्यानें मराठी भाषा आत्मसात केलेली होती, हे या पुराणावरून स्पष्ट दिसून येतें. या पुरा-णाच्या जोडीला पूर्वी युरोपियन लेखकांनीं मराठीतून लिहिलेले ग्रंथ म्हणजे

एतिएन द ला क्रुवा याचें पुगण, तसेच खिस्ताचें वधस्तभारोहण आणि १६५९ मध्ये छापलेली सालदाजची सत आतुनिओची जीवित्वकथा हे होत.

[संदर्भ : [१] खिस्तपुराण (इ. स. १९५६), एम्. पा. वडेलू, [२] म. सा. (पुरवणी). [३] एतिएन द ला क्रुवा पाहा. [४] खिस्ताचें वधस्तभारोहण (इ. स. १९४०), अ. वा. प्रियोळकर. [५] सत (आतुनिओची जीवित्वकथा (इ. स. १९५४), अ. वा. प्रियोळकर.]

लोर्लिवराज : या कवीचें आडनाव जोशी. याचा काळ इ. स. १५७८-१६५० च्या दरम्यानचा असावा. यानें इ. स. १६३३ मध्ये वैद्यनाथन हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. वि. ल. भावे याच्या महाराष्ट्र सांस्कृतिक मराठी वैद्यजीवनाचाहि उल्लेख आहे. 'रत्नकलाचरित्र' हें याचें स्फुट प्रकरण. रत्नकला ही जुन्नरच्या यवन मुभेदाराची कन्या. तिच्यावर हा कवि अनुरक्त झाला परंतु ती मरण पावल्यामुळे याला विगति झाली. देवदास व भुद्वचिद्वन या दोघाच्याहि सतमालिकेत अनुक्रमे ८१ व ४४ व्या ओवीत या कवीचा उल्लेख आढळतो.

[संदर्भ : [१] लोर्लिवराज व रत्नकला चरित्र, भा इ. स. म. इ. (इ. स. १९१५), इ. वा. पोतदार. [२] म. वा. इ. राजा दुमरा. [३] लोर्लिवराज, वागीश्वरी (वर्ष पाचवें), दु. वा. निवारी. [४] देवदासकृत सतमालिका (इ. स. १९१३), इ. वा. पोतदार. [५] म. सा. [६] भुद्वचिद्वनकृत सतमालिका, महाराष्ट्र काव्यग्रंथ-९ (इ. स. १९०५), वि. ल. भावे.]

विठ्ठल कळपूरकर : हा वऱ्हाडी कवि होता आणि आपण व्यापारी असल्याचे यानें स्वतःच सांगितले आहे. इतिहामाचार्य वि. वा. राजवाडे यांनी याच्या गुसनीया या काव्याचा आरम्भचा व शेवटचा भाग सरस्वती-मंदिर मामिफानून प्रसिद्ध केला. या काव्याची मुद्रित प्रत पुळें येथील राजवाडे संशोधन मंदिराच्या संप्रर्हीं आहे. तीत प्रोपटचे व काहीं मंगले श्लोक नार्हीत.

[संदर्भ : [१] प्रा. म. स. [२] विठ्ठल कवि, इके १०१६, सरस्वती मंदिर ८८ (इ. स. १९०९), वि. वा. राजवाडे.]

अभयकीर्ति हे जैनाच्या मूलसंघ गच्छाचे एक आचार्य होते याचे गुण अजितकीर्ति अनंत चतुर्दशीदिवशी जैनाच्या बाराव्या तीर्थंकराच परि निर्वाण झाले म्हणून हा त्याचाहि पवित्र सण मात्र जैन कवींच्या या अनंतव्रत कथेत चमत्कावे तीयकर अनंतनाथ याचीच पूजा आहे अजितकीर्तिशिष्य चिमन पंडित व अठराव्या शतकातील जिनसागर यांच्याहि अनंतव्रतकथा आहेत

[सदभं अनंतव्रतकर्था, सन्मति (मे, इ स १९५८), प्रा विद्याधर नोहरापूरकर]

कृष्णयाज्ञवल्कि व मधुकर या दोघा कवींचा कथावल्परु ३ स १६२३ मध्ये समाप्त झाला या ग्रंथाच स्तवक १४ ओशीसख्या ३९००० जगुलप्रदेश म्हणजे हल्लीच्या नाशिक जिल्ह्यातील वागलगाचा (राण धानी सावदगाड) रणपुत राजा बहिरामशहा याच्या आश्रयाखाली हा ग्रंथ तयार झाला. याचे पहिले सात स्तवक कृष्णयाज्ञवल्कीचे व पुढचे सात मधुकराचे कृष्णयाज्ञवल्कीने 'देवीमहात्म्य' हा ग्रंथहि लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो कथा वल्परुच्या नेवर्नी मोरोना पराव्कगचा (१४।२५) निर्देश आहे, तो नवल करणाऱ्याचा प्रमाद असावा शिवपूर्वकालीन ग्रंथ म्हणून हा महत्त्वाचा आहे

[सदभं [१] म सा [२] कथावल्परु पाथा (६ स १८९३), जगदीश्वर छापखाना [३] म. वा ३ ख तिसरा (३ स १९३९), ए रा पागावर]

पाद्र पतीपन द ला पुढा हा प्रच मिशारी इ म १६०० मध्ये गाव्यात आण व आमरण तिथच राहिला याच्या पुराणाची संपूर्ण प्रत लिम्बन येथील ग्रंथाग्रांथत असून तिची मायनाफि म श्री अ का प्रियाळर याच्या संपर्की आहे या पुराणाची आवीसख्या सुमारे १५००० आहे या हिंदु चालीरतींच एवढा आहे

[सदभं जगुलगाच मराठा वाटमयकाय, वरावन (एप्रिल ६ स १९३८), अ का प्रियाळर]

द्वितीय खंड

मुक्तेश्वर : मुक्तेश्वर मराठी मायेतील एक अत्यंत प्रतिभावान कवि आहेत; व त्याची प्रतिमा वर्षाकालवर्गन, दमयंतीविलास इत्यादि कविताभागात खुलून दिसते. त्याच्या ओव्याची शैली अशी आहे की मुक्तेश्वरी ओव्या सहज ओळखता येतात. मुक्तेश्वराचे प्रमुख काव्य महाभारत होय. विष्णुनास नामा, माधव, चद्रात्मज रुद्र, नगदरी, मोरेश्वर, शुभानंद, गोपाळ इत्यादि अनेक कवींनी महाभारतावर रचना केली; परंतु मुक्तेश्वराच्या महाभारताची सर त्याच्या काव्याना आली नाही. 'उठि वा उघडी स्वरूप लेखना । सरली अविद्या राती । झाला उदयहि शिक्किरणा ॥' ही त्याची भूषाळी व 'कापडी चालले तीर्थपथे' (आदिपर्व ३६।७९) हे वर्णन होनाजी चाळाच्या 'घन-श्याम सुदरा' या अमर भूषाळीची आठवण करून देते व होनाजींनी मुक्तेश्वरापासून स्फूर्ति घेतली असावी, असे वाटते.

मुक्तेश्वराचे प्रमुख काव्य आदिपर्व ते तिराटपर्व ही भारताची चार पर्वे. याशिवाय, सौतिस्पर्ध, हरिश्चंद्राख्यान, शुक्रभासवाद इत्यादि स्फुट काव्ये, व श्लोकवद रामायणादि आहे. मुक्तेश्वराची श्लोकरचना ओव्यादत्तकी सरल नाही. त्याचे एक ओवीवद उत्तरकांड रामायण प्रकाशात आले आहे.

मुक्तेश्वर हे एकनाथासारख्या श्रेष्ठ सताचे नातू. या गोष्टीचा उल्लेख त्यांनी 'मानृजनक जनार्दनी । एकनाथ नमियेला' (आदिपर्व १।७७) या ओवीत केला आहे. मुक्तेश्वरांनी आज्ञाभक्ते काव्य अभ्यासिले असणारच. एकनाथाचा 'संमंत्रिया', तर मुक्तेश्वराचा 'दमयंतीविलास' आहे. अभिमन्युनिवाहार्ति मेळवानी व पश्चात्त्याच्या वर्गनामारखे थोडेसे वर्गन एकनाथी भाग्यतात (अध्याय २७-२९०-९६) व ब्रिमणीत्ववरतात (चतुर्दशप्रसंग) आहे. एकनाथांनी नानू पडिला होता व आज्ञेनाच्या आशीर्वादानेच मुला नानू जोडू लागला, अशी आख्यायिका आहे. ही आख्यायिका गरी मानल्यास मुक्तेश्वराचा जन्मकाल इ. स. १६०९ असल्याची एक नोंद आहे, तिच्या पुष्कळ मागे त्याचा जन्मकाल मानावा लागेल. त्याचे समापर्व इ. १६३५ च्या

सुमारास झालें असण्याची शक्यता आहे व एकंदरीत तुकारामांची विशेष प्रसिद्धि होण्यापूर्वी त्यांची काव्यरचना झाली असावी.

मुक्तेश्वराना महाराष्ट्राचा व मराठीचा मोठा अभिमान होता व तो 'महाराष्ट्र जे सर्व राक्षसि राजे' (युद्धकांड ४६९) हा श्लोक, महाराष्ट्र कुंडलीचें वर्णन (आदिपर्व ३१-३४), व मराठी प्रशंसापर आदिपर्व (१-८६-८८ व ९३) व सभापर्व (१-१८-२२) यांनील ओव्या, इत्यादि-स्थळांत व्यक्त झाला आहे.

[संदर्भ : [१] प्राचीन मराठी सतकवि (प्रा.म. सं.) (इ. स. १९५७), ज. र. आजगावकर [२] महाराष्ट्र सारस्वत, चवथी आवृत्ति (म. सा.) (इ. स. १९५१) वि. ल. भावे, पुरवणी डॉ. श. गो. तुळपुळे [३] मुक्तेश्वरकृत महाभारत खंड १, २, ३ (इ. स. १९५१, १९५३, व १९५६), मराठी संशोधन मंडळ. [४] मुक्तेश्वरकृत सभापर्व (इ. स. १९४९), वि. म. कुल्कर्णी [५] मुक्तेश्वरकृत महाभारत वनपर्व, द्वितीय आवृत्ति (इ. स. १९४६), द. सी. पंगु. [६] मुक्तेश्वरकृत महाभारत, विराटपर्व (इ. स. १९५३), द. सी. पंगु. [७] निर्णयसागर ग्रंथ-आदिपर्व (इ. स. १८९३) वा. दा. ओक, सभापर्व (इ. स. १८९४), वा. दा. ओक, वनपर्व (इ. स. १८९८, काव्यसंग्रह ३१), वा. दा. ओक, व विराटपर्व (इ. स. १८९९, काव्यसंग्रह ३२). [८] महाराष्ट्र कविवर्य मुक्तेश्वरकृत रामायण, निर्णयसागर (इ. स. १८९१), मोडक व ओक. [९] महाराष्ट्र कविवर्य मुक्तेश्वरकृत एतद् काव्ये, निर्णयसागर (इ. स. १९०६, काव्यसंग्रह ५४). [१०] कवि मुक्तेश्वरकृत ओवां रामायण (इ. स. १९५६) भा. पं. बहिरट. [११] मुक्तेश्वरांचे अप्रकाशित ग्रंथ, लोकसत्ता (ता. २७-८-५८), वसंत स. जोशी.]

तुकाराम : अनन्यमाधारण लोकप्रियता लाभून लोकांच्या नेहमीच्या चोन्ग्यातहि तुमगमाचें काव्य उद्धृत केलें जातें अशी त्याची विशेष मंडती आहे. 'अभंगजागी प्रसिद्ध तुमगाची' ज्याचा टाऊक नाही असा मगाडी माणूस मिळता. अभंग हें वृत्त तुमगमानांनीं मगधूर वापरलें व तें अशा रीतीनें, कीं त्यांच्या अभंगापुढें दुसऱ्या कवीचे अभंग कमी दर्जाचे वाटतात. तुम-

रामाची भाषा सोपी व जिल्हाळ्याची असल्यामुळे ती समाजाच्या खालच्या थरातहि स्थान धरून बसली. त्याच्या कवितेत परमार्थ, उपदेश, व्यंगहार इत्यादि सर्व विषय येतात. उपदेश करताना समाजामधील दोगावर व दोषावर ते कडक टीका करण्यास मार्गेपुढे पाहत नाहीत.

तुकारामाचा जन्म इ. स. १५८८-१६०८ च्या दरम्यानचा असावा. त्याच्या पित्याचे नाव चोल्लोबा व आईचे नाव कनकाई त्याच्या घराण्याचे उपनाम अबिले होते, व नंतर मोरे हे नावहि लावलेले आढळते पुण्याजवळ देहू येथे तुकारामाचे दुकान होत. पण तुकारामासारखा माणूस दुकान कसा चालवणार ? तुकारामानी स्वतःची गरीब हकीकत आत्मनिवेदनपर अभंगात दिली आहे. त्यांना प्रथम जरी समाजात छळ सोसावा लागला तरी शेवटी मान्यता मिळाली, असे दिसते इ. स. १६४९ हा त्याचा प्रयाणकाल असावा. विठ्ठल कवीच्या 'रामश्रीकृष्णनामं जनपदं मिरवी मुक्तिं जीवतं ज्याणें' (सीतास्वयंवर ३-२४) हा श्लोकभाग व रामेश्वरभट्टाच्या 'मागें कवेश्वर झाले धोरधोर । नेलं कलेवर कोण सागा ॥ म्हणे रामेश्वर सकळा पुसोनी । गेला तो विमानीं बैसोनिया ॥' या ओळी पाहता तुकाराम सदेह बैकुंठाला गेले, ही कल्पना त्या काळीहि प्रचलित होती, असे दिसते.

तुकारामाच्या अभंगाची संख्या तीन हजारपेक्षा अधिक आहे परंतु अभंगाच्या अनेक गाथा आहेत व त्यातील अमुक अभंग निश्चित तुकारामाचे असे सांगणे कठीण आहे तुकारामाच्या शिष्यवृंदात ग्रहिणाबाई, निळोना व सताजी तेली व जगनाडे विशेष प्रख्यात आहेत. सताजींनी तुकारामाचे अभंग लिहून ठेवले तुकारामाच्या वशात असलेली 'भिजलेली बही' तुकारामाच्या स्वतःच्या हातची आहे, अशी समजूत आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील अभंग सांप्रदायिक गाथेतून घेतले आहेत व तींत नसलेले परंतु दुसऱ्या गाथेतून घेतलेले अभंग प्रत्येक भागात शेवटी दिले आहेत गाथेमधील अनेक अभंग तुकारामाचे नसावेत 'आम्ही जातो अमुच्या गाथा' यासारखे अभंग तुकारामाचे नसणार, हे उघड आहे. तसेच 'निंदकाचे घर असावे शेजारी' यासारख्या ओळी असलेले अनेक अभंग तुकारामाचे

समजले जातात, परंतु ते बहुतेक वारकऱ्यांनीं केलेले असून तुकारामांच्या नांवावर ठेवून दिलेले असावेत.

तुकारामांनीं केलेला भगवद्गीतेचा एक अभंगात्मक अनुवाद उपलब्ध आहे. [संदर्भ : [१] म. सा. [२] तुकाराम महाराजांच्या अभंगांची सांप्रदायिक ओळीची गाथा (इ. स. १९५०) व इतर गाथा. [३] तुकारामांचा अंस्तल गाथा (इ. स. १९१९), वि. ल. गावे, [४] भिजलेल्या वहीचे अभंग (इ. स. १९५०), थ. रा. गालगोळ. [५] श्रीसंतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजकृत श्रीमद्भगवद्गीतेचा अभंगात्मक अनुवाद अथवा मंत्रगीता (इ. स. १९५०), वा. सी. बेंद्रे.]

फा न्हो धा : हे तुकारामांचे धाकटे बंधू. यांचे अभंग तुकारामांच्या अभंगांच्या गायेंत असतात.

[संदर्भ - म. सा.]

घ हि णा या ई : ही तुकारामांची प्रसिद्ध शिष्या. तिच्या अभंगांत तिचें मोडेसें चरित्र आढळतें. वेळळजवळील देवगांव हें तिचें माहेर व सिऊर येथील पाठक नांवाच्या तीस वर्षांच्या गृहस्थांशीं ती तीन वर्षांची असतांना तिचें लग्न झाले. ती मोठी झाल्यावर हें दंपत्य तुकारामांच्या सात्रिच्यांत फांहीं काळ राहिलें होतें. ग्रहिणाबाईचा काळ सुमारे इ. स. १६२८-१६९०/१७०० असावा.

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] (Poet saints of Maharashtra, Justin Abbott), संत बहिणाबाई, महाराष्ट्रकविसंतमाला नं. ५ (इ. स. १९२९). [३] तुकारामांचे संतसांगाती (इ. स. १९५८), वा. सी. बेंद्रे.]

शेख महंमद : ' हपें शेख महंमद भगवज्जन मुसलमान बानावा । ' असें ज्यांचे मोरोपंतांनीं वर्णन केलें, ते शेख महंमद महाराष्ट्रांतील प्रमुख मुसलमान संतकवि होत. शेख महंमदांसारखे पूर्वी व नंतर दुसरे अनेक मुसलमान संत व कवि झाले. ' हुसेन अंबरी ' (इ. स. १६५३) कार हुसेन

अंबर, 'सिद्धांतबोध'कार शहामुनी (अठरावें शतक), आलमखान पठाण, सगन शाहीर, हे सर्व मुसलमान होते. महीपतींच्या भक्तविजयाच्या ४१ व ४७ व्या अध्यायांत व उद्धवचिदनांच्या संतमालिकेत अनेक मुसलमान संतांचीं नावे आहेत.

शेख महंमदाचे मूळ गांव नगर जिल्ह्यात रुइबाहिरें असून त्यांचा मठ श्रीगोंदे येथे आहे. त्यांच्या वडिलांचे नांव महंमद व आईचे नांव फुलाई. चांगबोधल नांवाचे ब्राह्मण त्याचे गुरु व जयलमस्वामी वडगांवकर त्यांचे मित्र होते. शेख महंमदांनीं इ. स. १६४५ मध्ये 'योगसंग्राम' हा ग्रंथ लिहिला. त्याशिवाय 'पवनविजय,' निष्कलंकप्रबोध' व 'ज्ञानसागर' या ग्रंथांचा उल्लेख महाराष्ट्रसारस्वतांत आहे. त्यांच्या अभंगांचा संग्रह श्री. वा. सी. वेद्रे यांच्याजवळ आहे व त्या संग्रहांतून कांहीं अभंग व 'गायका' हे प्रकरण घेतले. शेख महंमदांचे इ. स. १६५०-६३ च्या दरम्यान निर्याण झाले असावे.

[संदर्भ : [१] म. सा. व पुरवणी [२] तुकारामचि संतसांगाती (इ. स. १९५८), वा. सी. वेद्रे. [३] अंबरदुसेनी, मराठी संशोधनपत्रिका (म. सं. प.) ऑक्टोबर १९५४) वर्ष २. [४] योगसंग्राम (इ. स. १८८९] शि. सी. वागळे. [५] मुसलमानांचे मराठीताल जातीय साहित्य, भारत इतिहास संशोधक मंडळ (मा. इ. सं. मं.) वर्ष २३१४ (इ. स. १९४३), शि. ला. आतार. [६] आलमखान गुरु नागेश्वर, मा. इ. सं. मं. इतिवृत्त (इ. स. १९१५), गं. ना. मुजुमदार. [७] कवि इमादिस आदिलशाहा-भा. इ. सं. मं. वर्ष ६ (इ. स. १९२५), आवा चांदोरकर.]

विप्र नारायण : अश्वमेधावरील अनेक कवींच्या काव्यांपैकीं विप्र-नारायणकृत अश्वमेध हे एक अप्रकाशित काव्य आहे. श्री. वसंत जोशी यांनी स्वतःजवळील प्रतीमधील कालदर्शक ओवीवरून इ. स. १४२० हा या ग्रंथाचा काळ ठरवून घेतला आहे. परंतु आवळीकराच्या जवळील प्रतीत कालदर्शक ओवी निराळी आहे व मुमारे इ. स. १६७५ हा या काव्याचा काळ तीवरून वाटतो. महामहोपाध्याय द. वा. पोतदारानीं इ. स. १६६० हा या काव्याचा काळ दिला आहे. विप्रनारायणाचे काव्य चागले वाटते. त्याची

भाषा मात्र फारशी जुनी दिसत नाही. प्रस्तुत उताऱ्यातील आल्या त्रैपन्नाच्या प्रसंगातील असून त्या १०९ पामून पुढच्या आहेत

[सप्तमं [१] म सा [२] विप्रनारायणकृत ओवाड अश्वमध, भा ३ स म ये १४१२ (३ स १९३३), द वा पातदार [३] विप्रनारायणकृत अश्वमध, लक्ष्मत्ता (ता ०-२-५८), वसत स चोरी [४] पुन्हा एकदा विप्रनारायण, लक्ष्मत्ता (ता ९-३-०८), पन्ति आवळीवर [५] विप्रनारायण कृत अश्वमध समारोप, लक्ष्मत्ता (ता ३०-९-१८), वसत चोरी]

अज्ञानदास अज्ञानास अथवा अग्रिनास हा मराठा भाषेतील पहिला शात शाहीर इ स १६५९ मध्ये घडलेल्या अफझुलमानवधाच्या घटनेवर त्याने प्रस्तुत पोवाडा केला. माताश्री जिजाबाईंना तालाण पाठवून पानाण करविला, अस पोवाड्यातच सांगितले आहे. मूळ पोवाडा ११ चौकात असून, त्याचाच पुढे प्रचलित ३७ चौकाचा पोवाडा शाहीरानेच केला असावा. ११ चौकाचा पोवाडा विविधशानविस्तार मासिकात छापला आहे परंतु त्यात ३-११ हे चौक पाडलेले नाहीत एका जुन्या पुस्तिकेत हे चौक पाडलेले मिळाले

[सप्तमं [१] इतिहासिक पावाड किंवा मराठ्यांचा बान्यमय इतिहास (प पो) (इ स १९२८), य न केडकर [२] विविधशानीवस्तार ६।१० (इ स १८७३) [३] पोवाच मराठा आणि पेशवे यांच, क पतर छापखाना [४] इतिहासप्रसिद्ध पुरुषाच व स्त्रियांचे पावाडे (इ स १८९१), अवधय व शास्त्रिणाम]

तुळशीदास या शाहीराने रचलेला ५५ चौकाचा तानाजीचा 'शूरमदाचा पोवाडा' इ स १६७० मध्ये सिद्दगड घेतला गेला तेव्हा केलेला दिमतो आपण मर्डेत राहत असल्याचे शाहीर पोवाड्यात सांगतो

कृष्णमुनि कृष्णमुनि विराटदेश (वाईदेशकर) अथवा कवि कृष्णडिंभ यांचे रुद्रिप्रणीतपद इ स १६६२ मध्ये गूण ज्ञान्याचे या ग्रंथाच्या शेवटी एका संस्कृत श्लोकात सांगितले आहे त्यांना फळगुणमाहात्म्य,

ऋद्धिपुरमाहात्म्य इत्यादि ग्रंथ लिहिले. सामान्यतः अन्यत्र न आढळणारीं अनेक वृत्ते या रुक्मिणीस्वयंवरत आहेत व त्यांपैकी बहुतेक प्रस्तुत उतान्यात उद्धृत केले आहेत. असा एक दुसरा ग्रंथ म्हणजे ओंकारमुनींचे इ. स. १७०८ मधील लक्ष्मणास्वयंवर. याच नावाचा एक ओवीनंद ग्रंथहि आहे व तो कृष्ण मुर्नाचा दिसतो. या दोन्ही ग्रंथांचीं हस्तालिखिते हैद्राबाद येथील प्राध्यापक रा. घ. माटेकर यांच्या संग्रहां आहेत. श्लोकनंद लक्ष्मणास्वयंवरत दक्षा, उद्धता, पर्णींद्र, नटतोटक, राग, डडक, नाटक, मालती, मदलेरा इत्यादि अपरिचित वृत्ते आहेत.

[सदभं : [१] कृष्णमुनि विराटदेवैकृत रुक्मिणीस्वयंवर (इ. स. १९५८), मराठवाडा साहित्य परिषद, रा. घ. माटेकर [२] मराठी बाणवाचा इतिहास (म. वा. ३.) खंड दुसरा (इ. स. १९३५), ए. रा. पांगारकर, [३] मझनु भावीय काव्यांतील काही छंद, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (म. सा. प.) (इ. स. १९३६), वि. भि. कोल्ते, [४] मझनुभाष काव्यांतील काही नवीन छंद, सभिकाल (ऑगस्ट-डिसेंबर इ. स. १९३५), वि. भि. कोल्ते.]

भट्टारक महीचंद्र : यांना इ. स. १६९६ मध्ये आदिपुराणांची रचना केली. आदिपुराणात चालू युगाच्या आरम्भीचे पहिले तीर्थंकर ऋषभदेव याची कथा आहे. ऋषभदेवाच्या पूर्वा भारतवर्षात कल्पवृक्षापासून सर्व भोग प्राप्त होत असत. परंतु हे कल्पवृक्ष या युगाच्या आरम्भी लुप्त झाले व त्यामुळे लोक भयान्कुल झाले. अशा समयी ऋषभदेवाचे जनक नाभिमहाराज प्रजेला कसे मार्गदर्शन करतात, याचे या परिच्छेदात वर्णन आहे.

महीचंद्रांनी आगखी गरुडपंचमीकथा व अष्टान्हिकव्रतकथा लिहिल्या आहेत. प्रस्तुत उतारा व माहिती प्रा. विद्यावर जोहरापूरकर याजकडून मिळाली.

[सदभं. मराठीतील जैन वाङ्मय, म. सा. प. २०।११६ (जानेवारी-मार्च इ. स. १९५६), प्रा. विद्यावर जोहरापूरकर]

रामदास : रामदास अथवा समर्थ हे ज्ञानेश्वर-नामदेव-एकनाथ तुकाराम रामदास या सतकविपंचकातले शेवटले. महाराष्ट्रात अनेक सतकवी होऊन गेले, परंतु त्यात हे पंचक विशेष मोठ्या सताचे झाले. या पाचान्हि

रामदासांचें स्थान विशेष आहे. त्यांच्या 'मुखर्ता दुःखहर्ता वार्ता विघ्नाची,' 'लवयवती विक्राळा,' 'सत्राणें उड्डाणें' इत्यादि आरत्या घरोघरी ऐकूं येतात. 'रामराम' म्हणण्याची पद्धत त्यांनीच पाडली, असें म्हणतात. तुकारामांच्याप्रमाणें त्यांचीहि मराठी भाषेवर कायमची छाप पडली आहे व 'मराठें परी कीर्तिरूपें उरावें' हें त्यांचेंच वचन त्यांना पूर्ण लागू पडतें.

रामदासांचा जन्म मराठवाड्यांत राक्षसमुवनानवळ जांव गांवीं इ. स. १६०८ मध्ये झाला. त्यांचें नांव नारायण, पित्याचें नांव सूर्याजीप्रंत, आईचें नांव राणूबाई व उपनांव ठोसर. वडील वंधूचें नांव गंगाधर. स्वतःच्या विवाह-प्रसंगी 'सावधान' शब्द ऐकतांच रामदास खरोखरीच सावध होऊन पळून गेले. त्यानंतर अनेक वर्षे भ्रमण करून त्यांनी लोकस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें. त्याचें प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यात दिसतें. 'अस्मानी मुलतानी' ('साम्प्रदायिक विविध विषय' हा ग्रंथ पाहा.), शिक्षांचे क्रूर प्रकार, मतामतांचा गलबला, कर्जांत बुडणारे लोक, इत्यादि तत्कालीन स्थितीचें दृश्य त्यांच्या काव्यांत पाहावयास मिळतें. बुद्धांचा सुळसुळाट झाला व एक भला माणूस काय करणार ? (करील काय तो भला । बहु चक्रीत येकला ॥) अशी अवस्था तेव्हां आली. 'तंव तो गलबला जाला । परचक्र आलें' असें केव्हांहि अवचित होई व 'अकस्मात धाडी आली । कांता बंदी धरुनि नेली ॥' (दासबोध - ३-५-२७-२८) ही स्थिति नेहमी ओढवत असे. 'तयारंभ भूमंडळीं धुंदि झाली । नसे न्याय व नीति सर्वे बुडाली ॥' असें रामदास तत्कालीन वातावरणाबद्दल सांगतात. या अंदाधुंदील व अस्थिर वातावरणाला कोणी तरी आळा घालो, असें लोकांना वाटूं लागलें. तळमळींची इच्छा बहुतेक वेळां सफल होते. म्हणूनच छत्रपति शिवाजीमहाराजांचा उदय होऊन महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापन झालें, व रामदासांनी संतकवीशिवाय राजगुरु होऊन महाराष्ट्राच्या सेवेत आपलें आयुष्य खर्चिलें.

शिवाजीमहाराज व रामदास यांचे संबंध रामदासांच्या साहित्यावरून स्पष्ट दिसतात. मोरोपंतांनीं हि याबद्दल म्हटलें आहे :

'शिवरायास ज्ञानद जे जैसा याशबलक्य जनकास ।

तरले मवार्णवीं बहु ददतर ज्याची धरुनि जन कास ॥'

रामदासांनीं वेळोवेळीं महाराजांस बहुमोल उपदेश केला व 'मराठा तितुका मेळवाया' हे सुप्रसिद्ध वचन छत्रपतींना उपदेशिलें. भवानीची प्रार्थना करतांना देखील 'तुझा तूं वाढवी राजा' ही त्याची मुख्य मागणी असे. त्यांनीं शिवाजी महाराजांना दिलेली छाटी स्वातंत्र्ययुद्धाचे पुढारी नानासाहेब पेशवे यांनीं इ. स. १८५७ मध्ये गंगारंग केली असे गोडसे भटजी 'माझ्या प्रवासांत' सांगतात. महाराष्ट्रात नुसतें स्वराज्य नव्हे तर सुराज्य निर्माण व्हावें, अशी रामदासांची इच्छा होती, व 'आनदवनभुवन' हे सुराज्याचें स्वप्न आहे. छत्रपतींचें निधन झाल्यावर रामदास फार व्यथित झाले. त्यांना व त्यांच्या शिष्यवर्गाला तेव्हां काय वाटलें याची कल्पना 'गेला भोक्ता गडांचा' (म. घा. इ. खंड ३ पृ. ६४६) या उद्धवगोसावींच्या श्लोकावरून येते. महाराजांच्या निधनोत्तर संभाजी राजानाहि समर्थानीं चार शब्द सांगून पाहिले, हे त्यांच्या पत्रावरून दिसतें.

रामदासांना जगांत अफाट वाढाय आहे, याची चांगली जाणीव होती. 'जगां पाहतां ग्रंथ कोठ्यानुकोटी' असें तें सांगतात. त्यांनीं स्वतःहि दासबोध, रामायण, अमंग, पर्दे, अनेक प्रकरणें, असें विपुल काव्य लिहिलें. त्यांच्या मागेत असामान्य जोर आहे.

हवाया नळे बाग भांडी अनंतें । नळें सोडितां जाति आकाशपंथें ॥

वनी लागतां वेळ नाही उडाय । तयाचे परी स्फूर्ति दे देवराया ॥

अशी त्यांना स्फूर्ति येत असावी. त्यामुळेच शब्द अपुरे पडून काहीं वेळां त्यांची काव्यरचना गद्यासारखी व रुक्ष भासते. समर्थींच्या काव्यांत कुठला विषय नाही असे नाही. निसर्गवर्णन, कारखानेप्रकरण, बागप्रकरण, उपदेश, परमार्थ, व्यवहार इत्यादि सर्व विषय त्यांत आहेत. दासबोध तर व्यवहारशानाचें मांडारच आहे. त्याचा सहावा दशक इ. स. १६५९ मध्ये झाला व सत्रध दासबोध शेवटीं शेवटीं त्यांनीं पूर्ण केला असावा.

रामदासांनीं हुबळेपणाचा पुरस्कार कधीच केला नाही. 'वन्ही तो चेतवावा रे' असें ते सांगतात. लोकांच्या वेडगळ कल्पनावर त्यांनीं चांगलेच कोरडे ओढले आहेत. मुतखेतें, दगडाचे देव, यांइतले ते काय म्हणतात तें पाहण्याजोगें आहे. कविताहि त्यांच्या तडाख्यातून सुटली नाही. 'कविता

गवताऐसी । उदड वादली असे ॥ ’ असे ते वर्गन करतात. त्याचें तेव्हाच्या काळाचें वर्गन आताच्या स्थितीनरोबर ताडून पाहाण्याजोगे आहे. ‘ जैसा साहेब नमस्कारिजे । ओळखिल्या उपरी ॥ ’ (दामनोध ११।९।७) हें आजच्या काळालाहि लागू पडत नाही काय ? रामदासांची भूमिका समर्थ प्रतापात गिरिधरस्वामींनी थोडक्यात सांगितली आहे —

श्रीगुरु समर्थ एकर्ती बैसती । प्रातीचे लोक दर्शना येती ।

सकळ प्रातीचा स्वामी परामृश घेती । चिंता करिती विश्वाची ॥

(समर्थ प्रताप २०।९८)

अशी सर्वांची चिंता करणारा पुरुष अचित्तच निर्माण होत असतो व म्हणूनच समाजात लोकांच्यानरोबर वावरून त्याची प्रत्यक्ष सेवा करणाऱ्या समर्थाचें स्थान इतर संत कवीपेक्षा फार निखळ आहे.

रामदासांची समाधि सजनगडावर आहे. त्याचें हस्ताक्षर उपलब्ध असून त्याचे शिष्य कल्याणस्वामी याच्या हातचा दासबोध आहे. धुळ्याचे समर्थभक्त कै. श. श्री. देव यानीं रामदासी वाढमयाच्या संशोधनात आयुष्य वेचिलें. या वाढमयाचा मोठा संग्रह त्यानीं तेथील समर्थ-वाग्देवतामंदिरात करून ठेविला आहे व इ. स. १९१५ पासून चालविलेल्या ‘ रामदास व रामदासी ’ मासिकात व ग्रंथरूपानें तो प्रसिद्ध झाला.

रामदासांचे कल्याणस्वामी, वेणाबाई इत्यादि शिष्य होते व त्यांचीहि ग्रंथरचना आहे.

[संदर्भ : [१] श्रीसमर्थ ग्रंथ भांडार (इ स १९२७), ल. रा. पागारकर.

[२] दामनोध तिसरी आवृत्ति (इ स १९४९), ल. रा. पागारकर. [३] श्री

समर्थाचा गाथा (इ. स १९२८), अनंतदास रामदासी. [४] समर्थसर्जापिनी

दुसरी आवृत्ति (इ स. १९५५), ल. रा. पागारकर. [५] श्रीसमर्थ प्रताप

(इ स १९१२), साकार्योत्तेजक सभा, पुळें. [६] म वा इ. खड इ, ल

रा पागारकर. [७] श्रीसमर्थचरित्र (इ स १९४९), श. श्री देव]

वामनपंडित : वामनपंडित सातान्याफडील कोरेगाव कुमठे येथील जोशी. त्याचें गोन वासिष्ठ, पत्नीचें नाव गिरीबाई, व उपनाव शेपे. मराठी

कवितेत पाडित्य हा गुण ज्या कवींनीं आणला, त्यात वामनपंडित प्रमुख आहेत. या पंडित कवींनीं मराठीत चांगली श्लोकरचनाहि केली व त्यांत 'सुश्लोक वामनाचा' असा मोठेपणा वामनपंडितांना दिला गेला. रासक्रीडेसारखे श्लोक 'सुश्लोकाची' उदाहरणे आहेत. मात्र या पाडित्यामुळे मधूनमधून त्याच्या काव्यांत दुर्बोधता येते. रामदास त्यांना यमस्या वामन म्हणत, अशी आख्यायिका आहे.

वामनपंडितांचे यथार्थदीपिका व निगमसार हे ग्रंथ आहेत. त्याशिवाय वेणुसुधा, वनसुधा, नामसुधा, मनाचे श्लोक, गंगालहरी, भर्तृहरीच्या तीन शतकाचे अनुवाद इत्यादि अनेक स्फुट काव्ये आहेत. भागवतातील दशमस्कंधाच्या एकतिसाव्या अध्यायावर आधारलेले गोपीगीत पूर्वा फार लोकप्रिय होते. 'जयति तेऽधिक जन्मना ब्रजः । श्रयत इदिग शश्वदन हि ॥' इत्यादि भागवतातील मूळ श्लोक पाहता पंडितांचें रूपांतर किती मुरस झालें, तें लक्षात येतें. वामनपंडितांमदल मोरोपंत म्हणतात :

‘घाटे सृक्तिश्रवणे मस्तक वाल्मीकिनैहि डोलंबिला ।

प्रमुनें भुलवाया मन वामन हा वेणु सावि बोलंबिला ’ ॥

पंडिताच्या काळान्हल निश्चित माहिती नाही. त्याचा निगमसार हा ग्रंथ इ. स. १६७३ मधील आहे व त्यांचा स्वतःचा काळ साधारण इ. स. १६०८-९५ असावा. सर्वसंग्रह (माधव चंद्रोग), काव्यसंग्रह (निर्णयसागर) व काव्येतिहाससंग्रह यांत वामनपंडितांचीं काव्ये प्रसिद्ध झालीं, परंतु हे वामन अनेक असावेत, असेंहि एक मत आहे.

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] वामनो ग्रंथ भाग १, २, ३, काव्यप्रकरणे (इ. स. १८९१), बाळाजी आणि कपनी. [३] महाराष्ट्र कविवर्य वामनपंडित-कुल कवितासंग्रह ग्रंथ १, २ (इ. १८९६, वा. दा. ओक, काव्यसंग्रह १९), ३ (इ. स. १९०१ वा. दा. ओक, काव्यसंग्रह ३३), निर्णयसागर. [४] वामनपंडित (इ. स. १८८४), वा. म. हंस.]

हरिपंडित : ‘भीष्मप्रतिज्ञा’ हे स्फुट काव्य वामनपंडितांचें मानिलें जात होतें, परंतु त्यातील शेवटल्या ओळीचा ‘दासानुदास निज वामन हो

अजाचा ' या ओळीऐवजी ' दासानुष्ट हरि तो सकळा द्विजाचा ' असाहि पाठ आहे वामनपंडिताचें गोन वासिष्ठ असल्यामुळें भीष्मप्रतिजाल वर्णन त्यांना लागू करणें कठीण हरिपंडित या कवीचा भागवताच्या एकादश स्कंधातील पहिल्या व पाचव्या अध्यायावर टीका मक 'भावबोधिनी' हा ग्रंथ माहीत आहे त्याच्या सुरुवातीला

जनक नरहरीतें माय लक्ष्मी तयेतें । नमन करुनि भावें ब्रजु गगाधरातें ॥

पटुमति हरिशर्मा श्रीनृसिंहप्रसादें । करि विशङ्क उपान्त्यस्कदभाषाप्रबंधे ॥

हा श्लोक आहे व 'यावरून पित्याचें नांव नरहरी व आईच नांव लक्ष्मी असणारा हा कवि वामनपंडित नसून हरिपंडित होय हें स्पष्ट होतें हरिपंडित वामनपंडिताचे शिष्य होते

[सदभे [१] म सा [२] हरिपंडितकृत भावबोधना, म सा प ६९ (३ स १९४३), चि नी जाशी [३] हरिपंडित आणि त्यांचा कविता, मुमुक्षु (भाकटावर ३ स १९२९), भाई कल्याण]

आनदतनय ' त्या कृष्णाचेंच पायीं नमन करितसे आरणीचा शिपाई ' (पूतनावध ४३) या ओळीवरून आनदतनयाचा विष्णूपूरकडील अरणी गावाशीं संबंध दिसतो आनदतनय शहाजीराजाचे गुरु व रघुनाथ पंडिताचे व्याही असून ते तजावरला जाऊन राहिले, अशी आख्यायिका आहे आनदतनयाच्या तात्कावधातील ' वेव्हा कोटुन घेतला शर करीं वेव्हा गुणीं योजिन्ना (१८) ही ओळ रघुनाथपंडिताच्या नलदमयती स्वयाराख्यानातील ' कदा नेणो ओढी शरधितुनि काढी शर कदा ' (९) या ओळीसारखी वाटते आनदतनयाचीं सीतास्वयंवर, तात्काख्यान, पूतनावध, मुरली (देवनाथाची मुरली पहा) इत्यादि स्फुट वाच्ये आहेत, पूतनावधातील पर्द दिंडी वृत्तात आहेत विष्णुदासनाम्याच्या नक्रउद्धारापासून आनदतनयाच्या काळापर्यंत दिंडी वृत्त चांगलें तयार झालें असावें आनदतनय आणि रघुनाथ पंडित यांनीं त्याला वैभव प्राप्त करून दिलें

[सदभे [१] प्रा म स [२] आनदतनयकृत कवितासंग्रह (३ स १८९१), निर्णयसागर]

रघुनाथपंडितः रघुनाथपंडिताचें नलदमयती-स्वयवराख्यान हे मराठीमध्ये विश्रुत काव्य आहे. तथापि रघुनाथपंडिताची निश्चित माहिती नाही. ते बहुतेक तजावरकडील असावेत. त्याचें हें काव्य श्रीहर्पाच्या संस्कृत नैपधकाव्यावर आधारिलें आहे. नैपधकाव्य संस्कृतात प्रसिद्ध आहे. एसाच्या पंडिताला मद चंदला तर हें काव्य त्याचा उतार करतें (नैपधं विद्वदौपधम् ।) अशी संस्कृत म्हण आहे. इ. स. १५९४-९५ मध्ये फैजीलाहि फारशीत या काव्याचें रूपांतर करावेंसे घाटलें. या नैपधकाव्याला रघुनाथ पंडितांनीं मराठी वेप देऊन मुळापेक्षाहि जागोजागीं सरस असें काव्य निर्माण केलें, पंडिताची गजेंद्रमोक्ष व रामदासवर्णन हीं आगखीं दोन काव्ये आहेत.

शिवाजीच्या अष्टप्रधानात एक रघुनाथपंडित होते हें लक्षात ठेवण्या-जोगें आहे

[संदर्भः [१] प्रा म. स. [२] नवनीत. [३] रघुनाथपंडिताचें काव्य-ग्रंथ (इ. स. १९०९), इ. त्रि. बापट. [४] कवि रघुनाथपंडित प्रधान, गो. रा. राजोपाध्ये. [५] रघुनाथपंडित विरचित दमयती स्वयवर (इ. स. १९३५), अ वा प्रियोळकर [६] फारशी नलदमयती आख्यान व त्याचा निर्माता, लोकसत्ता (ता. १८-५-५८), सेतुमाधवराव पगडी.]

सामराजः सामराज, नागेश हे शिवकालीन कवि होते. इ. स. १६७४ मधील छत्रपतींच्या राज्याभिषेककालीन एका कागदपत्रावर शामभट्ट या नावानें त्याची साक्ष आहे. त्याचीं रुक्मिणीहरण व मुद्रलाख्यान हीं दोन काव्ये आहेत. मुद्रलाख्यानाच्या शेवटल्या (२६०) श्लोकावरून त्याच्या पित्याचें नाव लक्ष्मण व आईचें नाव काशी असल्याचें कळतें सामराजाच्या श्लोक रचनेचा उत्कर्ष रुक्मिणीविरहव्यथेच्या श्लोकात चांगला दिसतो.

[संदर्भः [१] सामराजकविविरचित रुक्मिणीहरण (इ. स. १९२४), गो. वि. तुळपुळे [२] मुद्रलाख्यान (इ. स. १९३०), गो. रा. राजोपाध्ये. [३] शिवकालीन कवि सामराज, द्वितीय आशुचि (इ. स. १९४१), द. सी. पय.]

विठ्ठल : याचे नाव विठ्ठल अनंत क्षीरसागर व हा मराठवाड्यातील वाहजवलील गौरीपूरचा रहिवासी. इ. स. १६३०-९० हा त्याचा माधुरण काळ असावा. त्याची रुक्मिणीस्वयंवर (इ. स. १६७४), सीतास्वयंवर (इ. स. १६७७), रसमञ्जरी (इ. स. १६७९), द्रौपदीस्वयंवर (इ. स. १६८०), मिहणचरित्र, मिहजीवन इत्यादि स्फुट काव्ये आहेत. 'जो जो जो रे' हा पाळगा व कुटुंबश्लोक याच्यामुळे विठ्ठल कवि सर्वाना माहित झाला. विठ्ठलाच्या काव्यात व विशेषत रुक्मिणीस्वयंवरात वृत्तनैचित्र्य व चित्रवधात्मक रचना पुष्कळ आहे. त्यात चपकमाला, मणिमाला इत्यादि वृत्ताचीं नवें श्लोकांतच आणिली आहेत.

विठ्ठल कवि विठ्ठल कळपूखरप्रमाणेंच व्यापारी होता, असे दिसते.

[संदर्भ : [१] प्रा. म. स. [२] महाराष्ट्र कवि विठ्ठलकृत कवितासंग्रह (इ. स. १८९६), निर्णयसागर, (काव्यसंग्रह २५), वा. दा. भो.]

उद्धवचिद्धन : मागलाईमधील धारूर हे उद्धवचिद्धनाचें गाव व त्याचें आडनाव फोकीळ. 'नरवीं संतचरित्रें हो,' 'कृष्णा धाव रे लवकरी' इत्यादि त्याचीं पदे प्रसिद्ध होती. हे इ. स. १६८० च्या सुमारास ह्यात असावेत. प्रस्तुत ध्रुवाख्यान नवनीतात इ. स. १८७८ मध्ये चिंतामणी कवीच्या नावें प्रथम आले, परंतु त्याच वेळीं उद्धवचिद्धनाच्या नावेंहि तें नमिक पुस्तकात असल्याचें वृद्ध लोक सांगतात. उपयुक्त कथासारसंग्रहात हे आल्यान उद्धवचिद्धनाच्याच नांवानें आहे उद्धवचिद्धनाच्या श्रियाळचरित्र व शुक्ल रमासवाद या दोन कविताशीं या आख्यानाचें फार साम्य आहे व ध्रुवाख्यान कुणाचें आहे, हा संशय वाटण्याचें कारण दिसत नाही. 'कृष्णा धाव रे लवकरी' या पदातहि एका ठिकाणीं चिंतामणीचें नांव कुणीतरी घातलेलें आजगाव कराना आढळलें. ध्रुवाख्यानाच्या शेवटीं आढळणारा श्लोक रामदासशिष्य अनंताचा दिसतो व तो केवळ वदनपर असावा. ध्रुवाख्यान भक्तिरसाच्या आत्यंतिक जिह्वाळ्याने लोकमान्यता पावले.

[संदर्भ : [१] उद्धवचिद्धनकृत कवितासंग्रह (इ. स. १९०२), निर्णयसागर.

[२] उद्धवचिद्धनाचें ध्रुवाख्यान, मुद्रण (एप्रिल ४, स. १९२९), कल्याण

भीराम. [३] ध्रुवाख्यानाचा सरा कर्ता उद्धवाचिह्न [इ. स. १९३२], अ. का. प्रियोळकर [४] महाराष्ट्र कविवरिण भाग ३ (इ. स. १९१४), ज. र. आजगावकर.]

नरहरी : नरहरी नावाचे अनेक कवि झाले. त्यांपैकी 'गंगास्नमाला' हे काव्य कुणाचे आहे, ते माहीत नाही. दानप्रत व ब्रह्मबोध (लघुकाव्यमाला, काव्यसंग्रह ३८), कात्यायनीव्रत, नौकानयन इत्यादि श्लोकबद्ध काव्यांचा कर्ता एक नरहरी आहे. इ. स. १६९५ मध्ये एका नरहरीने 'शकुनवंती' ग्रंथ लिहिला (चरित्रकोश). गंगास्नमाला हे काव्य बहुतेक वामनपंडितांच्या वेळच्या श्लोकरचनेच्या काळामधील असावे.

[संदर्भ : [१] नवनीत. [२] काव्येतिहासमग्न (इ. स. १८८९) व अनेक कविकृत कविता भाग ४ (इ. स. १८८९), ज. बा. मोटक.]

देवदास : देवदास अथवा देवीदास याचे भक्तिभावपूर्ण व्यंकटेशस्तोत्र घोवरी वाचले जाते. हा एक चांगला कवि आहे, हे त्याच्या भामावर्णन या lyrical (भावगीतात्मक) काव्यावरून दिसून येईल. त्याने इ. स. १६८६ मध्ये 'संतमालिका' लिहिली. याशिवाय त्याचे गजेंद्रमोक्ष हे काव्य आहे व कर्णामृतस्तोत्राची हस्तलिखित प्रत हैद्राबाद येथील उस्मानिया विद्यापीठांत आहे. भारतइतिहास संशोधक मंडळाच्या इ. स. १९१२ च्या अहवालात त्याचे एक पद दिले आहे.

[संदर्भ : [१] व्यंकटेशस्तोत्र पोथी. [२] देवदासकृत भामावर्णन, भा. इ. सं. मं. अहवाल (इ. स. १९११), वि. का. राजवाडे. [३] देवदासकृत संतमालिका (इ. स. १९१३), महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार. [४] दोन देवदास, भा. इ. सं. मं. (इ. स. १९१२), द. वा. पोतदार.]

जनंत : हा रामदासशिष्य असून तो इ. स. १७२५ च्या सुमारास हयात असावा. त्याची सीतास्वयंवर, कुशलवाख्यान इत्यादि स्फुट काव्ये आहेत. गोपीगीत हे काव्य पूर्वी लोकप्रिय होते. जनपंडिताने लीलाभागवतांत

निशा लोटिली ऊडिली पशिजाती । दही मथिती गोपिका गीत गाती ॥
 ब्रजी गोवळे घेनुवा दूहिताती । उठी रे गडी वजला वाहताती ॥ (१६-३)
 या श्लोकात गोपीगीताची नकल केलेली वाटते.

[संदर्भ : [१] म. सा [२] अगत कविकृत कवितासंग्रह (इ. स. १८९६),
 निर्णयसागर (काव्यसंग्रह १०), वा.दा.ओक. [३] जनपडितकृत लीलाभागवत
 पूर्वार्ध (इ. स. १९५८), मराठवाडा साहित्यपरिषद.]

मध्वमुनीश्वर : मध्वमुनीश्वर नाशिककडचे असून त्याचे नाव
 त्रिनक, पित्याचे नाव नारायणाचार्य व आईचे नाव द्वादावती होते. त्याची
 'मनमोहन वाजवि वेणू', 'कधि भेटेल मजला देव हरि' इत्यादि अनेक पदे
 प्रसिद्ध होती, परंतु 'उद्धया सातवन कर जा' हे पद विशेष लोकप्रिय झाले.
 तत्कालीन थोड्याशा स्वतंत्र धर्तीच्या काव्यांपैकी याचे 'धनेश्वर चरित्र' हे एक
 कथानक आहे.

मध्वमुनीश्वराचा समाधिकाल इ. स. १७३१ असावा.

[संदर्भ : मध्वमुनीश्वराची कविता (इ. स. १९१३), प्र. व्य. गुप्ती.]

श्रीधर : पठरपूरजवळील नाशरें हे श्रीधराचे गाव. त्याच्या पित्याचे
 नाव ब्रह्मानंद व आईचे नाव सावित्रीबाई. त्याचे ओवीबद्ध ग्रंथ रसाळ व
 सोपे असल्यामुळे अजूनही घरोघरी याचले जातात. हरिविजय (इ. स.
 १७०२), रामविजय (इ. स. १७०३), पांडवप्रताप (इ. स. १७१२),
 जैमिनी अश्वमेध (इ. स. १७१५), शिवलीलामृत (इ. स. १७१८)
 इत्यादि त्याचे अनेक ग्रंथ आहेत. धुनचरित्र हे त्याचे एक श्लोकमय आख्यान
 आहे. महाभारतातील अभिमन्युवधाच्या कर्णाजनक प्रसंगावर अनेकांनी
 मराठीत काव्ये केली विष्णुदास नात्याच्या महाभारतात हे प्रकरण आहे.
 'गेला अभिमन्यु' हे स्त्रीगीत विख्यातच आहे. या सर्व काव्यात श्रीधराचे
 वर्णन सर्वोत्कृष्ट वाटते.

श्रीधराच्या हरिविजयातील 'प्रातःकाळी एके दिनी (१२-८-१०)
 या ओव्या जुन्या काळात सकाळी लोक म्हणत असे कळते, व होनार्जीच्या

भूपाळीत त्याची छाया दिसते. जनपडिताच्या 'प्रातःकाळी ऊठवी कृष्णमाता' (१६-१-२) इत्यादि श्लोकातहि त्याचाच अनुवाद दिसतो.

[संदर्भ : [१] म. सा [२] श्रीधर, चरित्र आणि वाक्यविवेचन (इ. स. १९५१), चिं. नी. जोशी. [३] हरिविजय (इ. स. १९११), आर्यभूषण [४] पांडवप्रताप (इ. स. १८८७), स. र. जयकर. [५] शिवलीलामृत (इ. स. १९११), वा. ल. पाठक. [६] रामविजय (इ. स. १८८६), पुराणप्रकाशक मंडळी.]

ब्रह्मदास : नृसिंहसरस्वती-माधवेन्द्रसरस्वती-श्रीकृष्णस्वामी-ब्रह्मदास या परंपरेतील ब्रह्मदासाने इ. स. १७०८ मध्ये 'ज्ञानाब्धितरंग' हा ग्रंथ लिहिला. 'लीलाविश्वभर' हा त्याचा आणखी एक ग्रंथ बाराव्या शतकातील बसवेश्वराचे गुरु अल्लमप्रभू याच्या चरित्रावर असून त्यात ३८५१ ओव्या आहेत. हा ग्रंथ पूर्वी छापला होता असें कळतें, परंतु त्याची छापील मृत पाहण्यास मिळाली नाही. प्रस्तुत उतारे हस्तलिखिताच्या नकलेवरून घेतले व ही नकल प्रा. इ. पां. कुल्कर्णी याच्या संग्रहीं आहे. हा ग्रंथ इ. १७२२ मध्ये समाप्त झाल्याचें पोथीवरील शेवटच्या भागातील वाक्यावरून दिसते. परंतु ओव्यात काळाचा निर्देश नाही व हा काळ ग्रंथसमाप्तीचा वा नक्कल सपली त्या वर्षाचा हें स्पष्ट नाही. पंधराव्या शतकात कानडीत चामरय कवीने 'प्रभुलिंगलीला' हा ग्रंथ लिहिला, त्यावरून मराठीत 'लीलाविश्वभर' ग्रंथ केला गेला. या ग्रंथात गोरक्षनाथ व अल्लमप्रभू यांच्या भेटीचें वर्णन आहे. राजकुमारी मायेचें ब्रह्मदासाचें वर्णन काव्यमय आहे व काव्य या दृष्टीने हा ग्रंथ चांगला वाटतो. या ग्रंथातली काही सुभाषितें पदा :

'योगी विनयी निरपेक्ष ज्ञानी । गायक शुचि पंडित निरभिमानी ।

धनीक दाता मज्जुवाणी । हें त्रिभुवर्नी दुर्लभ ॥ (१९/५६)

तसेच, 'सग अमाना सज्जनाचा । लोभ अमाना सदगुरूचा ।

काम नमाना परस्त्रियेचा । वास कशीचा उत्तम ॥ (५/८९)

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] लीलाविश्वभर, म. स. प. (जुलै इ. स. १९५४).]

कृष्णदयार्णवः कृष्णदयार्णवांचें गांव वन्हाडांतील कोपडें असून त्यांचें नांव नरहरि, व पित्याचें नांव नारायण. त्याचे वंशज कोपडेंकर नांव लावतात. महारोग झाला तरीहि भागवताच्या दशमस्कंधावरील टीकात्मक 'हरिवरदा' हा ग्रंथ त्यांनी हातीं घेतला. पूर्वार्धाचे ४९ अध्याय व उत्तरार्धाचे ३७ म्हणजे ८६ अध्याय त्यांनी पूर्ण केले. ८७ व्या अध्यायाच्या २४ व्या ओवीपासून पुढें त्यांचा शिष्य 'उत्तमश्लोक' यानें हा ग्रंथ पूर्ण केला. या ओवीसाव्या ओवीत तो म्हणतो-

‘ऐशी करुनिया विनवणी । माथा ठेवुनि संतचरणी । शास्त्रपरिभार पर्यायकथनी । दयार्णववाणी प्रवर्तली ॥ (८७-२४). कृष्णदयार्णव वर्णन मुरस करतात. प्रस्तुत उतान्यांत अशा वर्णनात्मक ओव्या तेवढ्या घेतल्या आहेत. तिसऱ्या अध्यायांतहि या ओव्यासारखें ‘दिशा सुप्रसन्न निर्मळ’ इत्यादि वर्णन आहे.

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] हरिवरदा (इ. स. १८९८), वावणी हरी तेंडुलकर. [३] हरिवरदा भाग १, २, ३ (इ. स. १९५७-५८, १-१५ अध्याय), प्रकाशक द. र. कोपडेंकर.]

अमृत राय : हे मध्वमुनीश्वरांचे शिष्य बुलढाणा जिल्ह्यांतील फत्तरखेडा गांवचे असून, औरंगाबादेस राहात. आईचें नांव उमा व घडिलांचें नांव शंकर असल्याचें ध्रुवचरित्रांत त्यांनी नमूद केले आहे. ते शीप्रकवी होते व त्यांनी कटाव हें वृत्त ग्रंथ वापरलें आहे. नानासाहेब पेशव्यांना त्यांनी आपलें काव्य म्हणून दाखविलें असें म्हणतात.

‘भक्तांचिया काजासाठी’ या पदाचें एकनाथी भागवताशीं साम्य पाहा :

मी न लागतां कोणाची कवडी । अर्जुनाची धूतसे घोडी ।
धर्माघरीं उच्छिष्टें काढी । मज अति आवडी प्रेमाची ॥

(२४-३८५)

[संदर्भ : [१] नवनीत. [२] अमृतपक्कन कवितासंग्रह (इ. स. १८९६), निर्णयसागर.]

ब्रह्मगिरी : ७७ कडव्यांचें दामाजीचरित्र एका काळीं महाराष्ट्रांत विभूत होते. याचा कर्ता ब्रह्मगिरी अमृतखायांचा शिष्य होता.

[संदर्भ : म. सा. प. ६११.]

जीवनतनय : यांच्याबद्दल निश्चित माहिती नाही.

माधव : माधव नांवाचे अनेक कवि आहेत. प्रस्तुत पदे रचणारे माधव कोण हें ठाऊक नाही.

सोहिरोबा यांचिये : हे सावंतवाडीजवळील बांदे या गांवचे असून याचा जन्म इ. स. १७१४ च्या सुमाराचा. यांच्या महदनुमवेश्वरी, सिद्धांतसंहिता, पूर्णाश्वरी, अद्वयानंद, इत्यादि कृती व पदे आहेत. महादजी शिंद्यांची व सोहिरोबांची भेट झाली होती. इ. स. १७९९ च्या सुमारास उजनीत राहत असतांना ते बाहेर पडले व परत आले नाहीत.

[संदर्भ : [१] सोहिरोबा आश्रितकृत पदसंग्रह (इ. स. १८८४), भ. वा. पै रायकर. [२] सोहिरोबानाथकृत पारमार्थिक पदप्रकाश (इ. स. १८८४). [३] सोहिरोबानाथकृत कवितासंग्रह भाग १ (सिद्धांतसंहिता, काव्यसंग्रह २२, वा. दा. ओक, इ. स. १८९६), निर्णयसागर. [४] योगिराज सोहिरोबानाथकृत ओवीबद्ध किरकोळ ग्रंथ (इ. स. १९०७), भ. वा. पै रायकर. [५] योगिराज सोहिरोबानाथकृत पारमार्थिक पद्यसंग्रह (इ. स. १९०७), भ. वा. पै रायकर.]

जिनसागर : अठराव्या शतकांतील या जैन कवीच्या रविवारकथा (इ. स. १७२४), जिनकथा (इ. स. १७२७), जीवधरपुराण (इ. स. १७४४) इत्यादि अनेक कृति आहेत. त्यांपैकीं भक्तामरस्तोत्र श्रीमान तुंगाचार्यांच्या पवित्र जैन संस्कृत स्तोत्राचें रूपांतर आहे.

जिनसागर कारंजा येथील पट्टाघाटाजुं देवेंद्रकीर्ति याचे शिष्य होते.

[संदर्भ : [१] मराठीतील जैन वाङ्मय, म. सा. प. (जानेवारी-मार्च इ.

स. १९५६), प्रा. विद्याधर जोहरापुरकर. [२] सन्मति (जानेवारी ३ स. १९५६). [३] श्रीमहाविवि मानतुगाचार्य विरचित भक्तामरस्तोत्र (३ स. १९५७), सन्मतिप्रकाशन पुष्प ६.]

जगन्नाथ : या कवीचे ५८१ श्लोकांचे शशिसेना हे काव्य स्वतंत्र पर्ताची काव्यरचना या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. स्वतंत्र काव्य रचणारे अनाथ (सावकार आख्यान), जीवन (अनुभवलहरी), शिवराम, दत्त या कवींचा महाराष्ट्र सारस्वतात उल्लेख आहे. शशिसेना ही राजन्या असून अहिमाणिक हा प्रधानाच्या घरी वाढलेला एक मुलगा होता. त्याच्या बालपणाचे प्रस्तुत उताऱ्यात वर्णन आहे. या काव्यात बऱ्याच उत्तर हिंदुस्तानी शब्दप्रयोग आहेत, त्यावरून हा कवि बऱ्याच असावा, असे पाहते या काव्याची जुनी प्रत इ. स. १७९१ मधील असून हा कवि अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात झाला असावा.

इ. स. १७४७ मध्ये बोधवैभव, गीतेवर समश्लोकी (इ. स. १७५१), इत्यादि लिहिलेले जगन्नाथ ते हेच की काय ते यागता येत नाही.

[संदर्भ : [१] म. सा. [२] शशिसेना, बागीशरी वर्ष ३ (इ. स. १९३१), या. मा काळे. [३] रामदासी सशोधन खंड १ (इ. स. १९३३) पृष्ठ १२९ (बोधवैभव उल्लेख)]

मीनाक्षी अम्मा : एकनाथाचे नातू माधवस्वामी, याच्या नातवाची ही नातसून. वामुदेवपडिताची ही पत्नी. तामिळनाडूमध्ये कुमकोणमूनरळ निम्मगुडी या गावी ही राहत असे. हिला भक्तिपर कविता करण्याचा नाद होता हिची ' हळदी उटण ' नावाची सौभाग्यगीतेंहि आहेत.

[संदर्भ : म. सा. पुरवणी-डॉ. श. गो. तुळपुळे]

लहरी मुकुंद : याचा नारायणराव पेशव्याच्या बंधानदलचा प्रसिद्ध पोवाडा इ. स. १७७३ मध्ये तो प्रसंग घडल्यावर लिहिला असावा. याचा १३ चौकाचा दुसरा पोवाडा आहे, परंतु हा ७ चौकाचा पोवाडा मूळचा दिसतो.

[संदर्भ : ये. पो.]

महीपति : महीपति राहुरीजवळील ताहरावाड गावचे. त्याच्या पित्याचे नांव दादोपंत व आईचे नांव गंगाबाई. कवि व चरित्रकार या दोन्ही नात्यांनी त्यांनी विशेष कामगिरी बजावली. पुष्कळ संतांची व कवींची त्यांनी दिलेली माहितीच तेवढी आपल्याला उपलब्ध आहे. भक्तविजय (इ. स. १७६९), संतलीलामृत (इ. स. १७६७), संतविजय (इ. स. १७७४), भक्तलीलामृत (इ. स. १७७४) इत्यादि ग्रंथ त्यांनी लिहिले. प्रेमाबाई कृष्णलीलावर्गन ऐकत असतांनाच तहडीन होऊन निजमाधाला गेली, तें कृष्णलीलावर्गन महिपतींनी प्रस्तुत उतान्यात प्रेमळ व रमाल भाषेत सांगितलें आहे. 'गडे हो कृष्णा गडी अपुला' इत्यादि पदे करणारी प्रेमाबाई हीच अमावी.

[संदर्भ : [१] भक्तलीलामृत पोथी (इ. स. १८७५) गणपत कृष्णाजी, [२] मराठी कविचरित्र भाग २ (इ. स. १९१३), ज. र. भागवतकर.]

मोरोपंत : आर्यावृत्त मराठीत विशेष वापरल्यामुळे 'किंवा आर्या मयूरपंतांची' असे ज्यांच्या आर्येबद्दल म्हणतात, ते मोरोपंत वारामतीचे. त्यांचे काव्य विपुल असून तें सर्वसंग्रह व काव्यसंग्रह यांतून प्रकाशित झालें. समग्र भाग्य, रामायणें, भागवत, कृष्णविजय इत्यादि काव्ये व केकावली, 'संशय-रत्नमाला' इत्यादि अनेक स्फुट काव्ये, पदे त्यांनी केलीं.

[संदर्भ : [१] मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ, रा. द. पराटकर (कर्णपर्व इ. स. १९१२), [२] निर्णयसागर ग्रंथ (कर्णपर्व इ. स. १९०३, काव्यसंग्रह ४९), [३] महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंतकृत स्फुट काव्ये भाग १ (इ. स. १८९६, काव्यसंग्रह २९, वा. दा. ओक), २, ३ (इ. स. १९०४, काव्यसंग्रह, ४४, न. चि. केळकर), ३, ४ (इ. स. १९०७, काव्यसंग्रह ५९, वा. अ. भिडे), [४] मोरोपंती वेंचे (इ. स. १९२१), ल. रा. पांगारकर.]

देवनाथ महाराज : वऱ्हाडातील सुरजी अंजनगांव हें या संतकवींचें गांव. त्यांची गुरुपरंपरा एकनाथापासून असून शेख मुल्तान हे त्यांचे एक गुरु-बंधू होते. मराठीत आनंदतनय, वामनपंडित ('अंग वक्र अधरी धरि पावा')

इत्यादि अनेक कवींनीं मुरलीवर कविता केल्या, त्यांमध्यें देवनाथाची मुरली विशेष सरस झाली आहे. तिच्यावर आनंदतनयांच्या मुरलीची छाया आहे. तसेंच एकनाथी भागवतांतील 'ऐकोनि माझे वेणुगीत' (भागवत १२।१०८-११३) इत्यादि ओव्या या मुरलीशीं ताडून पाहण्याजोग्या आहेत.

[संदर्भ : [१] श्री देवनाथमहाराजांची कविता (इ. स. १९१५).
[२] म. सा. [३] देवनाथमहाराज कवितासंग्रह (इ. स. १८९६),
निर्णयसागर (काव्यसंग्रह २१, भा. दा. ओक).]

रामजोशी : सोलापूरच्या रामजोश्यांची ' दो दिवसांची तनु ही साची ', ' सुंदरा मनामधि भरली ', ' बा किती घालसी संसृतिचा पिंगा ', ' नरजन्मामधि नरा करनि घे ' इत्यादि पदे व लावण्या प्रख्यात आहेत. त्यांचा शीघ्रकविश्च हा एक गुण होता. सरदार घोरपडे त्याच्या विदागीवद्दल विचार करीत बसले तेव्हा

भोजासम कविताप्रिय कर्णासम दानशूर घोरपडे ।

ऐसें असता माझ्या विदागिचा का तुम्हासि घोर पडे ॥

ही कविता त्यांनीं जागच्या जागी रचली. काशीयात्रेला जाण्याकरिता मदत मागताना ' बघें तीन पुण्यात जो मिरविल्ल तो रामजोशी पडा ' असें श्लोकबद्ध पत्रकच त्यांनीं काढलें. मोरोपंताचा व त्याचा दाट परिचय होता. रामजोशी व अनंतफंदी या दोघांनीं त्या वेळच्या दुष्काळाचें विदारक चित्र दाखविलें आहे. रामजोशींनीं दुष्काळातले वस्तूंचे भावहि सांगून दाखले आहेत.

रामजोशींचा जन्मकाल इ. स. १७६२ च्या मागे ४-५ वर्षे असावा.

[संदर्भ : [१] पे. पो. [२] रामजोशीकृत लावण्या, तिसरी आवृत्ति (इ. स. १९०८) चित्रशाळा, शं. तु. शास्त्रियाम.]

होनाजीवाळ : ' घनःशाम सुंदरा श्रीधरा ' या भूषाळीनें अमर झालेले होनाजी शिलारखाने व त्यांचे साथीदार बाळा करंजकर ही जोडी दुसऱ्या बाजीरावांच्या वेळची. होनाजी तमासगीर होते तरी ते थोडेफार बहुश्रत असा-

वेत त्याच्या भूपाळीवर श्रीधराची व मुक्तेश्वराची छाप पडलेली आहे, असें यातें. कगणीदार पगडी डोक्यावर घालणाऱ्या ऐटवाज मराठी शिपाईगड्याचें वर्णन (लावणी ८४), जंगलाचें वर्णन, सडनीसारखे लढाईचें वर्णन इत्यादि अनेक विषय त्याच्या लावण्यातून येतात. होनाजींचा शेपटीं लून झाला.

गळा हा होनाजींचा चुलता व त्याचा साथी बहिरु रंगारी. या जोडीला गळा बहिरु म्हणत.

[सद्भर्म : [१] ये. पो. [२] होनाजी गळा यांच्या लावण्या, तिसरी आवृत्ति (इ. स. १९२७) चित्रशाळा, श. तु. शाब्दिग्राम.]

कृष्णकेशव : याची भूपाळी मोड आहे. परंतु याच्याबद्दल काही माहिती नाही.

अनंतफंदी . ' विरूढ वाट बहिवाट नगावी ' या फक्त्याचे कर्ते अनंतफंदी संगमनेर गावचे व त्याच आडनाव घोलप. फंदी त्याच्या काळातहि मान्यता पावले होते हें होनाजींच्या ' फंदी अनंत कवनाचा सागर अजिंक्य ज्याचा हातखंडा ' या कवनावरून दिसतें. त्यानीं रावबाजीचें कोगालाहि हरु येईल असें केलेलें वर्णन व दुष्काळाचें केलेलें वर्णन वाचल्यावर पेशवाई का जुडाली हें सहज कळतें.

फंदीची व अहिल्याबाईची गाठ पडली व त्याच्या उपदेशामुळें फंदीनीं तमाशे करणें सोडून दिलें.

[सद्भर्म : [१] ये. पो. [२] अनंत फंदीवृत्त कविता अथवा लावण्या, तिसरी आवृत्ति (इ. स. १९०८) चित्रशाळा, श. तु. शाब्दिग्राम.]

सगनभाऊ हा मुसलमान शाहीर जेजुरीचा व त्याचें वास्तव्य कोल्हापूरला असे. त्याचा काळ इ. स. १७७८-१८४० असावा. ' भाऊनाना तलवार धरून ' या ध्रुवपदाच्या त्याच्या पानिपतच्या पोवाड्यात इतिहास सोडला तर युद्धवर्णन उत्कृष्ट वठलें आहे. हें ध्रुवपद आप्पा यशवताच्या ' तलवार पुण्यावर धरून । आला मोगल चढाई करून ॥ ' या खड्ग्याच्या लढाईवरील

पोवाड्यातील ध्रुवपदासारखे आहे. पानिपतच्या लढाईवर रामा सत्वा याचे दोन पोवाडे आहेत. सगनभाऊचा खडकीच्या लढाईवरहि पोवाडा आहे.

[सदर्भ : [१] सगनभाऊकृत लावण्या व पोवाडे (इ. स. १९२४), जहागिरदार व अधिकारी [२] ये. पो [३] इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे (इ. स. १८९१), षेकवर्ष व शाब्दिग्राम.]

प्रभाकर प्रभाकर जनार्दन दातार हा कोरणातील हर्णे मुरुडकडचा. गणु हैबती हा त्याचा व महादेवाचा गुरु. प्रभाकराने पेशवाईच्या उत्कर्षाच शिगर व अस्त दोन्ही पाहिली व ती काव्यात रेखाटली. प्रभाकर एक उच्च दर्जाचा कवि आहे. त्याचे खड्यांच्या लढाईचे वर्णन लढाईच चित्र डोळ्यासमोर उभे करते. होनार्जीचा रगाचा पोवाडा आहे व खड्यांच्या लढाईवर फर्दाच्यासकट दहा जगाचे पोवाडे आहेत. या सर्वांत प्रभाकराची रचना उठून दिसते. रगाच्या पोवाड्यात तो पेशवाईचे फळसाला पोचलेले वैभव दाखवितो तर सवाई माधवराजाचा मृत्यू व रावबाजीची शरणागती यात पेशवाईच्या अस्ताचे वरगाजनक दृश्य दिसते. प्रभाकराने शृंगारमय लावण्या केल्या पण त्याची नायिका नुसत्या रगात मग्न होत नाही. ती प्रियकराला स्वारीवर बूच करण्यासाठी उठविते.

[सदर्भ : [१] प्रभाकरकृत पदे, पोवाडे व लावण्या (इ. स. १९२०) चित्रशाळा, [२] ये. पो]

परशुराम ह नाशिकतील वारीचे शिंपी. त्या वेळच्या बदल्या अमरावतीचे व इमनाच चित्र त्यांना रेखाटले आहे. लढाईतोर शिपायाची त्यांची लावणी वाचल्यावर आधुनिक काळातील, आरग ऑफिसर आहेत अशा थापा मारणाऱ्या लोकाची आठवण होत.

परशुरामाची 'ऊठ सांग प्रात काळ तुझे गोवाळ आले घननीळा ! अशी भूषाळी आहे, परंतु होतार्जीची भूषाळी अपात सर्वांत श्रेष्ठ ठरली.

[सदर्भ : [१] परशुरामकृत लावण्या (इ. स. १९२४), चित्रशाळा, [२] म. सा.]

राव यर्धे : याच्याबद्दल काही माहिती नाही. प्रस्तुत पोवाडा ता. १४-४-१८५६ च्या शानप्रज्ञादात छापला गेला. हा सामान्य प्रतीचा असला तरी तत्कालीन वातावरण दाखविणारा म्हणून तो जरा महत्त्वाचा आहे. नंतर स्वातंत्र्ययुद्धाची ठिणगी पडलीच. त्या वेळीं साहेबाबिबद्ध लिहिता येत होते, हे मात्र विरोध.

द्वितीय खंड समाप्त

तृतीय खंड

परशुरामपंत तात्या गोडबोले : हे रसिक व पंडित इ. स. १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या नवनीत या विख्यात आद्य मराठी काव्यसंग्रहाचे कर्ते. यांचे मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यातील पावसगोळप व जन्मस्थान वार्डे. इ. स. १८२९/३१ मध्ये प्रसिद्धीस आलेल्या महाराष्ट्र कोशकारांपैकी ते एक होते. इ. स. १८३१ मधील मोल्सवर्थ कोशालाहि त्यांनी मदत केली. इ. स. १८४७ पासून मेजर कॅड्रीच्या हाताखाली ते पुणे पाठशालेत होते. वेणीसंदार (इ. स. १८५७), उत्तररामचरित (इ. स. १८५९), शाकुंतल (इ. स. १८६१), मृच्छकटिक (इ. स. १८६२), इत्यादि नाटके, वृत्तदर्पण (इ. स. १८६०), बालबोधामृत (इ. स. १८७४) व गंगामाहात्म्य (अप्रकाशित) हे काव्यग्रंथ, व अनेक गद्यग्रंथ त्यांनी लिहिले.

नवनीताच्या आरंभी पडिल्या आवृत्तीत

सञ्चेतःकैश्याते विकच करि जगत्ताप संपूर्ण टाळी ।

अज्ञानध्वात सारें हरि रसिकचकोरासि अत्यंत पाळी ॥

नानावस्तुप्रकाशी कविहृदयपयोराशिसंतोषहेतू ।

काव्यंदू स्वप्नमेने खलजनहृदया_होतसे धूमकेतू ॥

हा श्लोक होता व शेवटीं

काव्यामृताचा नवनीत भेला । हा गोड लागो तुमच्या जिभेला ॥

याची तुम्ही चाखुनि घ्याल गोडी । तरी सुखाची मिळवाल जोडी ॥

आणि

नाना काव्यतत्त्वज्ञीं हुडमिता जीं जीं बरीं भावली ।

तीं तीं वेंचुनि घेतलीं सुकुसुमे पात्रांत जीं मावली ॥

त्याची गुफुनि रम्य माळ विनुषां अत्यादरें अर्पिली ।

तीं कंठीं विलसो तिणे कविसभा होवो सदा तर्पिली ॥

हे श्लोक होते.

नवनीताची नुकतीच अठरावी आवृत्ती निघाली.

वजाया रामचंद्र प्रधान : हेरनागिरी जिल्ह्यातील दापोली या रम्य गावचे रहिवासी. त्याची नोकरी शिक्षणखात्यात झाली. इंग्रजीचा परिणाम मराठी काव्यावर त्या काळी होऊ लागला होता. प्रधानाचें दैवसेनी हें काव्य सर वॉल्टर स्कॉट या आग्ल कवीच्या 'लेडी ऑफ दि लेक' या कवितेवर आधारिलें आहे. दैवसेनी इ. स. १८६७ मध्ये छापून प्रसिद्ध झालें व त्याची द्वितीय व तृतीय आवृत्ति इ. स. १८७७ व इ. स. १९२४ मध्ये निघाली.

महादेव मोरेश्वर कुंटे : याचा जन्म कृष्णाकाठी माहुली येथे झाला. बी. ए. होऊन ते शिक्षणखात्यात गेले व कोल्हापूर येथील राजाराम हायस्कूलचे हेडमास्तर, पब्लिकन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्रोफेसर, अहमदाबाद कॉलेजचे इगामी प्रिन्सिपॉल इत्यादि जागावर त्यांनी काम केले. कुंटे विद्वान व भाषा कोनित होते. त्याचें 'राजा शिवाजी' (भाग १-६) हें काव्य इ. स. १८७१ मध्ये छापलें व त्याची द्वितीय आवृत्ति इ. स. १९२४ मध्ये (गो. गो. अधिकारी) निघाली. संस्कृत व इंग्रजी काव्याचें वर्चस्व सोडगान्या स्वतंत्र व देशभक्तिपर काव्याचें बीज त्याच्या 'राजा शिवाजी' या काव्यात दिसतें.

पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणी-पेठकर : बी. ए. झाल्यावर हे शिक्षणखात्यात होते. याच्या 'गंगावर्णना' या स्वतंत्र धर्तीच्या काव्याला दक्षिण प्रादेश मिळालें. हें काव्य प्रथम इ. स. १८७४ मध्ये छापलें व त्याची द्वितीय आवृत्ति इ. स. १९२३ मध्ये (वि. ग. ताण्डनकर) निघाली.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर : सुधारक, निबंधकार, पंडित अशा अनेक नात्यांनी प्रसिद्ध असलेल्या कृष्णशास्त्रींचा जन्म पुणें येथेच. पुणें पाठशाळेत व ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये ते प्रिन्सिपॉल होते. याच्या पद्यरत्नावली (इ. स. १८७८) या लहान काव्यप्रयात मेघदूत, अन्योक्ति, 'विद्येनेच मनुष्या आलें श्रेष्ठत्व या जगामाजी' या ओळीनें सुरुवात झालेली विद्याप्रशंसा इत्यादि कविता आहेत. याचें काव्य संस्कृतप्रचुर पण सोपें असतें. अन्योक्तिमध्ये त्याचें भाषाप्रभुत्वहि दिसून येतें. त्यातील 'अत्युन्नीं पदि थोरहि विषडतो' ही ओळ

आता म्हण होऊन पसरी आहे 'पूर्वी पाळपणी' या गजान्योक्तीत लहान पणी वाढविलेला हत्ती मोठा होऊन धुद झाला व आपल्याला ओळखीत नाही, अशा स्थितीत मुनी भीत पग त्यांना सतोषदि होई, ही गोष्ट मुद्दग रीतीने सांगितली आहे.

कृष्णशास्त्रींच्या शुक्रान्योक्तिप्रमाणे लक्ष्मणशास्त्री लेले याची पुढील शुक्रान्योक्ति पहा—

उडति अखिल पक्षी अतरिक्षी भरारा । मधुनि वसति वृक्षी लक्ष्मिती लोक सारा ॥
नवफलसुमनाचा लाभ होतो तयास । तुजसि मधुर वाणी दे शुक्रा बदिवास ॥
(पद्यमञ्जरी, इ. स. १९०२)

यासुदेव यामनशास्त्री सर्रे : याचें मूळ गाव गुहागर. हे लोकमान्य टिळकाचे स्नेही होते व केसरी हें नाव त्यांनींच सुचविलें. साहित्य सम्राट न. चिं. केळकर त्यांना गुरुस्थानी मानीत. त्यांनीं मिरज हायस्कूलमध्ये इ. स. १८८० मध्ये नोकरी धरिली. समुद्र (इ. स. १८८४), यशवतराव महाकाव्य (इ. स. १८८८), फुटकळ चुटके (इ. स. १८९०), हीं काव्यें, तारामडळ, कृष्णकाचन, उग्रमंगल, शिरसभव इत्यादि नाटके त्यांनीं लिहिलीं व मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संशोधनात आयुष्य रचवें केलें. ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे बारा खंड हें त्यांच्या या कार्याचें स्मारक आहे. सरेशास्त्री यांच्या एवढा अवाढव्य माहितीचा माणूस एसात्रा राष्ट्रांत चारचार उपजत नसतो, असे उद्गार त्यांच्याविषयी इतिहासाचार्य राजगडे यांनीं काढले. उज्जनीमध्ये मराठी जाणणाऱ्या काहीं हिंदी लोकाना सरेशास्त्र्याची उज्जयिनी ही कविता पाठ होती व ती त्यांना आवडे हें पाहून मला फार कौतुक वाटलें. 'साम्राज्य भूजलनिधीवर चालवून', 'या वेळीं कुसुम ति चर्चुनि भालदेशीं' (यशवतराव महाकाव्य, सर्ग २ व १६) या कविता व फुटकळ चुटक्यांतील उद्धृत केलेल्या कविता पूर्वी मराठी क्रमिक पुस्तकात असत.

विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे विदर्भातील अकोल्याचे रहिवासी हे शिक्षणत्यात अधिकारी होते. यांच्या कुसुमाञ्जली (इ. स. १८९२)

मधील कालमहिमा या कवितेचे उज्जयिनीमधील काही श्लोकांची साम्य आहे.

कृष्णजी केशव दामले (केशवसुत) आधुनिक मराठी कवितेचे अध्वर्यू केशवसुत. याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यात मालगुड येथे झाला. मराठीचे पूर्वे रानदेशातील भडगाव येथे व नंतर शेवटी धारवाडच्या सरकारी हायस्कूलमध्ये ते शिक्षक होते. त्या काळी मराठी कवितेवरील ससृष्ट व इंग्रजीचा पगडा कमी झाला, मात्रावृत्ते येऊ लागली व देशाभिमान स्पष्टपणे व्यक्त होऊ लागला 'इथे न्यायस्थानी अनय उघडा स्वैर फिरतो। नरालागीं येथ नरच शरणाही तुडवितो ॥' अशा प्रकारच्या आशुनाजुच्या सामाजिक विषमतेकडे कवींचे लक्ष जाऊ लागले. केशवसुताच्या शपूशा, हरपले श्रेय, दवाचे धेंब, नवा शिपाई, प्रीति, स्फूर्ति, इत्यादि अनेक कविता प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या कवितांची तिसरी आवृत्ति इ. स. १९४९ मध्ये (सी. के. दामले) प्रसिद्ध झाली.

'गावीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून' ही कविता 'जल धरमाला' वृत्ताच्या चालीवर आहे.

दत्तात्रय फोंडो घाटे यांचे मूळ गाव श्रीगादि. रेव्हरड टिळक व चंद्रशेखर यांच्याशी दत्ताचा विशेष परिचय होता. अस्य आयुष्यात देखील त्यांनी 'बा नीज गडे' यासारखी कविता करून आपले नाव चिरस्मरणीय केले. पागलपणाची जाणीव त्यांना बोंबक वाटे, हे 'मित्र विहगा' व 'ठिवाळी' इत्यादि कवितांवरून दिसते. दत्ताची कविता इ. स. १९२२ मध्ये त्याचे चिरजीव वि. द. घाटे यांनी प्रसिद्ध केली.

हरिनारायण आपटे हे महाराष्ट्राचे आद्य व श्रेष्ठ कादंबरीकार. ऐतिहासिक व सामाजिक कादम्ब्याच्या जोडीला याच्या बहुमिध साहित्यात 'सतसखु' हे नाटक, मोलियरच्या प्रहसनाची भाषांतरे, अनेक स्फुट गोष्टी व काही कविता याचा समावेश होतो. पुण्याच्या म्युनिसिपालिटीचे ते दीर्घकाल

सभासद व काही वर्षे अध्यक्ष होते. करमणूक साप्ताहिक त्यांनी जवळ जवळ २८ वर्षे चालविले व त्यात त्यांचे बरेच साहित्य प्रसिद्ध झाले. 'जीवित-महिमा' ही कविता 'लॉगफेलो' या कवीच्या Psalm of Life या कवितेचे भाषांतर आहे, परंतु ते भाषांतर आहे असे वाटत नाही. ही कविता इ. स. १९०६ मधील पाचव्या क्रमिक पुस्तकात आढळते. नंतर प्रसिद्ध झालेल्या 'मुलास थोडा उपदेश' (इ. स. १९११) या पुस्तकात ही कविता थोडी निराळी आहे.

विठ्ठल भगवंत लेंमे : याचा जन्म तळेगाव दमढेरे येथचा व याची नोकरी रेल्वेत स्टेशनमास्तरची. त्याचा व रेंदाळकराचा स्नेह होता. लेंमेच्या अनेक कविता करमणुकीत आढळतात. याची कविता जुन्या वळणाची आहे. या कवितात मुरतरगिणी, आनंदकंद, इत्यादि खडकाव्ये आहेत प्रक्षुब्ध उतान्यात 'आनंदकंद' मधील काही श्लोक घेतले आहेत. बिल्हणाच्या 'अद्यापि ता कनकचपकदामगौरीम्' या काव्याच या श्लोकानीं स्मरण होतें. चंद्रशेखरानीं 'वाटे आज शरत्प्रभात नदुनी ही येतसे राजसा' असे लेंमेच्या कवितेचे वर्णन केले आहे. लेंमेची कविता श्री. गो. गो. अधिकारी यांनी प्रकाशित केली (इ. स. १९२४).

विनायक जनार्दन करदीकर : याचा जन्म धुळ येथचा व यांचे मूळ गाव अलिग्राजवळील नागाव. त्याची काही काळ पोलिसघात्यात नोकरी झाली. विनायकाना राष्ट्रीय कवि म्हणून महत्त्व आहे 'कोण देश कार्यासाठी । सोडील स्वहिती पाणी । यापुढें ॥' अशी त्यांना तळमळ वाटे व राष्ट्राच्या नष्टदशेचे चित्र त्यांनी 'हृतभागिनी' कवितेत रंगविले. इ. स. १९०८ साली प्रो. शिग्राम महादेव पराजपे कैदेतच वारल्याची अपवा उठली, तेव्हा त्यांनी खालील ओळी लिहिल्या—

देवरासम पूज्य मानिती देशभक्त बधनस्थले ।

देशभक्त ज्या चढे मुळावर ज्येष्ठम ते उभारले ॥

अगारा लाविती चित्तेचा देशभक्त जीवरी जळे ।

देशभक्तयश गाऊन कवी धन्य जाहले भले भले ॥

त्या वेळच्या स्थितीतहि गाष्ट्राच्या उज्जल भवितव्याबद्दल त्यांना आशा होती व ती त्यांनी 'महाराष्ट्र लक्ष्मी' या कवितेत 'रात्र सरे तेव्हा उगवे दिनहि पूर्वघाटे' असे सागून व्यक्त केली आहे.

विनायकाच्या कविताची तिसरी आवृत्ति (संप्राप्त ८. स. आपटे) इ. स. १९४७ मध्ये चित्रशाळेने काढली.

विनायक दामोदर सावरकर : नाशिकजवळील भगूर येथे जन्मलेल्या भारतातील क्रांतिकारकप्रभु स्वतंत्र्यवीर सावरकरांचे मराठी कवी मध्ये स्थान अनन्यसाधारण आहे. 'धन्य शिवाजी तो रणगाजी' यासारखे पोवाडे, कविता व १८५७ चे स्वातंत्र्यसमर, 'मॅक्झिनी चरित्र' इत्यादि ग्रंथांनी महाराष्ट्राला व देशाला त्यांनी स्फुरण दिले. त्यांचे इ. स. १९१० च्या सुमाराचे काव्य व इतर वाङ्मय म्हणजे त्यांच्या क्रांतिकारक जीवनाचा भागच होय. त्यांना इ. स. १९१० साली काळ्यापांथ्याची जी शिक्षा झाली, तिच्यामुळे महागाष्ट्रचे नाव जगभर झाले व रशियन लेखक माक्सिम गोर्की याने या शिक्षेचा निषेध केला (फॉरेन कॉन्फिड इ. स. १९१२). रानफुले (इ. स. १९२४), गोमातर (इ. स. १९२२ महाराष्ट्रभाट), सप्तर्षी (इ. स. १९२४), व सावरकराची कविता (इ. स. १९४३, संपादक वा. गो. मायदेव) या पुस्तकात त्यांच्या कविता आहेत त्यांच्या क्रांतिकारक काव्यनिर्मितीचा भर इ. स. १९१० च्या आसपास होता व अर्थात् काही कवितांवर राज्यसत्तेची बगडट्टीहि घळली 'सागरास' ही कविता त्यांनी इंग्लंडमध्ये 'ब्राइटन' येथे समुद्रकाठी रचली. 'माझे मृत्युपत्र' हा लव्णमधील त्रिक्लम जेलमधून भावजयीस पाठविलेला निरोप आहे

'सावरकर काव्य समालोचन' (इ. स. १९४३) या ग्रंथात वा. गो. मायदेव यांनी सावरकरांच्या काव्याबद्दल विस्तृत चर्चा केली आहे

गोविंद त्र्यंबक दरेकर स्वातंत्र्यवादी गोविंद हे सावरकराचे

सहकारी. हे लहानपणापासून लुले होते, परंतु त्याच काळीच मात्र वीररसयुक्त झाले. त्याच्या काही कविताना जप्तीचा मान मिळाला ' रणावीण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले,' ' कारागृहाचे मय काय त्याला ' इत्यादि ओळी, व ' नमनं बाहुनि स्तवने उधळा ' ही सरस्वतीची भूषाळी, ' हें घन दयाम श्रीराम ' हें पद, इत्यादि कवने महागाष्ट्रभर गाजलीं. लोकमान्य टिळकाच्या भूषाळीत

मुक्या मनानें किति उधळाने शब्दाचे बुडबुडे ।

तुझावर शब्दाचे बुडबुडे ॥

तुझे पयाडे गातिल पुढतीं तोफाचे चौघडे ॥

हे त्याचे भविष्य म्तिती खरे झाले । गोविंदाचे काव्य सामान्य भाषेत असून ' सुंदर मी होणार ' यासारख्या कवितेंत तत्त्वज्ञानादि आहे.

गोविंदाच्यावर अविनाशचंद्र व कोपरगावकर यांच्या कविता आहेत. गोविंदाच्या कविताची प्रवृत्ती आवृत्ति इ. स. १९४७ मध्ये निघाली.

दृष्टा प्रय मिमाजी रण दिवे . या जैन कवीचा जन्म नगर जिल्ह्यात मिर्जगावचा. यांनी अनेक काव्यांच्या, चरित्रां व स्फुट्याचें लिहिलीं. त्याची घरीच कविता ' रणदिवे याची कविता, भाग १ व २ ' यात संग्रहित आहे (भाग २ इ. स. १९४९).

जैनाचे गनीसाने तीर्थंकर नेमिनाथ ऐन लग्नाचे वेळी घेराव्य येऊन निघून गेले, तेव्हा त्याची भावी पत्नी राजीमती हिचे उद्गार प्रस्तुत उताऱ्यात दिले आहेत.

नारायण वामन टिळक . खिस्तजयंती आणि वर्षप्रतिपदा यात्रा गीतें (इ. स. १९०३), खिस्तायन (इ. स. १९३८), टिळकाची कविता भाग १ व २ (इ. स. १९४०, भाग २ अभंगान्नी) या पुस्तकात टिळकाच्या कविता प्रकाशित झाल्या आहेत इ. स. १८९७ मध्ये ते खिश्तन झाले त्याच्या कवितेत सोपेपणा, प्रेमळता व कष्टगस्त आढळतो. बालकवीचा व त्याचा दाट न्नेह होता व ' पाहमा येसिल कां पतून ' ही कविता त्यांनी इ. स. १९१४ च्या सुमारास बालकवीना उद्देशून लिहिली असावी. लक्ष्मीबाई या

त्याच्या पत्नी व त्याच्या जीवनाचे चित्रण 'स्मृतिचित्रे' या आत्मचरित्रात आढळते.

• लक्ष्मीबाई टिळक. 'स्मृतिचित्रे' हे आत्मचरित्र लिहून लक्ष्मीबाईंनी मराठी साहित्यात अद्वल स्थान मिळविले. 'भरली घागर' (इ. स. १९५१) हा याच्या कवितांचा संग्रह. लक्ष्मीबाईंची कविता सोपी असून 'वसत' व 'मी तुझी मावशी तुला न्यावया आले' यासारख्या त्याच्या कविता फोगालाहि गोड वाटतील. 'वसत'सारख्या दुसऱ्या काही कविता म्हणजे टेकाडे याची 'बालमूर्ति' व कुमार सर्जीव यांची 'हास हास बाळे आता' या होत.

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर : 'उघडि नयन रम्य उपा' या प्रबोधनकवितेमुळे रेंदाळकर लोकाना माहीत झाले. रेंदाळकरांचे काव्य स्वतंत्र धर्तीचे असून त्यांनी निर्यमक काव्यरचनेचेहि प्रयोग केले. 'अजुनि चाल तोचि वाट' या कवितेत त्याच्या मनातील निफलतेची भावना दिसते.

रेंदाळकरांची कविता वा. अ. कुटे यांनी प्रसिद्ध केली (प्रथम खंड इ. स. १९२४ व द्वितीय खंड इ. स. १९२८).

चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे : याचा जन्म नाशिक येथे झाला त्यांनी प्रबोधास नोकरी केली व तिथेच ते राजकवि होते. धाव्याचा व त्याचा स्नेह होता. आपल्या जन्मस्थानच्या गतस्मृतींचे चित्र त्यांनी 'गोदागौरव' या कवितेत रेखाटले आहे. चंद्रशेखराच्या कवितांचा काळ इ. स. १८९४ पासून इ. स. १९३१ पर्यंत आहे, पण त्याची कविता पुन्या बळगाची असून प्रौढ व गंभीर आहे. प्रस्तुत दोन उतान्यांपैकी पहिल्या उतान्यात मूळ कवितेतील काही श्लोक घेतले आहेत. या दोन कविता इ. स. १९०८ व १९२८ च्या सुमाराच्या दिसतात. त्याच्या कवितांचा 'चंद्रिका' हा संग्रह इ. स. १९३२ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

राम गणेश गडकरी (गोविंदाग्रज) : हे महाराष्ट्रातील विख्यात नाटककार व कवि. याचा जन्म नवसरी येथेचा वेढ्याचा त्राजार, प्रेमसन्ध्यास, पुण्यप्रभाव, एकच प्याला, भावघषण, राजसन्ध्यास ही नाटके, कविता (वाग्वै जयती तिसरी, आवृत्ति इ. स. १९२९), विनोदी लेख (सपूर्ण गळकराम) लिहून त्यांनीं मगदीत मोठे मानाचे स्थान मिळविले. त्याच्या साहित्यास पुष्कळसे दीक्षात्मक वाङ्मय निर्माण झाले. त्याचीं नाटके आताहि लोक प्रिय आहेत.

‘राजदस माझा निजला’ ही कविता महाराष्ट्रभर गाजली. त्यांचे ‘महाराष्ट्र गीत’ हेहि एक सरस काव्य आहे असेच कोल्हटकरांचे ‘बहु असोत सुंदर सपन्न’ हे महाराष्ट्रगीत आहे ‘पानपतचा फटका’ यासागळी शाहिरी कविता अगाई गीते, इत्यादि अनेक कविता वाग्वैजयतीत आहेत.

ज्यं वरुण पौजी ठोमरे (यालकवि) याचा जन्म तानदेसात धरणगाव येथे झाला. इ. स. १९०७ मध्ये जळगावच्या कविसंमेलनात त्याचा बालकवि म्हणून सन्मान झाला. ना. वा. टिळकाचा दीर्घ सहवास त्यांना लाभला. गालकरींच्या कवितेत सुष्टिबर्णन विशेष आढळून येते व त्याची रचना सहज सुलभ आहे मादली स्टेशनावर आगगाडीसाठी सापडून त्यांना अपमृत्यू आला.

श्री घर बाळकृष्ण रानडे : हे मुंबई सरकारच्या शिक्षणसात्त्यात प्राध्यापक होते. रविकिरणमढळापैकी हे एक असून बाळाच्या दाढेंतून (इ. स. १९१४) व श्री मनोरमा (इ. स. १९३९) हे याचे दोन काव्यग्रंथ आहेत. 'माधुकरी' ही कविता 'श्री मनोरमा' या संग्रहात आहे.

कृष्णाजी रामचंद्र परांजपे : हे सध्या वेळगाव येथे प्राध्यापक आहेत थोड्या कविता लिहिणारा कवि एखादी चांगली कविता लिहू शकतो, याचे उदाहरण म्हणून प्रस्तुत कवितेचा निर्देश करता येईल या अर्गाई गीता सारख्या 'पाच देवींचा पाळणा' व 'वीरभरणाचा शोभण्याजोगें गाजें' या दोन गोविंदाग्रजांच्या कविता आहेत

दुर्गाप्रसाद आसाराम तिवारी : हे मूळचे काव्यकुब्ज हिंदी प्रांतग. हे रानदेशात स्थायिक झाले. काव्यकुसुमाजली (इ. स. १९१६), काव्यरत्नमाला (इ. स. १९२०), मनोहरलीला (इ. स. १९२०), प्रसन्नराधा (इ. स. १९२०), मराठ्यांचे संग्रामगीत (प्रथम आवृत्ति इ. स. १९२२, आठवी आवृत्ति इ. स. १९५४), काव्यतुषार (इ. स. १९२३), अम्मा माला (इ. स. १९२५), झशीची संग्रामदेवता (इ. स. १९२५, पाचवी आवृत्ति इ. स. १९५७), राधामाधव (इ. स. १९२५), मान्याची यमुना (इ. स. १९२६), महाराणा प्रतापसिंह (इ. स. १९२६), चढीशतक (इ. स. १९२७), कुमुद्वती (इ. स. १९२७), कवितावनिता (इ. स. १९२७), इत्यादी त्यांच्या अनेक काव्यग्रंथात मराठ्यांची संग्रामगीतें व झशीची संग्रामदेवता हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. या काव्यात त्यांचा महाराष्ट्राबद्दलचा अभिमान दिसून येतो इब्राहिमखान गारदीमडलची त्याची कविता मराठीतील एक उत्कृष्ट कविता आहे

तिवारींच्या काही अप्रकाशित कविता प्रकाशकाअभावी पडून असल्याचे समजतें. मग इतरांची काय कथा ?

श्री निवास रामचंद्र दोबडे : या विदर्भातील कवींचा जन्म घाटा

येथचा. त्याचा व्यवसाय धक्किलीचा. 'वागीश्वरी' या उच्च दर्जाच्या मासिकाच्या संपादकवर्गात हे होते. याची कविता सोपी, अर्थपूर्ण व प्रासादिक आहे व ऋतुवर्गनासारख्या कनिष्ठत सस्कृतप्रचुर भारदस्तपगाहि आहे. त्याच्या प्रबोधन कवितेसारख्या रेंदाळकर, तावे (अजुनि लागलेंचि दार) याच्याहि कविता आहेत. चोवडे हे खरोखरी मराठीमधील उच्च दर्जाच्या कवीपैकी एक आहेत. परंतु त्याचें स्थान त्यांना दिलें गेलें नाहीं व याला त्याची प्रसिद्धिपगड्मुलता बहुधा कारणीभूत झाली असावी. चोवड्याच्या कविता साधारण इ. स. १९१५-२५ या काळातील आहेत, व त्या 'चोवडे यांची कविता' (इ. स. १९३७) या संग्रहात प्रकाशित झाल्या.

नारायण केशव बेहेरे. हे नागपूरकडचे कवि. त्याच्या कविता साधारण इ. स. १९१०-३० या काळातील असून त्या 'मोत्याची माळ' (इ. स. १९३०) या संग्रहात आहेत. हे विदर्भांत शिक्षणलात्यात नोकरीत होते, परंतु सोलापूरचे मल्लाप्पा धनशेटी, सारढा, शिंदे व कुर्मान हुसेन, आणि लाहोरचे भगतसिंह, सुप्रदेव व राजगुरु या हुतात्म्यांवर त्यांनी 'जगि कुबेर की धनशे' ही 'सत्तर्पि' नागाची कविता लिहिली त्यामुळे व त्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धावरील पुस्तकांमुळे सरकारची त्यांवर अवकृपा होऊन त्यांना नोकरीतून काढून टाकण्यात आलें.

आनंद कृष्णाजी टेकाडे हे नागपूरचे कवि. त्याची 'हा हिंद देश माझा' ही कविता स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सचतोमुखी होती त्यांनी स्वतंत्र भारताचें राष्ट्र डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलें याच्या कविता 'आनंदगीत' (भाग १ इ. स. १९२०, भाग २ इ. स. १९२४, भाग ३, इ. स. १९२८ व भाग ४ अप्रकाशित) या संग्रहात आहेत.

'हा हिंद देश माझा' या कवितेला उद्देशून मायदेवानी एक कविता लिहिली आहे.

माधव केशव फाटदरे माधव कोकणचे रहिवासी व त्यांची

नोकरी मुमर्दत कस्टम खात्यात झाली. माधवाची कविता (इ. स. १९३५) व गीतमाधव (इ. स. १९४२) या ग्रंथात त्याच्या कविता संग्रहीत झाल्या आहेत. 'जिवनादादा नशी', 'पानपतचा सड', 'तारपूरचा रणसंग्राम' यासारख्या शाहिरी कविता, 'हिरवे तळकोकण' यासारखी निसर्गवर्णनपर कविता, 'सत तुकाराम' ब्रोट बुडाल्याच्या प्रसंगावरील कविता, अशा अनेकविध कविता त्यांनी सफाईने लिहिल्या. शाहिरी व ऐतिहासिक कवितात ते जुन्या व अन्य भाषेतील शब्दांचा कौशल्याने उपयोग करतात हे 'मस्तानी' सारख्या कविते वरून दिसते. 'नको जाऊ बाहेर आज बाळा' हे टागोराच्या 'The Rainy Day' या कवितेचे रूपांतर आहे 'मस्तानी' व 'घेरिया' या दोन्ही कवितांतील उतारे या संग्रहात घेतले असून 'घेरिया'तील उतारा त्या कवितेच्या सुरुवातीचा आहे. माधव मराठीमधील एक श्रेष्ठ कवि, परंतु ते अत्यंत मिडस्त व प्रसिद्धिपराङ्मुख होते.

जयगुण केशव उपाध्ये : याचा जन्म नागपूरचा. हे जुन्या पिढीतील कवि, परंतु याच्या कविता साधारण इ. स. १९२५-३५ या काळातील आहेत. पत्नी (इ. स. १९२९) या संग्रहात त्याच्या काही कविता असून 'रुनाया' बागीश्वरीमध्ये (वर्ष ३) आली आहे. राजा बडे यांनी त्याच्या काही कविता संग्रहीत करून ठेवल्या आहेत. उपाध्ये बागीश्वरीच्या संपादक मंडळात होते.

गुणवंत हणमंत देशपांडे : 'मुखद सभ्रम' व 'नवल' या कवितांतील 'कोमता मानू चंद्रमा' 'नवल काय जाहलें' या ओळींनी परिचित झालेले हे कवि यशतमाळ जिल्ह्यात वारखेट येथे राहतात. त्यांच्या कवितांचा 'निवेदन' (इ. स. १९३५) हा संग्रह असून कविता साधारण इ. स. १९२०-३५ या काळातील आहेत.

वलवंत हणमंत पल्लशीकर : हे मानदेशातील कवि व यांचे हर्ला वास्तव्य जळगाव येथे आहे. कादंबिनी (इ. स. १९३६) या त्यांच्या

कवितासंग्रहातून प्रस्तुत कविता घेतली असून ती प्रथम मनोरजनात (इ. स. १९२४) आली व मुळात ती थोडी निराळी आहे.

आत्माराम रावजी देशपांडे : हे नागपूरकडील कवि मध्यप्रदेशात अधिकारी होते व सध्या दिल्ली येथे भारतसरकारकडे आहेत. 'फुलपात' (इ. स. १९३०), भग्नमूर्ति (इ. स. १९४०) निर्वासित चिनी मुलास (इ. स. १९४३), पेंतेंव्हा (इ. स. १९४७), हे त्याचे काव्यग्रंथ 'सायतारा' व 'घरी' या कवितेंतील 'गगनि उगवला सायतारा' व 'जाहालश तिही साजा' या ओळी ध्वनिगुद्रीने प्रसिद्धि पावल्या. मुत्तछद वापरणारा पैकीं हे एक होते. 'पहिला पाऊस' ही कविता इ. स. १९३८ च्या सुमाराची आहे.

धामन मंगेश दुभाषी (ऋग्वेदी) : आर्योच्या सणाचा इतिहास या ग्रंथाचे लेखक. टागोराची गीताजली यांनी 'अभंग गीताजली' (इ. स. १९२८) या रूपांतरित स्वरूपात सादर केली आहे. दुकारामाच्या नंतर अभंग या वृत्तावर प्रभुत्व फार थोड्यांना साध्य झाले. ते प्रभुत्व ऋग्वेदींनी साध्य केलेले या काव्यावरून दिसते.

गोविंद रामचंद्र हिंगणेकर : याचा जन्म कऱ्हाड येथेचा. पुणे येथील दैनिक शानप्रकाशाच्या संपादकमंडळात हे होते त्याची 'दख्खनचा वीर' (इ. स. १९२१), पावनखिंड (इ. स. १९२७) इत्यादि काव्ये आहेत.

हरिहर गुरुनाथ सलघरकर (कुंजविहारी) : हे सोलापूरचे राष्ट्रीय कवि. राष्ट्रीय चळवळीत तुरुंगवासाहि भोगला. त्याच्या कवितांचा 'गीतगुजारव' (इ. स. १९२६) हा संग्रह आहे. चौरीचुरा प्रकरणातील एका आरोपीचे उद्गार प्रस्तुत कवितेत घातले आहेत. कुंजविहारींची राष्ट्रीय भावना पुढील ओळीत दिसते. :

जेयें रानफुलासमान फुलती स्वातंत्र्यवीराग्रणी ।

जेयें प्राण तृणासमान गणिती सद्धर्मसंरक्षणी ॥

सत्याचा अभिमान वागवि' सदा पात्राणही जेथला ।

माते मी लववून मान मुजरा प्रेमें दुला वाहिला ॥

('वंदे मातरम्' कविता)

गोपाळ गंगाधर पोतदार (मनोहर) : मनोहरांनी 'काव्य-कोमुदी' या अनेक कवितांच्या संग्रहाचे (इ. स. १९२४) संपादन केले व त्यांचा 'भाव भेट' हा संग्रह (इ. स. १९३२) आहे. याशिवाय खंडकाव्ये, कादंबऱ्या, नाटके त्यांनी लिहिली असून त्यांनी लिहिलेलं १ लक्ष ओळींचे अभंग-रामायण सध्या पुणे येथील ज्योतिषप्रभा या साप्ताहिकांत प्रसिद्ध होत आहे. काशीला त्यांनी बरीच वर्षे वास्तव्य केला व सध्या त्यांचे वास्तव्य पुणे येथे आहे.

विष्णु सदाशिव खांडेकर : हे मराठीतील प्रसिद्ध कथालेखक, कादंबरीकार व टीकालेखक आहेत. शिरोडें येथे त्यांनी शाळा चालविली व सध्या त्यांचे वास्तव्य कोल्हापूर येथे आहे. खांडेकरांच्या कविता भगदी थोड्या असून त्या बहुतेक 'वनभोजन'मध्ये आहेत. 'काळरात्र' या कवितेतील वर्णनाचे तात्काच्या 'सत्प्रीतिमार्ग' या कवितेतील ('कडकड कडकड तडित् कडकडे जळतें नभ कां तरी') वर्णनाशी साम्य आहे.

खंडेराव भीमराव कुलकर्णी : यां मोगराच्या या खंडकाव्यांत (इ. स. १९२९) बालकांच्या वर्णनांची आठवण करून देणारे भाग आहेत. प्रस्तुत उताऱ्यासारखे आवण महिन्याचे वर्णन बालकवि, बोरकर (भावग-दर्शन) यांनी केले आहे. यांचा जन्म रानदेशातील चोपडे ता. कुक्यांत चहाडी येथेच. सध्या ते इंदूर येथे पाणीपुरवठा व ड्रेनेज खात्यात आहेत.

वासुदेव गोविंद मायदेश : हे दिगणे येथील कवे विद्यापीठाचे

आजीव सभासद व प्राध्यापक सध्या याचें वास्तव्य मुंबईत आहे. काव्यमकरद (इ. स. १९२३), भावतरंग (इ. स. १९२९), भावनिर्झर (इ. स. १९३८), सुधा (इ. स. १९४०, खडकाव्य), भावविहार (इ. स. १९४९) गरिबाची गोष्ट, हे त्याचे काव्यग्रंथ प्रकाशित आहेत. ताचे व सावरकर यांच्या कविताचें संपादन त्यांनीं केले.

गजानन लक्ष्मण ठोकळ : ठोकळानीं 'सुगी' (इ. स. १९३३) हा अनेक कवींचा कवितासंग्रह तयार केला व त्याचा स्वतःचा काव्यसंग्रह मीठभार (इ. स. १९३८) हा आहे. या दोन्ही पुस्तकात ग्रामीण जीवनावर भर आहे. हे सध्या पुण्यात असतात.

माधव ड्यंबक पटवर्धन (माधव जुलियन) : याचा जन्म बडोदे येथेचा. हे पुण्याच्या रविविर्ण मंडळात होते. त्यांनीं निरनिराळ्या कॉलेजात प्राध्यापकाचें काम केले. 'छंदोरचना' या प्रभावशाली त्यांना मुंबई विश्व विद्यालयाची D Litt. ही पदवी मिळाली. विरहतरंग (इ. स. १९२६), सुधारक (इ. स. १९२८), गजलाजली (इ. स. १९३३), स्वप्नरजन (इ. स. १९३४), नटुलालकार व इतर कविता (इ. स. १९३९), मधुलहरी (इ. स. १९४०), हे त्याचे काव्यग्रंथ आहेत. त्यांनीं फारसी भाषेवर प्रभुत्व मिळविलें व अनेक फारसी वृत्ते मराठीत आणलीं. कवितेला विशिष्ट साच्यात प्रसिध्दियाच्या यत्नामुळे कवितेत थोडासा कृत्रिमपणा निर्माण होणें मात्र अटळ असतें. 'सगमोल्सुड डोह' व 'प्रेम कीं हेम' या कविता (एकर 'गुफुनी जीवित घागे' व 'प्रेम कोणीहि करीना' इत्यादि) ध्वनिमुद्रणानें प्रसिद्ध झाल्या.

यशवंत दिनकर पेंढारकर (यशवंत) : 'आई' या कवितेनें यशवंत विख्यात झाले. या कवितेनें लोकाना रडू येत असे. माझा प्रिय मित्र (इ. १९१९), यशवती (इ. स. १९२१), वीणाझकार (इ. स. १९२२), यशोधन (इ. स. १९२९), भायमयन (इ. स. १९३०), नममगला (इ. स. १९३०), बदिशाळा (इ. १९३२), काव्यकिरीट, यशो

गध, यशोनिधी (इ. स. १९४१), यशोगिरी (इ. स. १९४४), ओजस्विनी (इ. स. १९४६), पाणपोई (इ. स. १९५१), वाक्छ (इ. स. १९५६) इत्यादि त्याचे काव्यग्रंथ आहेत. 'आई' ही कविता 'पाणपोई' मधून घेतली असून 'वीणाझकार' मध्ये ती जरा निराळी आहे. 'ताम्हनाचे निनाद' ही कविता लोकमान्य टिळकाच्या जन्मशताब्दिनिमित्त केलेली असून ती तारीख २९ ७ ५६ च्या वेसरीत आली आहे.

प्रल्हाद केशव अत्रे (केशवकुमार) : हे मूळचे शिक्षक. 'झेंडूचीं फुले' या विडम्बनात्मक कविता लिहून यांनी सर्व महाराष्ट्राला हसविले. विनोदी लेखक व नाटककार, पत्रकार, चित्रपटनिर्माते, कवि, इत्यादि बहुरंगी कर्तृत्वाने हे सर्व महाराष्ट्राला माहीत आहेत. त्यांच्या कविताहि सामान्य दर्जाच्या नाहीत. 'काढरखा' कवितेत पटाणांचे चित्र हुबेहुब रंगविले आहे. 'प्रेमाचे ऐक्य' (गीतगंगा इ. स. १९३५) या कवितेची शैली गोविंदाप्रजाच्या 'एखाद्याचे नशीब' या कवितेसारखी आहे.

सोपान देव चौधरी : यांचे वास्तव्य नाशिक येथे आहे. काव्यगायनामुळे हे यांच्या कविता लोकाना विशेष माहीत झाल्या. काव्यनेतकी (इ. स. १९३२) व अनुपमा (इ. स. १९५०) ही त्यांच्या कवितांची दोन पुस्तके प्रकाशित आहेत.

गोपिनाथ गणेश तळवलकर : आनंद मासिकाचे अनेक वर्षे हे संपादक होते. त्यांच्या काही कवितांचा दुर्वाकुर (इ. स. १९२७) हा संप्रद असून 'रानपातराव', 'भय्याजी' इत्यादि स्फुट कविता आहेत. भय्याजीची मूर्ति डोळ्यासमोर उभी राहिल असे चित्र त्यांनी या कवितेत रेखाटले आहे. सध्या हे पुणे येथे रेडिओ केंद्रात आहेत.

दामोदर अच्युत कारे : हे गोमंतकीय कवि 'हिंदु' या वृत्तपत्राचे संपादक होते. सध्या त्यांचे वास्तव्य मडगाव येथे. त्यांच्या कविता 'नंदादीप' (इ. स. १९३४) या संप्रदात आहेत.

प्रस्तुत वर्णनाप्रमाणें ब. ह. पळशीकरांचें प्रातःकलचें वर्णन आहे—

हातीं झेलित सूर्यचित्र गगनीं येतां उपासुंदरी ।

तेजस्वी हिममौक्तिकें विखुरलीं पानाफुलांच्यावरी ॥

(कादंबिनी—हृदय कविता)

के. ना. काळे : हे एक प्रसिद्ध साहित्यसमीक्षक, नाट्यदिग्दर्शक व चित्रपटदिग्दर्शक असून याचा 'सहकारमंजिरी' (इ. स. १९३२) हा काव्य-संग्रह आहे. याची 'निर्हेतुक प्रेम' ही कविता टागोराच्या कवितेचा अनुवाद असून 'अमरपंथाचा यात्रेकरू' ही गुजरेर कवि न्हाणाळाल दलपतराम यांच्या कवितेचा अनुवाद आहे.

विनायक लक्ष्मण चव्हे (आनंद) : याचा जन्म सोनगांवचा व हे चित्रपट क्षेत्रात बरील होते. नाटक, लघुनिबंध, कविता, इत्यादि अनेक तऱ्हेने त्यांनी बाळग्यसेवा केली. त्यांच्या कविता अजून संग्रहरूपाने प्रकाशित झाल्या नाहीत. त्यांनी Gray's Elegy चें भाषांतर केले आहे (पारिजात इ. स. १९३४). आनंदाच्या कवितात कोकणातलें चित्र उमटलें आहे.

गणेश हरी पाटील : हे इली पुणे येथें ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल आहेत. याचा कवितासंग्रह रानजई (इ. स. १९३४) हा आहे. 'पाटील' ही कविता त्यांनी इ. स. १९२५ च्या सुमारास लिहिली. ही कविता लिहिताना आपल्या चुलत्याचेंच चित्र त्यांच्या डोळ्यासमोर होतें. पुणें जिल्ह्यातील खेडजवळील घाटांत महादेवाचें देऊळ आहे व जवळच्या गांवात खंडोबाची चत्रा चैत्र पौर्णिमेला भरते. पूर्वी या घाटांत, विशेषतः जत्रेच्या वेळीं, रामोशांकडून लूटमार होई. तें वातावरण लहानपणीं त्यांनी पाहिलें होतें व त्यावरून त्यांनी लुटारुंचें गाणें ही कविता लिहिली.

याज्ञिकृष्ण मारुतेंद्र दाभारडे : यांचा जन्म औरंगाबाद येथे सध्यां ग्वाल्हेर येथें प्राध्यापक आहेत. त्यांनी अनेक प्रबंध लिहिले व गद्य आणि

आणि पद्यसंग्रहांचें काम केलें. त्यांच्या कविता 'मालती' (इ. स. १९३३) या पुस्तकांत प्रकाशित झाल्या.

दत्तप्रसन्न कारखानीस : हे मुंबईत शिक्षक आहेत. यांच्या कविता 'क्षितिबावर' (इ. स. १९३५) या पुस्तकांत आहेत. या पुस्तकांतील 'बंदिवान पोपट' ही कविता नेहमीं आदळणाऱ्या कवितांपेक्षा निराळी आहे. तीत

गिरिगव्हरि हिंडतां व्याधशर अवचित वसतां उरीं ।

स्वातंत्र्याच्या तरल कल्पना विरतिल बान्यावरी ॥

हे कट्ट सत्य त्यांनीं सांगून टाकलें आहे.

रामचंद्र अनंत काळेले : हे इंदूरकडील कवि पोलिसखात्यांत अधिकारी आहेत. वाग्यसंत (इ. स. १९३४), ओळखांचे सूर (इ. स. १९४१), भावपूर्णा (इ. स. १९४३) व हिमअंगार हे त्याचे काव्यग्रंथ आहेत.

व्यंकटेश शंकर वकील : यांचें गाव वर्धाजवळ भिवापूर. यांच्या कविता वागीश्वरी मासिकात प्रकाशित झाल्या. अजून त्याचा संग्रह प्रसिद्ध केलेला नाही. 'संजीवन' व 'वरदान' या दोन्ही कविता इ. स. १९३०-३१ मधील राष्ट्रीय आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर आहेत. त्या राष्ट्रीय चळवळींत भाग घेतल्याबद्दल शिक्षा होऊन वकील खाडवा जेलमध्ये असतांना त्यांना भितीवर 'दोस्तो हमें भूल न जाना' हे वाक्य लिहिलेलें आढळलें. चौकशीनंतर जसवंतसिंग नांवाच्या (खुनाच्या खटल्यांतील) राजबंदील फांशी दिल्याची हकीमत तुरुंगातील लोकांनीं सांगितली व त्यानें तें वाक्य लिहिल्याचें सांगितलें. तेव्हां तुरुंगांतच वकिलांनीं 'संजीवन' कविता लिहिल्या व ती बाहेर जाऊन 'वागीश्वरी'मध्ये प्रसिद्ध झाली. तुरुंगांतून मुटल्यावर या कवितेबद्दल त्याचेवर फिरुन खटला झाला व त्यांना परत तुरुंगवास भोगावा लागला. या खटल्याच्या वेळीं 'वरदान' ही कविता बचावातर्फे मांडण्यांत आली. छिंदवाडा विभागांतील एका मिहठावर वायानें जंगलांत इडा केला, तेव्हां एका शिकारी युरोपियन

फ्लेक्टरने वेडरपणानें मळ्यें उड्डी घातली. त्या झुडींत वाघ व शिकारी दोघेहि मरण पावले व भिल्ल मान बचावला. ही हकीकत 'वरदान' या कवितेंत आहे. या दोन्ही कविता महत्वाच्या व उच्च दर्जाच्या आहेत.

मुक्त-उट हा गुरोपरी कविलानीं सुरू केला. 'यक्षकन्या' ही कविता वागीश्वरीमध्ये येण्यापूर्वी मॉरिस कॉलेजच्या मासिकात आली होती. 'मेघाचें आयुष्य' व 'यक्षकन्या' या कवितांतील काही भाग प्रस्तुत उतान्यात घेतला आहे.

दत्तात्रय दामोदर पेंडसे : याचा जन्म तळघर, तालुका चिपळूण, येथेचा व घर जजिरा मुसंड येथें. इल्ली ते अलिग्राम येथें शिक्षक आहेत. याच्या कविता साधारण इ. स. १९२६-३८ या काळातील असून 'जीवनप्रभा' (इ. स. १९३९) हा त्याचा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे.

द. कृ. पेठे : हे इल्ली लष्करी हिशोबाच्या खाल्यात आहेत. याचे 'गवत आणि कुसळें' (इ. स. १९४३) व 'अणुरेणु' हे दोन काव्य संग्रह प्रकाशित झाले. पेठ्याचें अगाईगीन, व 'त्रिज्येची स्वयंवर', 'लोहाराचा पोर' यासारख्या कवितांतील वगण यावरून पेठे हे एक चांगल्यापैकी कवि आहेत हें दिसून येईल.

राजाराम नीलकंठ घढे : चित्रपटातील व रेडिओवरील गाणी, कविता करणारे राजा घढे इल्ली रेडिओच्या मुंबई केंद्राने आहेत. राजा भाऊच्या कवितेत प्रसाद व देशाभिमान प्रामुख्याने दिसतात. त्यांनी मेघदूताचे मुरस भाषांतर केले आहे (लोकनेत्र, टिवाळी अरु, इ. स. १९५६). मारवाडवासिनी ही कविता इ. स. १९३२ च्या सुमाराची असून ती उप हासिनी (इ. स. १९३६) या विडनन कवितासंग्रहात आली आहे. 'शहर' ही राजनदीच्याबद्दलची कविता इ. स. १९३५ च्या सुमाराची असून ती त्याच्या प्रातिमाला (इ. स. १९५३) या संग्रहात आली. 'मुक्कुदाची साप' ही कविता त्याच सुमाराची आहे. करवदीमागे (मासिया माहेरा जा इ. स.

१९५१) ही कविता साधारण इ. स. १९४० च्या काळातली आहे व 'साज वेळ' ही कविता इ. स. १९४०-४१ च्या आसपासची आहे. साजवेळ या कवितेत प्राचीन काळचे चित्र आहे

वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) हे इ. स. १९३०-४७ या काळातील अग्रेसर कवि आहेत. त्यांनी 'पाचोळा' या कवितेत दलितवर्गाचे भेदक चित्र दाखविले आहे. शिवाजीमहाराजांचे सेनापति प्रतापराव गुजर यांनी माथार घेतल्यामुळे महाराजांनी त्याची निर्भर्त्सना केली. तेव्हा चिडून त्यांनी रगतची आहुती दिली, त्या प्रसंगावर 'सात' ही कविता आहे. 'गर्जा जयजयकार' ही विख्यात कविता इ. स. १९४२ पूर्वीच्या वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर आहे. अनामिकास ही कविता स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रसंगाने असून निरोप ही त्याच वेळच्या देश दुर्मगतांना ज्या घटामोडी झाल्या त्याबद्दल आहे. एका निर्वासित स्त्रीने आपले मूल कसे तरी जगावे म्हणून विमानातच टावून दिले या करुणाजनक प्रसंगाने निरोप ही कविता आहे. कुसुमाग्रजांचीं निशाणा (इ. स. १९४२), जीवन-लहरी (इ. स. १८४८), समिधा, व किनारा (इ. स. १९५२) ही काव्याची पुस्तके प्रकाशित आहेत. त्यांनी मेघदूताचे रसपूर्ण भाषांतर केले आहे, (मौज, दिवाळी अक, इ. स. १९४९).

कुसुमाग्रज हल्ली नाशिक येथे असतात.

डॉ. शंकरलाल जानकीलाल पुरचार (कृष्ण मित्र) हे मूळचे हिंदी गृहस्थ ओरंगाबाद येथे डॉक्टर आहेत. त्यांची विरामानंद (इ. स. १९४३), भावपुष्पाञ्जली व अभ्रयज्ञ (इ. स. १९५५) ही पुस्तके प्रकाशित आहेत.

श्री कृष्ण पोवळे हे मुंबईत 'अलका' हे निवृत्तीनिक चालत्यात. त्यांचे अनिरुपराग (इ. स. १९४६) व सुगंधमाती (इ. स. १९४९) हे काव्यग्रंथ प्रकाशित आहेत.

श्री ना. शिंदगी हे सागली येथे शिक्षक आहेत. याची 'हमाल' कविता इ. स. १९४७ च्या काळातली असून ती प्रथम 'डुकडुक' (इ. स. १९५२) या अनेक कवींच्या कवितासंग्रहात आली

मधुकर केशव नाईक डॉ नाईक सध्या धारवाड येथे कॉलेज मध्ये प्राध्यापक आहेत. इ. स. १९४७ मधील उत्पातात पंजाबात एका ठिकाणी ७३ स्त्रियांनी बलात्कार टाळण्यासाठी सामुदायिक आत्महत्या घेली त्या प्रसंगावर प्रस्तुत कविता आहे. नाईकाचा जीवनवेणु (इ. स. १९५४) हा कवितासंग्रह आहे.

यसंत दामोदर सयनीस याचा जन्म सोलापूर येथचा हे हल्ली मुंबई राज्यात प्रसिद्धीलात्यात आहेत. 'भारत माझा स्वतः जाला' (लोक शक्ति ता १५-८-१९४७) ही कविता इ. स. १९४७ मध्ये विशेष प्रसिद्धी पावली.

गो म कुलकर्णी हे विजापूर येथे प्राध्यापक आहेत प्रस्तुत कविता विजयनगरच्या गतवैभवावर असून ती त्यांच्या 'प्राची' (इ. स. १९५४) या संग्रहात आहे

द. वि. तेंडुलकर (प्रफुल्ल दत्त). प्रफुल्ल दत्त मुंबईत शिक्षक आहेत व 'सिद्धार्थ' मासिक चालवितात सतपदी (इ. स. १९४३), सुभाषिणी (इ. स. १९४६), तान, लगलहरी (१९५०) हे त्याचे काव्यग्रंथ आहेत प्रस्तुत उतान्यातील दोवडल्या दोन कविता अप्रमादित कवितापैकी आहेत शततांका (इ. स. १९३८, म आ तेंडोल्कर) या दुसऱ्या एका कवीच्या कवितासंग्रहात याच्या ५ ओळींच्या कविता आहेत

अनंत जयवंत जगताप (जयवंत कुमार) याचा जन्म हात नूर येथचा व हे मराठवाड्यात शिक्षकालात्यात आहेत. त्याची प्रस्तुत कविता

तापीतीर (इ. स. १९५४) या खानदेशी कवींच्या कवितासंग्रहात आहे अशीच एक कविता (माझ्या घरी देवता तू) अर्घ्यदान (इ. स. १९५५, स. ना. दिक्षित) या एका संग्रहात आहे.

प्रभाकर गुमास्ते हे सध्या मुंबईत शिक्षक आहेत. पुण्याला दारिद्र्याने पीडित अशा एका संवध कुटुंबाने नदीत आत्महत्या केली, त्याच्या नदीकाठी पडलेल्या देहाचे भयानक दृश्य पाहून कवीने प्रस्तुत कविता लिहिली. समाजातील दलित वर्गाची स्थिति प्रभावी रीतीने मांडणाऱ्या सवनीसाची ' पाटी घाली, ' शिंदगी याची ' हमाल ', व गुमास्तेची प्रस्तुत कविता यांच्यासारख्या कविता अजून फार थोड्या आहेत.

तृतीय खंड समाप्त

शब्द कोश

प्रथम खंड

अजाजाणि — एक यज्ञप्रतीक असावे (जैन शब्द)	असुआर — अश्वस्वार
अडणी — संकट	असोयिता — न ऐकगारा, अश्रोता
अढाल — निशाण	अस्ति — अस्थि (स्तिस्तपुराण पाहा)
अढाल — मोठे स्थान	अस्त्री — स्त्री
अणी — टोंक	अहोर्णा — आम्हाला
अनाइत — योगसाधनातें ऐक येगारा एक ध्यनि	अहुमाळ — ओतप्रोत, अल्प (सस्कृत - अणुमात्र)
अनुसंधान — मांडणी	अक्षान — आख्यान
अनुक्षेत्र — मोठ्या क्षेत्रासारखें क्षेत्र	आइत — तयारी
अन्नैग — अनेक	आखर — अक्षर, गावठण
अपाडु, अपाडें — अप्रतीम, अतिशय, अशक्य	आगम — वेद, श्रुति
अरव — आरव पाहा	आघर्वे — सर्व
अराबा, अराबा — डौल, सरबत्ती	आघाओ — वाटाड्या
अलक — केस	आगळा — अधिक
अलुकी — आवड, घ्यास, भूक	आटी — खादी
अलर्क — एका राजाचें नाव	आड घाली — आडवा झाला
अवतस — कुडल, कर्णभूषण	आडा — रेघ, टिळा
अवलीला — लीलेनें, सहज	आडी — गायनप्रकार
अवसर पूसे — वेळ पाहून झोल्या	आतळणें — पावणें, भेटणें
अवस्वर — अवसर, वेळ	आतुडणें — सापडणें
अविसाळ — घराटें	आधि — आढे (सं. - अस्ति)
अविसाळें राकिती — घरच्याकडे परततात	आदाव — अॅडॅम (बायबलमधील पहिला पुरुष)
असळगै — सलगी	आदिल — प्रथम
असासित — एकदम, अकरमात्	आदिवांचा — सस्कृत भाषा
असिकें — संपूर्ण	आन — अन्य
	आनारिसे — भिन्न (स.-अन्यादृश)

आनि आनि परी — नाता तन्हानीं
 आपसया — आपोआप
 आपु — स्वाधीन, प्राप्त
 आपैतेपण — आपलेंपण, अनुकूलता
 आपैसे — आपोआप
 आपावणें — आदरांनें चोलावणें
 आमोला — चोहींकडून माग
 आस्तापांसि — आर्त लोकाजवळ
 आरव — वृक्ष, राई
 आरुत — अलिफ्टचें (मं-आरात)
 आरुप — वेडेंवांरुडें (सं-आरुप)
 आरोगग — मेजवानी
 आरौ — आरव पहा
 आल — आळें
 आवडता — कोणीहि, भलता
 आवा — वाई
 आवाच — सहज, घरवर, व्यर्थ
 आवाळवडाल — पुरेपूर
 आद्या — ज्वाला (सं.-आभा)
 आक्षवाणी — मंगलप्रसंगीं दीप
 ओवाळण्याचा विधी
 (सं.-आयुष्यवान्)
 आंकना — अंकित
 आग — मदत
 आंगवग — सामर्थ्य, पराक्रम
 आगनळा — सोबती, शरीररक्षक
 आंगमिक — आंगनल्ल
 आंगाधणें — अंगिकार करणें
 आंढोरी — मुलगी
 आसील — अशील, खानदानीचा

इव — ईव्ह (वायव्यलमधील
 पहिली स्त्री)
 इव्ही — व्याही
 उखर — रेंताड
 उगम — आदित्य
 • उगला — उगी राहा, चूप बस
 उगावा — नागवण, झाडा
 (सं.-उद्ग्रहण)
 उचका — तीक्ष्ण कानाचा
 उचितचंद्रिका — रुक्मिणीची
 एक दासी
 उज्जरणें — आकळणें
 उजरी — उज्वलता, सामर्थ्य
 उणु — हून (पंचमी प्रत्यय)
 उतळू — उथळ
 उथळी, उधाळी — खोलाची बैठक
 उदेमु — उद्यम, उद्योग
 उधाणें — चहरणें, दारवळणें
 उपजीव्या — जन्मून
 उपनला — उपजला
 उपरवाळा — घर, उंच
 उपसादणें — सहन करणें
 उपहुडु — उदय, जागृति
 उपास्ति — उपासना, सेवा
 उपरेपणें — ओढोटणें, उपेक्षणें
 उपेणें — विश्रान्तिस्थान, जवळ येणें
 उभारा उभमा
 उभणें उभारणें
 उपम — पुष्कळ
 उमाणें — तुलना, माप
 उलूक — धुरड

शब्द कोश

प्रथम खंड

- अजाजाणि — एक यज्ञप्रतीक असाविं
(जैन शब्द)
- अडणी — संकट
- अढाल — निशाण
- अढाळ — मोठें स्थान
- अणी — टोक
- अनाइत — योगसाधनातें ऐकुं
येणारा एक ध्वनि
- अनुसंधान — मोडणी
- अनुक्षेत्र — मोठ्या क्षेत्रासारखें क्षेत्र
- अन्नेग — अनेक
- अपाडु, अपाडें — अप्रतीम,
अतिशय, अशक्य
- अरब — आरब पाहो
- अरावा, अरावा — डौल, सरवत्ती
- अलक — केस
- अलुकी — आवड, ध्यास, भूक
- अलर्क — एका राजाचें नाव
- अवतंस — कुंडल, कर्णभूषण
- अवलीला — लीलेनें, सहज
- अवसर पूमे — वेळ पाहून ओल्लो
- अवस्वर — अवसर, वेळ
- अविसाळ — घाटे
- अविसाळें राकिती — घरट्याकडे
परततात
- असळगै — सलग्नी
- असासित — एकदम, अकरमात
- असिकें — संपूर्ण
- असूआर — अश्वस्वार
- असोयिता — न ऐकणारा, अश्रोता
- अस्ति — अस्थि (ख्रिस्तपुराण पाहो)
- अस्त्री — स्त्री
- अहोर्णा — आम्हाला
- अलुमाळ — ओतप्रोत, अल्प
(संस्कृत - अणुमात्र)
- अक्षान — आख्यान
- आइत — तयारी
- आखर — अक्षर, गांवटण
- आगम — वेद, श्रुति
- आचर्वें — सर्व
- आग्राओ — वाटाड्या
- आगळा — अधिक
- आदी — आढी
- आड घाली — आडवा झाला
- आडा — रेघ, टिळा
- आडी — गायनप्रकार
- आतळणें — पावणें, भेटणें
- आतुडणें — सापडणें
- आथि — आहे (सं. - अस्ति)
- आदाव — अँडॅम (बायबलमधील
पहिला पुरुष)
- आदिल — प्रथम
- आदिवाचा — संस्कृत भाषा
- आन — अन्य
- आनारिसे — भिन्न (सं.-अन्यादृश)

आनि आनि परी — नाना तन्हाणी	इव — ईव्ह (वायव्यलमधील)
आपसया — आपोआप	इव्ही — व्याही
आपु — स्वाधीन, प्राप्त	उखर — रेताड
आपैतेपण — आपलेंपण, अनुकूलता	उगम — आदित्त्य
आपैसे — आपोआप	उगल्या — उगी राहा, चूप घेस
आफावणें — आदगनें बोलावणें	उगावा — नागवण, झाडा
आमोला — चोर्हीकडून मारा	(सं.-उद्ग्रहण)
आस्तापासि — आर्त लोकांजवळ	उचका — तीक्ष्ण कानाचा
आख — वृक्ष, राई	उचितचंद्रिका — रुक्मिणीची
आखत — अलिकडचें (सं.-आरात)	एक दासी
आखण — वेडेंवांकडें (सं.-आपें)	उजरणें — आकळणें
आरोगण — मेजवानी	उजरी — उज्वळता, सामर्थ्य
आरौ — आख पहा	उणु — हून (पंचमी प्रत्यय)
आल — आळें	उतळू — उथळ
आवडता — कोणीई, भलता	उयळी, उयाळी — लोंबाची चैठक
आया — याई	उदेसु — उद्यम, उद्योग
आहाच — सहज, यशस्व, व्यर्थ	उघाणें — चहरणें, दरवळणें
आहाळवहाळ — पुरेपूर	उपजीव्या — जन्मून
आह्या — ज्वाला (सं.-आभा)	उपनला — उपजला
आक्षवाणी — मंगलप्रसंगीं दीप	उपराळा — वग, उंच
ओवाळण्याचा विधी	उपसादणें — सहन करणें
(सं.-आयुष्यवान्)	उपहुडु — उदय, जागृति
आंकना — अंकित	उपास्त — उपासना, सेवा
आंग — मदत	उपरेपणें — ओहोवणें, उपेक्षणें
आंगवग — सामर्थ्य, पराक्रम	उपेणे — विश्रांतिस्थान, जवळ येणें
आंगवळा — सोबती, शरीररक्षक	उवारा — उष्मा
आंगसिक — आंगवळ	उभणें — उभारणें
आंगाथणें — अंगिकार करणें	उपम — पुष्कळ
आंडोरी — मुलगी	उमाणें — तुलना, मार
आंसील — अशील, खानदानीचा	उत्क — शुबड

उल्हाटणे — उलटणे, संपणे

उल्वग — शोभ, संकट

उसणणे — झोपेत बसणे

उळ — पूल

ऋपभ — सप्तस्वरांतील दुसरा स्वर

एकांगगुष्टितपिए — एका पायाच्या
अंगठ्यावर तप करणारे

एकावद — एकत्र

एवांका — मतलब

ऐतारे — उच

ओगरणे — घाटणे

ओडवणे — पुढे करणे, प्राप्त होणे,
ओडणे

ओळग — सेवा, आश्रय

ओटा — ओटा, उंचवटा

ओडओ — ओड, आकर्षण

ओडटु — विराम (सं.-अवघट)

अंकणा — जेत्याचें चिन्ह

अंतुरनायक — अंतःपुरनायक,
बलिष्ठ पुरुष

अंतुरी, अंतौर — स्त्री, पत्नी

अंदु — सांखळी, नेडी

कचोळें — पूजापात्र

कटक — सैन्य

कडसिणे — कडविणे, कसास लावणे

कगवा — दया

कन्हु — कान्हा, कृष्ण

कबर — वेणी

करउ — करो

कलभ — कलह

कवीश्वरवास — कवीश्वर ग्यास,
भास्करभट्ट

काइसेन — कोगत्या प्रकारें, कशानें

काखाटणे — काखेंत मारणे

कांडाळ — धतुष्य

कापडी — यात्रेकरू

कावरे — कावरे, भ्रमात्मक

कामारे — काम्यकर्मसमूह

कामावणे — तयार करणे

काले — पुढे

काश्मिरी — सरस्वती

काळवस — अंधकारयुक्त

काळी — कलिका

किर — खचित

किरवले — सहान जंतू

कीर्तिमुख — दंडावरचा दागिना

कीला — प्रकाश, प्रभा

कीत्याक — कित्येक

कुचिटाळे — किल्ली

कुहाळ — कुंभार

कुवासा — आश्रय

कुशरी — कलाकुसर (सं.-कुशल)

कुंकुम — केशर

कुंटा — लंगडा

कूडा — क्रीडा

कोकडी — वांकडी

कोपळोवास — गोविंदप्रभूंच्या जवळ
असलेला एक ब्राह्मण [स्मृतिस्थळ]

कोडी — कोटी, खंडी

खरडा — खडबडीत मोर्ती

खरस — खरवस, तोंडांत येणारा फेंस

खरस तोंडी येणें — दम लागणें

खागे — गुत रथळ, अंतिम रथळ

खांचणें — कमी होणें

खाजें — खाऊ

खीरोदक — शुभ्र वस्त्र

खेचर — आकाशगामी, योगी,
भूत इत्यादि

खेंव — कव, आल्मिन, संकट

खेडकुळी — पाट, ओटा, नदी

गच्छ — सात पिढ्यांची थोर श्रृंषींची
परंपरा, समूह

गजकेसरी — हत्तीना विंद तसा
शत्रुपक्षाला भासणारा

गडदेचिआ — गडद अंधाराच्या

गणेर — कण्हेर

गरुड — तालिमखाना

गवसणें — आच्छादणें, व्यापणें

गाढें — मोठें

गाणीव — गायनचातुर्य

गादणें — मलीन होणें

गांधार — सप्तस्वरातील तिसरा स्वर

गाभेवन — सूक्ष्म अकुर

गिवसू — शोध

गीतसाल — गीतज्ञाळा

गुदरु — डेरा, राहुटी

गुण — वात

गुंडा — गोटा

गोकुळम् — गोकुळांत

[हिंदी-गोकुलमें]

गोठी — गोष्ट

गोदरी, गोद्री — गांवाजवळची जागा

गोवा — भडथळा, धंधन

गोवार — शेणखळा

गौत्यता — गोडी

गंडूप — चूळ, गुळगा

घट — समूह

घस्छंभी — गृहस्तंभी [!]

घाटौली — पळी

घापणें — घातलें जाणें

घिउदे — एक पस्यान्न

चतुरदेशी — बहुभाषाचातुर्य

चला — चालाया

चहुबुडी — चार प्रकारचें (इत्यारांच्या
शिक्षणासाठीं केलेली)

चांपोली — चांफेनळी

चिपुळी — पिचकारी

चिर — वस्त्र

चौरुमरो — रसयुक्त

चेइलें — जाणें

चुडुरु — शिखर

चुमळणें — चुचकळणें

चेपणी — आढी

चेष्टणें — हालचाल करणें

चौपाळ — खाट

जनी — यती, पवित्र स्नानपाठ

जाकळणें — मोह पावणें, कळकळणें

जाणीव—ज्ञान	ठौळ—समूह
जानाची—जाणत्याची	डगळ—उदार, सढळ
जिणी—जन्मसाफल्य	डाह—दाह
जिणें—जिकणें, जाणणें	डिंभ—लेंकरू
जिताजि—जिताचि	डेंबा—अवडंबर
जिवती—लहान मुलाच्या गळ्यांत घालण्याची प्रतिमा, एक देवता	डंब—दंभ
जीवनस्तंभ—आपस्तंभ	ढाळ—डौल, तन्हा, तेज
जुग—युग	तमाल—ताड
जुदेअ—ज्यू	तराय—मांडणी, तन्हा
जोविया—पाहिला (गुजराती रूप पहा)	तलग—पिलू, बालक
जौळ—समूह, अभ्र	तवका—जोर, आवेश
शकवाद—वितंडवाद	तवनी—पेज
शळंबुका—गुच्छ	ताठी—मूच्छा
शांका—धाड	तातणें—भाजणें
शांसा—भमकावणी	तानवडा—स्त्रियांचें कर्णभूषण
शेंतिय—जंदादल (इंग्रजी शब्द), ज्यू नसलेला	तांधु—तंतु
टपकर—लवकर	तियेक—वांकडें, वांकडें जाणारा प्राणौ
टाग, टांग—तंगडी	तुरंबी—मंजिरी
टाचा—लहान, तोकडें, टंगणें	तेजी—घोडा
ठसे—फांद्या (ठेसे, ढेसे—भैरवी टीका)	तेतुलें—तितके
ठाणदिवी—स्थान दाखविणारा दिवा	तेसणा—तेवढा
ठाणवई—लाकडाची समई, वर पणती ठेवण्याची घडवंची	तोल—भार
ठाव—स्थान, पत्ता	तोवरु—तुरा, अंकुर, बहर
ठीकला—अलंकार	त्रिदश—देव
	त्रीवेनाचास्तरी—त्रैवर्णिकाचारी (एक जैन शब्द)
	थाक—थांग, खोली
	थिडुर—डबर्क

घोटपण — आडदाडपणा

दमघोष — शिशुपालपिता

दल — पुट

दळवटी — गर्दी

दळवय — मुख्य

दळवाड — समूह

दादुला — धनी

दारवठा — उबरठा

दारुयन — लाकडाची कळसूत्री बाहुली

दाशत्व — दास्यत्व

दाडी — पालखी

दात — इद्रिये दमन घेलेला

दिठी — दृष्टी

दृति — सुगंध

दृष्टयुते — नीट पाहून

देउ — देव, देयो

देशी — मराठी

देहुडा, देव्हडा — वाकडा

दोसे — साठी (उहेरी)

द्विज — दात

द्विरट — गणपति

घडेयावरी — धड्यावरून, पाट्यावरून

घणि — तृप्ति

घपाटा — यालीपीठ

घवधनी — परम तृप्ति

घाडी — हत्ता

घार्णे — तृप्त होणे

घादा — घडामोडी

धिवसा — धैर्य

धुनीत — धारण करतो

धुपाडी — मोठा धूर

धुमकुस — धुमाकूळ, गर्दी

धुरा — मंत्री, सेनापति, आग्राही,
मर्यादा

धुवा — धावा

धुधुर — काजरा

नइ — नदी

नडनाच — उत्कर्ष

नफर — नोकर

नव्हाळी — नवलाई, शोभा

नसुदी — नुसती

नागरपण — सौंदर्य

नागारी — भाट

नायणे — नसणे (न + अस्)

नाद — ध्वनि, सतसूर

नावनिका — नामवत

नावेक — क्षणभर, थोडेसे

नाळी — घटिका

निवे — नीट, चागले

निरळ — निर्मळ

निगम — वेद

निडारणे — डबडरणे, पक्क होणे

निदैले — निजले

निमुरवत — टणक

निग्गोळ — निमुळती

निराळ — आकाश

निरुते — पूर्णपणे, निश्चयाने

निर्वचना — सांगता येत नाही.

निव्हा — वेचळ, अगदी, आत्यंतिक

निवाडा — निगम, भेद

निसवग — निघणे, धर्याने पुढे येणे

निपाद—सप्तस्वरातील सातवा स्वर

नीच—नित्य

नीलकण्ठ—शातलिंगाचे गुरु

नेटेब्रोटे—यथातथ्य

नेणिव—अज्ञान

नेपाळें—शात, सुंदर

नेवाण—पराजय

नेहटणें—न्याहळणें, भिडणें

नोजनय्या—थकल्या (मूर्तिवर्णन
स्तोत्र पद्या)

पघळ—विस्तृत

पडसर—खणखणीत

पडप—प्रतिष्ठा, कौतुक, आच्छादन,
भूषणवस्त्र

पडिभर—बडेजाव, प्रतिष्ठा

पडिमठ—प्रतिमठ, प्रत्येक स्थान

पडियता—आवडता

पडियासणें—भासणें, आवडणे

पडियो—प्रीति

पत्रवेली—विड्याचीं पानें, विड्याच्या
पानाची वेल.

पन्हरे—सोने (पधरा कसाचें)

परणणें—लग्न करणें

परवडी—सार्वजनिक भोजन, पक्वान्न,
आवड, उजळणी, गांधळ, तडा

परिकर—मनोहर

परिणामक—परिणामवादी

परियल—परळ, थाली

परिया—झोंका

परियेसणें—ऐकणें

परिवर—घर, गृह स्थान

पलित—केस पिकणें

पल्लव—पदर

पवाहु—विस्तार

पव्हे—पाणपोई

पसाय—प्रसाद

पाउड—नजराणा, दक्षिणा

पासधुनि—पस धुणें

पाखाळणें—शुद्ध करण (सं प्रक्षाल)

पाग—इच्छा, ताबेदारी, हाल

पासर—झूल

पाटसरी—भित छपराला लागते ता
भाग

पाटा—बख, चिंधी

पाटा फुणें—पटल नाहीसे होणें

पाटोळें—रेषमी वस्त्र

पाड—संगत, बरोबरी, योग्यता

पाथालु—पातळ

पातिकर—भागिदार

पात्रिआर्क—पेट्रिआर्क (इग्रजी शब्द)

पापरा—लाथा

पायवणी—चरणोदक

पायाळ—पायाकडून जन्मलेला. त्याचे
जवळ काही दैविक शक्ति
असतात अशी समजूत

पारका—परका

पारळी—स्तनपान सुटलेली, शुष्क

पालक्री—पालखी, पाळणा

पालाणणें—घोड्यावर रोगीर चढवून
सज्ज हाण

पालेरसाइर—पाला रसागारे (वानरी)

पास—जवळ (पार्श्व)

पसाउ—प्रसाद

पासाव—पासून (पार्श्व)

पाळा — वेढा
 पांता — रक्षण करिता, पाहतां
 (पा = रक्षण करणे, पाहणे)
 पांति — पंगत, पंक्ति
 पांहु — रक्षण करो
 पुरती — पूर्ति, पूर्तता
 पुढरा — पुरवठा
 पुसा पक्षी, पोपट
 पूरिता — (उपचार) पूर्ण करिता
 पेखणे — नृत्य
 पेखनेकार — नृत्यकार, गणिका
 पेग — मुफ्ता
 पेद्रु — सेंट पिटर
 पेहे — पय, दुध
 पोखणे — चोळणे, पोसणे
 पोखरणी — पुष्करिणी, लहान तळें
 पोतास — कापूर
 पोलरा — एक नागें असावें
 पोल्हार — पायांतलें भूषण
 पंचम — सप्तस्वरांतील पांचवा स्वर
 पंचवगन — महादेव
 प्रकाळगे — लावणे
 प्रतिपत्ति — मेजवानी, ग्रंथरचना
 प्रतेष्टा — स्थापना
 प्रवर्त — व्यापार
 प्रव्हाण — वाहन (नौका)
 प्रोफेता — प्रोफेट (इंग्रजी शब्द)
 फड — अड्डा
 फड पडणे — कडाक्याचा वाद होणे
 फायणे — आठवणे, लाभणे
 फुजे — फुरकटे (सं. — स्फुंद)

पुन पुन्हां
 फुली — एक झाड
 बगाड — नवस फेडण्याचा विधि
 बरव — शोभा
 बरवट — चांगलें
 बलुता — वतनदार गांवकामगार
 इत्यादिकांचा वाटा
 बहल — बहर, विपुलता
 बाइल — बाईनें
 बाजवा — बाज, चौरंग
 बाणलिंग — लहाने लिंग, लढकावरील
 पिंड
 बापैये — चातक
 बाबरशोटी — सिपन्या
 बालव — पंचांगाच्या करण या अंगाचें
 दुसरें करण
 बांदौडि — बांदिखानो
 बांबळ — समूह, बहर
 बांबळगे — बहरणें
 बिजस्तां — वनस्पतींना
 बिजे — आगमन, गमन (सं. — वज्र)
 बिटार — बिन्हाड
 बिदी — रस्त्यांत
 बिंदुली — कंकणे
 बिंयाळ — मल्टें, घाटेल ते
 बिहालेपण — मीति
 बीक — सामर्थ्य
 बुझावणे — बोध करणे, समजावणे
 बुंधी — बुरखा, आच्छादन, आभय-
 स्थान
 बोणें — नैवेद्य, प्रसाद

बोलगाड — बोलवेवडा
 बोल — बोहला
 बौहे — ब्रहुत
 ब्रीद — चिन्ह, पदक
 ब्रीदावळी — विरुदावली, पोवाडे

भउसैं — इच्छा, आवड
 भलता — कोणीहि, वाटेल तो
 भाजन — भाजण, मिश्रण, पात्र
 भाटिब — स्तुति, भाषण
 भारती — वाणी
 भावरीय — भ्रमरासारखे, परीक्षावत
 भीतरि — आत
 भेडे — भीति
 भोडुवे — देवदूत
 भोरी — उटी

मढ — मठ, देऊळ
 मद्रल — मराज
 मधूक — मधुकर, भुगा
 मध्यम — सप्तस्वरातील चवथा स्वर
 मनणें — मानणें
 मनाचीस — मनासारखी
 मपित — मोजकी
 मयंक — चंद्र
 मलपणें — दुल्लत चालणें
 मशक — चिल्लट
 महालसा — म्हाळसा देवी
 मा — अरे, अहो
 मास्तारि — मध्ये
 मासि — माझ्यावर
 माजिट — ताजडें वस्त्र (सं.—माजिष्ठ)

माताइत — उन्मत्त
 मातापूर — आताचें माहूर गाव
 मातावळ — उन्मत्त
 माथुला — रवी
 मादन — मर्दनयुक्त स्नान
 मानाठी — मानेच्या अस्थी
 माघवी — वसतकाल
 मारुदत्त — एक राजा
 मालगठी — विशिष्ट गाठ असलेला
 मालीमर्दन — तैलादि द्रव्याचें मर्दन
 (मल्लमर्दन)

मावा — माया
 मादि, मादियाळी — मडळी, समूह
 मादूस — पेटी, तिजोरी (सं. मज्जा)
 मिराशी — बतनदार
 मुढा — साठा
 मुन्हारी — बोलावणें
 मूळ — लग्नामधील आमरण
 मेलिकार — छावणी, वस्ती
 मेहल्जी — रात
 मोकारा — मोकळीक
 मोवाशी — वसुली करणारा
 गावकामगार

मोप — मादार
 मोहम् — मला (सं. महाम्, हिं.—मोह, मुझे)

म्हणियारा — दास

यीशग — ईशग, कृपादष्टि

रसोये — रसोई, पाकनिष्पत्ति
 रवर — श्रेष्ठ रथ (रथवर)

राई — राधा
 राउळ — देऊळ, मंदिर, राजवाडा
 राणीवसा — अंतःपुर
 रावण — रंगबिलेपन
 रायो — राखो (जुन्या मराठींत ख
 ऐवजी पुष्कळदां प येतो)
 राहाटणें — वावरणें
 रांवणें — रंगविणें
 रौगवणें — प्रवेश करणें
 रस — वृक्ष
 रसराए — वृक्षराज
 रूढपण — श्रेष्ठता
 रूपस — प्रकाशमान
 रेखा — कवित्वरचना
 रोळु — क्रम, खयातोप
 रभा — कैळ

लग्नडौनिया — लग्न करून
 लग्नगरसमुद्र — जैन वाळण्यांत भार-
 ताच्या तीन बाजूच्या समुद्राला
 लग्नगरसमुद्र म्हणतात

लाखेवे — दिवे
 लाहा — हव्यास (लाभ)
 लिगाड — सकट
 लुंठणें — लोळणें
 लो — नाद, छंद
 लंफार — लबाडी

वचणें — बाणें
 वडप — वर्षाव
 वनकर — वनरक्षक

वरिवा — वरचढपणा, वर्षाव
 वर्त्त — वाढ, बंधन, पाट
 वाडर — निरर्थक
 वाणकोळे — वृथा
 वासाणी — व्याख्यान, विवरण, स्तुति
 वाटोगर — बटमोगरा
 वाड — मोठें, वाढ
 वाणियले — स्तवन केलें
 वाळभ — प्रीति, आवड
 वालीफ — आच्छादन
 घालुमार — वाढुकण
 वावणें — वाहणें
 वावि — सिडकी, शरोका
 वाहाणी — पद्दत
 वाहार — पीढा
 वाही — प्रवाही, बरोबर
 बांजेलिस्त — इंग्लिजेलिस्त (इंग्रजी
 शब्द) ख्रिस्ती धर्मोपदेशक

विचुकें — वांकडेतिरुडें
 विजू — वीज
 विटक — लहान विडा
 विधुर — असंचड
 विदग्ध — परिपक्व
 विदानी — कुशल
 विन्यास — रचना, विस्तार, निरूपण
 विपायें — कदाचित्, क्वचित्
 विमाडणें — फोडणें
 विरूढणें — स्पष्ट करणें, भाष्य करणे
 विवशी — इडळ
 विसाळ — ईर्ष्या, स्पर्धा, द्वेष
 विस्मो — विस्मय
 वीजण — पंखा

बीजन — बैठक, आसन
 बीट — एक देश
 बीणी — निर्मिति
 वेंगाटणें — वेंगाडणे (स. — व्यंकट)
 वेठी — तुरा, झुल
 वेणा — वेदना
 वेलटी — वेताची छडी
 वेथा — व्यथा
 वेन्ही — पर्यंत
 वेल्हावणें — विस्तारणें, आनदणें
 वेह्कळी — लहान झाड
 वैरागर — हिऱ्याची, रत्नाची राण
 वोजावणे — मार्ग दाखविणें, व्यवस्थित
 करणे
 घोडवन — माडणी
 बोता — अधिकाधिक
 बोधिजणें — पातळ करणे
 बोदपाळी — उन्हाची सौम्य तिरीप
 बोपणें — अर्पण, तेज
 बोत्रणें — ओषधणें
 बोरस — प्रेम, पान्हा
 बोवरी — ओवरी, ग्वोली, फोठी,
 पडची
 बोसग — उत्सग, माडी
 बोल्हावन — लेप
 बकसे — बाकला, नम्र शाला
 शलाका — सळई
 शेरा — टोंक, शिर
 शुक्तिक — मोती
 शेशनले — शेषमस्तनावर (नव्याट,
 लल्लाट)

शेपिचा — शेवटचा
 षड्ज — सप्तस्वरातील पहिला स्वर
 सगर्भु — खराखुरा
 सतरावी — जीवनकला, चंद्रचिंत्न
 सदैव — भाग्यवान
 सन्नद्ध — सज
 सन्नाधावध — शस्त्रसज्ज
 सफर — लहान मासा
 समतुक — बरोबरी
 समचन — चागलें (स. — समीचीन)
 समवशरण — जैन तीर्थंकराची सभा
 सम्मेदगिरी — तेविसावे तीर्थंकर
 पार्श्वनाथ याचें विभ्रातिस्थान
 सरळ — फडें
 सराउ — अभ्यास, सराव
 सरागू — रंगित
 सरिसेपग — सारखेंपग
 सरोभरी — बरोबरी
 सर्ग — समूह
 सळ — शल्य, आग्रह
 सा — सहा
 साइपडे — कळसूत्री बाहुलें
 साउमा — समोर
 सावडें — संकट
 साक्षिक — साक्षीदार, पदारेकरी
 साकुवें — अडें
 साखाळा — शाळा
 साडबरु — शगारलेला
 सानीव — नम्रता
 सावडे — साधेभोळे

सामय्य — भोंक पाडण्याचें हत्यार
सामायणें — सामावणें, व्यापणें
सायर — सागर
सारस्वत — सरस्वतीपुत्र, विद्या
साल्म — मेहुणा
सावाय — मदत, साहाय्य
सावायिली — संयोग पावली,
आलिंगिली

सावेव — मूर्तिमत
सासिन्नले — भरास आले
साहानुकेसी — समाधानासह
सात — धाजार
सावाइक — संकट
सियणें — शिपडणें
सीरण — बरोबरी
सीराणी — आवड
सुती — उत्पत्तिस्थान
सुपरि — चागल्या तन्हेनें
सुपैति — गादी
सुभास — चागले बोलणारे,
प्रकाशमान

सुमारिला — स्मरला
सुरवाडणें — सुखावणें, सुकाळ पावणें
सुरिज — सूर्य
सुहाया — आवडता, श्रीमत
सुदणें — ठेवणें, मारणें
से — स्मृति, आठवण
सेली — शेवटीं
सेदणी — पोहण्यासारखे भांडे
सेन — शयन, सेज
सेल — उत्तम वाटा, राण्याचा पदार्थ
सेल्द्री — सैरधी, दासी

सेवो — शेवट
सेश, सेस — मळवट
सैग — सहज
सेघ — पुष्कळ, केवळ (स.-सत्र)
सैहाचल — सद्याद्री
सोंकरणें — उडवणें
सोनवै — सोन्याची वात
सोनेसळा — पीतावर
सोपारें — सोपे
सोळाके — सोळा कलाचें
सी — तो (स.-सः)
सीरस — गोडी, इच्छा, सामर्थ्य
(सें - सुरस)

सकपण — बळिराम
संधारणें — मारणें
सवसाटी — बरोबरी
संवादणें — चर्चा करणें
सविति — पूर्ण ज्ञान
ससारणें — सरसावणें
स्वागी — स्वतः
स्वेत — सेतु
स्यामा — श्यामा, सुंदर स्त्री

हक्कारिया — हाक मारली
हटी — रणभूमीत
हन — आणखी, पादपूरक शब्द
हरळ — गारगोटी, वाळू
हरासु — विक्री, मिलाव
हरिद्रा — हळद
हल्लरु — गाणें
हलुवे — हलके
हातधरणें — हातीं धरण्याचें, फडकें इ.

हातवटी — हातोटी
हाथियेर — हत्यार
हाथिव — काढवात

हिरेलग — हिऱ्यानीं युक्त
हेळा — लीला
होड — पैज

द्वितीय खंड

अक्रा — अकरा मास्ती
अखर — गावानवळची जागा
अधमर्षण — पापनाशन
अढती — अडयळा
अतसीपुष्प — जवसाचें फूल
अतुट — सतत
अनवट — पायाच्या आगळ्यात
चालावयाचा दागिना
अनुपत्ति — विपत्ति
अनुहात — योगसाधनानें ऐकू येणारा
एक ध्वनि
अपसद — अधम
अपेट — रंग न मोडलेला
अफतरी — दुर्दशा, दुष्कीर्ति
अशुद्ध — अशुद्ध, अभद्र
अमृतफल — मोदक (एकनाथ,
स्वामिणीस्वयंवर ६।८६
मधेंहि हा शब्द येतो)
अम्रसिचंग — वधूनें आवा शिपा
वयाचा विधी ' आवा
शिपावया गोरटी ' —
(एकनाथ, भागवत
११।१४२)

अरज — या लोकीचा
अराटी — एक झाड
अरवार — हल्कें, खुसखुशीत
अलाईबलाई — इडापिडा, दृष्ट
अवगमे — भासतो, घाटतो
अविद्या — अविद्या
अविध — यवन
अम्हाट — आढवाट
असन — आसन
असि — तरवार
अस्त्री — स्त्री
अहिक्य — आहिक्य पहा
अहिमाणिक — प्रधानाच्या घरच्या
मुलाचें नाव

अयणी — मालिका, इच्छा, अभिमान
अयनाश — दक्षिणायनाची सहामाही

आउल — आयुष्य
आटाटी — आटापीट
आखिल — अक्षित
आगडी — आगठी
आगज — सामर्थ्य, पराक्रम
आडुमाडु — आडदाड
आढान — अढण, गाई म्हशी इत्या
दिकाची कास

आग — शपथ
आधि — व्यथा

भाधुक — आघाशी

भान — अन्य

भानकदुंदुभि — वसुदेव

भापंगिता — आश्रयदाता

भापैता — स्वाधीन

भाप्यापन — पोषण

भायतन — स्थान

भारज — भेष्ट (आर्य)

भार्ज्य — सरळपणा, मृजुता

भावंदाची — साल् साल्ची

भाहळेंग — पोळणें

भाहिक्य — ऐहिकता

भाळण — कालवण

भाक्षे — अक्षय

इजारा — खंड, ठेका

इंद्रगोप — पावसाळी किडा

उखर — रेंताड जमीन

उगवणें — ओळखणें

उच्छिलींग — अळवें

उजू — कजु, सरळ

उड्डु — नक्षत्र

उघवणें — वर घेणें

उन्मेप — बुद्धि, शान

उपानह — जोडा

उचार — जास्त, शिल्क

उमती — उमेद, ज्वानी

उमरदराज — चिरंजीव

उरग — सूर्य

ऊर्णा — लोंकर

ओप — उजाळा

अतुरी — स्त्री

कटक — सैन्य

कट्ट — जूट, वेदा

कडाविन — एक बंदुक (इंग्रजी-कॅर-विन)

कणिका — सूक्ष्म कण

कथिका — कडी

कंनप्पा — एक कानडी संत

कमचा — वेताची छडी

करबला — लेजिमीचा खेळ, मोहरमांतील मेळा

करवल — बंदुकवाला घोडेस्वर

करंही — करंदा

करेणु — गजचालक, हत्तीग

कर्क — खेकडा

कलन — पत्नी

कलवड — शेणमाती वगैरेंनीं झाक-

लेल्य वाळलेल्या गोवाऱ्यांचा ढीग

कलाल — किल्लेचल, आवाज

कल्हार — पांढरें कमल

कवाड — दारवाजा (कपाट)

कळकट — भांडखोर

कळव — कदंब

कक्षा — बाजू

कापडी — यात्रेकरू

कारलें — स्त्रियांचा गळ्यांतील दागिना

कासार — तळें, सरोवर

कुकरी — कुत्री (!)

कुंजशाह — कुंजनिवासी
 कुडकी — कानामधील दागिना
 कुडी — वाईट, दुष्ट
 कुभेद — विशिष्ट ताम्रस रंगाचे
 कुल — सर्व
 कुहिरी — कैरी, कोवळा फणस
 कृच्छ्र — तप
 कृत्रिम — कपट
 केणें — बाजारात आलेली वस्तू
 केली — क्रीडा
 कैपक्ष — क्रीडा
 कैबाड — वारस्थान, कैवार
 कोफनट — तांबडें कमळ
 कोडी — कोटी, खडी
 कोतल — कोतवाली घोडा, गुंगारलेला
 घोडा
 कोरवडे — उडदाचे वडे
 कोळय — अदपाव (स. कुडप)
 कौळिक — चेटकी, मात्रिक
 कचनी — नर्तकी
 कधर — मस्तक, मान
 लडकुती — धान्य मळल्यावर
 उरलेला भाग
 सतल — कत्तल
 खनाळ — गुहा, एकातस्थळ
 खर — गाढव, चोचणारें, कडक
 सवाशी — हौद्याच्या मागे बसण्याची
 जागा
 साकरणें — शुष्क होणें
 सागोरी — दरोडेखोर
 खिजवणें — वास्त देणें

खुलास — मोकळे
 रेंप — अडचण, आलिंगन
 सोडका — शुष्क
 सौळणें — सवळणें
 सजनाक्षी — सजन पक्ष्यासारखे डोळे
 असलेली, सुंदर छी
 गचगच — दिरगाई
 गद — आजार, रोग
 गदारोळ — गोंगाट
 गरती — गृहवती, कुलीन
 गरशी — गाढ
 गलाठा — गोळा, गोबळ
 गलेला — गोळा
 गहीन — गरीब, थड
 गळाळा — घोट
 गारपगारी — मंत्रां गाराचा पाऊस
 पाडणारे
 गुदार — हौदा
 गुडा — गोटा
 गुमान — ताठा
 गुल्म — सैन्यविभाग
 गुळगुळ — मऊमऊ
 गुळवरी — गुरोब्या
 गंम — सुताडे
 गोधूम — गहू
 गोफाटणें — पकडणें
 गोबी — धोण
 गोमुखी — गाईच्या तोंडासारखी जप-
 माळेची पिशवी
 गोल्हाट — प्राणवायूचें स्थान
 गोवा — संकट, अडथळा

गोवार — शेणखळा

गोहो — तरणाताठा माणूस

गौल्य — मधुरता

ग्रंथिचें — गांठचें

घरवात — संसार, प्रपंच

भोलावणें — भुलवणें

चणकपिष्ट — चण्याच्या पिठाचें

चरम — शेवटची

चन्हाट — दोर

चवाळी — घोंगडी

चवंदाळ — चहाटळ

चामकणें — उचलणें

चिपटे — पावशेर

चीर — वस्त्र

चेहरें — जागे

चोजवणें — शोधणें, कौतुक करणें

चोप लावणें — मन लावणें

चौखरून — चारा बाजूला ओढून

चंद्रघणी — मनाची वृत्ति

जतुगृह — लाशागृह

जनोबा — जनार्दन बाजीराव

जाकली — ग्रासते

जाजावणें — पस्तावणें

जापाणणें — भ्रष्टविणें

जावी — जावा बेटांतील

जांगळे — रानटी

जांबूनद — सोने

जिलिन्न — ल्वाजमा, मिरवणूक

जिलेवंत — शोभिवंत

जुंघाड — समूह, झाडी

जेजाला — लाव नळीची बंदूक

जेन — जीन, रजई

जोग — संसारत्याग

झडती — हिशोब

झाडा — क्षय, हिशोब करून बाकी शून्य करणें

ठाणवय — ठाणवई, समई

टिपरी — हाताचीं घोटें पिळण्यासाठीं काठी घालणें

ठाणमाण — शरीराची ठेवण

डला — डेवूळ, लहान गोळा

डाजण — डाचणें

डिमदारी — रणघाई, आवेशपूर्ण ह्दय

टोकील रमाल बाधणें — सुतकाचें चिन्ह

डंगारणें — बद्दग्यानें मारणें

ढाळ — डोल, तेज, तन्हा

तकवा — तारुट, धोर

तकरावा — मिरवणुकीत गाड्यावरील नाचणाऱ्या कलावतिगींचे ताफे

तगड — चांदीचा पत्ता

तनावा — आक्रमणशक्ति

तरणी — सूर्य

तन्हे — तन्हेवाईक

तल्लव — तगादा समन्स

तबका — संताप, आवेश
 तबर — तोरा
 तसलीम — सलाम
 तस्कर — चोर
 तळवेमार — तापलेल्या तव्यावर उभें
 करणें, तळपायावर मारणें.
 तानवडे — स्त्रियाचें कर्णभूषण
 तादळ — तादुळाच्या दाण्याच्या
 आकाराचा शेंदूर लाविलेला दगड
 ताजीम — सलाम
 ताम्रवर्दी — यवनाच्या चर्दीत
 तुड — तोंडाळ
 तुन — बधारा
 ततवितत — तालवद्ध

यिल्लर — डबकें

टळवाडें — सैन्य
 दरेमार — दरीत लोटणें
 दापणें — जरब देणें, नाश करणें
 दाग — अरण्य
 दिवटा — कुडकुड्या जोशी
 दुल्लड — दोनसरी दागिना
 देवमदार — कल्पवृक्ष
 देवाईल — देऊळ
 देहुडी — चौकी, देवडी (स. —
 देहली)
 दड — क्रमाने निमुळता होणारा भाग
 ददशूक — सर्प
 द्वय — दोन्ही बाजूचे
 धट — धर्मिग

धाणें — तृप्त होणे
 धाम — प्रकाश, तेज, गृह
 धारण — दुष्काळ, महागाई
 धुनि — क्षालन, नदी
 धुमकूस — धुमाकूळ
 धुरा — सेनापति, मर्यादारक्षक, सीमा
 धैवत — सप्तस्वरातील सहावा स्वर

नग — वृक्ष, पर्वत
 नफर — नोकर
 नरवरी — एका गावीं तयार केलेले
 नाइते — अरब
 नाकवणी — नाकात घालण्याचें तीक्ष्ण
 द्रव्य

नाचद — साखर
 नाभल्लाव — बीडजवळील लिंब गाव
 असावें
 नालकी — बारा भोयाची मोठी
 पालखी

नासकवणी — नासकें पाणी
 निका — चागल्या
 निकुर — राग
 निगड — शरपला
 निघोट — दाट
 निघटु — शब्दकोश
 निम्र — जून व चिकट
 निमचा — लहान तरवार
 निरनिमित्त — विनाकारण
 निरपणें — उपसणें
 निरुतें — निश्चयानें
 निरबन — अरण्य, एकात खळ
 निर्वुजणें — अदखळणें, कटाळणें

निभंर — भरपूर
 निवाळणें — चक्रचकीत करणें
 निमुग — निर्लेज्ज, आळशी
 निवटणें — निर्मूलन करणें
 निळारंभ — नीलाकाश
 नीलंड — धर्मलंड
 नेहटणें — भिडणें, न्याहळणें
 न्याहाली — चटई, लहान गादी
 पचल्या — तळल्या
 पडिभव — श्रेष्ठ अधिकारी
 पढणें — शिकणें
 परत्र — परलोक
 परावा — परका
 परी — प्रकार
 परिकर — सुंदर, तन्हा
 परोता — पलिकडे
 पवाडा — विस्तार
 पर्णाळी — पानावरील आळी
 पस्तावणें — कातावणें
 पाडेवार — यतनदार महार
 पारड्यांत घालणें — रोज वजन करून
 तें कमी करण्यासाठीं हाल करणें
 पालवी — पदर
 पालाण — झूल, खोगीर
 पांजणी — खळ
 पादरी — गावठाण
 पांदरी पडली — गाव ओस पडलें
 पाळे — समूह
 पिछोडे — हात मागें बाधून शिक्षा
 करण्याचा एक प्रकार
 पुरहर — शिव
 पूत — पद्धत

पेंशन्य — चहाडी, व्यंग
 पोमाळणे — चोळणें
 पोल्हारें — पायाच्या आंगठ्यांतलें
 भूषण
 पंकज — कमळ
 प्रक्रिया — पद्धत, मार्ग
 प्रतोद — चावूक
 प्रभंजन — वादळ
 फडतर — तुकडा
 फरदा — शालजोडींतील एक वस्त्र
 फरमासी — उत्कृष्ट
 फारतरी — नाना तऱ्हेच्या
 फाळा — सारा
 फिरंग — तलवार
 फुंदा — गर्व
 फोक — ओर्ली खादी, छडी (इत्यादींनीं मारणें)
 वगण्या — भुसकट
 बरचडे — एक जंगली झाड, तृणधान्य
 बराडिया — आशाळभूत
 बरेग — दुष्काळ
 बर्हि — मोर
 बह्दम — आखूड भाला
 बह्दव — गवळी
 बळढ — भुयार
 बादल — मेघ, पटल
 बागळ — उनाड
 बारबार — पुन्हा पुन्हां
 वास — बावू
 बाहुवट — दडावर बांधण्याचा दागिना

विजोरा — एक दागिना

विदी — रस्त्यात

बुधनाल — झाडाच्या बुध्याला नाला-
प्रमाणे बांधून मारणे

बुधलेमार — दारूच्या बुधल्याबरोबर
उडविणे

बुजी — बुदी

बुधी — बुरखा, आच्छादन

बूर — भुसा

बेसरि — नय

बैरखा — निशाण

बोटघोटी — टोचून मारणे

बोहरी — नाश, वणवा

बबळ — मोठा नाद

ब्रीदायळी — विरुदावली, प्रतिशाचिन्ह,
पवाडे

भागणे — नक्षत्रे

भगल — लग्नाडी

भद्रा — एक नक्षत्र. हे नक्षत्र दुर्दैवाचे
समजले जाते

भव — संसार

भाद्रा — राखी केलेला

भावर्वा — वधुत्व

भुरेकरी — भुरळ घालणारे

भेक — वेढक

भेण — भीति

भोई — भुई, पालखीचे रू

भोत — पिशाची

भोदणे — फसवणे

भड — तक्रार, कुभाट

मगनमस्त — मद आलेला

मनसुचा — विचारमसलत

मराळ — हस

मरीच — मिरी

मफें — लहान नगारे

महादेवी आवका — एक कानडी स्त्री
संत

महिताचा — दारुकाम

माचिदेव — एक कानडी संत

माज — कवर

मात — गोष्ट, खबर, वैभव (स. —
मात्रा)

माराट्टघडी — मराठी सरदाराच्या घडीत

माव — खोटेपणा, माया

माळी — माळावर

माजर भरणे — क्षुब्ध माजराबरोबर
फोंडणे

माजिक — तारडे

मादूसा — पेटी (स. — मजूरा)

मिजाज — छेद

मीटा — वायू

मुद — डोक्यात घालण्याचा दागिना

मुदी — आगटी, नाकात घालण्याचा
दागिना

मुद्रस — गुप्तरस, आनंदरस

मुधा — व्यर्थ

मुक्क — भुक्का

मुग्टणे — परतणे

ल्याम — नाजूक

पा — खोटे

ळ — समुदाय

मद — दोंग

मैलागर — मलयगिरीचें चंदन
मोकली — सोडली
मोघरीमार — अपानांत मेख मारणें
मोचा — जोडा
मौळ — शिर
म्हूण — म्हणून

याति — जाति
याम्य — यमाची, दक्षिण
याया — प्राप्ति
युद्ध — इक्षु, ऊत
येसकर — वेसकर

रग — वेदना
रदन — दात
रयव — तेज
रव — रांक, रस्ता
रवण — राग
रशना — दोरी, कंवरपट्टा
रळि — थट्टा, मांडग
रासडी — वेणीत घालण्याचा दागिना
राजकी — राजाचे लोक
राड — घाण
रानट — रानटी
रायवणी — मोहऱ्यांचें पाणी
रस — वृक्ष
रुद्रविंशति — प्रलयकाल
रोही — नीलग्वाय, हरीग

लताराम — आराम करण्याचे लता-
मंडप

लंगर — मोठी सांखळी

लिमास — दरवारी पोषाख
लुचया — चिरोटे
लोघा — मोठे धूड
लेंद — लबाड, लुच्चा

वचणें — जाणें
वट — तंतू
वपा — चरबी
वरपडा — विस्तार, व्याप
वरपा — दरोडा
वरान्न — वरण
वरो — पुष्कळ, शिधा
वतें — नंतर

वळघणें — चढणें
वळद — वळद पहा
वळसा — गडबड, धामधूम
वाळा — पटकी
वाघुरा — जाळी
वाध्या — खंडोबाला वाहिलेला पुरूप
वाज्य — मेढाकुटी

वाटोळी — वाट
वाटोशर — बटमोगरा
वाड — मोठें
वारुणो — पश्चिम, वरुणाची
वास — वाट
वांकुडी — वृष्टी
वित्तडणें — उध्यस्त करणें
विजण — पंसा
वित — व्यसनी

विटोरियाचे — दाणे काढलेल्या

वितंदिका — झोप गेलेली

कगसाचे

पिनायक — गरुड
 विपिन — अरण्य
 विभू — व्यूह
 विलग्न — उपद्रव
 निवशी — दुर्दैवदशा
 विप्रम — संकट
 विष्टर — दर्भासन
 वीट — भाला
 वीटिका — विडे
 वैरागर — दिव्याची, रत्नाची राग
 योसटें — चाईट
 योजा — सहज
 योदवर्णे — घेणे
 योदाळ — उनाड
 योदें — उटें
 योगरणें — वाढणें
 योदन — ओदन, भात
 योप — तेज, मुलामा
 योली — उपरणें, बख
 योवरी — ओवरी, पडवी
 योसाण — पुरात आलेलें लावूढ
 योळगणें — सेवा करणें
 योळणें — बळणें
 यश — बाधू
 व्याहन — वाहन

शलभ — टोळ, पतंग
 शाकभरि — भाज्याची देवी
 शाकार — झाप (छाया + आकार)
 शामुर — सिद्दी
 शाळुखा — शिवलिंगाची बैठक

शिफा फोठडी घेती — मोहोर लागून
 तुलपात ठेवली
 शोधणें — शुद्ध करणें, गाळणें

पटपद — भुगा

सगट — सर्व
 सत्रावी — जीवनकला, चंद्रनिच
 सदरा — फचेरी, राजसभा
 सर — राग
 सरड भरणें — विजारीत सरडा सोडणें
 सरवदा — भविष्य सांगणारा
 सहेल्या — मैत्रिणी
 सळ — शल्य, आम्रद, टोचणी
 साई — झाडी, गदी
 साघातिणी — सोयरी
 साहवा — जास्त पाणी काढण्याची
 याद, नदीवरील पायरस्ता

सार — उत्कृष्ट
 सार्थ — व्यापारी
 साक्ली — वस्त्रें
 साक्षेप — निर्धार, अगत्य
 सितरु — ठक
 सिद्धराम — एक कानडी कवी
 सिरताज — शिरालंकार
 सुतरनाल — उदावरची तोफ
 सुने — श्वाने
 सुखाड — सुप्त, विपुलता
 सुवर्णपथी — किमयावाले
 सेरी — शेवटी
 सोट — विडे
 संघाट — समूह

संभुत — यत्किंचित्
संक्षेपता — अल्पता
स्तोम — समूह

हरंजळणें — तळमळणें
हंसध्वनि — एक राग
हंवीर — सरदार, थोर पुरुष
हातसर — हातातील दागिना
हा मा धिगू — कल्पवृक्ष होते तेव्हां
अपराधानें एवढें म्हटलें तरी
ती पुरेशी शिक्षा असे, अशी
जेन बाळग्यांतील कल्पना
हिमायत — दंडेली, मोठ्यांचा आश्रय

हिंपुट — खिन्न, (हीनपुट)
हिसती — खेळाळतात
हुताशनी — होळी
हुवा — रडका
हुरमती — अब्रू
हेंकाड — हेकडखोर
हेजीव — नोकर
होड — पैज
होला — कवडा
क्षिप — खीर
शसि — शान

तृतीय खंड

अत्रलख — अनेक रंगांचा
अनवितथ — सोटे (सं. — वितथ =
खरें)

उपकंड — जवळचा भाग

एलार — निकराचा हल्ला

कतीर — एक कांटेरी छडूप

कुठार — कुन्दाड

कुरंगी — हरिणी, सुंदरी

खारवी — नावाडी, एक रंगीत
कापड

गझनफरेजंग — संग्रामसिंह

गुलजार — बाग, सुंदर स्त्री

गुलनार — सुंदर स्त्री

गोडुला — गोड शब्दाचा पर्याय

वरखारी — बुंदेलखंडांतलें एक
संस्थान

चंदनहिरा — Fairy King and
queen या अर्थी (माघव)

जव — वेग

जागली — पहारेकरी

तहाग — तळें

ताविन — स्वाधीन

ताले — नशीब

द्विप — हत्ती

रीस — अस्वल

धव — पति

लास्य — एक नृत्य

धुतोड — दाढगा

विटप — वृक्ष

निकुज — दाट झाडी

विधु — चद्र

नीड — घरटें

विपणि — बाजार

न्हइदर — नदीकिनारा

विराणी — विलापिका

पाथोधि — समुद्र

वृष — बैल

बहल — विपुल

शम्भ — सूर्य

बुलद — दुर्गम

शिरवें — थोडा वेळ पडणारी पाव-

साची बोराची सर

भटारा — हळदीचें चूर्ण, हें बहुतेक
सडोवाला वाहतात

शिवलका — सिंधुदुर्ग

शिवामूठ — शिवाला घाडिलेली

तादूळ किंवा अन्य धान्याची मूठ

मतगज — हत्ती

सफेळी — तटाची भित

मरकत — पाच

साक् — तात्पुरता पूल (सं. — शकु)

मरु — रेताड प्रदेश

सामंतचक्र — मांडलिक राजाचें मंडळ

मल्लिका — मोगरी, जाई

सुहैल — अगस्ति तारा, याच्या

मालकस — एक राग

प्रकाशात तांबडें रंगतें अशी समजूत

येळकोट — सडोवाचा नयनयकार

हरित — हिरवें

रणकार — आवाज

हुडा — कोट, बुरुज

होका — तोंफेचा गोळा, बाण, सुरम

शुद्धिपत्र

प्रथम खंड

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	वरून ६	सावे	सावे
"	१३	साधिजेल ,	साधिजेल
११	४	बीजणें	बीजणें
११	१२	आमुतें	आमुतें
१५	१	मती	मतीसि
२४	५	आधीहि	आधीहि
५०	१८	खेड कुळिये	खेडकुळिये
५१	सालून ५	पन्हे	पन्हे
५२	वरून १०	त्वोचि	तोचि
६२	४	आगसीलें	आगसीकें
६५	५	आपाओ	आपाओ
"	२४	सिला	असिला
६६	९	स्यामा	स्यामा
७६	११	परीतोपोनि	परी तोपोनि
८७	६	भगद्वारें	भग द्वारें
९५	सालून १	विट्टले	विट्टल
९८	वरून ५	बोजे	बोजे
१००	सालून ३	कासजने	का सडने -
१०१	वरून १८	पक्कान	पक्काना
१०४	२	मनाची खवाणी	मनाचीख खाणी
१०७	१५	यर्गावया	यर्गाविया
"	१७	सारस्वातराजु-	सारस्वतराजु

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११०	वरून ७	भाऊ	भार
११८	४	तेय	तेय
१२४	१८	वाडर	वाउर
१२६	टीप	फिटल्या	फिटलीया
१२९	खालून ३	यथपासुनि	ययपासुनि
१४४	४	हरितसुष्टी	हरिख सुष्टी
१४६	वरून ८	मानामिमानु	मानामिमानु
१५४	५	पाचा रीती	पाचारीती
१६३	खालून ६	बुसाचे	साचे
१६५	वरून १३	भापामधें	भापामधें
१६८	खालून २	महत्त्व	न्यूनत्व

द्वितीय खंड

१९१	वरून ५	अधारिया	धारिया
१९१	८	चण कपिष्ट	चणकपिष्ट
१९४	३	बोळल्या	बोळल्या
१९९	९	बोळगणें	बोळगणें
२०६	१४	बाव	बाव
२०९	१०	बरो	बरो
२१४	खालून ७	चोखा मेळ्यासंगें	चोखामेळ्यासंगें
२१८	वरून ४	बरे	बाटे
२१९	९	पिळिल्यान	पिळिल्या न
२२३	खालून ५	प्रकाशल्या	प्रकाशल्या
२२७	वरून ९	पादल्या	पादल्या
२३४	१०	कइसी	काइसी

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४०	११	कितीयेक पथ	किती पथ
२४०	११	किती पथात	कितीयेक पथात
२४४	४	करतटावरि	कर कटावरि
२६९	सालून ७	कै पक्षी	कैपक्षी
२७२	२	तबके	तबके
२९०	५	अव्यक्त	अभक्त
२९०	६	वीष्टपुटी	बोष्टपुटी
२९६	वरून १०	माहसंगें	मोहसंगें
३००	१५	अरटीलागी	अराटीलागी
३०४	६	उगल्या	डगल्या
३०८	३	इ. स. १७०७	इ. स. १७०२
३१७	वरून १४	मीढ शब्दें	मीढाशब्दें
३२१	२	चाळा	चाळा
३३	४	कीं	कीं काहीं
३३७	८	आडरा	आडरा
३४५	शेवटचे आकडे	११६-१२१	११६, ११८-१२१
३४९	वरून १४	कविशयावर	कविरायावर
३५०	सालून १	अफसरी	अफतरी
३५९	वरून १६	बदुरा	बहुत
३६६	११	करबलानें	करबलानें

तृतीय खंड

३९७	सालून ३	जसा	जसा
४००	वरून १०	कटपता	कटपता
४०८	४	रेखिलें	रेखिलें
४०९	शेवटची	इ. स. १८९२	इ. स. १८९०

पृष्ठ	बोळ	अशुद्ध	शुद्ध
४२६	कवीचा बाळ	१८७२-१९१९	१८७२-१९०९
४५३	खालून १	गेला	गेल्या
४८७	वरून १२	लोळती	लोळते
४९०	खालून १२	सिंहासनीं	सिंहासनीं
५२८	वरून ८	उदात्त तमशा	उदात्ततमशा
५३१	१	दिस ते	दिसते
„	११	सागाती ही	सागातीही
५४५	३	वद्य	वाद्य
५४८	खालून ८	येशील	ये शील
५५८	वरून ४	येतात	ये तात
५६२	वरून १७	स्वार्थाध	स्वार्थाध
५८२	खालून ६	देना	दमा
५९०	७	१९१३	१९१२
५९२	वरून १०	बाइगड	बादूगड
५९३	खालून ८	मघ	मगध
६०४	१२	भा.इ. स म वा.इ.	भा.इ. स. म. वा. इ. (इ. स. १९१५)